

આદિકવિ શ્રીકાલ્મીકિમુનિપ્રણીત

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મ હા રા મા ય ન

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

ભાગ ૩ જો

નિર્વાણ પ્રકરણ-(પૂર્વાર્ધ)

સદગત સ્વામીશ્રી મિશ્ર-મણ્ડાનંદજી સ્થાપિત
સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ ને કાલ્યાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨

સંશોધિત આવૃત્તિ ૪ થી, પ્રત ૩૫૦૦, સંવત ૧૯૯૯
આર ભાગમાં સંપૂર્ણ, મૂલ્ય રૂ. ૧૨), માર્ગવ્યય લુદ્ધો

તાવદ્ગર્જન્તિ શાસ્ત્રાણિ જમ્બુકા વિપિને યથા ।

ન ગર્જતિ મહાશક્તિર્યાવદ્દેદાન્તકેસરી ॥ ૧ ॥

અર્થાત્:-અરણ્યમાં શિયાળવાં ત્યાં સુધી જ ગર્જના કરી શકે છે કે, જ્યાં સુધી સિંહે ગર્જના કરી ન હોય, તે રીતે અન્ય શાસ્ત્રો પણ ત્યાં સુધી જ ગર્જી શકે છે કે, જ્યાં સુધી મહાસમર્થ વેદાન્તશાસ્ત્રની ગર્જના થઈ નથી.

મુદ્રક અને પ્રકાશક:-ત્રિભુવનદાસ ટં.
સરવ સાહિત્ય મુદ્રણાલય, ડે. રાયખડ-૨

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાહાત્મ્ય

દીપે યથા વિનિદ્રસ્ય જ્વલિતે સંપ્રવર્તતે ।
આલોકોઽનિચ્છયાપ્યેવં નિર્વાણમનયા ભવેત્ ॥ ૭ ॥

સ્વયંજ્ઞાતા શ્રુતા વાપિ આન્તિશાન્ત્યૈકસૌખ્યદા ।
આપ્રેક્ષ્ય વર્ણિતા સદ્યો યથા સ્વર્ગતરંગિણી ॥ ૮ ॥

યથા રહ્યામહિભ્રાન્તિર્વિનશ્યત્યલોકનાત્ ।

તથૈતલ્પેક્ષણાચ્છાન્તિમેતિ સંસારદુઃખિતઃ ॥ ૯ ॥ (સુ. પ્ર. સ. ૧૭)

જમ જને નિદ્રા ન આવી હોય એવા માણસની આગળ દીવો બળતો હોય, તો તે માણસની ઇચ્છા વગર પણ પ્રકાશ થાય છે, તેમ આ અંથનો અભ્યાસ કરનાર માણસ ને તેની ઇચ્છા વગર પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.^૭ આ સંહિતા પોતાની મેળે જ અભ્યાસ કરીને જાણી હોય અથવા બીજા કોઈ વર્ણન કરનારના મુખથી સાંભળી હોય, તો તે ગંગાજની પેઠે તુરંત જ સધળા તાપોની શાંતિ કરીને પરમસુખ આપે છે.^૮ જમ રજ્જુ (દોરડી) નું અવલોકન કરવાથી તેમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, તેમ આ સંહિતાના અવલોકનથી સંસારનાં દુઃખો ટળી જાય છે.^૯

લોભમોહાદયો દોષાસ્તાનવં ચાન્ત્યલં શનૈઃ ।

વિચો દિશઃ સમાસન્નશરદો મિહિકા યથા ॥ ૧૦ ॥ (સુ. પ્ર. સ. ૨૮)

જમ શરદઋતુ પ્રાપ્ત થતાં દિશાઓનાં મલિનપણાં ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછાં થવા લાગે છે, તેમ આ અંથનો વિચાર પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછા થવા લાગે છે.^{૧૦}

મનઃ પ્રસાદમાયાતિ શરદૌ મહત્સરઃ ।

પરં સામ્યમુપાદત્તે નિર્મન્દર ઇવાર્ણવઃ ॥ ૧૨ ॥ (સુ. પ્ર. સ. ૧૮)

જમ શરદઋતુમાં મોટું તળાવ સ્વચ્છ થાય છે, તેમ આ અંથના અભ્યાસથી મન સ્વચ્છ થાય છે અને જમ મંદરાચળ નીકળી ગયા પછી સમુદ્ર અત્યંત સ્થિર થઈ ગયો હતો, તેમ અત્યંત સ્થિર થઈ જાય છે.^{૧૨}

સા જીવન્મુક્તતા તસ્ય શનૈઃ પરિણતિં ગતા ।

શાન્તાશૈવવિશેષસ્ય ભવત્યવિષયો ગિરામ્ ॥ ૧૯ ॥

સર્વાર્થશીતલા શુદ્ધા પરમા લોકદાસ્યધીઃ ।

પરં પ્રકાશમાયાતિ જ્યોત્સ્નેવ શરદૈન્દવી ॥ ૨૦ ॥ (સુ. પ્ર. સ. ૧૮)

સઘળી કંદપનાઓ શાંત થતાં ધીરે ધીરે પરિપાકને પામેલું, આ અંથને વિચારનારનું જીવન-મુક્તાપણું એવું થાય છે કે, જેનું વર્ણન કરી શકાયું નથી.^{૧૯} સઘળી રીતે શીતળતાવાળી, શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકાર આપનારી એ પુરુષની બુદ્ધિ શરદઋતુની ચાંદનીની પેઠે અત્યંત ખીલી નીકળે છે.^{૨૦}

શામ્યન્તિ શુદ્ધિમાયાન્તિ સૌમ્યાસ્તિમ્નન્તિ સ્વત્તે ।

અર્ચંચલે જલે તૃષ્ણાઃ શરદીવાત્રમાલિકાઃ ॥ ૨૨ ॥

ચત્કિચનકરીઃ ક્રૂરા ગ્રામ્પતા વિનિવર્તેતે ।

દીનાનના પિશાચાનાં લીલેવ દિવસાગમે ॥ ૨૩ ॥ (સુ. પ્ર. સ. ૧૮)

જમ શરદઋતુમાં જળની તૃષ્ણા વગરનાં વાદળાંઓ શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને કદી પણ ચલાયમાન ન થાય એવા જાંચા પર્વતમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમ આ અંથના વિચારથી જડ પદાર્થોની તૃષ્ણા વગરના સૌમ્ય પુરુષો શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને કદી પણ ચલાયમાન ન થાય એવા જાંચા બ્રહ્મતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે છે.^{૨૧} જમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, કૂર અને મુખને દીન કરનારી પિશાચોની લીલા, દિવસ જો ત્યારે બંધ પડી જાય છે; તેમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, કૂર અને મુખને દીન કરનારી પામરતા આ અંથનો અભ્યાસ થાય ત્યારે બંધ પડી જાય છે.^{૨૨}

યસ્મિન્નુત્તે મતે જ્ઞાતે તપોધ્યાનજપાદિકમ્ ।

મોહપ્રાપ્તૌ નરસ્પેહ ન કિંચિદુપપુજ્યતે ॥ ૨૫ ॥

एतच्छास्त्रधनाभ्यासात् पौनः पुन्येन वीक्षणात् ।

पाण्डित्यं स्यादपूर्वं हि चित्तसंસ્कारपूर्वकम् ॥ ૨૬ ॥

अहं जगदिति प्रौढो द्रष्टृदृश्यपिशाचकः ।

पिशाचोऽर्कोदयेनेव स्वयं शाम्यत्ययत्नतः ॥ ૨૭ ॥ (સુ. પ્ર. સ. ૧૮)

આ અંથ સાંજાળવામાં આવે, વિચાર કરવામાં આવે અને સમજવામાં આવે, તો માણસને મોહની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની કે જપ આદિની કંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી.^{૨૫} આ શાસ્ત્રના દૃઢ અભ્યાસથી અને વારંવાર અવલોકનથી ચિત્તના સંસ્કારપૂર્વક અપૂર્વ પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૬} જમ અર્થનો ઉદય થતાં ચલ વગર જ પિશાચ પોતાની મેળે શાંત થાય છે, તેમ આ અંથનો અભ્યાસ થતાં 'હું અને જગત' એવા પ્રકારનો દ્રષ્ટા તથા દર્યદ્વીપી પ્રબળ પિશાચ ચલ વગર પોતાની મેળે જ શાંત થાય છે.

Donated In The
 Cherished Memory
 of Seth
 BURJORJI DOSSABHAY

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણનું આ નિર્વાણ પ્રકરણ ભાગ ૩ ને અને ૪ થો એમ બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આગલી આવૃત્તિમાં આ નિર્વાણ પ્રકરણ એક જ અંથમાં અપાયું હતું. આ નવી આવૃત્તિ વખતે તે બે ભાગમાં જાહેરાતો એટલા માટે અપાય છે કે, આવા મોટા અંથો નાના ભાગોમાં જાહેરાતો અપાય, તો વાંચવા માટે વધુ સગવડભર્યા થઈ પડે છે. વળી ટકાઉ-પણાની દૃષ્ટિએ પણ નાના કદમાં જાહેરાતો અંથો વધુ ટકે છે; અને તેથી પરિણામે તે લાભદાયી રહે છે.

આ અગાઉ વૈરાગ્ય, સુસુષુ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને ઉપશમ એ પ્રથમનાં પાંચ પ્રકરણો બે ભાગમાં સંવત ૧૯૬૮ના આસો માસમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે. આ રીતે સંપૂર્ણ યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ ચાર ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. બે કે હાલ કાગળો, પૂઠાં, છીંટ વગેરેના લાવ ચાર-પાંચગણા વધી ગયા છે, છતાં એ ચારે ભાગનું મૂલ્ય માત્ર રૂા. ૧૨) રળાયું છે.

આ અંથના ભાષાંતરની રજા, સંશોધન, વગેરે જાળવતો વિચે પહેલા અંથના નિવેદનમાં વિગતવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે જ. એટલે અત્રે એ વિચે કાંઈ વધુ કહેવાનું રહેતું નથી.

આ પછીના પૃષ્ઠ ૮ ઉપર શુદ્ધિપત્ર અપાયું છે, તે સુજળ સુધારી લઈને અંથ વાંચવા વિનંતિ છે.

માગસર મુદિ ૧૨, }
 સંવત ૧૯૯૬ }

સમુ માહિત્ય મુદ્દલાલજી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
 ત્રિભુવનદાસ કે. ઠક્કર

અનુક્રમણિકા

સર્ગ વિષય	પૃષ્ઠાંક	સર્ગ વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬-નિર્વાણ પ્રકરણ (પૂર્વાર્ધ)		૨૮ દેહાદિની અનિયમિતતા અને તેમના પર	
૧ દૈનિક વ્યવહારનું વર્ણન	૩	ધ્યેલી બ્રાંતિ	૬૯
૨ વસિષ્ઠનું સંભાષણ આગમન અને પૂર્વકથિત વિષયોનું સ્મરણ	૬	૨૯ જગત પરમાત્માસ્વરૂપ જ છે	૭૪
૩ પૂણું સ્થિતિની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું વર્ણન...	૯	૩૦ ચૈતન્યની સત્તા અને જીવદેહાની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ	૮૧
૪ આત્મદૃષ્ટિમાં સ્થિર થયેલા સમયસંદ્રશની સંભાવના	૧૧	૩૧ શુદ્ધ ચૈતન્યનિર્દર્શન... ..	૮૭
૫ સમયસંદ્રશ્યે કહેલું સ્વાતંત્ર્યવર્ણન ...	૧૨	૩૨ ચૈતન્યની દેહાદિકમાં સ્થિતિ	૯૦
૬ દેહ અને આત્માનું વિવેચન તથા અગ્નિનું સ્વરૂપ	૧૩	૩૩ દૈતનિવારણની યુક્તિઓ	૯૩
૭ કામાદિકના અભ્યાસથી થતા અગ્નિનું વર્ણન	૧૬	૩૪ પરમંતી ઇત્યાદિ ભૂમિકાઓનું વર્ણન ...	૯૭
૮ કાલસંકલ્પ અવિદ્યાનું વર્ણન	૨૦	૩૫ સર્વોદ્દૃષ્ટ પરમાત્માનું વર્ણન	૯૯
૯ વિદ્યા અને અવિદ્યાના સ્વરૂપનું વર્ણન...	૨૨	૩૬ ઇશ્વરસ્વરૂપનિરૂપણ	૧૦૧
૧૦ સ્થાવર જીવનું વર્ણન અને ગોદાપ્રાપ્તિના ઉપાયનું નિરૂપણ	૨૫	૩૭ સત્તા ચોગથી અસત્ પદાર્થોની સત્તા તથા અનંત શક્તિઓ	૧૦૩
૧૧ જીવનમુક્તિની રીતિનું વર્ણન	૨૮	૩૮ પરમાત્માનું ધ્યાન તથા પૂજનનો પ્રકાર...	૧૦૫
૧૨ જીવનમુક્તિના વ્યવહારનું સામાન્ય વર્ણન	૩૪	૩૯ અંતઃપૂજનવિધિ તથા ચિદાત્મસ્વરૂપ ...	૧૦૭
૧૩ વામનાનો લક્ષ થવા પ્રાણનિરોધ કરવાનો ઉપદેશ	૩૬	૪૦ દેવતત્ત્વનિરૂપણ	૧૧૧
૧૪ મેરુપર્વતના ઐક્ય શિખરનું વર્ણન...	૩૭	૪૧ શાસ્ત્ર તથા આચાર્યોદિતી સાર્થકતા ...	૧૧૨
૧૫ મેરુપર્વતના શિખર પરના કલ્પદ્રુનું ને ત્યાં રહેના લુપ્તું વગેરેનું વર્ણન	૩૯	૪૨ સૃષ્ટિ કાયાકલ્પિત છે	૧૧૬
૧૬ લુપ્તું વસિષ્ઠનિનો કહેલો સત્કાર ...	૪૧	૪૩ રાત્રીની તૃતીયતા	૧૧૮
૧૭ લુપ્તું સ્વરૂપનું વર્ણન	૪૨	૪૪ માનવી દંડતાના ઉપાય	૧૨૦
૧૮ માતૃકાઓના ઉન્નત્યનું વર્ણન	૪૩	૪૫ પરબ્રહ્મનું બીજારૂપ વર્ણન	૧૨૨
૧૯ લુપ્તું જાન અને સ્થાનની કથા	૪૫	૪૬ બ્રહ્મનું શીલારૂપ વર્ણન	૧૨૪
૨૦ લુપ્તું ચિત્ત સુખદુઃખમા મગ્ન રહે છે તેનું વર્ણન	૪૮	૪૭ બ્રહ્મમાં જગત આદિ બેદનું નિરૂપણ ...	૧૨૭
૨૧ કલ્પદ્રુનો મહિમા અને બીજાં અનેક વિચિત્ર જ્ઞાતોનું સ્મરણ	૫૧	૪૮ દસથી બિન્ન બ્રહ્મનું વર્ણન	૧૩૦
૨૨ એક પાત્રી એક એમ અનેક સૃષ્ટિઓ થયા કે છે તેનું વર્ણન	૫૪	૪૯ સંસારવિચાર... ..	૧૩૧
૨૩ મૃત્યુ કોને બાધ નથી કરતું ?	૫૭	૫૦ હિન્દિયસંવેદનવિચાર	૧૩૩
૨૪ દેહમાંની નાદીઓ અને ગદ્ય વગેરેનું વર્ણન	૫૯	૫૧ અગ્રોધથી જીવાદિની બ્રાંતિ અને ગ્રોધથી બ્રહ્મરૂપતા	૧૩૬
૨૫ પ્રાણ-અપાનની ગતિ અને પ્રાણાયામ ઉપાસનવિધિ	૬૧	૫૨ આસક્તિના લાગથી જગતનો લક્ષ ...	૧૪૧
લુપ્તું ચિરંજીવી દોષાનાં દારણો...	૬૫	૫૩ અદ્વૈત અને સંગના ત્યાગ વિશે	૧૪૩
લુપ્તું આપ્તમાનની સમાપ્તિ	૬૭	૫૪ સુખદુઃખાગ્નિનું કારણ અને આત્મોપદેશ...	૧૪૮
		૫૫ જીવતત્ત્વનિરૂપણ	૧૫૦
		૫૬ જીવનમુક્તિ અને જગતરૂપ ચિત્ર	૧૫૩
		૫૭ વાસનાની નિરૂત્તિનો ઉપાય...	૧૫૬
		૫૮ અર્જુનની કૃતાર્થતા...	૧૫૭
		૫૯ શુદ્ધ ચૈતન્યની સ્થિરતાના ઉપાય...	૧૫૮
		૬૦ નિષ્ઠ પરમાત્માની વિમૂર્તિ છે.	૧૬૧
		૬૧ જગતની સ્વભાવરૂપતા	૧૬૩
		૬૨ એક સંન્યાસીને અનેક દેહપ્રાપ્તિનો ભ્રમ	૧૬૫
		૬૩ વિસંત બિહુને રક્ષાવાની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ	૧૬૭

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૪	લિહુ ઇત્યાદિને રૂઢના ગણતરીની પ્રાપ્તિ...	૧૭૨
૬૫	લિહુની પેઠે જીવોનો સંસાર ...	૧૭૪
૬૬	લિહુનો સંસાર ...	૧૭૫
૬૭	બ્રહ્મની એકતાનું પ્રતિપાદન ...	૧૭૭
૬૮	મૌનવિચાર ...	૧૮૦
૬૯	પ્રાણ અને મનનો સંયોગ ઇત્યાદિ ...	૧૮૨
૭૦	એક રાજ્ય પ્રત્યે વેતાલના છ પ્રશ્નો ...	૧૮૬
૭૧	વેતાલના પ્રથમ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ...	૧૮૭
૭૨	બાકીના પાંચ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ...	૧૮૯
૭૩	વેતાલનું શાંત થવું... ...	૧૯૦
૭૪	ભગીરથ અને ત્રિતલમુનિનો સંવાદ ...	૧૯૦
૭૫	ભગીરથનો ત્યાગ ...	૧૯૩
૭૬	ભગીરથને પુનઃ રાજપ્રાપ્તિ તથા ગંગાનું અવતરણ ...	૧૯૪
૭૭	ચૂડાલાનું આખ્યાન અને શિખિધ્વજનો વિવાહ... ...	૧૯૫
૭૮	ચૂડાલાને વૈરાગ્ય અને શાશ્વત્તોષ... ...	૧૯૮
૭૯	ચૂડાલાને આત્મપ્રાપ્તિ ...	૨૦૧
૮૦	જૂતપંચકવિદ્યાસ ...	૨૦૩
૮૧	આધિબ્યાધિની ઉત્પત્તિ તથા તેની શાંતિના ઉપાય ઇત્યાદિ... ...	૨૦૮
૮૨	અણ્ણિદ્યાદિ સિદ્ધિઓના ઉપાય ...	૨૧૭
૮૩	કિરાટની કથા ...	૨૧૯
૮૪	શિખિધ્વજનો વૈરાગ્ય અને વનગમન ...	૨૨૧
૮૫	ચૂડાલા પતિ પાસે વનમાં ગઈ ...	૨૨૫
૮૬	કુંભની ઉત્પત્તિ ઇત્યાદિ ...	૨૩૩
૮૭	શિખિધ્વજનું ગુરુશરણ ...	૨૩૫
૮૮	મૂર્ખનું આખ્યાન ...	૨૩૮
૮૯	હસ્તિકૌપાખ્યાન ...	૨૪૦
૯૦	મૂર્ખના આખ્યાનનું તાત્પર્ય ...	૨૪૨
૯૧	હસ્તિકૌપાખ્યાનનું તાત્પર્ય ...	૨૪૪
૯૨	શિખિધ્વજનો સર્વત્યાગ ...	૨૪૬
૯૩	શિખિધ્વજને ત્યાગનો બોધ ...	૨૪૮
૯૪	ચિદ્રૂપ જ અવશેષ રહે એવો બોધ ...	૨૫૨
૯૫	શિખિધ્વજની વિશ્રાંતિ ...	૨૫૭
૯૬	શિખિધ્વજનો બોધ... ...	૨૫૯
૯૭	દશ્ય-દર્શન મિથ્યા છે ...	૨૬૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૯૮	ચિત્તસત્તાનો નિરાસ ...	૨૬૫
૯૯	બ્રહ્મ અને જગત ...	૨૬૭
૧૦૦	બ્રહ્મની સત્યતા ...	૨૬૯
૧૦૧	શિખિધ્વજની કૃતકૃત્યતા ...	૨૭૧
૧૦૨	કુંભનું જવું અને શિખિધ્વજની વિશ્રાંતિ ...	૨૭૫
૧૦૩	કુંભનું પુનરાગમન ...	૨૭૭
૧૦૪	ચૂડાલાને ભોગની ઇચ્છા ...	૨૮૧
૧૦૫	કુંભને સ્ત્રીભાવની પ્રાપ્તિ ...	૨૮૪
૧૦૬	કુંભરૂપ ચૂડાલાનો વિવાહ... ...	૨૮૭
૧૦૭	શિખિધ્વજની અનાસક્તિની પરીક્ષા ...	૨૯૧
૧૦૮	શિખિધ્વજના ક્રોધની પરીક્ષા અને ચૂડાલાનું પ્રાકટ્ય ...	૨૯૩
૧૦૯	ચૂડાલા અને શિખિધ્વજનો પુનઃ સંયોગ ...	૨૯૬
૧૧૦	શિખિધ્વજનું રાજ્ય અને ચૂડાલાની વિદેહસુકિત ...	૩૦૧
૧૧૧	કથોપાખ્યાન... ...	૩૦૩
૧૧૨	મિથ્યાપુરુષનું આખ્યાન-આકાશરક્ષણ ...	૩૦૫
૧૧૩	મિથ્યાપુરુષના આખ્યાનનું તાત્પર્ય ...	૩૦૮
૧૧૪	સદ્-અસદ્ગુણનું વિવેચન ઇત્યાદિ ...	૩૦૯
૧૧૫	મહાકર્તા-મહાભોક્તા આદિનાં લક્ષણો... ...	૩૧૧
૧૧૬	ગણેશ ચિત્તાનાં લક્ષણો ...	૩૧૪
૧૧૭	ધર્મવાકુ અને મનુનો સંવાદ-કું કોણ અને જગત કેમ થયું ? ...	૩૧૫
૧૧૮	સૃષ્ટિ વિષેના પ્રશ્નોનો ઉત્તર અને આત્મ-દર્શન ...	૩૧૬
૧૧૯	બંધબોક્ષમાં પુરુષ સ્વતંત્ર છે ...	૩૧૭
૧૨૦	યોગની સાત ભૂમિકાઓ ...	૩૧૯
૧૨૧	ઉચ્ચ-નીચ ગતિમાં ભાવના જ કારણ છે ...	૩૨૧
૧૨૨	સુકાપુરુષનાં લક્ષણો ...	૩૨૨
૧૨૩	અજ્ઞાની સિદ્ધો કરતાં જ્ઞાનીની વિશેષતા ...	૩૨૩
૧૨૪	મૃગ અને પારધિના પ્રસંગથી ટૂંકીયાવ-સ્થાનું વર્ણન... ...	૩૨૪
૧૨૫	પુરુષપદમાં ચિત્તરતાનો ઉપાય ...	૩૨૬
૧૨૬	યોગશૂંચિકાનો અભ્યાસક્રમ ...	૩૨૭
૧૨૭	સચ્ચ-ઉપાસનાની આવશ્યકતા ...	૩૨૮
૧૨૮	ભરદ્વાજની કૃતાર્થતા અને રામનું વ્યુત્થાન ...	૩૩૯

शुद्धि पत्र

पृष्ठ नि. पंक्ति अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ नि. पंक्ति अशुद्ध	शुद्ध
३ ८ ऊपशम	उपशम	२१७ १ २८ क्षण्णुत्रभां	क्षण्णुत्रभां
१७ १ २८ भडभा	भडिभा	२१७ २ १५ सुक्षु	सुक्षु
२८ २ ७ आत्माज्ञान	आत्मज्ञान	२२१ २ ५ ०मिवा	०मिव
३८ १ ६ विराण	विशाण	२२१ २ १३ पारधिना	पारधीना
४० २ ३० आपसरओना	आप्सरओना	२२८ १ ११ यत्रोपतिने	यत्रोपरीतने
४५ २ २१ ०मन्तवृत्ता	०मन्तवृत्ताः	२३४ १ २२ शओभां	शाओभां
६३ १ ३० भाभवथी	भाववथी	२३५ १ २३ गयवा	गयावा
७८ २ २८ प्रभय	प्रभय	२३६ २ ७ आवववाथी	आवववथी
८३ १ २४ धरय	धारय	२४० २ ६ कृष्ण जनस्य	कृष्णजनस्य
८८ १ ५ निर्विकल्प	निर्विकल्प	२५४ २ ११ भेल्यो	भेल्यो
१०१ २ २१ शुद्ध	शुद्ध	२५५ २ ३ अहंकारधी	अहंकारधी
१०१ २ २३ सभान्य	आभान्य	२५७ १ २६ देव देवः	देवदेवः
१०४ २ २२ पुष्करावावर्त	पुष्करावर्तः	२५८ २ २४ आज्ञान	अज्ञान
१०६ २ १४ साधनो-	साधनो	२६१ २ ३२ परब्रह्मभां	परब्रह्मभां
११८ १ २४ नियमोणा	नियमोवाणा	२६३ १ १२ अधिष्ठान	अधिष्ठान
११८ २ १६ करेवा ?	करे ?	२६३ २ २ निज	निज-
१२७ २ ३ दंष्ट्रत	दंष्ट्रत	२६३ २ १३ किंचिज्जायते	किंचिज्जायते
१३२ २ २२ व्यवहारधी	व्यवहारधी	२६८ १ १ स्वइष	स्वइष
१३६ १ २७ कुभगां	कुभगां	२७१ १ ३१ आत्म स्वइषधी	आत्मस्वइषधी
१३६ १ ३० ब्रह्मवेत्ताओभां	ब्रह्मवेत्ताओभां	२७१ २ ११ स्वभावे	स्वभावे
१३७ २ ५ अनिबिडधी	अनिबिडधी	२८० २ ६ ०कलना विद्युक्त	०कलनाविद्युक्त
१४१ १ ५ तमिम	तमिम	२८३ १ ११ आकाश	आकाश
१६१ २ ३ सत्ता	सत्ता	२८३ २ १० आकुण व्याकुण	आकुण व्याकुण
१६१ २ १६ सत्तासान्य	सत्तासान्य	२८६ २ ५ ओक्षण	ओक्षण
१६२ २ २१ जगाम	जगाम	२८८ २ ८ विवहानो	विवहानो
१६२ २ २२ शामा	श्यामा	२८८ १ २४ उचित	उचित
१६३ २ १८ भनुइष	भनइष	२८१ १ ६ भंदरइक्ष	भंदरइक्ष
१७८ २ १४ भूपनुं	भुपनुं	२८३ १ ३३ ०भूद्वितीयम्	०भूद्वितीयम्
१७८ २ २१ ०कल्पना	०कल्पने	३०३ २ ३५ ०छवास	०छवास
१८५ २ १३ ब्रह्माकार	ब्रह्माकार	३०६ २ ७ इष्टपताओनी	इष्टपताओनी
१८६ २ ४ यातिचित्त०	याति चित्त०	३१६ २ १ अनुभववाणी	अनुभववाणी
१८८ १ ३५ सत्ताओभां	सत्ताओभा	३२२ १ ८ प्रशातशास्त्रार्थ	प्रशातशास्त्रार्थ
१८५ २ ३ पुञ्ज	पुञ्ज	३२२ १ १८ क चन शायी	कचनशायी
१८५ २ १३ ०वष्टम्य	०वष्टम्य	३२३ १ २२ ब्रह्म	ब्रह्म
१८६ २ ५ वेडिना	वेडिना	३२६ २ २६ आभतत्त्व	आभतत्त्व
१८८ २ २३ यतन्य	यैनन्य	३३१ १ २४ कुण०	कुण०
२०३ २ १० विहस्य०	विहस्य०	३३४ २ ५ श्रीरघूणां	श्रीरघूणां
२०५ २ १४ शाभओनी	शाभाओनी	३३४ २ १० कागथी	कागथी
२१४ २ ६ परिष्ठापथी	परिष्ठापथी	३४१ १ ३२ धर्यादि	धर्यादि

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योग वासिष्ठ महा रामायण

६-निर्वाण प्रकरण (पूर्वार्ध)

शुद्ध गुजराती भाषांतर

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ महा रामायण

शुद्ध गुणशाली भाषांतर

६-निर्वाण प्रकरण (पूर्वार्ध)

ॐ सर्ग १ लो* ॐ

दैनिक व्यवहारनु* वर्णन

श्रीवाल्मीकिरुवाच—उपशमप्रकरणादनंतरमिदं शृणु ।

त्वं निर्वाणप्रकरणं ज्ञातं निर्वाणदायि यत् ॥ १ ॥

वाल्मीकि ज्योत्स्नाः—‘हे राम । उपशम—प्रकरण पछीनु हवे आ निर्वाण—प्रकरण सांभजो, हे न प्रकरण भाषावाची मुक्ति भणे छे’^१ जे प्रमाणे सर्वोत्तम वक्ता वसिष्ठमुनि कहेता हता, अने रामचंद्रजी भौन धरीने ऐकयितथी सांभजता हता^२ राजबोडा वसिष्ठमुनिनी वाणीना अर्थभां तल्लीन धरने, मन अने शरीरभा व्यापारे। भूरी गंया हता, तेथी तेजो चित्रभां आवेजेया स्थिर जना जलाता हता^३ मुनिज्यो भ्रमणा तथा तर्जनी आंगणीज्योना सुंदर अलिनये करीने प्रेमपूर्वक वसिष्ठमुनिनां

* आ.पहेना सर्गभा वसिष्ठना वाक्यथी श्रोताज्यो ज्ञेयानुं, तेज्यो आदिनक क्रियाज्यो कर्मानु अने सांभजेना विषयानु चिंतन करी निद्राथी रात्रि व्यतीत कर्मानु वर्णन करवाभा आनरे

વચનોના અર્થનો વિચાર કરતા હતા.^૪ આત્મ-
તત્ત્વના અવલોકનરૂપી મકરેદના સ્વાદને લીધે
નેત્રોરૂપી ભ્રમરો સ્થિર થઈ જવાથી સાંભળવા
બેઠેલી સ્ત્રીઓ, જાણે વૃદ્ધોની અતિ સુંદર મંજ-
રીઓ હોય એવી જણાતી હતી.^૫ સૂર્ય અસ્તા-
અથ તરફ ઢળવાથી શાંત લાગતો હતો અને તે
જાણે જ્ઞાનના ઉદયથી કંઈક ઉપશમ પામ્યો હોય
એવો દેખાતો હતો.^૬ પુષ્પોના સમૂહને હંફા-
વનાર અને મંદારનાં પુષ્પોની મધુર સુગંધને
દેનારો પવન જાણે શ્રવણને માટે શાંત થવા
લાગ્યો હોય એમ જણાવા લાગ્યું.^૭ મોટી મોટી
ભ્રમરોની પંક્તિઓ, પુષ્પમાળાઓમાં સૂઈ
ગઈ હતી. તે જાણે બ્રહ્મતત્ત્વ જાણવામાં આવતાં
સારી પેઠે ધ્યાન કરવા લાગેલી હોય એવી
જણાતી હતી. મોતીમય જળીઓની અંદર
રહેલી વાવોમાં, મોતીની પ્રભાઓથી દીપતું
જળ જાણે નિશ્ચળ થઈને બ્રહ્મવિવાતું શ્રવણ
કરવા બેઠું હોય, એવું જણાતું હતું.^૮ સૂર્યનાં
કિરણો આકાશમાં લાંબી મુસાફરી કરીને વિશ્રામ
લેવા જળીઓમાં પેસતાં હતાં, તે જાણે કયા
સાંભળવા શીતળ સભામંડપમાં બેઠાં હોય તેમ
જણાતાં હતાં.^૯ શાંત થતા દિવસનો શરીરરૂપી
તડકો, કે જે શાળાની અંદર પેડો હતો, તે
મોતીનાં જળીઓનાં કિરણોના સમૂહરૂપી ભસ્મ-
નો લેપ કરતો હતો, તે તપસ્વીના વેષથી પોતાને
પણ ઉપશમ પ્રાપ્ત થતાનું સૂચવતો હોય, એવો
જણાતો હતો.^{૧૦} રાજાઓના હસ્તોમાં અને
સુકુટોમાં રહેલાં નીલકમળો જાણે વસિષ્ઠમુનિ-
નો રસથી ભરપૂર ઉપદેશ સાંભળીને રાજાઓનાં
અંતઃકરણોની પેઠે વૃત્તિઓથી રહિત થયાં હોય,
તેમ બિડાઈ જવાને તૈયાર થતાં હતાં.^{૧૧}
ખાળકા, મૂખ લોહિ અને પાંજરામાં રહેલાં
પક્ષીઓ, ભોજન લેવાની ઉતાવળથી તે તે ઘરની
સ્ત્રીઓને વારંવાર કનડગત કરતાં હતાં.^{૧૨} રાત્રિ-
એ ખીલતી પોયણીઓનો પરાગ, ભ્રમરોની

પાંખોથી ઊડીને ચામરોની ઉપર અને લોહિ-
ની આંખોની પાંખોનાં રૂવાંઓ ઉપર ચોટતો
હતો.^{૧૪} અને સૂર્યનાં કિરણો જાણે મેરુ આદિ
પર્વતોની ગુફાઓમાંથી બહાર નીકળેલા છાયા-
ઓના સમૂહરૂપ અંધકારના ભયથી નાસીને
ગોખ આદિનાં દ્વારોમાં છુપાઈ રહેવાને માટે
ઘરોના મધ્યમાં પેઠેલાં હોય એવાં લાગતાં હતાં.
તે સમયમાં દિવસનો ચોથો ભાગ ખાશી રહ્યાની
સૂચના આપનારો અને દિશાઓનાં મુખોને પૂરી
દેનારો, ભેરીઓનો, ઢાલોનો તથા શંખોનો ધ્વનિ
થવા લાગ્યો.^{૧૫,૧૬} જમ મેઘના નાદથી મયૂરોનો
મોટો શબ્દ પણ સ્પષ્ટ સંભળાતો નથી, તેમ જ
ભેરી આદિ વાજાંઓના શબ્દથી વસિષ્ઠમુનિનું
ઉચ્ચ સ્વરવાણું તે વ્યાખ્યાન પણ સ્પષ્ટ સંભળાતું
નહોતું.^{૧૭} જમ ધરતીકંપ થતાં તાડનાં વન
કંપવા લાગે છે, તેમ પિંજરાંઓ ડોકી જવાથી
અંદર રહેલાં પક્ષીઓ ફફડાટ કરતાં હતાં.^{૧૮}
જમ વર્ષાઋતુમાં વાદળાંઓ બે શિખરોના ઊંચા
મધ્યમાં ગમ્મતા કરતાં ભરાવા લાગે, તેમ ભેરી
આદિના શબ્દથી ત્રાસ પામેલાં ખાળકા રહન
કરી માતાની છાતીસરસાં લાગી જતાં હતાં;
અને જમ જરાક ફોલ પામેલા પ્રવાહોવાળી
નદીઓમાંથી જળબિંદુઓ ઊડવા લાગે, તેમ
રાજાઓના સુકુટોમાંથી પરાગોને લીધે ઘોળા
લાગતા ભ્રમરોઓ ઊડવા લાગ્યા.^{૧૯,૨૦} આ રીતે
દિવસને વૃદ્ધપણું પ્રાપ્ત થતાં, શંખ આદિને
શબ્દ ધીરે ધીરે શાંત થતાં અને દશરથરાજની
સઘળી સલા ઊડવાને માટે ચંચળ થતાં, વસિષ્ઠ-
મુનિએ મધુર વિચારવાળા વિષયનો ઉપસંહાર
કરતાં, સભામાં બેઠેલા રામચંદ્રજી આદિ સભા-
સદોને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૧,૨૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! આ વ્યા-
ખ્યાનના સમૂહરૂપ જે નિર્દોષ જળ મેં પસારેલ
છે, તેનાથી તમે તમારા ચિત્તરૂપી પક્ષીને ખાંધી
હૃદયમાં રાકીને આત્મારૂપ બનાવી દો. જમ

હંસ પાણીને તથા દઈને દૂધને ગ્રહણ કરે છે, તેમ તમે અવળી સમજાવે તથા દઈને મારી પાણીના અક્ષય અર્થનું ગ્રહણ કર્યું ને ! હે રામચંદ્રજી ! તમારે પોતાની બુદ્ધિથી વારંવાર સંપૂર્ણ રીતે આ વિષયનો વિચાર કરીને હવે આ રસ્તે ચાલવું.^{૨૩-૨૫} હે રામચંદ્રજી ! મારા કહેલા વિચારોને અનુસરીને જ વ્યવહાર કર્યા કરશો તો સંસારમાં બંધાણો નહિ; નહિ તો જન્મ હાથી વિંધ્યાચળના ખાડામાં પડે છે, તેમ તમે મોહરૂપી ખાડામાં તુરત પડશો.^{૨૬} મારા વચનને વિવેક-બુદ્ધિથી નહિ વિચારો, તો જન્મ અધિષ્ઠા અથવા દીવા વગરનો માણસ રાત્રે ખાડામાં પડે છે, તેમ તમે મોહરૂપી ખાડામાં પડશો.^{૨૭} મારા કહેલા વિષયની સિદ્ધિને માટે, 'આવી પડેલો વ્યવહાર અસંગપણથી કરવો' એટલા જ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતને દૃઢ્યમાં રાખીને, અખંડ આત્માના યોધવાળા થાઓ.^{૨૮} હે મહારાજ દશરથ ! હે રામચંદ્રજી ! હે સભાસદો ! હે લક્ષ્મણ ! હે રાજાઓ ! આજ તમે દિવસ સંબંધી નિત્ય કરવાનાં સર્વ કામકાજ કરો; કેમકે આજનો દિવસ હવે પૂરો થવા આવ્યો છે. હવે પછી જ વિચારવાનું છે, તે પ્રાતઃકાળે મળીને વિચારીશું.

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—એ પ્રમાણે વસિષ્ઠ-મુનિએ આજા કરતાં કમળ સમાન મુખવાળી એ સઘળી સભા, જન્મ કમળોરૂપી વદનોવાળી કમલિની ભેટે તેમ ભીડી.^{૨૯-૩૧} રાજાઓએ વસિષ્ઠ-મુનિને પ્રણામ કર્યા અને તેમની પ્રશંસા કર્યા પછી દશરથરાજને પ્રણામ કરીને તથા તેમની પ્રશંસા કરીને, પોતપોતાના ઉતારાઓ પર ગયા. વિશામિત્ર સહિત શ્રીમાન વસિષ્ઠમુનિ દેવતાઓને પ્રણામ કરીને પોતાના આશ્રમમાં જવાને માટે આસન ઉપરથી ઊઠ્યા.^{૩૨-૩૩} દશરથ આદિ રાજાઓ પણ ઊઠ્યા અને મુનિઓ પણ ઊઠ્યા. સર્વોત્તમ ભાષણ કરનારા વસિષ્ઠમુનિને કેટલેક દૂર સુધી વળાવવા ગયા અને પછી તેમની આજ્ઞા લઈને

પછી કમલમાંથી ઊડેલા જમરોની જેમ કેટલાએક સભાસદો આકાશમાં ગયા, કેટલાએક સભાસદો વનમાં ગયા અને કેટલાએક સભાસદો દરબારમાં ગયા. દશરથરાજ વસિષ્ઠમુનિનાં ચરણકમળોમાં નિર્મળ પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરીને, તે પછી પોતાની રાણીઓ સહિત મહેલમાં પધાર્યા.^{૩૪-૩૬} રામ, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ને, વસિષ્ઠમુનિને તેમના આશ્રમ સુધી પહોંચાડીને ભક્તિથી તેમના ચરણોનું પૂજન કર્યું અને પછી દરબારમાં પાછા આવ્યા. સઘળા શ્રોતાઓએ પોતપોતાનાં સ્થાનો પર આવીને સ્નાન કર્યા, દેવતાઓનાં તથા પિતૃઓનાં પૂજન કર્યા અને બ્રાહ્મણોનો પણ યોગ્ય સત્કાર કર્યો.^{૩૭-૩૮} સઘળા શ્રોતાઓએ અનુક્રમે બ્રાહ્મણોથી માંડીને નોકરોપર્યંત પોતપોતાના પરિવારોની સાથે ગાસોમાં કહેલા વર્ણોના ધર્મોની પદ્ધતિને અનુસરીને ભોજનો કર્યા.^{૩૯} દિવસમાં કરવાનાં કામોની સાથે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો અને ચંદ્ર રાત્રિએ કરવાનાં કામો સાથે ઉદય પામ્યો. એટલે પૃથ્વી પર રહેનારા મુનિઓ, રાજાઓ, રાજકુમારો અને મહર્ષિઓ યોગ્ય રીતે સાધારણ રાધનોમાં, રેશમી વસ્ત્રોથી જડેલા પદંગોમાં અને આસનો પર બેસીને બુદ્ધિને એકાગ્ર કરીને, શ્રાવણમુનિએ કહેલા, સંસારમાંથી ઉદ્ધાર પામવાના પ્રકારનું પ્રેમપૂર્વક મનન કરવા લાગ્યા. જન્મ રાત્રિ દરમિયાન કમળો પોતાની પાંખડીઓ ખીડીને સૂઈ જાય છે, તેમ રાત્રિ પસાર કરવા ઇચ્છતા એ સઘળા શ્રોતાઓ, એક પહેર પછી મોઢાં બંધ કરીને સૂઈ ગયા. સૂઈ ગયા પછી એ લોકોને એવાં એવાં ઉત્તમ સ્વપ્નો પ્રાપ્ત થયાં કે, જનાથી ભવિષ્યમાં મોક્ષરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થવાની સૂચના મળે.^{૪૦-૪૩} રામ, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ને તો વસિષ્ઠમુનિના ઉપદેશનું તણ પહેર સુધી અખંડ મનન કર્યું અને નેત્રો મીંચાતાં અર્ધા પહેર સુધી ઉત્તમ સ્વપ્નોવાળી નિદ્રા લીધી, કે જનાથી પણ માત્રમાં પરિશ્રમ દૂર થઈ ગયો. આત્મતત્ત્વ-

ના બોધથી નિકસિત થયેલા પવિત્ર મનવાળા એ વિવેકી લોકોની એ રીતે રાત્રિ વ્યતીત થઈ; તેમજ રાત્રિનું ચંદ્રરૂપી મુખ પણ મલિન થયું. ૪૪-૪૫

इति शुभमनसां विवेकमाजामधिगतसारत-
योदिताशयानाम् । अमज्जत विरतिं तदा त्रियामा
मलिननिशाकरवक्त्रतां जगाम ॥ ४६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વા-
ણુ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દિવસ-
વ્યવહારવર્ણન' એ નામનો
સર્ગ ૧ હો સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૨ જો ॐ

વસિષ્ઠનું સભામાં આગમન અને
પૂર્વકથિત વિપયોનું સ્મરણ

॥ શ્રીવાલ્મીકિદવાચ ॥

ततः क्षिप्रैर्दुवदना पर्वाकुलतमः पदा ।

क्षीपमाणા જમૌ ક્યામા વિવેક ઇવ વાસના ॥૧॥

વાલ્મીકિ ખોલ્યા:—પછી નિસ્તેજતા પામેલા ચંદ્રરૂપી મોહવાળી અને જનું અધકારરૂપી શરીર વીંખાવા લાગ્યું હતું એવી રાત્રિ, જેમ વિવેકનો ઉદય થતાં ક્ષીણ થવા લાગેલી વાસના જણાય, તેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં જણાવા લાગી. પ્રકાશતાં કિરણોવાળા સૂર્ય ઉદયાચળમાં બહુ ઊંચા હસતો સમૂહ પ્રકટ થયો હોય એવો પ્રકાશનો દેખાવ કયો અને અસ્તાચળમાં બહુ તે પર્વતની ઊંચી ટાચ ઉપર ખોટા રંગનું કાંઈ ધરણું પહેરાયું હોય, એવો પ્રકાશનો દેખાવ કયો. ૧૨ જાકળનાં ટીપાંને દૂર કરનારો, ચંદ્રના મંડળને નિસ્તેજ કરી દેનારો અને બહુ સૂર્ય-રૂપી ચક્રથી ચાંદનીને ગળી ગયો હોય એવો પ્રભાતનો પવન વાવા લાગ્યો. રાત્રિ, લક્ષ્મણ અને

શત્રુઢે, જીહીને સ્નાન કર્યું અને પછી સંધ્યાવંદન કરીને અનુચરોની સાથે વસિષ્ઠમુનિના પવિત્ર આશ્રમે ગયા. ત્યાં વસિષ્ઠમુનિ સંધ્યાવંદન કરીને ઘરથી બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં જ હતા. તેમના ચરણોમાં અર્ધપ્રદાન કરીને તેઓએ વંદન કર્યું. વસિષ્ઠમુનિનો આશ્રમ ક્ષણમાત્રમાં મુનિઓથી, બ્રાહ્મણોથી, રાજાઓથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓથી, રથોથી અને પાલખીઓથી ભરપૂર થઈ ગયો. પછી એ મહામુનિ વસિષ્ઠ પોતાની પાછળ વાહનો પર બેસીને ચાલ્યા આવતા રાત્રિ આદિ રાત્રિકુમારોની સાથે અને તે સૈનાની સાથે વખત-સર હરથરાજાના હરબારમાં પધાર્યા. સંધ્યા આદિ નિત્યકર્મોથી પરવારીને પ્રથમથી આવકાર આપવાને સજ્જ થઈ રહેલા હરથરાજાએ, કેટલેક દૂર સુધી સામે જઈને, ત્યાં એ વસિષ્ઠમુનિની પ્રેમપૂર્વક પૂજા કરી. ફરી પણ મોતીઓના, પુષ્પોના તથા મણિઓના સમૂહોથી અત્યંત શણગારી રાખેલી સભામાં પ્રવેશ કરીને, તે સઘળા લોકો પોતપોતાનાં આસનો પર બેઠા. ૩-૬ આ સમયે પૃથ્વીવાસી અને આકાશવાસી તેમના સઘળા શ્રોતાઓ પણ સભામાં આવી પહોંચ્યા. એ સૌમ્ય સભા એકબીજાને પ્રણામ આદિ કરીને હરથરાજાની પેઠે જ એકાગ્રપણાથી શરીર વગેરેની ચેષ્ટાઓને રોકી ઢીધેલી હેલાથી, પવન વિનાના સમયમાં સ્થિર થયેલી કમલિનીની જેમ શોભવા લાગી. સભાના પ્રદેશોમાં પેઠેલા બ્રાહ્મણો, ઋષિઓ, મુનિઓ તથા રાજાઓ તુરત પોત-પોતાનાં નક્કી કરેલાં આસનો પર અનુક્રમ પ્રમાણે સારી રીતે બેસી જતાં, પરસ્પરને કુચલ પ્રત્ને પૂછતાનો કામળ સખ્દ ધીરે ધીરે શાંત થઈ જતાં, સભાના ખૂણાઓમાં બેઠેલા બંદિતોના બાજાંઓ વગેરેના ઘોંઘાટને રોકી ઈંદ્રને બેસી જતાં, સૂર્યનાં ઉદય પામેલાં કિરણો ગોખોની બળીઓમાંથી કથા સાંભળવા આવ્યાં હોય તેમ જલદી પ્રવેશ કરીને શ્રોતાઓના હાથ અને અંગો પર

* આ બીજા સર્ગમાં પ્રાતઃકાળમાં રાત્રિ આદિ રાત્રિકુમારો વસિષ્ઠમુનિને સભામાં પધારાવી (લઘ) ગમ્યાનું અને કહેવા વિષયોના સ્મરણથી તત્ત્વમાં નિર્વાણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

રહેલ મોતીઆને તેઓ અડકતાં હતાં, ત્યારે મોતી-
ઓ પ્રકાશ પામતાં હતાં અને વળી ફિરણો ખસી
જવાથી શાંત થતાં હતાં. જેમ કાતિ કેયરવામી
ચંકરના મુખ ઉપર દષ્ટિ કરે, કય જૃઠરૂપતિના
મુખ ઉપર દષ્ટિ કરે, પ્રહ્લાદ શુક્રાચાર્યના મુખ
ઉપર દષ્ટિ કરે અને ગરુડ વિષ્ણુના મુખ ઉપર
દષ્ટિ કરે તથા સૂર્યોદય આકાશમાં ભૂમતી બ્રમ-
રીને ખીલતા કમળમાં લગાવે, તેમ રામચંદ્ર-
જીએ વસિષ્ઠના મુખ ઉપર ધીરે ધીરે દષ્ટિ કરી.
રામચંદ્રજીએ વસિષ્ઠમુનિના મુખ ઉપર પોતાની
દષ્ટિ સ્થિર કરતાં, મહાવક્તા વસિષ્ઠમુનિએ ગયે
દિવસે ચલાવેલા કમને જ અનુસરીને જ વચનો-
ના અર્થ સમજવામાં કુશળ એવા રામચંદ્રજીને
નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૦-૧૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રઘુનંદન! મેં તમને
ગઈ કાલે જ અત્યંત ગંભીર અર્થવાણું અને પર-
માર્થનો બોધ આપનારું પ્રકરણ કહ્યું હતું, તે
તમારા સ્મરણમાં છેને? ^{૧૦} હે રઘુજીને હણનારા
રામ! હવે સ્પષ્ટ બોધને માટે હું તમને ખીજું
પ્રકરણ કહું છું તે સાંભળો, કે જથી અખંડપદ
પ્રાપ્ત થશે. ^{૧૦} વૈરાગ્યના અભ્યાસથી અને તત્ત્વજ્ઞાના
બોધથી જ સંસાર તરી શકાય છે; માટે વૈરાગ્ય
અને તત્ત્વબોધને પ્રાપ્ત કરવાનો અભ્યાસ કરે.
યથાર્થ તત્ત્વ સમજવાથી અજ્ઞાન નાશ પામે છે;
અને વાસનાઓ દૂર થાય ત્યારે જ શેઠ વિનાના
પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. દેશ, કાળ વગેરેની
મર્યાદા જેને નથી અને જેનો આદિ કે અંત છે જ
નહિ, એવું બ્રહ્મ જ કદિપત દેવને પ્રાપ્ત થઈને,
જગતરૂપે થયેલું છે. દેશકાળ વગેરે સઘળા
પદાર્થોના માપ વગરનું, શાંત અને સર્વમાં
જોતપ્રોત હાવાથી સત્તાસ્વરૂપે રહેલું કેવળ
બ્રહ્મ જ છે; તો પછી તેમાં દૈતપણું (જગતપણું)
થવું સંભવતું જ નથી ^{૧૧-૨૪} એવા નિશ્ચય કરીને
તથા ‘હું છું’ એ અભિમાનને અંદરથી તણ દહ-
ને તમે મુક્ત સ્વરૂપવાળા, બ્યાપક, એકરૂપ, શાંત

અને સાક્ષાત આત્માનંદરૂપ થાઓ. હે રામ-
ચંદ્રજી! ચિત્ત પણ નથી, અવિદ્યા પણ નથી,
મન પણ નથી અને જન પણ નથી. એ સઘળી
ચિત્ત આદિરૂપ કલ્પનાઓ બ્રહ્મની જ થયેલી છે.
જે જ ભોગ્ય પદાર્થો છે, જે જ ભોગવૃત્તિઓ છે,
જે જ સ્મૃતિઓ છે અને જે જ ભોગોની સૃષ્ટિ-
ઓ છે, તે સઘળું આદિ તથા અંત વિનાનું અને
સમુદ્ર જેવું ભરપૂર બ્રહ્મ જ પ્રકાશે છે. પાતાળમાં,
ભૂતળમાં, સ્વર્ગમાં, ખડમાં, પ્રાણીઓમાં અને
આકાશમાં સઘળા દશ્ય પદાર્થોરૂપે ચૈતન્યરૂપ
પરબ્રહ્મ જ પ્રકાશે છે. પરબ્રહ્મથી આરં કંઈ પણ
નથી. ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય પદાર્થોરૂપે, ત્યાન્ય
પદાર્થોરૂપે, આશ પદાર્થોરૂપે, ખંધુઓરૂપે, વૈભવો-
રૂપે અને શરીરરૂપે બ્રહ્મ જ સ્ફુરે છે, કે જે બ્રહ્મ
આદિથી તથા અંતથી રહિત છે અને સમુદ્રની જેમ
ભરપૂર છે. ^{૨૫-૨૮} જ્યાં સુધી અજ્ઞાનની કલ્પના
છે, જ્યાં સુધી દૈતની ભાવના છે અને જ્યાં સુધી
જગતરૂપી બળમાં પ્રીતિ છે, ત્યાં સુધી જ ચિત્તની,
અવિદ્યાની, મનની તથા જનની કલ્પના છે. ^{૩૦}
જ્યાં સુધી દેહમાં દેહ અહંતા છે અને જ્યાં સુધી
દશ્ય પદાર્થોમાં દેહ મમતા છે, ત્યાં સુધી જ ચિત્ત
વગેરે નામ અને રૂપની બ્રહ્મણ્યો છે. ^{૩૧} જ્યાં
સુધી સજ્જનોના સમાગમના પ્રભાવથી મૂર્ખતા
ક્ષીણ થઈ ન હોય અને પૂર્ણતા ઉદય પામી ન
હોય, ત્યાં સુધી જ ચિત્ત આદિને લીધે નીચપણું
રહે છે. ^{૩૨} જ્યાં સુધી અંદર યથાર્થ ત્રિચારની
શક્તિથી આ જગતની ભાવના શિથિલ થઈ ન
હોય, ત્યાં સુધી જ ચિત્ત વગેરે પદાર્થો જેવામાં
આવે છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞપણ્યરૂપ આંધળાપણું
હોય, જ્યાં સુધી વિષયોનો આશાને લીધે પરવ-
શપણું હોય અને જ્યાં સુધી મૂર્ખતાને લીધે
મોહનો વધારો હોય, ત્યાં સુધી જ ચિત્ત આદિની
કલ્પના છે. જ્યાં સુધી દેશરૂપી વનમાં આશા-
રૂપી ઝેરનો ગંધ સ્ફુર્યો કરતો હોય, ત્યાં સુધી
આત્મવિચારરૂપી ચંકાર એ વનની અંદર સારી

પેઠે પેસતા જ નથી. જેના મનને ભોગોની ઉપર રુચિ ટળી ગઈ હોય, આશાના પાશોરૂપી બળો ઉદાઈ ગઈ હોય અને શીતળ તથા નિર્મળ બ્રહ્માન્દ પ્રાપ્ત થયો હોય, તે પુરુષનો ચિત્તરૂપી વિબ્રમ નાશ થઈ જાય છે. જે ચિત્તમાંથી વૃષ્ટિ અને મોહ દૂર થયા છે અને જે ચિત્તમાં શીતળતા અને શાંતિનો અનુભવ પુરુષે કર્યો છે, તે જ પુરુષ ચિત્તરૂપી ભૂમિકામાંથી જ્ઞાનરૂપી ફળ મેળવે છે. પોતાના દેહને નકામો જ્ઞેવો, દૂર રહેલા જ્ઞેવો અને સ્થિર રહે નહિ એવા હોવાથી ગંધર્વનગરના જ્ઞેવો મિથ્યા સમજનારા પુરુષને ચિત્ત રહેવાનો સંભવ ક્યાંથી જ હોય ? ૩૨-૩૮ સંસારથી જુદા અપાર ચૈતન્યરૂપ આત્માની ભાવના કરનારા અને જેના ચિત્તમાં જ સધળું જગત લીન થઈ ગયેલું હોય છે, એવા પુરુષને ચિત્ત તથા જીવ વગેરે હોવાની ભ્રાંતિ થતી જ નથી. ૩૯ જ્ઞાનનું વિરોધી અજ્ઞાન કે જે ખોટા તરંગોને પેદા કરે છે, તે દૂર થતાં અને સત્ય આત્માના જ દર્શનરૂપ પ્રબળ સૂર્ય હૃદય પામતાં, બળી ગયેલા સૂકા પાંદડાની જેમ રહેલું ચિત્ત, અગ્નિમાં પડેલા ધીના લેશની જેમ આત્મામાં એવું તો પીગળી જાય છે, કે જે પાછું કદી જેવામાં આવતું જ નથી. આત્માના અને અનાત્માના વિવેકવાળા મહાત્મા જીવન્મુક્ત પુરુષોનું આભાસરૂપે રહેલું જે ચિત્ત હોય છે, તે 'સત્ત્વ' કહેવાય છે. ૪૦-૪૨ જીવન્મુક્ત લોકોનાં શરીરોમાં વ્યવહાર કરાવનારી જે વાસના હોય છે, તે 'ચિત્ત' એ નામથી કહેવાતી નથી, પણ 'સત્ત્વ' એ નામથી કહેવાય છે. ૪૩ ચિત્તથી રહિત થયેલા અને સર્વદા અખંડ પદમાં રહેલા તત્ત્વવેત્તા પુરુષો સત્ત્વની સ્થિતિને લીધે સંગને ત્યાગ કરીને લોકવ્યવહાર ચલાવે છે. ૪૪ સત્ત્વની સ્થિતિવાળા જિતેન્દ્રિય સાંત પુરુષો વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ, સર્વદા અખંડિત જ્યોતિને જુએ છે અને એ અખંડ જ્યોતિનાં દર્શન થવાંથી તેમને બેપણું, એકપણું કે

તેથી થતી વાસના પ્રગટ થતી જ નથી. પોતે સર્વદા બ્રહ્મની સમાધિમાં લીન રહેવાથી, સધળા બ્રહ્માંડરૂપી ખડને ચૈતન્યરૂપ અગ્નિમાં હોમ્યા કરતા જીવન્મુક્ત પુરુષને અંદરથી ચિત્ત વગેરે સધળા વિબ્રમો નિવૃત્ત થઈ જાય છે. 'સત્ત્વ' એ નામથી કહેવાતું અને વિવેકથી સ્વચ્છ થયેલું ચિત્ત, જેમ બળી ગયેલું બીજ અંકુરને ફરી ઉત્પન્ન કરતું નથી, તેમ મોહને ફરી ઉત્પન્ન કરતું નથી. મૂઠ લોકોની જે ચિત્ત નામની વાસના હોય છે, તે ફરી વાર જન્મ પામે છે, પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષોની ચિત્ત નામની વાસના બોધથી સત્ત્વરૂપ થયેલી હોવાને લીધે, જન્મને મટાડવારૂપ વિપરીત કાર્યને કરે છે. ૪૫-૪૮ હે રામચંદ્ર ! જે પામવાની વસ્તુ છે, તેને તમે પામી ચૂક્યા છો. જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી બળીને સત્ત્વપણાને પામેલું તમારું ચિત્ત, ફરી વાર જન્મરૂપી અંકુરને ઉત્પન્ન કરવાનું નથી. ૪૯ જેમ ખડ વગેરે પદાર્થો કુહાડાથી કપાયા છતાં અને અગ્નિથી બળી ગયા છતાં પણ પોતાની અંદર બીજશક્તિ રહેવાને લીધે અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પ્રયોધથી સ્વચ્છ થયેલું ચિત્ત, અંકુરને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી; કેમકે તેની વૃષ્ટિરૂપી બીજશક્તિ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળી ગઈ હોય છે. જગત બ્રહ્મનું જ સ્ફુરણ છે; કેમકે જગતની સત્તા બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી નથી. જેમ પરમાત્માને અને બ્રહ્મને ભેદ નથી, તેમ બ્રહ્મને અને જગતને ભેદ નથી. ૫૦-૫૧ જેમ શરીરમાં તીખાશ રહેલી છે, તેમ ચૈતન્યમાં બ્રહ્માંડ રહ્યું છે; માટે ચૈતન્ય અને બ્રહ્માંડ ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે, બ્રહ્માંડનાં ઉત્પત્તિ અને લય મિથ્યા જ છે. ૫૨ 'ઉત્પત્તિ' તથા 'લય' એ શબ્દો અને એ શબ્દોના અર્થો કેવળ વાસનામાત્ર જ છે, પ્રમાણભૂત નથી; કેમકે બન્ને બ્રહ્મરૂપ હોવાથી જ સ્ફુરે છે. આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે તમે જગતની ઉત્પત્તિ થવાની બુદ્ધિને તથા લય થવાની બુદ્ધિને પણ તથ

દો.^{૫૩} આ 'રામ' એ નામથી વ્યવહાર કરાતું જ શરીર છે, તે તમે પોતે નથી, તો શા માટે રડો છો? સધળું જગત મિથ્યા છે અને સુદૃઢ છે જ નહિ; તો પછી તમને દેહાદિકની કલ્પના જ કેમ થવી જોઈએ? જો 'આ સધળું જગત સર્વદા ચૈતન્યરૂપ છે' એમ માનતા હો તો ચૈતન્યના સ્વભાવનો જ વિચાર કરો. ચૈતન્ય શુદ્ધ છે, તેમજ આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, તો પછી તેમાં દેહાદિક અનર્થની કલ્પના સભવ જ કેવી રીતે; તમે ચિદાત્મા છો, અશોથી રહિત છો અને આદિ તથા અંતથી પણ રહિત છો. પોતાના વ્યાપક સ્વરૂપનું સ્મરણ કરો. એ સ્વરૂપના વિસ્મરણથી દેહાદિકરૂપે મર્યાદિત થઈ જાઓ નહિ. તમે ચૈતન્યરૂપ સ્થિતિને પામી અને નિરતિશય આનંદરૂપ ઉદયવાળા થઈને આ મર્યાદિત જગતને પૂર્ણ સ્વભાવગ્રાણું કરી દો. તમે પૂર્ણ સ્વભાવનાળા છો, ચાંત છો, ચૈતન્ય છો અને પ્રકાશ છો.^{૫૫-૫૭} તમે ચૈતન્યરૂપી શિલાના એકરસ ગર્ભરૂપ જ છો. તમે અનેક રૂપોથી રહેનારા નથી, પણ સર્વ પાધના અવધિરૂપ છો. તમારા આવા સ્વરૂપમાં વાણીની કે, મનની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી; માટે કહેવું પડે છે કે તમે જ છો તે છો, પણ પરાક્ષ જેટલા નથી; કેમકે સ્વયં પ્રકાશ છો.^{૫૮} જગતની ઉત્પત્તિપર પણ તમે જ છો અને લયરૂપ પણ તમે જ છો. સધળા પદાર્થોની અંદર જે પરસ્પર જુદા જુદા દેખાતા વ્યવહારો છે, તે મિથ્યા દેખાને લીધે તે તમે નથી અને તે તમને પણ નથી. તમે સ્વરૂપમાં રહેલા છો, સર્વરૂપ છો અને સર્વથી ન્યારા પણ છો. કે ચૈતન્યધનસ્વરૂપ! હું તમને પ્રણામ કરું છું.^{૫૯} આદિ તથા અંતથી રહિત, વિશાળ અને સ્ફટિકની શિલાના ગર્ભની પેઠે ધાટું જ ચૈતન્યધનસ્વરૂપ છે, તે જ તમે છો. તમે આકાશની પેઠે નિર્લેપ છો, પણ સુખ-દુઃખ આદિ વિકારોવાળા નથી; માટે સ્વસ્થ

થાઓ. જેમ સ્ફટિકની શિલાના ગર્ભમાં પાંદડાં-ઓનો જથ્થો પ્રતિબિંબરૂપે દેખાયા કરે, તેમ તમારા વ્યાપક હૃદયમાં કલ્પિત વાસનાઓની દેખાઓથી, સધળાં પ્રભાંડો દેખાયા કરે છે. કે રામ! તમે કે જો એવા પૂર્ણ સ્વભાવવાળા છો, તેમને હું પ્રણામ કરું છું.^{૬૦}

આદ્યંતર્વર્જિતવિશાલશિલાંતરાલસંપીઢચિદ્ર-
નવપુર્ણગનામલસ્ત્વમ્ । સ્વસ્થો મવાજઠરપલ્લવ-
કોશલેલા લીલાસિયતાચિલજગજ્જપતે નમસ્તે ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વા-
ણ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વિશ્રાંતિ-
સુદલીકરણ' એ નામનો

સર્ગ ૨ નો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૩ જો ~ ~ ~

પૂર્ણ સ્થિતિની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

માવિભૂરિતરંગાણાં પયોદ્યંદમિવાંબુધૌ ।

યાચિદ્રહત્યનંતાનિ જગંત્યનય સો મયાન્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-કે રામચંદ્રજી! જેમ સમુ-
દ્રમાં ઉત્પન્ન થતી ધણા ધણા તરંગોના ભેદોની કલ્પનાઓનું અધિષ્ઠાન જળ છે, તેમ જ ચૈતન્ય અનંત પ્રભાંડોની કલ્પનાઓનું અધિષ્ઠાન છે તે ચૈતન્ય તમે જ છો, એવી સાવના કરો.^૧ કે ચૈતન્યસ્વરૂપ! તમે જન્મથી તથા મરણથી રહિત છો અને સંસારના સંબંધથી પણ રહિત છો; માટે તમારામાં વાસના વગેરે ક્યાં રહેલાં છે, તે કહો.^૨ ચૈતન્ય જ પોતાથી જીવરૂપે અને વાસના આદિરૂપે સ્ફુરે છે; તો તેમાં 'જડ' એ શબ્દનો અને તેના અર્થનો પ્રસંગ જ શો છે, તે કહો.^૩

x આ ગીત સર્ગમાં સદા, હર, મન, દેહ અને જગત, એઓની એકતા સમજવાથી સધળા દૈતરૂપી જન ચાંત થતાં કેવળ પૂર્ણ સ્થિતિ રહે છે, એમ કહેવામા આવશે.

તમે મોટાં મોટાં સ્ફુરણોરૂપી તરંગોવાળા, ખંભીર અને સ્વયં પ્રકાશ આત્મચૈતન્યરૂપ મહાસાગર છો તથા આકાશની પેઠે નિશ્ચળ, સમ તથા સૌમ્ય છો. સમુદ્રસમાન તમારા સ્વરૂપમાં 'રામ' એ નામરૂપી મોણું ઊઠેલું છે. (જેમ ઉષ્ણતા અગ્નિથી ભિન્ન નથી, મુગધપણું કમળથી ભિન્ન નથી, કાળાપણું કાજળથી ભિન્ન નથી, ઘોળાપણું હિમથી ભિન્ન નથી, મધુરપણું શેલડીથી ભિન્ન નથી અને પ્રકાશ તેજથી ભિન્ન નથી, તેમ અનુભવ (વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય) પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથી) જેમ તરંગ જળથી અભિન્ન છે, તેમ જગત ચૈતન્યથી અભિન્ન છે. ચૈતન્યથી અનુભવ ભિન્ન નથી, અનુભવથી અહંકાર ભિન્ન નથી, અહંકારથી જીવ ભિન્ન નથી, જીવથી મન ભિન્ન નથી, મનથી ઇન્દ્રિય ભિન્ન નથી, ઇન્દ્રિયથી શરીર ભિન્ન નથી, શરીરથી જગત ભિન્ન નથી અને જગતથી ભિન્ન તો કાંઈ છે જ નહિ; આટલે સધણું જગત ચૈતન્ય જ છે. આ પ્રમાણે અનાદિકાળથી આ જગતરૂપી મોઢું ચક્ર પ્રવર્તેલું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં કાંઈ પ્રવર્તેલું જ નથી; અને પ્રવર્તેલું જ નહિ હોવાને લીધે, તેમાં લાંબો કાળ કે ટૂંકો કાળ જીવી અર્થાદા પણ નથી.^{૧-૯} આ પ્રમાણે આ સધણું સ્વયં પ્રકાશ છે, અનંત છે, અખંડિત છે અને આકાશમાં આકાશ જેવું જ છે. કોઈમાં કાંઈ રહ્યું છે એમ છે જ નહિ.^{૧૦} જે આ જગત છે, તે શૂન્ય જ શૂન્યમાં ઉપસેલું છે, બ્રહ્મમાં બ્રહ્મ જ અભિવૃદ્ધિ પામેલું છે, સત્યમાં સત્ય જ ઉદય પામેલું છે અને પૂર્ણમાં પૂર્ણ જ રહેલ છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ વિપયોને, વિપયોના પ્રકાશોને અને તેઓના સંકલ્પોને કરતાં છતાં પણ કાંઈ જ કરતો નથી; કેમકે તેની દૃષ્ટિમાં એ સર્વ પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન જ હોઈ નથી, તત્ત્વવેત્તા પુરુષને કર્તાપણું છે જ નહિ 'આ આજ છે' એવી બુદ્ધિથી જ કાંઈ ચઢણ કરવામાં આવે છે, તે જ તેમને સુખ-દુઃખ આપનાર થાય છે.

જે આજપણની બુદ્ધિ ન હોય તો કશું ચઢણ કરવામાં આવતું નથી અને સુખ કે દુઃખને આપનારપણું થતું નથી. જેમ 'એક આકાશ, બે આકાશ અને ઘણાં આકાશો' એ શબ્દો બુદ્ધા બુદ્ધા હોવા છતાં, પણ એક જ છે અને અર્થ-વાળા હોવા છતાં પણ અત્યંત શૂન્યરૂપ જ છે, તેમ આત્મા અને જગત એ શબ્દો ભિન્ન છતાં પણ અભિન્ન જ છે અને અર્થવાળા હોવા છતાં પણ અનર્થક જ છે. તમે પોતાની અંદર આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહેા, બહાર સદાચારમાં તત્પર રહેા અને હર્ષના તથા ક્રોધના વિકારોમાં કાષ્ટ તથા દેહાંતો જીવી સ્થિતિવાળા રહેા. તુરત મારી નાખવાને તૈયાર થયેલા મોટા ચતુને પણ જે પુરુષ પોતાનો આત્મા જ ગણીને અત્યંત ધ્યાને ગણે, તે જ પુરુષ તત્ત્વવેત્તા છે. જેમ નદી પોતાના કિનારા પરનાં વૃક્ષને ખૂળ સહિત ઉખેડી નાખે છે, તેમ જે પુરુષ પ્રેમને અને મત્સરને ખૂળસહિત ઉખેડી નાખે છે તે પુરુષ હર્ષના તથા ક્રોધના વિકારોને દૂર કરે છે. જે રાગ, દ્વેષ અને તેઓના વિકારોના સ્વરૂપો વિચાર કરવામાં આવે નહિ, તો મહાત્માઓ પણ અમહાત્મા જેવા જ લાગે છે; અને તેથી તેઓની સેવા પણ વ્યર્થ જ બને છે. જેને અહંકાર જ હોતો નથી અને જેની બુદ્ધિ વિપયોથી લેપાતી નથી, તે પુરુષ આ સધળા લોકોને મારી નાખે તો પણ તે કોઈને મારતો નથી અને હાથોથી બંધાતો પણ નથી.^{૧૧-૧૬} જે વસ્તુ મુક્ત છે જ નહિ, તેને 'છે' એમ માનવી એ જ માયા કહેવાય છે. એ માયા આત્મજ્ઞાનથી જ નાશ પામે છે, તેમાં સંશય નથી. જેના ચિત્તની વાસનાઓનો સમૂહ તેલ વિનાના દીવાની જેમ શાંત થઈ ગયા હોય, તે નિર્વિકાર તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ચિત્તમાં આવેખેલા રાજની પેઠે સર્વદા અખંડ વિજયવાળો જ રહે છે. જે પુરુષને આ સધળા પદાર્થો મિથ્યા સમજવાને લીધે અચળ આત્મારૂપ સમજવાને લીધે, સારી કે નરસી કાંઈ દશાઓમાં દુઃખ કે સુખ

આપનાર થતા નથી, તે પુરુષ જીવન-મુક્ત જ છે.

યસ્યાનુપાદેયમિદં સમસ્તં પદાર્થજાતં સદ-
સદશાસુ । ન દુઃખદાહાય સુસાય નૈવ વિમુક્ત
એવેહ સર્જીવ એવ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાધિનો ‘બ્રહ્મેક્યવ્રતિપા-
દન’ એ નામનો સર્ગ ૩ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો

આત્મદૃષ્ટિમાં સ્થિર થયેલા રામ-
ચંદ્રજીની સંભાવના

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મનોબુદ્ધિરહંકાર ઇન્દ્રિયાદિ તથાનય ।

અચેત્યવિન્મયં સર્વં ક્ર તે જીવાદયઃ સ્થિતાઃ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાં—હે રામચંદ્રજી ! મન,
બુદ્ધિ, અહંકાર તથા ઇન્દ્રિય વગેરે એ સઘળું,
દશ્ય પદાર્થ વિના કેવળ ચૈતન્યમય જ છે, તે
હવે જીવ વગેરે પદાર્થો ક્યાં રહ્યા ? જમ ચંદ્ર
એક જ હોવા છતાં, નેત્રના રોગને લીધે, જુદાં જુદાં
જળાશયોને લીધે અને કપાંજીને લીધે અનેક
દેખાય છે; તેમ વ્યાપક આત્મા એક જ હોવા છતાં
કલ્પિત હાવાથી આ યોગથી અનેક પ્રકારે પ્રતીત
થાય છે. જમ અંધકારનો નાશ થાય ત્યારે ચક્ષુ-
ની વિષયો ન દેખાવાની અશક્તિ દૂર થાય છે,
તેમ ત્યારે ભોગોની તૃષ્ણા રૂપ ઝેરનો આવેશ શાંત
થાય છે, ત્યારે જ અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. જમ શરદ-
ઋતુથી વરસાદના ઝાંકળેનો નાશ થાય છે, તેમ મન-
માં સારી પેઠે વિચારેલા વેદાંતશાસ્ત્રરૂપી મંત્રથી
તૃષ્ણારૂપી ઝેરી વિષચિકા (કાગળિયું) નાશ પામે
છે. હે રામચંદ્રજી ! જમ આશયમાં વરસાદ ઝાંછો
થાય ત્યારે ટાઢ પોતાની મેળે જ ઝાંછી થાય છે,
તેમ અજ્ઞાન હીણ થાય ત્યારે ચિત્ત સઘળી વાસ-

નાઓ સહિત પોતાની મેળે જ હીણ થાય છે, એમ
સમજો. જમ હારનો દોરો તૂટી જતાં મોતી
ઝોની હરોળ વીંખાઈ જાય છે, તેમ ચિત્ત છેદાઈ
જતાં વાસનાઓરૂપી ભ્રમ વીંખાઈ જાય છે. હે
રઘુનાથ ! જ લોકો વેદાંતશાસ્ત્રના રહસ્યનું ખડન
કરવાને માટે, વેદાંતશાસ્ત્રના અર્થનો વિચાર કરે
છે, તેઓ ઘીટપતંગનો અવતાર લેવાને માટે
નીચ બુદ્ધિનો પગિય કરે છે. હે કમળ સરખાં
સુંદર નેત્રોવાળા રામ ! જમ પવન શાંત થતાં તળા
વના તરંગો દૂર થાય છે, તેમ અજ્ઞાન શાંત થતાં
ચિત્તની ચપળતા નાશ પામે છે. જમ અત્યંત
વિસ્તીર્ણુ આકાશમાં પવન સ્થિર થઈ જાય છે, તેમ
તમે રાગદ્વેષ આદિથી રહિત હોવાને લીધે પરમ
વિસ્તીર્ણુ બ્રહ્મપદમાં સ્થિર થયા છો. હે રામ
ચંદ્રજી ! પ્રભાતનાં વાઝાંઓથી નિદ્રા જતી રહેતાં,
જમ રાજ બ્રહ્મત થાય છે, તેમ હું ધારું છું કે,
મારાં વચનોથી અજ્ઞાન જતું રહેતાં તમે પ્રયુક્ત
થયા છો. સામાન્ય માણસને પણ પોતાના
કુળતા ગુરુનાં વચનોની અસર થાય છે, ત્યારે તમે
કે જ અત્યંત પ્રોઢ બુદ્ધિવાળા છો, તેમને મારાં
વચનોની અસર થયા વિના કેમ રહે ? તમે
પોતાના ચિત્તથી મને યથાર્થ વક્તા માનો છો;
માટે જમ તપી રહેલા ખેતરમાં જળ સારી રીતે
પચી જાય છે, તેમ તમારા હૃદયમાં મારાં વચન
સારી પેઠે પચી ગયું છે. હે મહાપ્રભાવશાળી
રામ ! અમે પરંપરાથી મુક્તાકુવંશીઓના અને
તેઓમાં પણ વિશેષ કરીને રઘુવંશીઓના કુળગુરુ
છીએ, માટે મારું કહેલું આ શુભ વચન તમારે
હૃદયમાં તુરત હારની પેઠે ધારણ કરી લેવું. ૧૩

વયમિહ હિ મહાનુમાન નિત્યં કુલગુરવો
મવતાં રઘુદ્વાનામ્ । મદુદિત્તવિદમાશુ ધાર્યમાર્ય
શુભવચનં હૃદિ હારવચ્ચયેતિ ॥ ૧૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્ર-
કરણના પૂર્વાધિનો ‘ચિત્તભાવવ્રતિપાદ-
ન’ એ નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

* આ યોગ સર્ગમાં વસિષ્ઠે અનાત્મ-દૃષ્ટિઓનો
ત્યાગ કરાવીને રામને આત્મ-દૃષ્ટિમાં સ્થિર થવાની
સંભાવના કરી, એ કથા કહેવામાં આવશે.

ઠસર્ગ ૫ મો

રામચંદ્રએ કરેલું સ્વાનુભવનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

અહો અહંગતશિશ્વં ભવદ્વાક્યાર્થમાવનાત્ ।

જ્ઞાતં જગજ્ઞાલમિદમગ્રસ્થમપિ નાય મે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-અહો ! આપનાં વાક્યોના અર્થના ચિંતનથી હું ચૈતન્યપણને પ્રાપ્ત થયો છું. હે પ્રભુ ! આ જગતરૂપી જળ મારી આગળ રહેલી છતાં પણ શાંત થઈ ગઈ છે. જમ લાંબા કાળથી સૂર્યને લીધે તપી રહેલું ભૂતલ વૃષ્ટિથી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ હું મારા ચિત્તમાં પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થયો છું.^{૧૨} હું શાંત થયો છું, શીતળ સ્વરૂપાળો થયો છું, કેવળ સુખરૂપે રહ્યો છું અને જમથી હાથી બહાર નીકળી ગયો હોય, એવા તળાવની પેઠે નિર્ભળ-પણાને પ્રાપ્ત થયો છું.^૩ હે મુનિ ! આ દિશા-ઓનું સઘળું મંડળ, કે જે આત્માપણું મટી જવાથી સારી પેઠે નિર્ભળ થઈ ગયું છે, તેને હું હમણાં જાણી રહિત થઈ ગયું હોય, તેમ યથાર્થ બ્રહ્મરૂપ જેહ છું.^૪ મારા સઘળા સંદેહો ટળી ગયા છે, આશારૂપી ઝાંઝવાની નદી શાંત થઈ ગઈ છે, વિધવોની વાસનાઓથી તથા વૈરાગ્ય આદિ વૃત્તિઓથી પણ રહિત થવાને લીધે, શરદ-ઋતુના સ્વરૂપ જંગલની જેમ શીતળ થયો છું. હે પ્રભુ ! હું પોતાથી જ અંત વગરના અંદરના અનહદ આનંદને પ્રાપ્ત થયો છું, કે જે આનંદની આગળ અમૃતના રસનો સ્વાદ પણ તુલ્યવત્ તુરૂપ લાગે છે.^{૫૬} આજ હું મારા મૂળ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયો છું, સ્વસ્થ થયો છું, આનંદ પામ્યો છું અને જમો સઘળા આનંદોનો સમાવેશ થાય છે એવા આનંદરૂપ થનાથી, ખરે રામ થયો

છું. હું મને પોતાને પણ પ્રણામ કરું છું અને આપને પણ પ્રણામ કરું છું.^૭ જમ પ્રભાતમાં સૂર્યનો ઉદય થતાં મૂર્ખ લોકોએ રાતમાં કંપેલું પિશાચોનું કુટુંબ શાંત થઈ જાય છે, તેમ મારા સર્વ સંશયો અને સર્વ કલ્પનાઓ શાંત થઈ ગયાં છે. જમ શરદઋતુમાં તળાવ નિર્ભળ થાય છે, તેમ નિર્ભળ, વિસ્તીર્ણ, હિમની પેઠે શીતળ અને પરમાનંદથી સંપન્ન થયેલા હૃદયમાં મારું મન શાંતિ પામ્યું છે. 'આત્માને અજ્ઞાનરૂપી કલંકે રા કારણથી આવ્યું હશે ? સ્વયં પ્રકાશ આત્મામાં એ કલંક કેમ રહેતું જોઈએ ? અને પરિસ્થિતિ વિનાના અસંગ આત્માને એ કલંક કેમ લાંબી દે છે ?' ઇત્યાદિ સંશયો ચંદ્રની સમીપમાં નિર્ભૂળ થતા અંધકારની જેમ, નિર્ભૂળ થઈ ગયા છે.^{૮-૧૦} જે કાંઈ છે, તે સઘળું, સર્વત્ર અને સર્વદા સ્ફુરણમય આકારવાળો આત્મા જ છે; માટે તેમાં 'આ પદાર્થ અન્ય છે અને વળી તેથી આ પદાર્થ અન્ય છે' એવી ખોટી કલ્પના કેમ જ હોય ? હું હમણાં પરમ પ્રકાશવાળો થયો છું; તેથી મને મારી પ્રથમની સ્થિતિ પર હસવું આવે છે કે, હું આત્મજ્ઞાન વિના તુષણરૂપી બેડીથી બંધાઈને દેવો થઈ ગયો હતો !^{૧૧, ૧૨} આહા ! હવે મને સારી પેઠે સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું કે, હું સર્વદા પૂર્ણ જ છું. આપની વાણીરૂપી અમૃતના પૂરમાં નાહવાથી હું આવી રીતનો બની ગયો છું.^{૧૩} અહો ! હું એવી પવિત્ર અને વિસ્તીર્ણ ભૂમિ પર ચડ્યો છું, કે જે ભૂમિમાં મહાપ્રકાશ પાતાળની પેઠે દૂર રહ્યો નથી; પણ અહીં જ છે. હું કે જે જન્મમરણરૂપી સંસારસમુદ્રને તરીને, સંસારના અધિષ્ઠાનરૂપ થયો છું અને તેથી સર્વદા સર્વ લોકોએ પ્રણામ કરવા યોગ્ય છું, તેને પ્રણામ કરું છું. હું પોતામાં પોતાથી જ મોટા ઉત્કર્ષને પ્રાપ્ત થયો છું.^{૧૪, ૧૫} હે પ્રભુ ! હું હૃદયરૂપી કમળના કાશમાં, સ્પષ્ટ રીતે ભ્રમરની પેઠે સ્થિર-તાને પ્રાપ્ત થયેલા આપના ઉત્તમ ઉપદેશથી

* આ પાત્રમાં સર્ગમાં પ્રસૂત થયેલા અને પરમ સુખમાં વિશ્રાંતિ પામેલા રામે, યુરુની આગળ વિસ્તાર-થી પોતાના અનુભવનું વર્ણન કર્યું, જે કયા કહે-વામાં આવશે.

પોતાના સ્વરૂપના અનુભવને લીધે શોક વગરની અને સર્વદા પ્રકાશરૂપ જીવન્-મુક્તિને પ્રાપ્ત થયો છું.

અનુભવવશતો હૃદબ્જકોશે સ્ફુટમલિતા-સમુપાગતેન નાથ । તવ વર વચસેહ વીતશોકાં ચિરમુદિતાં ચ દશામુપાગતોઽસ્મિ ॥ ૧૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'રાઘવવિશ્રાંતિવ-ણુન' એ નામનો સર્ગ ૫ એ સંમાપ્ત

સર્ગ ૬ છો

દેહ અને આત્માનું વિવેચન તથા

અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મૃય એવ મહાવાહો નૃણ મે પરમં વચઃ ।

યત્તેજ્ઞં પ્રિયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી !

ફરી પણ મારું ઉત્તમ વચન સાંભળો, કે જે વચન

હું મારા ઉપદેશથી તમને પ્રસન્ન થતાં જોઈને હિત

કરવાની ઇચ્છાથી કહું છું.^૧ આટલા સુધી તમામ

અભેદના સિદ્ધાંતને અનુસરીને તમને કહું છે;

પણ હવે ધડીભર ભેદનો સ્વીકાર રાખીને પણ

કહું છું તે સાંભળો; કે જ્યાં તમારી વિચારશક્તિ

વધે અને થોડું સમજનારાઓ (સિદ્ધાંતને નહિ

પહેંચી શકનારાઓ) નાં પણ કુઃખો ટળી જાય.^૨

અજ્ઞાનને વશ રહેનારા મૂર્ખ માણસને, અનાત્મ-

રૂપ દેહમાં જ આત્માપણની ભાવના ઉદય

પામેલી હોય છે; એ તેના અપરાધને લીધે

ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓ, જાણે કોઈ પામ્યા હોય તેમ

તે માણસને દબાવી દે છે.^૩ જ્ઞાન ધારણ કરનાર

સમજી પુરુષ પરમાર્થરૂપ આત્મામાં જ રહે છે;

એ તેના વાસ્તવિક બોધથી ઇન્દ્રિયો જાણે સંતુષ્ટ

થયેલી હોય તેમ મિત્રભાવ રાખીને, તે ભલા

માણસના વશમાં રહીને, તેને અનુકૂળ વતે^૪ છે.

વ્યવહાર કરવા છતાં પણ જે પુરુષ ભોગ્યપદા-

ર્થોમાં રહેલા દોષો જ જોયા કરે છે અને તેના

ગુણોને જોતા નથી, તે પુરુષ કેવળ કુઃખ ભોગવ-

વાને વાસ્તે શા માટે દેહને આત્મારૂપ માને?^૫

આત્માને શરીરની સાથે લાગતું વળગતું નથી

અને શરીરને આત્માની સાથે કંઈ લાગતું વળગતું

નથી. જેમ પ્રકાશ અને અંધકાર પરસ્પરથી વિભ-

ક્ષણ છે, તેમ શરીર અને આત્મા પરસ્પરથી

વિભક્ષણ છે. આત્મા જન્મ, મરણ આદિ સંધના

ભાવ-વિકારોથી સર્વદા રહિત અને નિર્દોષ

હોવાથી, કદી પણ અસ્ત કે ઉદય પણ પામતો

નથી, પણ સર્વદા પ્રકાશિત જ છે. આ શરીરરૂપી

પથરો કે જે જડ છે, અગ્નિ છે, તુલ્ય છે, વિનાશી

છે અને પોતે આત્માની સત્તાથી સત્તા પામેલો

હોવા છતાં પણ આત્માને જ કુઃખી કરનાર હોવા-

થી કૃતમ્ન છે, તેને જે યતું હોય તે ભલે થાય. દેહ

અને આત્મા એ બેમાંથી આત્માને જાણખીએ

તો દેહમાં જડપણું જ બાકી રહે છે; તો પછી એ

જડ દેહ, સર્વદા પ્રકાશિત ચૈતન્યમયપણાને શી

રીતે લઈ શકે?^૬ દેહનાં સુખ-કુઃખોથી આત્મા-

ને સુખ-કુઃખો થાય છે અને આત્માનાં સુખ-

કુઃખોથી દેહને સુખ-કુઃખો થાય છે, એ વાત તે

વળી કેવી હોય? દેહ અને આત્મા કદી પણ

સમાન નથી અને સમાન ધર્મોવાળા પણ નથી;

તેમ છતાં તેઓને પરસ્પરનાં સુખ-કુઃખોથી

સુખકુઃખો થવાં કેમ જ સંભવે? દેહ અને આત્મા

કે જોડાને પરસ્પરની સાથે કયું લાગતું વળગતું

જ નથી, તેઓને પરસ્પરરૂપ થવું સંભવે જ કેમ?

દેહ કે જે સ્થૂલ છે, તે આણુ કેમ યઈ શકે અને

આત્મા કે જે આણુ છે તે સ્થૂલ કેમ યઈ શકે?^{૭,૮}

જેમ દિવસ રાત્રિના વિરોધી છે અને રાત્રિ દિવ-

સની વિરોધી છે, તેમ આત્મા દેહથી જિલટા છે

અને દેહ આત્માથી જિલટા ગુણ ધરાવે છે. માટે

૪ આ જડા સર્ગમાં દેહના તથા આત્માના વિવે-
કરું, દેહને આત્મા માનવાથી કુઃખો પ્રાપ્ત થવાનું અને
મૂઠ લોકોને જોડાના સંગથી ગોઠની વદિ થવાનું
વણું કરવામાં આવશે.

તેઓતું પરસ્પર એક સંભવે જ કંઈ રીતે? જ્ઞાન
અજ્ઞાનપણાને પ્રાપ્ત થવું સંભવે નહિ અને છાયાં
તડકાપણાને પ્રાપ્ત થવી સંભવે નહિ. ગમે તેવા
વિચારો ગોઠવવામાં આવે, તો પણ બ્રહ્મ દેહાદિક-
રૂપ થાય જ નહિ. આત્મા સર્વવ્યાપક છે, તે
છતાં પણ તેને દેહનો જરા પણ સંબંધ નથી.
જન્મ ક્રમજનને જળમાં રહ્યા છતાં પણ જળનો જરા
પણ સ્પર્શ થતો નથી, તેમ આત્માને દેહમાં
રહ્યા છતાં પણ દેહનો જરા પણ લેપ લાગતો
નથી. કેમકે આત્મા દેહની કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન
રહેવાથી આત્માની સત્તાથી જ દેહની સત્તા છે.
(જન્મ નિર્લેપ હોવાને લીધે આકાશને વાયુથી સોષ,
કંપ કે રજનો લેપ આદિ થતાં નથી, તેમ આત્મા
દેહમાં રહેલ છે, તો પણ નિર્લેપ હોવાથી તેને
દેહથી જરા, મરણ, વિપત્તિ, સુખ, દુઃખ, હાનિ
કે વૃદ્ધિ જરા પણ થતાં નથી.) માટે તમે નિશ્ચિંત
રહો. દેહમાં આત્મદષ્ટિ કરવાથી જન્મ-મરણ
આદિ ભ્રમ રહે છે; પણ બ્રહ્માત્મદષ્ટિથી જોતાં,
જન્મ જળમાં તરંગોનો સમૂહ જળમાત્ર જ દેખાય
છે, તેમ બ્રહ્મમાં તે બ્રહ્મ બ્રહ્માત્ર જ દેખાય છે.
જન્મ જળ પ્રોતાની સત્તાથી રહેલા તરંગપણાને
અનુભવતું હોય એમ છે, તેમ આત્મા પ્રોતાની
સત્તાથી રહેલા દેહરૂપી થંત્રને અનુભવતો હોય
છે. જન્મ સૂર્ય વગેરેના પ્રતિબિંબના આધાર-
ભૂત જળાદિકના ચલનથી પ્રતિબિંબનું ચલન
થતાં પણ સૂર્યાદિકને કશો હાનિ કે હાનિ થતાં
નથી, તેમ દેહથી ચિદાભાસનો શાલ વગેરે થતાં
પણ દેહના સાક્ષીને શાલાદિક યતું નથી. દેહનું
અને આત્માનું બુદ્ધિપૂર્વક અવલોકન કરવામાં
આવે, તો સત્ય જણાયેલા આત્મતત્ત્વમાં જ
સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને દેહરૂપ અજ્ઞાનનો
વિભ્રમ લય પામે છે. ૨૨-૨૦ દેહનો અને આત્મા-
ના ધારો તત્ત્વનો વિચાર કરતાં દેહનું મિથ્યાપણું
પ્રકટ થાય છે અને આત્માનું સત્યપણું પ્રકટ
થાય છે; કેમકે દીવા અને અધકારની પેઠે દેહ

અને આત્માનો સ્વભાવ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે.
જને યથાર્થ જ્ઞાન હોતું નથી એવા પુરુષને દેહનાં
ભ્રમણથી અને બદલાઓથી સાર વિનાના મોહા-
રૂપી આસોંદરાનાં વૃક્ષો સ્ફુર્યા કરે છે. જન્મણે
આત્મા નામના પદાર્થનો વિચાર કર્યો નથી અને
જ્ઞાન ઉપર લક્ષ આપ્યું નથી, તે મૂઠ પુરુષો
ચેતન નથી, પણ જડ જ છે; અને તરણાંઓની
પેઠે જ નિષ્ક્રિય હલનચલન કરે છે. આત્મતત્ત્વના
સ્વાદને નહિ બળુનારા એ જડ લોકો, જન્મ છિદ્રો-
માં વાયુ પુરાવાથી વાંસ અનેક પ્રકારના શબ્દ
કરે છે, તેમ વ્યર્થ બકવાદ કરે છે, ચલનાદિક
પામ્યા કરે છે અને ખડ તથા કાઠ વગેરે પદાર્થોને
લાવવામૂકવાની ક્રિયાઓ કરે છે, એમ સમજવું.
શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ આદિ વિષયોના લાભથી જ
પ્રોતાને કૃતાર્થ માનનારા તરંગોની જન્મ અપજ
અયોગવાળા અને ભોગરૂપ મદિરાનું અતિશય
આત્મહથી પાન કરનારા એ લોકો, જડ છતાં
ચેતન જવા લાગે છે. જન્મ નદી વગેરેના મોટા
પ્રવાહો, અચેતન હોવા છતાં પણ અપજતા તથા
જવા-આવવા વગેરે ક્રિયાઓવાળા દેખાય છે, તેમ
કુખંદિવાળા લોકો પણ અચેતન હોવા છતાં પણ
ક્રિયાઓવાળા દેખાય છે, એમ બળવું. જો કે એ
સઘળા કુર્ણુદિ લોકોમાં પણ અવિનાશી ચેતન્ય
રહેલું છે, તો પણ એ લોકો એ ચેતન્યને બળુતા
નથી; તેથી તેઓતું એ ચેતન્ય મોટી કંગાલ
સ્થિતિમાં જ છે. જન્મ બુદ્ધારની ધમણમાંથી નીક-
ળતી કૂંદા કેવળ ચલનને માટે જ છે, તેમ
અજ્ઞાનીના શ્વાસો કેવળ ચલનને માટે જ છે;
કેમકે એ શ્વાસોથી કશો પુરુષાર્થ થતો નથી.
જન્મ ધનુષ્યના દંડની દોરીમાંથી સાંભળવામાં
આવતા ટંકારના શબ્દો, બીજાઓના મરણને માટે
જ હોય છે, તેમ અજ્ઞાની લોકોનાં મોહાંઓમાંથી
સાંભળવામાં આવતા ટંકારના શબ્દો બીજાઓના
મરણને માટે જ છે. એ જ રીતે અજ્ઞાની લોકો-
નાં મોહાંમાંથી સંભળાતા ગર્જનાના તથા તિર-

સ્કાર આદિના શબ્દો બીજાઓના મરણને માટે જ છે. મૂઠ માણસની પાસેથી જો કાંઈ ક્ષણનો લાભ થાય, તો પણ તે લાભ જંગલી ઝાડમાંથી ક્ષણ મળ્યા જેવો છે. મૂઠ માણસની પાસે જે આશરો મળે, તે પણ તપી રહેલા પથ્થરની પાટની પાસે વિશ્રામ મળ્યા સમાન છે. મૂઠ માણસનો સમાગમ પણ જંગલમાંના ઝાડના ઢુંઠાના જેવો છે. મૂઠ માણસને માટે જ કાંઈ કરવામાં આવે, તે પણ આકાશને લાકડીઓથી ખારવા જેવું છે. જો અધમ માણસને જે વસ્તુ આપવાની ધારવામાં આવે, તે વસ્તુ કાલમાં શા માટે ફેંકી દેવામાં આવતી નથી? જો માણસની સાથે જે વાતચીત કરવામાં આવે, તે આકાશમાં ફૂતરાને ઘોલાવવા સમાન છે. અજ્ઞાન જો જ આપણોત્તું ઠેકાણું છે. અજ્ઞાનીને કંઈ આપણ પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સંસારનો પ્રવાહ અજ્ઞાની-ઓની ગફલતથી જ ચાલ્યા કરે છે. જેમ હજી ઉપર ઢેકાં પડ્યા કરે છે અને ઊડ્યા કરે છે, તેમ અજ્ઞાની ઉપર ઉચ્છ્ર દુઃખો અને દહ સુખો વારંવાર પડ્યા કરે છે અને પાછાં ઊડ્યા કરે છે.^{૩૩} શરીર, ધન અને સ્ત્રી ઇત્યાદિકની ઉપર ભરાસો રાખ્યા કરતાં, અજ્ઞાની પુરુષને આ સંસારૂપી નીચ દુઃખ કદી પણ ચાંત થતું નથી.^{૨૧-૩૪} આ નીચ દેહ કે જે અનાત્મા છે, તેને આત્મા માનવામાં આવે તો સઘળી ખોટી સમજણરૂપ માયા કદી પણ નાશ પામતી નથી. કુદ્ર ભાવના ઓથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળા, સત્ય વસ્તુમાં આધળા, મિથ્યા વસ્તુમાં દેખતા અને પગલે પગલે ગોચાં ખાયા કરતા અજ્ઞાની પુરુષને, જેમ કૂલમાંથી સુગંધ મળે છે, તેમ ઠાઈ વખતે ચંદ્રમાંથી ઝેર પણ મળે છે અને જેમ પથ્થરમાંથી દૂધનો અંકુર થાય છે, તેમ ઠાઈ વખતે ખીરમાંથી કાંટા પણ નીકળે છે. દેહરૂપી શીમળાના ઝાડની જળોલ-માં સર્પિણીઓની જેમ રહેનારી અને મનરૂપી હાથીને જકડીને બાંધનારી મૂખ માણસની

આશાઓ, સારી રીતે ખેડેલા ખેતરમાં વાવેલી ડાંગરની જેમ ઘણાં ક્ષણો (દુખો) આપ્યા કરે છે. જેમ મયૂરી (દેહ) પ્રેમથી મેઘની રાહ જોયા કરે છે, તેમ નરકની ભૂમિ પાપોરૂપી સર્પોથી વીંટાયેલા અજ્ઞાની માણસની રાહ જોયા કરે છે. જેનાં ચપળ નેત્ર ભ્રમર જેવાં છે અને જેના હાલ-તા હેઠ પાન જેવા છે, એવી હાવભાવ કરતી સ્ત્રી, લતાની જેમ મૂખ મનુષ્યને માટે જ પેદા થઈ છે. સંકલ્પોરૂપી ચપળ પદ્મલેવાણું અને ચંચળ છાયાવાળું રાગરૂપી પરવાળાનું કુદ્ર વૃક્ષ, અજ્ઞાનીના દહરૂપી ભૂમિકામાં જ રહે છે. ગાઢ નિઃશ્વાસોરૂપી ધુમાડાવાળો, ચક્ષો જેવા તીક્ષ્ણ કાંતોરૂપી જાંબાડિયાવાળો અને કાયાને બાળી નાખનારો દ્રેષરૂપી દાવાનળ, અજ્ઞાનીના દહરૂપી જળ વિનાના પ્રદેશમાં સળગ્યા કરે છે. પરાઈ નિંદાઓરૂપી પદ્મલેવાળી અને ચિંતાઓરૂપી ભ્રમરોવાળી ઈર્ષ્યારૂપી કમલિની, અજ્ઞાનીના મત્સરથી ભરેલા મનરૂપી સરોવરમાં અત્યંત પ્રકુદ્ધિલત થાય છે. જેમ સમુદ્રમાં નિરંતર તરંગ અને મોજાં આવવાથી તે સમુદ્ર તરંગ અને મોજાંના આકારરૂપ થાય છે અને પોતાની અંદર વડવાસિ રાખે છે, તેમ સુખદુઃખરૂપી ભ્રમરા અને તરંગો આવવાથી આ મનુષ્ય પણ, સુખદુઃખસ્વરૂપ ખમીને અનેક જન્મ-મરણને આધીન થાય છે. મૂઠ પુરુષને જ વારંવાર જન્મથી બાળકપણું, બાળકપણથી જુવાનપણું, જુવાનપણથી જરા અને જરાથી મરણ પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જગતરૂપી આ જૂના રેંટના ચંચમાં પ્રારબ્ધરૂપી દોરીથી બંધાયેલો મૂઠ પુરુષરૂપી ઘડો, વારંવાર ઊઘા-છટો (જન્મ-મરણ પામ્યા કરે છે.) થયા કરે છે. જે આ તુચ્છ જગત તત્ત્વેત્તા પુરુષને ગાયના પગલાના ખાઓચિયા જેવું લાગે છે, તે જ જગત અજ્ઞાનીને અનંત અને બહુ જ ઊંડું લાગે છે. જેમ પાંજરામાં પડેલી પક્ષિણીઓ દૂર જઈ ચકતી નથી, તેમ પેટ ભરવાની ખટપટમાં પડેલી બાંધ-

ળા જવા મૂઠ પુરપની નિચારશક્તિએ દૂર પહોં-
ચી શકતી નથી. જન્મ ધણા બાર ભરી કાઢવાના
માર્ગમાં જવાથી રથનાં પેડાં ખૂંચી જાય છે, તેમ
બહારની વાસનાઓથી મન દબાઈ જાય છે, તેથી
તેની ઇન્દ્રિયો નિર્બળ થઈ જાય છે અને હૃદયની
વચલી કુંડલી જળી શકતી નથી. અજ્ઞાનીરૂપ
શિકારીએ રાગરૂપી મૃગયાના વ્યસનને લીધે,
ઇન્દ્રિયોરૂપી ગીધાને માટે સંસારરૂપી જંગલમાં
ફર ફર માંસના પિંડોની જન્મ હિમાલય આદિ
માઠીના પુંજમય પર્વતો અને મનુષ્ય તથા પશુ
આદિ માંસમય પ્રાણીઓ ગોઠવી મૂકેલાં છે, કે
જેઓ મોહથી ભોગ્ય પદાર્થોરૂપે જેવામાં આવે
છે. વિચિત્ર નામ-રૂપોથી અપાર રીતે રંગાયેલું
ધણા ધણા સંકલ્પોની કલ્પનાઓરૂપી કલ્પવૃક્ષ,
અત્યંત મિથ્યા પદાર્થોથી પણ સધળાઓની
કામનાઓને પૂરે છે, એ ભારે અદ્ભુત છે. ૩૫-૫૨
આ સંસારરૂપી વનખંડમાં અજ્ઞાનને લીધે જ
જગતોરૂપી જૂનાં પાંદડાંઓની પરંપરાઓ પથ-
રાયેલી છે, જન્મેરૂપી નવાં નવાં પદ્મલોચના
કરે છે, કર્મોના સમુદ્ધોરૂપી કળીઓ વારંવાર
લાગ્યા કરે છે, વૈભવોની શોભાઓરૂપ મંજરીઓ
ખીલ્યા કરે છે; પ્રહુયો તથા પાપોરૂપી રૂળો
ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને વિચિત્ર રચનાઓવાળા
ધણા ધણા કામી લોકોરૂપી પક્ષીઓ બેસતા,
શોભતા, પેસતા તથા વિલાસો કરતા જેવામાં
આવે છે. આ સંસારરૂપી વનખંડમાં અજ્ઞાન-
રૂપી ચંદ્રના ઉદયથી જ સ્ત્રીઓરૂપી ઔષધિઓ
વિકાસ પામીને ભારે શોભા પામેલી છે. જન્મે-
ના સમુદ્ધોરૂપી કળાઓથી ભરપૂર, વિવેકરૂપી
સૂર્યસ્તના સમયમાં જ ઉદય પામનારા, બ્રહ્મરૂપી
આકાશમાં પ્રકાશિતો અને હુકુંથાંરૂપી રાત્રિનો
સ્વામી, અજ્ઞાનરૂપી ચંદ્રના ખોટા ખોટા ભારે
ચમતકારો દેખાડે છે. વાસનાઓરૂપી મિથ્યા
અમૃતથી ભરેલા, આરાઓરૂપી ચંદ્રારોને પુષ્ટ
કરનારા અને ચિત્તરૂપી ચંદ્રકાંતમણિને આદ્ર*

રાખનારા, અજ્ઞાનરૂપી ચંદ્રના પ્રભાવથી જ કામી
પુરુષોરૂપી રાજકોસોને વિલાસ આપનારી, હિમ-
ના જવાં શીતળ અંગોવાળી અને નેત્રોરૂપી ચપળ
બ્રમરોવાળી, સ્ત્રીઓરૂપી કુસુમિનીઓ મનોહર
લાગે છે. કેયપારૂપી અધકારોના પ્રાબલ્યવાળી
હોવાને લીધે, કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિઓ જવી અને
શોભી રહેલાં સ્તનોરૂપી ધોળાં વાદળો હોવાને
લીધે શુક્લપક્ષની રાત્રિઓ જવી સ્ત્રીઓ, મનનું
આકર્ષણ કરે છે, એ અજ્ઞાનની જ વિભૂતિ છે.
કે રામચંદ્રજી! વિષયોમાં જ આરંભમાં જ મધુ-
રપણું, પરિણામે અનર્થ કરનારું પરિમિતપણું
અને સધળી સ્થિતિમાં ક્ષણભંગુરપણું છે, એ
સધળાં અજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષનાં જ અનેક આકારોવાળાં
મોટાં મોટાં રૂળો ફેલાયેલાં છે. ૫૩-૬૨

આપાતમાત્રમધુરત્વમનર્થસત્ત્વમાચન્તવચ્ચ-
મશ્વિલ સ્થિતિમંજ્જરત્વમ્ । અજ્ઞાનશાલિનહૃતિપ્ર-
સૂતાનિરામનાનાકૃતીનિવિપુલાનિફલાનિવાનિ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'મોહમાહાત્મ્ય'
એ નામનો સર્ગ ૬ હો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો

કામાદિકેના અધ્યાસથી થતા

અજ્ઞાનનું વર્ણન

॥વસિષ્ઠ ઉવાચ॥

યન્મુક્તાવલિતા રત્નભૂષિતા મૌલિ યોપિતઃ ।

મદેદાબુદિતે ક્ષુબ્ધકામલીરાર્ણવોર્મયઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-મોતીના હારોથી નમી
રહેલી અને રત્નોથી ચણગારેલી સ્ત્રીઓ મદરૂપી
ચંદ્રનો ઉદય થતાં, ભરતી પામેલા કામદેવરૂપી
ક્ષીરસાગરની લહરીઓના જવી લાગે છે, એ અજ્ઞા-
નનો જ મહિમા છે. સ્ત્રીઓની તેમના ગાલોની

* આ માત્રમાં સર્ગમાં કામાદિકેને લીધે અનર્થો-
માં અર્થહીન કરાવનારી અજ્ઞાનની વિભૂતિઓનું
વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

ઉપર નખરાં કરતી દષ્ટિઓ, સોનેરી રંગનાં કમ-
ળોની ઉપર રહેલા ચપળ જમરોના સમૂહની
શોભાને ધરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા
છે. વસંતઋતુમાં વૃક્ષોની ઉપર તથા જગીચા-
ઓની ભૂમિઓમાં બાણે કામદેવના દાસ હોય
તેમ કામી લોકોને ઉન્મત્ત કરી દેનારાં પુષ્પો
મનોહર લાગે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા
છે.^૧ સ્ત્રીઓનાં અંગો કે જે વાઘ, ગંધ, શિયા-
ળવાં તથા કૃતરાંઓને આહારના કામમાં આવે
એવાં છે, તેઓને કવિ લોકો ચંદ્રની, ચંદનની
તથા કમળની ઉપમા આપે છે, એ પણ અજ્ઞાન-
નો જ મહિમા છે. જેમાં લોહી વગેરેની કુર્ગંધ
જ ભરેલી છે, એવાં સ્ત્રીઓનાં રતનોને સોના-
ના કળશો જવાં, કમળોની કળીઓ જવાં અને
બિજોરાં જવાં માની લેવામાં આવે છે, એ પણ
અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સ્ત્રીઓની લાળથી ખર-
ડાયેલા હોઠ નામના માંસના ટુકડાને અશ્રુતની,
ચંદ્રના રસના ધરાની, મધની કે પાકાં ઘિલોડાં-
ની અને આસવના રસની ઉપમા આપવામાં આવે
છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સ્ત્રીઓના
નાની નાની ગાઠોના આકારે રહેલા હાથનાં
તીક્ષ્ણ અણીવાળાં હાડકાંઓના ખીલાઓને,
સારા સારા કવિઓ પણ સુંદર બાહુલતા આદિ
મોટા મોટા શબ્દોથી વર્ણવે છે, એ પણ અજ્ઞાન-
નો જ મહિમા છે. સ્ત્રીઓની સાયળોને કેળની
ઉપમા અપાય છે તેમજ પ્રોઠ રતન અને કઠિએ-
ખલાને કામદેવના હરખારનાં તોરણોની ઉપમા
અપાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.
લક્ષ્મી જે પહેલી મીઠી લાગે છે, પણ પછી
તેનાથી રાગદ્વેષ જવો ખટપટે વધે છે. વળી તે
ક્ષણભરુર છે અને બધાંની પાસે સરખી રીતે
રહેતી નથી; તેમ છતાં તેવી લક્ષ્મીની ઇચ્છા
ચાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. મનમાં
સેંકડો પ્રકારનાં સુખ-દુઃખ પ્રગટ થાય છે અને
સારાં-નરસાં કમોના ઈળરૂપ લક્ષ્મી ગળ્યા કરે
છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. અચુક

કામ કરવાથી અચુક ઈળ મળશે, તેવાં કર્મકાંડનાં
આચારવાળાં વચનો છે, જે કરાળિયાની બળની
માફક ક્ષણમાં તૂટી જનારાં અને રાગ તેમજ
કામનાના બંધનમાં નાખનારાં છે. એ પણ
અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^૨ જેમ વર્ષાઋતુમાં
ચમુના નદીનું પૂર વૃદ્ધિને લીધે વધી બપ છે,
તેમ અવિવેક અને મોહને લીધે અનેક પ્રકાર-
ની પ્રવૃત્તિઓ વધી બપ છે, એ પણ અજ્ઞાન-
નો જ મહિમા છે. અતંકરણને પણ કડવું કરી
નાખનારાં અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો નાખ-
નારાં જન્મ-મરણરૂપી અતિવિપતો રસ લોકોની
અશ્રુિ છતાં પણ વધ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાન-
નો જ મહિમા છે. જેમ પવન વાતાં સૂકાં પાન
અને ઉકરડાની ધૂળ આમતેમ ઊડવા લાગે છે,
તેમ અનેક પ્રકારનાં ઈળવાળાં કમો લોકોના વિવે-
કને દૂર કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા
છે. અતંત બ્રહ્મડોરૂપી પાકલાં ઈળોને ખાયા
કરવા છતાં, પણ જતું પેટ ભૂખ્યું ને ભૂખ્યું જ
રહે છે, એવો આ કાળ એમ ને એમ સેકડો
કલ્પો વીતી ગયા છતાં પણ તૃપ્ત થતો નથી,
એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^૩ મોહરૂપી
પવનને પી રહેનારાં અને તે તે દેહોરૂપી કાંચળી-
ઓને વારંવાર ઉતારી નાખતા જીવોરૂપી વિચિત્ર
સર્પો, બ્રહ્મસ્વરૂપે શીતળ તથા અવિચળ છતાં
પણ કમોરૂપી કુટિલ ગતિઓથી સંસારમાં ભટક્યા
કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. વિવે-
કરૂપી ચંદ્રનો ઉદય નહિ થવાથી, ચિંતારૂપી
પિચાએ ખરાબ કરેલી યોવનરૂપી રાત્રિ, મોહરૂપી
અધકારને લીધે પ્રકારા વાગની જ ચાલી બપ છે,
એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેમ તંતુ કમ-
ળની બળોલના ખૂણમાં રહેલો હોવા છતાં પણ
હિમથી નાચ પામે છે, તેમ જીલ મોઢાના છિદ્રના
એક ભાગમાં ગુપ્ત રહેલી હોવા છતાં પણ સ્ત્રી, પુત્ર
વગેરે પામર લોકોને સમજવનાના સંતાપોથી
સુકાઈ બપ છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા

છે. હજારો ગાંઠો અને કાંટાવાળો શીમળો અનેક શાખાઓ હોવા છતાં બેડોળ લાગે છે, તેમ આ જીવ દુઃખ, શોક, ઝણુ ગરીબાઈ આદિ સંકટોથી દુઃખી થાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. અંદર પોતાણવાળા અને ઘણી જાતોને લીધે નમી રહેલા ચિત્તરૂપી જૂના વૃક્ષમાં રહેનારો લોભરૂપી ધુવડ, માયારૂપી કાળી રાત્રિમાં મસ્તી કર્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જરારૂપી યુદ્ધી ખિલાડી, યોવનરૂપી જાદરને પ્રથમ કાનતી પાસેના પ્રદેશમાં પૂરી કાળજીથી પકડીને રમતાં રમતાં ફાડી નાખે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આ સુદિ ક્રીણના ઢગલાની જમ સાર વિનાની હોવા છતાં પણ અનુક્રમે પહોંડ જવી જાયી થઈને પોપાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. ચિદાભાસો (જીવો) રૂપ પુષ્પોથી ઘોળી, જગતોરૂપ પાંદડાં-ઝાવાળી અને ધર્મ તથા અર્થરૂપ ફળોને ધરનારી વ્યાવહારિક સત્તારૂપ લતા પ્રકુલ્લિત થઈ છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આ ત્રણે લોકરૂપે ધર છે, જને મેરુ આદિ પર્વતો ચાલેલા છે, ચંદ્ર અને સૂર્ય ગોખ છે, આકાશ છજી છે તે તે અનંત કાળથી ટપી રહ્યું છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સંસારરૂપી મોટા સરોવરમાં શરીરોરૂપી કમળોની અંદર ચૈતન્યરૂપી રસને પીનારા (ચૈતન્યની સત્તાથી જ રહેનારા) પ્રાણીરૂપી જમરો ફરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આકાશરૂપી ધન્દ્રનીલમણિના ચોતરા ઉપર સૂર્ય નામની દીવી મૂકી છે, તે લોકોમાં પ્રકાશ આપે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૧૯} જૂના પંખીની જમ જીવ દેહરૂપી પિંજરમાં ભરાયો છે, જને વાસનાઓરૂપી સળીઓ અને આશાઓરૂપી તાંતણ છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જમાંથી પ્રાણીઓના સમૂહોરૂપી પાંદડાંઓની પરંપરા નિરંતર ખરતી બધ છે, એવી અનાદિકાળની આ સંસાર-

રૂપી લતા પ્રાણવાયુના આધારે ડોલ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૨૦} સુદિના અમુક કાળ સુધી રાજ રહેનારા કેટલાએક કુલીન પુરુષો, પોતાનાં પુણ્યોના પ્રમાનને લીધે ઉચ નરેહોરૂપી કાદવમાં પડવાના ભયને દૂર કરી ધડી ભર પોતાને મળેલી સારી જગાએથી ખસવાના નથી, એવો નિશ્ચય કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૨૧} ચંદ્રના અમૃતનું પાન કરનારા દેવો સ્વર્ગરૂપી સરોવરમાં નિહાર કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૨૨} અનેક પ્રકારનાં કામ્યફળોરૂપી જમરોથી મલિન વાસનાઓરૂપી કળીઓ વડે શોભી રહેલી અને તે તે લોકોમાં ગતિઓ થવારૂપ સુગંધીનાળી મોટી કમ્બંધરૂપ કમલિની પ્રકુલ્લિત થઈ રહી છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૨૩} સંસારરૂપી ખાખોચિયામાં ફર્યા કરતી બિચારી પ્રાણીઓની બેડોરૂપ નાની નાની માછલીઓને, નિર્દય કાળરૂપી યુદ્ધો ગીધ ગળ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૨૪} તરંગોનાં ક્રીણોની પંક્તિની જમ બણે એ જ હોય અને બણે બીજી જ હોય એમ લાગતી સંસારની કણબ-શુર વિચિત્રતા ચંદ્રની કળાની પેઠે રાજ રાજ નોખેનોખા પ્રમાણવાળી ઉદય પામે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. કણુમાત્રમાં ફૂટી બધ એવાં ઘણાં પ્રાણીઓરૂપી ઢાકિયાઓને બનાવ્યા કરતો કાળરૂપી કુંભાર, આ ચક્રને ફેરવ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૨૫} બ્રહ્મરૂપી અચળ પદમાં ઉત્પત્ત થયેલાં અને વ્યવહારમાં સમર્થપણું ધરાવનારાં જગતોરૂપી અસંખ્ય જંગલો, પ્રલયરૂપી અગ્નિથી બળી ગયાં છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૨૬} આ જગતની સ્થિતિ એ રીતે જતી આવતી સુઃખ-દુઃખોની અપાર દશાઓથી નિરંતર ફેરફાર પામ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૨૭} અજ્ઞાની લોકોની દૃઢ વાસના-

ઓને મહાભયંકર પ્રલયો, યુગના ફેરફારો કે વળાંકના આધારો પણ તોડી શકતા નથી, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૨૭} કોઈ એક વાસના સત્ત્વોનાં સંકટો સૈન્યોને ભગાડનારી દાનવોએ પણ વખાણેલી અને પુનર્જન્મના વેગથી ભાંગી જનારી ઇન્દ્રની કાયાને ધરી બેઠેલી છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જમ વંટોળિયાની ચક્રી સાપના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ સૃષ્ટિમાં આવતા જીવો કાળના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે; એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. પોતાથી થતાં તે તે ફોજોરૂપી ક્રીણોવાળાં પદાર્થોરૂપી સઘળાં જીવો, નિરંતર ચારે બાજુએથી વિનાશરૂપી વડવાસિતા મોઢામાં પ્રહાર કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૨૮} બ્રહ્મના આધારથી જ (અધિષ્ઠાનથી) દેખાતા પદાર્થો સત્તા ભોગવે છે અને જળના તરંગોની જેમ અનેક પ્રકારની વાસનાઓ પ્રગટ કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. પ્રાણીઓરૂપી મોતીઓથી ભરપૂર જગતોરૂપી ઘણા ઘણા મહોન્મત હાથીઓને કાળરૂપી પ્રમળ સિંહ ખાઈ જાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેમ પક્ષીઓ વિવિધ ફળ આપના મેરુપર્વત આદિ અનેક સ્થળોમાં ભટકે છે, તેમ કર્મના આધારે ફળ ભોગવના મોટા જીવો જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૨૯} જેમ ચિત્રકાર વિવિધ રંગોથી લીલા પર ચિત્ર દોરે છે, તેમ જોનારો જીવાત્મા ઇન્દ્રિયો વડે અંતઃકરણમાં સૃષ્ટિનાં અનેક ચિત્રો દોરે છે, + એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૩૦} જેમ દોરડીને બદલે સર્પ દેખાય છે, તેમ બ્રહ્મને બદલે જગત દેખાડનારા આ સ્થૂળ જડ પદાર્થો, હિરણ્યગર્ભના કાળના નિમેષની હજારમા અંશ જટલી ઘડી રહીને નાશ પામે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.

+ અહીં જેની નજર તેલું જગત અને દષ્ટિચલિત વાદ વિષે કંઠે છે.

મુખ-કુઃખમય રાગદ્વેષને ધારણ કરતી અને જરાને, મરણને તથા રોગોને આધીન થતી, જંગમ બનિઓ નાશ પામે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૩૧} પૃથ્વીમાં પોતાનાં મોટાં મોટાં પાયોનાં ફોજોને જ અનુભવ્યા કરતી ક્રીડા-ઓની પંક્તિઓ અમુક કાળ સુધી પ્રારબ્ધથી પીડાયા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૩૨} જતું દર (બ્રહ્મ) માંડ માંડ જોવામાં આવે છે એવો અને શારે મોટા શરીરવાળો કાળરૂપી સુખી સર્પ, અદૃશ્ય રહીને જ ક્ષણભાગમાં આ સઘળા જગતને ગળી જાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૩૩} વૃક્ષરૂપી સ્થાવર જીવો, પક્ષીઓ, ટાંઠ, પવન, તડકા આદિથી કુઃખ પામે છે, ફળફૂલ આદિથી સુખી થાય છે અને ધરતીમાં ભેડાં મૂળ જવાથી ટટાર ભેડાં રહે છે; જથી તે વૃક્ષો બધે શમ, દમ, તિતિક્ષા અને ઉદારતા આદિ યોગનાં સાધનો કરતાં હોય તેમ કાળ વિતાવે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. કેવળ શુદ્ધ (અપચીકૃત) જળમાં રહેલા ત્રેણીકરૂપી કમળની જખોલમાં ઘણાં ઘણાં પ્રાણીઓરૂપી ભ્રમરોનો સમૂહ ઘોંઘાટ કર્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. કાળની સ્ત્રી બ્રહ્મડિતું પાત્ર હાથમાં લઈને વિવિધ પ્રાણીઓની ભિક્ષા માગી પોતાના ધણીને આપે છે અને નવી નવી ભિક્ષા માગ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૩૪} આ ત્રણ લોક નામની ડોરી છે, જોનો સૂક્ષ્મ દેહ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર છે, પર્વતો અને પૃથ્વી સ્થૂળ દેહ છે, વાદળો જનાં સ્તન છે, તારાનાં મંડળ જના દાંત છે, બે સંધ્યાઓ જના રાતા દોઢ છે, સ્વર્ગ જતું મુખ છે, જંબુદ્વીપ જની કૂંટી છે, વનરાજિ જનાં સ્વાર્તા છે, અધકાર જનો ચોટલો છે અને કમળનાં વન જના હાથ છે. આ ડોરી ચેતન માતાથી પોષાય છે, તે બડી છે, અંચળ સ્વભાવનાળી અને અનેક કટાક્ષો કરે છે. તેણે સાત

સમુદ્રવાળી મોતીની માળા પહેરી છે અને આકાશરૂપી કાળી સાડી વીંટી છે, તે પ્રલય પામી-ને ફરીથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૪૪-૪૬} કલ્પોરૂપી પ્રત્યેક ક્ષણે નાશ થતા બ્રહ્માંડોરૂપી મોટા મોટા પરપોટાઓ, કાળ-રૂપી ભયંકર મહાસાગરમાં ફેટલાએક અંદર પેસી જાય છે અને ફેટલાએક બહાર નીકળે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૪૬} હિરણ્ય-ગર્ભોરૂપી સારસો અગાધ વૃષ્ટ્યારૂપી ચલિત થતા જળથી ભરેલા કાળરૂપી મહાસરોવરમાં રહી, રહીને વારંવાર કલ્પરૂપી નિમેષમાત્રમાં ભડી જાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. વારંવાર ઉત્પન્ન થઇને નષ્ટ થતી જતી, ઉચ્ચ સંતાપોવાળી અને ચૈતન્યતા પ્રકાશથી જ પ્રકાશ પામતી આ સૃષ્ટિઓરૂપી 'વીજળીઓ કાળરૂપી મેઘમાં ચમકે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૪૭} જ્યોતી ઉપર અનેક પ્રાણીઓરૂપી પક્ષી-ઓ ઝડપ માર્યા કરે છે એવી અને નિરંતર ભમ્યા કરતી બ્રહ્માંડોરૂપી કુળોની પંક્તિઓ કાળરૂપી જાયા તાડમાંથી પડ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. ક્ષણમાત્રમાં આ સધ-ળી બ્રહ્માની સૃષ્ટિને બનાવનારા અને ક્ષણમાત્રમાં તેનો સંહાર કરી નાખનારા ફેટલાએક મોટા મોટા દેવતાઓ કાંઈ કાંઈ સ્થળમાં છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આંખ મીચતા માત્રથી અને ઉઘાડવા માત્રથી હજારો કલ્પોનો પ્રલય કરી નાખનારા ફેટલાએક રુદ્રો પણ પરબ્રહ્મમાં રહ્યા છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. એવા એવા રુદ્રો પણ જેના નિમેષ માત્રથી ઉત્પન્ન થાય છે અને મરી જાય છે, એવા પણ એક દેવનો દેવ છે; કેમકે ઉપાસનાઓમાં કુળોની સ્થિતિ અનંત છે. અનંત સંકલ્પોથી ભરેલા અને વારતવિક રીતે જમાં કાંઈ પણ સંકલ્પ નથી એવા બ્રહ્મપદ-માં, હજારો આદ્યોને દેખાડનારી કઈ કઈ શક્તિઓ સંભવતી નથી? સધળી શક્તિઓ

સંભવે છે. આ રીતે અનંત સંકલ્પોથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોના સમૂહોથી શોભી રહેલી જ આ જગત સંબંધી કલ્પના છે, તે અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે.^{૪૮-૪૯} સર્વદા જ જ કાંઈ સંપત્તિઓ છે, જ જ કાંઈ વિપત્તિઓ છે, જ જ કાંઈ ખાલ્ય, યોવન, જરા, મરણ તથા ઉપતાપો છે અને જ જ કાંઈ સુખોની કે દુઃખોની પરંપરાઓથી ડૂબવું થાય છે, એ સધળી અજ્ઞાનરૂપી તીવ્ર અધિકારની જ વિભૂતિઓ છે.^{૫૦}

યા: સંપદો યદુત સંવતમાપદશ્ચ યદ્વાલ્ય-યૌવન જરામરણોપતાપા: । યન્મમ્મનં જ સુલ્લુદુઃસ-પરંપરાભિરજ્ઞાનતીવ્રતિમિરસ્વયિભૂતયસ્તા: ॥૬૭॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વા-ણુ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'અજ્ઞાન-માહાત્મ્ય' એ નામનો સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૮ મો ~~~~~

કાર્યરૂપ અવિદ્યાનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ક્ષણે ॥

સંસારવનલંહેડસિમિથિત્પર્વતવટે સ્થિતા ।

કીદૃશી સુષ્ટ્યવિચાર્યા લુતા વિકસિતા કદા ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આ અવિદ્યા જ જગતનું કાર્ય છે, તે સંસારરૂપી વનમાં ચૈતન્યરૂપ પર્વ-તનો ટોચ પર રહેલી લતારૂપે છે. જેને મોટા પર્વતો સાંધા છે, જળ આદિ પાંચ મહાભૂતો છાલ છે, લોહારૂપી પાંદડાં છે અને ત્રણ લોકરૂપી દેહ છે, તે કેવી છે અને ક્યારે ખીલે છે, એ વિષે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. આ અવિદ્યારૂપી લતામાં સુખ, ક્રોધ, જન્મ, સ્થિતિ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ કુળો દિવસે દિવસે વધતાં જાય છે.^{૧-૩} પોતે જ સુખસંપત્તિ આજે ભોગવે છે તેથી વધારે

x આ આહંમા સર્ગમાં અવિદ્યા (જગતરૂપ કાર્ય-અવિદ્યા)નું સંસારરૂપી જંગલમાં લતારૂપે વર્ણન કરવામાં આવેલું.

ભોગવવા માટે એવી રાગરૂપી અવિદ્યા ઉદય પામે છે અને તે અવિદ્યા યજ્ઞ તથા દાન આદિ કરાવીને સુખ આપે છે; તેમજ ભોગવવામાં આવતા દારિદ્ર્ય આદિ દુઃખમાંથી, ધનની તૃણા આદિ અવિદ્યા ઉદય પામે છે અને તે અવિદ્યા દુષ્ટ વાસનાથી ચોરી આદિ અધર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવીને દુઃખને આપે છે. જન્મમાંથી પણ અવિદ્યા ઉદય પામે છે અને તે અવિદ્યા પાછી જન્મ આપ્યા વિના રહેતી જ નથી. સ્થિતિમાંથી પણ અવિદ્યા ઉદય પામે છે અને તે અવિદ્યા પાછી સ્થિતિ આપ્યા વગર રહેતી નથી. અજ્ઞાનથી અવિદ્યા વૃદ્ધિ પામે છે અને તેથી પાછું પણ અજ્ઞાન રૂપી ક્ષણ અવરથ પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વવિચારથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ વૃદ્ધિ પાછી પણ જ્ઞાનની વૃદ્ધિને જ આપે છે. અનેક પ્રકારના ઉલ્લાસોવાળું, વાસનાઓરૂપી સુગંધથી શોભી રહેલું અને પ્રાણીઓરૂપી ધાટાં તથા ચપળ પલ્લવોવાળું આ અવિદ્યારૂપી સત્તાનું શરીર ભારે વધી ગયેલું છે. દિવસોના સમૂહરૂપી પુષ્પોવાળી, રાત્રિઓરૂપી ચપળ ભ્રમરોવાળી, નિરંતર ડોહ્યા કરતી અને જમાંથી કેટલાંક પ્રાણીઓરૂપી પાંદડાંઓ નિરંતર પડ્યા કરે છે એવી આ અવિદ્યારૂપી સત્તા, કોઈ સમયે વિવેકરૂપી હાથણીની હડકેટમાં આવીને પડી જાય છે અને રજ વિનાની થઈને નાશ પામે છે; પણ જો એ હાથણીની પૂરેપૂરી હડકેટમાં ન આવે, તો પાછી મજબૂત થઈ જાય છે. આ અવિદ્યારૂપી સત્તા નવાં નવાં ઉત્પન્ન થતાં મિત્ર તથા પશુ આદિ કૃપણિયાંઓથી પોષાય છે, પ્રકટ થતા યુગ્મ પૌત્રાદિરૂપ અંકુરોથી વધે છે, સઘળી ઋતુઓમાં વાસનાઓરૂપી પુષ્પોથી ભરપૂર રહે છે, સઘળા રસોથી શોભ્યા કરે છે, જન્મોરૂપી સાધાઓમાં દુઃખ તથા રોગ આદિરૂપ સર્પોથી વીંટાય છે, મરણોરૂપ છિદ્રોથી વ્યાકુળ રહે છે, વિષયનાં અનુભવરૂપ રસથી ભરાય છે અને દેવળ વિચારરૂપી

હથોડાથી જ ધવાઈ જાય છે. દિવસે દિવસે આકાશમાં ચારે બાજુ પ્રકાશતી ચંદ્રોની તથા સૂર્યોની હારોને ગ્રહો, આ અવિદ્યારૂપી સત્તાનાં પુષ્પો છે, જ સદા ગતિ કર્યા કરે છે. હે રામચંદ્ર! આકાશરૂપી કોશને ભરપૂર કરી દેનારી તારાઓની પંક્તિઓ, આ અવિદ્યારૂપી સત્તાની ચક્રચકિત આકારવાળી કળીઓ છે; ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિના પ્રકાશો આ અવિદ્યારૂપી સત્તાનો પરાગ છે. એ પરાગથી જાળમાં અગોવાળી આ અવિદ્યારૂપી સત્તા, સ્ત્રીની જન્મ મનોહર લાગે છે. આ અવિદ્યારૂપી સત્તા ત્રિવેકવાળા મનરૂપી હાથીથી કંપી જાય છે, સંકલ્પોરૂપી કાચલોના ટોકારવાળી છે, ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્પોથી ઘેરાયેલી છે, તૃણોરૂપી છાલથી વીંટાયેલી છે, કાળા આકાશરૂપી તમાલવૃક્ષના આશ્રયથી ઉત્પત્તિ પામેલી છે, સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીરૂપ બહાર દેખાતા ધૂંટણો જ્યાં મૂળોવાળી છે, બ્રહ્માંડરૂપી જગીયાની પૃથ્વીમાં રહેલી છે, સમુદ્રોના ખાડાંરૂપી છારામાં ટકેલી છે, નીચલાં પાતાળ આદિ જીવનોમાં અનેક મૂળિયાંઓથી પેકેલી છે, સઘળા સમુદ્રોનાં જળોરૂપી દ્વંધ વગેરે પદાર્થોથી સિંચાયા કરે છે, કર્મકાંડનાં વચ્ચેથી ચપળતા ધરાવનારા રાગી લોકોરૂપી ભ્રમરોવાળી છે, સ્ત્રીઓરૂપી પુષ્પોના સમૂહોવાળી છે, ચેતન્યના રુક્ષરૂપી પવનથી ડોહ્યા કરે છે, પ્રવૃત્તિઓમાં ભ્રમનારા લોકોરૂપી ધણાં નાનાં નાનાં જીવકાંઓથી વ્યાપ્ત છે; નિષિદ્ધ કર્મોરૂપી અજગરોથી ઘેરાયેલી છે, સ્વર્ગની શોભારૂપી ફૂલોના માંડવાવાળી છે, જીવોનાં જીવતાનાં સાધનોથી પરિપૂર્ણ છે, વિષયોની વાસનાઓરૂપ અનેક પ્રકારના સુગંધોથી મૂઠ લોકોને મદ આપનારી છે, વિવેકી લોકોને નાના પ્રકારના ઉપયોગોની વિચિત્રતાઓરૂપ અનેક પુષ્પોથી મુશોભિત લાગે છે, અનેક પ્રકારનાં ક્ષોની પંક્તિથી વ્યાપ્ત છે, પુષ્પોની, ક્ષોની, રસની તથા પરાગની વૃદ્ધિથી શોભ્યા કરે છે, સમુદ્રોના ખાડાઓરૂપી

અનેક ક્યારાઓથી વીંટાયેલી છે, પ્રાણીઓરૂપી અનેક પક્ષીઓનું પોષણ કરનારી છે, સૂર્યાદિકના અનેક પ્રકારના પ્રકાશોરૂપી પરાગોથી ખરસટ લાગે એવી છે, પર્વતોરૂપી અનેક પ્રકારનાં જળાં-ઓવાળી છે, અનેક પ્રકારની કળાઓરૂપી જીવડેલી કળીઓવાળી છે, અનેક કર્મોરૂપી વનોના સમૂહમાં જોડેલી છે, અનેક ચિદલાસોરૂપી પહાડોની ઉપર ચડેલી છે અને અનેક અવતારોરૂપી પાંદડાં-ઓથી ભરપૂર છે. વળી, ઢેટલાકના મતમાં તે ઉત્પન્ન થયેલી છે, ઢેટલાકના મતમાં ઉત્પન્ન થયા કરે છે, ઢેટલાકના મતમાં મરણ પામ્યા કરે છે, ઢેટલાકના મતમાં મરી ગયેલી જ છે, ઢેટલાકની દૃષ્ટિમાં અર્ધાં અર્ધાં કપાયેલી છે, ઢેટલાકની દૃષ્ટિમાં સઘળી કપાઈ ગયેલી છે અને ઢેટલાકની દૃષ્ટિમાં પ્રવાહરૂપે સતત ધારાઓને વહેવડાવે છે. આમ થઈ ચૂકેલી અને થયા કરતી આ અવિદ્યારૂપી લતા સર્વદા બ્રહ્માનાં રહેલી છે અને ગંધર્વનગર આદિ મિથ્યા પદાર્થોં જવી છે. અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં સર્વદા ખીલ્યા કરતી અને જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં સર્વદા સુકાઈ ગયેલી આ અવિદ્યારૂપી મોટી ઊંચી લતાને જે ખૂબજ બાઝી રહે છે, તેને તે ઊંચી માફક મોઢમાં નાખી દે છે અને જે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તેનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તે નાશ પામે છે. વિચાર કરનારાના પૂર્ણ થયેલા મનમાં આ લતા પ્રાધિત થઈ જાય છે અને અજ્ઞાનીના મનમાં સઘળી રીતે ભરપૂર થઈને રહે છે. અજ્ઞાનીઓને એક બાળુ જળરૂપે, એક બાળુ પર્વતોરૂપે, એક બાળુ સર્પોરૂપે, એક બાળુ દેવ-તાઓરૂપે, એક બાળુ પૃથ્વીરૂપે, એક બાળુ સ્વ-ર્ગરૂપે, એક બાળુ ચંદ્રરૂપે, એક બાળુ સૂર્યરૂપે એક બાળુ તારાઓરૂપે, એક બાળુ અંધકારરૂપે, એક બાળુ તેજરૂપે, એક બાળુ આકાશરૂપે, એક બાળુ ધાન્યોથી ભરપૂર પૃથ્વીરૂપે, એક બાળુ શાસરૂપે, એક બાળુ વેદોરૂપે અને એક બાળુ પાપંડશાસરૂપે દેખાય છે. ૧૯-૨૦ આ અવિદ્યા

કાઈ ઠેકાણે પક્ષીઓનું રૂપ ધારણ કરીને જોડે છે, કાઈ ઠેકાણે દેવતાઓનું રૂપ ધરીને પ્રકાશે છે, કાઈ ઠેકાણે ઠંડારૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે પવનરૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે નરકરૂપે પાતાળમાં રહેલી જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે સ્વર્ગના વિલાસોનાળી જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે દેવલોકરૂપે દેખાય છે, કાઈ ઠેકાણે ક્ષીડાઓરૂપે રહેલી દેખાય છે, કાઈ ઠેકાણે વિષ્ણુરૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે બ્રહ્મારૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે રુદ્રરૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે અગ્નિરૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે વાયુરૂપે જણાય છે, કાઈ ઠેકાણે ચંદ્રરૂપે જણાય છે અને કાઈ ઠેકાણે યમરૂપે જણાય છે. હે 'રામચંદ્રજી' બ્રહ્માડોમાં જે કાંઈ મોટા મહિમાવાળું સદાશિવ આદિ દર્શ્ય સ્ફુરે છે અને જે કાંઈ જૂના પડના ટુકડા વગેરે હલકુ દર્શ્ય સ્ફુરે છે, તે સઘળું અવિ-દ્યા જ છે અને તત્ત્વમોધથી પ્રાધિત જ છે, જેમ તમે સમજો. એ દર્શ્યોરૂપ અવિદ્યા તત્ત્વમોધથી પ્રાધિત જણાય ત્યારે જ મોક્ષ થાય છે.

યત્કિંચનાજ્ઞ શુભનેષુ મહામહિન્નાગ્ન્યાત્તં
જરત્તૃળભત્ત્વમ્પાગતં વા । દશ્યં સ્ફુરન્નતુહરાઘ-
પિતામવિદ્યાં વિદિધ્વપાય તદતીતવયાત્મલામઃ ।
શ્રીયોગવાસિઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધના 'અવિદ્યાલતા-
વિલાસોપદેશ' એ નામનો સર્ગ

૮ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૧ મો —

વિદ્યા અને અવિદ્યાના સ્વરૂપનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

આકારજાતમુદિતં શુદ્ધં હરિહરાઘપિ ।

અવિદ્યવેત્યહં શુલ્કા વ્રજન્નમમિવાગતઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે ગુરુ મહારાજ ! વિષ્ણુ.

× આ નવમા સર્ગમાં ત્રણ શ્લોકોના વિભાગનું, સદાશિવ વગેરેના શુદ્ધ સત્ત્વમયપણાનું, વિદ્યાના તથા અવિદ્યાના સ્વરૂપનું અને સર્વથી રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

તથા ચિત્ત આદિ આકારો કે જ્યોતે શુદ્ધ અને પરમેશ્વર ગણવામાં આવે છે, તેઓ પણ અવિદ્યારૂપ છે એમ આપના સુખથી સાંભળીને, અને શંકા થઈ છે કે, શુદ્ધ પરમેશ્વર અવિદ્યારૂપ હોય એમ કેમ સંભવે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-માણના કલ્પિત સંબંધને લીધે જે તત્ત્વ સર્વાત્મક માનવામાં આવે છે, તેને કાંઈ પણ કલ્પિત દ્રશ્યનો આકાર ન આપીએ, તો તે તત્ત્વ શાંત જ છે, વાસ્તવિક સત્ય છે, ચૈતન્ય છે, પ્રકાશરૂપ છે અને સદૃશી કલ્પનાઓથી રહિત જ છે. જમ જળમાંથી પેદા થતી જળરૂપે દેખાતી ચકરી ઉદય પામે છે, તેમ એ બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી પોતાની મેળે જ કલ્પનારૂપ કળા ઉદય પામે છે. એ કળા પ્રથમ સૂક્ષ્મ, પછી મધ્ય અને છેવટ સ્પૃશ્ય, એ રીતે ત્રણ પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે. પ્રથમ સૂક્ષ્મ કલ્પાયા પછી તે કળા મનરૂપે કલ્પવામાં આવે છે, ત્યારે મધ્ય એટલે હિરણ્યગર્ભરૂપ થઈને રહે છે; અને તે પછી ત્રિરાટ્કરૂપે કલ્પવામાં આવે છે, ત્યારે તે કળા સ્પૃશ્ય એટલે ત્રિરાટ્કરૂપ થઈને રહે છે. આ રીતે ત્રણ સ્થિતિઓમાં એ એકની એક કળા છે, પણ ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કલ્પવામાં આવે છે. એ કળા જ પ્રકૃતિ કહેવાય છે અને તેના સત્ત્વ, રજ તથા તમ, એ ત્રણ ધર્મો છે. એ ત્રણ ગુણો પૃથ્વી ધર્મોનાળી ને પ્રકૃતિ છે, તેને જ તમે અવિદ્યા સમજો. એ અવિદ્યા જ જીવના સંસારરૂપ છે અને એ અવિદ્યાનો જ અંત છે, તે પરબ્રહ્મ છે. એ અવિદ્યામાં સત્ત્વ, રજ અને તમ નામના જે ત્રણ ગુણો કહ્યા, તેમાં સત્ત્વગુણ પણ ત્રણ પ્રકારનો, રજગુણ પણ ત્રણ પ્રકારનો અને તમગુણ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે; એટલે ગુણોના ભેદને લીધે અવિદ્યાના નવ વિભાગ થાય છે. જે કાંઈ આ દ્રશ્ય છે તે સપ્ત એ અવિદ્યાથી જ કલ્પાયેલું છે. કૃષિઓ, ઝૂનિઓ, સિદ્ધો, નાગો, નિવાધરો અને દેવતાઓ, એ સર્વ અવિદ્યાનો સાત્ત્વિક ભાગ છે

એમ તમે સમજો. સાત્ત્વિક ભાગમાં પણ નાગો તથા નિવાધરો, એ તમોગુણના સંસર્ગવાળો ભાગ છે; ઝૂનિઓ તથા સિદ્ધો એ રજોગુણના સંસર્ગવાળો ભાગ છે અને સદાશિવ આદિ દેવતાઓ શુદ્ધ સત્ત્વમય ભાગ છે. શુદ્ધ સત્ત્વમય દેવતાઓમાં વિષ્ણુ તથા સદાશિવ આદિ દેવતાઓ સ્વાભાવિક બ્રહ્મવિદ્યાથી, પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું વગેરે અપ્રાકૃત ગુણોને લીધે, અવિદ્યાના આવરણથી રહિત આત્મપદને સર્વદા પામેલા છે, (સ્વાભાવથી જ જીવન-મુક્ત છે) માટે શુદ્ધસત્ત્વ કહેવાય છે. હે રામચંદ્રજી! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને સદાશિવ, તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ જીવન-મુક્ત છે; માટે જે પુરુષ તેઓની ઉપાસના કરે છે, તે પણ પુનર્જન્મમાં નહિ પડતાં જીવન-મુક્ત થાય છે. હે મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્રજી! સત્ત્વગુણના શુદ્ધ ભાગરૂપ એ સદાશિવ આદિ પુરુષો કે જમનાં શરીરો જગતની સ્થિતિપથ તરફ રહે છે, તેઓ શરીર રહેતાં સુધી જીવન-મુક્ત જ રહે છે. શરીરો રહેતાં સુધી જીવન-મુક્તપણે રહેનારા એ મહાત્મા લોકો, કલ્પને અતે પોતાનાં શરીરોનો અંત થતાં શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ સ્વભાવમાં રહેશે. આ રીતે અવિદ્યાના શુદ્ધસત્ત્વ નામના વિભાગરૂપ એ વિષ્ણુ આદિ પુરુષો, જગતનો પ્રસય થતાં વિદેહમુક્ત થાય છે. આ જગત જે અવિદ્યારૂપ કારણ છે, તે પ્રલયમાં અવિદ્યારૂપ કારણ થાય છે અને જે કારણ છે, તે જ આરસમાં કારણ થાય છે. જમ પાણીમાંથી પરપોટો ઉદય પામે છે, તેમ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ બ્રહ્માદિકમાંથી એ સૃષ્ટિ ઉદય પામે છે, અને જમ પરપોટો પાછો પાણીમાં લીન થાય છે, તેમ પ્રલયના સમયમાં સૃષ્ટિ પાછી બ્રહ્માદિકમાં લીન થાય છે. જમ બેપણુની ભાવનાને લીધે જ જળમાં અને તરંગમાં ભિન્નતા છે, તેમ ભેદની ભાવનાને લીધે જ જ્ઞાનમાં અને અજ્ઞાનમાં ભિન્નતા છે. જમ વાસ્તવિક રીતે જોતાં જળ અને તરંગ એક જ છે, તેમ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પણ

એક જ છે. પ્રલભાં વિદ્યાપણું ઠ અવિદ્યાપણું કાંઈ પણ નથી; કેમકે વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બંને માયાની વૃત્તિઓ છે, વિદ્યાથી નારા પામતાં અવિદ્યા મિથ્યા ઠરે છે તો અવિદ્યાનો બાધ કરનારી વિદ્યા પણ મિથ્યા ઠરે છે; કેમકે બાધ હોય તો જ બાધક હોવાનો સંભવ છે. આમ હોવાને લીધે વિદ્યાની દૃષ્ટિને તથા અવિદ્યાની દૃષ્ટિને તણ દેતાં જ કાંઈ ખાણી રહે છે, તે તેજ છે. હે રામચંદ્રજી! વિદ્યા કે અવિદ્યા કાંઈ નથી, માટે અવશેષ રહેલા ચૈતન્યભાવમાં જ દઢ નિષ્ઠા રાખો. અવિદ્યા પણ નથી અને વિદ્યા પણ નથી; મોટાં એની કલ્પના રાખવી નકામી જ છે.^{૨૦-૨૦} જ્યાં પોતાથી જુદી ઠાઈ પણ વસ્તુ નથી, એવો ઠાઈક પદાર્થ છે, કે જ ચૈતન્ય અને જ્ઞાન કહેવાય છે, એ જ પદાર્થ ખરી રીતે જણવામાં ન આવ્યો હોય ત્યાં સુધી, તે જ અવિદ્યા કહેવાય છે; અને તે જણવામાં આવે ત્યારે 'અવિદ્યાનો બાધ' એ નામથી કહેવાય છે. વિદ્યા નહિ હોવાને લીધે અવિદ્યા નામની કલ્પના પણ મિથ્યા જ હૃદય પામે છે.^{૨૧-૨૨} મનમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા કે જ્યો છાયા અને તડકાની પેઠે પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, તેમાંથી અવિદ્યા બાધિત થઈને ચૈતન્યમાં લીન થાય છે, ત્યારે એ બંને કલ્પનાઓ કાય પામે છે.^{૨૩} હે રામચંદ્રજી! એ બંને કલ્પનાઓ ક્ષીણ થઈ જતાં વિદ્યાનું આનંદરૂપે પૂર્ણ પ્રગટ થયેલું સર્વથી નિરાણું કૃણ અવશેષ રહે છે. આ રીતે અવિદ્યાનો પક્ષ મિથ્યા કરતાં વિદ્યાનો પક્ષ પણ મિથ્યા જ ઠરે છે.^{૨૪} જ અવશેષ રહે છે, તે સર્વના બાધરૂપ હોવાથી કાંઈ નથી એમ પણ કહી શકાય છે; અને સદ્રૂપ હોવાને લીધે કાંઈક છે, એમ પણ કહી શકાય છે. એ તત્ત્વમાં જ સઘળું જ્ઞાનમાં આવે છે અને અપવાદની દૃષ્ટિ કરતાં એ તત્ત્વમાં કાંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી.^{૨૫} જમ વડના બીજમાં પાંદડાં તથા કૃણ ઇત્યાદિ સહિત આખો વડ

રહેલો છે, તેમ પ્રલભાં અધ્યારોપની* દૃષ્ટિ કરતાં આ સઘળું જગત રહેલું છે. એ પ્રલભતત્ત્વ સઘળી શક્તિઓવાળું છે, સઘળી શક્તિઓના કાબડાડપ છે,^{૨૬} આકાશ કરતાં પણ અધિક શૂન્ય છે અને ચૈતન્યરૂપ હોવાને લીધે, શૂન્ય પણ નથી. જમ સૂર્યકાંત નામના મણિમાં અસિ રહ્યો છે અને જમ દૂધમાં ધી રહેલું છે, તેમ એ પ્રલભતત્ત્વમાં આ સઘળું જગત રહ્યું છે.^{૨૭} દેશના તથા કાળના ક્રમનો હૃદય થાય છે ત્યારે જેમ અગ્નિમાંથી તણખાઓ નીકળે છે અને સૂર્યમાંથી કિરણો નીકળે છે, તેમ ચક્રચક્રિત થયેલા એ પ્રલભરૂપ ચૈતન્યમાંથી જીવોડરૂપ ચૈતન્યો નીકળે છે. જમ સમુદ્ર તરંગોના ભંડારરૂપ છે અને નિર્મળ મણિ પ્રભાઓના ભંડારરૂપ છે, તેમ પ્રલભ અતંત જીવોના ભંડારરૂપ છે.^{૨૮-૨૯} બહારના તથા અંદરના પદાર્થો સહિત આ સઘળું જગત પ્રલભાં જ છે; કેમકે જગતની સત્તા પ્રલભની સત્તાને અધીન છે.^{૩૦} જેમ ઘડાઓનો નારા થતાં આકાશનો નારા થતો નથી, તેમ ઉપાધિઓનો વિનાશ થતાં પ્રલભનો વિનાશ થતો જ નથી. પ્રલભ સર્વદા અવિનાશી જ છે. જેમ લોહના ચક્રનમાં લોહ-યુખ્ત અકર્તા છે, તે પણ તેનું કર્તાપણું કહેવામાં આવે છે; તેમ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેમાં પ્રલભ અકર્તા છે, તે પણ તેનું કર્તાપણું કહેવામાં આવે છે. જેમ લોહ જડ હોવા છતાં પણ લોહયુખ્તના સાંનિધ્યભાવથી ચક્રાયમાન થાય છે, તેમ આ દેહ જડ હોવા છતાં પણ આત્માની સત્તાથી ક્રિયાઓ કરે છે. આકાશ કરતાં પણ અધિક નિરાકારપણાવાળો અને જગતના મુખ્ય બીજરૂપ એ પ્રલભતત્ત્વમાં આ જગત જલમય ચપળ તરંગોની બળની પેઠે, પૂર્વ પૂર્વની વાસનાઓથી થયેલી ઉત્તરોત્તર કલ્પનાઓથી રહેલું છે. એ તત્ત્વ જણવામાં આવતાં, તેમાં બીજું કાંઈ પણ પ્રતીત

* અધ્યારોપ એટલે દોરડામાં સર્પની બાતિરૂપ જે બેલડી નજર કરવી લે.

યતુ નથી. ૩૧-૩૩

તત્ર સ્થિતં જગદિદં જગદેકમીજે ચિન્નાન્નિ
સંવિદિતકલ્પિતકલ્પનેન । લોલોર્મિજાલમિવ
વારિણિ ચિત્રરૂપં શ્વાદપ્યરૂપરતિ યત્ર ન કિં-
ચિદસ્તિ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામહાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વિદ્યાનિરાકરણ'
એ નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો

સ્થાવર જીવનું વર્ણન અને મોક્ષપ્રાપ્તિના
ઉપાયનું નિરૂપણ
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તત્પ્રમાણ કિંચિદેવેદં જગત્સ્થાવરજંગમમ્ ।
ન કિંચિદ્બૃહત્તાં પ્રાપ્તં યત્કિંચિદિતિ વિદ્મિ હે ॥
વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે ગમચંદ્રજી! એ પ્રમા-
ણ છે, એટલા માટે સ્થાવર જંગમ કાંઈ પણ છે
નહિ અને કાંઈ પણ યતુ નથી, પરંતુ કવળ તુચ્છ
જ છે, એમ સમજા. બ્રહ્મમાં ખીજ વસ્તુ હોવા ન
હોવા વિષેની કાંઈ કલ્પના જ નથી, માટે જીવ વગેરે
સધણુ મિથ્યા જ છે, તે છતાં તમે કાને ઇચ્છો
છો? કહેમાં અને બાહ્ય ભોગોમાં અહ તા-મમ-
તાદિય જે સંબંધ કહેવામાં આવે છે, તે વિષે
વિચાર કરતાં જેમ દોરડામાં સર્પની ઊવટી બુદ્ધિ
ચવાથી સર્પને લેવા જતાં સર્પ હાથ આવતો જ
નથી, તેમ તે સંબંધ હાથ આવતો જ નથી. નહિ
જણાયેલો આત્મા જ જગત્તરૂપ પ્રાતિપણને પામે
લ છે. જે જાણવામાં આવે તો જે જગત છે, તે
આત્મા થઈ જાય છે, કે જે આત્મા સઘળાં દર્શ્યોની
મર્પાદાની છેલ્લી સીમારૂપ છે. જે ચૈતન્ય છે તે જ
દર્શ્યરૂપ કલ્પિત મેલના સખધની અનિવાર્ય કહે-

વાય છે. જે બાધ દ્વારા તેને સઘળી ઉપાધિઓથી
રહિત બેવામાં આવે, તો તે વાસ્તવિક રીતે સર્વ
દર્શ્યોથી રહિત જ થઈ જાય છે. જીવ ચિત્તમય
છે, જેમ ઘડામાં રહેલું આકાશ ઘડો હોય ત્યાં
સુધી રહે છે અને ઘડો ફૂટી જતાં મહાઆકાશ-
માં મળી જાય છે, તેમ જીવ અંત કરણ સાથે
રહે છે, પરંતુ અંત કરણનો નાશ થતાં ચૈતન્યમાં
એકરૂપ થાય છે. આ આત્મા બાળકની જેમ
ચિત્તની ગતિ વગેરે ધર્મોને પોતામાં આની લે
છે. ચિત્ત સાક્ષતું હોય ત્યારે પોતાને સાક્ષતો
માને છે અને ચિત્ત સ્થિર હોય ત્યારે પોતાને
સ્થિર માને છે, એટલે એ આત્મા એ રીતે ભ્રમતા
ચિત્તને જ વ્યાકુળ થયેલું પોતાનું રૂપ આની લે
છે (ચિત્તરૂપ ઉપાધિમાં પરેલો જીવ કાશીટાના
જીવકાની પેઠે, વાસનાઓરૂપી તંતુઓથી પોતા-
ને જ બાંધ્યા કરે છે અને મૂખપણાને કીધે
ચૈતતો નથી) ૩૨,૮

રામ ઓલ્યા:-હે શુર મહારાજ! સ્થાવર
આદિ સરીરાને પ્રાપ્ત થયેલું અજ્ઞાન તો અત્યંત
ગાઢ હોય છે, માટે તે સરીરામાં જીવચૈતન્યની
અથવા ચિત્તની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હોય છે?

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-આ સ્થાવરોમાં જે જીવ-
ચૈતન્ય રહે છે તે મુખ-કુખના અનુભવવાળા
મનને અને વિવેક-વિચારવાળા મનના ભાવને
પામતુ નથી. જ્યાં અંત કરણની ક્ષિયોઓ પ્રાપ્ત
હોવાથી મુખ-કુખ ઠાળવાની શક્તિ હોતી નથી,
એટલે તે જીવચૈતન્ય અતિ કષ્ટ પામે છે અને
અક્રિય તેનાથી અતિગમ્ય દૂર હોય છે. આ સ્થાવર
સરીરામાં કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને અત-
કરણ હોતાં નથી, તેમાં કેવળ ચૈતન્યસત્તા જ છે.

રામ ઓલ્યા:-હે વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ શુર મહા-
રાજ! સઘળા વ્યાપારોથી રહિત થઈને, સ્થાવર
સરીરામાં કેવળ સત્તામાત્રથી જ ચૈતન્ય રહેલું
હોય, તો યોગીઓની પેઠે સ્થાવર જીવોને તુરંત જ
વાસનાઓનો ક્ષય અને મનનો નાશ થવાનો

- આ દશમા સર્ગમાં અવિદ્યાના બધથી બ્રહ્મજ્ઞ,
સ્થાવરોમાં મનની ગ્થિતિ અને બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર
કરવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ, એનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યો

સંભવ છે; માટે હું તો ધારું છું કે, તેઓની મુક્તિ સમીપમાં જ રહેલી છે, તે છતાં આપ એથી વિરુદ્ધ કેમ કહેા છે ?^{૧૦-૧૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જગતના સ્વરૂપનો બુદ્ધિ-પૂર્વક વિચાર કરીને યથાર્થ આત્મતત્ત્વના અવલોકનથી, એ એક જ સત્તા સર્વમાં અખંડ રીતે આત્મપ્રેત રહેલી છે એવો અનુભવ થાય, તો જ એ મોક્ષ થયો કહેવાય છે. એ આત્મતત્ત્વને જાણીને ઉત્તમ રીતે વ્રાસનાઓનો પરિત્યાગ થતો, જે સત્તાસામાન્યરૂપપણું પ્રાપ્ત થાય છે, એ જ કેવલ્યપદ કહેવાય છે.^{૧૩, ૧૪} મહાત્માઓની સાથે વેદાંતશાસ્ત્રોનો વિચાર કરીને, મનનપૂર્વક નિદિધ્યાસથી આત્મતત્ત્વનું અવલોકન કરીને, જે સત્તાસામાન્યમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એ જ સ્થિતિ પરબ્રહ્મ છે, એમ કહેવામાં આવે છે.^{૧૫} સ્થાવર શરીરમાં તો બીજામાં અંકુરની પેઠે વાસના અંદર સૂઈ રહેલી અને અત્યંત મંદપણવાળી જ હોય છે; માટે તેઓની સ્થિતિ તો ગાઢ નિદ્રા જેવી જ હોવાથી પુનઃજન્મ આપનાર છે, એમ સમજો. જેની અંદર મન લીન થઈ ગયેલું હોય છે અને વાસનાઓ ચારે બાજુ સૂઈ ગયેલી હોય છે, એવી ગાઢ નિદ્રાના જેવી સ્થાવરોની સ્થિતિ પાષાણ વગેરેની પેઠે વૃત્તિઓથી રહિત હોવા છતાં પણ પુનઃજન્મોનાં સેકડો કુખ આપનારી છે.^{૧૬, ૧૭} ગાઢ નિદ્રા જેવા પદને પ્રાપ્ત થયેલા અને તેથી જ વૃત્તિઓથી રહિત રહેનારા આ સ્થાવરાદિક જીવો તો વારંવાર જન્મો પામવાને જ યોગ્ય છે. હે રામચંદ્રજી ! જેમ બીજોમાં અંકુર આદિ રહે છે અને માટીના પુંજમાં ઘડો રહે છે, તેમ સ્થાવરોની અંદર પોતપોતાની વાસના રહેલી છે.^{૧૮, ૧૯} જેમાં બીજ જેવી પણ વાસના રહે છે એવી ગાઢ નિદ્રા જેવી સ્થિતિ, કદી પણ મોક્ષ આપનારી થતી નથી. જે સ્થિતિમાં જ્ઞાનરૂપ અભિયો બળી ગયેલી શક્તિવાળી વાસના હોય છે, તે જ જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે.^{૨૦} વાસના,

અગ્નિ, કરજ, શેગ, ચતુ, સ્નેહ, વેર અને ઝેર, એ સર્વેનો અન્વેષણ રહી ગયેલો થોડોક ભાગ પણ કુઃખદાયી થઈ પડે છે.^{૨૧} જેની વાસનાઓની શક્તિ બળી ગયેલી હોય એવો અને સત્તાસામાન્યરૂપે રહેલો પુરુષ, જીવતાં પણ કુઃખ ભોગવતો નથી અને મૃત્ત પછી પણ ફરી કુઃખ ભોગવતો નથી.^{૨૨} સ્થાવર આદિ પદાર્થોમાં ચૈતન્યનું અત્યંત આંવરણ કરનારી અને સુષુપ્તના જેવા ધર્મવાળી વાસના, બીજરૂપે જેમ બીજમાં અંકુરશક્તિરૂપ રસ રહે છે, તેમ સર્વજ્ઞ રહેલી હોય છે.^{૨૩} વાસના બીજોમાં પૃથ્વીના તથા જળના યોગથી હૃદય પામે છે, પથરા વગેરેમાં જડપણારૂપે તથા કંઠણપણારૂપે તે રહેલી છે, રત્ન આદિ ઉત્તમ પદાર્થોમાં તે મનનું આકર્ષણ કરનારપણારૂપે રહેલી છે, ભસ્મમાં તે કાષ્ઠ વગેરેના નાશરૂપે રહેલી છે, ધૂળમાં તે અણુપણારૂપે રહેલી છે, શ્યામ પદાર્થોમાં તે શ્યામપણારૂપે રહેલી છે અને ખડ્ગોમાં તે તીક્ષ્ણ ધારરૂપે રહેલી છે.^{૨૪, ૨૫} ચૈતન્યશક્તિ તો ઘટપટ આદિ સઘળા પદાર્થોમાં સત્તાસામાન્યરૂપે રહેલી છે, કે જેથી વાસનાની સત્તા પણ વિચાર કરતાં બુદ્ધિ પાડી શકતી નથી.^{૨૬} એ પ્રમાણે જેમ મેષની જળથી ઢંકાયેલી વર્ધાશ્વતુ, સઘળા આકાશને ભરપૂર કરીને રહે છે, તેમ ચૈતન્યશક્તિ સઘળાં દરયોની સ્થિતિને ભરપૂર કરીને રહેલી છે. મેં સારી પેઠે વિચારેલું આ ચૈતન્યશક્તિનું સ્વરૂપ તમને કહ્યું, કે જે સ્વરૂપ સર્વથી રહિત હોવા છતાં સર્વમાં વ્યાપક છે અને સત્ય હોવા છતાં મિથ્યાભૂત માયાના વિકારોના સ્વરૂપને પામેલા જેવું છે. આ ચૈતન્યશક્તિ ન જેવામાં આવેલી હોય, ત્યાં સુધી સંસારરૂપી ભ્રમ થયા કરે છે અને જેવામાં આવે, તો તુરંત જ સઘળાં કુખોનો નાશ કરે છે.^{૨૭-૨૮} આ ચૈતન્યશક્તિનું અથવા આત્માનું જે સ્પર્શન છે, તેને જ પડિતા અવિદ્યા કહે છે, અવિદ્યા જગતના કારણરૂપ છે, એટલે કે અવિદ્યાથી સઘળું થાય છે.

અવિદ્યા કે જે વાસ્તવિક જોતાં સ્વરૂપ વગરની જ છે, તેનું અવલોકન કરવામાં આવે કે તુરત જ, જેમ હિમની કણી તડકામાં પીગળી જાય છે, તેમ તે અવિદ્યા પીગળી જાય છે. જેમ નિદ્રામાંથી જાગતો માણસ પોતાના અંતઃકરણમાં ભૂતકાળનો વિચાર કરે છે, એટલામાં તેની નિદ્રા દૂર થાય છે અને જેમ રજ્જુ-સર્પાદિક 'આ સત્ય છે કે મિથ્યા છે?' એમ વિચાર ઉપર લેવામાં આવે તેટલામાં ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ અવિદ્યા પણ જરાક વિચાર ઉપર લેવામાં આવે તેટલામાં જ અંધકારની પેઠે પ્રકાશ વડે ક્ષીણ થઈ જાય છે. જેમ માણસ અંધકારનું રૂપ જોવાની ઇચ્છાથી હાથ-માં દીવો લઈને આવે કે તુરત જ અંધકાર લીન થઈ જાય છે, તેમ અવિદ્યાનું અવલોકન કરવામાં આવે કે, તુરત જ અવિદ્યા સહિત સઘળું જગત અક્ષિના તાપથી ધીની પેઠે લીન થઈ જાય છે. જેમ દીવો લાવવામાં આવતાં જ અંધકારનું રૂપ કંઈ ન દેખાતાં નિર્ભજ સ્વરૂપવાળો કેવળ પ્રકાશ જ ઉદય પામે છે, તેમ અવિદ્યાનું અવલોકન કરવા માંડતાં જ, અવિદ્યા નાસીને ક્યાંય જતી રહે છે અને કેવળ આત્મપ્રકાશ જ ઉદય પામે છે. તુચ્છ હોવાને લીધે મિથ્યા રૂપવાળી અવિદ્યા વિચાર ન કરવાથી જ જોવામાં આવે છે^{૩૦-૩૧} જેમ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતાં અંધકાર જોવામાં આવતો નથી, તેમ વિચાર પ્રાપ્ત થતાં અવિદ્યા જોવામાં જ આવતી નથી. જે અંધકારને વસ્તુરૂપ માનવા હો, તો પ્રકાશ આવવાથી તેનો નાશ થતો નથી પણ તે એદશ્ય થાય છે, એમ માનો; પરંતુ અવિદ્યાનું અવસ્તુપણું તો સિદ્ધ જ છે, માટે વિચાર પ્રાપ્ત થવાથી તેનો બાધ જ થાય છે, એમ માનવું બેઠ-એ.^{૩૨} જેમ રજ્જુ-સર્પાદિકનું અવલોકન કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેનું ખરું તત્ત્વ જોવામાં આવતું નથી. પણ અવલોકન કરવામાં આવતાં જ જનું હોય તેનું જણાઈ રહે છે, તેમ અવિદ્યાનું અવલોકન કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેનું

ખરું તત્ત્વ (અસત્પણું) જોવામાં આવતું નથી; પણ અવલોકન કરવામાં આવે, કે તુરત જ જણાઈ રહે છે.^{૩૩} સ્થિરતા, માંસના, તથા અસ્થિઓના યંત્રરૂપ આ દેહમાં 'હું કાણ છું?' એવી રીતે પોતાથી વિચાર કરવામાં આવે, કે તુરત અવિદ્યા સહિત સઘળું જગત બાધિત થઈ જાય છે.^{૩૪} સઘળું દરરૂપ જગત, કે જે આદિમાં તથા અંત-માં અસત્ છે, તેનો હૃદયથી ત્યાગ કરવામાં આવતાં ચિદાત્મા જ અવશેષ રહે છે; કેમકે અધ્યસ્ત-વસ્તુનો બાધ, અધિક્ષાનથી બુદ્ધો હોતો નથી. જે અને પાપરૂપે બેઠે, તો કાંઈ રહેતું નથી અને અધિક્ષાનરૂપે બેઠે, તો તે અવિનાશી પ્રજા જ છે. પાપ કે કંઈ અવિદ્યા ટળી જાય છે તે જ વસ્તુ છે અને તે જ સ્વરૂપપણાથી પ્રજા છે.^{૩૫} માયાનું અથવા અવિદ્યાનું મિથ્યાપણું માયા તથા અવિદ્યા એ નામને લીધે જ જણાઈ રહે છે. જેમ જીમ ઉપર આવેલા પદાર્થનો સ્વાદ જીમથી જ જણાય છે, તેમ માયાનું અથવા અવિદ્યાનું મિથ્યાપણું, તેઓનાં નામો ઉપરથી જ જણાય છે.^{૩૬} અવિદ્યા ક્યાંય છે જ નહિ; પણ જે છે તે અખંડિત પ્રજા જ છે, કે જે પ્રજાથી અનંત સારીનરસી કદપનાઓવાળું સઘળું જગત વ્યાપ્ત છે.^{૩૭} 'આ જગત પ્રજા નથી' એવો નિશ્ચય એ જ અવિદ્યાનું સ્વરૂપ છે, અને 'જે જગત છે તે પ્રજા છે' એવો જે નિશ્ચય તે જ અવિદ્યાનો ક્ષય છે.^{૩૮} 'ધટ, પટ તથા ગાડું' ઇત્યાદિ સ્વરૂપે પ્રતીત થતું આ જગત, ચિદાત્મા નથી પણ બીજું છે. 'આવી રીતની જે આદેશિત દષ્ટિ છે તે જ અવિદ્યા છે; અને 'ધટ, પટ તથા ગાડું' ઇત્યાદિ સ્વરૂપે પ્રતીત થતું આ જગત ચિદાત્મા જ છે, પણ બીજું કાંઈ નથી' એવી રીત-

- સર્પ અને દોરડામાં, દોરડું એ અધિક્ષાન છે- આધાર છે; અને તે આધારથી જ દેખાતો સર્પ અધ્ય-સ્ત છે; તેવી રીતે આ જગત અધિક્ષાન છે અને અધ્ય-સ્ત છે.

નિ.જ સન્માત્ર દદિ તે જ અવિદ્યાનો નાશ છે. ૪૫

ઘટપટશકટાવમાસજાલં ન વિશ્વરિતીત્યુદિ-
તેહ સાત્ત્વવિદ્યા । ઘટપટશકટાવમાસજાલ વિશ્વ-
રિતિ ચેદ્ગલિતૈવ સાત્ત્વવિદ્યા ॥ ૪૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણુના પૂર્વાર્ધનો 'અવિદ્યાચિકિત્સા'
એ નામનો સર્ગ ૧૦ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો

જીવન્મુક્તોની સ્થિતિનું સામાન્ય વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પુનઃ પુનરિદં રામ પ્રવૌધાર્થ મયોચ્યતે ।

અમ્યાસેન વિના સાધો નામ્યુદેત્યાત્મમાવના ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! હું વારં-
વાર તમને એનો એ ઉપદેશ કરું છું, તે તમારા
બોધની દૃઢતાને માટે કરું છું; કેમકે વારંવારના
અભ્યાસ વિના આત્મસ્વરૂપની ભાવના ખીલતી
નથી. ૧ જેનું 'અવિદ્યા' એ બીજું નામ છે,
એવું અજ્ઞાન બલવત્તર છે અને હજારો જન્મો-
જન્મથી ઊઠેલું હોવાને લીધે બહુ જ ઘાટું થઈ
ગયેલું છે; માટે તેનો નાશ એક વારના ઉપદેશથી
થઈ શકે નહિ. ૨ દેહની સ્થિતિની દશામાં બહા-
રના તથા અંદરના પદાર્થો સહિત અજ્ઞાત સઘળી
ઇન્દ્રિયોથી અનુભવનામાં આવે છે અને દેહની
મરણની દશામાં સાક્ષીથી અનુભવાય છે; માટે
અત્યંત પ્રયત્નપણાને પામેલું છે. ૩ આત્મજ્ઞાન
તો ઠાઈ પણ ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ નથી અને
મનથી તથા પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી પર થાય, ત્યારે
જ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ થાય છે, માટે દુર્લભ
છે. ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓની મર્યાદાથી પર હોવાને
લીધે આત્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી સમજી શકાય

x આ અગિયારમા સર્ગમાં વિષ્ણુ તથા સિવ
આદિ મહાત્માઓ 'સપ્ત' થતા છે' એવી ને દર્શિ-
થી જીવન્મુક્ત થઈને રહેવા છે, તે દર્શિનો રામને
ઉપદેશ કરવામાં આવેલો.

તેમ નથી; માટે તે જીવથી અનુભવાતું નથી. હે
રામચંદ્રજી ! તમે દૃઢચરૂપી ગ્રાહમાં બિગેલી આ
અવિદ્યારૂપી લતાને જ્ઞાનના અભ્યાસના ખડ-
ગોના ધાથી કાપી નાખો, કે જનાથી સ્વરૂપની
પ્રાપ્તિ થાય. જ કંઈ બાંધવાતું છે, તેને બાંધી
ચૂકેલો જનકરાજ જ રીતે વિહાર કરે છે, તે રીતે
તમે પણ આત્માજ્ઞાનના અભ્યાસમાં તત્પર
રહીને વિહાર કરો. વ્યવહારમાં અને સમાધિમાં
પણ પોતાના આત્મતત્ત્વમાં લીન રહીને જ
વિહાર કર્યા કરતા એ જનકરાજને, બંધત આદિ
સઘળી અવસ્થાઓમાં પ્રજાતત્ત્વનો પાંકો નિશ્ચય
થઈ ગયો છે. બીજા વિદ્વાનો પણ એવા જ નિશ્ચ-
યથી બ્રહ્મરૂપ થયા છે. વિષ્ણુ તે તે ચેતિઓમાં
અવતારો ધારણ કરે છે તે છતાં પણ જ નિશ્ચયને
લીધે અવતારો સંબંધી દુઃખોના સ્પર્શને પણ પ્રાપ્ત
થતા નથી, તે નિશ્ચય જ બ્રહ્મવેતાપણું કહેવાય
છે. ૪-૫ હે રામચંદ્રજી ! સર્વદા સ્ત્રીની સાથે જ
રહેનારા સદાશિવનો જ નિશ્ચય છે અને રાગથી
રહિત રહેનારા બ્રહ્માનો પણ જ નિશ્ચય છે, તે
નિશ્ચય તમને પ્રાપ્ત થાઓ. ૬ જીવન્મુક્તપણાથી
રહેનારા બૃહસ્પતિ, શુક્રાચાર્ય, સૂર્ય, ચંદ્ર, પવન,
અગ્નિ, નારદ, પુલસ્ત્ય, હું, અંગિરા, પ્રચેતા,
ભૃગુ, કતુ, અત્રિ, શુક્રેવજી અને બીજા પણ
બ્રહ્મર્ષિઓ તથા રામર્ષિઓ તેઓના જ નિશ્ચય
છે, તે નિશ્ચય તમને પ્રાપ્ત થાઓ. ૧૧-૧૩

રામ બોલ્યા:-હે શુરુ મહારાજ ! એ મોટી
બુદ્ધિવાળા વિષ્ણુ આદિ ધીર લોકો જ નિશ્ચયથી
શોકરહિત થઈને રહેલા છે, તે નિશ્ચય અને
વિગતવાર જણાવો. ૧૪

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જેયને+ સંપૂર્ણ રીતે બાંધી
ચૂકેલા હે મહાવીર રાજકુમાર ! તમે એ લોકો-
નો નિશ્ચયનું પૂછ્યું, માટે તેઓના નિશ્ચય વિષે
હું સ્પષ્ટ રીતે કહું છું, તે તમે સાંભળો. એ
લોકોનો નિશ્ચય આ પ્રમાણુ છે. ૧૫ જ કંઈ

+ દેખાતા અને અનુભવતા સઘળા દસ્યપદાર્થો.

અતિ મોટા વિસ્તારવાળી આ જગતરૂપી જળ
જોવામાં આવે છે તે સથળું નિર્જળ બ્રહ્મ જ
છે, એમાં કશો સંશય નથી. જ ચૈતન્ય છે તે
બ્રહ્મ છે, જ બ્રહ્માંડ છે તે બ્રહ્મ છે, જ જ પ્રાણી-
ઓના સમૂહો છે તે સર્વ બ્રહ્મ છે, હું બ્રહ્મ છું,
મારો શત્રુ પણ બ્રહ્મ છે, મારા મિત્રો પણ બ્રહ્મ છે,
મારા બાંધવો પણ બ્રહ્મ છે અને ત્રણ કાળ પણ
બ્રહ્મ છે; કારણ કે સથળું બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાનમાં જ
કલ્પનામાત્રથી જીવું થયેલું છે. જેમ સમુદ્ર
તરંગોની હારરૂપે પોતામાં જ સ્ફુરે છે, તેમ બ્રહ્મ
તે તે પદાર્થોરૂપે પોતામાં જ સ્ફુરે છે.^{૧૧-૧૮} જ
અહણ કરે છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે, જેનું અહણ
થાય છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે, જે ભોગવે છે
તે પણ બ્રહ્મ જ છે અને જે ભોગવાય છે તે
પણ બ્રહ્મ જ છે.^{૧૯} બ્રહ્મ પોતાની પ્રાપચારિક્તથી
અનેક વિવર્તો* પામીને, જગતરૂપે જાણે વધું
હોય એમ જણાય છે. જે મારો શત્રુ છે તે પણ
બ્રહ્મ જ છે અને હું પણ બ્રહ્મ જ છું; માટે જે
મારો શત્રુથી કંઈ પણ માર અપ્રિય થાય, તે તે
અપ્રિય પણ બ્રહ્મ છે. અપ્રિયનો કરનાર પણ
બ્રહ્મ છે અને જેનું અપ્રિય થાય તે પણ બ્રહ્મ જ
છે; તે પછી કાણ કાતું શું કયું? રાગ આદિ
અવસ્થાઓ કે જે આકાશમાંના વૃક્ષની પેઠે
કલ્પિત જ છે અને સંકલ્પ નહિ કરવા માત્રથી
અર્થાત્ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેનો બ્રહ્મમાં શો પ્રસંગ
છે? કશો નથી. ગમન તથા દર્શન આદિ ક્રિયાઓ
સર્વરૂપ બ્રહ્મમાં જ કલ્પાયેલી છે. બ્રહ્મ જ સર્વ
જગતરૂપે સ્ફુરે તે પછી સુખીપણું કે દુઃખીપણું
શાથી હોય? બ્રહ્મ બ્રહ્મમાં જ વૃક્ષ છે અને બ્રહ્મ
ખીજ કોઈમાં નહિ પણ બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે.
હુંરૂપ બ્રહ્મ બ્રહ્મમાં જ સ્ફુરે છે. હું કોઈ ખીજ-
રૂપ નથી, પણ બ્રહ્મરૂપ જ છું; ધડો પણ બ્રહ્મ છે

અને વલ્લ પણ બ્રહ્મ છે. આ જે ફેલાયેલું જગત
છે, તે બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મ હું જ છું.^{૨૦-૨૪}
આમ જો એટલા માટે, મારામાં રાગના તથા દ્વેષ-
ના વિકારોની કલ્પના શી હોય? એ કલ્પના
ખોટી જ છે. મરણરૂપી બ્રહ્મ ધયેલ રીતે દેહરૂપી
બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય તે, તેથી દુઃખીપણું વળી કેવું
થાય? દુઃખિયાપણું તે રજનુમાં સર્પની ભ્રાંતિ
થયા જેવું છે. સભોગાદિકનાં સુખરૂપી બ્રહ્મને
દેહરૂપી બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થતાં 'આ સુખ મને પ્રાપ્ત થયું'
એવી ખોટી કલ્પના શા માટે કરવી જોઈએ?
જેમ જળમાં જીકેલા બે તરંગોમાં, હાલતા જળ
સિવાય ખીજું કશું નથી, પણ જે કંઈ છે તે
તો માત્ર જળ છે, તેમ તુલણમાં અને હુંલણમાં
સ્ફુરણાત્મક બ્રહ્મ સિવાય ખીજું કશું નથી, પણ
જે કંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે. જેમ વાસ્તવિક રીતે
જોતાં જળમાં તરંગો છે જ નહિ, તેમ વાસ્તવિક
રીતે જોતાં બ્રહ્મમાં તુલણું કે હુંલણું છે જ નહિ.
જેમ ચક્રીતું મરણ (નાશ) થતાં, પાણીમાં
ક્યાંય કશું પણ મરતું નથી, તેમ દેહરૂપ બ્રહ્મ
મરણરૂપ બ્રહ્મપણને પ્રાપ્ત થતાં બ્રહ્મમાં ક્યાંય
કશું પણ મરતું નથી.^{૨૫-૨૮} જેમ અચળ થયેલા
જળમાં તરંગપણું કે અતરંગપણું છે જ નહિ,
તેમ જડ તથા અજડરૂપે સ્ફુરણ પામેલા બ્રહ્મમાં
તુલણું કે હુંલણું છે જ નહિ.^{૨૯} જેમ કડાપણું
સુવણું જ થાય છે અને ચક્રીપણું જળતું જ
થાય છે, તેમ જડ પદાર્થોપણું તથા અજડ
પદાર્થોપણું બ્રહ્મતું જ થયેલું છે.^{૩૦} 'આ ચૈતન-
રૂપ છે અને આ જડરૂપ છે' એવો મોઢ અજ્ઞા-
નીને જ થાય, પણ જ્ઞાનીને કદી થાય નહિ. જેમ
અધિજાને આખું જગત આધિજ છે, તેમ અજ્ઞા-
નીને આખું જગત દુઃખના સમૂહમય છે; અને
જેમ દેખતાને આખું જગત પ્રકાશમય છે, તેમ
જ્ઞાનીને આખું જગત આનંદમય છે. જ્ઞાનીને
જગત આનંદરૂપ, અજ્ઞાતરસમાં તરંગોળ થયેલું છે
અને મૂર્ખને જગત અત્યંત દુઃખદાયી છે. જેમ

* એકને બદલે બીજાનો આરોપ થવો તેને વિવર્ત
કહે છે; જેમકે દોરડું દોરડારૂપે નહિ દેખાતા તેમાં
સર્પની ભ્રાંતિ થવી તે.

બાળકને રાત્રિ ભૂતપ્રેતવાળી જણાય છે અને બુદ્ધાનને ભૂતપ્રેત વગરની જણાય છે, તેમ યુવાનીને જગત દુઃખવાળું જણાય છે અને જ્ઞાનીને દુઃખ વગરનું જણાય છે. આ બ્રહ્મરૂપી અમૃતપૂર્ણ ઘડો કે જ સર્વે દા સર્વ સ્થળોમાં એક જ રહેલો છે, તેમાં કંઈ મરતું પણ નથી અને કંઈ જીવતું પણ નથી. જમ સમુદ્રમાં ગમે તેવી ઊલટ-પાલટ થતાં, તરંગાદિક કંઈ નહ પણ થતું નથી અને ઉત્પત્ત પણ થતું નથી, તેમ આત્મામાં ગમે તેવાં સ્ફુરણો થતાં, પ્રાણીઓનો સમૂહ નહ પણ થતો નથી અને ઉત્પત્ત પણ થતો નથી. 'આ છે અને આ નથી' એ તો એક જાતની પોતાની પોતામાં જ બ્રાંતિ છે. ^{૩૧-૩૨} જમ સ્ફટિક-મણિની પ્રભા, કુદરતી રીતે પોતાની મેળે જ સ્ફુર્યા કરે છે, તેમ આત્મશક્તિ પ્રયોજન વિના પણ પોતાની મેળે જ સ્ફુર્યા કરે છે. જગતરૂપે તથા તે તે પદાર્થોની શક્તિઓરૂપે જ સ્ફુરણ થાય છે, તે સ્ફુરણ બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મ પોતાના જ અદ્વિતીય સ્વરૂપમાં રહેલું છે. જેમ પાણી તરંગોના કણોરૂપે પાણીમાં જ રહેલું છે, તેમ બ્રહ્મ અનેક પ્રકારનાં સ્ફુરણોરૂપે બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે. જેમ મહાસાગરનું જળ, તરંગાદિક જળથી બુદ્ધી સત્તાવાળું છે જ નહિ, તેમ શરીર વગેરે બ્રહ્મથી બુદ્ધી સત્તાવાળું છે જ નહિ; માટે શરીરના નાશથી બ્રહ્મનો નાશ થતો કેમ મંભવે ! જેમ જે મોટા કણ છે, જે નાની કણી છે, જે નાનો તરંગ છે, જે મોટા તરંગ છે, જે ફીણ છે અને જે લહરી છે તે સપથ જળમાં જળ જ છે; તેમ જે દેહ છે, જે હૃદય છે, જે દરશ છે, જે મરતું છે, જે જીવતું છે, જે દર્શ, વિષાદ આદિની રચના છે અને જે ભોગ છે, તે સપથ બ્રહ્મમાં બ્રહ્મ જ છે. જેમ કડાં વગેરે આકારોની વિચિત્ર રચના મુલ્યથી ભિન્ન નથી, તેમ શરીરો વગેરેની વિચિત્ર રચના બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એમાં મૂઠ દોઢા જે ભિન્નપણાની ભાવના કરે છે, તે યોગી જ છે. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર,

શબ્દ, સ્પર્શ આદિ તન્માત્રાઓ અને ઇન્દ્રિયો. એ સપથ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, પણ બ્રહ્મ જ છે માટે સુખ કે દુઃખ કંઈ છે જ નહિ. જેમ એક જ શબ્દ, પર્વતની ચુકા વગેરેના સમીપમાં પડવારૂપે બે વાર બોલાયેલા જવો પ્રતીત થાય છે, તેમ એક જ બ્રહ્મ 'આ હું છું' અને 'આ ચિત્ત છે,' ઇત્યાદિક નામરૂપોના ભેદને લીધે, દ્વેતરૂપે સ્ફુરે છે. નહિ બ્રહ્મનામાં આવેલું બ્રહ્મ જ જીવપણાને તથા જગતપણાને પામેલા જેવું થઈ રહ્યું છે. જેમ સ્વપ્નમાં પોતાના ચિત્તથી પોતામાં જ સપથ હૃદયાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં પોતાથી પોતામાં જ સપથ હૃદયાયેલું છે. જેમ સોનું સોનારૂપે ન જણાય તો માટીરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મ બ્રહ્મરૂપે બ્રહ્મનામાં ન આવે, તો જગત નામના મેલરૂપે પ્રતીત થાય છે. સ્વયં પ્રભુ મહાત્મા જ બ્રહ્મ છે એમ બ્રહ્મજ્ઞો કહે છે; અને તે જ બ્રહ્મ અજ્ઞાત હોય તો અજ્ઞાનીઓનું અજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ સોનું સોનારૂપે બ્રહ્મનામાં આવે, તો કણ વારમાં સોનું થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મ બ્રહ્મનાવથી બ્રહ્મનામાં આવે, તો કણ વારમાં બ્રહ્મ થઈ જાય છે. સપથની શક્તિઓનાળો આત્મા પ્રયોજન વિના જ પોતાની શક્તિથી જવી દહાવાના કરે છે, તેવું જ તુરંત દેખાવા લાગે છે. બ્રહ્મ કર્મથી, કર્તાથી, કરણથી, કારણથી તથા દોષથી રહિત છે, પોતાના દોષથી પોતે થઈ જાય એવું છે અને સર્વ હૃદયનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, એમ બ્રહ્મવેત્તાઓએ નિશ્ચય કરેલો છે. નહિ બ્રહ્મનેલું બ્રહ્મ જ અજ્ઞાનીઓનું અજ્ઞાન કહેવાય છે. બ્રહ્મનામાં આવેલું બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ થઈ જાય છે અને અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. જેમ નહિ જોળખનામાં આવેલો બધું અબધું કહેવાય છે અને જોળખનામાં આવેલો બધું અબધું-પણાનો ભાવ દૂર થવાથી બધું થઈ જાય છે, તેમ નહિ જોળખનામાં આવેલું બ્રહ્મ સંસારરૂપ થઈ જાય છે અને જોળખનામાં આવેલું બ્રહ્મ સંસાર-

પણાનો પ્રભ નદ થઈ જનાથી, પ્રભ થઈ જાય છે. 'વિચાર કરતાં જીવનું તથા જગતનું રૂપ ટકી ન શકતું નથી' એમ બે અંદર જણાવામાં આવે, તો પ્રભભાવનાનો ઉદય થાય છે, કે જ્યોત જીવ તથા જગત નીરસ જણાતાં પુરુષને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. 'દ્વૈત અસત્ય જ છે' એમ બે અંદર જણાવામાં આવે, તો પ્રભભાવનાનો ઉદય થાય છે, કે જ્યોત દ્વૈત રસહીન જણાતાં પુરુષને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. 'આ દેહ હું નથી' એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાવામાં આવે, તો પ્રભભાવનાનો ઉદય થાય છે, કે જ્યોત પુરુષને ખોટા અહંકાર ઉપર અરુચિ થાય છે. ^{૨૭-૫૫} 'હું પ્રભ જ છું' એમ ખરી રીતે જણાવામાં આવે, તો એવી ભાવનાનો ઉદય થાય છે, કે જનાથી પોતાના સાચા સ્વરૂપની અંદર લીન થવાય છે. 'હું પ્રભ છું' એ અખંડ વાક્યાર્થનો વિસ્તાર પ્રકટ થતાં તું પણ તથા હું પણ વગેરેનો બાધ થયાથી અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય, નામ તથા રૂપ, એ જગતમાં રહેલા પાંચે અંશે પ્રભ જ છે એમ જણું છું. 'આ જ જગત છે, તે સત્ય અને સર્વ પ્રકારોના અધિષ્ઠાન-મૂલ પ્રભ છે' એમ હું જણું છું; તેથી મને મોહ, ક્રોધ, કર્મો કે ટૂંકણ કાંઈ પણ નથી. હું સમ છું, સ્વચ્છ છું અને શોકથી રહિત છું. હું પ્રભ છું એ જ સાચું છે. હું કલ્પનારૂપ કલાંકથી રહિત છું, નિદોષ છું અને સર્વરૂપ છું. હું કાંઈ છોકડો પણ નથી અને કાંઈ ઇચ્છતો પણ નથી. હું પ્રભ છું એ જ સાચું છે. રહિર પણ હું જ છું, માંસ પણ હું છું, હાડકાં પણ હું છું, ચરીર પણ હું છું, ચૈતન્ય પણ હું છું અને ચૈતના આપનાર પણ હું છું. હું પ્રભ છું એ જ સાચું છે. સ્વર્ગ પણ હું છું, આકાશ પણ હું છું, સૂર્ય પણ હું છું, દિશાઓ પણ હું છું, પૃથ્વી પણ હું છું અને ઘટ, પટ આદિ આકારો પણ હું છું. હું પ્રભ છું એ જ સત્યતા છે. ખડ પણ હું છું, પૃથ્વી પણ હું છું, જાણું પણ હું છું, વન વગેરે

પણ હું છું, પર્વતો પણ હું છું, સમુદ્રો પણ હું છું અને પ્રાણીઓનો સમૂહ પણ હું છું; મારી પ્રભસ્વરૂપે સર્વ જ એકતા જ છે. લેણું, દેણું તથા સંઘાયાણું ઇત્યાદિ પ્રાણીઓના ધર્મો હું છું. હું સર્વરૂપ છું, ચિદાત્મા છું, વ્યાપક રૂપ-વાળો છું અને મારા સ્વરૂપમૂલ પ્રભમાં જ રહ્યો છું. પદ્મવ આદિ રૂપોના આવિર્ભાવને ઇજ્ઞાનારો સતાઓ, ગુલ્મો અને અંકુરો, ઇત્યાદિની અંદર રહેણું શાંત, રસમય પરબ્રહ્મરૂપ જ ચૈતન્ય છે, તે હું છું. સઘણું જગત જમાં રહ્યું છે, સઘણું જગત જનાથી થયું છે, સઘણું જગત જ રૂપ છે, જ સર્વ સ્થળોમાં વ્યાપી રહેલું છે અને જ સર્વરૂપ છતાં એક જ છે એમ જાનવામાં આવેલું છે, તે પરબ્રહ્મ હું છું, એ નિશ્ચય છે. સર્વમાં વ્યાપક અને દરથો-થી રહિત જ ચિન્માત્રતત્ત્વ છે, તે જ ચિત્ત, આત્મા, પ્રભ, સત્, સત્ય, જગત તથા જ, એ નામ-થી કહેવાય છે. ચૈતન્યાત્મક પ્રભ પ્રકાશમાત્ર છે, નિર્ભળ છે, સઘળાં પ્રાણીઓને જીવરૂપે ચૈતના આપનાર છે, સર્વ સ્થળોમાં વ્યાપક છે અને શાંત છે, એવો અનુભવ થાય છે. મનોના, બુદ્ધિ-ઓના તથા ઇન્દ્રિયોના સમૂહોમાં અને તેઓની સર્વ વૃત્તિઓમાં જોતજોત રહેલું છે. દ્વૈતને દૂર કરતાં સ્વચ્છ પ્રકાશરૂપે જણાતું અને રાગાદિક દોષોથી રહિત જ ચૈતન્યસ્વરૂપ પ્રભ છે, તે હું છું. ગજ્ઞ આદિ તન્માત્રાઓ, આકાશ આદિ સઘળાં તન્માત્રાઓનાં કારણો અને તેઓએ કરેલી જગતની સ્થિતિ, તેઓની સત્તારૂપ, તેઓના સ્ફુરણરૂપ અને સ્વચ્છ જ ચૈતન્યરૂપ પ્રભ છે, તે હું છું. મારો ક્ષય છે જ નહિ. વૃત્તિઓરૂપ ઉપાધિઓની ધારાઓ દ્વારા નિરંતર નીકળતી સ્વચ્છ ચૈતન્યની ધારાઓની ખાલરૂપ, પ્રકાશરૂપ, અજરામર અને ચોગીઓથી પણ જેવું વર્ણન કરી શકાતું નથી, જેવું જ ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મ છે, તે હું છું. સઘળાં ભોક્તાઓના

સમૂહો પ્રત્યે તે તે ભોગોની વૃત્તિઓરૂપ ઉપાધિ-
ઓ દ્વારા રસની ધારાની પેઠે જનું સ્વરૂપ નિર્-
તર પદ્ધતિ કરે છે, એવું અભરામર, અખંડ
અનુભવરૂપ અને નિર્લેપ, સમાધિમાં સુપુત્ર
જનું શાંત, જ્ઞાનમય અને નિર્ભંજ સ્વરૂપવાળું જે
ચૈતન્યરૂપ પ્રજા છે, તે હું છું.^{૭૨} સઘળાં વિષય-
સુખોથી ઉત્તમ સુખરૂપ, સ્વયંપ્રકાર અને વાસ-
નાઓથી રહિત જે ચૈતન્યરૂપ પ્રજા છે, તે હું
છું. ખાંડ આદિ મીઠા પદાર્થોના સ્વાદનો અનુ-
ભવ જે જે જીભથી ગળે ઊતરતાં સુધીના થોડા
કાળ સુધી જ રહે છે, તે જ અનુભવ ન્યારે
મર્યાદાવાળાં દેશ, કાળ તથા ચિત્તાદિક આનંદના
એક રસથી જણાય, ત્યારે અખંડ થઈ જાય છે.
એ અખંડ અનુભવ ચૈતન્યરૂપ પ્રજા હું છું.^{૭૩}
જનું ચિત્ત રાત્રે સ્ત્રીમાં લાગેલું હોય, તે પુરુષને
ચંદ્રનો ઉદય થતાં જે અનુભવ સ્ત્રીમાંથી ખસીને
અને ચંદ્ર સુધી પહોંચતાં પહેલાં વચમાં અખંડ
ચૈતન્યરૂપે નિર્વિષયપણે રહે છે, તે આધિ વિનાનું
ચૈતન્યરૂપ પ્રજા હું છું.^{૭૪} પૃથ્વી ઉપર રહેલાં
માણસોની દૃષ્ટિઓ આકાશમાં ચંદ્ર સુધી પહોં-
ચતાં પહેલાં, વચમાં અખંડ અનુભવરૂપ અને
વિષયોથી રહિત જે નિર્ભંજ ચૈતન્યશક્તિ રહે
છે, તે જ પ્રજા છે અને તે પ્રજા હું છું. સુખ-
દુઃખ આદિ કલ્પનાઓથી રહિત, નિર્ભંજ, સાચો,
અનુભવરૂપ, સ્વરૂપવાળો, ચૈતન્યરૂપ અને વિનાશ
વગરનો જે પરમાત્મા છે, તે હું છું. અહીં
રહેલા પુરુષનું મન, પોતાને ચોરવાનો વિષય
દૂર પ્રદેશમાં હોય ત્યારે વચલા પદાર્થોને જોતું
નથી, તે સમયે વચલા પ્રદેશમાં વિષયોના સ્પર્શ-
રૂપ અપરાધ વગરની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે જ
ચૈતન્યરૂપ સર્વવ્યાપક પ્રજા હું છું.^{૭૫-૭૭} પૃથ્વી,
જળ, વાયુ અને બીજા એ સર્વનું મળવું થતાં
અંકુરરૂપ કાર્યોમાં જહાર નીકળવાને ઉપયોગી
જે ચૈતન્યશક્તિ છે, તે પ્રજા છે અને તે પ્રજા
હું છું. પોતાના જડ સ્વભાવમાં રહેનારાં

ખજૂર, લીમડો અને ધિલોડા આદિમાં રહેલી
અને મધુર તથા કડવા આદિરૂપે પ્રગટ નહિ
થયેલી સ્વાદની જે સામાન્ય સત્તા છે, તે ચૈત-
ન્યરૂપ પ્રજા છે અને તે પ્રજામાં સર્વનું સમરૂપે
રહેલો હું છું.^{૭૮, ૭૯} જે અનુભવરૂપ વૃત્તિ ગમતા
પદાર્થનો લાભ થતાં, આનંદવાળી અને નહિ
મળતાં ખેદવાળી થાય છે, તે જ વૃત્તિ શાસ્ત્રને
અનુસરતાં મનનના ઉદયથી સ્વચ્છ કરવામાં
આવતાં આનંદથી તથા ખેદથી રહિત થાય,
તો તે જ નિર્દોષ પ્રજા છે અને તે પ્રજા હું છું.^{૮૦}
પૃથ્વીથી માંડીને સૂર્યપથ ત ફેલાયેલ દૃષ્ટિરૂપે
જે દોરી છે, તેના મધ્યે જનું એટલે વિષયોને
પ્રકાશ આપનારી શક્તિવાળું છતાં પણ વિષયો
વગરનું, શાંત, નિર્ભંજ તથા વ્યાપક ચૈતન્યરૂપ
જે પ્રજા છે, તે હું છું.^{૮૧} જન્યત, સ્વમ તથા
સુપુત્રિ, એ ત્રણ અવસ્થાઓમાં સાક્ષીસ્વરૂપ,
ત્રણ અવસ્થાઓનો ત્યાગ કરતાં ચોથી અવસ્થા-
વાળું, નિર્દોષ અને આદિ તથા અંતથી રહિત
જે ચૈતન્યરૂપ પ્રજા છે, તે હું છું.^{૮૨} જમ સેકંડો
ખેતરોમાં જોગેલી શેરડીઓમાં મીઠાશ એકરૂપે
રહેલી છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓમાં એકરૂપે રહેનાર
અને અખંડિત જે ચૈતન્યરૂપ પ્રજા છે, તે હું
છું.^{૮૩} સર્વમાં વ્યાપક, વિકારરહિત, સ્વચ્છ-
સ્વરૂપ અને સૂર્યની પ્રભાની પેઠે સર્વને પ્રકાશ
આપનાર તથા વ્યાપક, જે અતિ રમણીય ચૈત-
ન્યરૂપ પ્રજા છે, તે હું છું. મનુષ્યલોક સંખંધી
સંભોગના તુરંચ આનંદમાં અને દેવલોક સંખં-
ધી અમૃતના સ્વાદના મોટા આનંદમાં રહેલા
સામાન્ય અનુભવની પેઠે, જે સર્વમાં દેવળ અનુ-
ભવચૈતન્યરૂપ અવિનાશી પ્રજા છે તે, હું છું.
કમળની નાળમાં તંતુની જેમ દેહમાં રહેલું છતાં
પણ શુદ્ધ સ્વરૂપવાળું અને દેહનું છેદન-ભેદન
થતાં જનું સ્વરૂપ ખંડિત થતું નથી, એવું જે
નિર્દોષ ચૈતન્યરૂપ પ્રજા છે, તે હું છું.^{૮૪} જમ
વાદળોઓનો સમૂહ સઘળા આકાશમાં હોવા

છતાં, આમ તેમ ખરવા કરે છે અને જોવામાં આવે નહિ, એવાં સૂક્ષ્મ જળનાં પિંડુઓવાળો હોય છે, તેમ જ ચૈતન્યશક્તિ સધળાં બ્રહ્માંડોમાં ભરપૂર થઈને રહેલી છતાં પણ સ્ફુરણરૂપ ચલનવાળી છે અને જોવામાં આવે નહિ એવા સૂક્ષ્મ જીવોવાળી છે, તે હું છું. (હૃદયમાં જન્મ લીની સત્તા રહેલી છે તેમ અનુભવમય સારવાળી અને સ્નેહમાનસી (ચીકાશ અને પરમ પ્રેમના પાત્રપણા માનસી) જણાતી જ અવિનાશી ચૈતન્યશક્તિ છે.) તે હું છું. જિમ કહાંની, બાબુબંધની તથા પહોંચીની રચનાવાળી અથવા રચના વિનાની સત્તા, સોનામાં રહેલી છે, તેમ આકાશની રચનાવાળી અથવા રચના વગરની દેહાદિકની સત્તા જ ચૈતન્યશક્તિમાં રહેલી છે, તે ચૈતન્યશક્તિરૂપ સર્વવ્યાપક બ્રહ્મ હું છું. પૂર્વત આદિ સધળા પદાર્થોની બહાર તથા અંદર જ લેખ વિનાની ચૈતન્યશક્તિ સધળે સ્થળે એક સત્તાસ્વરૂપે રહેલી છે, તે ચૈતન્યશક્તિ હું છું. ^{૯૭-૯૮} સધળા પ્રકારની અનુભવવાળી વૃત્તિઓના અકૃત્રિમ અને જને કાઈ પ્રકારનો મેલ કે રેખા લાગુ જ પડતાં નથી, એના અરીસારૂપ જ મોટું ચૈતન્યતત્ત્વ છે, તે હું છું. ^{૯૯} ચિદાત્મા કે જ સધળા સંકલ્પોનાં રૂળોને આપનાર છે, સૂર્ય આદિ સધળાં તેજોનો પ્રકાશ આપનાર છે અને જને માટે જ સધળા ગ્રાહ્ય ભોગોનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તેની ઉપાસના કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જ સધળા અવયવોમાં રહેલો હોવા છતાં સધળા અવયવોથી ન્યારો છે અને સર્વદા સ્ફુર્કા કરે છે તેની ઉપાસના કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જ ધરમાં, વનમાં, કિનારામાં અને ચારે પ્રકારનાં શરીરોમાં સત્તારૂપે રહેલો છે અને બગૃત અવસ્થામાં પણ સુષુપ્તની પેઠે સામાન્યરૂપે રહેલ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જ અગ્નિમાં ગરમી, હિમમાં ઠંડી, અન્નમાં મીકાશ, અસોમાં ધાર, અંધકારમાં કાળાશ, અને ચંદ્રમાં ધોળાપણારૂપે રહે છે, તેનું

અનુસંધાન કરીએ છીએ. ^{૧૦૦-૧૦૧} ચિદાત્મા કે જ બહાર તથા અંદર પ્રકાશરૂપે રહેલો છે, આત્મા હોવાને લીધે સમીપ હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનને લીધે દૂર રહેલ છે અને પોતાના સત્યસ્વરૂપમાં જ રહેલ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જ મધુર આદિ પદાર્થોમાં મધુરતા અદિરૂપે રહેલ છે અને તીક્ષ્ણ આદિ પદાર્થોમાં તીક્ષ્ણતા અદિરૂપે રહેલ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ^{૧૦૨-૧૦૩} ચિદાત્મા કે જ બગૃતમાં, સ્વપ્નમાં, સુષુપ્તિમાં, ચોથી અવસ્થામાં અને ચોથી અવસ્થાથી પણ પર, સર્વદા સર્વત્ર સમરૂપે રહેલો છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જ સર્વ સંકલ્પોથી રહિત છે, જમાં કાઈ કોતુક (ભોગની ઉત્કંઠા) નથી અને જમાં કાઈ પ્રકારનો રાગદ્વેષ આદિ વેગ નથી, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ^{૧૦૪-૧૦૫} ચિદાત્મા કે જ ઉત્કંઠાઓથી રહિત છે, ભયથી રહિત છે, ગ્રેષ્ઠાઓથી રહિત છે, સર્વરૂપ છે, અશોથી રહિત છે અને અહંકારથી પણ રહિત છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જ સર્વની અંદર રહેલો છે, સર્વરૂપ હોવા છતાં પણ અપાર એકરૂપવાળો જ છે અને અપાર જીવોને ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ^{૧૦૬, ૧૦૭} ચિદાત્મા કે જ ત્રૈલોક્યમાં રહેલાં શરીરોરૂપી મોટીઓમાં ગૂંથાઈને ફેલાયેલ તંતુરૂપ છે અને બગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિને કરનાર છે, તેને હું પામ્યો છું. ^{૧૦૮} ચિદાત્મા કે જ પોતે જ ધેરેલાં જગતોરૂપ પશ્ચિએને પોતાની અંદર લઈને વિચિત્રતાવાળી મોટી બળની પેઠે છુપાઈને રહેલ છે, તેને હું પામ્યો છું. ^{૧૦૯} ચિદાત્મા કે જમાં આ સધળું જગત છે, જમાં આ સધળું જગત જરા પણ નથી, જ પોતે સૃષ્ટિમાં સર્વને સત્તા આપનાર હોવાથી સદ્રૂપ છે અને પ્રલયમાં સર્વનું અસત્યપણું કરનાર હોવાથી અસદ્રૂપ પણ એક જ છે, તેને હું પામ્યો છું. ચિદાત્મા કે જ એક

ચૈતન્ય રસરૂપ છે, પૂર્ણ છે, સધળા આનંદોત્તુ-
સ્થાન છે અને સધળા આકારોમાં તથા ત્રિહારો-
માં રહેલ છે, તેને હું પામ્યો છું. ચૈતન્યરૂપી
આ દીવો છે, જે સ્નેહના-પ્રેમના આધારે ઝગ-
મગે છે, જેને જડ પદાર્થના પવનો ડોલાવ્યા કરે
છે તો પણ ડોલવાતો નથી, અને જે સર્વ ઠેકાણે
અંદર તથા બહાર તેમજ સર્વ પદાર્થોમાં પ્રકાશે
છે, તેનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. ચિદાત્મા
કે જે હૃદયરૂપી સરોવરમાં કમલિનીના ફંદની જેમ
છૂપાયેલો છે, સધળા હાથ, પગ આદિ અંગોને
દોરકાની જેમ બાંધી રાખે છે અને સધળા લોકો-
ના જીવનના ઉપાયરૂપ છે, તેને હું પામ્યો છું.
ચિદાત્મા કે જે ગરુડ આદિથી ન હરી ચકાચ
એવા, હીરસમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન નહિ થયેલા અને
કવળ ચંદ્ર આદિની પાસે જ નહિ રહેલા સાચા
અમૃતરૂપ છે, તેનું અમે અનુસંધાન કરીએ
છીએ. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ ઇત્યાદિ-
રૂપે પ્રગટ થયેલા અને વાસ્તવિક રીતે જોતાં
તેઓના સંબંધથી પણ રહિત રહેનારા શાંત
ચિદાત્માનું હું અનુસંધાન કરું છું. ચિદાત્મા કે જે
આકાશના ઢાશની જેમ નિર્લેપ હોવા છતાં આકાશ
નથી અને સર્વ લોકોને આનંદ આપનાર છતાં
રંગ નથી, તેને હું પામ્યો છું. ચિદાત્મા કે જે
મોટા મહિમાવાળો હોવા છતાં સધળી વિભૂતિ-
ઓથી રહિત છે અને આરોપની દૃષ્ટિથી કંઈ
હોવા છતાં પણ અપવાદની દૃષ્ટિથી અકર્તા છે,
તેનું હું અનુસંધાન કરું છું. ‘આ સધળું જગત
હું છું, આ સધળું જગત મારું જ છે, અપવાદ-
ની દૃષ્ટિથી હું અહંકાર પણ નથી અને અન્યરૂપ
તો હું નથી જ.’ એવી રીતે હું પાંકું સમજ્યો
છું; માટે જગત માયામય હોય તો પણ ભલે
અને આત્મારૂપે સત્ય હોય તો પણ ભલે; હું
તો સધળા સંતાપોથી મુક્ત જ છું. ૧૦૪-૧૧૨

સ્વિરમયવાસ્તુ મતજ્વરો મવામિ ॥૧૧૨॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વધંનો ‘જીવનમુક્ત-
નિશ્ચયયોગોપદેશ’ એ નામનો
સર્ગ ૧૧ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો

જીવનમુક્તોના વ્યવહારનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति निश्चयवृत्तस्ते महातो विगतैनसः ।

सत्याः सत्ये पदे शान्तिं सप्ते सुखमवस्थिताः ॥૧॥

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:—આવી રીતના નિશ્ચયવાળા
અને તેને લીધે સત્યતાને પામેલા એ નિષ્પાપ
જનકરાજ આદિ મહાત્મા લોકો, શાંત અને સમ-
તાવાળા સત્યપદમાં સુખથી રહેલા છે. આવી
રીતના નિશ્ચયથી, પૂર્ણ બુદ્ધિવાળા અને રાગથી
રહિત તથા સમચિત્તવાળા એ જીવનમુક્ત લોકો
જીવનને કે મરણને નિંદતા પણ નથી અને તેની
પ્રશંસા પણ કરતા નથી. આવી રીતના નિશ્ચયને
લીધે અતિ સૂક્ષ્મ લક્ષ્યને પણ વેધવાના અમહાર-
વાળા હોવાથી, નારાયણના જીજ્ઞાસી જેમ રહેલા
સરળ તથા તન્ન સ્વભાવવાળા અને જાણે બીજા મેરુ
પર્વતો હોય તેવા દંડ એ મહાત્મા લોકો, વનોના
ખડોમાં, દ્વીપોમાં, નગરોમાં, દેવતાઓનાં અનેક
ઉપવનોમાં ને સ્વર્ગોમાં દેવતાઓની જેમ રમતા
હતા. એ મહાત્મા લોકો પુષ્પોથી ભરપૂર અને
ઝલતા હીડોળાઓવાળાં વિચિત્ર વનોમાં અને
મેરુપર્વતનાં શિખરોની ટોચોમાં ફરતા હતા.
એ મહાત્મા લોકો શનુઓને જીતીને જન્યામરો-
વાળાં, વિચિત્ર સમૃદ્ધિઓવાળાં અને વિચિત્ર
પ્રકારનાં રાજ્યો કરતા હતા. એ મહાત્મા લોકો
ધણ પ્રકારના ચિદાત્માના આચારો ઉપર ધ્યાન

x આ બારમા સર્ગમાં રામચંદ્રજીએ વસિષ્ઠના
કહેવા પ્રમાણે જનક વગેરે જીવનમુક્ત પુરોહિતો રિયતિ-
નું મહત્વ કહ્યું છે કહેવામાં આવશે.

अखिलमिदमहं ममैव सर्वं त्वदहमपिनाहम-
चेतरघनाहम् । इति विदितवतो जगत्कृतं मे

રાખીને, પોતે પણ વર્ણાશ્રમધર્મોને અનુસરતા હતા અને શ્રુતિઓમાં તથા સ્મૃતિઓમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારના યજ્ઞો વગેરે કરતા હતા. એ મહાત્મા લોકો આ તમારી સંપત્તિઓ જેવી સંપત્તિઓથી રમણીય, સ્ત્રીઓનાં હારણોથી મનોહર લાગતા અને વિહારોથી તથા આહારોથી મનને દોરનારા વિશાળ મહેલોમાં શય્યગાર ધરીને મોજ કરતા હતા. એ મહાત્મા લોકો સુંદર આખાવાળી, મંદાર નામનાં દલપત્રોથી ઘેરા ચેલી અને અપ્સરાઓનાં ગાયનોથી છનાઈ રહેલી, નંદનવનના બગીચાઓની ભૂમિકાઓમાં આનંદ કરતા હતા.^{૧૦૦} એ મહાત્માઓ સ્વાવર-જંગમ પ્રાણીઓથી ભરેલાં સર્વ જીવનોમાં ફરતા હતા અને જોનાથી સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાય છે, એવા યજ્ઞોની ક્રિયાઓ કરતા હતા તથા ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી સુખોમાં યોગ્ય રીતે વિનોદ કરતા હતા. વળી ભરેલા મોટા હાથીઓનાં શમોથી ઘેરાયેલી, ભેરી નામનાં વાજાઓના ભેંકાર શબ્દોથી ભયંકર લાગતી અને જમાં ધણી ધણી ફાડીડીઓ માંસાદિ ખાવાને માટે ભમતી હતી એવી સંત્રામશી સાગરોની ભૂમિકાઓમાંથી, મોટાં મોટાં પરાક્રમો કરીને એ મહાત્માઓ તરી ગયા હતા. એ મહાત્માઓ ચિત્તને કંઈ પણ રાખવાની જરૂરવાળી, ધનનું હરણ કરી જનારા શત્રુઓએ વધારેલી અને ક્રોધ તથા શોભને લીધે ભયંકર લાગનારી મોટી મોટી વિપત્તિઓમાં પણ મળ્યા હતા; પરંતુ એ મહાત્માઓનું મન રાગ વગરનું ઉપાધિઓ વગરનું, શ્રમ વગરનું, આસ-ક્રિયાથી રહિત, સર્વથી છોડેલું, અત્યંત શાંત અને પરમ સત્ત્વપણાને પામેલું હતું. મોટાં મોટાં સંકટો અને મોટાં મોટાં એકથી આવી પડતાં પણ તેઓ જમ તળાવોમાં મોટા પર્વતો ડૂબી જતા નથી, તેમ તે સંકટોમાં ડૂબી જતા ન હતા. દે રામચંદ્રજી! જમ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની શોભાથી સમુદ્ર છલકી જાય છે, તેમ એ લોકો મોટા મોટા

વિલાસોવાળી અતિ સુંદર લક્ષ્મીથી છલકી જતા ન હતા. જમ ગ્રીષ્મઋતુથી વનો કરમાઈ જાય છે, તેમ એ લોકો દુઃખથી દે શોકથી કરમાઈ જતા ન હતા અને જમ ચંદ્રનાં આકાશખંડોએ પડવાથી ઓપધિઓ ખીલે છે, તેમ એ લોકો ભોગોના સમૂહોથી આનંદ પામતા ન હતા. દે રામ! એ લોકો કર્તાપણનો આગ્રહ ન રાખતાં ભોગોને ભોગવતા હતા, પણ સારાં ક્ષો મળવાની કે નરસાં ક્ષો ટળવાની ઇચ્છા કરતા ન હતા. એ લોકો ધારેલાં કાર્યો સિદ્ધ થતાં ફક્તી જતા નહોતા, શત્રુઓ વગેરેનાં દબાણો આવી પડતાં ખિન્ન થતા નહોતા, સુખોની પ્રાપ્તિ થતાં રાજ થતા નહોતા અને સંકટોની પ્રાપ્તિ થતાં ગ્લાનિ પામતા નહોતા.^{૧૦૦-૧૦૧} એ લોકો ક્રોધમાં મૂઝાઈ જતા નહોતા, વિપત્તિઓનાં દબાણોથી શોકમાં ડૂબી જતા નહોતા, શુભ ક્ષણોની પ્રાપ્તિઓથી રાજ થતાં નહોતા અને તમારી જમ શોકમાં રાતા પણ ન હતા. પોતાના વ્યવહારને ચકાવવા જ કંઈ કામ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય, તે કામને આગ્રહ વિતા કરતા હતા અને જણે ખીજ મેરુપર્વતો હોય, તેમ કાઈ જાતના વેગમાં નહિ આવતાં સ્થિર રહેતા હતા.^{૧૦૨-૧૦૩} દે રામચંદ્રજી! તમે પણ સધળા દોષોને નષ્ટ કરનારી એ દૃષ્ટિને આધાર લઈને અને શુદ્ધ ચૈતન્યમાં જ આત્મશુદ્ધિ ધારણ કરીને યોગ્ય ક્રમથી વિહાર કરો.^{૧૦૪} આ દૃષ્ટિની પરંપરાને મારા કહ્યા પ્રમાણે જેવી છે તેવી જ જોયા કરતાં શ્રાંતિઓને તજ દઈને મેરુની જમ સ્થિર અને સમુદ્રની જમ ગંભીર રહેો અને સર્વત્ર ચિત્તની સમતા ધારણ કરીને વનો. આ સધળું જગત ધ્રુવ જ છે; દેમદે ધ્રુવ જ જગતવૃષ્ટે પ્રતીત થયેલું છે. જગતમાં ક્યાંય કંઈ પણ સાચું કે ખોટું નથી, પણ સધળું અનિર્વચનીય જ છે. દે રામચંદ્રજી!

* જમન સાચું છે એમ કહી ચકાવ નહિ, કારણ કે તે નામને વચ સાચ છે; વળી તે ખોટું છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે તેનાથી અને બરહતો

તમે સારી પેઠે બ્રહ્મપણાનો આશ્રય કરીને અન્ના-
દરથી સંસારનો ત્યાગ કરીને તથા કોઈ પદાર્થ-
માં બુદ્ધિને આસક્ત નહિ કરીને જીવન્મુક્ત થાઓ.
તમે ભારે ઉદ્વેગ રાખીને શા માટે રડો છો ?
મૂઠની પેઠે શોક શું કરો છો ? અને જેમ જળની
ચકરીમાં તરણુ લમ્યા કરે તેમ અસ્થિર ચિત્ત-
વાળા યદને કેમ લમે છો ?

રામ ઓલ્યા:-હે શુરુ મહારાજ ! મારું
સંપૂર્ણ અજ્ઞાન દૂર થયું છે. જેમ સૂર્યના સંગ-
થી કમળ ખીલે છે, તેમ તમારી કૃપાથી મને
જ્ઞાન થયું છે. જેમ શરદઋતુમાં વરસાદનું ઝાકળ
ખસી જાય છે, તેમ મારી ભ્રાંતિ દૂર થઈ છે.
જેના સધળા સંદેહો સારી પેઠે શાંત થઈ ગયા
છે એવો હું, હવે જેમ આપ કહેો છો તેમ કરીશ.
મદ્ધી, મોહધી, માંનધી અને મત્સરથી રહિત
થયેલો, ઘણું કાળ શોકથી રહિત થયેલો અને
બહુ જ લાગે કાળ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો
હું, હવે ફરી વાર બધાનું જાનું નહિ. પ્રાપ્તતાં
નિશ્ચયવાળી સ્વરૂપ બુદ્ધિથી, જેમ આપ કહેો છો
તેમ નિઃશંક રીતે કરીશ. ૨૨-૨૮

વપગતમદમોહો માનમાત્સર્યમુક્તધિરતરમ્-
દિવાત્મા શાંતશોકધિરેણ । પુનરસુરમગચ્છન્સ્વ-
ચ્છયેકાન્તબુદ્ધ્યા યદિહ વદસિ સાધો તત્કરિષ્યે
વિશદ્ધમ્ ॥ ૨૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વા-
ણ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જીવન્મુ-
ક્તવ્યવહારવર્ણન' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૨ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો

વાસનાનો લય થવા પ્રાણનિરોધ
કરવાનો ઉપદેશ

॥ રામ ઉવાચ ॥

સમ્યગ્જ્ઞાનવિલાસેન વાસનાવિલયોદયે ।

જીવન્મુક્તપદે બ્રહ્મન્નૂનં વિશ્રાંતવાનહમ્ ॥ ૧ ॥

રામ ઓલ્યા:-હે શુરુ મહારાજ ! ઉત્તમ
જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી અને વાસનાઓ દૂર થવા-
થી હું જીવન્મુક્ત બની ચૂક્યો છું; પણ બીજા-
ઓને માટે પૂછું છું કે, પ્રાણને રોકી વાસનાઓ દૂર
કરીને કેવી રીતે જીવન્મુક્ત બનાવ ? તે કહેો. ૧

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-સંસારમાંથી નીકળવાની
જે યુક્તિ છે, તે 'યોગ' એ શબ્દથી ઓળખાય
છે. ચિત્તની વૃત્તિઓ રોકાવી એ જ યોગ છે
અને તે યોગના બે પ્રકાર છે. ૨ એના આત્મજ્ઞાન-
રૂપ એક પ્રકાર તો મેં સધળા લોકોને સંખ્યા-
વીને પ્રકટ કર્યો; હવે પ્રાણના નિરોધરૂપ જે બીજો
પ્રકાર છે, તે હું કહું છું, તમે તે સાંભળો. ૪

રામ ઓલ્યા:-એ બે પ્રકારોમાં સુલભ અને
જેમાં કુઃખ ન પડે એવો કયો પ્રકાર છે, કે જે
બાણમાં આવવાથી વિશેષ ફરી કોઈ પણ
સમયે અડચણ ન કરે ? ૫

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-એ કે એ બન્ને પ્રકારો
'યોગ' એ શબ્દથી કહેવાય છે, તો પણ એ યોગ
શબ્દ પ્રાણના નિરોધરૂપ પ્રકારમાં અત્યંત વપ-
રાયેલો છે. ૬ આત્મજ્ઞાન અને પ્રાણને રોકવો,
એ બન્ને ઉપાયો, સંસારયુક્તિના કામમાં સમાન
છે; અને બન્ને એક જ ફળ આપનારા કહેવાય
છે. ૭ કોઈને પ્રાણનો નિરોધ કરવો અશક્ય લાગે
છે તો કોઈને આત્મજ્ઞાન કરવું અશક્ય લાગે

* તત્ત્વજોડથી વાસનાનો લય થવાનો કમ કહીને,
હવે આ તેરમા સર્ગમાં પ્રાણના નિરોધથી વાસનાઓ-
નો લય કરવાનો કમ કહેવા માટે પીઠિકા ગોઠવ-
વામાં આવશે.

ચાય છે. તે જ સત્યપ્રાપ્તિમા પશુ સહાયક છે, માટે
વેને વાણીથી ન બોલાય તેવું (અનિવચનીય) કહે છે.

છે. હે રામચંદ્રજી ! મને તો આત્મજ્ઞાન અત્યંત શક્ય લાગે છે. જો પુરુષ વિચાર કરવામાં કુશળ ન હોય, તેને જ આત્મજ્ઞાન અશક્ય લાગે છે. જ્ઞાનતા અને અજ્ઞાનતા સ્વરૂપનું વિવેચન કરવામાં શક્તિ ન હોય, તો જ યોગ્ય વિચારો ધ્યાનમાં આવતા નથી; પણ પ્રભાણોમાં કુશળતા ધરાવનારા પુરુષોને એ વિચારોમાં અકુશળપણું સ્વભાવમાં પણ થવું સંભવતું નથી. અજ્ઞાન સર્વદા સાક્ષીથી જ પ્રસિદ્ધ થનારું હોવાને લીધે બીજાના આધારે પ્રકાશે છે અને જ્ઞાન તો સ્વયં પ્રકાશ છે; માટે જ્ઞાનમાં અને અજ્ઞાનમાં ઘણું અંતર હોવાથી વિવેક થવાનો સંભવ છે; તેથી જેવું જ્ઞાન કરવું સહેલું છે, તેવો યોગ કરવો સહેલો નથી. યોગ કરવામાં ચંદ્ર તથા દૈત્ય વગેરે ધારણાના પ્રદેશોમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાની અને આસનને યોગ્ય સ્થળ વગેરેની જરૂર હોવાથી યોગ સારી રીતે સધાતો નથી; અથવા જ્ઞાન સારી રીતે સધાય છે અને યોગ સારી રીતે સધાતો નથી, એવી ચિંતા કરવી જ યોગ્ય નથી; કેમકે ઉદ્યોગમાં મંડ્યા રહેનારા ધીર પુરુષને, જ્ઞાન કે યોગ એમાં કશું અશક્ય લાગતું નથી. હે રામચંદ્રજી ! શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાન અને યોગ, એ બન્ને પ્રકાર કહેલા છે. તેઓમાંથી મેં તમારી પાસે જ્ઞાનનું વર્ણન કયું કે જે જ્ઞાન વિચારમાત્રથી સાધ્ય હોવાને લીધે અંદર જ રહેલું છે અને ખરી સમજણરૂપ હોવાને લીધે નિર્મળ છે. હવે યોગ કે જે પ્રાણની અને અપાનની સમતારૂપે પ્રસિદ્ધ છે, તેહરૂપી ગુફા દૈત્ય હોય તો જ ખની શકે એવો છે, સિદ્ધિઓની ઇચ્છાવાળાઓને સિદ્ધિઓ આપનાર છે અને જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળાઓને સાક્ષાત્કારના કારણરૂપ છે, તે વિષે જણાવું છું, તમે તે સાંભળો. હે રામકુમાર ! તમે ઉદ્યોગી ચિત્ત વડે પ્રાણના સંચારના નિરોધથી સિદ્ધ થવાની સ્થિતિને પામી અક્ષય આત્મપદમાં ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના અભ્યાસની યુક્તિ-

થી સમાધિ લઈ જેવું વર્ણન થઈ શકતું નથી એવા નિરતિશય આનંદરૂપ થઈને રહેશે. ૯-૧૩

મુશાનિલસ્ફુરણનિરોધસંભવસ્થિતિ ગતો-
નૃપસુત ચેતસાક્ષયે । સમાહિતસ્થિતિરિહ યોગ-
યુક્તિઃ પરે પદે પ્રગલિતર્ગીર્નિવત્સતિ ॥ ૧૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વા-
ણ-પ્રકરણના પૂર્વાધીને 'વિચાર-
યોગોપદેશ' એ નામનો
સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો

ઋષ્યપર્વતના એક શિખરનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ડાવાવ ॥

અસ્તિ તાવદનંતસ્ય તસ્ય ક્વચિદયં કિલ ।

જગદ્રૂપઃ પરિસ્પન્દો મૃગતૃષ્ણા મરાધિવ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ડાવાવ:-હે રામચંદ્રજી ! જેમ મરુ-
ભૂમિમાં ઝાંઝવાનું જળ દેખાય છે, તેમ યોગીઓ
જ્યાં આરામ સેવે છે, તેવું જ અનંત પદ છે,
તેના સ્ફુરણરૂપે આ જગત દેખાય છે. આ બ્રહ્માંડ-
રૂપ વિવર્તમાં કમળથી ઉત્પત્ત થયેલા બ્રહ્મા,
મનુ વગેરેની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ થયેલા છે;
તેથી અને બીજાં પણ અનેક પ્રાણીઓના સમૂહ-
રૂપ જાતને પેદા કરનારા હોવાથી પિતામહ થઈ-
ને રહેલા છે. હું કે જે વસિષ્ઠ કહેવાઈ છું અને
સારાં આચરણોવાળો કહેવાઈ છું, તે એ બ્રહ્મા-
નો માનસપુત્ર છું; અને આ ચાલતા વૈવસ્વત
મન્વંતરમાં ધ્રુવે ધારણ કરેલા સમર્પિઓના
લોકમાં રહું છું. હું એક સમયે સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રની
સલામાં બેઠો હતો, ત્યારે નારદ આદિ મુનિઓ-
ના સુખથી મેં લાંબા કાળ સુધી જનનારાઓ-
ની (ચિરંજીવીઓની) કથાઓ સાંભળી હતી-
કાઈ કથાના પ્રસંગમાં મોટી બ્રહ્મવાળા અને

ચોડું બોલનારા પૂજ્ય શાતાતપ નામના મુનિએ કહ્યું કે, 'મેરુપર્વતના ઈશાન ખૂણામાં માણિક્યમય ન શિખર છે, તે ઉપર એક સુંદર કલ્પવૃક્ષ છે અને તે 'આમ્રવૃક્ષ' એવા નામથી પ્રખ્યાત છે.^{૧-૬} એ કલ્પવૃક્ષની ઉપર સોનેરી તથા રૂપેરી લતાઓથી ઘેરાયેલી દક્ષિણ તરફની શાખાની યુક્તમાં પક્ષીઓનો એક માળો છે.^૭ જને સંસારમાં ક્યાંય પણ રાગ નથી એવો ભુયુંડ નામનો એક મહાત્મા કાગડો, જમ બ્રહ્મા પોતાના વિશળ ખીલેલા કમળમાં રહે છે, તેમ એ મોટા માળામાં રહે છે. હે દેવ! આ બ્રહ્માંડની અંદર એ કાગડો જની રીતે દીર્ઘજીવન ભોગવે છે, તેવી રીતે દીર્ઘજીવન ભોગવનારા આ સ્વર્ગમાં પણ ખીજે ઢાઢ યથો નથી અને યથો પણ નહિ. એ જ ખરો ચિરંજીવી છે, વીતરાગી છે, મહાત્મા છે, મહાબુદ્ધિમાન છે, વિશ્રાંત બુદ્ધિવાળો છે, શાંત છે, સાચો રમણીય છે અને એ જ સધળા કાળને બાળનાર છે.^{૮-૧૦} એ કાગડો જ રીતે જીવે છે, તે રીતે જે અહીં જીવતામાં આવે તો જીવન પવિત્ર અને પરમ પુરુષાર્થને પ્રગટ કરે.^{૧૧} એ પ્રમાણે શાતાતપ મુનિએ દેવોની સભામાં વાત કરતાં, મેં તેમને બીજી વાર પૂછ્યું; તો તેમણે ફરી પણ એ કાગડા વિષે તે પ્રમાણે જ જ્ઞાત કરી અને તે સાચી જ હતી. કયા પૂરી થઈ રહેતાં સધળા દેવો પોતપોતાને ઘેર ગયા. પછી હું દીતુકને લીધે એ ભુયુંડ નામના કાગડાને જોવાને માટે ત્યાંથી નીકળ્યો. મેરુપર્વતનું માણિક્યમય તે ઉત્તમ મોટું શિખર, કે જ્યાં એ ભુયુંડ રહ્યો હતો, ત્યાં હું કાણમાત્રમાં જઈ પહોંચ્યો. એ શિખર રત્નોથી અને ધાતુઓથી શોભી રહેલા પોતાના અગ્નિ જેવા તેજને લીધે, બધું મદિરાના મદ્યથી દિવાઓના સમૂહને રંગી દેતું હોય એવું લાગતું હતું. બધું પ્રસયના અગ્નિમાંથી નીકળેલી જ્વાળાઓ એકઠી થઈને પિંડરૂપ બનેલી હોય એવું તે લાગતું હતું. જો એ દેશવેશી ઇન્દ્રનીલમ-ની પ્રતાઓથી બધું ધુમાડાવાળું હોય

એવું તે જણાતું અને પ્રકાશથી સધળા આકાશને તે લાલ કરી દેતું હતું.^{૧૨-૧૬} બધું જગતમાંની સધળી રતાશોનો સમૂહ એ પર્વતમાં એકઠો થયો હોય એવું શોભતું હતું. બધું સંધ્યાકાળનાં સધળાં વાદળાંઓની એક ધાટી ખાણ હોય એવું તે લાગતું હતું. બધું યોગથી બ્રહ્મરંધ્રને ભેદીને સુષુપ્ત્યાથી નીકળના ધારતો, મેરુપર્વતના પેટમાંથી નીકળીને ઉપરના પ્રદેશમાં આવેલો મેરુપર્વતનો જઠરાગ્નિ હોય, એવું તે જણાતું હતું. બધું મેરુપર્વતના વનની દેવીએ રમવાના કોતુહલી ચંદ્રને લઈ લેવા માટે આકાશમાં પસારેલો, અજતાના રસથી રંગાયેલો તેના હાથની આંગળીઓનો સમૂહ હોય, એવું તે દેખાતું હતું. બધું માળાઓની પેઠે ગૂંથાયેલી રાત્રી જ્વાળાઓથી આકાશમાં જવા માટે જાંચે ચડીને પર્વત ઉપર રહેલો યજ્ઞનો અગ્નિ હોય, એવું તે જણાતું હતું. બધું ચક્રચકિત કિરણોરૂપી નખોની અણીઓવાળી ત્રણ ટાચોરૂપી આંગળીઓથી તારાઓને અડીને ગણવા માટે આકાશમાં પહોંચ્યું હોય, એવું તે જાયું હતું. બધું પૃથ્વીએ પોષેલી વનલક્ષ્મીઓનો ગાજતા મેઘોરૂપી મૃદગોવાળો નૃત્યમંડપ હોય, એવું તે શોભતું હતું. ખીલતાં પુષ્પોના શુરેઓથી તે ભરપૂર હતું, ભ્રમરોના ચુંબરવથી ભરપૂર હતું, હંતપંક્તિ પેઠે શોભતી તાડપત્રોની પંક્તિથી બધું ઢાળને હસતું હોય એમ તે સ્ફુરતું હતું, હિડોળાઓમાં ઝૂલતા અપ્સરાઓના સમૂહથી યુક્ત હતું અને સધળાં પામર પ્રાણીઓના મદમાં અને કામમાં વધારો કરતું હતું. વળી તે શુદ્ધઓની શિક્ષાઓ પર યાદ લેતાં દેવતાઓનાં બેડાંઓથી દીપી રહ્યું હતું, આકાશની શોભાથી તથા ગંગાજળા શ્વેત પ્રજાહની. શોભાથી અને જિભા વાંસની શોભાથી બધું તે ઉત્તમ મૃગચર્મને ઓઢીને તથા જનોઈ પહેરીને અને હાથમાં દંડ લઈને, દાઈ બુટ્ટો બ્રહ્માચારી. જિભો હોય, એવું લાગતું હતું; ગંગાજળા ઝરા-

આથી ગાજી રહેલા લતામંડપોમાં બેઠેલા દેવ-
તાઓથી શોભી રહ્યું હતું; ગંધર્વોનાં ગાયનોથી
મનનું આકર્ષણ કરતું હતું; સુગંધોથી ભરેલા
મધુર પવનવાણું હતું; ખીલેલાં સોનેરી કમળોરૂપી
માથાના શણગારોવાણું હતું અને તાગઓરૂપી
રત્નોથી શણગારેલું હતું. આમ પીળા રંગનું તે
મેરુનું શિખર આકાશના પારને પહોંચેલું હોય,
એવું જણાતું હતું, ઘોળાં, લીલાં, પીળાં તથા
રાતાં બગીચાઓનાં પુષ્પોના સમૂહોરૂપી નવા
નવા રંગોથી બંધે આકાશમાં નિર્ભજ ચિત્રોને
બનાવતું હોય, એવું લાગતું હતું અને દેવતા-
ઓની સ્ત્રીઓનું વિહારસ્થાન હતું. ૧૭-૨૮

સિતહરિતપીતપાટલપલ્લવૈર્નનકુસુમરાશિનવ-
રંગઃ । દિવિ વિહિતામલચિત્રં લીલાચલમમર
યુવતિવર્ગસ્ય ॥ ૨૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણુપ્ર-
કરણના પૂર્વાર્ધના ‘મેરુશિખરવર્ણન’
એ નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો

મેરુપર્વતના શિખર પરના કદપવૃક્ષનું ને
ત્યાં રહેતા ભુશુંડ વગેરેનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

હુસુમાર્પૂર્ણકલ્પાન્નકુંતલે તસ્ય મૂર્દ્ધનિ ।

કલ્પાગમહમદ્રાક્ષં શાલાચક્રમિવ સ્થિતમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામચંદ્રજી ! પુષ્પોથી
ભરપૂર મોટાં મોટાં વાદળાંઓરૂપી ઢેશોવાળા એ
શિખરના મસ્તક ઉપર, તે કદપવૃક્ષ મારા બેઠામાં
આબ્ય, કે જે કદપવૃક્ષ ચારે બાજુ સરખી રીતે
ફેલાયેલી શાખાઓને લીધે બંધે શાખાઓનો જ
સમૂહ હોય એવું લાગતું હતું. તે પરાગોરૂપી

વાદળાંઓથી ઘેરાયેલું હતું, રત્નમય ગુચ્છોથી
જાંચી શોભાને પામેલું હતું, જાંચાઈથી આકાશને
જીતી લેતું હતું, એક શિખર ઉપર બંધે બીજું
શિખર ચડાવવામાં આવ્યું હોય એવું તે લાગતું
હતું, વચમાં આવેલા તારાઓને લીધે બંધે
બમણાં પુષ્પોવાણું હોય એવું જણાતું હતું,
વચમાં આવેલાં વાદળાંઓને લીધે બંધે બમણાં
પત્રવાણું હોય એવું જણાતું હતું, વચમાં
આવતી વીજળીઓને લીધે બંધે બમણી મંજરી-
ઓવાણું હોય એવું જણાતું હતું; શાખા-
ઓમાં કિતરોની સ્ત્રીઓનાં ગાયનોને લીધે બંધે
બમરોના બમણા ગુંબરવાણું હોય એવું
જણાતું હતું અને હિંડોળાંઓમાં હીંચતી
અપ્સરાઓનાં હોઠ આદિ અંગોના દેખાવને લીધે
બંધે બમણી કુંજોવાણું હોય એવું લાગતું
હતું. વળી મનમતો વિહાર કરવા પક્ષીઓનો
વેષ ધારણ કરીને, શાખાઓમાં ફરતા સિદ્ધલોકોના
તથા ગંધર્વલોકોના સમૂહોને લીધે બંધે બમણાં
પક્ષીઓથી ઘેરાયું હોય એવું તે જણાતું હતું, સ્વચ્છ
ઝાઝળથી બમણી યયેલી રત્નોની કાન્તિરૂપ છાલ-
થી બંધે વસ્ત્રો પહેરીને જીજ્ઞ હોય એવું દેખાતું
હતું, બંધે ચંદ્રના બિંબનું આલિંગન મળવાથી
અમૃતના રસથી ભરપૂર થઈને બમણાં પોષાયેલાં
હોય એવાં મોટાં ફળોથી દીપી રહ્યું હતું અને
શાખાઓનાં મૂળોમાં ભરાયેલાં પ્રલયકાળનાં વાદ-
ળાંઓને લીધે બંધે બમણા પ્રદેશોવાણું હોય એવું
તે જણાતું હતું. ૧-૧૧ એ કદપવૃક્ષની શાખાઓમાં
દેવતાઓ, પાંદડાંઓમાં કિતરો, ઘટાઓમાં મેઘો
અને જળવાળા પ્રદેશોમાં બીજા દેવ આદિ લોકો
વિશ્રામ લેતા હતા. ૧૨ અપ્સરાઓરૂપી બમરીઓ
પોતાનાં કંઠેલોના શબ્દોથી બમરોને દૂર કરીને
એ મોટા આકારવાળાં વૃક્ષનાં પુષ્પોમાંથી રસ
ચૂસતી હતી. દેવતાઓ, કિતરો, ગંધર્વો અને
વિદ્યાધરો એની ચારે દિશાઓમાં ફરતા હતા.
છેડા વિનાની ઘરો દિશાઓને ભરપૂર કરીને બેઠું

* આ પદ્યમાં સર્ગના શિખર ઉપરના કદપવૃક્ષ-
નું, પુષ્પો તથા પક્ષીઓ વગેરેની સંપત્તિઓનું, શાખા
ઓના ફાગડાઓના સમૂહનું અને તે સમૂહમાંના ભુશું-
ડનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

હોવાથી એ કલ્પવૃક્ષ બધું દાઈ બીજું બ્રહ્માંડ હોય એવું જણાતું હતું. ધાટી કળીઓથી, ધાટાં કામળ પાંદડાંઓથી, ધાટાં ખીલેલાં પુષ્પોથી, ધાટી વનરાજીઓથી, ધાટી મંજરીઓથી, ધાટાં મણિ-મય ગુચ્છોથી, ધાટાં દિવ્ય વસ્ત્રોથી, ધાટાં રત્નોથી અને લતાઓના સમૂહથી તે ભરાયેલું હતું. સર્વ પ્રદેશોમાં પુષ્પોના સમૂહોથી, ફળોથી, પાંદડાંઓ અને સુગંધી પરાગોથી અત્યંત વિચિત્ર લાગતું હતું; એ કલ્પવૃક્ષની ડાળીઓમાં, લતાઓથી વીંટાયેલા ભાગોમાં, લતાઓમાં, પાંદડાંઓમાં, ઉપરના ભાગોમાં અને પુષ્પોમાં માળાઓની અંદર રહેલાં ઘણાં ઘણાં પક્ષીઓ મારા જોવામાં આવ્યા.^{૮-૧૩} ચંદ્રની કળાઓના ટુકડાઓ જેવા કમળની નાળોના ટુકડાઓનાં અને કમલિનીઓના ધોળા કંદોના ભક્ષણથી પોષાતા બ્રહ્માના વાહનરૂપ ટેટલાઓએ હંસો જોવામાં આવ્યા. બ્રહ્માના હંસોનાં બચ્ચાં કે જેઓ સામવેદનું ગાન કરતાં હતાં, ઝંઝારનું તથા વેદોનું રટન કરતાં હતાં અને શુક્રમુખથી બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતાં હતાં તે પણ જોવામાં આવ્યાં. અગ્નિના વાહનરૂપ પોપટો કે જે મંત્રોના સમૂહોનું ઉચ્ચારણ કરતા હતા, સ્વાહાકારના જેવા શબ્દો કરતા હતા, મનોહર હોવાને લીધે દેવતાઓની દૃષ્ટિઓનું આકર્ષણ કરતા હતા, ટેટલાઓએ યજ્ઞોની વેદીઓમાં પાથરેલા દર્ભોનાં પીંછાં જેવા રંગવાળા હતા, ટેટલાઓએ કાળા હતા, ટેટલાઓએ હાડકાંઓના જેવા ધોળા હતા, ટેટલાઓએ વીજળીઓના જેવા હતા અને ટેટલાઓએ કાળાં વાદળાંઓ જેવા હતા, તેઓ પણ જોવામાં આવ્યા. કાર્તિકેયના વાહનરૂપ મોર, કે જે ઉત્તમ પીંછાંવાળા હતા, કાર્તિકેયે ઉપદેશ કરેલા સઘળા સિવચાસ્ર સંબંધી વિજ્ઞાનમાં પ્રવીણ હતા અને જોવાનાં પીંછાંના સમૂહનું પાર્વતી રક્ષણ કરતાં હતાં તેઓ તથા તેઓનાં અગ્નિની જ્વાળાઓની પેઠે દીપતી ક્ષગીઓવાળાં પણ ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યાં.^{૧૪-૧૮}

આકાશમાં જ જન્મેલાં અને ધરતી ઉપર નહિ ઊતરતાં મરુણપથ^૧ ત આકાશમાં જ રહેનારાં ટેટલાંઓએ ‘આકાશપક્ષી’ નામનાં પક્ષીઓનાં કુટુંબો, કે જોયો માળાઓ ખાંધીને રહ્યાં હતાં અને શરદઋતુનાં વાદળાંઓના જેવા આકારોવાળાં હતાં, તેઓ પણ મારા જોવામાં આવ્યાં. ટેટલાંઓએ બ્રહ્માના હંસોથી ઉત્પન્ન થયેલાં, ટેટલાંઓએ અગ્નિના પોપટોથી ઉત્પન્ન થયેલાં, ટેટલાંઓએ કાર્તિકેયના મયૂરોથી ઉત્પન્ન થયેલાં અને ટેટલાંઓએ આકાશપક્ષીઓથી ઉત્પન્ન થયેલાં બુદ્ધી બુદ્ધી ભતનાં પક્ષીઓ પણ ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યાં. બપોરે મોઢાંવાળાં અને સોનેરી રંગની કક્કગીવાળાં ભરદ્વાજ નામનાં પક્ષીઓ, ચક્રલાંઓ, બલ નામનાં પક્ષીઓ, ગીધો, કાયલો, કૌઓ, ફૂકડાંઓ, ગરજો, નીલકંઠો, બગદીઓ અને બીજી પણ ઘણી ભતોનાં પક્ષીઓ, કે જે જથાખંધ હોવાને લીધે બધું બ્રહ્માંડનાં સઘળાં પક્ષીઓએ કંઠાં થયાં હોય એવાં લાગતાં હતાં, તેઓ પણ એ વૃક્ષ પર મારા જોવામાં આવ્યાં.^{૧૯-૨૨} પછી અલંકાર દૂર પ્રદેશમાં રહેલી એ વૃક્ષની એક દક્ષિણ તરફની મોટાં મોટાં પાંદડાંઓવાળી શાખા ઉપર, મેં આકાશમાં ઊભાં ઊભાં દૃષ્ટિ કરી, ત્યારે બધું લોકલોક નામના પર્વતના અરણ્યમાં રહેલો પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓનો સમૂહ હોય તેમ, તે શાખામાં રહેલું અને મંજરીઓની બળથી ઠંકાયેલું, સઘળા શરીરે કાળા એવા કાગડાઓનું મંડળ ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યું. એ મંડળને હું જોતો હતો, ત્યાં તો રંગમેરંગી ફૂલનાં બિછાનાં પાથર્યાં હતાં, ન્યાં અનેક પ્રકારની સુગંધી ફૂલોઈ હતી અને ન્યાં આસરાઓના મનને પણ રુચે તેના તે સિખરના કાતરમાં કાગડાઓની સમા મારા જોવામાં આવી.^{૨૩-૨૬} એ સમામાં સુંદર ગુચ્છોથી સુગંધીવાળા, અત્યંત શાંત આકારોવાળા અને બધું વાયુએ સમમાગે છેદીને શુદ્ધમાં ઘાલી દીધેલાં વાદળાંઓ હોય એવા કાગડાઓ

બેઠેલા હતા. એ કાગડાઓના મધ્યમાં બધે કાળા કાનના ટુકડાઓમાં મોટા ઇન્દ્રનીલમણિ હોય તેવા શોભતો, ઊંચા શરીરવાળો, શાંતિથી ભરપૂર મનવાળો, માન આપવા યોગ્ય, સગતાવાળો, સધળાં અંગોમાં સુંદરતાવાળો, પ્રાણના ચલનના નિરૂપણી સર્વદા અંતરુંખ રહેનારો, સુખી, ચિરંજીવી, સધળા જગતે બહેલા લાંબા આયુષ્યવાળો અને કલ્પોના અનેક ઉત્પત્તિનાશોને બેવાથી અતુલવ પામેલા મનવાળો 'ભુશુડે' એ નામથી ખ્યાતિ પામેલો કાગડો ત્યાં મારા બેવામાં આવ્યો. એ કાગડો પ્રત્યેક કલ્પોમાં રૂદ્ર તથા અગ્નિ આદિ લોકપાલોના જન્મોની પરંપરાને ગણીગણીને થાણી ગયો હતો, યદ્ય ગયેલા દેવતાઓનાં, દૈત્યોનાં તથા રાજાઓનાં નામ બહુતો હતો, પ્રસન્ન તથા ગંભીર મનવાળો હતો, ચતુર હતો, સ્નેહથી ભરેલી તથા મનોહર વાણીવાળો હતો, ઝીણા વિષયોને પણ સરળતાથી સમજાવનારો હતો, સધળા શાસ્ત્રીય વિષયોને બહુનાર હતો, મમતાથી તથા અહંતાથી રહિત હતો, મૃત્યુને પણ પુત્રની જેમ પ્યારો હતો, બ્રહ્મરૂપ હોવાને લીધે સર્વદા સર્વ પ્રાણીઓને સધળી રીતે વર્ણનના પ્રસંગમાં માન્ય હોવાથી સર્વને સુદૃઢ બંધુ તથા મિત્રસમાન હતો, બુદ્ધિથી બૃહસ્પતિનો પણ શુરુ થાય એવો હતો, અસંગપણાથી વ્યવહાર કરનાર હોવાને લીધે જીવન્મુક્ત હતો; અને સૌમ્ય, પ્રસન્ન મધુર રસવાળો, પ્યારો લાગે એવો, અંદર અખંડ શીતળતાવાળો, કમળને (મનને તથા પદ્મને) પોતામાં જ રાખનારો, સ્વચ્છ, ગંભીરતાને નહિ તજનારો, સ્પષ્ટ બહુતા આશયની શોભાવાળો અને વિરાળ આશયવાળો હોવાને લીધે સરોવરની પેઠે તે શોભતા હતા. ^{૨૭-૩૪}

સૌમ્યઃ પ્રસન્નમધુરો રસવાન મહાત્મા હ્રદઃ સરોવર દ્વાંતરલંકૃતઃ । હૃપુંડરીક કુહરં વ્યવહારવેત્તાર્ગાં મીર્યમન્નમજહત્પ્રકટાશયશ્રીઃ ॥૩૪॥
સર્ગ ૧૫ ચો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૧૬ મો

ભુશુડે વસિષ્ઠમુનિનો કરેલો સત્કાર

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અય તસ્યાહમપતં દીપ્યમાનવપુઃ પુરઃ ।

કિંચિદ્વિશોમિતસમઃ સ્વાન્નસુત્રમિવાચલે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામચંદ્રજી ! પછી જેમ ચળકતો તારો આકાશમાંથી પર્વત ઉપર પડે, તેમ શોભતા શરીરવાળો હું કાંઈક એ સલા સુખ્ય થાય એવી રીતે, આકાશમાંથી તે ભુશુડેની સમીપમાં જતર્યો. જેમ પૃથ્વીના કંપથી સમુદ્ર સુખ્ય થાય છે, તેમ મારા જીતરવાના મંદ પવનથી નીલકમળોવાળા તળાવ જેવી એ કાગડાઓની સલા સુખ્ય થઈ. હું ત્યાં અચાનક રીતે ગયો, તો પણ મને દેખતાં જ એ ભુશુડે બહુ ગયો કે, 'આ વસિષ્ઠમુનિ આવ્યા છે.' પછી જેમ પર્વતમાંથી વાદળાંતું ખર્યું જોડે તેમ પાંદડાંઓના ઢગલામાંથી જીડીને તે ભુશુડે 'હે મુનિ! ભલે પદાર્થ' એમ મધુર સખ્તોથી કહ્યું. ^{૧-૨} જેમ મેઘ ઠંડી બરફની કણીઓનો સમૂહ આપે, તેમ એ ભુશુડે તરત જ પોતાના સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા બે હાથ વડે મને પુષ્પાંજલિ આપી. ^{૩-૪} ઠાઈ નોકરને આજ્ઞા નહિ કરતાં, કાગડાઓનો અધ્યક્ષ એ ભુશુડે પોતે જ 'આ આસન' એમ બોલી, બંતે જીડીને મારે માટે કલ્પવૃક્ષનાં નવાં પાંદડાંને લાવ્યો અને સમાના કાગડાઓની પાંખો પણ તેના જીઠવાને લીધે, તેઓની કાન્તિઓની પેઠે ફેલાતાં તથા મારું બેસવું થયા પછી જ બેસવું એવી ઇચ્છાથી, એ સધળા કાગડાઓ પોતપોતાનાં આસનો ઉપર દટિ કરવા લાગતાં હું કલ્પવૃક્ષની લતાઓના પુંજમાં ભુશુડેની સાથે જ તે આસન પર બેઠો અને તે પછી એ બીજા કાગડા-

* આ સોળમા સર્ગમાં ભુશુડે પોતાની પાસે આવેલા વસિષ્ઠમુનિનો આસનાદિકથી સત્કાર કર્યો અને વસિષ્ઠે તેને તેનાં જન્મકર્મ વગેરે પૂછ્યાં, એ કથા કહેવામાં આવશે.

એ પણ અમારી ચારેબાજુ પોતપોતાનાં આસ-
નો પર બેઠા.^{૧-૮} પ્રસન્ન થયેલા મનવાળા એ
મહાતેજસ્વી હુશુડે મારું પૂજન કર્યા પછી, પ્રેમ-
ને લીધે નીચે પ્રમાણે મંથુર વચન કહ્યું.^૯

હુશુડે બોલ્યો:-અહો! આપે લાંબે કાળે
અમારા ઉપર કૃપા કરી છે અને જમ અમૃ-
તથી વૃક્ષો ખીલે તેમ આપનાં દર્શનથી અમે
પાવન થયા છીએ.^{૧૦} હે મુનિ! આપ કે જે
સધળા પૂજ્યોમાં મુખ્ય પૂજ્ય છે, આપ મારાં
લાંબા કાળનાં પુણ્યોના સમૂહથી પ્રેરાઈને, હમણાં
ક્યાંથી પધારે છે? આ મહામોહરૂપી જગતમાં
લાંબા કાળથી વિહાર કરતા હોવા છતાં આપના
પવિત્ર ચિત્તમાં સમતા તો અખંડિત રહી છે ને?
આપ શરીરને કદ આપીને અહીં શા માટે પધાર્યા
છો? અમે આપનાં વચનો સાંભળવા આતુર છીએ,
માટે અમને આપે આજ્ઞા કરવી જોઈએ. હે
મહામુનિ! હું આપના ચરણનાં દર્શનના પ્રભા-
વથી આપના અહીં પધારવાનું સધળું કારણ
જાણી ચૂક્યો છું. આપે અહીં પધારીને અમેને
પુણ્યવાન કર્યા છે. ચિરંજીવીઓની ચર્ચાઓ
ચાલતાં અમે આપના સ્મરણમાં આવ્યા છીએ
અને તેથી જ આપે આપના ચરણકમળથી આ
અમારા નિવાસને પવિત્ર કર્યો છે. હે મુનિ!
આપના પધારવાનું કારણ મારા જણનામાં આવી
ચૂક્યું છે, તો પણ હું પૂછુ છું તેનું કારણ એ છે
કે, મને આપનાં વચનામૃતનો સ્વાદ લેવાની
આતુરતા બહુ વધી છે.^{૧૧-૧૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-ત્રણે કાળના નિર્મળ જ્ઞાન-
વાળા એ ચિરંજીવી હુશુડે એ પ્રમાણે ભાવણ કયું
એટલે મેં તેને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે પશ્ચીઓના
મહારાજ! તમે જે કહ્યું તે સાચું છે. હું લાંબા
કાળ સુધી જીવનારા તમને જોવાને માટે જ આજ
અહીં આવેલો છું. તમે અત્યંત શીતળ અંતઃ-
કરણવાળા છો, કુશળ છો અને આત્મજ્ઞાની હોવા-
ને લીધે આ ભયંકર સંસારરૂપી જળમાં પડ્યા

નથી, એ બહુ સારું છે. હે મહારાજ! હવે ખરે-
ખર મારા આ સંશયને કાપો. હું પૂછું છું કે,
આપ કયા કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છો? શી રીતે
સંપૂર્ણ બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત થયા છો? આપનું
આયુષ્ય કેટલું છે? બની ગયેલા કયા કયા વૃત્તાંતો-
નું આપને સ્મરણ છે? અને લાંબી દૃષ્ટિવાળા આપે
કાના કહેવાથી અહીં નિવાસ કર્યો છે?^{૧૭-૨૧}

હુશુડે બોલ્યો:-હે મુનિ! આપ જે કંઈ
પૂછો છો, તે સર્વના હું ઉત્તર આપું છું. આપ
ઉતાવળને છોડી દઈને સાવધાનપણાથી મારી
વાત સાંભળો. ત્રેલોક્યના પ્રભુઓ પણ જ્યોત્સું
પૂજન કરે છે એવા આપ જવા ઉઠાર બુદ્ધિવાળા
મહાત્મા પુરુષો, જે વાતને સાંભળે તે વાત કહે-
વાથી, જમ મેઘની છાયા દેલાવાથી સૂર્યનો તાપ
નાશ પામે, તેમ સર્વજ્ઞ અશુભ નષ્ટ થાય છે.^{૨૨, ૨૩}

યુગ્મદ્વિધાસ્તિમુવનપ્રમુપૂજ્યરૂપા આકર્ણ-
યંતિ યમુદારભિયો મહાન્તઃ। તેનાશ્ચ મં પ્રકથિતેન
વિનાશમેતિ મેધાસ્પદેન વિમલેન યથાર્કતાપઃ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વસિષ્ઠહુશુડે-
સમાયોગ' એ નામનો સર્ગ

૧૬ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૧૭ મો

હુશુડના સ્વરૂપનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अयं राम भृशुंडोसौ न प्रहृष्टो न चक्रधीः ।

सर्वांगसुंदरः इयामः प्रावृषीव पयोधरः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-હે રામચંદ્રજી! પછી એ
હુશુડ કે જે હર્ષથી તથા શોકથી રહિત હોતો,
પર્માકૃતના મેઘના જેવો રયામ અને સધળાં
અંગોમાં સુંદર હોતો,^૧ પ્રેમાળ તથા ગંભીર વચન-

× આ સત્તરમા સર્ગમાં હુશુડના જીવનમુક્તપણાના
લક્ષણોનું વર્ણન કરીને પછી તે હુશુડે પૂછેલી વાતોનો
ઉત્તર દેવા લાગ્યો એ કથા કહેવામાં આવશે.

વાળો હતો, પ્રથમ મંદ હાસ્ય કરીને પછી બોલ-
વાની ટેવવાળો હતો, તથા લોકની સ્થિતિને હાથ-
માં રહેલા બીલાની જમ પૂરી રીતે બહી ચૂક્યો
હતો, સધળા ભોગોના સમૂહને તરણસમાન
લેખતો હતો, લેશાની વિષયો ઉપરની દોડાદોડ-
માં ફવળ જન્મ-મરણ રૂપ માઠાં ફળ જ થાય છે
એવા નિશ્ચયવાળો હતો, બ્રહ્મવિદ્યાના આગલા-
પાછલા સધળા વિષયોને બાળનાર હતો, ધીર,
સ્થિર તથા મોટા શરીરવાળો હતો, સાંત હોવા-
ને લીધે મંદરાચળથી રહિત થયેલા ક્ષીરસમુદ્રના
જવો લાગતો હતો, પૂર્ણકામ હતો, શુદ્ધ હતો,
કેલી બુદ્ધિવાળો હતો, સાંત હતો, પરમાનંદમાં
મસ્ત હતો, સંસારની સધળી વસ્તુઓ પ્રગટ થઈ
લોપ પામે છે એ માયાથી તથા આત્મતત્ત્વથી જ
થાય છે એવી પાછી સમજણવાળો હતો, વીણાના
ગાયનના જવાં પ્યારાં, મીઠાં તથા યોગ્ય વચનો
બોલનારો હતો, બધું સધળા ભયોને હરનાર
પરમાત્મા, જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે નવા સ્વ-
રૂપને ધારણ કરીને એકલા હોય એવો લાગતો હતો,
પરમ આનંદથી યુક્ત હતો; અને મારા પ્રશ્નોના
ઉત્તરો આપવામાં ઉદ્યોગી થયેલા મુખથી બહુ જ
પ્યારો લાગતો હતો, તેણે વિનય વગેરે રીતિને
અતુલસરીને કમપૂર્વક પોતાના શુદ્ધ તથા અજ-
રામર સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાને માટે,
સુંદર મેઘ જમ ગર્જનાથી બ્રમરને કહે, તેમ
નિર્મળ વાણીથી મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૨-૭}

इदममलंगिरा समाह शुद्धममृतमनुज्झित
संभ्रमक्रमेण। कथयितुमखिलं निजं स्वरूपं मधु-
पमिव स्तनितेन मृग्धमेघः ॥ ७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભુશુંડસ્વરૂપવર્ણ-
ન' એ નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો

માતૃકાઓના ઉન્માદનું વર્ણન

॥ મુશુંડ ઉવાચ ॥

अस्त्यस्मिन्नगति श्रेष्ठः सर्वनाकनिवासिनाम् ।
देवदेवो हरो नाम देवदेवामिबंदितः ॥ १ ॥

ભુશુંડ બોલ્યો:—હે વસિષ્ઠમુનિ! આ જગ-
તની અંદર સધળા દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને જને
બ્રહ્માદિક પણ પ્રણામ કરે છે, એવા સદાશિવ નામે
એક મોટા દેવ છે.^૧ જમ આંખાના અર્ધાં શરીર-
માં બ્રમરોની હાર જવી નેત્રોવાળી અને જાંઘ
શુદ્ધોરૂપ સ્તનોવાળી લતા રહેલી હોય છે, તેમ
એ સદાશિવના અર્ધાં શરીરમાં બ્રમરોની પંક્તિ
જવાં નેત્રોવાળાં અને જાંઘા શુદ્ધો જવાં સ્તનો-
વાળાં પાર્વતી નામનાં પત્ની રહેલાં છે. એ સદા-
શિવનો બટાબટ, હિમતા જવી તથા મોતીના
હાર જવી ધોળી અને લહરીઆથી ગૂંથાયેલી
ગંગાજીરૂપ પુષ્પમય માળાથી વ્યાપ્ત છે. ક્ષીર-
સાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો, જમાંથી અમૃતના
ઝરાઓ નીકળ્યા કરે છે એવો અને પ્રતિબિંબોને
લેનારો ચંદ્રમા, સદાશિવનો ચૂડામણિ છે. ચૂડા-
મણિરૂપ ચંદ્રના બિંબમાંથી નિરંતર પડતા
અમૃતના ઝરાએ અમૃતરૂપ કરી નાખેલું કાલ-
કૂટ નામનું ઝેર, સદાશિવના કંઠમાં ધન્દનીલ-
મણિની પેઠે આબૂસણનું કામ કરે છે. જગતનો
પ્રલય કરનારા સ્વચ્છ નેત્રના અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલી, બહુ જ ઝીલી અને જમાંથી લડતા કણો-
ની રેખાઓ મોટી ચકરીઓ જવી દેખાય એવી,
પ્રલયકાળની ધોળી ભસ્મને, એ સદાશિવ યોગ-
શક્તિથી ઉત્પન્ન કરેલા જળ વડે પલાળીને પોતા-
નાં અંગો પર લગાવે છે. ચંદ્રની પ્રભાને પણ

* આ અદારમા સર્ગમાં ભુશુંડે પોતાનો જન્મ
કહેવાને વારને મહાદેવનું, મહાદેવના ગણોનું માનમાં
ઓતું અને અલપાનથી માતૃકાઓને થયેલા,
વર્ણન કર્યોની કથા કહેવામા આવશે.

ઝાંખી પાડે એવાં ઘોળાં હાડકાંઓને સદાશિવ
માળા વગેરેના આકારોથી ગોઠવીને પોતાનાં
અંગોમાં રત્નોનાં આભૂષણોની જમ ધારણ કરે છે.
ચંદ્રના અમૃતથી ધોવાયેલું, વાદળોંઓરૂપી કાળા
છેડાઓવાળું અને તારાઓરૂપી છાંટણીઓથી
વિચિત્ર લાગતું આકાશરૂપી વસ્ત્રજ, એ સદાશિવે
પોતાનાં અંગો પર ધારણ કરેલું છે. જીડતી ભરમો-
ને હીધે હિમ જેવું ઘોળું લાગતું, નગરો આદિ
પ્રદેશોથી દૂર ભાગમાં રહેલું અને ભમતી કાઢ-
કીઓથી મોટા મોટા પરિપક્વ માંસોના ઢગલા-
ઓથી તથા ભાત વગેરેનાં બહિષ્કારોથી ભર-
પૂર રહેનારું સ્મશાનજ એ સદાશિવનું ધ્યાનું ઘર
છે. ૯ ખોપરીઓની માળાઓરૂપી આભરણોવાળી,
લોહી, ચરખી તથા મધનું પાન કરનારી અને
આંતરડાંઓરૂપી માળાઓથી સઘળાં અંગોમાં
શેલો રહેલી માતૃકાઓ એ સદાશિવને કીડામાં
સહાય કરે છે. ચારે તરફ ગતિ કર્યા કરતા, ચળ-
કતા સુવર્ણનાં જીવી કાન્તિઓવાળા, કામળ
અંગોવાળા અને જીઓનાં માથાઓમાં મણિઓ
ઝળક્યા કરે છે એવા સર્પોં એમનાં કંકણો છે.
એમનું ભયંકર ચરિત્ર રમતમાનમાં દૈત્યોને વ્યાકુળ
કરી નાખે છે, દદિમાનથી મોટા મોટા પર્વતોને
ખાળી નાખે છે અને જગતનો કાળિયો કરી બધ
છે. કલ્યાણના જ વિચાર કરવાથી જગતને શાંત
કરનારા અને તેથી જ જન્મનું ચિત્ત સમાધિમાં
લાગ્યું રહે છે, એવા એ સદાશિવ એ કોઈ વખત
આપોઆપ જ હાથ હલાવે, તો તેટલાથી જ
દૈત્યોનાં નગરોનો નાશ થઈ બધ છે. સ્નેહ, રાગ
તથા દ્રેષ વગેરેથી રહિત રહેનારા, જળ આદિ
પદાર્થોથી યુક્ત છતાં પણ અક્રંડ રહેનારા અને
સારાં ભોજનોથી વૃક્ષ થયેલાં માણસોની જમ
દુધા-તૃપા વગરના હિમાલય આદિ પર્વતો, એ
સદાશિવની ધ્યાનમૂર્તિઓરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. માથાં-
ઓથી ખરીઓનાં કામ કરનારા, ખરીઓથી
મારીગરી વગેરે હાથોનાં કામ કરનારા તથા

વિચિત્ર શક્તિવાળા હાથ, દાંત, મુખ અને પેટ
વાળા તથા ચીંછ, જાંઠે, બકરાં અને સર્પોનાં જીવ
મોઢાંવાળા પ્રમથગણો એમના સેવકો છે. જન્મ
મુખ તણ નેત્રોથી શેલો રહ્યું છે એવા એ સદા
શિવની પાસે નિર્મળ કાન્તિઓવાળી અને પ્રમથ
ગણોનાં જીવી જ શક્તિઓવાળી માતૃકાઓ પણ
કુટુંબમાં ગણાય છે. અનેક પ્રાણીઓથી પ્રણા
કરાતી અને ચોટે બ્રહ્માંડોના અનંત પ્રાણીઓને
એક કાળિયામાં જ ખાઈ જવાની શક્તિ ધરાવ-
નારી માતૃકાઓ, એ સદાશિવની પાસે નાચ્યા
કરે છે. ગધેડાનાં જવાં તથા જાંઠનાં જવાં મોઢાં-
ઓવાળી, રુધિર, મેઢ અને વસાતું પાન કરીને
મત્ત રહેનારી, સઘળી દિશાઓમાં વિહાર કરનારી
અને શયોનાં હાથપગ વગેરે અવયવોને માળા-
ઓની પેઠે ધારણ કરનારી એ માતૃકાઓ (જેગ-
લીઓ), પર્વતોનાં શિખરોમાં, આકાશમાં, અનેક
લોકોમાં, ખાડાઓમાં, મસાણોમાં અને પ્રાણી-
ઓનાં શરીરોમાં વસે છે. સઘળી માતૃકાઓમાં
જયા, વિજયા, જયંતિ, અપરાજિતા, સિદ્ધા,
રક્તા, અલંબુષા અને ઉત્પલા, એ આઠ માતૃ-
કાઓ મુખ્ય છે. બીજી માતૃકાઓ તેઓની દાસી-
ઓ છે અને બીજી કુટલીએક તો દાસીઓની
પણ દાસીઓ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ ! એ મોટી
શક્તિવાળી આઠ માતૃકાઓમાં, અલંબુષા નામની
જ સાતમી માતૃકા છે, તેનું વાહન વજ્રતા ખીલા
જીવી ચાંચવાળો અને ધન્દનીલમણિના પહાડ
જેવો-જેવો ‘ચંડ’ નામનો કાગડો છે. જન્મ
વૈષ્ણવી શક્તિનું વાહન ગરુડ છે, તેમ અલંબુષા-
નું વાહન એ કાગડો છે. ૨૨-૨૩ આઠે સિદ્ધિઓ-
વાળી અને ભયંકર ચેષ્ટાઓવાળી એ સઘળી
દેવીઓ, કોઈ એક સમયે વિહાર કરવાના હેતુથી
આકાશમાં ભેગી થઈ હતી. ૨૪ ત્યાં તેઓએ વામ-
માર્ગને અનુસરી ડુંબુર નામના રુદ્રનું આરાધન
કરીને, ચિત્તની એકાગ્રતા દ્વારા સમાધિમાં વાસ્ત-
વિક આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ થાય, એવો મહિરા

પીવાનો મોટો ઉત્સવ કર્યો. જ્યોતું સઘળું જગત પૂજન કરે છે, એવા તુલુર નામના રુદ્રતું અને ભેરવતું પૂજન કર્યા પછી, મહિરાના મઠથી સંતોષ પામેલી એ જોગણીઓ પરસ્પરની સાથે વિચિત્ર વિધેયોવાળી વાતો કરવા લાગી. ૨૫ તેઓમાં એવી વાત તીકળી કે, ‘પાર્વતીના પતિ સદાશિવ આપણી સામે આનાદરભરેલી દૃષ્ટિથી જુએ છે; માટે સદાશિવને આપણે એવો પ્રભાવ આડવો કે જેથી આપણને પ્રબળ શક્તિઓવાળી ણીને ફરી વાર કદી પણ આપણું અપમાન ને નહિ.’ એ પ્રભાણે નિશ્ચય કરી, એ દેવીઓએ પોતાની માયાશક્તિના બળથી સદાશિવના અંગમાંથી પાર્વતીનું હરણ કર્યું અને પોતાના મંડ-ગમાં લઈ કબજ કરીને ‘એ પાર્વતીને સદાશિવ ન જોળખી શકે’ એટલા માટે તેમના મુખનો તથા અંગોના વળું ખગાડી નાખીને, પૂરી કાળજીથી જમ યજ્ઞમાં મારવાને માટે પથતું પ્રોક્ષણ (મંત્રેલા જળથી સિંચન) કરવામાં આવે છે, તેમ. તે દેવીઓએ પાર્વતીનું પ્રોક્ષણ કર્યું. પ્રોક્ષણ કર્યા પછી એ દેવીઓએ અપળ કથવાળાં પાર્વતીને ભક્ષ્ય ખનાવી દીધાં. પાર્વતીનું પ્રોક્ષણ કરવાને દિવસે, એ સઘળી માતૃકાઓએ તે સ્થળમાં નૃત્યોથી તથા ગાયનોથી મનતું આકર્ષણ કરે એવો મોટો ઉત્સવ કર્યો. તેમા એ ઉત્સવને લીધે આકાશમાં મોટો આનંદ વ્યાપી રહ્યો અને ભારે ભારે શબ્દો થવા લાગ્યા. લાંબા લાંબા અવયયોને ઊંચા-નીચા કરવાથી જમનાં પેદ તથા પેટ ખુદ્લાં દેખાતાં હતાં એવી કેટલીક માતૃકાઓ, અંગોનાં ચાલન વગેરે અદ્ભુત વિકારો કરી, તાળીઓ પાડી તથા ઘાટા સિંહનાદો કરીને હસવા લાગી અને તેને લીધે પર્વતોસહિત વનો ગાજી ઊડ્યાં. મહિરા પીવાથી પ્રસન્ન થયેલી કેટલીક માતૃકાઓ, જગતના મંડળના એક કોતર જવા એ સ્થળમાં પર્વતોની યુક્તિઓમાંથી પડ્યા પડે એવી રીતે ગાવા લાગી, કેટલીક માતૃ-

કાઓ ચંદ્રના ઉદયના રંગથી રંગાયેલા સમુદ્રના જળની જમ પ્રબળ ગર્જનાઓ કરવા લાગી, કેટલીક માતૃકાઓ કીડાઓની ધરધરાદીથી ગાજી રહેલા આકાશના કોતરમાં, પોતાનાં મસ્તકથી તે તે ખરીપર્થે સઘળાં અંગોને ચંદનાદિકથી ખરડીને મથપાન કરવા લાગી, કેટલીક માતૃકાઓ સધિર વગેરેને પીવા લાગી, કેટલીક અલંકાર જોછળવા લાગી, કેટલીક ઉતાવળી ઉતાવળી ચાલવા લાગી, કેટલીક મનગમતી રીતે બેસવા લાગી, કેટલીક ઊંચા સ્વરથી હસવા લાગી, કેટલીક મહિરાના મઠથી પડી જતાં જતાં ખીજ માતૃકાઓનું રક્ષણ કરવા લાગી, કેટલીક એક-બીજાનાં મુખોમાં માંસ વગેરે નાખવા લાગી, કેટલીક પડી જવા લાગી, કેટલીક એકબીજા સાથે મસ્તી કરવા લાગી, કેટલીક નાચવા લાગી, કેટલીક નિરંતર ચીંકાં ચીંકાં માંસ ખાવા લાગી અને ગાંડાનાં જવાં આચરણોવાળી કેટલીક માતૃકાઓ તો ત્રેલોક્યને આચારબ્રજ કરવા લાગી.

પપુરુદગુરયોચૈઃ સત્ત્વરા જગ્મુરુર્જહસુરપુર-
હૌપુઃપેતુરુર્ચૈર્વલ્લુઃ । નનૃત્તરનિશમાદુઃ સ્વાદુ-
માંસં ચ દિવ્યસ્ત્રિશ્રવનપમવૃષ્ટં ચકુરુન્મન્તવૃત્તાઃ
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુર્મા નિર્વાણ પ્ર-
કરણુના પૂર્વાધનો ‘માતૃવ્યવહારવણુન’
એ નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો

ભુશુંડના જન્મ અને સ્થાનની કથા

॥ મુશુંડ ઉવાચ ॥

ઇત્યુત્સવે વર્તમાને તાસાં વાહાસ્ત ઉત્તમાઃ ।

તયૈવ મત્તા જહસુર્નનૃત્તઃ પપુરપ્પ્યસુકુ ॥ ૧ ॥

ભુશુંડ બોલ્યોઃ—હે વસિષ્ઠમુનિ! એ પ્રભાણે

૪ આ જોગણીસમા સર્ગમાં જાણીની દરતીમાં ચંડ નામના કાગડના સંબંધી ભાઇઓની સાથે પોતાનો જન્મ સ્થાનની, જાણીના અનુમદ્યો માનની પ્રાપ્તિ સ્થાનની અને પિતાના સ્થાનકની પ્રાપ્તિની કથા ભુશુંડ કહી સંભળાવશે.

ન્યારે માતૃકાએ આનંદ કરતી હતી, ત્યારે તેમનાં વાહનો પણ મત્ત થઈ હસવા લાગ્યાં, નાચવા લાગ્યાં અને લોહી વગેરેનું પાન કરવા લાગ્યાં. એ ઉત્સવ-માં મધપાનથી ઉન્મત્ત થયેલી બ્રહ્માણીના વાહન-ની કેટલીએક હંસીએ અને અલંબુપાના રથનો કાગડો, આકાશમાં એકઠાં થઈને નાચવા લાગ્યાં. નાચતી અને મંદિરાપાન કરતી હંસીએને સમુદ્રના કિનારાની સપાટ ભૂમિકામાં અત્યંત કામ થયો. પ્રમત્ત થવાને લીધે અતુરારાગથી ઘેરાયેલી તે સધળી હંસીએએ અતુક્રમે ચંડ નામના એ કાગડાની સાથે રમણ પણ કયું. એ સાતે ઉત્તમ હંસીએને પ્યારો થઈ પડેલો તે કાગડો પણ, અન્યોન્યની ઇચ્છા પૂર્વે ચાય એવી રીતે અતુક્રમે તેમનો સંગ કરીને રાજ થયો અને તેથી એ સધળી હંસીએ ઘણી પ્રસન્ન થઈ તથા ગર્ભિણી પણ થઈ ગઈ. પછી નાચ કરી રહેલી એ મોટી માયાવાળી માતૃકાએ શાંત દેખાવથી સદાશિવની પાસે આવી ને તેમના ભોજનના પાત્રમાં તેમનાં પ્રિય પત્ની પાર્વતીનું માંસ પીરસી દીધું. 'મને પાર્વતીનું માંસ ભોજનમાં આપ્યું' એમ જાણનામાં આવી જવાથી ન્યારે સદાશિવને માતૃકાએની ઉપર ક્રોધ અઢ્યો; એટલે એ માતૃકાએએ પોતપોતાનાં અંગો આપીને ફરી વાર પાર્વતીને ઉત્પન્ન કરી અને તે પાર્વતીની સાથે સદાશિવનો વિવાહ કરી દીધો. પછી માતૃકાએ, સદાશિવ તથા તેઓના સધળા ગણે મનમાં પ્રસન્ન થઈને સર્વે પોત-પોતાનાં સ્થાનમાં ગયાં. હે વસિષ્ઠમુનિ ! કાગડાના વીર્યથી ગર્ભિણી થયેલી એ હંસીએએ બ્રાહ્મી નામનાં દેવી પાસે જઈને, તેમને સધળો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. એ સંભળીને બ્રાહ્મીએ તે હંસી-એને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૧-૧૧}

તમે ઇચ્છા પ્રમાણે ફરો.^{૧૨}

ભુશુંડ યોદ્યો:—હે વસિષ્ઠમુનિ ! ગર્ભવંતી યનાથી સેવા કરવામાં અશક્ત થયેલી હંસીએને દયાથી એ પ્રમાણે બ્રાહ્મીદેવીએ છૂટી આપી અને પોતે તેટલા દિવસ સુધી ફરણું-ફરણું બધ કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ રહ્યાં.^{૧૩} હવે ગર્ભવંતી યનાથી બ્રાહ્મીની સેવામાં અશક્ત થયેલી તે રાજહંસીએ, વિષ્ણુના નાભિકમળના ભૂળમાં બ્રહ્માના તળાવની અંદર વિચરવા લાગી.^{૧૪} જમ લતાએ અંકુરોને જન્મ આપે છે, તેમ પ્રસવનો સમય પ્રાપ્ત થતાં એ સાતે રાજહંસીએએ નાભિકમળના પલ્લવમાં તણ તણ કામળ ઈંડાંએને જન્મ આપ્યો.^{૧૫} જમ સહિતા સમયમાં બ્રહ્માંડો વિરાટના દબાણથી બળ્યે કપાલોડપે ભેદાય છે, તેમ એ અંદર ગર્ભવાળાં એકવીસ ઈંડાંએ, સમય પ્રાપ્ત થતાં ગર્ભના દબાણથી બળ્યે કપાલોડપે ભેદાય.^{૧૬} હે વસિષ્ઠમુનિ ! એ રીતે એ ઈંડાંએ-માંથી ચંડના પુત્રો અને પરસ્પરના ભાઈએ એવા અને એકવીસ કાગડાએ ઉત્પન્ન થયા. કમળના પત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા અમેને મોટા થતાં પાંખો જગી અને તે પછી અમે આકાશમાં જડવાને સમર્થ થયા. પછી સમાધિમાંથી વિરામ પામેલાં બ્રાહ્મીદેવીની અમે તથા અમારી જનની હંસીએએ લાંબો સમય સુધી સારી રીતે આરાધના કરી.^{૧૭-૧૮} હે વસિષ્ઠમુનિ ! સમય પ્રાપ્ત થતાં એ ભગવતી બ્રાહ્મીદેવીએ પ્રસન્ન થઈને અમને એવો આત્મભોધ આપ્યો કે, જ્યાં અમે સધળા જીવન્મુક્ત થઈને રહ્યા.^{૨૦} 'આપણે શાંત મનવાળા છીએ, તો હવે આપણે એકાંતમાં ધ્યાનનિષ્ઠાથી શાંતિમાં જ રહેવું જોઈએ' એવો નિશ્ચય કરીને, અમે અમારા પિતાની (ચંડ નામના કાગડાની) પાસે ગયા. ત્યાં પિતાએ અમારું આલિંગન કયું અને અમે અલંબુપાની પૂજા કરી; અલંબુપાએ પણ અમારી ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરી અને તેથી અમે ત્યાં જ

બ્રાહ્મી યોદ્યો:—હે પુત્રીએ ! તમે હમણું ગર્ભિણી હોવાને લીધે મારા વાહનપણાનું કામ કરી શકશો નહિ; એટલા માટે પ્રસવ થતાં સુધી મારી સેવા કરવાની કશી કાળજી નહિ રાખતાં

||વધાનપણાથી રહ્યા. (આ પ્રમાણે અમે રહ્યા
તા ત્યારે એક દિવસે અમારા પિતાએ અમોને
||મિ પ્રમાણે કહ્યું.)^{૨૧-૨૨}

અંડ બોલ્યો:-હે પુત્રો ! અપાર વાસનાઓ-
પી તંતુઓથી ગૂંથાયેલી આ સંસારરૂપી જળ-
ાથી તમે નીકળ્યા છો કે નહિ ? એ ન નીકળ્યા હો
|| આ ભક્તવત્સલ ભગવતી અલંબુધાની પ્રાર્થ-
|| કરો એથી તમે જ્ઞાનના પારને પ્રાપ્ત થશો.^{૨૪}

અમે બોલ્યા:-હે પિતાજી ! બ્રાહ્મદેવીની
પાથી અમે પરમતત્ત્વને સારી પેઠે જાણ્યું છે,
|| હવે એકાંત સ્થિતિમાં રહેવાને માટે કોઈ
||ત્તમ સ્થળની અમે ઇચ્છા કરીએ છીએ.^{૨૫}

અંડ બોલ્યો:-સધળાં રત્નોના સમૂહના
માધારરૂપ અને સધળા દેવતાઓના આશ્રયરૂપ
રે નામનો મોટી જાચારવાળો એક પર્વત છે.^{૨૬}
મે પર્વત કે જમાં ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપી બે દીવા-
ઓ શોભે છે અને અનેક પ્રાણીઓના સમૂહો રહે
કે; એવા આ બ્રહ્માંડરૂપી મંડપની અંદર બહુ
વેધાતાએ સુવર્ણથી ખનાવેલા યાજ્ઞો ગોઠવેા
કાય એવા તે લાગે છે. પૃથ્વીએ બહુ પોતાનો
પુવર્ણમય ચંદ્રાકાર, ખંડરૂપી હથેળીવાળો,
ત્નોરૂપ નીંટીઓથી ભરપૂર, શિખરરૂપી
ખાંગળીઓવાળો અને દ્વીપો તથા સમુદ્રરૂપી
મ્મકર્તા કંઠેણીવાળો હાથ જોડો કરેલો હોય
એવા તે શોભે છે. તે મેરુ પર્વત રાજધિરાજ
એવા લાગે છે. હિમાલય આદિ ગ્રુપ્પ પર્વતો
તેના ખંડિયા રાજ છે, જંબુદ્વીપનું આસન
ખનાવીને, તે પર્વતોની સભામાં બેસીને સૂર્ય-
ચંદ્રરૂપી નેત્રો વડે જુએ છે, તારાઓરૂપી માલ-
તીનાં પુષ્પોની માળા પહેરી છે, દય દિશાઓ-
વાળા આકાશરૂપી વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે, સર્પ અને
હાથીઓને આશ્રય આપે છે, ઇન્દ્ર આદિ દેવતા-
ઓરૂપી ઉત્તમ ભૂષણોવાળો છે, તેને નંગરોરૂપી
ધરણી પહેરનારી દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓ, ચારે બાજુ
અર્તાં બિંદુઓને ધારણ કરતા મેઘોરૂપી ચામર-

થી પવન ઢોળે છે; નાગો, અસુરો અને મહા-
સર્પો ધરતીની નીચે સોળ હજાર યોજન સુધી
રહેલા એવા (એ મેરુ પર્વતના) પાદોને (પાયા-
ના વિભાગોને અને ચરણોને), સારી રીતે
પૂજે છે. એંશી હજાર યોજન સુધી જાંચા અને
સૂર્ય તથા ચંદ્રરૂપી નેત્રોવાળા એ પર્વતના, દેહને
સ્વર્ગલોકમાં દેવતાઓ, ગંધર્વો અને કિન્નરો પણ
પૂજે છે. બ્રહ્માંડમાં રહેલા છતાં એકબીજાનાં નગ-
રોને નહિ એનારાં તે ચૌદે બ્રહ્માંડનાં પ્રાણીઓ,
જમ બાંધેલા ગૃહસ્થના આશ્રયથી જીવે છે, તેમ
એ પર્વતના આશ્રયથી જીવે છે. એ મેરુ પર્વતના
ઈશાનખૂણા તરફના ભાગમાં આલિંગ્યમય, મોટું
અને બહુ બીજે સૂર્ય જગ્યા હોય એવું પ્રકાશતું
એક શિખર છે. એ શિખરની ઉપર ઘણાં ઘણાં
પ્રાણીઓ રહેતા હોવાથી બહુ શિખરરૂપી અરી-
સામાં જગતનું પ્રતિબિંબ પડેલું હોય એવું
જણાતું એક મોટું કંપવૃક્ષ છે. એ કંપવૃક્ષની
દક્ષિણ દિશા તરફની શાખામાં, સોનેરી પાંદડાંઓ-
વાળી, રત્નો જવા ગુચ્છોથી ભરપૂર અને ચંદ્રનાં
બિંબોની જમ શોભતાં ક્ષોવાળી એક શાખા છે.
હે પુત્રો ! એ શાખામાં મેં પૂર્વે ચક્રચક્રિત મણિ-
જોવાળો માળો કર્યો છે. જ્યારે અલંબુધા દેવી
સમાધિમાં રહ્યાં હોય, ત્યારે હું એ માળામાં
વિનોદ કરું છું. એ માળો રત્નો જવાં પુષ્પોથી
તથા પત્રોથી ઢંકાયેલો છે, ઘડપણ તથા રાગોને
હરનારાં ક્ષોવાળો છે, ચિંતામણિની સળીઓથી
ખનાવેલા બહારના ગોખવાળો છે, વિચાર કરીને
વ્યવહાર કરનારાં કાગડાઓનાં બચ્ચાંઓથી ભર-
પૂર છે, અંદર સીતળતાવાળો છે, પુષ્પોના સમૂ-
હોથી સંપૂર્ણ છે અને દેવો પણ ત્યાં ન પહોંચી
શકે એવા છે. હે પુત્રો ! આ પ્રમાણે છે, એટલા
માટે તમે એ માળામાં જઈને રહો. ત્યાં રહેવાથી
તમને કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ વિના જ ભોગ
તથા મોક્ષ એમ બંને પ્રાપ્ત થશે.^{૨૭-૪૧}

ભુશુન્ડ બોલ્યો:-હે વસિષ્ઠનિ ! અમારા

પિતાએ એ પ્રમાણે કહીને અમને સુખન ક્યું,
આલિંગન ક્યું અને અલંબુષા દેવીએ આણેલું
માંસ પણ અમને આપ્યું. એ માંસને ખાઈને
અમે દેવીના તથા પિતાના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યો
અને પછી અમે અલંબુષાના સ્થાનકરૂપ તે
વિંધ્યાચળના જળવાળા પ્રદેશમાં જઈયા. ૪૨, ૪૩
ક્રમપૂર્વક આકાશ ઝાળંગીને, વાદળાંઓનાં
ઠાતરેમાંથી નીકળીને, પવનોના મધ્ય ભાગમાં
આવીને દેવતાઓને પ્રણામ કરીને તથા સૂર્યને
છોડીને અમે સ્વર્ગલોકમાં ગયા અને પછી
સ્વર્ગને વટાવી જઈને બ્રહ્મલોકમાં ગયા. હે
વસિષ્ઠમુનિ ! ત્યાં જઈને અમારી જનનીને
તથા ભગવતી બ્રહ્મણી દેવીને અમે પ્રણામ
કર્યો અને પછી અમે પિતાએ જણાવેલી
વિગત કહી સંભળાવી. તેઓએ સ્નેહપૂર્વક
આલિંગન આપ્યું અને આશીર્વાદ આપી
'ભલે જાઓ' એમ આજ્ઞા આપી. પછી અમે
તેઓને પ્રણામ કરીને બ્રહ્મલોકમાંથી નીકળ્યા.
પછી સૂર્યના જવા પ્રકાશવાળી લોકપાલોની
નગરીઓનું ઉદ્દગ્ધન ક્યું, ધણી ઉતાવળથી
આકાશમાં ગતિ કરી, પવનના સ્કંધોમાં ફર્યો
અને પછી આ કલ્પવૃક્ષની પાસે આવીને અમારા
માળામાં પ્રવેશ કર્યો. અહીં અમે ટાઈ પણ ભત-
ની અડચણ વિના રહ્યા છીએ અને સમાધિમાં
તત્પર રહીએ છીએ. હે મહાભાગ્યશાળી વસિષ્ઠ-
મુનિ ! અમે જે રીતે ઉત્પન્ન થયા, જે રીતે આ
સ્થાનમાં રહ્યા અને જે રીતે યથાર્થ બોધને પ્રાપ્ત
થઈને ઉપરાંત બુદ્ધિઓવાળા થયા, એ સઘણું
વૃત્તાંત મેં સંપૂર્ણ રીતે અનુક્રમથી આપને કહી
સંભળાવ્યું. હવે બીજું જે કાંઈ કહેવાનું રહ્યું
હોય, તે કહેવાની આપ આજ્ઞા આપો. ૪૪-૫૦

જાતા યયા વયમિમે સ્થિતિમાગતાથ સંપ્રા-
પ્ત્ય વોધમુપશંતધિયો યયાવત્ । एतच्चदुक्कमवि-
સંદमलं मया ते शोषेण यां समनुशोधि महानुभावः
सर्ग १६ श्री श्रीभार

— ૭ સર્ગ ૨૦ મો — ૭ —

ભુશુંડનું ચિત્ત સુખ-દુઃખમાં સમાન
રહે છે તેનું વર્ણન

॥ મુશુંડ ઉવાચ ॥

આસીત્કિચિત્પુરાકલ્પેજગદધિરમાસ્થિતમ્ ।

સન્નિવેશેન ચૈતદ્વદયાપિ ચ ન દૂરગમ્ ॥ ૧ ॥

ભુશુંડ બોલ્યો:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! જે કલ્પ-
અમારો જન્મ થયો, તે કલ્પમાં જગત સંખર્ષ
જે કાંઈ પદાર્થો લાંબા કાળ સુધી રહ્યા હતા
તેઓ આ કલ્પના પદાર્થોના જેવી જ રચના
વાળા હતા; તેથી તે પદાર્થો અદ્યપિ સુધી માર
દષ્ટિથી દૂર ગયા નથી, અને તેને લીધે આ કલ્પન
આ કલ્પવૃક્ષ આદિ પદાર્થોને હું એના એ ક-
હું. આમ હોવાને લીધે બ્રાહ્મિના અભ્યાસથી, મે
પૂર્વના જગતને પણ વર્તમાનકાળના જગતને
સાથે એક ગણીને વર્ણવ્યું છે. હે મહામુનિ
લાંબા સમયથી સંપાદન કરેલાં મારાં પુણ્યોએ
મને આજ નિર્વિઘ્ન ફળ આપ્યું છે અને તેને લીધે
મને આપનાં કર્મનની પ્રાપ્તિ થઈ. ૧-૩ આ માળો,
આ શાખા, આ હું અને આ ગ્રાહ, એ સર્વે
આજ આપનાં દર્શનથી પવિત્ર થયાં છે. ૪ હું કે
જે પક્ષી છું, તેણે આપેલા આ અર્ધ્યનું અને
આ પાદનું, આપ ગ્રહણ કરે અને મને આપ-
નાં પ્રત્યોના ખાટી રહેલા ઉત્તરો આપવાની
તુરત આજ્ઞા આપો. ૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્ર ! આ
અર્ધ્ય અને આ પાદ* એમ બોલીને એ કાક-
ભુશુંડે મને ફરી વાર અર્ધ્ય તથા પાદ આપ્યાં.
પછી મેં તેને પૂછ્યું કે, 'હે પક્ષીઓના રાજા !
ખોટી બુદ્ધિવાળા અને તેવા પૂર્ણ બોધવાળા
તમારા ભાઈઓ અહીં દેખાતા નથી અને તમે

* આ વીસમા સર્ગમાં ભુશુંડ પ્રત્યેક કલ્પમાં
જગતના વૃક્ષપણની તથા ખાઈઓના મરણ અને
પ્રલયમાં પણ જોનારું ચિત્ત સ્થિર રહેવાની વાત કહેશે.

એકલા જ દેખાઓ છે, તેનું શું કારણ છે? ^{૧૧૭}

ભુશુંડ ઓલ્યો:-હે વસિષ્ઠમુનિ! અમેને અહીં રહેતાં ઘણા સમય વીતી ગયો છે અને અનેક યુગોની પકિતઓ તો દિવસોની પકિતઓની પેઠે વહી ગઈ છે. ^{૧૧૮} એટલા કાળથી મારા સઘળા નાના ભાઈઓ, પોતાનાં શરીરોને તરણાંની જેમ તણ દબને વિદેહસુકત થઈ ગયા છે. ^{૧૧૯} લાંબા આયુષ્યવાળા હોય, મોટા હોય, બળવાન હોય અને સજ્જનો હોય, તો પણ તે સર્વને જનું રૂપ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી, તેવો કાળ ગળી બય છે. ^{૧૨૦}

વસિષ્ઠ ઓલ્યો:-હે કાકભુશુંડ! પોતાના પ્રવાહોમાં સૂર્યોનો તથા ચંદ્રોને પણ તાણી જનારા અને પ્રવાહ આદિ વાયુઓને પણ ટપી જનારા પ્રલય સંબંધી વાયુઓ મારે વેગથી નિરંતર આહવા કરતા હોય, ત્યારે તમે મૂંઝાતા નથી. ^{૧૨૧} પ્રલયકાળમાં ઉદ્યાચળનાં તથા અસ્તાચળનાં પણ અનેક વનોને બાળી નાખનારાં સૂર્યનાં કિરણો, તમારી અત્યંત સમીપમાં આવતાં હશે, ત્યારે તમે તેમનાથી મૂંઝાતા નથી? ^{૧૨૨} જળને પણ પૃથ્વર બનાવતાં ચંદ્રનાં શીતળ કિરણો પડવાથી અને સમીપમાંથી જ કરાઓની વૃદ્ધિઓ પડવાથી તમે મૂંઝાતા નથી? જની ઝાકળ કુહાડાઓથી પણ માંડ કપાય એવી દૃઢ થતી હશે, એવાં પ્રલયકાળનાં મેઘમંડળો નિરંતર આ શિખર ઉપર વિશ્રાંત થતાં તેનાથી તમે મૂંઝાતા નથી? અત્યંત ઊંચા સ્થળ પર રહેલું આ ઊંચું કલ્પવૃક્ષ પ્રલયકાળમાં જગતના વિષમ પ્રકારના અનેક ક્ષોભોથી પણ ક્ષોભ પામતું નથી? ^{૧૨૩-૧૨૪}

ભુશુંડ ઓલ્યો:-હે વસિષ્ઠમુનિ! જેમાં સર્વદા અધ્ધર જ રહેવું પડે અને જે સર્વ લોકોના અપમાનનું પાત્ર છે, એવું આ પક્ષીઓનું જીવન સર્વ પ્રાણીઓમાં અત્યંત તુચ્છ છે. અમારી સ્થિતિ આવાં અધમ પ્રાણીઓના સમુદાયમાં, નિર્જન વનોમાં અને આકાશના ઉજ્જડ ભાગમાં

વિધાતાએ ગોઠવેલી છે. આવી અતિમાં જન્મેલો અને વળી લાંબા કાળ સુધી જીવનારો પક્ષી, જે આશાઓરૂપી પાશોથી બંધાયેલો હોય, તો શોક વગરનો કેમ જ રહે? ^{૧૨૫-૧૨૬} પણ અમે તો સર્વદા આત્મજ્ઞાનરૂપ સંતોષમાં જ રહેલા છીએ, તેથી કદી પણ આ મિથ્યાબૂત સંસારના વિશ્રમોમાં મૂંઝાતા નથી. ^{૧૨૭} અમે પોતાના સ્વરૂપના બોધથી સંતુષ્ટ રહીએ છીએ, કોઈ પ્રકારે પરપીડન વગેરે દુષ્ટ કૃત્યો કરતા નથી અને કેવળ આ પોતાના માળામાં જ કાળ વ્યતીત કરીએ છીએ. અમે જીવવાથી કોઈ પ્રકારની આ લોક સંબંધી કે પરલોક સંબંધી ક્રિયા કરવાને પણ ઇચ્છતા નથી અને મરવાથી દેહતા નાશને પણ ઇચ્છતા નથી; પરંતુ નિત્યસિદ્ધ નિરતિશય આત્મસ્વભાવથી જ રહીએ છીએ અને હવે પછી પણ પૂર્ણકામપણાથી જ રહીશું. ^{૧૨૮, ૧૨૯} લોકોની જન્મ-મરણ આદિ સઘળી અનર્થરૂપ દશાઓ જોવામાં આવેલી છે અને બીજા પણ ઘણાઘણા કામલાઓ જોવામાં આવેલા છે; તેથી અમારું આ વિનાશી શરીર બધું મનથી રહિત હોય એવું થઈ ગયું છે. નિરંતર સ્વાભાવિક પ્રકાશવાળા અને કદી પણ જેમાં ક્ષોભ થતો નથી, એવા આ કલ્પવૃક્ષની ઉપર રહેલો હું, સર્વદા કાળના યુગ આદિ વિભાગોની ગતિને બાંધું છું. રતનમય ગુરુજીના મારે પ્રકાશવાળા આ કલ્પવૃક્ષના ક્ષતામય ધરમાં જે કે રાત્રિદિવસના વિભાગો જણાય એમ નથી; તો પણ ઉચ્છ્વાસના (બહાર નીકળતા શાસના) અને નિચ્છ્વાસના (અંદર પેસતા શાસના) પ્રવાહ ઉપરથી કલ્પની સ્થિતિને પણ ખરાબર બાંધું છું. ^{૧૩૦-૧૩૧} જેમાં દિવસની કે રાત્રિની ખબર પડતી નથી, એવા આ ઊંચા પર્વતમાં રહેતાં છતાં, હું પોતાની ભુદિધી કાળની ગતિને બાંધું છું. ^{૧૩૨} હે વસિષ્ઠમુનિ! મારું મન સારના તથા અસારના વિવેકવાણું છે, બોધને ક્ષીણે ચાંતિ પામેલું છે, અપળતાથી રહિત છે,

શાંત છે અને અત્યંત સ્થિર છે. જન્મ પૃથ્વીના કાગડો ઝાડકારના ચન્દ્રોથી વિહ્વળ થતો નથી, તેમ હું સંસારના વ્યવહારથી ઊઠતા ખોટા આશાના પાશોથી વિહ્વળ થતો નથી. જાંચા ઉપશમથી ભરેલી અને આત્મસ્વરૂપના યોધથી શીતળ થયેલી બુદ્ધિ વડે, અમે જગતરૂપી માયાના તત્ત્વને જીતીને ધીરજ પામ્યા છીએ. હે મહાબુદ્ધિમાન વસિષ્ઠમુનિ ! કાળના અનુક્રમથી ભયંકર દરાઓ આવી પડે તો પણ અમે નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળા અને સ્કૃટિક જવા ચોખ્ખા રહીએ છીએ.^{૨૬-૨૭} આરાંભના સમયમાં જ સારી લાગે એવી આ જગતની ચંચળ સ્થિતિ બે વારંવાર વિચારવામાં આવે, તો તે કાંઈ પણ અજ્ઞાનની ભ્રાંતિ કરી શકતી નથી. હે મહારાજ ! પ્રાણીઓના સધળા સમૂહો ભય છે અને આવે છે અથવા વાસ્તવિક રીતે જોતાં જતાં નથી અને આવતાં પણ નથી; માટે એ વિષયથી અમને શો ત્રાસ હોય ?^{૨૭,૨૮} અમે પ્રાણીઓના સમૂહોરૂપી તરંગોવાળી અને કાળરૂપી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરતી, આ સંસારરૂપી નદીના કિનારા ઉપર રહ્યા છીએ; તો પણ તેનાથી કશો ત્રાસ પામતા નથી. અમે કશું તજતા નથી, અને કશું લેતા પણ નથી. અહીં રહ્યા છીએ અને અહીં રહ્યા પણ નથી. સંસારરૂપી કાંટાવાળી પૃથ્વીમાં વ્યવહાર નહાવવા માટે જ પોચા પોચા પગ મૂકીએ છીએ, પણ વાસ્તવિક રીતે આ ઝાડમાં નિવાસ કરીને સંસારતું ઉચ્છેદન કરનારા છીએ.^{૨૯} હે ભગવન્ ! આપના જવા શોક, ભય અને દુઃખથી મુક્ત થયેલા પુરુષોએ, પ્રસન્ન થઈને અમારા પર અનુગ્રહ કરેલો હોવાથી અમે પણ નિરાશય થઈને રહ્યા છીએ.^{૩૦} હે મહારાજ ! અમારું મન તે તે વિષયોમાં જવા છતાં પણ રાગદ્વેષાદિક વૃત્તિઓમાં લોટતું નથી અને ખરા તત્ત્વનો વિચાર કર્યા વિના રહેતું નથી.^{૩૧} અમારું ચિત્ત નિર્વિકાર, હોશરહિત અને આત્મામાં ઉપશમ પામેલું

હોવાથી, અમે જન્મ પૂનમને દિવસે, ચંદ્રના ઉદયથી સમુદ્રમાં તરંગોની ભરતી આવે છે, તેમ બ્રહ્માકારવૃત્તિના ઉદયથી જગત યોધવાળા થયા છીએ.^{૩૨} હે મહામુનિ ! જન્મ મંદરાચળ પર્વત વડે હીરસાગરતું મથન થવાથી ઉત્પન્ન થયેલું અમૃત મેળવાતાં દેવો રાજ્ય થયા હતા, તેમ અમે હમણાં આપનો સમાગમ મળવાથી પ્રસન્ન થયા છીએ.^{૩૩} સધળી વૃષ્ટિઓને તજ દેનારા સત્પુરુષોની સેવા મળે, એ ઉપરાંત ખીજ કાંઈ પણ શુભની પ્રાપ્તિને હું અધિક માનતો નથી. જન્મના શોક, ભય તથા પરિશ્રમ ટળી ગયા હોય છે, એવા આપ જવા સંતુષ્ટ મહાપુરુષોની અમારા ઉપર દયા થઈ છે; તેથી અમે તાપમુક્ત થઈને રહ્યા છીએ. ભોગો કે જ્યાં ફળ પ્રાપ્ત થવાના સમયમાં જ રમણીય લાગે એવા છે, તે મેળવવાથી અથવા તેઓ મળવાથી શો લાભ થાય છે ? કશો થતો નથી.^{૩૪,૩૫} સત્સંગરૂપ ચિંતામણિ મળવાથી સર્વોત્તમ સારરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. સ્તિગ્ધ, ગંભીર, દામળ, મધુર, ઉદાર અને ધીર વચનો બોલનારા આપ એક જ, આ ત્રેલોક્યરૂપી કમળના ફાથમાં અમરસમાન છે.^{૩૬} હે મહામુનિ ! હું જો કે પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છું; તો પણ ધારું છું કે, આપનાં દર્શનથી સધળાં પાપો શાંત થતાં આજે જ મારો જન્મ સંજ થયો છે; કેમકે સાધુપુરુષોના સંગ સધળા ભયોનો ટાળનાર છે.^{૩૭}

અધિગતપરમાત્મનોડપિમન્યે ભવદલોક-
નશાંતદુષ્કૃતસ્ય । મમ સફલમિહાઘ જન્મ સાધો
સકલમયાપહરો હિ સાધુસંગઃ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભુશુડસ્વ-
રૂપનિરૂપણ' એ નામનો
સર્ગ ૨૦ શો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૨૧ મો*

કલ્પવૃક્ષનો મહિમા અને ખીબા અનેક
વિચિત્ર વૃત્તાંતોનું સ્મરણ

॥ મુગુંડ ઉવાચ ॥

યુગક્ષોભેષુ ઘોરેષુ વાત્યાસુ વિપમાસુ ચ ।
સુસ્થિરઃ કલ્પવૃક્ષોઽયં ન કદાચન કંપતે ॥ ૧ ॥

ભુશુંડ યોદ્ધાઓ—હે વસિષ્ઠમુનિ ! યુગોના
ભયંકર ક્ષોભો થાય છે અને અતિ વિપન્ન વંટા-
ળિયાઓ વાય છે, ત્યારે પણ આ કલ્પવૃક્ષ
અત્યંત સ્થિર રહે છે એને કદી પણ કંપતું નથી.^૧
સઘળા લોકોમાં ફરવાની શક્તિ ધરાવનારાં પ્રાણી-
ઓથી પણ આ કલ્પવૃક્ષમાં આવી શકાય એમ
નથી; તેથી અમે અહીં સુખર્ષક રહીએ છીએ.^૨
જ્યારે હિરણ્યાક્ષ નામના દૈત્યે પોતાના બળથી
સાત દ્વીપોવાળા આ પૃથ્વીના મંડળનું હરણું
કયું હતું, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપતું ન હતું.^૩
જેને સ્થિર રાખવાને માટે ઘણા ઘણા ખીબા પર્વ-
તોના ટેકા આપવામાં આવ્યા છે, એવો આ મેરુ
પર્વત પણ જ્યારે ચલાયમાન થયો હતો, ત્યારે
પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું.^૪ જ્યારે ચાર
જુગઓવાળા વિષ્ણુએ, બે જુગઓથી મેરુ પર્વત-
ની ઉપર ભાર મૂકીને ખીજ બે જુગઓથી મંદરા-
ચળને ઉપાડ્યો હતો, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત
થયું ન હતું.^૫ જ્યારે દેવતાઓના અને દૈત્યોના
સંઘામથી, સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં મંડળો પણ પડવા-
લાગ્યાં હતાં અને જગત અત્યંત ક્ષોભ પામ્યું
હતું, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું.
જ્યારે મોટા મોટા પર્વતોની શિલાઓ પણ
ઉખેડી નાખનારા અને મેરુ પર્વતનાં વૃક્ષોને પણ
કંપાવી નાખનારા પ્રલયકાળના પવનો વાયા

હતા, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું.^૬
જ્યારે અમૃતમંથનને માટે દેવતાઓ તથા દૈત્યો
વડે ક્ષીરસાગરમાં ફેરવાતા મંદરાચળની ગુફા-
ઓના પવનોથી કંપીને પ્રલયકાળનાં વાદળોઓ-
ની પંક્તિઓ પણ ચલિત થઈ હતી, ત્યારે પણ
આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું.^૭ જ્યારે કાલનેભિ
નામના દૈત્યે, મેરુ પર્વતને ચારે બાજુથી ચોડા
ચોડા ઉખેડીને પોતાની બાયમાં લઈ હયમઆ-
વ્યો હતો, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન
હતું.^૮ જ્યારે અમૃતહરણ માટેના સંઘામમાં
સિદ્ધ લોકોને પણ નીચે પાડી નાખનારા ગરુડની
પાંખોના પવનો વાયા હતા, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ
કંપિત થયું ન હતું.^૯ જ્યારે સંકર્ષણ રુદ્રે જતું
હજી સુધી પૃથ્વીને ધારણ કરી રાખનાર પૈક કામ
પણ સમાપ્ત થયું નથી એવા શેષનાગનું ૩૫ ધારણ
ધયું હતું અને જ્યારે ગરુડ જાછળીને બ્રહ્માંડની
ઉપર ગયો હતો, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું
ન હતું.^{૧૦} જ્યારે શેષનાગ પર્વતોથી, સમુદ્રોથી
તથા ખીબા સઘળાઓથી પણ સહન થઈ શકે
નહિ એવી પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળાઓને
પોતાની ફણામાંથી કાઢવા લાગ્યા હતા, ત્યારે
પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું.^{૧૧} હે મહામુનિ
વસિષ્ઠ ! અમે એવા ઉત્તમ ગ્રાંડમાં રહીએ છીએ
ઐતલે અમેને સંકટો શાથી પ્રાપ્ત થાય ? જે
કુદ્ર સ્થાનમાં નિવાસ હોય તો જ સંકટો પ્રાપ્ત
થાય છે.^{૧૨-૧૩}

વસિષ્ઠ યોદ્ધાઓ—હે કાકભુશુંડ ! પ્રલયના
સમયોમાં ઉત્પાત સંબંધી પવનો વાય છે અને
ચંદ્ર, નક્ષત્રો તથા સૂર્ય પણ પડવા લાગે છે,
ત્યારે તમે કેમ સ્વસ્થ રહી શકો છો ?^{૧૪}

ભુશુંડ યોદ્ધાઓ—જ્યારે કલ્પને અતે જગ-
તની સ્થિતિનો સઘળો વ્યવહાર નાશ પામે છે,
ત્યારે હું જામ કૃત્તન માણસ સારા મિત્રને છોડી
દે તેમ આ માળાને તજી દઈને વાસનાઓથી
રહિત થયેલા મનની જામ સઘળી કલ્પનાઓથી

* આ એકવીસમા સર્ગમાં કલ્પવૃક્ષનો મહિમા,
પ્રલયમાં ધારણથી પોતાની સ્થિતિ, નિયમો અને
ઘણા ઘણા વિચિત્ર વૃત્તાંતોનું સ્મરણ, એ વિષયો ભુશુંડ
કદી સંભળાવે.

રહિત અને સઘળાં અંગોની ચેષ્ટાઓ તણ દર્શને આકાશમાં જ રહું છું.^{૧૫-૧૬} જ્યારે પર્વતોને પણ તાપથી ફાડી નાખીને હુકડેહુકડા કરી નાખનારા બારે સૂર્યો તમે છે, ત્યારે ધીર બુદ્ધિવાળો હું, વરુણ સંબંધી ધારણા (જે જળનો દેવ વરુણ છે તે જ હું છું, એમ ચિત્તમાં જે ધારણ કરવું તે વરુણ સંબંધી ધારણા કહેવાય છે) ને બાંધીને રહું છું.^{૧૭} જ્યારે પર્વતોને હુકડેહુકડા કરી નાખનારા પ્રલય સંબંધી પવનો વાય છે, ત્યારે હું 'હું જ પર્વત છું' એવી ચિત્તમાં ધારણા બાંધીને આકાશમાં નિશ્ચળ થઈને રહું છું. જ્યારે મેરુ વગેરે પણ ગળી જતાં સઘળું જગત એક સમુદ્રમય થઈ જાય છે, ત્યારે હું ચિત્તમાં વાયુની ધારણા બાંધીને, નિશ્ચળ બુદ્ધિથી વાયુની જેમ આકાશમાં તર્યા કરું છું. હું સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ સમષ્ટિના પરમ અવધિરૂપ, કોઈ પણ સમયે નિકાર થાય નહિ તે પદને પ્રાપ્ત થઈને ચોવીસે તરફના અંતરૂપ નિર્મળ પદમાં, સુષુપ્તિની જેમ એકરસપણાવાળી નિર્વિકલ્પ સમાધિથી રહું છું.^{૨૦} જ્યારે બ્રહ્મા પાછા ઉત્પન્ન થઈને સૃષ્ટિ કરવા લાગે છે, ત્યારે વળી બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરીને હું આ માળામાં રહું છું.^{૨૧-૨૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે પશ્ચિમોના રાજા ! તમે ધારણાઓ કરીને જે રીતે કલ્પાંતોમાં અખંડિત રહો છો, તે રીતે બીજા યોગીઓ કેમ રહેતા નથી ?

ભુશુંડ બોલ્યા:—હે મહાસુનિ ! મારે આ પ્રમાણે જ રહેવું અને બીજાઓએ બીજા પ્રકારોથી જ રહેવું, એવો જે પ્રબળ પ્રારબ્ધને અનુસરનારો ઈશ્વરનો નિયમ છે, તેનું કોઈથી પણ ઉલ્લંઘન કરી શકાય એમ નથી.^{૨૩} જે અવસ્થા થવાનું હોય, તેનું માપ કોઈ રીતે બુદ્ધિથી કરી શકાતું જ નથી. પ્રારબ્ધની ગતિથી જે જેમ થવાનું હોય તે તેમજ થાય છે; એવો ઈશ્વરના નિયમનો નિશ્ચય છે. પ્રારબ્ધના મૂળરૂપ મારો જે સંકલ્પ છે, તેને લીધેજ પ્રત્યેક કલ્પમાં વારંવાર આ

પર્વતના જ શિખરમાં આ ઝાડ આ રીતે જ પ્રકટ થાય છે.^{૨૪-૨૫}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—તમે વિદેહમુક્તિપથ તલાંબા આયુષ્યવાળા છો, જૂના વૃત્તાંતોને કહી સંભળાવવામાં સર્વોત્તમ છો, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનવાળા છો, ધીર છો અને યોગને લગતી મનની ગતિવાળા છો.^{૨૬} તમે અનેક પ્રકારોની ધણી ધણી સૃષ્ટિઓની જીયલ-પાથલો જોઈ છે; માટે હું પૂછું છું કે, આ જગતની રચનામાં તમને કયાં કયાં આશ્ચર્યોનું સ્મરણ છે?^{૨૭}

ભુશુંડ બોલ્યા:—હે મહાસુનિ ! નીચેની આ પૃથ્વી શિક્ષાઓ, વૃક્ષો, પર્વતો અને વનોના સમૂહોથી પણ રહિત હતી અને તેમાં ખડક લતાઓ પણ ઉત્પન્ન થયાં નહોતાં, તેનું મને સ્મરણ છે. નીચેની આ પૃથ્વી અગિયાર હજાર વર્ષ સુધી ઝીણી ભસ્મના સમૂહથી ભરપૂર હતી, તેનું મને સ્મરણ છે.^{૨૮-૨૯} નીચેની આ પૃથ્વી જમાં (જે ઉપર) સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો ન હતો, અંદરનું મંડળ ઉત્પન્ન થયું ન હતું અને દિવસના પ્રકાશનો વિભાગ પણ થયો ન હતો, એવી તે હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. આ પૃથ્વી મેરુપર્વતના રત્નમય ભાગોના પ્રકાશોથી અર્ધભાગમાં પ્રકાશવાળી હતી અને તેથી લોકલોક પર્વત જેવી લાગતી હતી અને કોઈ કોઈ સ્થળમાં પ્રકાશતા પર્વતોવાળી પણ હતી; તેનું પણ મને સ્મરણ છે. દેવોનો સંશ્રમ વૃદ્ધિ પામ્યો તે સમયમાં આ પૃથ્વી મધ્યમાં ક્ષીણ થતી હતી અને નાસી જવા લાગેલા લોકોથી ચારે બાજુ બ્યાસ થઈ હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. મહાનભત દેવોએ ચાર યુગ સુધી દબાવીને આ પૃથ્વીને પોતાના અંતઃપુર જાવી કરી મૂકી હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે.^{૩૦-૩૩} આ જગતરૂપી ઝૂંપડી મેરુપર્વત સિવાય અનુક્રમે સમુદ્રનાં જળોથી સઘળા પ્રદેશોમાં ઢંકાઈ ગઈ હતી; અને તેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા રુદ્ર, એ ત્રણ દેવતાઓ જ અવશેષ

રહ્યા હતા, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. બીજા બે યુગ સુધી, આ પૃથ્વી જગલનાં વૃક્ષોથી ચારે બાજુ ઢંકાઈ ગઈ હતી અને તેમાં બીજાં કોઈ પણ પદાર્થની રચના થયેલી જોવામાં આવતી ન હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. એ રીતે જ આ પૃથ્વી સવા ચાર યુગ સુધી ઘાટા પર્વતોથી ઘેરાયેલી હતી અને તેમાં લોહાની હરફર થતી ન હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. આ પૃથ્વી દસ હજાર વર્ષ સુધી, મરણ પામેલા દૈત્યોનાં હાડકાંના પહાડોથી ચારે તરફ અત્યંત વ્યાપ્ત હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. પૃથ્વી અંધકારમય હતી તથા વૃક્ષોથી પણ રહિત હતી અને આકાશમાંથી પણ વિમાનોમાં બેસીને ફરનારા સઘળા દેવતાઓ બીકથી છૂપાઈ ગયા હતા, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. ૩૪-૩૮ બચારે વિધ્ય નામનો મોટા પર્વત, મેરુની સ્પર્ધાથી મસ્ત થયો હતો ત્યારે દક્ષિણ દિશા અગસ્ત્યમુનિથી રહિત હતી અને આ જગતરૂપી રૂંપડી વિંધ્યાચળથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે એક પર્વતવાળી જ જણાતી હતી તેનું પણ મને સ્મરણ છે. ઉપર કહેલાં વૃત્તાંતોનું તથા એ ઉપરાંત પણ બીજાં ઘણાં ઘણાં વૃત્તાંતોનું મને સ્મરણ છે. હવે વધુ કહેવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી; માટે સંક્ષેપમાં સાર કહું છું તે સાંભળો. હે વસિષ્ઠમુનિ ! ભારે ભારે પ્રભાવાળા અસંખ્ય મનુષ્યો પણ સેંકડોવાર જતા રહ્યા અને યુગોની ચોકડીઓ પણ સેંકડોવાર વીતી ગઈ, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ સૃષ્ટિ એક જ હતી, શુદ્ધ હતી અને પુરુષો તથા દેવો વગેરેથી પણ રહિત હતી અને સઘળા સૂર્યાદિ પ્રકાશક પદાર્થોના સમૂહ પણ સમષ્ટિસ્વરૂપ હતા, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ એક સૃષ્ટિમાં સઘળા બ્રાહ્મણો મદિરાપાન કરતા હતા, શૂદ્રો દેવોની નિંદા કરતા હતા અને જ સ્ત્રીઓ ધણા પતિઓ કરે તે જ સ્ત્રીઓ સતી કહેવાતી હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ એક

સૃષ્ટિમાં સઘણું પૃથ્વીનું પીઠ વૃક્ષોથી જ વ્યાપ્ત હતું, મહાસાગરો સુદૃઢ હતા જ નહિ અને માણસો પણ સ્ત્રીપુરુષોના સંગ વિના પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થતાં હતાં, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ એક સૃષ્ટિમાં પર્વતો પણ ન હતા, પૃથ્વી પણ ન હતી, દેવતાઓ તથા મનુષ્યો આકાશમાં જ રહેતા હતા અને ચંદ્રનો કે સૂર્યનો પ્રકાશ જ ન હતો, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ સૃષ્ટિમાં ઇન્દ્ર પણ ન હતો, રાજ્યો પણ ન હતા, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠતા વિભાગો પણ ન હતા અને સઘળી દિશાઓ ચારે બાજુ અંધકારથી જ ભરપૂર હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. સૃષ્ટિના પ્રારંભને માટે પ્રજાપતિનો જ સંકલ્પ થયો, ત્રેલોક્યમાં દ્વીપ આદિ જુદા જુદા પ્રદેશોના વિભાગોનું થવું, કુલપર્વતોના યથોચોગ્ય પ્રદેશોની કલ્પના, જંબુદ્વીપ કે જ નોખો હતો, તેમાં પ્રવેશ કરીને બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોની, તેઓના ધર્મોની તથા તે તે વર્ણોને યોગ્ય વિધાઓની ગોઠવણ કરવામાં આવી તે, ચંદ્ર તથા સૂર્ય આદિનો જન્મ થયો તે, ઇન્દ્ર તથા ઉષેન્દ્ર (વામન) વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ તે, હિરણ્યાક્ષે પૃથ્વીનું હરણ કયું હતું તે, વરાહ પૃથ્વીને પાતાળમાંથી બહાર લાવ્યા તે, દેવો, દાનવો તથા મનુષ્યો વગેરે જાતિઓમાં રાજ્યોની કલ્પના થઈ તે, વિષ્ણુ મત્સ્યાવતાર ધારણ કરીને વેદાને પાછા લાવ્યા તે, મંદરાચલ ઉખેડવામાં આવ્યો તે, અશ્રુતને માટે હીરસાગરનું મંથન થયું તે, ગરુડને પાંખો ન આવી હતી તે અને સમુદ્રો ઉત્પન્ન થયા છતાંદિ વૃત્તાંતો તો હમણાં થોડા કાળમાં જ ચલા છે, તેથી તમારા જવા બાળકોને પણ તેનું સ્મરણ હશે; માટે તે વિષે હું વધારે ભાર દઈને શું કહું ? ૩૯-૪૧ કોઈ એક કલ્પમાં વિષ્ણુ બ્રહ્માનો અધિકાર ચલાવતા હતા, બ્રહ્મા રુદ્રનો અધિકાર ચલાવતા હતા, અને રુદ્ર વિષ્ણુનો અધિકાર ચલાવતા હતા તે પણ લાંબા જીવનને લીધે

મારા જોવામાં આવ્યું છે.^{૧૧}

ગન્ધવાહનં વિહગવાહનં વિહગવાહનં શૂપ-
મવાહનમ્ । શૂપમવાહનં ગરુડવાહનં કલિતવા-
નહં કલિતજીવિતઃ ॥ ૫૨ ॥

શ્રીયોગનાસિદ્ધ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધમાં 'ચિરંજીવિ-
તતૃતાંતકથન' એ નામનો
અર્ગ ૨૧ એ સમાપ્ત

~~~~~ ઉર્ગ ૨૨ મો'૭ ~~~~~

એક પછી એક એમ અનેક સૃષ્ટિઓ
થયા હશે છે તેનું વર્ણન

॥ ૫૨-૫૩ ॥

લીત્યો છે તથા કેટલાએકની ઉત્પત્તિને કાર્દિ
વધારે કાળ થયો છે, તેઓના સ્મરણનું અને
દાસનાં તાત્ત્વ વૃત્તાંતોના સ્મરણનું તો શું જ
કહેવું? હે વસિષ્ઠમુનિ! તમે કે જ પ્રજાના
પુત્ર છો, તેમના આડ જન્મોનું મને ખરાબર
સ્મરણ છે. આ આડમા જન્મમાં તમે મારી
શાયે મૃત્યા છો.^{૧૨} તમે કાર્દિ સમયે આકાશ-
માંથી જન્મ્યા હતા, કાર્દિ સમયે જળમાંથી
જન્મ્યા હતા, કાર્દિ સમયે વાયુમાંથી જન્મ્યા
હતા, કાર્દિ સમયે પર્વતમાંથી જન્મ્યા હતા અને
કાર્દિ સમયે અગ્નિમાંથી પણ જન્મ્યા હતા.^{૧૩} આ
સૃષ્ટિ જેવી, આ સૃષ્ટિના જેવા જ આચારવાળી
અને આ સૃષ્ટિના જેવી જ દિશાઓની ગોડવળ.

શોક (શીકટ) નામના દેશનો અંદર શુદ્ધોદન નામના રાજાને ઘેર વિષ્ણુએ સો વાર બુદ્ધાવતાર ધર્મા, તેનું પણ મને સ્મરણ છે.^{૧૬} સદાશિવે ત્રીસ વાર ત્રિપુરનો દાહ કર્યો, બે વાર દક્ષના યજ્ઞનો લંગ કર્યો અને દશવાર ઇન્દ્રને પદબ્રથ કરીને શુદ્ધામાં પૂરી મૂક્યો, તેનું પણ મને સ્મરણ છે.^{૧૭} બાણાસુરને માટે વિષ્ણુને તથા સદાશિવને આઠ વાર સંગ્રામ થયા અને તે સંગ્રામમાં જ્વરનો, પ્રમથોનો, તથા મંત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને દેવોનાં સૈન્યોમાં મોટો ક્ષોભ થયો હતો, તેનું મને સ્મરણ છે. પ્રત્યેક યુગમાં પુરુષોની બુદ્ધિના ઝાંછાવતાપણાને લીધે વેદ સંબંધી બ્રહ્મચર્ય આદિ ક્રિયાઓનો, વેદાનાં અંગોનો અને વેદાના પાઠોનો જ વિચિત્ર દેશકાર થયો હતો, તેનું પણ મને સ્મરણ છે.^{૧૮, ૧૯} પ્રત્યેક યુગમાં એક અર્થવાણાં સઘળાં પુરાણો બુદ્ધા બુદ્ધા પાઠકેદેથી ફેલાય છે, તે પણ મારા સ્મરણમાં છે.^{૨૦} વેદ વગેરેને જાણનારા મહાત્માઓ પ્રત્યેક યુગોમાં પાછા તેના તે ઇતિહાસોને અને કેટલાએક બીજા ઇતિહાસોને પણ રચે છે, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. મોટા આશ્ચર્યવાળો મહારામાયણ નામનો ઇતિહાસ કે જ જ્ઞાનશાસ્ત્ર છે અને લાખ શ્લોકના પ્રમાણનો છે, તેની રચનાનું પણ મને સ્મરણ છે. 'રામની પેઠે નીતિથી જ વર્તવું', પણ રાવણની પેઠે અનીતિથી વર્તવું નહિ' એવી રીતની યોગ્ય ભતિને આપનાર ઉપદેશ સદેશ્વાઈથી જમાં આપવામાં આવ્યો છે એ રામાયણ નામનો અંથ વાલ્મીકિ સુનિએ રચેલો છે, તેનું પણ મને સ્મરણ છે.^{૨૧-૨૩} વાલ્મીકિ હવે પછી પણ બત્રીસ હજાર શ્લોકના એક યોગવાસિષ્ઠ નામના અંથને બનાવશે, કે જેને હું ત્રિકાળદર્શી પણને લીધે જાણું છું અને તમે પણ કેટલાક કાળ પછી એ અંથને પ્રકટ થતો જાણશો.^{૨૪} વાલ્મીકિ નામના જેના એ જીવે અથવા કોઈ એ જ નામના બીજા જીવે, પ્રત્યેક કલ્પમાં કરવામાં

આવતો એ યોગવાસિષ્ઠ નામનો અંથ પરંપરાના નાથને લીધે હાલ બૂલી જવાયો છે, તે હવે બારમી વાર રચવામાં આવશે. એની જ કક્ષાનો બીજો પૂર્વના બ્યાસ કરેલો ભારત નામનો અંથ કે જ હાલ લોકોથી બુલાઈ ગયો છે, તેનું પણ મને સ્મરણ છે.^{૨૫, ૨૬} એ બુલાઈ ગયેલા ભારત નામના અંથને બ્યાસ નામનો એનો એ જીવ અથવા એ જ નામનો બીજો કોઈ જીવ, હવે સાતમી વાર કરશે, એ પણ હું જાણું છું.^{૨૭} હે મહામુનિ! પ્રત્યેક યુગમાં વિચિત્ર ગોઠવણોવાળાં જ જ આપ્પાનો અને જ જ શાસ્ત્રો થઈ ગયાં છે, તે બધાનું મને સ્મરણ છે.^{૨૮} પ્રત્યેક યુગમાં વારંવાર તેના તે યતા અને બીજા પણ યતા અનેક પદાર્થો મારા જોવામાં આવ્યા છે અને જ જ જોવામાં આવ્યા છે, તેનું પણ મને સ્મરણ છે.^{૨૯} વિષ્ણુ હવે રક્ષસોનો વિનાશ કરવાને માટે 'રામ' એ નામથી અગિયારમી વાર અવતરશે, એ મારા જાણવામાં છે. વિષ્ણુએ તૃસિંહનું રૂપ ધારણ કરીને, જમ સિંહ હાથીને મારે તેમ ત્રણ વાર હિરણ્યકશિપુ નામના દેવને માર્યો છે. હે મહામુનિ! પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાને માટે હવે વસુદેવ નામના યાદવને ઘેર વિષ્ણુનો સોળમી વારનો અવતાર થવાનો છે.^{૩૦-૩૨} આ જગતરૂપ બ્રાંતિ મુદ્દલ છે જ નહિ અને જો કંઠાય છે, તો જગતમાં પરપોટાની જેમ પરમાત્મામાં રહેલ છે.^{૩૩} જમ ચપળ તરંગ જળની અંદર જ તરત ઉત્પન્ન થાય છે અને તરત લીન થાય છે, તેમ આ અનિત્ય જગતરૂપ બ્રાંતિ, અનુલવરૂપ આત્મામાં જ તરત ઉત્પન્ન થાય છે અને તરત લીન થઈ જાય છે.^{૩૪} ઘણાં ઘણાં એકસરખી રચનાવાળાં ત્રેલોક્યો, ઘણાં ઘણાં પરસ્પરથી વિષમ રચનાવાળાં ત્રેલોક્યો અને ઘણાં ઘણાં પરસ્પરની સાથે અરધાં મળતાં આવે એવી રચનાવાળાં ત્રેલોક્યો પણ મને સંભરે છે.^{૩૫} કેટલાંએક પ્રાણીઓ તેનાં તે અને તેનાં જ આચરણો કરનારાં મને

અને ઠેટલાંએક પ્રાણીઓ પૂર્વથી જુદાં અને તેવાં જ આચરણ કરનારાં મને સાંભરે છે.^{૩૧} હે વસિષ્ઠમુનિ ! પ્રત્યેક મન્વંતરમાં જગતનો ક્રમ બદલાઈ જતાં, ગોઠવણ પણ બીજી રીતની થાય છે અને તેથી પૂર્વના સઘળા પરિચિત લોકો જતા રહેતાં મારા મિત્રો પણ બીજા જ થાય છે, બંધુઓ પણ બીજા જ થાય છે, નોકરો પણ બીજા જ થાય છે અને રહેવાનાં સ્થાનો પણ બીજાં જ થાય છે.^{૩૭, ૩૮} કોઈ સમયે હું એકાંતમાં વિદ્યાયાચના જળવાળા પ્રદેશની અંદર માળો કરીને રહું છું, કોઈ સમયે સઘાદ્રિમાં રહું છું, કોઈ સમયે દુર્ડરાચલમાં રહું છું;^{૩૯} કોઈ સમયે હિમાલયમાં રહું છું, કોઈ સમયે મલયાચળમાં રહું છું અને કોઈ સમયે એની એ રચનાવાળો આ પર્વત થતાં આ કલ્પવૃક્ષની શાખામાં માળો બનાવીને રહું છું. હે મહામુનિ ! ગણતાં જોને અંત જ આવતો નથી, એવા ઠેટલાંએક યુગો વીતી ગયા પછી, આ વૃક્ષ પોતાના શરીરને તજીને પાછું પૂર્વનાં જગી જ શાખાઓની ગોઠવણથી ઉત્પન્ન થયું છે, માટે જાનું થઈ ગયું નથી.^{૪૦-૪૨} આ વૃક્ષ એવી ને એવી ગોઠવણથી ઉત્પન્ન થયું છે અને મારા પિતા જીવતા હતા તે સમયમાં આ વૃક્ષની જગી શોભા હતી તેવી જ શોભા આ કલ્પમાં પણ થઈ છે.^{૪૩} તેથી હું પણ પૂર્વના જગી જ ગોઠવણ કરીને અહીં રહ્યો છું. પૂર્વે અહીં ઉત્તરદિશા પણ ન હતી અને આ પર્વત પણ હતો નહિ.^{૪૪} આ ઉત્તરદિશા બીજી થઈ છે અને આ પર્વત બીજો જ થયો છે. મેં એકલાં જ આ એકના એક દેહથી બ્રહ્માની અનેક રાત્રિઓ વિદ્યાવી છે.^{૪૫} હું ધારણાઓ કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થયા પછી જગતાં ફરીવાર થયેલી આ સૃષ્ટિને જોઈને 'આ એનો જ મેરુ છે અને આ એનું જ વૃક્ષ છે' એ પ્રમાણે ઝાળખાતાં પરમતત્ત્વમાં જ આ સૃષ્ટિ રહી છે, એમ અણું છું. સૂર્યોદયની ગતિઓ ઉપરથી અને

નક્ષત્રોના ઉદય અને અસ્ત થવામાં તથા ફરવામાં નિયમિતપણાથી મેરુપર્વત વગેરેની દિશાઓ ઝાળખી શકાય છે. કોઈ સૃષ્ટિમાં મેરુ બીજી રીતે ઉત્પન્ન થતાં તેને લીધે દિશાઓ પણ બદલાઈ જાય છે. આમ થવાને લીધે હું માનું છું કે 'આ જગત સત્ય પણ નથી તેમ અસત્ય પણ નથી' પરંતુ દેવળ ભુદ્ધિના બ્રમરૂપ જ છે અને આત્માના સ્ફુરણનાં ચમત્કારનો વેશવ જ આ જગતરૂપે દેખાય છે.' સેંકડો પિતાપુત્રો, શત્રુમિત્રો અને સ્ત્રીપુરુષો થઈ ગયેલાં પણ મને સાંભરે છે. હે મુનીશ્વર ! કળિયુગમાં સત્યયુગના આચારો, સત્યયુગમાં કળિયુગના આચારો તેમજ ત્રેતા અને દ્વાપરયુગમાં પણ બીજા યુગના આચારો થયેલાં મને સાંભરે છે. કોઈ સમયમાં ઠેટલીએક સૃષ્ટિઓ વેદોને કે વેદોના અર્થોને ભેટી જ ન હતી, પોતાના મન ક્ષેત્રે તેવા નિયમોથી વર્તતી હતી અને પ્રતિબંધ વિનાનાં આચરણો પણ કરતી હતી તે પણ મને સાંભરે છે. બ્રહ્મા હંબર ચોકડીને અંતે સૂઈને યોગનિદ્રાના બહાનાથી પરમાત્માના ધ્યાનમાં લાગે છે ત્યારે દેવતાઓ, દેવો તથા મનુષ્યોસહિત આ જગત શૂન્ય જવું થઈ જાય છે, તે પણ મને સાંભરે છે. દશ સૃષ્ટિઓ તો માનસિક રચનાઓવાળી જ હતી, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીમય શરીરોથી રહિત હતી અને વાયુમય ભૂતોથી જ વ્યાપ્ત હતી, તેઓનું પણ મને સ્મરણ છે. દેશોની વિચિત્ર પ્રકારની ગોઠવણોવાળી, વિચિત્ર કાર્યોમાં વ્યાકુળ થયેલાં અનેક પ્રાણીઓથી ભરેલી અને જંગલોમાં રચનાઓ, વિલાસો તથા વેશે વિચિત્ર હોય છે, એવી બ્રહ્માના દિવસોમાં થયેલી સઘળી સૃષ્ટિઓ મને સાંભરે છે.^{૪૬-૪૭}

વિચિત્રસંસ્થાનવિદોપદેશાન્વિચિત્રકાર્યાકુલ-
મૂતકોશાન્ । વિચિત્રવિન્યાસવિલાસવેપાન્મ-
રામ્યહં વ્રહ્માદિનેષ્વગ્રોપાન્ ॥ ૫૩ ॥

સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો

મૃત્યુ કોને બાધ નથી કરતું ?

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથાસૌ વાયસથ્રેષ્ઠો જિજ્ઞાસાર્થમિદં મયા ।

ભૂયઃ પ્રયો મહાવાહો કલ્પવૃક્ષત્તાગ્રકે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્ર! પછી મેં વધારે બજવાને માટે કલ્પવૃક્ષની લતાના છેડા પર રહેલા એ કાગડાઓમાં ઉત્તમ ભુશુંડને ફરીવાર પૂછ્યું કે, 'હે પક્ષીઓના રાજધિરાજ! જગતના કાશમાં ક્યાં કરતા અને બધાંદાર કરનારા લોકોને પણ મૃત્યુ નડે નહિ એવો કાઈ ઉપાય છે કે ?' ૧-૨

ભુશુંડ બોલ્યા:—હે મહારાજ! તમે સર્વજ્ઞ હોવાથી સધળું બજો છો; છતાં બજે તમને બજવાની જિજ્ઞાસા હોય તેમ મને પૂછો છો. મહાત્મા પુરુષો પ્રજાદ્વારા પોતાના દાસની આતુરીને પ્રખ્યાત કરવાને માટે જ દાસને મોટેથી વાત કરાવે છે; તો પણ આપે મને જ પૂછ્યું તેનો હું ઉત્તર આપું છું; કેમકે મહાત્માઓની આજ્ઞાને માથે ચઢાવવી, એ જ મહાત્માઓની મુખ્ય સેવા છે. દોષો-રૂપી મોતીઓથી મરેલાં ચેલી નાસનારૂપ દેરી, જેના દંઢમાં ગૂંથાયેલી હોય નહિ તે પુરુષને મૃત્યુ નડતું નથી. ચિંતાઓ કે જગ્યા સધળી દેહરૂપી લતાને પણ નામના જીવડાની પેઠે કાતરી નાખે છે અને દેહરૂપી વૃક્ષને કાપી નાખનારાં નિઃશાસોરૂપી કરવતોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે સર્વ જાને મેં નહિ, તે પુરુષને મૃત્યુ બાધ કરતું નથી. ૩-૪ શરીરરૂપી ગ્રાહના કોતરમાં રહેનારી અને માથે ચિંતાઓરૂપી ફણાને ધરનારી, આશાઓરૂપી નાગણીઓ જેના અંતઃકરણમાં દાહ ઉત્પન્ન કરે

નહિ, તે પુરુષને મૃત્યુ નડતું નથી. ૫ રાગદ્વેષરૂપી ગરથી ભરપૂર અને મનરૂપી રાફડામાં રહેનારો લોભરૂપી સર્પ જાને કરડે નહિ, તે પુરુષને મૃત્યુ નડતું નથી. શરીરરૂપી સમુદ્રમાં રહેનારો અને વિવેકરૂપી સધળા જળને પીનારો ક્રોધરૂપી વડવાશિ જાને બાળે નહિ, તેને મૃત્યુ નડતું નથી. ૬-૭ જિમ ધાણી તલના મોટા ઢગલાને પણ ક્યારીને પીલી નાખે છે, તેમ કામદેવ જાને વ્યાકુળ કરીને પીવે નહિ, તે પુરુષને મૃત્યુ નડી શકતું નથી. ૮ પરમ પવિત્ર અને નિર્મળ એક પરમ પદમાં જ જેના ચિત્તને શાંતિ મળી હોય, તે પુરુષને મૃત્યુ નડી શકતું નથી. ૯ શરીરરૂપી વનખંડમાં રહેનારો અને વારંવાર ફાંદા કરતો મનરૂપી વાંદરો ચંચળતાને તણુ કે, તે માણસને મૃત્યુ બાધ કરી શકતું નથી. ૧૦ હે મહારાજ ચિત્ત જો સમાધિવાળુ થયું હોય, તો સંસારરૂપી વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરનારા એ સધળા મોટા-દોષો તે ચિત્તને જરા પણ ગભરાવી શકતા નથી. ૧૧ ચિંતાઓથી તથા વ્યાધિઓથી ભરેલાં અને મોટા મોટા ભ્રમોને ઉત્પન્ન કરનારાં હાંખો સમાધિવાળા ચિત્તને-

× આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં જે દોષોનો ત્યાગ કરવા-થી માણસને મૃત્યુ નડતું નથી અને મન સર્વજ્ઞ જેમાં સ્થિર કરી રાખવું જોઈએ તે સધળું કહેવાયે.

ધિવાણ થયું હોય તે માણસને પ્રકાશવાળાં અને
 શુભોવાળાં સંધનાં મોટાં મોટાં સુખો પોતાની
 મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૧૮-૧૯} જે લાલ પરિણામ-
 માં હિતકારી છે, સત્ય છે, અવિચળ રહેનાર
 છે, બ્રાંતિથી રહિત છે અને ભોગોની વૃદ્ધિને
 ઉત્પન્ન થવા દેતો જ નથી તે આત્મલાભમાં જ
 મનને તત્પર રાખવું જોઈએ. ચિત્તને અતિ
 વિહ્વળ કરી દેનારા મહામલિન દ્વેતરૂપી પિયા-
 ચની દષ્ટિ જેના ઉપર પડતી જ નથી, તે સુખમાં
 જ મનને તત્પર કરવું જોઈએ. જે વસ્તુ આદિ-
 માં સુખકારી આરભવાળી છે, મધ્યમાં પણ
 મધુર છે, અંતમાં પણ સંધનાં દુઃખોતું નિવારણ
 કરનાર છે અને લાંબા કાળ સુધી અતિ શાંતિ
 આપનાર છે, તે વસ્તુમાં જ મનને તત્પર કરવું
 જોઈએ. ^{૨૦-૨૨} જે સુખ અંત વિનાનું છે, મનને
 હિતકર છે, સત્ય છે, આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંત-
 માં પણ એકસરખું છે; અને સંધનાં સાધુઓએ
 સેવેલું છે, તે સુખમાં જ (આત્મસુખમાં જ) મનને
 તત્પર કરવું જોઈએ. જે સૌભાગ્ય યુક્તિને મોટું
 અગવાણું આપનાર છે, પ્રથમ છે, પરમેશ્વર-
 રૂપ છે અને સર્વોત્તમ છે, તે સૌભાગ્યમાં જ
 (નિત્ય નિરતિશય આનંદમાં જ) મનને તત્પર
 કરવું જોઈએ. સ્વર્ગ કે જેમાં દેવતાઓ, રાહુ
 આદિ અસુરો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, કિન્નરો અને
 અપ્સરાઓ વસે છે, તેમાં પણ કોઈ સુખ અતિ
 સ્થિર રહેનારું કે સારું નથી. ^{૨૩-૨૪} વૃક્ષો, રાજ-
 યોગ્ય, પર્વતો, નગરો તે સમુદ્રોવાળા જાતનાં પણ
 કોઈ સુખ અતિ સ્થિર રહેનારું કે સારું નથી. ^{૨૫}
 જેમાં નાગો, અસુરોના સમૂહો અને અસુરોની
 સૌજ્યોના સમૂહો વસે છે, એવા સંધના પાતાળ-
 માં પણ કોઈ સુખ અતિ સ્થિર રહેનારું કે
 સારું નથી. ^{૨૬} સ્વર્ગ, અંતરિક્ષ, પાતાળો અને
 દિશાઓવાળા આ સંધના જગતમાં પણ કોઈ
 સુખ સારી પેઠે સ્થિર રહેનારું કે સારું નથી.
 ચિંતાઓથી તથા રોગોથી અપળતા ધરાવ-

નારી અને દુઃખોના સમૂહોથી જ ઘેરાયેલી
 નિત્ય તુલ્ય ક્રિયાઓથી પણ કોઈ સ્થિર કે સારું
 સુખ મળે એમ નથી. ^{૨૮, ૨૯} યુક્તિના વિકારોરૂપ,
 ચિત્તને અપળ કરનારી અને સમય પર ચિત્તને
 આનંદ પણ આપનારી ચિંતાઓથી પણ સ્થિર
 કે સારું સુખ મળે એમ નથી. ^{૩૦} પોતાના સંક-
 લપલિકલ્પો કે જેઓ અંચળ છે અને મનરૂપી
 ક્ષીરસાગરને ક્ષાલ આપવામાં મંદરાચળ જેવા
 છે, તેઓથી પણ કોઈ સ્થિર કે સારું સુખ મળે
 એમ નથી. ^{૩૧} ઇન્દ્રિયો વગેરેની વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ
 કે, જેઓ નિરંતર જવા-આવવાનાં સ્વભાવવાળી
 છે અને તલવારની તીક્ષ્ણ ધાર જેવી છે, તેઓથી
 પણ કશું સ્થિર કે સારું સુખ મળે એમ નથી. ^{૩૨}
 પૃથ્વીનું ચક્રવર્તી રાજ્ય પણ સારું નથી, બૃહ-
 સ્પતિપણું કે ઇન્દ્રપણું ઇત્યાદિ પણ સારું નથી
 અને પાતાળનું મોટું રાજ્ય પણ સારું નથી;
 કેમકે વિવેકી પુરુષોત્તમ મન એમાં ક્યાંય પણ
 વિશ્રાંતિ પામતું નથી. મોટાં મોટાં શાસ્ત્રોને
 વિચાર કરવામાં કુશળ પાંડિત્ય પણ સારું નથી,
 પરાયો કોયોતું વિવેચન કરવાનું સામર્થ્ય પણ
 સારું નથી અને ઉત્તમ ઉત્તમ કથાઓનું વર્ણન
 કરવાનું સામર્થ્ય પણ સારું નથી; કેમકે વિવેકી
 પુરુષોત્તમ મન એમાં ક્યાંય પણ વિશ્રાંતિ પામતું
 નથી. લાંબા કાળ સુધીનું જીવન, કે જે ઘણી
 ચિંતાઓથી ભરપૂર હોય છે, તે પણ સારું નથી,
 મરણ કે જે એક ભતતું મોટું મૂંઢપણું છે તે
 પણ સારું નથી અને નરકવાસ કે સ્વર્ગવાસ પણ
 સારાં નથી, કેમકે વિવેકી પુરુષોત્તમ મન એમાં
 ક્યાંય પણ વિશ્રાંતિ પામતું નથી. આ પ્રમાણે
 વિચાર કરતાં વિવેકી પુરુષને જગતના વિવિધ
 પ્રકારના ક્રમોમાંથી કોઈ પણ ક્રમ રમણીય લાગતો
 નથી; કેમકે સંધના ક્રમો મતિને મૂકે કરનારા છે.
 મૂંઢ મતિવાળા માણસને જ જગતના ક્રમો રમ-
 ણીય લાગે છે. જે પદાર્થ અત્યંત અનિત્ય સમ-
 બંધો હોય, તેમાં મહાત્મા પુરુષોને સદાની

વિશ્રાંતિ કેમ જ પ્રાપ્ત થાય ?^{૩૨-૩૬}

इति विविधजगत्कमाः समस्ताः सल्ल मति-
मूढतया नरस्य रम्याः । चलतरकलनादिते
पदार्थे कथमुपयांति चिरस्थितिं महान्तः ॥३६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણુના પૂર્વાર્ધનો 'સમાધાનસંક-
ટપનિરાકરણુ' એ નામનો
સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૨૪ મો ॐ

દેહમાંની નાડીઓ અને ચક્ર
વગેરેનું વર્ણન

एकैव केवला दृष्टिर्निरापाया गतध्रमा ।

विद्यते सर्वविचरेषु सर्वश्रेष्ठा समुन्नता ॥ ૧ ॥

ભુશુંડ ઓલ્યો:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! સધળાં
જાનોમાં એક ધ્રુવવિદ્યા જ અવિનાશી કળને
આપનારી, જ્ઞાતિ વગરની અને જીઆઈવાળી
હોવાથી સધળા અંશોમાં શ્રેષ્ઠ છે.^૧ સાક્ષાત્કાર-
પર્યંત આત્મવિચાર જ સધળાં દુઃખોનો અંત
કરનાર છે અને લાંબા કાળથી પ્રાપ્ત થયેલા
સંસારરૂપી પરાય સ્વપ્નના જાગરો કરનાર છે.^૨
એક આત્મચિંતા જ નિઃકલંક છે; જ્યાં મન પણ
પહોંચતું નથી, એવા મોટા માર્ગમાં (નિરતિશય
આનંદમાં) વિચરનારી છે. સધળાં દુઃખોનો તથા
ચિંતા આદિ અનર્થોનો વિનાશ કરનારી છે.^૩
જેમ આંદોળીથી અંધકારનો સારી રીતે નાશ થાય
છે, તેમ આત્મચિંતાથી સધળા અનર્થોનો અંત
સારી રીતે થાય છે.^૪ હે વસિષ્ઠમુનિ ! જેમાં કંઈ
પણ સંકલ્પ હોતો નથી એવી અને શ્રેષ્ઠ ક્રાંતિમાં
રહેલી એ આત્મચિંતા, આપના જેવાઓથી સહે-
જે પામી શકાય એવી છે અને અમારા જવાઓ-
થી તે કોઈ રીતે પામી શકાય એવી નથી.^૫ અમારા

× આ ચોવીસમા મર્ગમાં દેહની નાડીઓના ક્રમ-
સહિત અને ૭ મનોના રહસ્યસહિત પ્રાણચિંતાનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

જેવા સામાન્ય બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ તો છેલ્લામાં
છેલ્લી ક્રાંતિમાં રહેલા અને સધળી કલ્પનાઓથી
પર એ આત્મચિંતાનરૂપ પદને શી રીતે પામી
શકે ? હે મહામુનિ ! એ આત્મચિંતારૂપી મહા-
રાણીની ક્રેટલીક સખીઓ છે, 'કે જાણે વિજ્ઞા-
નરૂપી ચંદ્રના પ્રકાશથી રીતળ છે અને ચોડાક
અંશમાં આત્મચિંતા જેવી જ છે. આત્મચિંતાનું
સમાનપણું ધરાવનારી આત્મચિંતાની ક્રેટલી-
એક સખીઓમાંની એક પ્રાણચિંતા નામની
સખી કે જે સધળાં દુઃખોનો નાશ કરનારી છે,
સધળાં સોમાગ્યોને વધારનારી છે અને જીવનના
કારણરૂપ છે તેનો મેં આશ્રય કર્યો છે.^{૭,૮}

• વસિષ્ઠ ઓલ્યો:-હે રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે
તે કાકજીયુંડનું ગોલડું સાંભળીને મેં પછી પ્રાણ-
ચિંતાનો વિષય મારા બહુવામાં છતાં પણ કોતુ-
હને લીધે ધીરજથી એ કાકજીયુંડને પૂછ્યું કે, 'હે
સધળા સંશયોનું છેદન કરનારા અને અત્યંત
લાંબા કાળ સુધી જીવનારા મહાત્મા મુનિ ! તમે
જે પ્રાણચિંતા કહી તે કેવા પ્રકારની હોય છે ?
એ અને સારી રીતે જણાવો.^{૧૦-૧૧}

ભુશુંડ ઓલ્યો:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! તમે સધ-
ળાં વેદાંતોને બહુ છે તથા સળળા સંશયોને દૂર
કરનાર છે, તે છતાં મને કાગડાને પૂછો છો; માટે
હું ધારું છું કે, મારી મરકરી કરવા માટે જ પૂછો
છો. અથવા તમારી પાસેથી પ્રાણચિંતાનો વિષય
વિશેષ રીતે જણવા માટે હું તમારા પ્રશ્નોના
ઉત્તર આપું છું; જેમાં મને શી હાનિ છે^{૧૨}
જેથી મને લાંબા કાળ સુધીનું જીવન મળ્યું છે
અને આત્મલાભ થયો છે એવી પ્રાણચિંતા વિષે
તમને જણાવું છું તે સાંભળો.^{૧૩} હે મહામુનિ !
આ દેહરૂપી સર્વાંગસુંદર ઘરને જીવો, કે જે
ઘર વાત, પિત્ત તથા કફરૂપી મોટા થાંભલાઓ-
વાળું છે, સુખ આદિ ત્રણ દ્રાગેવાળું છે,^{૧૪}
લિંગચરીરરૂપી સ્ત્રીવાળા તથા લિંગચરીરરૂપી
કુટુંબવાળા અહંકારરૂપી શૂંદરચે ચારે બાજુ.

પાળેલું છે;^{૧૫} કાનની ખૂટાડપ અગાશીઓવાળું છે, ઢેશોડપી છાજવાળું છે, નેત્રોડપી મોટાં ગોખોવાળું છે, ઢેજનો તમે સાક્ષીરૂપે અનુભવ કરો છો. તે મોઢાડપી પ્રધાન દારવાળું છે, હાથ તથા પડખાંઓડપી ખડોવાળું છે, દંતોની પંક્તિઓડપ બેરસલ્લીની માળાઓથી શણગારેલી દારની દોતરવાળું છે;^{૧૬,૧૭} સર્વદા આંખ, જીભ તેમજ આમડી આદિ દારપાળોવાળું છે, લિંગશરીરદ્વારા, સર્વજ્ઞ ફેલાયેલા આત્મપ્રકાશથી વ્યાપ્ત છે, વિશેષે કરીને આંખોની કીટ્ટીઓડપ આગલા ગોખોમાં બેસનારા જીવડપી રચામીવાળું છે;^{૧૮} રુધિર, માંસ તથા વસાના લેપવાળું છે, નાડીઓડપી દોરડાંઓના સમૂહવાળું છે, બડાં હાડકાંરૂપે કાષ્ઠીથી બંધાયેલું છે અને તેથી જ મજબૂત તથા સારી રીતે ગોઠવાયેલું રહેનાર છે. હે મહાસુનિ! આ દેહની અંદર કાળા પડખામાં છંદા નામની કામળ સૂક્ષ્મ નાડી રહેલી છે અને જસણા પડખામાં પિંગલા નામની કામળ સૂક્ષ્મ નાડી રહેલી છે. એ બે નાડીઓ સૂક્ષ્મ હોવાથી આખા દેહમાં પ્રગટ નથી (પણ તાકના પુટોમાં પ્રાણના સંચારરૂપ ચિહ્નથી જણાય છે). દૈવમાં કામળ, એકબીજાની સાથે મળતાં દેહમાં પત્રોવાળાં, હાડકાંથી તથા માંસથી ગોઠવાયેલાં અને જાંચી નાળોવાળાં કમળોની ત્રણ ભેડાઓડપ ત્રણ યંત્રો છે. એ કમળોની પાંખડીઓ સઘળા દેહના આકાશમાં ફરતા નિઃશ્વાસરૂપ (પહારથી અંદર જતા શ્વાસ) વાયુના અમૃતના સિંચનથી જરાક જીવડે છે અને ઉચ્છ્વાસ (અંદરથી પહાર જતા શ્વાસ)રૂપ વાયુથી જરાક બિડાઈ જાય છે—અર્થાત્ પ્રાણવાયુથી (ઉચ્છ્વાસથી) વેરાઈને જરાક સંકોચાઈ જાય છે અને અપાનવાયુથી (નિઃશ્વાસથી) વેરાઈને જરાક જીવડે છે. પ્રત્યેક ઉચ્છ્વાસમાં તેઓનું જરાક બિડાવું થાય છે અને પ્રત્યેક નિઃશ્વાસમાં તેઓનું જરાક જીવડવું થાય છે. જેમ આરણ્યમાં લતાનાં પાંદડાં

હાલતાં, વાયુ ચારેબાજુ વધે છે, તેમ દૈવ્યકમળોની પાંખડીઓ હાલતાં અંદરનો વાયુ વધે છે. વૃદ્ધિ પામેલાં એ વાયુ નીચે તથા જાંચે રહેલી નાડીઓમાં અનેક પ્રકારનાં પોતાનાં સ્થાન કરીને આ દેહમાં પસરે છે.^{૧૯-૨૪} એ દૈવ્યનો વાયુ એ પ્રમાણે જુદાં જુદાં ઠેકાણે સ્થાન કરીને જુદા જુદા પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે, ઢેજ ચેષ્ટાઓ ઉપરથી વિદ્વાન લોકોએ તેને પ્રાણ, અપાન તથા સ્પ્રાન્ત આદિ જુદાં જુદાં નામો આપેલાં છે.^{૨૫} જેમ ચંદ્રના વિંખમાંથી કિરણો જાંચે તથા નીચે ફેલાય છે, તેમ દૈવ્યકમળનાં એ ત્રણ યંત્રોમાંથી સઘળી પ્રાણશક્તિઓ દેહમાં જાંચે તથા નીચે ફેલાયેલી છે. એ પ્રાણશક્તિઓ અનુસરને દેહમાં ફેલાવવા માટે જાય છે, આવે છે, ખેંચે છે, હરે છે, વિહાર કરે છે, જાંચી ચઢે છે અને નીચે પણ જતરે છે.^{૨૬,૨૭} દૈવ્યકમળોમાં રહેલા એ વાયુને પંક્તિ 'પ્રાણ' કહે છે. એ પ્રાણની કોઈ શક્તિ નેત્રોને ઉપાડ-મીંચ કરાવે છે, કોઈ શક્તિ સ્પર્શનું ચઢણ કરે છે, કોઈ શક્તિ ગંધનું ચઢણ કરે છે, કોઈ શક્તિ અનન્યે પચાવે છે અને કોઈ શક્તિ વચનોને બોલે છે. આડું યું કહું ? ટૂંકમાં એટલું જ સમજવાનું છે કે, જેમ યંત્રોના સૂત્રધાર યંત્રમાં રહેલી દરેક ક્રિયા ચલાવે છે, તેમ એ મહાસમૃધ્ પ્રાણવાયુ શરીરમાં સઘળી ક્રિયાઓ કરે છે.^{૨૮-૩૦} તેમાં ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસ એ નામના બે પવનો કે જોઓ 'પ્રાણ તથા અપાન' એ નામોથી પ્રખ્યાત છે અને પ્રકટ છે, તેઓમાં ઉચ્છ્વાસ અંદરથી ઉપર આવે છે અને નિઃશ્વાસ ઉપરથી અંદર જાય છે. હે મહાસુનિ! એ બે પવનો કે જે અનુક્રમે ઉપણ તથા શીતળ છે, સર્વદા દેહરૂપી આકાશમાં ખેંપો કર્યો કરે છે, દેહરૂપી મોટા યંત્રને ચલાવ્યા કરે છે, એમ કરતાં છતાં પણ શ્રમથી રહિત જ રહે છે, દૈવ્યરૂપી આકાશમાં અનુક્રમે સૂર્યનું તથા ચંદ્રનું કામ કરે છે, અનુક્રમે આશિસ્વરૂપ તથા ચંદ્ર-

સ્વરૂપ છે, શરીરરૂપી નગરનું પાલન કરનારા મનના રથનાં પૈડાંઓરૂપ છે અને અહંકારરૂપી રાજાને વખાણના યોગ્ય પ્યારા ઘોડાઓરૂપ છે, તેઓની ગતિને હું સર્વંદા અનુસરી રહ્યો છું. (જમ ઉઘ્ઘાસ તથા નિઃશ્વાસ એ પાપથી અને વિષયોમાં આસક્તિથી રહિત છે, તેમ પાપથી અને વિષયોમાં આસક્તિથી રહિત રહેવું અને 'સમષ્ટિપ્રાણરૂપ હું છું' એવી ધારણા કરવી, એ તેમની ગતિને અનુસરીને રહેવા બરાબર સમજવું.) હે વસિષ્ઠમુનિ! એ ઉઘ્ઘાસ અને નિશ્વાસ નામના શરીર સંબંધી બે પવનો કે જ્યાં શરીર ટકતાં સુધી એકધારી રીતે રહે છે; અને જ્યારે તમા, સ્વપ્નમાં તથા સુષુપ્તિમાં સર્વંદા સમરૂપે જ રહે છે, તેઓની ગતિને હું અનુસર્યો કરું છું; તેથી જમ સુષુપ્તિમાં રહેલાના દિવસો પસાર થાય તેમ મારા દિવસો પસાર થાય છે. ૩૧-૩૨ એમની નાડીઓમાં ગતિ હોય છે, તો પણ કમલનાળના તંતુના એક નાના ટુકડાના હંબરમાં ટુકડાથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે, માંડ જણાય એવી છે. હે મહાત્મા વસિષ્ઠમુનિ! નિરંતર આલ્યા કરતા એ હૃદયના પવનોની ગતિ, જે શ્રુતિઓમાં વર્ણવેલી છે, તેને અનુસરવામાં આવે તો પુરુષ મનમાં સર્વંદા આનંદ અનુભવે છે, મૃત્યુના પાપથી મુક્ત થાય છે અને કદી પણ આ સંસારમાં ફરીવાર જન્મતો નથી. ૩૩-૩૮

અવિરતગતયોર્મતિં વિદિત્વા હૃદિ મરુતોર-
નુસૃત્ય ચોદિતાં તામ્ । ન પુનરિદં હિ જાયતે
મહાત્મન્ મુદિતમનાઃ પુરુષઃ પ્રણટયાન્નઃ ॥૩૯॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પ્રાણવિચારણ' એ
નામનો સર્ગ ૨૪ ચો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો

પ્રાણ-અપાનની ગતિ અને પ્રાણ-
યામ ઉપાસનવિધિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इत्थं स कथयन् पक्षी पृष्टस्तत्र पुनर्मया ।
कीदृशी प्राणवातस्य गतिरित्येव राघव ॥ १ ॥
વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામચંદ્ર! એ પ્રમાણે
બાપણ કરતા તે છુટુંડ પક્ષીને, મેં ફરીવાર તે
તે વિષયમાં પૂછ્યું કે, 'પ્રાણવાયુની ગતિ કેવી
હોય છે?'

છુટુંડ યોદ્યા:-હે વસિષ્ઠમુનિ! તમે સમજું
જણો છો, છતાં પણ લીલાથી મને શા માટે
પૂછો છો? આપ મને લીલાથી પૂછો છો તો
પણ આપના પૂજવાથી હું ઉત્તર આપું છું.^૧
પ્રાણની ગતિના વિષયમાં મારું વચન સાંભળો.
એ પવન સર્વંદા ચલનશક્તિવાળો અને સર્વંદા
ગતિ કરનારો છે. બહારના તથા અંદરના અનેક
વિભાગોવાળા આ દેહમાંથી ઉપર ગતિ કર-
નારો જે પવન (ઉઘ્ઘાસ) છે, તે પ્રાણ કહે-
વાય છે.^૨ બહારના તથા અંદરના અનેક વિભા-
ગોવાળા આ દેહમાં બહારથી પાછો મોઢામાં
પેસીને જે અંદર ગતિ કરનારો પવન (નિશ્વાસ)
છે, તે અપાન કહેવાય છે. એ અપાન પણ સર્વંદા
ચલનશક્તિવાળો અને સર્વંદા ગતિવાળો છે. જ્યાર-
તમાં, સ્વપ્નમાં અને સુષુપ્તિમાં પણ એ ઉઘ્ઘાસ
તથા નિશ્વાસોની ગતિથી યત્ન વગર જ ન
રીતે ઉત્તમ પ્રાણાયામો થયા કરે છે, તે રીતને હું
લોકોના કલ્યાણને માટે જણાવું છું, તે સાંભળો.
કરો યત્ન કર્યો વગર પોતાની મેળે જ હૃદયકમ-
ળોની મુહાઓમાંથી પવન ઉઘ્ઘાસરૂપે બહાર

૧ આ પચોસમા સર્ગમાં ઉઘ્ઘાસની તથા નિશ્વાસની ગતિઓના રસ્યક આદિ પ્રાણાયામોની કલ્પના કરવામાં આનરે, અને એ બન્ને પવનનો જેમાંથી જન્મ થાય છે તથા જેમાં લય થાય છે, તે જાણવું પણ વર્ણન કરવામાં આવશે

નીકળવા તૈયાર થાય છે અને તેથી અંદરનું આકાશ ખાલી થાય છે, તેને ધીર પુરુષો રેચક પ્રાણાયામ કહે છે. ઉચ્છ્વાસ મુખ વગેરેમાંથી બહાર નીકળી નીચે બાર આંગળ સુધીના પ્રદેશને દબાવે છે અને તેથી બહારના આકાશનો પ્રદેશ પુરાઈ જાય છે, તેને ધીર પુરુષો પૂરક પ્રાણાયામ કહે છે. એવી રીતે જ બહારથી ચત્ત વગર જ નિઃશ્વાસ અંદર પેસે છે તેથી અંદરના આકાશનો પ્રદેશ પુરાઈ જાય છે, તેને પણ ધીર પુરુષો પૂરક પ્રાણાયામ કહે છે. બહારથી અંદર આવેલા નિઃશ્વાસ પૂરે થયા પછી જ્યાં સુધીમાં ઉચ્છ્વાસ દૃઢ્યમાં ઉદય પામ્યો ન હોય, ત્યાં સુધીની અવસ્થા કુંભક કહેવાય છે, કે જે યોગીઓના અનુભવમાં આવે છે. ૪-૬ બહાર પણ રેચક, કુંભક અને પૂરક, એ રીતે પ્રયત્ન વિના જ પ્રાણાયામની ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે. નાકની ટોચથી બહારનો બાર આંગળ સુધીનો નીચેના પ્રદેશ, કે જે નિઃશ્વાસને આવવાનું સ્થાન છે, તેમાં પણ સર્વદા ચત્ત વગર જ પૂરક, કુંભક તથા રેચક નામના ત્રણ સ્વભાવો થવાનું વિદ્વાન લોકોએ જ કહ્યું છે; તે જણાવું છું, તેને તમે સાંભળો. બાર આંગળના પ્રદેશના છેડામાંથી જે નિઃશ્વાસ નામનો પવન ઉદય પામે છે, તે પવનની બહારના પ્રદેશમાં થતી પૂરક આદિ અવસ્થાઓનું નીચે પ્રમાણે ચિંતન કરવું. નાસિકાના અગ્રથી બહાર બાર આંગળ સુધીના નીચેના આકાશમાં જે બારમા આંગળનો છેડો નાસિકાની ટોચની સામે હોય છે, તેમાં માટીની અંદર રહેલા પણ નહિ ઉત્પન્ન થયેલા ધડાની પેઠે, નિઃશ્વાસની જે સ્થિતિ હોય છે, તેને વિદ્વાનો કુંભક કહે છે. દૃઢ્યમાંથી બહાર નીકળતા ઉચ્છ્વાસની નાસિકાની ટોચ સુધી જે ગતિ થાય છે, તેને યોગી લોકો પહેલો બાહ્યપૂરક કહે છે અને નાસિકાની ટોચમાંથી નીકળેલા ઉચ્છ્વાસની બાર આંગળ સુધીના પ્રદેશમાં જે ગતિ થાય છે, તેને યોગી-લોકો બીજો બાહ્યપૂરક કહે છે. ઉચ્છ્વાસ નાસિકાની

કાની ટોચમાંથી બહાર નીકળી બાર આંગળને છેડે અસ્ત પામ્યા પછી, જ્યાં સુધીમાં નિઃશ્વાસ ઉદય પામ્યો ન હોય ત્યાં સુધીમાં પૂર્ણ સ્થિતિવાળો કુંભક થાય છે, એમ યોગી લોકો કહે છે. નિઃશ્વાસની નીચે બારમા આંગળના છેડામાં અલ્પનથી પહેલો ક્ષણમાં જે ગતિ માટે તૈયારી થાય છે, તેને યોગી લોકો બાહ્ય-રેચક કહે છે. નિઃશ્વાસનું બારમા આંગળના છેડામાંથી ઊઠીને જે પુષ્કરપપણું થાય છે, તેને યોગી લોકો અપાનનો બીજા પ્રકારનો પૂરક કહે છે. ૧૦-૧૨ આ ઉચ્છ્વાસના તથા નિઃશ્વાસના બહાર તથા અંદર જે નિરંતર કુંભક આદિ સ્વભાવો થયા કરે છે, તેઓની ઉપાસના કરવામાં આવે તો ફરી વાર જન્મ થતો નથી. હે મોટી બુદ્ધિવાળા વસિષ્ઠમુનિ ! મેં પ્રાણ-અપાનના જે આ દશ સ્વભાવો કહ્યા, તેઓનું રાત્રિદિવસ અનુસંધાન કરવાથી સુકૃત પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬, ૨૦ સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત અચળતાવાળા આ દશ સ્વભાવોના સ્મરણનો આશર્તા, બેસર્તા, જગર્તા અને સૂતાં પણ અસ્થાસ રાખવામાં આવે તો, સમય પ્રાપ્ત થતાં પવનની ગતિ બંધ પણ કરી શકાય છે. આ કુંભક આદિ સ્વભાવોનું બુદ્ધિથી સારી પેઠે સ્મરણ રાખવામાં આવે તો, જે કાંઈ કરવામાં આવે, કે જે કાંઈ ભોગવવામાં આવે, તેમાં પોતાને ક્યું કર્તા-ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. આ પ્રાણચિંતનના કામમાં વળગી રહેનારું મન, બહારના વિષયોને પોતાની મેળે જ છોડતું જાય છે. તેથી કેટલેક દિવસ પોતાની મેળે જ દેવજપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. જન શ્રાવણ દ્વિતરના ચામડાના વાસણમાં ભરેલા દૂધ વગેરેમાં રચિ કરતો નથી, તેમ આ પ્રાણચિંતનનો અસ્થાસ કરનારા પુરુષનું મન બહારના વિષયોમાં રચિ કરતું નથી. જે વિદ્વાનો આ પ્રાણચિંતનનો અસ્થાસ રાખીને રહે છે, તેઓ શોકથી રહિત જ યર્થચક્રયા છે; અને જે કાંઈ પામવાનું છે તેને સંપૂર્ણ રીતે

પામી ચૂક્યા છે, એમ સમજવું. બેસતાં, ચાલતાં, ઊઠતાં, સૂતાં ને જગતાં પ્રાણચિંતનનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે, તો બંધન પ્રાપ્ત થવું નથી. પ્રાણચિંતનના અભ્યાસથી જ્યોતે બોધ પ્રાપ્ત થો હોય છે, એવા પુરુષોનું ચિત્ત મોહથી અને વેલથી રહિત અને સ્વસ્થ થઇને પ્રત્યક્ષ આત્મામાં જ રહે છે. યોગી પ્રાણચિંતન કરવાના પ્રભાવથી સારી રીતે સ્વસ્થ થઇને સુખી રહે છે. હે ત્રિષિધસુનિ ! દૃઢ્યમાં રહેલા કમળપત્રમાંથી પ્રાણના ઉદ્દીપ્તો ઉદય થાય છે અને એ પ્રાણ બહાર નીકળીને બાર આંગળના પ્રદેશના છેડામાં અસ્ત પામે છે. અપાનનો (નિઃશ્વાસનો) ઉદય બહારના બારમા આંગળના છેડામાંથી થાય છે અને દૃઢ્યમાં રહેલા કમળમાં તેનો અસ્ત થાય છે. બારમા આંગળના છેડા સુધીના આકાશમાં જ્યાં પ્રાણ અસ્ત પામે છે, ત્યાંથી તરત જ અપાન ઉદય પામે છે.^{૨૧-૩૧} પ્રાણ અગ્નિની શિખાની જમ બહારના આકાશ તરફ ચાલ્યા કરે છે અને અપાન દૃઢ્યના આકાશ તરફ નીચા પ્રદેશમાં જળની પેઠે ચાલ્યા કરે છે.^{૩૨} અપાનરૂપ ચંદ્રમા બહારથી આવીને દૃઢ્યને સંતોષ અને શાન્તિ આપે છે અને પ્રાણરૂપ સૂર્ય અથવા અગ્નિ શરીરના અંદરના ભાગને તપાવે છે. પ્રાણરૂપ ઉત્તમ સૂર્ય, પ્રત્યેક રાણમાં દૃઢ્યના આકાશને તપાવીને પછી મોઢાના આંગળના આકાશને તપાવે છે. અપાનરૂપ ચંદ્રમા મોઢાના આંગળના ભાગને લીંજવી દઇને, પછી તરત જ દૃઢ્યના આકાશને લીંજવી દે છે. અપાનરૂપ ચંદ્રના છેલ્લા ભાગને પ્રાણરૂપી સૂર્ય જે ઠેકાણે (હાર્દબ્રહ્માં) ગળી જાય છે, તે પદને પામવથી દ્રીવાર શોક કરવો પડતો નથી.^{૩૩-૩૬} પ્રાણરૂપ સૂર્યના છેલ્લા ભાગને અપાનરૂપી ચંદ્રમા જે ઠેકાણે (બારમા આંગળના છેડાના આકાશરૂપ બ્રહ્માં) ગળી જાય છે, તે પદને પામીને મનુષ્યને પાછો જન્મ મળતો નથી. પ્રાણ જ અંદરના તથા બહારના આકાશમાં સૂર્યપણાને

પામીને, પાછો પોતે જ આનંદ આપનારા ચંદ્રપણાને પ્રાપ્ત થાય છે;^{૩૭,૩૮} અને એ પ્રાણ જ શરીરને ઉત્સાહ આપનારા ચંદ્રપણાને તજી દઇને સણમાત્રમાં શોષણ કરનારા સૂર્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પ્રાણપણું અને અપાનપણું એ એક પવનના જ ધર્મો છે.^{૩૯} પ્રાણ ઉષ્ણપણાને તજીને જ્યાં સુધી શીતપણાને પામ્યો હોય નહિ ત્યાં સુધી વચલી અવસ્થામાં દેહથી બહાર પ્રાણનો લય થવાને લીધે આત્માના નિર્દેહપણું, નિષ્ક્રિયપણું અને મનરહિતપણું ઇત્યાદિ વાસ્તવિક સ્વભાવો વિચારી શકાય છે; અને એ વિચારને લીધે, દેશ-કાળની મર્યાદા વિનાના આત્મામાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા યોગીને શોક કરવો પડતો નથી. દૃઢ્યની અંદર જ્યાં પ્રાણના તથા અપાનના નિત્ય ઉદય-અસ્તો થયા કરે છે, એવું જ મનનું અધિધાન (બ્રહ્મ) છે, તે એ જાણવામાં આવે તો મન દ્રીવાર ઉત્પન્ન થવું નથી. દૃઢ્યમાં પ્રાણના, અપાનના, તેમના ઉદય તથા અસ્તોના અને તેમના જવાના અધિધાનશૂત જે સ્વયંપ્રકાશ દેવ (આત્મા) છે, તેને જોનારા પુરુષને દેખતો સમજવો, બીજા પુરુષોને તો આંધળા જ છે એમ સમજવું. બહારનો અંધકાર ઓછો થાય અથવા ન થાય, તો પણ તેથી કશું થવું નથી; માટે દૃઢ્યના અંધકારનો જ નાશ કરવો જોઇએ, જે જથી સુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. બહારનો અંધકાર ઓછો થાય તો કેવળ જગતનો જ પ્રકાશ થાય છે, પણ જે દૃઢ્યનો અંધકાર નાશ પામે તો આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે; જથી દૃઢ્યના અંધકારનો નાશ થાય તે વસ્તુને જાણવાથી સુક્તિ મળે છે. પ્રથમ ચત્તપૂર્વક પ્રાણરૂપી સૂર્યના ઉદયનું અને અસ્તનું અવલોકન કરવું જોઇએ. દૃઢ્યકમળની શુદ્ધિમાં જ્યાં અપાનરૂપી ચંદ્ર અસ્ત પામે છે, તે જ સ્થાનમાંથી બહાર આવતો પ્રાણરૂપી સૂર્ય ઉદય પામે છે. જમ છાયા અસ્ત પામતાં તે જ સ્થળમાં તુરત તડકા ઉદય પામે છે, તેમ અપાન

અસ્ત પામતાં, તે જ સ્થળમાંથી (હૃદયકમળમાંથી) પ્રાણ ઉદય પામે છે. જમ તડેલા ચારે બાજુ નાશ પામતાં તરત જ છાયા ઉદય પામે છે, તેમ પ્રાણ બહારના પ્રદેશમાં અસ્ત પામતાં, ક્ષણગાનમાં અપાન ઉદય પામે છે. હે મહામુનિ! પ્રાણની જન્મભૂમિમાં અપાન નાશ પામે છે અને અપાનની જન્મભૂમિમાં પ્રાણ નાશ પામે છે એમ સમજવું. ૪૦-૪૬ પ્રાણ અસ્ત પામતાં અને અપાનનો ઉદય થતાં બહારના પ્રદેશમાં જે કુંભક થાય છે, તેનું લાંબા કાળ સુધી અવલંબન કરવામાં આવે અર્થાત્ અપાનનો ઉદય શેકવામાં આવે તો ફરીવાર શેક કરવો પડતો નથી. અપાન અસ્ત પામતાં અને પ્રાણ ઉદય પામતાં અંદરના પ્રદેશમાં જે કુંભક થાય છે, તેનું લાંબા કાળ સુધી અવલંબન કરવામાં આવે; અર્થાત્ પ્રાણને ઉદય પામતો શેકવામાં આવે તો ફરીવાર શેક કરવો પડતો નથી. અપાનના ઉદયના સ્થાનથી દૂર ભાગમાં પ્રાણનો જે રેચક થાય છે તેનો આધાર લઈ પ્રાણને સંપૂર્ણ ખાલી કરી નાખતાં સ્વચ્છ કુંભકનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ફરીવાર પરિતાપ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૪૭-૫૦ અપાન બહારના પ્રદેશને ખાલી કરીને અંદર પેસતાં પ્રાણની ગતિથી પહેલાં દેહની અંદર જે પૂરક થાય છે તેની ઉપાસના કરવામાં આવે તો પણ ફરીવાર જન્મ લેવો પડતો નથી. પ્રાણ અને અપાન એ બન્ને જની અંદર લય પામે છે, તે શાંત આત્મરૂપ પદ્ધતું અવલંબન કરવામાં આવે તો ફરીવાર પરિતાપ પ્રાપ્ત થતો નથી. અપાન પ્રાણનું ભક્ષણ કરી જતાં અથવા પ્રાણ અપાનનું ભક્ષણ કરી જતાં-અર્થાત્ બહાર અથવા અંદર તેઓની વચલી અવસ્થામાં દેશકાળ આદિ સઘણ ચૈતન્યસ્વરૂપ જ યઈ જાય છે, તેનું અનુસંધાન કરવામાં આવે તો ફરીવાર શેક કરવો પડતો નથી અને મન ફરીવાર ઉત્પન્ન જ થતું નથી. જે અંદરના સ્થળમાં પ્રાણ અપાનને ગળી જાય છે અથવા જે

બહારના સ્થળમાં અપાન પ્રાણને ગળી જાય છે, તે બન્ને સ્થળમાં દેશ તથા કાળ નાશ પામે છે તેનો વિચાર કરી જુઓ. પ્રાણનો અસ્ત થયા પછી અપાનના ઉદય વગરની જે ક્ષણ રહે છે, તે પ્રયત્ન વિના જ મળેલ બહારનો ઉત્તમ કુંભક છે અને અપાનનો અસ્ત થયા પછી પ્રાણના ઉદય વગરની જે ક્ષણ રહે છે, તે પ્રયત્ન વિના જ મળેલ અંદરનો ઉત્તમ કુંભક છે એમ યોગીઓએ નિશ્ચય કરેલો છે. એ કુંભકજ આત્માનું રૂપ છે, એ કુંભક જ શુદ્ધ પરમ ચૈતન્ય છે, એ કુંભકજ સર્વત્ર અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને એ કુંભકને પામીને જ ફરી વાર શેક કરવો પડતો નથી. ૫૧-૫૦ જન્મ પુરુષનું અંદર સુગંધ રહે છે તેમ પ્રાણની અંદર રહેલ (પ્રાણના અધિષ્ઠાનરૂપ) અને પ્રાણથી પણ રહિત તથા અપાનથી પણ રહિત એવા ચૈતન્યરૂપ આત્માની ઉપાસના કરીએ છીએ. ૫૨, જળની અંદર રસ રહે છે તેમ અપાનની અંદર રહેલા (અપાનના અધિષ્ઠાનરૂપ) અને પ્રાણથી પણ રહિત તથા અપાનથી પણ રહિત એવા ચૈતન્યરૂપ આત્માની ઉપાસના કરીએ છીએ. ૫૩ ચિદાત્મા કે જે પ્રાણના તથા અપાનના નાશ થયા પછી પણ રહે છે અને પ્રાણના તથા અપાનના મધ્યરૂપ પણ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ૫૪ ચિદાત્મા કે જે પ્રાણના પણ પ્રાણરૂપ છે, જીવના પણ પરમ જીવનરૂપ છે અને દેહાદિકને પોતામાં રાખનાર છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે વાસ્તવિક સત્ય છે, મનના પણ મનરૂપ છે, બુદ્ધિના પણ બુદ્ધિરૂપ છે અને અહંકારના પણ અહંકારરૂપ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ૫૫ જન્મો સઘણું રહ્યું છે, જથી સઘણું થયું છે, જે સઘળારૂપ છે, જે સર્વ સ્થળમાં રહેલ છે અને જે સર્વત્ર છે તથા નિત્ય છે, તે ચૈતન્યતત્ત્વનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચૈતન્યતત્ત્વ કે જે પ્રકાશના પણ પ્રકાશરૂપ છે, પવિત્ર છે, સઘળી પવિત્ર વસ્તુઓને પણ પવિત્ર

કરનાર છે અને મન તથા બુદ્ધિ આદિ વિકારો થતાં પણ પોતાના સ્વભાવમાથી બ્રહ્મ થતું જ નથી, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ૧૪૯૭ જે ચૈતન્યતત્ત્વ અપાન અસ્ત પામતાં પ્રાણ ઉદય ન પામ્યો હોય તે કાણમાં દેશકાલાદિકની કલ્પના-ઓરૂપી કલંકથી રહિત પ્રતીત થાય છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ૧૫ જે ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રાણ અસ્ત પામતાં અપાન ઉદય ન પામ્યો હોય તે કાણમાં-અર્થાત્ સંધિકાળમાં ઉપાધિરહિત જણાઈ રહે છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. જે ચૈતન્યતત્ત્વ કે જ્યાં પ્રાણનો પણ અસ્ત થાય છે, અપાનનો પણ અસ્ત થાય છે અને જ્યાં પ્રાણ કે અપાન મુદ્દલ ઉત્પન્ન જ થયા નથી, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ૧૬ અંદર રહેલું પ્રાણનું ઠેકાણું તથા બહાર રહેલું અપાનનું ઠેકાણું કે જ્યાં યોગીઓને વિચારના સ્થાનરૂપ છે, તેઓના અધિષ્ઠાનભૂત ચૈતન્યતત્ત્વનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. જે ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રાણ નામની તથા અપાન નામની ઉપાધિઓરૂપ રથમાં ચડેલું છતાં સર્વંદા મર્યાદા વિનાનું છે, સર્વંદા પ્રાણની શોષણ કરવાની તથા અપાનની આહવાહ કરવાની શક્તિરૂપ છે અને એવી જ રીતે સઘળાં કારણોની શક્તિરૂપ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. જે ચૈતન્યતત્ત્વરૂપ કેવલ હૃદયમાં તથા બહાર પ્રાણના અને અપાનના કુંભરૂપ છે અને રચકરૂપે તથા પૂરકરૂપે વિવર્ત પામે છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. જે ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રાણના તથા અપાનના ચક્ષુરૂપ છે, તેઓની સત્તા-રૂપ તથા સ્ફુરણરૂપ છે, સઘળાં રૂપોથી રહિત છે અને પ્રાણના ચિંતનથી મેળવી શકાય છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. જે ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રાણ-વાયુના ચક્ષુરૂપ છે, ઇન્દ્રિયોની વિષયોમાં ગતિ-ના તથા વિષયોના ઉપભોગના કારણરૂપ છે અને સઘળાં કારણોના પણ કારણરૂપ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. જે સર્વોત્તમ ગુણ પદ સઘળી

કલ્પનાઓરૂપી કલંકોથી રહિત છે, આરોપની દૃષ્ટિથી જોતાં સર્વંદા સઘળી કલ્પનાઓથી વ્યાપ્ત છે, યથાર્થ અનુભવરૂપ નિરતિથય ઐશ્વર્યવાળું છે અને જને સઘળા દેવતાઓ પણ પ્રભુભ કરે છે, તેનું હું સર્વંદા ઉપાસન કરું છું ૭૦-૭૫

યદિલિલકલનાકલકલહીનં પરિવલિતં ચ સદા કલાગ્નેન । સ્વનુમવિભિન્નં પદં તદગ્નં સકલસુરપ્રણતં પરં પ્રપથે ॥ ૭૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાશમાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સમાધિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૨૬ મો — ૭

ભુશુંડ ચિરંજીવી હોવાનાં કારણો

॥ મુનુંડ વચાચ ॥

एषा हि चित्तविश्रान्तिर्मया प्राणसमाधिना ।

क्रमेणानेन संग्रामात्ત્વાत्मनि निर्मले ॥ ૧ ॥

'ભુશુંડ યોદ્યોઃ—હે વસિષ્ઠમુનિ । મેં જે કશો એ કંઈથી પ્રાણચિંતન કરીને તેના પ્રભાવથી આપોઆપ નિર્જળ આત્મામાં ચિત્તની વિશ્રાંતિ મેળવી છે. એ વિશ્રાંતિનો આશ્રય લઈને હું રહ્યો છું, તેથી મેરૂપવર્તનું ચક્ષુરૂપ થતાં પણ કાણમાત્ર પણ હું ચક્ષિત થતો નથી. જતાં, જોડતાં, ભગતાં અને સૂતાં પણ મારી એ આત્મામાં ચિત્તની વિશ્રાંતિરૂપ સમાધિ કદી પણ ચક્ષિત થતી નથી. ચંચળ અને ઇષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ જગતની સ્થિતિઓ ગમે તેવી પ્રાપ્ત થતાં છતાં પણ હું વિશેષરહિત જ રહું છું, અંતર્મુખ જ રહું છું અને સ્વચ્છંદ-પણે પોતાથી પોતામાં જ રહું છું. ૧-૪ ઠાઈ સમયે સઘળા જગતનો વાયુ રોકાઈ જતાં પણ અને ગંગા આદિ મહાનદીઓના પ્રવાહો અટકી જતાં પણ આ સમાધિનો ભંગ થયો હોય, તેનું મને સ્મરણ નથી.' હે મહાતપસ્વી । ઉચ્છૈસ તથા

* આ જીવસમા સર્ગમાં ભુશુંડ પોતાના ચિરંજીવીપણાનાં કારણો કદી સંજ્ઞાપરશે.

નિઃશ્વાસની ગતિને અતુસરવાથી અને પરમાત્માના અવલોકનથી હું શોક વગરના આઘ-પરને પામેલો છું. મહાપ્રલયથી માંડીને પ્રાણીઓની જ જીવલ-પાથલ થયાં કરે છે, તેઓને ધીરજથી જોયા કરતો હું આજ દિવસ સુધી જીવું છું.^{૧૭} હું કદી પણ ભૂતંતું કે ભવિષ્યંતું ચિંતન કરતો નથી; પણ મનથી દેવળ વર્તમાન સ્વભાવનાજ અખંડિત સાક્ષીપણું રાખીને રહ્યા કરું છું; આવી પડેલાં જરૂરી કાર્યોમાં પણ કોઈ ભૂતની કૃણની ઇચ્છા નહિ રાખતાં નિરભિમાનપણાને લીધે દેવળ સુપુત્ર જેવી બુદ્ધિથી વર્તું છું; ઉદય-અસ્તોથી ભરેલી તથા અનેક કર્તવ્ય-અકર્તવ્યોવાળી આ સંસારની ચિંતાને ત્યાજ્ય ગણીને હું આત્મામાં જ રહું છું અને નિર્વિઘ્ન-પણે લાંબા કાળથી જીવ્યા કરું છું. ઉચ્છ્વાસની તથા નિઃશ્વાસની સંધિમાં સ્પષ્ટ પ્રકાશતા બ્રહ્મંતું જ અતુસધાન કર્યા કરતો હું પોતાની મેળે પોતામાં જ સંતુષ્ટ રહું છું અને વિઘ્નરહિત થઈને લાંબા કાળથી જીવ્યા કરું છું. 'આજ મને આ મનુષ્ય અને હવે પછી અચુક ઉત્તમ વસ્તુ મેળવીશ' એવી રીતની ચિંતા મને કદી પણ થતી નથી, તેથી હું લાંબા કાળ થયાં વિઘ્નરહિત થઈને જીવ્યા કરું છું. હું પોતાના અથવા પરાયા કોઈ પદાર્થને ક્યાંય કદી પણ વખાણતો નથી કે નિંદતો પણ નથી, તેથી લાંબા જીવનને પામ્યો છું.^{૧૮-૧૯} સર્વદા મારું મન સમતામાં જ રહેનારું હોવાને લીધે સુખની પ્રાપ્તિમાં રાજી થતું નથી અને કુઃખની પ્રાપ્તિમાં ખેદ પણ પામતું નથી, તેથી હું લાંબા જીવનને પામ્યો છું.^{૨૦} સર્વદા સખી રીતે પરમ ત્યાગતું અવલંબન કરીને મેં જીવનના આગ્રહ વગેરેને પણ છોડી દીધેલ છે, તેથી હું ચિરજીવી થયો છું.^{૨૧} હે વસિષ્ઠમુનિ! મારું મન ચપળતાથી રહિત છે, શોક વગરનું જ રહે છે, સ્વસ્થ છે, સમાધિનાજી છે અને શાંત છે, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. હું સર્વ સ્થળમાં

કાષ્ટને, સીને, પર્વતને, ખડને, અગ્નિને, હિમને અને આકાશને બ્રહ્મરૂપ જ દેખું છું; તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. 'આજ મને શું મનુષ્ય અને પાછું સવારે મને શું મળશે' એવી રીતનો ચિંતારૂપી જ્વર મને નથી, તેથી હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. વૃદ્ધવસ્ત્રા, મરણથી અને કુઃખથી હું ખીતો નથી અને રાજ્યની પ્રાપ્તિ જેવાં સુખોથી રાજી પણ થતો નથી, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.^{૨૨-૨૩} હે વસિષ્ઠમુનિ! 'આ બંધુ છે, આ શત્રુ છે, આ મારો છે અને આ પારકો છે' એવું કોઈ હું બાણતો નથી તેથી લાંબા કાળ થયાં જીવું છું અને મને કોઈ રોગ આદિ જવું નથી.^{૨૪} ચૈતન્ય કે જ સર્વરૂપ છે, સંવત્ પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, આદિથી તથા અંતથી રહિત છે અને જ્યાં કુઃખતું નામ નથી, તે હું છું; એમ બાણતું છું; તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.^{૨૫} હું આહાર કરતાં, વિહાર કરતાં, બેસતાં, જીતતાં, ઉચ્છ્વાસ લેતાં કે સૂતાં પણ 'હું-દેહ છું' એમ બાણતો નથી, તેથી ચિરજીવી છું.^{૨૬} સુપુત્રની પેઠે રહેલો હું, આ સંસાર સંબંધી કાર્યને 'બાણ ન જ હોય' એવું બાણ છું; તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. પોતપોતાના સમય પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા અર્થ અને અનર્થને શરીરમાં રહેલા બે હાથની જેમ સમાન જ ગણું છું; તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.^{૨૭-૨૮} ચલિત થાય નહિ એવી મનની સ્થિર શક્તિથી અને સર્વ પ્રાણીઓને પોતાસમાન બેવારૂપ સર્વોત્તમ સ્નેહદદિથી, સર્વ સ્થળમાં સરળ રીતે જ જોયા કરું છું; તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.^{૨૯} અહંકારરૂપી કાદવને તજી દેવાને લીધે, પગથી તે માથા સુધીના આ દેહમાં મને મમતા નથી, તેથી મોજમજ કરું છું. હું જો કે શરીરથી કર્તા-ભોક્તા છું; તો પણ જ કરું છું તથા જ ભોગતું છું; તેમાં અહંતા-મમતાને તજી, દેવાથી મારું મન અકર્તાપણાને અને

અભોક્તાપણાને સ્વીકારે છે, તેથી હું નિશ્ચિત-
પણે જીવું છું. હે વસિષ્ઠમુનિ ! હું બ્યારે બ્યારે
કાંઈક બળું છું, ત્યારે ત્યારે પણ મારી બુદ્ધિ
ઉદ્ભવપણાને પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી હું વિઘ્ન-
રહિત થઈને જીવું છું. હું સમર્થ છતાં પણ
કાંઈને દબાવતો નથી, કાંઈએ પરિતાપ કર્યા
છતાં પણ સહનશીલપણાને લીધે શોક કરતો
નથી અને દરિદ્ર છતાં પણ કશું ઇર્ષ્યો નથી,
તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.^{૨૬, ૨૮} આ શરીર,
દે ન ચેતન જીવું જણાય છે, તેમાં પણ ચિદાત્મા
ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખું છું અને તે ચિદાત્મા સર્વ
પ્રાણીઓમાં સમાન હોવાને લીધે, હું સર્વ પ્રાણી-
ઓના આત્મારૂપ થઈને સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના
શરીર જવા બેઠું છું, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને
જીવું છું.^{૩૦} હું સમાધિ લઈને, આશાઓરૂપી
પાશોથી પ્રેરાયેલી ચિત્તાની વૃત્તિને અંદર પ્રવેશ
કરવા જ દેતો નથી, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું
છું.^{૩૨} હું બહારના વિષયોમાં યુક્ત જ્યો
રહીને, જગતને મિથ્યાભૂત ધાર્યા કરું છું અને
હૃદયમાં જાયત રહીને આત્માની સત્તાને હસ્તા-
મલકની જેમ જોયા કરું છું, તેથી ચિરંજીવી
શું.^{૩૪} જીવું થયેલા, પૃથેલા, ચિયિલ, ક્ષીણ,
ક્ષાણ યામેલા અને ક્ષય યામેલાને પણ, હું નિર્વિ-
કાર આત્મતત્ત્વ માત્ર જ દેખું છું, તેથી વિઘ્ન-
રહિત થઈને જીવું છું. લોકોને સુખિયા દેખીને
સુખી થાઉં છું, દુખિયા દેખીને^{૩૬} દુઃખી થાઉં
છું અને સર્વના પ્રિય મિત્ર જ્યો થઈને રહું છું,
તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. હું વિપત્તિને
સમયે અચળ ધૈર્યવાળો રહું છું, સંપત્તિના
સમયમાં સધળા જગતનો મિત્ર રહું છું અને ગમે
તેવા ઉદય તથા અસ્તો થાય તો પણ આગ્રહથી
રહિત જ રહું છું, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને
જીવું છું.^{૩૮, ૪૦} હું દેહ નથી, બીજો કાંઈ
મારો નથી અને હું બીજા કાંઈનો નથી, એવા
પ્રકારની ભાવના અને નિરંતર રહ્યા કરે છે, તેથી

હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.^{૪૧} ‘જગત, આકાશ
દેવ, કાલ અને ક્રિયા પણ હું છું’ એવા પ્રકાર-
ની મને સર્વ પદાર્થમાં પણ આત્મપણાની
બુદ્ધિ રહે છે, તેથી હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું
છું. ‘ઘડો, વસ્ત્ર, આકાશ, વન, ગાડું અને જે
કાંઈ છે તે સઘણું ચેતન્ય છે’ એવા પ્રકારનો મારો
ભાવ છે, તેથી હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું.
હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ મહિ ! ત્રેલોક્યરૂપી
કમળમાં શ્રમરની જેમ રહેલો હું ભુશુંડ નામનો
કાગડો, ઉપર કહેલાં કારણોથી ચિરંજીવી રહ્યો
છું.^{૪૩, ૪૪} આ બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રમાં ત્રણ જગતો
તરંગરૂપ છે, જે પ્રગટ થાય છે, રહે છે અને લીન
થાય છે, તેનાં તેનાં વિચિત્ર સ્વરૂપો છે. આ
તરંગો વારંવાર મોઠા થઈને લય પામે છે
અને ફરી પાછા પ્રગટ થાય છે, એ જગતનું
ઉત્થાન અને લય, હું સમાધિ ધારણ કરીને જોયા
કરું છું.^{૪૬}

ब्रह्मार्णवे विबुलितं त्रिजगत्तरंगमुत्पादनाद्य-
मिममेव विभिन्नरूपम् । आलीनमुब्रमितमाकुल-
दृश्यदृश्यमालोकयन् प्रकल्पं च चिरं स्थितोऽस्मि
श्रीयोगवासिष्ठ भट्टाराभायणुभां निर्वाणुम्
प्रकरणुना पूर्वार्धेनो ‘ચિરંજીવિતહેવુક-
થન’ એ નામનો સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો

ભુશુંડના આખ્યાનની સમાપ્તિ

॥ મુચુંદ ઉવાચ ॥

एतत्ते कथितं ब्रह्मन् ययास्मि यदिहास्मि च ।
त्वदाज्ञामात्रसिद्ध्यर्थं घाटयेनं ज्ञानपारगः ॥ १ ॥

ભુશુંડ ઝેલ્યોઃ—જ્ઞાનના પારને પહોંચેલા
હે વસિષ્ઠમુનિ ! હું જે પ્રકારથી જીવું છું અને
વાસ્તવિક રીતે જે છું, એ સઘણું દેવળ તમારી

* આ સત્તાનીગયા સર્ગમાં ભુશુંડની પ્રથમ, ભુશુંડ કેરું વસિષ્ઠનું પૂજન અને વસિષ્ઠનું આકાશ-
માર્ગથી પોતાના લોકમાં જતું એ વર્ણન આવશે.

આજ્ઞાને પાળવા માટે મેં ધીરપણાથી તમને કહી સંભળાવ્યું છે.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! તમે પોતાના વૃત્તાંત જે પ્રકટ કર્યો તે અતિ વિચિત્ર છે, અમારા જવાને કાનના આભૂષણરૂપ છે અને અસાંત વિસ્મય આપનારો છે.^૨ આપ કે જે મહાત્મા છો, અત્યંત ચિરંજીવી છો અને તેથી જાણી જાણી શકાય એવા જણાવ છો; તેમનાં જન્મને દર્શન થાય તેઓ પણ ભાગ્યશાળી ગણાય^૩ અને તેમની દૃષ્ટિઓ પણ ભાગ્યશાળી ગણાય. બુદ્ધિને પવિત્ર કરે એવો આપનો યથાર્થ વૃત્તાંત, આપે સંપૂર્ણ રીતે મને કહી સંભળાવ્યો.^૪ હું સઘળી દિશાઓમાં ધ્યેયો છું અને મેં દેવતાઓની પણ વિભૂતિઓ જોયેલી છે; પરંતુ આ જગતમાં આપના જેવો કોઈ પણ મહાત્મા મેં જોયો નથી.^૫ આ જગતમાં દેવતાં દેવતાં જવલ્લેજ કોઈ મહાત્મા મળી આવે છે; પરંતુ આપના જેવો પ્રાઠ મહાત્મા તો ક્યાંય મળે એમ નથી. જેમ કોઈક જ વાંસના વનમાં મોતી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જગતના કોઈક જ સ્થળમાં આપ જેવા મહાત્મા જોવામાં આવે છે. મેં શરીરવાળા છતાં શરીરના અભિનિવેશ વગરના આપનાં દર્શન કર્યાં છે; તેથી હું ધારું છું કે, આજ મેં મોટામાં મોટું શુભ કાર્ય કર્યું છે.^{૬-૮} આપતું કલ્યાણ યાઓ. હવે આપ સુખેથી આપનાં સુંદર સ્થાનમાં પ્રવેશ કરો. મધ્યાહ્નનો સમય થયો છે, તેથી હું મધ્યાહ્ન સંબંધી કર્મો કરવાને માટે, મારા સ્થાનમાં (સપ્તર્ષિઓના લોકમાં) જઈ છું.^૯

હે સમયદ્રજ ! એ પ્રમાણે મારાં વચનો સાંભળીને એ ભુશુંડે જોડીને સંકલ્પમાનથી ઉત્પન્ન થયેલા બે હાથ વડે કલ્પવૃક્ષમાંથી સુવર્ણમય પાત્ર લીધું. પછી પૂર્ણબુદ્ધિવાળા એ ભુશુંડે તે પાત્રને જળથી ભરીને તેમાં કલ્પવૃક્ષની લતાઓનાં પુષ્પો, કેસરાઓ ને હિમ જેવાં ધોળાં મોતીઓ નાખ્યાં. જેમ ચંકરતું પૂજન કરવામાં આવતું હતું, તે રીતે

તે ચિરંજીવી સુનિએ, તે અર્ધ્ય, પાદ અને પુષ્પોથી ભક્તિપૂર્વક પગથી તે માથા સુધી માર પૂજન કર્યું. પછી ‘આપે મને વળાવવા આવવાનો પરિશ્રમ લેવો નહિ’ એમ બોલતો બોલતો હું આસન ઉપરથી ઊઠ્યો અને પક્ષીની પેઠે આકાશમાં ચાલ્યો; તો પણ આકાશમાં ચોજા સુધી મારી પાછળ આવેલા એ ભુશુંડને મે મારા હાથ વડે તેમના હાથ પકડીને બળાકારથી અટકાવ્યા. હું કાણમાત્રમાં જ આકાશના માર્ગમ અદશ્ય થઈ જતાં એ કાકભુશુંડ ત્યાંથી પાછા વળી ગયા. સન્નનોનો સમાગમ છોડવાના સમયમાં બહુ ખેદ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. જેમ તરંગો સમુદ્રના બુદા બુદા પ્રદેશોમાં અદશ્ય થાય છે, તેમ અમે આકાશના બુદાબુદા પ્રદેશોમાં પરસ્પરથી અદશ્ય થયા. પછી હું કે જના મનમાં ભુશુંડનું સ્મરણ સતત લાગી રહ્યું હતું, તે આકાશમાર્ગે સપ્તર્ષિઓના લોકમાં જઈ સપ્તર્ષિઓને મળ્યો. ત્યાં આવ્યા પછી મારી સ્ત્રી અરુંધતીએ મારી પૂજા કરી. હે સમયદ્રજ ! સત્યયુગનાં પહેલાં બસો વર્ષ વ્યતીત થયા પછી, હું મેરુપર્વતના શિખર ઉપરના તે કલ્પવૃક્ષમાં ભુશુંડને, મળ્યો હતો. હમણાં તો સત્યયુગ પૂરો થઈને ત્રેતાયુગ ચાલે છે, કે જે ત્રેતાયુગના મધ્યમાં તમે જન્મ્યા છો. એ પછી આજથી આઠમે વર્ષે એ જ પર્વતની ઉપર હું ભુશુંડને મળ્યો હતો, તે સમયે પણ ભુશુંડનું રૂપ વૃક્ષવસ્થા વિનાતું જ હતું. મેં આ પ્રમાણે તમને ભુશુંડનો વિચિત્ર તથા ઉત્તમ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. હવે આ ઉપરથી મનમાં વિચાર કરીને, જે માર્ગે યોગ્ય જણાય તે માર્ગે (યોગને માર્ગે અથવા જ્ઞાનને માર્ગે) તમે ચાલો.^{૧૦-૨૦}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—નિર્મળ બુદ્ધિવાળો જે પુરુષ આ મહાત્મા કાકભુશુંડની ઉત્તમ કથાને જગતમાં ફેલાવશે, તે પુરુષ જન્મ આદિના ભયોથી વ્યાપ્ત થયેલા વ્યાકુળ જીવોથી ભરેલી આ માયા-

૩૫ નદીને, પ્રયત્નથી આ શરીર વડે જ તરી જશે.^{૨૧}

इति सुमति शुशुंडसत्कथां यो विमलमतिः
प्रविचारयिष्यतीह । भवभयबहुलाकुलास्थितां स
प्रसभमसत्सरितां तरिष्यतीति ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વા-
ણ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભુશુંડો-
પાખ્યાનની સમાપ્તિ' એ ના-
મનો સર્ગ ૨૭ ચો સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૨૮ મો ॐ

દેહાદિની અનિયમિતતા અને તેમ-
ના પર થયેલી ખાતિ

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं शुशुंडवृत्तांतः कथितस्ते मया नव ।

अनया प्रज्ञया तीर्णो शुशुंडो मोहसंकटात् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! આ પ્ર-
માણે ભુશુંડનો વૃત્તાંત મેં તમને કહી સંભળાવ્યો.
શુશુંડ આ બુદ્ધિ વડે જ મોહરૂપી સંકટમાંથી
નીકળેલ છે. હે રામચંદ્રજી ! તમે પણ પ્રાણચિંત-
નના અભ્યાસથી આ દૃષ્ટિનો આશ્રય લઈ ભુશું-
ડની જેમ સંસારરૂપી મહાસાગરને તરી જાઓ.
શુશુંડ નિરંતરના અભ્યાસથી, ઉત્પન્ન થયેલા
જ્ઞાનથી અને યોગથી જ રીતે પરમ પદને પામ્યા
છે, તે રીતે તમે પણ તે પદને પામેા. પ્રાણતું
અને અપાનતું અવલોકન કરનારા અને બુદ્ધિને
વિષયોમાં આસક્ત નહિ રાખનારા સર્વે પુરુષો,
ભુશુંડની પેઠે પરમતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થાય
છે.^{૨૨} વિજ્ઞાનના આ વિચિત્ર પ્રકારો તમે
સાંભળ્યા, તો હવે બુદ્ધિને સ્થિર કરીને જેમ યોગ્ય
લાગે તેમ કરો.^{૨૩}

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! આપ ક જ
પૃથ્વીના સૂર્યરૂપ છો, તેમણે જ્ઞાનરૂપી કિરણોથી

x આ અઢાવીસમા સર્ગમાં આખ્યાયિકાનો
સંબંધ, દેહતું અનિયમિતપણું અને દેહાદિકંતું શાંતિ-
આવરણું કહેવામાં આવ્યું છે.

મારા દૃઢ્યમાં ધણા જ દુષ્ટ અજ્ઞાનરૂપ સંપૂર્ણ
અધિકારને નષ્ટ કરી નાખ્યો છે. હે મહારાજ !
અમે અત્રત છીએ, પ્રસન્ન થયા છીએ, પોતાના
સ્થાનમાં પેસી ચૂક્યા છીએ અને તમારી જેમ
જાણવા યોગ્ય વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે જાણી લઈને
સ્થિર થયા છીએ.^{૨૪} અહો ગુરુ મહારાજ !
અત્યંત વિસ્મય આપનારું અને ઉત્તમ અર્થનો
બોધ આપનારું ભુશુંડતું ચરિત્ર આપે કહી
સંભળાવ્યું.^{૨૫} હે મહારાજ ! આપે આ ભુશુંડના
ચરિત્રમાં માંસ, ચામડી તથા અસ્થિઓથી રચા-
યેલું શરીરરૂપી ઘર કહ્યું, તે ઘર કાણે રચેલું છે,
ક્યાંથી જોડેલું છે, કેવા પ્રકારની સ્થિતિ પામેલું
છે અને તેમાં કાણ રહે છે ?^{૨૬}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! પરમાર્થ
સમજવાના માટે અને સધળા દોષોને ટાળવાને
માટે હું યથાર્થ રીતે જ કહું છું, તે સાંભળો.^{૨૭}
હાડકાંરૂપી ચાંબલાવાણું, નવ દ્વારોવાળું અને
ચરિરના તથા માંસના લેપવાળું આ શરીરરૂપી
ઘર કોઈએ પણ કરેલું નથી.^{૨૮} આ શરીરરૂપી ઘર
મિથ્યા આલાસ માત્ર જ છે.^{૨૯} એવી આપણને
ખાતરી થયા કરે છે, નેત્રના દોષને લીધે દેખાતા
બીજા ચંદ્રના વિષ્રમ જવું છે અને અનિર્વચનીય
છે. ન્યાસિધી બે ચંદ્ર દેખાય છે, ત્યાસિધી ચંદ્રમાં
બેપણું છે જ; પણ વાસ્તવિક રીતે ચંદ્ર એક જ છે;
તે જ પ્રમાણે જટલીવાર દેહ દેખાય છે, તેટલીવાર
દેહ છે, પણ વાસ્તવિક બેતાં દેહ મિથ્યા જ છે.
મિથ્યા છતાં ય તે પ્રતીત થતો દોષાત્મી અનિર્વ-
ચનીય કહેવાય છે. જેમ સ્વપ્નના સમયમાં સ્વપ્ન
છે પણ બીજા સમયમાં તે મિથ્યા જ છે; અને
જેમ પરપોટાના આકારમાં પરપોટો છે પણ
બીજા સમયમાં મિથ્યા જ છે, તેમ દેહની પ્રતી-
તિના સમયમાં દેહ છે પણ આત્મદર્શનના સમ-
યમાં મિથ્યા જ છે.^{૩૦-૩૧} જેમ ઝાંઝરાતું પાણી
પોતાની પ્રતીતિના સમયમાં છે પણ બીજા સમ-
યમાં મિથ્યા જ છે, તેમ દેહની પ્રતીતિના સમ-

યમાં દેહ છે પણ આત્મદર્શનના સમયમાં મિથ્યા જ છે.^{૧૭} દેહ ઝાંઝવાનાં પાણીની પેઠે આભાસ-માત્ર હોવા છતાં પણ હમણાં આ રીતે પ્રતીત થાય છે. 'આ દેહ હું છું' એવી રીતે જણે દેહરૂપ આકારનું ગ્રહણ કર્યું છે, એવું મનન જ સંસ્કારની દૃઢતાને લીધે વારંવાર દેહરૂપે ખડું થાય છે.^{૧૮} હે રામચંદ્રજી ! 'માંસથી અને હાડકાંથી ગોઠવાયેલો દેહ હું છું' એવા ભ્રમને તણ દો; 'કંઠકે માત્ર સંકલ્પોથી ગોઠવાતા આવા આવા દેહો તો હજારો પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામચંદ્રજી ! તમે સુખદાયી થયનમાં સૂતા હોવા છતાં સ્વપ્નમાં જ દેહથી અનેક દિશાઓમાં ભ્રમો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં રહ્યો છે ?^{૧૯-૨૦} ભગવતમાં મનોરાજ્યના સમયમાં, તમે જ દેહથી સ્વર્ગની અંદર અથવા મેરુપર્વતની અંદર ભ્રમો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં રહ્યો ?^{૨૧} એક સ્વપ્નમાં વળી બીજું સ્વપ્ન થાય છે, ત્યારે તમે જ દેહથી પૃથ્વીના અનેક પ્રદેશોમાં ભ્રમો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં રહ્યો છે ?^{૨૨} એક મનોરાજ્યમાં કલ્પાયેલા બીજા મનોરાજ્યમાં તમે જ દેહથી મોટી મોટી વૈભવોવાળી ભૂમિઓમાં ભ્રમો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં રહ્યો છે ? હે રામચંદ્રજી ! મનોરાજ્યમાં પ્રાપ્ત થયા કરતા, જ દેહોથી તમે જગતની વિચિત્ર દિશાઓ કરો છો તે તમારો દેહો ક્યાં રહ્યો છે ?^{૨૩-૨૪} સ્વપ્નમાં સંકલ્પમાત્રથી રૂપાળી લાગતી અને અનુરાગનાળી તરુણીની સાથે તમે જ દેહથી સુખ લો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં રહ્યો છે ? હે રામચંદ્રજી ! જે સધળા મનથી કલ્પાયેલા દેહો જમ પ્રતીતિના સમયમાં છે, પણ બીજા સમયમાં નથી, તે પ્રમાણે તમારો મનથી જ કલ્પાયેલો આ દેહ પણ પ્રતીતિના સમયમાં છે, પણ બીજા સમયમાં નથી. તમને જવા એ દેહો પ્રાપ્ત થાય છે, તેના જ પ્રકારનો આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે. 'આ ધન છે, આ દેહ છે અને આ દેવ છે' એવા પ્રકારનો આ સધળો વિષમ ચિત્ત-

ના બળરૂપ સંકલ્પનો જ મહિમા છે.^{૨૫, ૨૬} હે રામચંદ્રજી ! આ સંસારને લાંબું સ્વપ્ન સમજો અથવા ચિત્તનો લાંબો વિષમ સમજો^{૨૭} અથવા લાંબું મનોરાજ્ય સમજો. જમ સૂર્યનો ઉદય થત સધળું સારી રીતે જોવામાં આવે છે, તેમ તમે ? જ પરમાત્મા જ છો, તેમને જ્યારે આપોઆપ જ યોગ્ય બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે આ સધળો વિચાર સારી રીતે સમજવામાં આવશે જમ સ્વપ્નના સંકલ્પોની બળને લીધે જગતની સ્થિતિ પણ કોઈ પ્રકારની જોવામાં આવે છે, તેમ સંકલ્પોની બળને લીધે આ ભગવત અવસ્થાના જગતની સ્થિતિ પણ કોઈ પ્રકારની જોવામાં આવે છે. જમ મેં પૂર્વે મત્તની અંદર જ સંકલ્પની રચનાથી થયેલી ખજાની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, તેવી જ આ જગતની ઉત્પત્તિ છે. વિચિત્ર સંકલ્પોવાળું મન જ જગતની રચનાના વિષમને ગ્રહણ કરે છે.^{૨૮-૩૨} જમ ખજાની ઉત્પત્તિ સંકલ્પની રચનામાત્ર જ છે, તેમ આ જગતરૂપી પ્રતીતિ પણ સંકલ્પની રચના માત્ર જ છે.^{૩૩} જમ મનનો કલ્પિત આભાસ જ ખજાણાને પામ્યો છે, તેમ પૂર્વે મરણના સમયમાં મને કલ્પી લીધેલો દેહ જ આ દેહરૂપે પ્રતીત થાય છે. પૂર્વે વાસનાના અતિશયપણાથી લાંબા કાળ સુધી પ્રવાહરૂપે, જ દેહને જવી રીતે ચિંતવવામાં આવ્યો છે, તે દેહ તેવી આકૃતિના ઉદયથી હમણાં જોવામાં આવે છે. પુરુષપ્રયત્નથી મનને અંતર્બુદ્ધ કરીને, આત્મદર્શન કરવામાં આવે, ત્યારે આ દેહરૂપ તથા જગતરૂપ સંકલ્પ ચૈતન્યરૂપ જ થઈ રહે છે. હે રામચંદ્રજી ! જે વિપરીત સંકલ્પ કરવામાં આવે, તો વિપરીત જ થઈ જવાય છે.^{૩૪} 'આ દેહ હું છું અને આ સંસાર મારો છે' એવી ભાવના કરવામાં આવે તો તેવી જ અનુભવ થાય છે. 'મિથ્યા પદાર્થ' પણ ભાવનાની મજબૂતીને લીધે સાચો પ્રતીત થાય છે.^{૩૫-૩૬} હે રામચંદ્રજી ! જમ અત્યંત પ્રિય સ્ત્રીની તીવ્ર વેગથી ભાવના કરવામાં આવે, તો

તે સ્ત્રી તુરતજ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે, તેમ જ
જ વસ્તુની ત્રીજ વેગથી ભાવના કરવામાં આવે
છે, તે તે વસ્તુ તુરત સર્વત્ર જોવામાં આવે છે.^{૩૭}
જમ અભ્યાસ કરવામાં આવેલો દિવસનો વ્યા-
પાર સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે, તેમ ભાવનાથી
અભ્યાસ કરવામાં આવેલો આ સસાર હમણાં
જોવામાં આવે છે.^{૩૮} જમ સ્વપ્નની ભૂમિકામાં
એક ક્ષણ પણ દિવસ જવડી લાંબી લાગે છે, તેમ
અલ્પકાળ સુધી રહેનાર આ જગત પણ અજ્ઞાન-
ના કાળમાં સ્થિર લાગે છે.^{૩૯} જમ નિર્જળભૂમિનું
આકાશ સૂર્યના તાપથી તપી જવાથી, નદી નહિ
હોવા છતાં પણ તે જોવામાં આવે છે, તેમ આ ત્રણે
લોક વિદ્યમાન નહિ હોવા છતાં પણ સંકલ્પથી
જોવામાં આવે છે. જમ દૃષ્ટિના વિકારને લીધે
આકાશમાં પીછાનો શુચ્છ જોવામાં આવે છે, તેમ
અજ્ઞાનને લીધે આ જગતની રચના જોવામાં આવે
છે. જમ નિર્વિકાર દૃષ્ટિથી જોતાં તે પીછાનો
ભાસે આકાશમાં જોવામાં આવતો નથી, તેમ
યોગ્ય વિચારથી જોતાં આ જગતની રચના પણ
જોવામાં આવતી નથી.^{૪૦-૪૨} જમ બીકણ મનુ-
ષ્ય પણ પોતાના સંકલ્પથી કલ્પેલા મનોરાજ્ય-
ના સિંહો ઇત્યાદિથી ખીતો નથી, તેમ જ્ઞાની
પુરુષ પોતાના સંકલ્પથી કલ્પેલા આ સંસારથી
ખીતો નથી.^{૪૩} જ પોતાનો આત્મા છે, તે જ
હમણાં બહિર્મુખદશામાં જગતરૂપે પ્રતીત થાય
છે; માટે આવી રીતની સંસારની સ્થિતિમાં
શા માટે ખીતુ ?^{૪૪} જ ભય થાય છે, તે પણ
આત્માથી બુદ્ધો નથી, માટે જ હરે છે તેનું જ
કાંઈક વિવેચન કરવું યોગ્ય છે. જ કરનાર છે
તે જ વિવેચનથી શુદ્ધ થાય તો, તેમાં આ જગ-
તનો મોહ બિલકુલ જોવામાં આવતો નથી. જમ
સોનામાં ત્રાંબાની ખોટી પ્રતીતિ થતાં, સોનું
ત્રાંબારૂપે દેખાય છે, પણ અગ્નિથી તપાવતાં તે
દોષ દૂર થઈને સોનું જ દેખાય છે; તેમ કેવળ
યથાર્થ વિચારથી શુદ્ધિ પામેલો આત્મા, ફરી-

થી મેલને ગ્રહણ કરતો નથી. 'આ બ્રહ્માંડ સત્ય
પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી, પરંતુ કેવળ
આભાસમાત્ર જ છે' એવી રીતે અન્ય કલ્પનાનો
ત્યાગ કરવો એ જ યથાર્થ અવલોકન છે.^{૪૫-૪૭}
'મરણ, જીવન, સ્વાર્ગ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, ઇત્યા-
દિ સેષણ ચતુષ્ટય પ્રકાશથી બુદ્ધ છે જ નહિ'
એવી રીતે એકતા બેની, એ જ યોગ્ય વિચાર છે.
'તુષણ તથા હુંપણ આદિરૂપે દેખાતો આ
સસાર અને દશે દિશાઓ, આત્માથી બુદ્ધાં નથી,
પણ જ કાંઈ છે તે આત્મા જ છે' એવી રીતનો
વિચાર એ જ યથાર્થ વિચાર છે.^{૪૮-૪૯} આ અનિ-
ર્વચનીય સંસારમાં યથાર્થ અધિષ્ઠાનરૂપણાનું
અવલોકન કરવામાં આવે, તો મન પ્રગટ પણ
થતું નથી અને તેનો નાશ પણ થતો નથી.^{૫૦}
સઘળા પદાર્થોના બાધિતપણાનું અને અધિષ્ઠાન-
રૂપે સત્યપણાનું સારી પેઠે અવલોકન કરવામાં
આવે, તો મન નિષ્કામ થઈને શાંત થઈ બંધ છે.
મન યથાર્થ વિચાર કરે, તો તે કોઈની નિંદા પણ
કરતું નથી, કોઈની સ્તુતિ પણ કરતું નથી,
રાજ્ય પણ થતું નથી અને શોક પણ કરતું નથી;
પરંતુ કેવળ શીતળ સત્યપણાને (બ્રહ્માકારપણા-
ને) પ્રાપ્ત થાય છે.^{૫૨} સૌ સૌનો કાળ પ્રાપ્ત
થતાં સઘળા બંધુઓ અવશ્ય મરવાના છે, માટે
બંધુઓના વિયોગથી શા માટે વૃથા પરિતાપ
પામે છો ?^{૫૩} પોતાને પણ અવશ્ય મરવું જ
પડશે એવો નિશ્ચય છે, તે છતાં પોતાના મરણ-
નો શા માટે વૃથા ભય રાખો છો ?^{૫૪, ૫૫} જ
જન્મે દોષ, તેને અવશ્ય કાંઈક ઉત્તમ નૈમિવ
વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે હર્ષનો પણ શો અવ-
સર છે ?^{૫૬} સંસારમાં વ્યવહાર કરનારા સર્વ
લોકોને આપદાઓ આવે જ છે, માટે શોકનો
પણ શો અવસર છે ?^{૫૭} આ જગતની બળ
બ્રહ્માં સમુદ્રના પરપોટાની જેમ વધે છે, ઉદય
પામે છે અને સ્ફુરે છે, માટે તેમાં કાંઈ નષ્ટ
થઈ બંધ તો શા માટે વિલાપ કરવો ?^{૫૮} આ

જગત એવું તો સર્વદા મિથ્યા છે, કે કદી પણ સત્યતાને પ્રાપ્ત થતું નથી; માટે માયાના વિકારોની વિચિત્રતારૂપ, આ જગતમાં એવું બીજું શું છે, કે જને માટે વિકાસ કરવો પડે. આપણે હમણાં પણ દેહરૂપ નથી, આગળ પણ દેહરૂપ ન હતા તથા હવે પછી પણ દેહરૂપ થઈયું નહિ; અને આ દેહ તો કેવળ વિચિત્ર ભ્રાંતિથી જ ખડો થયેલો છે, માટે દેહને માટે વૃથા પરિતાપ શા માટે કરવો? ^{૧૦-૧૬} 'જે હું દેહથી અન્ય છું, તો ચૈતન્યાત્મક પ્રકારજ છું; માટે મને વળી જન્મ-મરણાદિ કેવાં હોય કે જને માટે હું પરિતાપ પામું?' એવી રીતેનાં યથાર્થ જ્ઞાનવાણાના મનને પોકા નિશ્ચય હોય છે; માટે તેનું મન અસ્ત પામતું નથી, ઉદય પામતું નથી અને પરિતાપને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; પરંતુ શાંત જ રહે છે. ^{૧૦-૧૭} જેમ તેતર પસિલી માળો ખનાવવાને માટે તરણબિનાં મૂળમાંથી ઠઠણ ભાગોને તણ દઈને અલીઓને જ ગ્રહણ કરે છે, તેમ બ્રહ્મેત્તા પુરુષ સર્વ પદાર્થોમાં બાધિત ભાગોને તણ દઈને પદાર્થોનાં બ્રહ્મપણને જ સ્વીકારે છે. ^{૧૨} એટલા માટે બાધિત ભાગને તણ દેવાને માટે આ મિથ્યાભૂત સંસારમાં જરા પણ રુચિ રાખવી નહિ. જે રુચિ રાખવામાં આવે, તો જેમ મગ્નૂત દોરીથી બળદ બંધાય છે, તેમ રુચિથી જીવ બંધાય જાય છે. ^{૧૩} એટલા માટે તમારે બુદ્ધિથી 'આ સધળો સંસાર મિથ્યા છે' એવો નિર્ણય કરીને, રુચિ વગરની બુદ્ધિથી જ સંસારમાં વિહાર કરવો. તમે કે જે મહાબુદ્ધિમાન છો, તેમણે લીલાથી જ રુચિને તથા અરુચિને પણ તણ દઈને નિષિદ્ધની ઉપેક્ષા રાખીને, જે શાસ્ત્રીરિતિ પ્રમાણે ક્તવ્ય છે, તે જ કરવું. જેમ સૂર્યનો તાપ મટી જતાં, સધળું જીવન શીતળ થઈ જાય છે, તેમ આ સધળું જગત આણાસમાન જણાતાં પુરુષનું મન શીતળ થઈ જાય છે. સધળા પદાર્થોમાં

૧૦. આકારને તણ દઈને સત્તાસામાન્યરૂપનું

જ અવલોકન કરો. જે મહાત્મા રામચંદ્રજી! આ જગત આણાસમાન છતાં, કેવળ ચિત્તે કરેલી વિશેષોની કલ્પનાઓથી કલંકિત થયું છે; માંત્ર ચિત્તને પણ તણ દો, કે જથી જગતની પ્રતીતિ જ થાય નહિ. તમને જગતની જગતરૂપે પ્રતીતિ પણ છૂટી જશે, ત્યારે તમે સર્વદા સર્વવ્યાપક, સર્વથી રહિત, અત્યંત નિર્મળ અને ચિદાકાશમય થશો. ^{૧૪-૧૬} 'હું દેહ નથી અને મારા આ ભોગો સાચા નથી' એવી ભાવના દબ થાય, તો આ જગતરૂપી સધળો વ્યર્થ આડંબર અનર્થ આપનારો થતો નથી; અથવા 'જે કંઈ છે, તે સધળું ચૈતન્ય છે અને જે ચૈતન્ય છે, તે હું છું' એવી ભાવના દબ થાય, તો પણ આ જગતરૂપી સધળો ખોટો ભપકો કંઈ નુકસાન કરતો નથી. ચૈતન્યમાં સર્વના બાધનું ચિંતન અથવા સર્વમાં ચિદ્રૂપ પણાનું ચિંતન, એ બન્ને વિચારો સત્ય છે અને અત્યંત સિદ્ધિ આપનારા છે. જે રામચંદ્રજી! આ બન્ને વિચારોમાંથી જે વિચાર તમને રમણીય જણાય, તે વિચારનો આગ્રહ કરો. ^{૧૦-૧૮} આ બે વિચારોમાંથી ગમે તે વિચારને ગ્રહણ કરીને અથવા બન્ને વિચારોનું ક્ષણ એકસરખું જ છે, તેથી બન્ને વિચારોને ગ્રહણ કરીને સંસારમાં વિહાર કરો અને તેમ છતાં, રાગદ્વેષનો કાય કરો. જે રામચંદ્રજી! પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં જે કંઈ સુખાદિક છે, તે સધળું રાગદ્વેષ દૂર થવાથી મળે છે. રાગદ્વેષથી ખરાબ થયેલી બુદ્ધિ વડે જે કંઈ કાર્ય કરવામાં આવે, તે તે કામ ગ્રહ લોકોને વિપરીત ક્ષણ જ આપનારું છે. જેમ મૃગો દાવાનળથી બળી ગયેલી જગ્યાઓમાં રહેતાં નથી, તેમ દ્વેષરૂપી દોષનાં મોજાઓથી રોકાયેલી ચિત્તની વૃત્તિઓમાં સદ્-ગુણો, રહેતા નથી. બ્રહ્મેત્તારૂપી કલ્પવૃક્ષ, જે જની મનરૂપી શુદ્ધિમાં રાગ તથા દ્વેષરૂપી બે સર્વો દોષો જ નથી, તેની પાસેથી મળે નહિ એવું કયું શુભ ક્ષણ છે? જેઓ સમજી, નિયમોવાળા,

ચતુર અને શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ છતાં, રાગ-
દ્વેષથી ભરેલા હોય છે, તેઓને શિયાળ જવા જ
મળવા. એવા લોકોને ધિક્કાર છે. 'મારા ધનને
ખીને ખાઈ ગયો અને અમુકની પાસેથી અવશ્ય
લેવાનું ધન મેં ગફલતથી છોડી દીધું' એવા
એવા પ્રકારની વ્યવહારની અટપટો તથા રાગ-
દ્વેષના ક્રમો અત્યંત તુરંદુર જ છે. ધન, બધું-
આ તથા મિત્રો વગેરે વારંવાર આવે છે અને
જાય છે, માટે વિવેકી પુરુષ એમાં શા માટે રુચિ
રાખે અને શા માટે અરુચિ પણ રાખે? પ્રિય
વસ્તુઓની ઉપર રુચિઓથી અને અપ્રિય વસ્તુ-
ઓની ઉપર અરુચિઓથી ફેલાયેલી આ પરમે-
શ્વરની માયારૂપ સઘળી સંસારની રચના, આસ-
ક્તિવાળાને અત્યંત નીચે પાડી નાખે છે. હે
રામચંદ્રજી ! ધન, સ્વજન અને દેહ વાસ્તવિક
રીતે સત્ય નથી, પણ મિથ્યા જ છે; અને 'મારાં
છે' એવી રીતે મિથ્યા જ માની લેવામાં આવ્યાં
છે, એ સિદ્ધાંત છે. સઘળું જગત આદિમાં પણ
નથી, અંતમાં પણ નથી અને મધ્યમાં પણ
અસ્થિર છે તથા ચિંતાઓને ઉત્પન્ન કરનાર
છે, માટે વિવેકી પુરુષ આદિ, મધ્ય અને અંત
એ ત્રણમાંથી કયા સ્થળમાં આસક્તિ બાધે?
ખીજાએ કદેપેલા આકાશના ઝાડમાં વિવેકીને
આસક્તિ થાય જ નહિ. જેમ એક પુરુષ આકા-
શમાં કદેપેલી સ્ત્રીને દૂર રહેલો ખીજા પુરુષ ભોગ-
વતો હોય, તેમ સંકલ્પે કદેપેલી આ સંસારની
રચનાને, આત્મા દૂર રહેલો હોવા છતાં ભોગવે છે;
માટે સંસારની રચનામાં ભ્રમો નહિ. પ્રાણીઓ-
ની આ સઘળી ચેતરફની અને ગડબડ ભરેલી
દોડાદોડ, ગંધર્વપુરની રચનાના વિકાસ પરાખર
છે, એમ વિદ્વાનોએ સિદ્ધાંત કરેલો છે. આ જગત
સંકલ્પના પુરતી જેમ મિથ્યા જ ઊઠેલું છે અને
અધિષ્ઠાન સર્વજ્ઞ હોવાને લીધે તથા કલ્પનાનો
સર્વજ્ઞ સંભવ હોવાને લીધે, સર્વજ્ઞ રહેલું છતાં
પણ, સુષુપ્તિના જનું શૂન્ય છે. આ નિરંતર લાથ

પડેલો જોવામાં આવતો સંસાર લાંબા સ્વપ્નના
નગરના ઝાડ જેવો છે અને અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં
લોટવાથી જ પ્રતીત થાય છે, એમ સમજો. તમે
અહીં સંસારરૂપી સ્વપ્નમાં ભમ્યા કરો છો; માટે
હવે એ ભ્રમણને ચટાકવાને માટે જ લાંબી અને
ઘાટી અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાને, જેમ સારા માણસ
સારી પેઢે ધન મળ્યા પછી કંગાલપણને તણ
દે છે, તેમ તણ દો. (જેમ પ્રાતઃકાળમાં કમળ
સૂર્યને દેખીને ખીલે છે, તેમ તમે નિર્વિકલ્પ
તથા સર્વજ્ઞ પ્રકાશિત ચૈતન્યરૂપ આત્માને જોઈને
જગત થાઓ)^{૧૩-૬૦} હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી !
જાગૃત થાઓ ! જાગૃત થાઓ ! હું તમને વારં-
વાર સમજાવું છું. ઉપાધિરહિત આત્મારૂપ
સૂર્યનું અવલોકન કરો. હે રામચંદ્રજી ! મેં વર-
સાવેલા આ ઉત્તમ ચમ્દોલવાળા શીતળ જ્ઞાનરૂપ
જળથી જગત થઈને પરમ બોધને પ્રાપ્ત થાઓ.
હમણાં જ તમને પ્રબોધ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. આ
જગતરૂપી ખોટા ભ્રમને તણ દઈને, સત્યનું
અવલોકન કરો.^{૧૧-૬૩} તમને જન્મ, કુખ, દોષો
અને ભ્રમ એમાંનું કાંઈ પણ નથી. સઘળા સંક-
લ્પોને તણ દઈને, તમે આત્મામાં જ સ્થિર
રહો.^{૬૪} હે મહાત્મા રામચંદ્રજી ! તમે કલ્પના-
મય દોષોના બળથી સુક્ત થયા છો અને સુષુ-
પ્તિની પેઢે નિર્વિકલ્પ દૃષ્ટિવાળા થયા છો; માટે
સર્વજ્ઞ વ્યાપક અને અપરાધ બ્રહ્મરૂપ જ છો;
તો હવે અત્યંત શુદ્ધિને માટે એ ઉપશમરૂપ
પોતાના સ્વરૂપમાં જ સમાધિ લઈને રહો.^{૬૫}

પરિમલિતવિકલ્પદોષજાલસ્તવમસિ સુસાર-
સુષુપ્તસૌમ્યદાદિઃ । અતિવિતતમિદં સુશુદ્ધયે ત્વં
સમુપશમાત્મનિ વિષ્ણુ હે મહાત્મન ॥ ૧૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પરમાર્થ-
યોગોપદેશ' એ નામનો

~ ૭મર્ગ ૨૧ મો ~

જગત પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે

॥ શ્રીવાલ્મીકિરુવાચ ॥

इत्याकर्णयति स्वस्वसमचेतसि राघवे ।

विश्रित्यै स्वात्मनि स्वैरं परमानंदमागते ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-સ્વસ્થ તથા સમચિત્-વાળા રામ, એ પ્રમાણે ઉપદેશ સાંભળી પરમાનંદને પામીને સારી રીતે પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થયા અને ત્યાં બેઠેલા બીજા સધળા સલાસદો પણ ઉપશમથી ભરપૂર થયા. તે શાંત સ્થિતિને રહેવા દેવા માટે, જમ મેઘ ધાન્યોની ઉપર પડતી વૃષ્ટિને જરાવાર બંધ રાખે, તેમ વસિષ્ઠમુનિએ પોતાનાં અમૃતતુલ્ય વચનોની ધારા થોડી વારને માટે બંધ રાખી. એક ઘડી પછી રામચંદ્રજી સમાધિમાંથી જાગ્યા, ત્યારે ભાષણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠમુનિએ, ફરીવાર તેનો તે વિષય નીચે પ્રમાણે કહ્યો. ૧-૩

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! તમે બહુ સારું સમજ્યા છો અને આત્માને પામી ચૂક્યા છો; તો હવે એ જ વિષયનું અવલંબન કરીને એમ જ રહેજો, સંસારમાં પડશો નહિ. હે રામચંદ્રજી ! સંકલ્પ કે જો આ સંસારરૂપી પેડાની કુંડલી છે, તેને રોકવામાં આવે, તો આ સંસારરૂપી પેડું ચાલતું નથી. જો મનરૂપી કુંડલીને જરાક ગતિ આપવામાં આવે, તો આ સંસારરૂપી પેડું પ્રયત્નપૂર્વક રોકવામાં આવેલું હોય તો પણ વેગથી ફર્યા કરે છે. ૪-૭ યુક્તિથી પ્રવળ પુરુષાર્થ, બળ અને બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને, સંસારરૂપી પેડાની કુંડળીરૂપ ચિત્તને જ રોકવું જોઈએ. બુદ્ધિથી અને મુજનતાથી યુક્ત કરેલા શાસ્ત્રના

x આ યોગજ્ઞીસમા સર્ગમાં બોધથી ગમને મળેલા વિશ્રાંતિનું, ફરીવાર એના એ ઉપદેશનું અને પૂર્વ દેવાસમાં સદાચિત્તે વસિષ્ઠને આપેલા ઉપદેશનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

સંસ્કારવાળા પુરુષાર્થથી જ વસ્તુ મળે નહિ તે વસ્તુ ક્યાંય પણ મળતી નથી. મૂર્ખ લોકોએ કલ્પેલી દેવળ નસીબ ઉપરની ભાવના તજ દઈ, પોતાના પ્રયત્નનું અવલંબન કરીને પ્રથમ ચિત્તને રોકવું જોઈએ. હે રામચંદ્રજી ! બ્રહ્માથી માંડીને પ્રતેલા અજ્ઞાનરૂપી ભ્રમથી આ જગત મિથ્ય છતાં સાચા જેવું દેખાય છે. સંકલ્પથી બેઠેલ અને અજ્ઞાનરૂપી ભ્રમના વિસ્તારમય આકૃતિ ઓવાળા આ સધળા દેહો ભ્રમ્યા કરે છે. દોષ સમયે દેહને માટે સંકલ્પ થાય તો ભલે થાય પરંતુ બુદ્ધિમાન પુરુષે મુખ-કુ:ખોના વિચારમ તો પડવું જ નહિ. ૮-૧૩ કુ:ખથી કરમાયેલા મુખ બાળો અને પસીનાથી ભીંજઈ જતા પુરુષ તો સર્વદા પ્રકૃતિલત જ રહેનારા અને પસીનાથી રહિત રહેતા ચિત્રમાં આલેખેલા પુરુષના કરતાં પણ અત્યંત તુચ્છ ગણાય છે. આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી કરમાઈ જતા, પસીનાથી ભીંજઈ જતા અને પોતાની મેળે જ નષ્ટ થઈ જનારા પુરુષના દેહમાં તો, ચિત્રમાં આલેખેલા પુરુષના દેહના જટલી પણ સ્થિરતા જોવામાં આવતી નથી. ચિત્રમાં દોરેલા દેહનો નાશ તો કાઈ કરે તો જ થાય છે, પણ પોતાની મેળે નષ્ટ થતો નથી અને આ ક્ષણભંજર પુરુષદેહ તો આપોઆપ જ નાશ પામે છે. ચિત્રનો દેહ તો જો રક્ષણ કરવામાં આવે તો લાંબા કાળ સુધી શોભાને ધારણ કરે છે અને આ દેહ તો સંભાળવા છતાં પણ નષ્ટ જ થતો જાય છે, પણ વધતો નથી. તેથી ચિત્રમાં આલેખેલો દેહ શ્રેષ્ઠ છે પણ આ સંકલ્પથી ચયેલો દેહ શ્રેષ્ઠ નથી. ચિત્રના દેહમાં જ શુણે છે, તે શુણેઆ સંકલ્પે કરેલા દેહમાં નથી જ. હે રામચંદ્રજી ! આ માંસમય દેહ, કે જો ચિત્રના જટ દેહ કરતાં પણ અત્યંત તુચ્છ છે, તેમાં આસ્થા રાખવી, એ તમને યોગ્ય જ નથી. આ દેહ લાંબા સંકલ્પે જ કરેલો છે, માટે તેમાં આસ્થા રાખો નહિ. સ્વપ્ન સંબંધી સંકલ્પથી ચયેલા દેહ કરતાં પણ

આ દેહ અત્યંત તુચ્છ છે; કેમકે અલ્પ સંકલ્પથી થયેલા એ સ્વપ્ન સંબંધી દેહને લાંબીવાર દુઃખો રહેતાં નથી અને લાંબા સંકલ્પથી થયેલા આ દેહ તો લાંબાં દુઃખોથી દુઃખી થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ સંકલ્પવાળો દેહ આપણને પણ નથી અને કોઈને પણ નથી; તે છતાં મૂઢ માણસ આ દેહને માટે શા માટે વિનાશારણ ક્લેશો લોગવે છે. ૧૪-૨૧ જમ ચિત્તનો દેહ ધોવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં આત્માની હાનિ થતી નથી, તેમ આ સંકલ્પજન્ય દેહ ધવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં પણ આત્માની કશી હાનિ થતી નથી. જમ મનોરાજ્યનો દેહ ધવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં, આત્માની કશી હાનિ થતી નથી, તેમ આ સંકલ્પજન્ય દેહ ધવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં, આત્માની કશી હાનિ થતી નથી. જમ નેત્રના દોષથી કલ્પાયેલા બીજે ચંદ્ર ધવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં તેમાં રહેલા આત્માની કશી હાનિ થતી નથી, તેમ લાંબા સંકલ્પથી થયેલા આ દેહ ધવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં તેમાં રહેલા આત્માની કશી હાનિ થતી નથી. ૨૨-૨૪ જમ ઝંઝવાનાં પાણીની નદી ધોવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં તેમાં રહેલા આત્માની કશી હાનિ થતી નથી, તેમ સંકલ્પમાનથી રચાયેલું અને નષ્ટ થવાના જ સ્વભાવવાળું આ શરીર રૂપી ચંદ્ર ધવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં તેમાં રહેલા આત્માની કશી હાનિ થતી નથી. ૨૫ લાંબા સ્વપ્ન જવો અને ચિત્તના સંકલ્પથી કલ્પાયેલા આ દેહ, દોષવાળો થાય કે શોભાવાળો થાય તો પણ તેમાં ચૈતન્યને કંઈ હાનિ કે લાજ થતાં નથી. ૨૬ હે રામચંદ્રજી! ચૈતન્યનો અંત થતો નથી, આત્મા અલિપ્ત થતો નથી અને બ્રહ્મ વિદ્યુત થતું નથી, માટે દેહનો નાશ થતાં શી હાનિ થાય છે? જમ ચક્કર લેતા ચગડોળ ઉપર બેઠેલો પુરુષ અત્યંત મોહને લીધે દિશા-જ્ઞાને પોતાથી ઊલટી રીતે ભમતી જુએ છે,

તેમ અસ્ત્રમાત્ર ઉત્પન્ન થયેલા આ મિથ્યા અજ્ઞા-નરૂપી ચક્રની ઉપર ચઢેલો જીવ દેહોના સમૂહને ઊથલ-પાયલ પામતો જુએ છે. આ દેહરૂપી ચક્ર ભમેલું, ભમતું, પડતું, પાડેલું, હણાયેલું અને હણાતું જોવામાં આવે છે, એ સધળો અજ્ઞા-નનો જ વિલાસ છે. એટલા માટે યોગ્ય ધીરજ ધારણ કરીને આ સંસારરૂપ ગાઢ ભ્રમને તજ દેવો. ૨૭-૩૧ સંકલ્પે અથવા અજ્ઞાને કરેલો આ દેહ કેવળ દેખાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે છે જ નહિ. જ વસ્તુ અજ્ઞાન આદિ મિથ્યા પદાર્થો કરેલી હોય, તે વસ્તુ કદી પણ સત્ય હોતી નથી. જમ રજ્જુમાં સર્પ મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ દેહ મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થયો છે અને તે દેહ ખોટી જ જગતની ક્રિયાને કહે છે, કે જ ક્રિયા ભ્રમને લીધે સાચી જવી લાગે છે. ૩૨, ૩૩ હે રામચંદ્રજી! જ કામ જડ પદાર્થો કયું હોય તે કહેલું જ કહેવાતું નથી; કેમકે ચૈતનની પેડે જડમાં અપરાધનો આરોપ થતો નથી. ૩૪ આ પ્રમાણે દેહ પણ જડ છે, માટે જગત સંબંધી ક્રિયાઓને કરતો હોય, તો પણ તે કયું કરતો નથી, એમ સમજવું. દેહ જડ હોવાથી ક્રિયા-જોથી રહિત છે અને આત્મા ઘડછા વગરનો છે, તેથી તેને પણ ક્રિયાઓ કરવી સંભવતી નથી, માટે ક્રિયાઓનો કતો કોઈ પણ નથી, આત્મા તો કેવળ ક્રિયાઓનો દ્રશ્ય છે. જમ વાયુ વિનાના સ્થળમાં રહેલો દીવો, પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેમ જગતની સ્થિતિમાં સર્વ પદાર્થોની અંદર સાક્ષીની પેડે જ રહેલું બેઠેલું. જમ સૂર્ય આકાશમાં રહીને જ દિવસતાં કામો કરે છે, તેમ તમે સાક્ષીપણામાં રહીને જ આ રાજ્ય સંબંધી કાર્યો કરો. ૩૫-૩૭ આ દેહરૂપી ઘર, કે જ મિથ્યા છતાં જ ખડું થયેલું છે, મિથ્યા પદાર્થોથી જ ગોઠવાયેલું છે અને ખાળકે કલ્પેલા ખોટા પિયા-ચની પેડે સત્તા પામેલું છે, તેમાં સાચી બુદ્ધિ થાય છે, અને તેથી અહંકારરૂપી નીચ વેતાલ

ક્યાંકથી આવીને ધૂસી ગયો છે. તમે એ નીચ અહંકારના તામેદાર થશો નહિ; કેમકે એના તામેદાર થવાથી નરકરૂપ ક્ષણની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અહંકાર નામનો દુષ્ટ વેતાલ દેહરૂપી ધરમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નાચ્યા કરે છે.^{૪૦-૪૧} ચિત્તરૂપી યક્ષ, દેહરૂપી ઉન્નત ધરમાં ધૂસીને એવું કરી દીધું છે, કે જથી ભય પામીને મહાત્માઓ પણ સમાધિ કર્યા કરે છે.^{૪૨} પોતાના શરીરરૂપી ધરમાંથી ચિત્તરૂપી વેતાલને કાઢી મૂકવામાં આવે, તો આ સંસારરૂપી શૂન્ય નગરમાં કદી પણ બીવું પડતું નથી.^{૪૩} ચિત્તરૂપી ભૂતે દૂષિત કરેલા નર-શરીરરૂપી ધરમાં જ્યાં આસક્તિ રાખે છે; તેઓ અનંત ઢાઠિ શરીરો નષ્ટ થવા છતાં પણ, દેહના અધ્યાસને કાઢી રીતે છાદી શક્તા નથી, એ મોહ આશ્રય છે.^{૪૪} ચિત્તરૂપી પિશાચે ઘેરેલા દેહરૂપી ધરમાં જ્યાં મરી ભય છે, તેઓની બુદ્ધિ પિશાચોનાં જવી જ રહે છે; પણ શુદ્ધ બુદ્ધિ યતી નથી.^{૪૫} અહંકારરૂપી મોટા યક્ષના ધરરૂપ આ મિથ્યા શરીરમાં જહિ રાખીને નિહાર કર્યો કરતો પુરુષ, એક ભતનો પિશાચ જ છે; કેમકે શરીર કદી પણ સ્થિર રહેવાનું નથી. હે રામચંદ્રજી! તમે નિશાળ બુદ્ધિથી અહંકારની પરાધીનતા તણવઈને અહંકારને પણ ભૂલી જાઓ અને પછી પોતાના આત્માનું જ અવલંબન કરો.^{૪૬-૪૭} નરકને ઇચ્છનારા જે લોહિ અહંકારરૂપી પિશાચને વશ થઈને મોહથી તથા મદ્યથી અંધ થયેલા હોય છે, તેઓના ઉપર મિત્રો કે બાંધવો પણ સ્નેહ રાખતા નથી. અહંકારથી દૂષિત થયેલી બુદ્ધિ વડે, જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે ક્રિયાનું ઝેરી લતાના જવું જ મરણાત્મક (કેવેશ તથા ઘેર આદિરૂપ) ક્ષણ જ થાય છે. વિવેક તથા ધર્મથી રહિત રહેનારા જે ખૂબ પુરુષો, પોતાના અહંકારના મહોત્સવનું જ અવલંબન કર્યું હોય, તે પુરુષને તુરત દુઃખી થયેલો જ સમજો. હે રામચંદ્રજી! જે બિચારાઓ અહંકારરૂપી પિશા-

ચને વશ થયેલા હોય છે, તેઓ નરકારૂપી અગ્નિ ઝોમાં કાઢોરૂપ થાય છે. જેમના દેહરૂપી વૃક્ષની ઢાતરમાં (દંડ્યમાં) અહંકારરૂપી સપ ફેંકાડા મારતો હોય, તેમનું તે વૃક્ષ તુરત પડે ભય છે. હે મહાત્માઓમાં ઉત્તમ રામચંદ્રજી આ દેહમાં અહંકારરૂપી પિશાચ રહે, તો પણ ભલે અને ભય તો પણ ભલે; પરંતુ તમે પિશાચનો અત્યંત અનાદર જ કરજો. ચિત્તથી જ દૂર કરેલો, અપમાન કરેલો અને તિરસ્કૃત કરેલો એ અહંકારરૂપી પિશાચ, તમને કશી હાનિ કરી શકશે નહિ. હે રામચંદ્રજી! આ દેહરૂપી ધરમાં અહંકારરૂપી પિશાચ દેખાવ દીધા કરતો હોય, તો પણ અપાર ચૈતન્યરૂપ આત્માને તેથી શું થઈ ભય છે? કશું થતું નથી. ચિત્તરૂપી યક્ષના વળગાડવાળા પુરુષોને, જે જે ભારે ભારે વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે વિપત્તિઓની ગણતરી સેંકડો વર્ષોથી પણ કરી શકાતી નથી. હે રામચંદ્રજી! 'હાય હાય! હું માર્યો ગયો છું' અને બળી ગયો છું' ઇત્યાદિ પ્રકારની જે જે દુઃખની વૃત્તિઓ થાય છે, તે તે સર્વે અહંકારરૂપી પિશાચની શક્તિઓ છે, બીજા કોઈની નથી. જેમ આકાશ સર્વને વ્યાપક હોવા છતાં પણ, અસંગ છે તેમ આત્મા સર્વને વ્યાપક છતાં પણ અહંકારથી અસંગ છે. પ્રાણરૂપી દોરીથી સંયુક્ત થયેલું આ દેહરૂપી ચંચળ યંત્ર, જે કાંઈ કરે છે અને જે કાંઈ ભોગવે છે, તે સઘળી અહંકારની જ લીલા છે. જેમ આકાશ કંઈ કરતું નથી, તો પણ વૃક્ષની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત થાય છે, તેમ આત્મા સર્વદા સ્વરૂપમાં જ રહેનારો હોવા છતાં ચિત્તની ચેષ્ટાઓમાં કારણભૂત થાય છે. જેમ ભીંતનું રૂપ, દીવો પાસે હોવાથી જ સ્ફુરે છે, તેમ અતનુ રૂપ આત્માની સંનિધિથી જ સ્ફુરે છે.^{૪૮-૪૯} હે રામચંદ્રજી! ચૈતન્યરૂપ આત્મા અને નડ સ્વભાવવાળું ચિત્ત, કે જ્યાં સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની જેમ સર્વદા પરસ્પરના સંબંધ વગરનાં જ

એ, તેમને શો સંબંધ હોય ? અર્થાત્ કરી નથી. યપળ ગતિ કરાવનારી પ્રાણની શક્તિઓએ વશ કરેલા ચિત્તને, મૂર્ખતાને લીધે 'આત્મા છે' એમ માની લેવામાં આવે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં ચિત્ત આત્માસ્વરૂપ છે જ નહિ. આત્મા પ્રકાશરૂપ, નિત્ય, સર્વવ્યાપક અને સર્વશક્તિમાન છે; અને ચિત્ત તો હૃદયના મોટા અંધકારરૂપ, અનિત્ય, પરિગિત પ્રદેશમાં રહેનાર અને શંક છે. તમે વાસ્તવિક રીતે સર્વજ્ઞ આત્મા જ છો, પણ મનરૂપ કહી નથી. મનમાંથી અધ્યાસને દૂર કરી નાખો. મનની સાથે શું મળી ગયા છે ? કે મહાત્મા રામચંદ્રજી ! દેહરૂપી શૂન્ય ઘરમાં રહેલો આ મનરૂપી કુદ પિશાચ, આત્માને કહી અડકી શકતો નથી, તે છતાં પણ ચૂપચાપ રીતે આત્માને પોતાના સ્પર્શવાળો માની લે છે. ૧૨-૧૧ મનરૂપ પિશાચ, કે જે સંસારમાં નાખનારો, અકલ્યાણરૂપ અને ધૈર્યરૂપી સર્વસ્વને હરી જનારો છે, તેને ઓડી દઈને તમે જ રૂપ છો, તે રૂપે સ્થિર થાઓ. ચિત્તરૂપી યક્ષે મજબૂત રીતે પકડેલા માણસને શાસ્ત્રો, બાંધવો કે ગુરુઓ કાંઈ પણ બચાવી શકતાં નથી. ૧૮ જેમ કાલ્ય થોડો હોય, તો લોકો તેમાંથી મૃગને બહાર કાઢી શકે છે, તેમ ચિત્તરૂપી વેતાલ શાંત ચર્તા, થોડીક મૂર્ખતા રહી હોય તો તે પુરુષને ગુરુઓ, શાસ્ત્રો તથા બાંધવો તે મૂર્ખતામાંથી બહાર કાઢી શકે છે. આ જગતરૂપી શૂન્ય નગરમાં નાચ્યા કરતા ચિત્તરૂપી મસ્ત વેતાલે, સઘળા દેહરૂપી ઘરને દૂષિત કરી માખ્યું છે. દેહરૂપી પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું આ સઘળા જગતરૂપી મોહું શૂન્ય જંગલ, ચિત્તરૂપી વેતાલે ઘેરેલું હોવાને લીધે કોને ત્રાસ આપતું નથી ? ૧૨ આ જગતરૂપી નગરીમાં ચિત્તરૂપી પિશાચ શાંત થઈ ગયો હોય એવું દેહરૂપી ઘર તો થોડાપણ સત્યરૂપીનું જ હોય છે. ૧૩ હે રામચંદ્રજી ! આ જગતમાં જે જે દિશા સાંભળવામાં આવે છે, તે તે દિશા મોહરૂપી વેતાલોની મસ્તીઓવાળાં

દેહોરૂપી મસાણોથી જ ભરપૂર હોય છે. ૧૪ મનને ધૈર્યનું દંઠ અવલંબન કરીને, આ જગતરૂપી મોટા જંગલમાં નાના બાળકની જેમ મૂંઝાયા કરતા તમારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરો. ૧૩, ૧૪ હે રામચંદ્રજી ! જ્યાં પ્રાણીઓરૂપી મૃગોના સમૂહો અર્થા કરે છે, એવા આ જગતરૂપી જૂના અરણ્યમાં, તમે મૃગના બચ્ચાની જેમ વિપયોરૂપી તરણાંના રસો મળવાથી સંકળ થયા છો એમ માને નહિ. ૧૫ આ પૃથ્વીરૂપી જંગલમાં મૂક લોકોરૂપી મૃગો, વિપયોરૂપી તરણાંઓને ચરે છે તે બલે ચરે, પણ તમે તો અજ્ઞાનરૂપી હાથીને ખાઈ જઈને સિંહની વૃત્તિનો જ સ્વીકાર કરો. ૧૬ બીજાં મનુષ્યોરૂપી અજ્ઞાન મૃગો, પોતાના જંગલરૂપ આ જમ્બૂદ્વીપમાં, જે રીતે વિહાર કરે છે તે રીતે તમે વિહાર કરો નહિ. ૧૭ બધુંએની મમતારૂપ કાલવની ખાડ, કે જે બહુ જ થોડા સમય સુધી જ ઠંડી લાગે એવી છે અને કાલવથી ખરડી દેનારી છે, તેમાં પાડાની પેઢે તમારે પડવું યોગ્ય નથી. ૧૮ ભોગોના વેસવેને દૂર કરી નાખવા બેઠાએ, મહાત્માઓની પદ્ધતિને અનુસરવું બેઠાએ અને પોતાના અમૂલ્ય પ્રયોજનનો વિચાર કરીને, કેવળ પોતાના આત્માનો જ આશ્રય કરવો બેઠાએ. આ દેહ, કે જે અપવિત્ર, તુચ્છ, અભાગિયો અને કુદ આકારવાળો છે, તેને માટે આસક્તિરૂપ કાલવમાં તમારે દૂબવું યોગ્ય નથી; કેમકે એ કાલવમાં દુબેલા લોકોને ચિંતારૂપી કારણ રાક્ષસી ખાઈ જાય છે. ૧૯ આ દેહને બીજાએ (કર્મે) રચ્યો છે, તેમ બીજો યક્ષ (અધિકાર) ધસી ગયો છે, તેનું દુઃખ બીજાને (મનને) થાય છે અને તે દુઃખને બીજો (જીવ) ભોગવે છે. અહો ! આ મૂર્ખતારૂપી ચક્રી ભારે આશ્ચર્યરૂપ છે. ૨૦ આત્મા કેવળ સત્તાસામાન્યરૂપ છે અને સત્તાસામાન્યથી જે બુદ્ધ હોય, તે અસતપણાને લીધે સંભવતું જ નથી; એટલા માટે બીજાની પેઢે આત્માનું ઘાટાપણું એકરૂપ હોવાથી તેમાં

દુઃખોના લોકતાપણનો કે શરીર ઈત્યાદિનો અવ-
કાશ જ નથી. જમ પથરાતું કઠણપણું પથરાથી
બુદ્ધ નથી, તેમ વ્યક્તિ તેમજ સામુદાયિક મન
વગેરે પદાર્થો આત્માથી બુદ્ધ નથી; કેમકે સર્વ
પદાર્થો સત્તામાત્ર સ્વભાવથી અભિન્ન છે અને
તમની બુદ્ધિ સ્થિતિ ઘોઈ રીતે સંભવતી નથી. જમ
શિલાનું શિલાપણું અને ઘડાનું ઘડાપણું બુદ્ધ
નથી, તેમ મન-આદિ-સર્વ, સત્તામાત્ર આત્માથી
ભિન્ન છે જ નહિ. ૮૭-૮૮ હે રામચંદ્રજી ! હવે હું
મોહનો નાશ કરનારો એક બીજો વિચાર કહું
હું, તે સાંભળો, એ વિચાર અને સંસારનાં દુઃખો-
ની શાંતિને માટે, દેલાસ પર્વતની ચુકામાં પૂર્વે
સદાશિવે કહેલ છે. ચંદ્રનાં કિરણોના સમૂહની
જમ પ્રકાશતો, સ્વર્ગની સીમા સુધી પહોંચેલો
અને સદાશિવના નિવાસરૂપ દેલાસ નામનો એક
પર્વત છે. એમાં ચંદ્રની કળાને ધારણ કરનારા
સાક્ષાત્ સદાશિવ રહે છે. ૮૫-૮૭ પૂર્વે ઘોઈ સમયે
હું એ જ પર્વતની અંદર ગંગાજીને કિનારે આશ્રમ
ખાંધીને રહ્યો હતો અને એ સદાશિવનું પૂજન કરતો
હતો. ૮૮ મેં તપને માટે તપસ્વીઓના આચરણ-
માં લાંબા કાળ સુધી સ્થિતિ કરી હતી; સઘળા
શિવપૂજનના શાસ્ત્રોનો સંગ્રહ કર્યો હતો,
અનેક પુસ્તકો એકઠાં કર્યાં હતાં, પૂજનનાં પ્રુષ્પો
ભરવાને માટે ફેટલાએક પડિયાઓ કરી રાખ્યા
હતા અને સિદ્ધલેકો પણ એ પૂજા-સામગ્રીને
જેવાને માટે મારી પાસે આવીને બેસતા હતા.
હે રામચંદ્રજી ! એવી રીતની વ્યવસ્થા કરીને
દેલાસ વનના નિકુંજમાં તપ કરતાં કરતાં મને
ફેટલોક સમય વ્યતીત થઈ ગયો. એક દિવસે
શ્રાવણ માસના કૃષ્ણપક્ષની આઠમને દિવસે પ્રદો-
ષકાળે, હું પૂજા કરીને ધ્યાનમાં બેઠો હતો. પ્રાણી-
ઓનો અવર-જવર બંધ પડવાથી દિશાઓ શાંતિ
ધારણ કરીને બેઠે મૌનમત સેવતી હતી. લતાઓ
અને વનોમાં તલવારથી કપાય તેવો ગાઠ અંધકાર
પથરાયો હતો. આ પ્રમાણે બેઠે અડધો પહોર

વીતી ગયો, ત્યારે હું સમાધિમાંથી જાગ્યો અને
બહારના પદાર્થોને જેવા લાગ્યો; ત્યારે તે વનમાં
તુરત જ બેઠેલું, સેંકડો ઘાળાં વાદળોઓના જલુ
જણાતું અને અનેક ચંદ્રખિંઓ જલું શોભતું ઘોઈ
તેજ મારા જેવામાં આવ્યું. દિશાઓરૂપી મંડપો-
ને પ્રકાશિત કરનારા એ તેજને જોઈને હું વિસ્મય
પામ્યો અને મનમાં વિચાર કરીને તે તેજવાળા
શિખરને જેવા લાગ્યો. એટલામાં તો ચંદ્રની કળા-
ને ધારણ કરનારા અને જમણે પાર્વતીના હાથમાં
પોતાનો હાથ આપ્યો હતો તથા જની આગળ
ચાલતા પાર્વદોને નંદિકેશ્વર દૂર કરતા હતા,
એવા સદાશિવ, ત્યાં પધાર્યા. આથી મેં બહુ જ
પ્રસન્ન થઈને મારી પાસેના શિથોને સમજાવી,
અર્ધ લઈ, તેમની દદિથી પવિત્ર થયેલા તેમના
સમીપના પ્રદેશમાં જઈ, દૂરથી જ પવિત્રતાપૂર્વક
પ્રુષ્પાંજલિ આપી, અર્ધ આપ્યો અને પ્રણામ
કરીને સ્તુતિ પણ કરી. પછી તેમણે સઘળી પીડા-
ઓને દૂર કરનારી અને ચંદ્રની કાન્તિના જની
શીતળતાવાળી સરળ દદિથી, બહુ વાર સુધી મારી
સામે જોયા કર્યું. પછી ઘણાં પ્રુષ્પોવાળા શિખરની
ઉપર બિરાજેલા તે ત્રેલોક્યના સાદ્ગીરૂપ સદા-
શિવની સામે જઈને, મેં અર્ધ, પાદ તથા પ્રુષ્પો
અર્પણ કર્યાં. તેમની આગળ ઘણી ઘણી મંદારનાં
પ્રુષ્પોની અંજલિઓ નાખી અને અનેક પ્રકા-
રના નમસ્કારોથી તથા સ્તોત્રોથી તેમનું પૂજન
કર્યું. સદાશિવનું પૂજન કર્યા પછી મેં, તેવી જ
ભાવનાથી ભગવતી પાર્વતીનું, તેમની સખી-
ઓનું અને પ્રથમ ગણોની મંડળીનું પણ
પૂજન કર્યું. પૂજન કરીને હું ત્યાં બેસી ગયો,
એટલે અર્ધચંદ્રને ધારણ કરનારા તે સદાશિવે,
પૂર્ણચંદ્રનાં કિરણોના જની શીતળતાવાળી વાણી-
થી મને કહ્યું કે, 'હે વસિષ્ઠમુનિ ! ઉપશમવાળી,
વિશ્રાંતિવાળી અને કલ્યાણ કરનારી તમારા
ચિત્તની વૃત્તિઓ પરમાત્મામાં એકાગ્ર રહે છે !
તમારું શુભ તપ નિર્વિઘ્ન રીતે ચાલ્યા કરે છે !

પરમપદ કે જે સર્વોત્તમ છે, તેને તમે પામ્યા છો! તમારા સધળા બચે શાંત થઈ ગયા છે ને? 'હે રામચંદ્રજી! સર્વ લોકોના મુખ્ય કર્તા સદાશિવે જ્યારે મને એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે હું બોલ્યો કે, 'હે મહાદેવ! જે આપના કલ્યાણમય સ્વરૂપને યાદ કરે છે, તેમને કોઈ પણ પુરુષાર્થ કુલંભ રહેતો નથી અને કોઈ પણ ભય પ્રાપ્ત થતો નથી. તમારા સ્મરણના આનંદથી જનનાં ચિત્ત મગ્ન હોય, તેમને ન નમે તેવાં પ્રાણીઓ બ્રહ્માંડમાં જ હોતાં નથી. તમારા સ્મરણમાં લાગેલી બુદ્ધિવાળા લોકો જ્યાં રહેતા હોય, તે દિશાઓ, દેશો, પ્રાંતો અને પર્વતો જ સર્વોત્તમ ગણાય છે. હે પ્રભુ! તમારું સ્મરણ શૂતકાળના પુણ્યનું ફળ આપે છે, વર્તમાનકાળના પુણ્યને વધારે છે અને ભવિષ્યકાળના પુણ્યનું બીજ વાવે છે. હે મહારાજ! આપનું સ્મરણ જ્ઞાનરૂપી અમૃતના મુખ્ય ફળસ્વરૂપ, ધીરજરૂપી યાદનીના ચંદ્રસ્વરૂપ અને મોક્ષરૂપી પુરના દ્વારસ્વરૂપ છે. હે શૂતનાથ! મેં આપના સ્મરણરૂપ ઉદાર ચિંતામણિના પ્રભાવથી સધળી આપહાઓને માથે પગ મૂક્યા છે.' હે રામચંદ્રજી! મેં એ પ્રમાણે જણાવ્યું અને પછી અત્યંત પ્રસન્ન જણાતા, તે મહાત્મા સદાશિવને બહુ જ નમ્રભાવથી મેં જે કહ્યું, તે હવે તમને કહું છું, સાંભળો. મેં સદાશિવને પૂછ્યું કે, 'હે મહારાજ! આપના પ્રસાદને લીધે મને સધળી દિશાઓ ઈષ્ટ પદાર્થોથી પૂર્ણ જ જણાય છે; પરંતુ હું આપને એક સંશય પૂછું છું, તો તો તે વિષયમાં આપ કશી ઉતાવળ નહિ કરતાં અને કશો પડદો નહિ રાખતાં, પ્રસન્ન બુદ્ધિથી ઉત્તર આપો. મારો સંશય એ છે કે, કયા પ્રકારથી દેવાચરન (દેવપૂજન) કરવામાં આવે, તો પાપોનો નાશ થાય અને સધળાં કલ્યાણોની વૃદ્ધિ થાય?' ૧૮૦-૧૨૯

સદાશિવ બોલ્યા:—હે વસિષ્ઠમુનિ! હું તમને સર્વોત્તમ દેવાચરનનો પ્રકાર કહું છું, તે તમે સાંભળો; કે જે પ્રકારથી એકવાર દેવાચરન કર-

વામાં આવે તો પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૭ હે મહાબ્રાહ્મણ વસિષ્ઠમુનિ! જરા દેવ હોય છે એ તમે જાણો છો? હું, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ કે ચંદ્ર પણ ખરા દેવ નથી; તેમજ બ્રાહ્મણ, રાજા, રૂદ્ર કે તમે પણ ખરા દેવ નથી. જે દેહ કે ચિત્તરૂપ હોય તે દેવ સંભવે જ નહિ. શોભા કે બુદ્ધિરૂપ પણ દેવ હોય જ નહિ. આદિથી તથા અંતથી રહિત જે અકૃત્રિમ ચૈતન્ય-પ્રકાર છે, તે જ ખરા દેવ છે. દેશથી, કાળથી કે વસ્તુથી જની મર્યાદા થતી હોય તેમાં દેવપ્રણું ક્યાંથી જ હોય? આદિથી તથા અંતથી રહિત અને અકૃત્રિમ જે ચૈતન્ય પ્રકાર છે, તે જ 'દેવ' એ શબ્દથી કહેવાય છે; ૧૧૮-૧૨૨ માટે તેનું જ પૂજન કરવું જોઈએ. આ સધળું જગત પોતાથી નહિ પણ જેની સત્તાથી સત્તા પામેલું છે, તે જ સાચો દેવ છે. ૧૨૩ જેમ ચાર ગાઉ ચાલવા જટલી જની શક્તિ હોય નહિ તે માણસને તેના ગળ પ્રમાણે એક ગાઉ ચાલવાનું કહેવામાં આવે છે, તેમ જ્યોતે ચૈતન્યપ્રકારરૂપ સાચા દેવનું જ્ઞાન નથી, તે જ્યોતે શાસ્ત્રકારોએ તેમના જ્ઞાનની મર્યાદા પ્રમાણે સાકાર વગેરેનું પૂજન કહેલું છે. ૧૨૪ રૂદ્ર આદિ સાકારોનું પૂજન કરવાથી અમુક જ ફળ મળે છે; અને ચૈતન્ય-પ્રકારરૂપ આત્માનું પૂજન કરવાથી તો આદિ તથા અંતથી રહિત અકૃત્રિમ સ્વરૂપાનંદરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૫ જે પુરુષ અકૃત્રિમ ફળને તજી દમને કૃત્રિમ ફળને લેવા માટે દોડે છે, તે પુરુષ કલ્પવૃક્ષના વનને તજીને કાંટાવાળા કરંજના વનમાં જાય છે, એમ સમજવું. અકૃત્રિમ પૂજનમાં બોધ, સમતા અને ઉપશ્રમ એ મુખ્ય પુણ્યો છે; અને નિમંજળ, નિરતિશય આનંદરૂપ જે ચૈતન્યમાત્ર આત્મા છે તે પૂજ્ય છે, એમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ સિદ્ધિત કરેલો છે. ૧૨૬-૧૨૭ ઉપશ્રમ, બોધ તથા સમતા આદિ પુણ્યોથી આત્મસ્વરૂપ દેવનું અર્ચન કરવું એ જ સાચું દેવાચરન છે, એમ સમજો. આકારનું પૂજન કરવું

એ સાચું દેવાર્ચન નથી.^{૧૮} જે લોકો આત્મ-જ્ઞાનરૂપ દેવાર્ચનને તજીને કૃત્રિમ પૂજનોમાં લાગ્યા રહે છે, તેઓ લાંબા કાળ સુધી ક્લેશને પ્રાપ્ત થયા કરે છે.^{૧૯} જમને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય છે, એવા મહાત્માઓ કદાચિત્ આત્મધ્યાન તજી દઈને સાકાર દેવતું પૂજન કરતા જેનામાં આવતા હોય, તે તેઓ યાજ્ઞકાની જમ લીલા જ કરે છે, એમ સમજો. જે સર્વના પરમ કારણ-ભૂત અને પરમ શિવ આત્મરૂપ દેવ છે, તેનું જ સર્વદા અપહિત રીતે, બોધરૂપ પૂજન કરવું જોઈએ. તમે જીવને જ અકૃત્રિમ, અવિતાશી તથા ચૈતન્ય પ્રકાશરૂપ બ્રહ્મ સમજો અને તેને જ પૂજ્ય સમજો. આત્મા જ પૂજ્ય છે, આત્મા પૂજ્ય નથી; કેમકે બોધરૂપ જે આત્મપૂજન છે, તે જ મુખ્ય પૂજન છે.^{૧૨૦-૧૨૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે મહારાજ ‘આ સહજ જગત આત્માની સત્તાથી જ સત્તા પામેલું છે’ એમ આપે જણાવ્યું, તે કેવી રીતે અને? ચૈતન્ય-રૂપ આત્માને જીવભાવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો?^{૧૨૨}

સદાશિવ બોલ્યા:—પાર તથા આકાશથી રહિત જે ચિદાકાશ છે, તે જ સર્વત્ર છે. જેમ પ્રલયકાળમાં તે ચિદાકાશની અંદર કાંઈ પણ દરય રહેતું નથી; તેમ હમણાં પણ વારતલિક જોતાં, તેની અંદર કાંઈ પણ દરય નથી.^{૧૨૩} જે કાંઈ દરયરૂપે સ્ફુરે છે, તે સધળું એ સ્વપ્રકાશ ચિદાત્માનું જ સ્ફુરણ છે. એ ચિદાત્માનું જે પોતાની મેળે સ્ફુરણ થયો કરે છે, તે જ આ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, એટલું સમજવું બસ છે.^{૧૨૪} જેમ સ્વપ્નનું નગર ચૈતન્યના સ્ફુરણ સિવાય બીજું કાંઈ નથી, તેમ આ જગત પણ ચૈતન્યના સ્ફુરણ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. આ જગતરૂપ ચિત્ બીજાણું નથી પણ કેવળ સ્વસ્થ ચિદાકાશરૂપ જ છે.^{૧૨૫} દરયની બુદ્ધિ સત્તા કોઈ પણ રીતે સંભવતી નથી; માટે દરય કેવળ ચિદા-ગરૂપ જ છે, એમ સમજો. ચૈતન્યપણ હોવાને

લીધું, આત્માનું સૃષ્ટિ ઇત્યાદિના સમયમાં જે સ્ફુરણ થાય છે, તે જ જગત એ નામથી કહેવાય છે.^{૧૨૬} માટે સ્વપ્નના નગર જેવું જે કાંઈ આ જગત પ્રતીત થાય છે, તે ચિદાકાશરૂપ જ છે; અને જે ચિદાકાશરૂપ છે, તેમાં વળી અન્યપણું પણ શું હોય? અને શાથી હોય?^{૧૨૭} પર્વતો, આકાશ, જીવાત્મા, અને પ્રાણીઓના સમુદાય પણ ચૈતન્યમાત્ર જ છે. સૃષ્ટિ ઇત્યાદિના સમય કે, જેમાં સધળું જગત પ્રતીત થાય છે, તેમાં, પૃથ્વી, સ્વર્ગ કે પાતાળમાં પણ કેવળ ચિદાકાશ સિવાય બીજું શું સંભવે છે? તે કહેા. કયું સંભવતું નથી.^{૧૨૮, ૧૨૯} જેમ પાદ્ય અને વૃક્ષ એ પરસ્પરના પર્ચાય શબ્દો જ છે, તેમ ચિદાકાશ, પરમાકાશ, બ્રહ્માકાશ, જગત અને ચૈતન્ય એ પરસ્પરના પર્ચાય શબ્દો જ છે. સ્વપ્ન, સંકલ્પ કે માયાથી ન્યારે ન્યારે જગતનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે ત્યારે એ ચિદાકાશ જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, એમ સમજો.^{૧૩૦, ૧૩૧} જેમ સ્વપ્નમાં ચિદાકાશ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મતમાં પણ ચિદાકાશ જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે. જેમ આપણને સ્વપ્નમાં જગત પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મતમાં પ્રતીત થાય છે. જેમ સ્વપ્નના નગરમાં ચિદાકાશ સિના બીજું કાંઈ નથી, તેમ બ્રહ્મતમાં પણ ચિદાકાશ વિના બીજું કાંઈ પણ નથી. સધળાં દરયોમાં કાંઈ પણ દરય ચિદાકાશથી બુદ્ધિ સંભવતું નથી; માટે સધળાં દરયોથી જોકાયેલું આ દરય ચિત્ અર્થાત્ સધળું જગત ચિદાકાશમાત્ર જ છે. પરમાત્માનું સ્ફુરણ જ અથવા પરમાત્માનો પહેલો સંકલ્પ જ ત્રણે લોકરૂપ થઈને, પોતાની મેળે જોડેલો છે. માટે પરમાત્મામાં આ ત્રણે લોક, સ્વપ્નની જેમ જ રહેલા છે; પણ દ્વૈતવાદીઓના માનવા પ્રમાણે રહેલા નથી. જેમ સ્વપ્નમાં સધળું ઘટ-પટાદિક ચિદાકાશમાત્ર જ છે, તેમ સૃષ્ટિ વગેરેમાં-પણ સધળું જગત ચિદાકાશમાત્ર જ છે.^{૧૩૨-૧૩૭} જેમ સ્વપ્નના નગરમાં ચિદાકાશથી બુદ્ધિ બીજું કાંઈ

પણ હોતું નથી, તેમ આ ત્રૈલોક્યમાં પણ ચિદા-
કાશથી જુદું બીજું કંઈ પણ નથી. ત્રણ કાળમાં
દેવ, કાળ તથા ચિત્ત સહિત જે જે કંઈ દેખાવો
ચાય છે તથા જે જે કંઈ ભાવ કે અભાવ થાય
છે, તે સધળું ચિદાકાશ માત્ર જ છે. જે વસિષ્ઠ
મુનિ । જે સાચો દેવ છે, તેનું નિરૂપણ મેં તમને
કહી સંભળાવ્યું અને તે દેવથી તમે જુદા નથી,
હું જુદા નથી અને સધળું જગત પણ જુદું
નથી. તમે પણ એ દેવ છો, હું પણ એ દેવ
છું અને સધળું જગત પણ એ દેવ છે. સુધુળા
પદાર્થોને, જગતનું તમારું, મારું અને બીજાનું
પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ પરમાત્મા જ છે, બીજું
કંઈ પણ નથી. જેમ સંકલ્પના નગરમાં અને
સ્વપ્નાના નગરમાં ચિદાકાશથી જુદું બીજું કંઈ
રૂપ નથી, તેમ હિરણ્યગર્ભની ઉત્પત્તિથી માંડીને
આ સઘળી સૃષ્ટિમાં ચિદાકાશથી જુદું બીજું
કંઈ પણ રૂપ રૂપ નથી. ૧૪૮-૧૫૨

સંકલ્પને સ્વપ્નપુરે શરીરં ચિદ્વ્યોમતોઽન્યન્
યથાસ્તિ કિંચિત્ । તથેહ સર્ગે પ્રથમૈકસર્ગાન્ધુ-
ને પ્રમૃત્યસ્તિ ન રૂપમન્યત્ ॥ ૧૫૨ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધના 'જગતનું પરમા-
ત્મભયત્વ-વર્ણન' એ નામનો
સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો

ચૈતન્યની સત્તા અને જીવ-
દશાની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ

॥ શ્રીઈશ્વર ઉવાચ ॥

एवं सर्वमिदं विश्वं परमात्मैव केवलम् ।

ब्रह्मैव परमाकाशमेव देवः परःस्मृतः ॥ ૧ ॥

સદાશિવ ઓટ્યા:-જે વસિષ્ઠમુનિ । એ રીતે

x આ ત્રીસમા સર્ગમાં ચૈતન્યનું સર્વોત્કર્ષણ
અને સર્વજોડતાપણું કહેવામાં આવશે અને ચૈતન્યને જે
રીતે જીવદશા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે પણ કહેવામાં આવશે.

ચો. રા. ૬

આ સધળું જગત દેવળ પરમાત્મા જ છે અને
જે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ છે, તે જ સર્વોત્તમ દેવ છે.
એ દેવનું પૂજન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એ દેવથી જ
સર્વોત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, એ દેવ જ સર્વના
આરાપનું અધિષ્ઠાન છે અને એ દેવમાં જ આ
સઘળું જગત રહેલું છે. જે સુખ અકૃત્રિમ
આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, અદ્વિતીય
અને અખંડિત તથા બહારના સાધનોથી સાધ્ય
નથી, તે સુખ એ દેવથી જ મળે છે. ૧-૩ જે મહા-
મુનિ । તમે મોટા વિવેકી છો, તેથી તમને કહું
છું કે, પુષ્પો તથા ધૂપોનો મોટો સમૂહ પરમા-
ત્માના પૂજનમાં કરો ઉપયોગી નથી. ૪ જેઓ
અજ્ઞાની અને બાળકોની જેમ મુગ્ધ ચિત્તવાળા
હોય છે, તેઓને માટે જ શાસ્ત્રકાંડાએ કૃત્રિમ
મૂર્તિમાં દેવાર્ચન કરવાનું કહ્યું છે. ૫ જેમ ભાત
ન મળે તો કાદરા ખાવામાં આવે છે, તેમ શાસ્ત્ર

નથી એવા, સધળા વિષયભોગોના સંકલ્પોથી રહિત, સર્વરૂપ હોવા છતાં સર્વથી અલગ, દેશ-કાળ વગેરેની મર્યાદાથી રહિત, સધળા પદાર્થોને પ્રકાશ આપનારો, નિર્મળ અને ક્રેવળ ચૈતન્યરૂપ બે આત્મા છે, તે જ દેવ કહેવાય છે.^{૯-૧૨} સધળાં તત્ત્વોથી ન્યારી, સધળાં તત્ત્વોની અંદર રહેલી, સર્વને સત્તા આપનારી અને પોતાની સત્તાથી સર્વની સત્તાનું અપહરણ કરનારી બે સંવિત છે, તે જ દેવ છે.^{૧૩} હે વસિષ્ઠમુનિ ! વ્યવહારિક* તથા પ્રાતિભાસિક પદાર્થોના અધિ-ધાનરૂપ અથવા સાક્ષીરૂપ બે ચૈતન્ય છે, તે જ દેવ કહેવાય છે. સૂર્યોદયને પણ પ્રકાશ આપનારો તે ચૈતન્યને જ ચૂંતિએ સુત્ર તથા ઓમ્ ઇત્યાદિ શબ્દોથી કહે છે.^{૧૪} સામાન્ય સત્તારૂપ સ્વભાવથી સર્વમાં સમાનરૂપ રહેલું એ બ્રહ્મ જ મહાચિત્ અને પરમાર્થ કહેવાય છે.^{૧૫} જેમ લતાઓની અંદર રસ રહે છે, તેમ એ સર્વોત્ક્રમ ચૈતન્ય સર્વમાં સત્તાસામાન્યરૂપે રહેલ છે અને સર્વને આધિ યાય ત્યારે મહાસત્તારૂપે રહે છે. હું, તમે, અરુંધતી, પાર્વતી, ગણ અને ત્રણે લોક આદિ સધળા પદાર્થો પણ ચૈતન્યતત્ત્વ છે, તેને જ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષો દેવ સમજે છે. હાથપગ ઇત્યાદિ અવયવોવાળો જે કાઈ બીજો દેવ કદપવામાં આવે છે, તેમાં પણ ક્રેવળ ચૈતન્યમાત્ર વિના બીજો શો સાર છે, તે કહો. જે ક્રેવળ ચૈતન્ય છે, તે જ સંસારના સારરૂપ છે, સર્વના સારપણાને પામેલો એ જ દેવ છે, એથી જ સંધણ પ્રાપ્ત યાય છે અને એ જ પૂર્ણ દેવ છે તે જ હું છું.^{૧૬-૨૦} હે વસિષ્ઠમુનિ ! એ દેવ કામથી પણ દૂર નથી, કાઈને પણ કુર્લભ નથી, સર્વદા દેહમાં રહે છે, આકાશમાં રહે છે અને સર્વમાં રહે છે.^{૨૧} એ દેવ જ સંધણ કરે છે,

સંધણ ભોગવે છે, સંધણ ધારણ કરે છે, બળ છે, નિઃશ્વાસ લે છે, પ્રત્યેક અંગોને બાળે છે અને સર્વ સંધે છે.^{૨૨} હે મુનિવર ! આ શરીરરૂપી નગરી કે જે વિચિત્ર ચેષ્ટાઓવાળી છે, તે એ દેવથી સ્ફુરે છે; અને એ દેવના સ્વરૂપમાં જ ગોઠવાયેલી છે, તેમાં એ દેવ રહે છે. આ બુદ્ધિરૂપી ગુફા કે જે શરીરરૂપી પહાડમાં રહેલી છે, તે એ દેવના અતુ-મકથી જ અલિત થયા કરે છે અને અન્નમય આદિ ગહન કારોવાળી છે, તેમાં પણ તેનો સ્વામી આત્મા એ જ દેવ રહેલ છે. મન આદિ છ ઇન્દ્રિયોની ગતિથી અકળ રહેનારો એ નિર્મળ આત્માનું જ ઉપદેશના વ્યવહારને માટે 'ચિત્' એ સ્ત્રીલિંગ નામ કદપેલું છે. ચિન્મય, સૂક્ષ્મ, સર્વવ્યાપી અને નિર્લેપ, એ દેવ જ આ જોવામાં આવતા જગદ્રૂપ આભાસને અધ્યારોપની દશામાં કરે છે અને અપવાદની દશામાં નથી કરેલો. હે વિદ્વાન વસિષ્ઠમુનિ ! જેમ વસત ઋતુ રસથી લતાને શોભાવે છે, તેમ એ અત્યંત નિર્મળ 'ચિત્' જગતને માટે જગત સંબંધી ક્રિયાને શોભાવે છે. સર્વને સત્તા તથા સ્ફુરણ આપવારૂપ ચમત્કારો પૂર્વ પૂર્વની વાસનાઓના અનુસારથી, ચૈતન્યમાં જ અનેક ચમત્કારોને પ્રકટ કરે છે, તેથી કટલાએક ચમત્કારો આકાશરૂપે, જીવરૂપે, ચિત્તરૂપે, કલારૂપે, દેયરૂપે, ક્રિયારૂપે, દ્રવ્યરૂપે, જાયવે આદિ વિકારોરૂપે, ગુણોના ભેદોરૂપે, ભૂતિઓરૂપે, યોગ્યતાઓરૂપે, પ્રકાશોરૂપે, પર્વતોરૂપે, અધકારોરૂપે, સૂર્ય તથા ઇન્દ્ર આદિરૂપે, અને યક્ષોરૂપે દેખાય છે. જેમ વસંત ઇચ્છા વિનાનો છતાં અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ચિદાત્મા ઇચ્છા વિના પણ આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રેલોક્યરૂપ સમુદ્રોની તાત્ત્વિક સ્થિતિઓનો વિચાર કરતાં, એ સધળી સ્થિતિઓમાં સર્વદા એક ચૈતન્ય જ જળની સમૂહના ઠેકાણે છે; પણ બાહ્ય કાંઈ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. પોતામાં આરોપિત યથેલા સધળા જગતનો પ્રકાશ કરવામાં ચક્રિત ધરાવનાર

* ક્રેવળ પરમાર્થદશામાં જે મિથ્યા હોય તે વદ-પદાદિ વ્યવહારદશામાં સત્ય છે, પણ વ્યવહારદશામાં જે મિથ્યા છે તે સર્વભય પ્રાતિભાસિક મણાય છે.

એ ચૈતન્ય, શરીરરૂપી કમળમાં ભમતા, મનરૂપી
 બ્રમરે ધરેલી, સંકલ્પરૂપ મહારંની સત્તાનો રૂપાદ
 લે છે. જેમ જળ ચકરીમાં રહીને બ્રગણ કર્યા કરે
 છે, તેમ દેવ, દેવ્ય, ગર્ધર્વ, પર્વતો તથા સમુદ્રો
 અને આ સમણ જગત, ચૈતન્યમાં રહીને જ બ્રમણ
 કર્યા કરે છે.^{૩૫} કર્તા અને ભોક્તાના અભિમાન-
 વાળું, બંધન આપનાર ચિત્તમય આચારથી શો-
 ભતાં ચપળ જીવોરૂપ ચકરીઓવાળું અને બ્રમ-
 ãના પાતરૂપ, આ સ સારરૂપી ચક્ર, ચૈતન્યરૂપી
 ચક્રમાં ભમ્યા કરે છે.^{૩૬} જેમ વર્ષાકાળ ઇન્દ્રધનુષ્ય-
 વાળા મેઘનો વેષ ધારણ કરીને તડકાને દૂર કરે છે,
 તેમ ચૈતન્યે શંખ-ચક્રાદિક આયુધોવાળા વિષ્ણુ-
 નો વેષ ધારણ કરીને, દેવોના મંડળને આયું હંતુ.
 હે વસિષ્ઠમુનિ ! નંદિ તથા ચંદ્ર વગેરે ચિહ્નોવાળા
 મહાદેવનો વેષ ધારણ કરીને, એ ચૈતન્ય જ પાર્વતી-
 રૂપ કમલિનીના સુખરૂપ કમળમાં બ્રમરપણાને
 પામેલ છે. એ ચૈતન્ય જ વિષ્ણુના નાલિકમળમાં
 બળે બ્રમરપણાને પામેલ હોય તેમ નથી (નલ
 વેલ) રૂપ કમલિનીના મહાસરોવરરૂપ બ્રહ્માના
 શરીરને ધરે છે. જેમ આડમાં પાંદડાં થાય છે અને
 સુવર્ણમાં આભૂષણોની રચના થાય છે, તેમ એ
 ચૈતન્યમાં આ ધણાં ધણાં વિચિત્ર શરીરા થયેલાં છે.
 એ ચૈતન્ય જ, જેનાં ચરણોને સધળા દેવતાઓ
 નમે છે, એવા ઇન્દ્રનો વેષ ધરણ કરીને ત્રૈલોક્યનું
 આસિપત્ય કરે છે. જેમ સમુદ્રનું જળ તરંગપણાને
 પ્રાપ્ત થઈને પોતામાં જ અસ્ત પામે છે, ઉદય
 પામે છે અને ગતિ કરે છે, તેમ એ ચૈતન્ય ત્રૈલો-
 ક્યના આડબર ભરેલા ઉદરને પ્રકાશ આપનારા
 સ્વર્ણદિકપણાને પ્રાપ્ત થઈને, પોતામાં જ અસ્ત
 પામે છે, ઉદય પામે છે અને ગતિ કરે છે.^{૩૮-૪૨}
 ચારે દિશાઓમાં પ્રકાશ કરતી એ ચૈતન્યરૂપી
 આંદની જ, સધળા પદાર્થોની સત્તારૂપ કુસુમિનીને
 ખીલવે છે. જેમ ગર્ભિણી સ્ત્રી પોતાના ગર્ભને
 પોષ્યા કરે છે, તેમ એ ચૈતન્યરૂપી દર્પણની
 પ્રકાશિત સ્વચ્છ શોભા, પોતાની અંદર રહેલા

પ્રતિબિંબ જેવા ત્રૈલોક્યને પોષ્યા કરે છે. જેમ
 જળના સમૂહરૂપ રસશક્તિ સમુદ્રસ્વરૂપ બને છે,
 તેમ એ ચૈતન્ય ચૌદે લોકોમાં રહેનારાં પ્રાણીજાનાં
 મોટાં મંડળોની સત્તાનું સંપાદન કરે છે. સૃષ્ટિ-
 માં આ ચૈતન્યરૂપી લતા ખીલી છે, જેને વિચિત્ર
 પદાર્થો પુષ્પોરૂપે, ગહન વિચારોરૂપે પાંદડાં,
 સત્તાઓના સમૂહરૂપે- ક્ષણ આપનારી, જીવરૂપી
 પરાગોના વાસનારૂપી રસોથી ભરપૂર, સવિકલ્પ
 જ્ઞાનરૂપે છાંદોથી વીંટાયેલી, ચિત્તની વૃત્તિઓ-
 રૂપે અસપ્ત કળીઓવાળી, જેનું રૂપ ત્રણે લોકો-
 રૂપી કેસરીથી દીપે છે, એવી નિરંતર થતી ચિત્ર-
 વિચિત્ર ગતિવાળી, સધળી જીવોમાં સ્થિર રહે-
 નારી, પર્વત આદિ જડ પદાર્થોના ભૂગણી,
 શરીરરૂપી ગાંડોવાળી, તેમજ ભૂગર્થી ટોચ સુધી
 પ્રવૃત્તિઓરૂપ ગચ્છાઓથી ઘેરાયેલી છે. આ
 લતા માયાના આકારરૂપ ક્યારામાં ઊગી છે.
 સર્વત્ર સત્ તથા અસત્થી વિલસણ અતિવ્રત્ય-
 નાંતરિની જેમ
 નૃપ ધનારાં
 રૂપોને બળે
 તેજ ઉત્પન્ન કરતી હોય, તઓમાં અભિમાન ધરતી
 હોય, તેઓનો વિસ્તાર કરતી હોય; તેઓરૂપે
 ગતારી હોય અને બળે તેઓરૂપે વિકાર પ્રાપ્તી
 હોય, તેમ રહેલી છે. એ મહાચૈતન્યના પ્રકાશથી
 જ સદા સુખ આદિ પ્રકાશે છે. સ્ત્રી-પુરુષોના દેહો
 અતિ નિંધ છતાં પણ એ ચૈતન્યના અજ્ઞાનથી
 થયેલા ભોગ્યપણાના તથા ભોક્તાપણાના જિજ્ઞ-
 મેને લીધે ધરત્યરને પ્યારા-સારો છે.^{૪૩-૪૨} આ
 જગતની બળરૂપી ધૂળની ડમરી એ મહાચૈતન્ય-
 રૂપ વટોળિયાથી ઊડે છે અને એ મહાચૈતન્યની
 સત્તાથી આકાર પામેલી હોવા છતાં પણ બળે
 ચૈતન્યથી જુદી હોય એવી થઈને નાચ્યા કરે
 છે.^{૪૫} જેમ દીવો રૂપવાળા પદાર્થને પ્રકટ કરે છે,
 તેમ ત્રૈલોક્યના દીવારૂપ ચૈતન્ય આ સધળા જગ-
 તરૂપ પદાર્થોને પ્રકટ કરે છે.^{૪૬} જગતમાં રહેલી

પદાર્થોની પંક્તિ ચૈતન્યરૂપ નિર્માણ ચંદ્રબિંબ-
માં રહેલા કલકની જેમ સાથ મેળવીને રહે છે.
જેમ સારી લતા વરસાદના સિંચનથી રૂપ અને
ફળને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શરીર આદિ પદાર્થોની
પંક્તિ ચૈતન્યરૂપી અમૃત મળવાથી રૂપ અને
ચૈતનને પામે છે. જેમ ઘર પચ્છતમય હોવાથી,
પ્રકાશમય હોવા છતાં પણ બહારથી સૂર્યનો
પ્રકાશ નહિ આવવાથી અંદર છાયાથી યુક્ત
થાય છે, તેમ ઘટાદિકના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્ય
પ્રકાશરૂપ હોવા છતાં પણ, બહાર ઇન્દ્રિયોની
વૃત્તિઓથી અભિવ્યક્ત થયેલું ચૈતન્ય વ્યાપ્ત થતાં,
અંદર જડતાથી યુક્ત જેવું થઈ બળ્ય છે. જે
દેહમાં આત્મચૈતન્યનો અમલકારો ન હોય તો
ત્રૈલોક્યમાં રહેલા આ પદાર્થો તેના અમલકારથી
રહિત હોવાને લીધે, આકારને પણ પ્રાપ્ત થઈ
શકે નહિ. એ ચૈતન્યનો પ્રકાશ વ્યાપ્ત હોવાને
લીધે, સંકલ્પરૂપી બાળકને ધરનાંરી પ્રવૃત્તિરૂપી
ચંચળ કુલીન સ્ત્રી, દેહરૂપી ઘરમાં રહ્યાં કંઈ છે.
જે ચૈતન્યનો પ્રકાશ હોય નહિ, તો રસ જીભની
અણી ઉપર વ્યાપ્ત થવા છતાં પણ કોને, શી રીતે,
ક્યારે અને ક્યાં પ્રકટ થાય ? આ દેહરૂપી વૃક્ષ
અવયવોરૂપી શાખાઓવાળો હોવા છતાં પણ અને
કેશોરૂપી લતાઓવાળો હોવા છતાં પણ ચૈતન્યની
વ્યાપ્તિ વિના કેમ જ પ્રકાશે ? ન જ પ્રકાશે. ચરાચર
જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્ય જ તે તે પદાર્થો-
રૂપે વધે છે, લોટ છે અને ખાય છે. જે કાંઈ છે,
તે ચૈતન્ય જ છે; ચૈતન્ય-સિત્તાય બીજું કાંઈ
છે જ નહિ. આ જગત કે જે નવું ઉત્પન્ન થયેલું
જેનામાં આવે છે, તે ચૈતન્યમાત્ર જ છે. ૫૫-૬૨

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! મહાદેવ-
જીએ ચંદ્ર જેવી સ્વચ્છ વાણીથી મને એ પ્રમાણે
કહ્યું. ત્યારે મેં તેમને ચંદ્ર જેવી સ્વચ્છ વાણીથી
ફરીવાર પૂછ્યું કે, 'હે મહારાજ ! જે સર્વ-
વ્યાપક એક જ ચૈતન્ય હોય, તો તે ચૈતન્યરૂપ
આ દેહ, મરણ, આદિ દશાઓમાં ઘણા પાર્થિવ

ભાગવાળી અને નેત્રાદિક વગરની ભીંતની જેમ
અચેતન કેમ થઈ બળ્ય છે ? આ દેહ, જીવનની
દશા વગેરેમાં ચેતતાવાળો થઈને, પાછો મરણ
આદિની દશામાં ચેતના વગરનો થઈ બળ્ય છે.
એવી રીતની જગતમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આ-
વતી સ્થિતિ શી રીતે સંભવે ? કેમકે 'ચૈતન્ય
અવિનાશી સ્વભાવવાળું અને અપરિણામી
હોવાથી તે ચૈતન્યને કાઢી રીતે પણ જડપણનો
સંબંધ ઘટતો નથી.' એ રીતે મારું પૂછ્યું સાંભ-
ળીને મહાદેવજીએ મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૬૩-૬૫

સદાશિવ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મવેતાઓમાં ઉત્તમ
વસિષ્ઠમુનિ ! સાંભળો. તમે જે પૂછ્યું, તે સઘળા-
નો હું તમને ઉત્તર આપું છું. તમે આ મોટો
પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. આ દેહમાં સર્વજૂતરૂપ જે
એક જ ચૈતન્ય છે, તેનો એક કલ્પિત ભાગ બુદ્ધિ-
માં લાગેલો છે તેથી કર્તા અને ભોક્તાપણના
અભિમાનવાળો છે; અને બીજો ભાગ, કે જે કલ્પ-
સ્થ છે, તે નિર્વિકલ્પ છે. જેમ સારા આચારણ-
વાળી સ્ત્રી સ્વપ્નમાં બરનો સંકલ્પ કરવાથી ચારિ-
ત્રમાં ભ્રષ્ટ થઈ બીજી હોય તેમ લાગે છે, તેમ
કલ્પસ્થ ચૈતન્ય કલ્પિત સંકલ્પથી, પોતાના એક
પ્રદેશમાં પોતાને જીવરૂપ સમજી લઈને, બીજો
કલ્પ-ભોક્તૃત્વવાળું હોય અર્થાત્ બીજું હોય
એવું થઈને રહ્યું છે; એટલે ચૈતન્યમાં જે ભેદ છે
તે પણ ઉપાધિએ જ કરેલો છે, પણ વાસ્તવિક
નથી. જેમ એના એ પુરુષ દોષને લીધે કાણ
માત્રમાં રાક્ષસ જેવો દૂર થઈ બળ્ય છે, તેમ કલ્પસ્થ
ચૈતન્ય બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને, વિક-
લ્પરૂપ કલકવાળું થઈ બળ્ય છે. ૬૬-૬૮ વિકલ્પનો
કલ્પના થવાથી એ ચૈતન્ય, સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થઈને
અનુક્રમે જડની સાથે એકતાની ભાવના કરતાં
કરતાં સવિકલ્પબુદ્ધિના વિવિધપણાને પ્રાપ્ત થાય
છે. એ ચૈતન્ય સૂક્ષ્મજૂતરૂપ અને ભાગ્યોના
બીજરૂપ માયાથી મલિનપણાને પામે છે; અને તે
પછી સમષ્ટિપ્રાણરૂપ થાય છે. પછી અનુક્રમે

સૂક્ષ્મ ભૂતોના પંચીકરણથી વ્યાપ્ત થઈને, ચૌદ
બ્રહ્મકોરૂપ તથા કાળરૂપ થાય છે. પછી તેમાં
પ્રાણના ધારણથી, જીવરૂપ થઈને બુદ્ધિરૂપ, અહ-
કારરૂપ તથા ચિત્તરૂપ થઈ જાય છે. જેમ બ્રાહ્મણ
ચંડાલનો વિચાર કરવાથી પોતે જ ચંડાળ
ખની જાય છે, તેમ ચેતન્ય ચિત્તપણાને પામીને,
સંસારનું અવસાન કરે છે. દૃષ્ટ્ય ચેતન્ય જ
અજ્ઞાનથી મહિતપણાને પામી, દેહરૂપ તથા જીવ-
રૂપે કલ્પાય છે અને તેને લીધે પ્રાપ્ત થયેલી જડ-
તાથી સર્વજ્ઞપણું છોડી દઈને નિરંતર જન્મ-મરણ
આદિને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જેમ જળ કરાપ-
ણાને પામે છે, તેમ અનંત સંકલ્પમય ચેતન્ય
જડતાના સંકલ્પોથી ભરપૂર થઈ, જડતાથી
જીવપણાની ક્ષાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પછી
ચિત્ત, મન, મોહ તથા માયા ઇત્યાદિના મોહવાજું
થઈને અત્યંત જડતાનો આશ્રય કરીને, સંસાર-
માં જન્મે છે. મોહરૂપી મંદપણાને પ્રાપ્ત થયેલ, એ
જીવચેતન્ય તૃષ્ણારૂપી બેડીથી પિડાય છે; કામ,
ક્રોધ તથા ભયથી યુક્ત થાય છે; વૈભવ તથા
હારિદ્રયને અનુસરે છે; પોતાના અનંત વ્યાપક-
પણાને છોડી દે છે; સ્ત્રી, પુત્ર, ઇત્યાદિના વિચો-
ગમાં, શોક આદિ નિકારોથી યુક્ત થાય છે; દુઃખ-
રૂપી હાવાનજથી અત્યંત તપે છે; રોકા તથા
અશુભોથી કંગાલ થઈ જાય છે; ૭૦-૭૨ 'હું દુઃખ
વગેરે સ્વભાવોના જ છું' એવા મિથ્યા ભ્રમવાળો
થઈ જાય છે; પોતાને દેહરૂપ જ માન્યા કરે છે
અને અત્યંત દીનપણાને પામે છે. જેમ બુદ્ધો અને
જંગલી હાથી મોટા કાદવમાં ખૂંચી જાય છે,
તેમ તે મોહમાં ખૂંચી જાય છે, જન્મમરણોરૂપી
લતાઓના હીડોળામાં હીંચ્યા કરે છે, સંસાર-
ના અસાર તથા અપાર નિકારોથી વ્યવહાર
કરે છે, દલ્યમાં તાપોથી તપ્યા કરે છે, રાગથી
અને ક્રોધથી વ્યાપ્ત રહે છે, પોતાના ટોળામાંથી
વિખૂટી પડેલી હરિલીની જેમ વિહવળ રહે છે,
વેમવોનો ઉદય થતાં પ્રસન્ન થાય છે અને વેમ-

વોનો નાશ થતાં ખેદ પામે છે. જેમ ભૂત વળ-
ગતાં છોકરી ભય પામીને નાસી જાય, તેમ
પોતાના સંકલ્પથી અથવા ખીજ દોઈ રીતે,
ભ્રમમાં પડી ભય પામીને નાસી જાય છે. જેમ
જાટડી ખાડાટિકરાવાળા જંગા પ્રદેશમાં જોગેલા
ઝાડની ટોચમાં બંધાયેલા મધપ્રકાના મધના
ટીપાને ચાટવાની ઇચ્છાથી, ઝાડ ઉપર ચઢવા
જતાં, પોતાના ભારથી વચમાં જ લથડીને નીચા
નીચા વિપત પ્રદેશોમાં પડે છે, તેમ પોતાની
વાસનાથી સેવેલા ફલ જ વિપયોની આકાંક્ષાથી,
મોટાં કર્મો કરવા જતાં વચમાં જ ભટ થઈને
નીચી નીચી દુષ્ટ સ્થિતિઓમાં આવી પડે છે,
ભારે વિપતમાં આવી પડે છે, એક સંકટમાંથી
ખીજ સંકટમાં, એક દુઃખમાંથી ખીજ દુઃખમાં
અને એક વિપતિમાંથી ખીજ વિપતિમાં જઈ
પડે છે; અનેક પ્રકારના અનર્થોના સમુદાયથી
યુક્ત થાય છે, ચિંતાઓથી પરવશ ચિત્તવાળો
રહે છે, નરકમાં ક્રમે કરીને અધિક કષ્ટોને પામે
છે, તાપથી તથા પશ્ચાત્તાપથી ઘેરાયેલો રહે છે,
અનુક્રમે મનુષ્યોના પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ વ્યવ-
હારની વિદ્યા મેળવીને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં
પડી, ધન તથા ઘર આદિ પોતાના બંધને તે વધાર-
વામાં જ રચોપચો રહે છે; વૃદ્ધ થાય ત્યારે ચારે
બાજુથી મરવાનો ભય રાખ્યા કરે છે, હિંમ પાણી
ખૂટી જતાં માછલી તરફડ્યા કરે, તેમ ધન વગેરે
ખૂટી જતાં તરફડ્યા કરે છે, આશ્વાસરૂપામાં પરા-
ધીન રહે છે, યોવનમાં ચિંતાથી ઘેરાયેલું રહે છે,
વૃદ્ધપણમાં અત્યંત દુઃખથી પીડાય છે, મરી
ગયા પછી કર્મોને વશ થાય છે, સ્વર્ગમાં દેવરૂપ,
પાતાળમાં નાગરૂપ, દેવોના લોકમાં દેત્યરૂપ,
પૃથ્વીમાં મનુષ્યરૂપ, ૭૪-૭૬ રાક્ષસોના સ્થાનમાં
રાક્ષસરૂપ, વનના પ્રદેશમાં વાનરરૂપ, મોટા પહા-
ડના ચિખરમાં સિંહરૂપ, મેરુ આદિ પર્વતોમાં
કિનરરૂપ, દેવગિરિમાં વિદ્યાધરરૂપ, વનના ખાડા-
માં સર્પરૂપ, ઝાડમાં લતારૂપ, માળામાં પક્ષીરૂપ,

શિખરમાં લતારૂપ, અને વનમાં યૃગરૂપ થાય છે; તેમ જ સસુદ્રમાં નારાયણરૂપે સુવે છે, બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મારૂપે ધ્યાન કરે છે, કેલાસમાં શિવરૂપે પાર્વતીનું આલિંગન કરે છે, સ્વર્ગમાં ધનુરૂપે દેવ તામ્યાનું રોજ્ય કરે છે, સૂર્યરૂપે દિવસને ઉત્પન્ન કરે છે, પર્વત્યરૂપે જળને વરસાવે છે, વાયુરૂપે ચલન કરે છે, પર્વતના અધિષ્ઠાતારૂપે પર્વતમાં અભિમાન ધારણ કરે છે, સસુદ્રના અધિષ્ઠાતારૂપે સસુદ્રમાં અભિમાન ધરે છે, કાળના મંડળરૂપે ઋતુઓના ચક્રને વેગથી ચલાવ્યા કરે છે; દિવસરૂપે તેજને પ્રાપ્ત થાય છે, રાત્રિરૂપે અધકારને પ્રાપ્ત થાય છે, વૃક્ષાદિકમાં બીજરૂપે તથા રસરૂપે જણાય છે, કાર્ધ સ્થળે પથરારૂપે ગતિ વિના રહે છે, કાર્ધ ઠેકાણે નદીરૂપે વદ્યા કરે છે, કાર્ધ સ્થળે કુસુમરૂપે ખીલે છે, કાર્ધ સ્થળે ફળોરૂપે પાકે છે, કાર્ધ સ્થળે કાષ્ઠોરૂપે તથા અગ્નિ આદિરૂપે દેખાય છે; કાર્ધ સ્થળે હિમ જેવા ટાઢા જળરૂપે દેખાય છે, કાર્ધ સ્થળે આકાશ આદિ શ્વરૂપે દેખાય છે, કાર્ધ સ્થળે ચક્રચકિત આકાર ધરે છે, કાર્ધ ઠેકાણે કાંટાઓ વાળા જંગલી પ્રદેશરૂપે રહે છે, કાર્ધ ઠેકાણે શિલારૂપે રહે છે, કાર્ધ ઠેકાણે કાળા રંગે રહે છે, કાર્ધ ઠેકાણે લીલા રંગે રહે છે, કાર્ધ ઠેકાણે અગ્નિરૂપે રહે છે અને કાર્ધ ઠેકાણે પૃથ્વી રૂપે રહે છે, ચૈતન્ય સર્વાત્મકપણાથી સર્વમાં વ્યાપીને રહે છે અને પોતે સર્વશક્તિ ધારણ કરે છે, માટે જ એ રીતે-સર્વરૂપે દેખાય છે; તે પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે આકાશથી પણ વધારે નિર્લેપ છે. જેમ ગતિને લીધે જળ તરંગપણોના અનુભવ કરે છે, તેમ ચૈતન્ય તે તે સ્થળમાં તે તે રીતના પોતાના વિવર્તને લીધે, તે તે પદાર્થોપણાનો અનુભવ કરે છે. એ ચૈતન્ય હસ, ક્રોધ, ખગવા, કાગડા, સારસ, ઘોડા, નહાર, ખગલી, હરિણ, વાનર, કિતર, ફૂતગ, વટીક નામનાં પક્ષી, પિંગ્લ નામના પેક્ષી, મેના, માખી, શ્રગ, પોપટ અને એવા જ પ્રકારોની બીજી ઘણી ઘણી યોનિઓમાં

ભગ્યા કરે છે. બુદ્ધિ, લક્ષ્મી, પ્રીતિ, રશ્મિ, તે તે માયા અને રાત્રિરૂપ પણ એ જ થાય છે. જેમ પાણીની ચક્રીમાં ખડક રૂપો કરે છે, તેમ સંસારમાં રૂપો કરે છે; અને જેમ મધેડી પોતાના શબ્દથી જ લય પામે તેમ પોતાના સંકલ્પથી લય પામે છે. એ જીવ ચૈતન્યના જેવું બીજું કાર્ધ પણ મુગ્ધ, અવિવેકી, ચંચળ કે નિર્બળ નથી. હે મહામુનિ વસિષ્ઠ! તમારી પાસે મેં આ જીવશક્તિનું નિરૂપણ કર્યું, કે જે જીવશક્તિ પ્રાકૃત કર્મોને પ્રવશ રાંકે પણના જેવા ધર્મવાળી, 'દુર્માત્મા' એ નામને પામેલી, વાસ્તવિક સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં અક્રોધાસ કરવાનું જ પાત્ર; અને પોતાની મેળે જ ઘણાં દુઃખો-વાળા અને ત વિશ્રમને પામેલી છે. ૧૦૫ અવિદ્યા કે જની સત્તા તથા સ્ફુરણ પોતાથી ન્યારાં નથી તેને લીધે જ એ જીવશક્તિએ, જેમ ચોખ્ખાના હાથો ફાતરારાને-આશ્રય કરે છે, તેમ વિનાશી અને મિથ્યાભૂત અનિર્વાચ્ય મેલના આશ્રય કર્યો છે, કે જેથી જીવપણાને પામીને વ્યાપકપણાથી બ્રહ્મ થઈ છે, દુર્ભોગ્યપણાના પરિતાપોને પામ્યા કરે છે અને અનાથ સ્ત્રીની જેમ શોક કર્યા કરે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! એ જડ અવિદ્યાનું સામુદ્ર્ય જુઓ, કે જેથી જીવશક્તિ પોતાના સ્વરૂપનું સ્મરણ નહિ પામતાં રેટના ઘડાના આકાશની પેઠે નીચે નીચે ઊતરવાને માટે જ કષ્ટ વેઠ્યા કરે છે. ૧૦૬

જહગતેરવલોકય શક્તતાં નિજપદસ્મરણેન વિનેહ ચિત્ત । વ્રજતિ કષ્ટમઘઃપતનાય વા યદરવદ્ઘટીઘનવીઠવત્ ॥ ૧૦૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધને 'એત્યેન્સુઅચિક્ષિ-ચાર' એ નામનો સર્ગ ૩૦ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો

શુદ્ધ ચૈતન્યનિદર્શન

॥ શ્રીઈશ્વર સ્વાચ ॥

ચિનોત્પલીકમેવૈવં સદુઃખાસ્મીતિ માવનાત્ ।

વિત્ત્વમધીવતા મોહપતિતા સંમ્રમે યયા ॥ ૧ ॥

સદાશિવ યોદ્યાઃ-હે વસિષ્ઠમુનિ! જમ સ્વપ્નમાં પીધેલી મદિરાના ઘેનમાં પડેલી સ્ત્રી 'હું કુઃખવાળી છું' એવી ભાવનાથી ખોટા કુઃખ-નેજ મેળવી લે છે, તેમ અજ્ઞાનમાં પડેલી ચૈતન્યશક્તિ 'હું વિકલ્પવાળી છું' એવી ભાવનાથી મિથ્યાભૂત જીવપણાને તથા જગતપણાને મેળવી લે છે. જમ મોદરાના મદ વગેરેથી ફરી ગયેલાં બુદ્ધિવાળી સુધા સ્ત્રી, પોતે જીવતી છતાં પણ, 'હું મરી ગઈ છું' એમ માનીને રડે છે, તેમ અજ્ઞાનથી સ્વરૂપને ભૂલેલી જીવશક્તિ નહ ન થયા છતાં પણ 'હું નહ છું' એમ માનીને રડે છે. જમ કારણ વિના અકસ્માત્ વિપરીત થયેલી બુદ્ધિવાળી સ્ત્રી, ભમતા પદાર્થને પણ સ્થિર દેખે છે, તેમ અહંતાના જમમાં પડેલી જીવ-શક્તિ અસ્થિર જગતને પણ સ્થિર દેખે છે. ચૈતન્ય-રૂપ જીવશક્તિને સંસારના અતુલ્ય થવામાં ચિત્ત જ કારણ છે, પણ વાસ્તવિક જોતો ચિત્ત એ કંઈ જ નથી; દેમકે ચિત્તને 'સત્' કે અસત્' પણ કહી શકાતું નથી, તેથી કેવળ તુચ્છ જ છે. આ રીતે સુદૃઢ ચિત્ત જ નહિ હોવાને લીધે અને તેને લીધે દર્યરૂપ જગત પણ નહિ હોવાથી, યત્નપૂર્વક ચિત્તને ચેતાવનારી ચૈતન્યશક્તિ પોતે ચિત્તરૂપ પણ નથી અને ચિત્તાધીન જગતરૂપ પણ નથી, પરંતુ શુદ્ધ જ છે. જમ પથરામાં તેલ નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં દર્ય, દર્શન કે દ્રશ્યપણું નથી. જમ ચંદ્રમાં કાળાપણું નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિ-માં કંતા, કર્મ કે કરણપણું નથી. જમ આકાશમાં

નવો અંકુર નથી તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં પ્રમાતા, પ્રમાણ કે પ્રમેયપણું નથી. જમ નંદનવનમાં ખેર-તું ઝાડ નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં બુદ્ધિ, બોધ આપનાર કે બોધવ્યપણું નથી. જમ આકાશમાં પર્વતપણું નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં હું, તું, કે તેપણું વગેરે નથી. જમ કામજમાં શંખપણું નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં પોતાનું કે અન્યનું દેહપણું નથી. જમ પરમાણુમાં મેરુપર્વતો નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં દ્વૈત કે અદ્વૈત નથી. જમ અત્યંત ખારી ધરતીમાં લતા થતી નથી. તેમ ચૈતન્ય-શક્તિમાં નામ કે રૂપ નથી, જમ સૂર્યમંડળમાં રાત્રિ નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં કરવા લાયક કે નહિ કરવા લાયક કંઈ નથી. જમ હિમમાં ઉષ્ણતા નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં વસ્તુનો ધર્મ કે વસ્તુ ત હોવાનો ધર્મ પણ નથી. જમ શિક્ષાના ગર્ભ-માં વૃક્ષ નથી, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં શૂન્યતા કે અશૂન્યતા નથી. જમ આકાશમાં શૂન્યતા અને અશૂન્યતા-એ બન્નેનો વિચાર કરતાં કેવળપણા-રૂપ સ્વરૂપની સ્વચ્છતા જ બાકી રહે છે, તેમ ચૈતન્યશક્તિમાં પણ શૂન્યતા અને અશૂન્યતા-એ બન્નેનો વિચાર કરતાં કેવળપણારૂપ સ્વચ્છતા જ બાકી રહે છે. જીવનશક્તિ ચૈતન્ય હિરણ્યગર્ભ-ના ચિત્તથી પ્રગટ થઈ છે; એટલે તેને સંસારરૂપ કુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે એમ નથી; પણ કેવળ સંસાર-ની ભાવનાભાવથી સંસારરૂપ કુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. જ્ઞાની પુરુષ સંસારની ભાવના તણ દે છે કે

* આ એકવીસમા સર્ગમાં જીવપણું અદિતો નિમેષ કરીને શુદ્ધ ચૈતન્ય દેખાડવામાં આવ્યો.

તેને માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે નહિ તો તે ત્યાગ ક્રમ જ થાય? જ વસ્તુ અતિ સુલભ હોય, તેને માટે પણ એ કાંઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવે નહિ તો તે વસ્તુ ક્યાં અને કેવી રીતે મળે? જ સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય છે, તે અદ્વિતીય, નિર્વિકલ્પ, પરમ, એક જ, સર્વથી પર, અતિ સ્વચ્છ અને સ્પર્શ આદિ તેજને પણ પ્રકાશ આપનારી છે. એ પ્રકાશ આપનાર ચૈતન્ય સર્વમાં રહે છે, નિત્ય નિર્મળ નિત્ય પ્રકાશિત, મનથી રહિત, નિર્વિકાર અને નિર્લેપ છે. ધડા, વસ્ત્ર, વડ, ભીંત, ગાડાં, વાનર, ગધેડા, અસુર, સમુદ્ર, ભૂત, નર અને નાગ એ સર્વમાં પણ એ જ ચૈતન્ય રહેલું છે.^{૧૮} જમ દીવા પ્રકાશ જ કરે છે પણ કશી ક્રિયા કરતો નથી, તેમ ચૈતન્ય સાક્ષીની જમ જ રહે છે, પણ ક્યાંય કશી ક્રિયા કરતું નથી.^{૧૯} એ ચૈતન્ય નિર્મળ હોવા છતાં પણ દેહાદિકની ભાવનાથી મહિન જેવું થઈ ગયેલ છે, નિર્વિકલ્પ છતાં પણ દેહાદિકની ભાવનાની સવિકલ્પ જેવું થઈ ગયેલ છે, ચૈતન હોવા છતાં પણ દેહાદિકની ભાવનાથી જડ જેવું થઈ ગયેલ છે અને વ્યાપક છતાં પણ દેહાદિકની ભાવનાથી સંકોચનાશું થઈ ગયેલ છે.^{૨૦} જમ લાંબો અને ઝીણો રેશમ વગેરેનો તાંતણો તકલી ઉપર વીંટાતાં, પોતાના અત્યંત લાંબા સ્વરૂપને મણુ તેટલામાં જ સમેટીને બોરના જવા કોકડાના આકારમાં ફેરવાય છે, તેમ નિર્વિકલ્પ, સૂક્ષ્મ અને સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય, લિંગદેહમાં પ્રતિબિંબ-ભાવથી આવીને, સઘળાં હાથપગ વગેરે અંગમાં તથા મોં વગેરેમાં વ્યાપીને, સર્વમાં વ્યાપેલી પોતાની સંવિતને (જ્ઞાનશક્તિને) તેટલામાં જ સમેટાયેલી જવી કરીને સંકોચને (કાકડાંને) પ્રાપ્ત કરે છે.^{૨૧} એ ચૈતન્યશક્તિ બચ્ચતમાં વિષ-યોનાં દર્શનોથી તથા સંકટપોથી વ્યાપ્ત રહે છે, સ્વપ્નમાં વાસનામય વિષયોનાં દર્શનોથી તથા સંકટપોથી વ્યાપ્ત રહે છે અને સુષુપ્તિ કે જ

સાક્ષીપણારૂપ બોધસ્વરૂપે રહે છે.^{૨૨} જમ સજ્જન ચિત્તમાં દુર્જનની સંગતિનો લાંબો સંસ્કાર લાગતાં, દુર્જનની પદ્ધતિઓને પામીને દુર્જન થઈ બંધ છે, તેમ એ અત્યંત સ્વચ્છ બ્રહ્મચૈતન્ય જ દેહાદિકની ભાવનાના લાંબા સંસ્કારને લીધે, દેહાદિકની અહંતા-મમતાઓને પામીને અનુકૂળ પદ્ધતિને મેળવવાની અને પ્રતિકૂળ પદ્ધતિને ટાળવાની ચિંતાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૩} જમ સોનું મેલથી તાંબા જેવું લાગે છે અને મેલ ધોવાઈ જતાં પાછું સોનું જ રહે છે, તેમ બ્રહ્મચૈતન્ય દેહાદિકની ભાવનાથી જીવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને એ ભાવના દૂર થતાં પાછું બ્રહ્મચૈતન્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૪} જમ અરીસા ઉપરનો મેલ ટળી જતાં પ્રતિબિંબ દેખાય એવી સ્વચ્છતાને તે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી થયેલો જીવભાવ ટળી જતાં, ચૈતન્ય કેવલપદને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૫} ચૈતન્યના સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી જવું, એ અજ્ઞાનથી ખોટો સંસાર લાગુ પડે છે અને સ્વરૂપના જ્ઞાનથી, એ ખોટો સંસાર શાંત થઈ બંધ છે. જ્યારે એ ચૈતન્ય ચૈતન્ય પણાને લીધે પોતાની અંદર મિથ્યાભેદની ભાવના કરે છે, ત્યારે પોતે અવિનાશી હોવા છતાં પણ અહંતાને પામેલા જેવું થઈને બાણે ભગડી ગયું હોય એવું થઈ બંધ છે.^{૨૬} જમ પર્વતની જાચી ટાંચ ઉપર રહેલા ઝાડનું ફળ, જરાક ગતિ થતાંની સાથે ક્યાંય નીચે જઈ પડે છે, તેમ ચૈતન્ય પોતાના સ્વરૂપને સહેજ પણ ભૂલી જતાં ક્યાંય નીચે જઈને પડે છે. (જીવભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.) રૂપ આદિ પદાર્થોની જ સત્તા છે, તે ચૈતન્યની જ સત્તા છે અને જ ચૈતન્ય છે તે સર્વદા નિર્મળ જ છે. બેપણુ કે એકપણુ એ અજ્ઞાનથી થયું છે, એટલે તે જ્ઞાનથી લય પામે છે. જમ પ્રકાશની સત્તામાનથી ક્રિયાઓમાં વ્યવહાર થાય છે, તેમ ચિત્તની સાક્ષીના સત્તામાનથી ચિત્તમાં તથા

પાસે રહે છે, ત્યારે વાયુ પ્રેરાય છે, તે વાયુથી શ્રીશ્રીઆત્મ ચલન થાય છે અને તે શ્રીશ્રીઆત્મા રહેલી દીપ્તિ (તૈજસમન્દ્રય) અશ્વ કહેવાય છે. એ અશ્વદ્વારા બહાર નીકળેલા અતઃકરણથી ઘટાદિક વ્યાપ્ત થતાં ત્રિપુટીનો* જે એકંદર સામાન્ય બોધ થાય છે, તે પરમ ચૈતન્ય છે.^{૩૧} આમડી અને પવન, કે જ્યોત્ બડ અને તુચ્છ છે, તેઓ પાસે રહેલા ચૈતન્યથી પ્રેરાઇને સમાગમ પામે છે; અને તે આમડીમાં જે ધન્દ્રિય રહેલ છે, તે ત્વચા કહેવાય છે. એ ત્વચાદ્વારા બહાર નીકળેલા અતઃકરણથી શીત-ઉષ્ણ આદિ દ્રવ્યો વ્યાપ્ત થતાં પદાર્થના આકારવાળી થયેલી મનોવૃત્તિ, કે જે સ્પર્શજ્ઞાન કહેવાય છે, તેના જ નહિ પણ ત્રિપુટીનો જે એકંદરે સામાન્ય બોધ થાય છે, તે પરમ ચૈતન્ય છે.^{૩૨} પાસે રહેલા ચૈતન્યથી પ્રેરાયેલા પવનનો અને ઘ્રાણેન્દ્રિયનો સંબંધ થતાં, ઘ્રાણદ્વારા બહાર નીકળેલા અતઃકરણથી ગંધવાળાં દ્રવ્યો વ્યાપ્ત થતાં, ગંધના આકારવાળી થયેલી મનોવૃત્તિ, કે જે ગંધજ્ઞાન કહેવાય છે, તેના જ નહિ, પણ ત્રિપુટીનો જે એકંદરે સામાન્ય બોધ થાય છે, તે પરમ ચૈતન્યની પાસે રહેલા પ્રેરાયેલા પવનનો અને શ્રોત્રેન્દ્રિયનો સંબંધ થતાં, શ્રોત્રદ્વારા બહાર નીકળેલા અતઃકરણથી, શબ્દનો વિષય પ્રાપ્ત થતાં શબ્દના આકારવાળી થયેલી મનોવૃત્તિ, કે જે શબ્દજ્ઞાન કહેવાય છે; તેના જ નહિ પણ ત્રિપુટીનો જે એકંદરે સામાન્ય બોધ થાય છે, તે પરમ ચૈતન્ય છે. સંકલ્પથી પ્રવૃત્તિ થાય છે, સંકલ્પ એ મનનનો ક્રમ છે અને મનનનો ક્રમથી ચિત્તની મહિનતા થાય છે. એ પ્રવૃત્તિ, સંકલ્પ તથા ચિત્તની મહિનતાને સાક્ષીરૂપે બળુનાર, જે આત્મ ચૈતન્ય છે, તે નિર્ભજ છે.^{૩૩-૩૪} અંદર તથા બહાર જે અનેક પ્રકારના બેદો

બળાય છે તેનું અધિષ્ઠાન જે સાક્ષી ચૈતન્ય છે તે પ્રકાશસ્વરૂપ, નિલય પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલું અને જન સ્ફટિકમણિ પ્રતિબિંબોના આકારોને પોતાની અંદર ધારણ કરે છે, તેમ તે ચૈતન્ય પોતાની અંદર આ સધળા જગતને ધારણ કરે છે નિર્વિંકારપણે આ સધળા જગતને ધરી રહેલું એ અદ્વિતીય ચૈતન્ય અસ્ત પામતું નથી, ગતિ પામતું નથી અને વધતું પણ નથી.^{૩૫,૩૬} આ જીવપણું સંકલ્પથી મળેલું છે; એટલે જો દેહાદિ સંકલ્પનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્માવાની જ ભાવના થાય, તો તે બ્રહ્માવામાં જ રહે છે.^{૩૮} બ્રહ્મચૈતન્યનો રથ જીવ, જીવનો રથ અહંકાર, અહંકારનો રથ બુદ્ધિ, બુદ્ધિનો રથ મન, મનનો રથ પ્રાણ પ્રાણનો રથ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સમૂહ, જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સમૂહનો રથ દેહ અને દેહનો રથ કર્મેન્દ્રિયોનો સમૂહ છે.^{૩૯,૪૦} એ સધળા રથો સંસારમાં બ્રમણ જ ફરવે છે. જરા-મરણવાળા દેહોડરૂપી પાંજરાઓમાં પૂરાયેલું જીવોડરૂપી પક્ષીઓનું ચક્ર, કે જે મૂળ કારણના માયાડરૂપી એશ્વર્યથી થયેલું છે, તે એવી રીતે ભમ્યા કરે છે.^{૪૧} આત્મામાં આ જગત ફેલાયેલા સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યાભૂત પ્રતીત થાય છે. ઝંઝનાનાં પાણીની જેમ રહેલું આ જગત જરા પણ સાચું નથી.^{૪૨} 'મનનો રથ પ્રાણ છે' એમ જે કહ્યું, તેનું કારણ એ છે કે, ન્યાં પ્રાણનાયુ હોય ત્યાં જ કલ્પના રહે છે.^{૪૩} જેમ ન્યાં પ્રકાશ હોય ત્યાં જ રૂપ દેખાય છે, તેમ ન્યાં બળવાન પ્રાણ હોય ત્યાં જ સંકલ્પ રહે છે.^{૪૪} જે વનપ્રદેશમાં વટોળિયો હોય તે વનપ્રદેશમાં જ કપ થાય છે, તેમ ન્યાં પ્રાણ હોય ત્યાં જ ચલન થાય છે. મન દ્વયાકાશમાં લીન થઈ જતાં પ્રાણ કંઈ ચેષ્ટા કરતો નથી.^{૪૫} જેમ તેજ લીન થઈ જતાં રૂપ દેખાતું નથી, તેમ મન દ્વયાકાશમાં લીન થતાં પ્રાણ ચાલતો નથી. જેમ વટોળિયો શાંત થતાં ધૂળ રહેતી નથી, તેમ પ્રાણવાયુ શાંત થતાં મન અંદર જરા પણ

* અતઃકરણ, ધન્દ્રિયો અને વિષયો એ ત્રિપુટી છે અને તે ત્રિપુટી બીજું કંઈ નથી પણ પરમ ચૈતન્ય જ છે, એમ કહેવાનો ભાવ છે.

ચલિત થતું નથી. જ્યાં પ્રાણ હોય ત્યાં જ મન હોય છે. જ્યાં રથ જાય ત્યાં જ સારથિ રહે છે, તેમ જ્યાં પ્રાણનાયુ જાય ત્યાં જ મન રહે છે. પ્રાણપ્રેરિત ચિત્ત ક્ષણમાં દૂર જતું રહે છે. જેમ ગોકુણથી કે દેવો પથરા ક્ષણમાત્રમાં દૂર પ્રદેશમાં જાય છે, તેમ પ્રાણથી પ્રેરાયેલું મન ક્ષણમાત્રમાં દૂર પ્રદેશમાં જાય છે. પ્રાણનો નિરોધ થાય તો મનનો ક્ષય થાય છે. જ્યાં પુષ્પ જાય ત્યાં ગંધ જાય છે, જ્યાં અગ્નિ જાય ત્યાં ગરમી જાય છે અને જ્યાં ચંદ્ર જાય ત્યાં ચાંદની જાય છે; તે જ પ્રમાણે જ્યાં પ્રાણનાયુ જાય ત્યાં મન જાય છે. પ્રાણનાયુના ચલનથી જ, પ્રત્યેક જ્ઞાન થાય છે અને પ્રાણનાયુ જ સધળાં અંગોમાં અજના રસનો પ્રવેશ કરાવવાને માટે, સધળી નાડીઓમાં ગતિ કરે છે. જે કે આકાશના જેવી સ્વચ્છ ચૈતન્યશક્તિ જડમાં તથા ચૈતનમાં સત્ત્વ સમાન છે, તો પણ મન આદિ પદાર્થોથી ગોકવાયેલા લિંગચરીરરૂપ પ્રાણની ગુહામાં બિંબ-પ્રતિબિંબ-ભાવથી ચૈતન્યશક્તિનું બમણાપણું થવાથી અધિકપણું દેખાય છે. ^{૧૨-૫૨} જેમકે પ્રાણના ચલનથી લિંગચરીરમાં ચૈતન્યશક્તિ જાણે સ્પષ્ટ થઈને ચલિત થતી હોય એમ અનુભવાય છે. સધળા જડ પદાર્થોમાં સત્તામાત્રરૂપે રહેલી ચૈતન્યશક્તિ દેહ નામના જડ પદાર્થમાં પ્રાણના ચલનથી જગૃત જેવી થઈને, અધ્યાસવાળા જીવપણાના બળને લીધે વિષયાદિકને જાણે છે. જે દેહ જીવન-દશામાં અનેક પ્રકારના નાનામોટા વેલવો સાથે વ્યવહાર કરતો હોય, તે જ દેહ પ્રાણનાયુ જતો રહેતો, મનનથી રહિત થવાથી તુરંત ચલન વગરનો થઈ જાય છે. ^{૫૩} જે વસિષ્ઠમુનિ! જેમ ધર આદિનું પ્રતિબિંબ અરીસામાં જ પડે છે, પણ પથરા વગેરેમાં પડતું નથી, તેમ ચૈતન્યનું જીવરૂપ પ્રતિબિંબ લિંગચરીરમાં જ પડે છે, બીજા કોઈમાં પડતું નથી. સધળાં કાર્યોના મુખ્ય કારણરૂપ જે મન છે, તેને જ લિંગચરીર સમજો.

બીજા આચાર્યોએ એ મનને જ, શિષ્યોને સરળ-તાથી સમજાવવા માટે, આ નગરી આદિ બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામોથી તથા પ્રકારોથી કહ્યું છે. કલ્પના-ઓથી ભરપૂર આ સધળું દર્શનજાળ ચૈતન્યમાં જ ઉદય પામે છે, રહે છે અને લય પામે છે, એમ પાશ્વીરીતે આપણા અનુભવમાં આવે છે અને મન જ દેહરૂપ થઈને લભ્યા કરે છે, એ પણ નિશ્ચય છે; એટલા માટે જે કંઈ આ જગત છે, તે સધળું પરમ ચૈતન્યરૂપ જ છે, તેથી બુદ્ધ નથી એમ સમજો. ૫૨-૫૪

યસ્માદુદેતિ કલનાકુલદૃશ્યજાલં યત્ર ચ સ્થિતવદિત્યનુભૂતમુચૈઃ । યસ્માન્મનો વિપરિ-
વર્તતિ દેહદૃષ્ટ્યા સર્વં તુ તત્પરમવસ્તિતિવિદ્ધિ
વિશ્વમ્ ॥ ૫૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વા-
ણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'મનઃપ્રા-
ણૈક્યપ્રતિપાદન' એ નામનો
સર્ગ ૩૧ એ સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૩૨ મો

ચૈતન્યની દેહાદિકમાં સ્થિતિ

॥ શ્રીઈશ્વર ઉવાચ ॥

મૂળે શૂણ્ય કયં કાર્યકારિણી સ્પંદશાલિની ।
ચરંતી ચ તનું પુંસામૃતૈર્પિતિ પરમામિદામ્ ॥ ૧ ॥
સદાશિવ બોલ્યા:-હે વસિષ્ઠમુનિ! પ્રાણી-
ઓના લિંગચરીરમાં પેડેલી એ ચૈતન્યશક્તિ
શી રીતે આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી
કાર્યોને કરે છે? તથા શી રીતે બ્રાહ્મણ આદિ
નામોને પ્રાપ્ત થાય છે? અને શી રીતે દેહાદિક-
ની ગતિ કરે છે? એ વિષય કહું છું તે સાંભળો.
બ્રહ્મની અનાદિ માયારૂપ શક્તિ, પોતાના આશ્રય-
ભૂત બ્રહ્મને આનરણથી નહિ જતું કરી નાખીને

- આ બ્રહ્મસમા સર્ગમાં લિંગચરીરમાં આવેલું
ચૈતન્ય, જે રીતે દેહાદિકને ચલાવે છે અને જે રીતે
દેહાંતરમાં જાય છે, તે સધળું કહેવામાં આવશે.

પુરુષ, મદ જીતરી જતાં પોતાના કાર્યનું સ્મરણ કરીને અને નિર્મોહ થાય છે.) તેમ અજ્ઞાનથી પરવશ થયેલી ચૈતન્યશક્તિ, અજ્ઞાન ટળી જાય ત્યારે પોતાના સ્વરૂપને યાદ કરીને ચોહરહિત થાય છે. ૧-૨૨ જેમ જગત કાઢિયો માણસ ગલિત થયેલાં આંગળાંઆને ગતિ આપતો નથી, તેમ આરે લિંગશરીરનો ઉપસંહાર થતાં પ્રાણ હાય-પગ વગેરેનાં જ્ઞાનોને ચલન આપતો નથી, ત્યારે દેહમાં રહેલું દૃઢ્યકમળ કાઢીથી થડકા નહિ લાગવાને લીધે લાકડાના પાત્રની જેમ જરા પણ ચક્ષિત થતું નથી. જેમ પાંખો ચલન વગરની થતાં બહારની પવનશક્તિઓ શાંત થઈ જાય છે, તેમ અંદરનું દૃઢ્યકમળ ચલન વગરનું થતાં પ્રાણો શાંત થઈ જાય છે. આ રીતે વાયુ બંધ થતાંની સાથે જ, જેમ જોડેલી વૃજ પૃથ્વી પર ગેસી જાય છે, તેમ અંદરનો સ્પર્શ દૂર થવાથી પ્રાણ શાંત થાય છે અને જીવ નામ-રૂપરહિત કારણસ્વરૂપને પામે છે. હે વસિષ્ઠ મુનિ! એ સમયમાં પ્રાણના ઉપરામથી રજ વગરનું તથા આધાર વિનાનું મન પણ, પ્રાણની સાથે કારણ-સ્વરૂપને પામીને, તે સ્વરૂપે અવશેષ રહીને ઝાડના જળથી સિંચાતા ખીજની જેમ ખીજ દેહનો આલિભાવ કરવા તૈયાર થાય છે. આ રીતે ચારે-બાજુથી સંધળાં કારણો દૂર થવાથી, લિંગશરીર ચલન વગરનું થતાં, દેહ નિર્થળ થઈને પડી જાય છે. લિંગશરીરનું ચલન દૃઢ્યકમળના ચલનથી થાય છે, દૃઢ્યકમળનું ચલન તે પહેલાંની લોકતા-પણા આદિના સ્મરણરૂપ વાસનાઓના ચલનથી થાય છે અને વાસનાઓનું ચલન સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ચૈતન્યમાં થયેલા દરયાકાર સ્ફુરણથી થાય છે. દૃઢ્યકમળના ચલનથી લિંગશરીરનું ચલન થાય છે અને દૃઢ્યકમળરૂપી યંત્રનું ચલન શકાયથી લિંગશરીરનું ચલન શકાઈ જાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! આં સુધી દેહમાં લિંગશરીર હોય, ત્યાં સુધી દેહ જીવતો રહેલાય છે અને

લિંગશરીર શાંત થાય, ત્યારે દેહ મરી ગયેલો કહેવાય છે. જેમ પાંખો શકાઈ જતાં પવનનો સમૂહ શાંત થઈ જાય છે, તેમ વાતુ, પિત્ત, તથા કફ કે જેઓ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, તેમના તથા રાગ-દ્વેષાદિકના પ્રકાપથી અને શસ્ત્ર આદિથી થયેલી છેદન-ભેદન આદિ દશાઓને લીધે, દેહની અંદર દૃઢ્યકમળરૂપી યંત્રનું ચલન અટકી જતાં, લિંગશરીરનું ચલન પણ ધીરે ધીરે અટકી જાય છે. શરીરમાં રહેલો જીવ દૃઢ્યકમળરૂપી યંત્ર ચાલ્યા કરતાં, ઉત્પન્ન થતા પોતાના સંકલ્પોને લીધે હંમેશા દુઃખને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જમના દૃઢ્યમાં સર્વદા રાગદ્વેષાદિકથી રહિત નિર્મળ વાસના જ રહેતી હોય, તે જીવો જીવન્મુક્ત કહેવાય છે, સર્વદા એકસરખી રીતે સ્થિર રૂપવાળા કહેવાય છે અને તેઓ લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે. દૃઢ્યકમળરૂપ યંત્ર શકાઈ જતાં અને પ્રાણવાયુ શાંત થતાં, આ દેહ, તુરત જ લાકડું તથા દેહનાં જેવો થઈને, ધરતી પર પડે છે. જ રીતે દૃઢ્યા-કારના પ્રાણરૂપી પવનમાં લિંગશરીર લીન થાય છે, તે રીતે ત્યારે તેમાં જ મન લય પામે છે. વાસનાઓથી બ્યાસ અને જલ્પે અનાદિ કાળથી શરીરાદિકપણાનો જ અભ્યાસ કર્યો હોય છે એવું મન, આં ત્યાં ભટકીને સ્વર્ગ, નરક આદિને ભ્રમી છે. જેમ ધરનાં માણસો દૂર જતાં ધર શૂન્ય લાગે છે, તેમ મનથી તથા પ્રાણવાયુથી રહિત થયેલું શરીર શબપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જ સર્વબ્યાપક બ્રહ્મચૈતન્ય છે, તે જ દરપાકાર સ્ફુરણને લીધે મન-રૂપ અથવા લિંગશરીરરૂપ થઈને નિર્વાહને યોગ્ય શરીરવાળું થાય છે. ૨૮-૪૦ નિર્વાહ યોગ્ય શરીર કે જ પાંચ સૂક્ષ્મ જ્ઞાનોના સમુદાયરૂપ ચિત્ત જ છે, તેનો અધ્યાસ ધારણ કરીને રહેલું, બ્રહ્મચૈતન્ય જ સંકલ્પને લીધે સ્વમ્ભાત્રમ જવા સ્થૂલ આકારને ભ્રમી છે. પછી તે સ્થૂલ આકારની દૃઢ ભાવનાથી તેમાં જ અહંતાને પામીને, કાણમાત્રમાં નિર્વાહને યોગ્ય દેહપણાને-સંપૂર્ણ રીતે બૂલી જાય છે.

અનાદિ કાળથી માંડીને સંચયને લીધે અત્યંત
પુષ્ટ થયેલાં, વિચિત્ર વાસનાવાળાં કાયિક, વાયિક
તથા માનસિક એવાં અનેક કર્મોથી, લિંગશરીરરૂપે
પરિણામ પામીને બ્રહ્મની સત્તાથી તથા પોતાના
સ્વભાવથી ચૈતન્યપણારૂપ તથા જડપણારૂપ એમ
બંને સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયેને, વ્યવહારને લાયક થઈ-
ને જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિય આદિની પરંપરા-
થી સંસારરૂપે નાચે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! માયારૂપ
કલંકવાળું, એ બ્રહ્મચૈતન્ય ગંધર્વનગરના જેવા
આ જગતને, માયાનો વિચાર નહિ કરવાથી કરે
છે અને વિચારથી નથી કરતું. બે ચિત્તાદિ ન
હોય તો દેહ ભીંતની જેમ મૂંગો રહે છે. ચિત્તા-
દિ હોવાને લીધે જ દેહ આકાશમાં ફેંકાયેલા પથ-
રાની પેઠે ચેષ્ટાઓ કરે છે. જેમ ચુપક નિકટ
હોવાને લીધે અત્યંત જડ લોકો ચેષ્ટા કરે છે, તેમ
જીવ સર્વવ્યાપક બ્રહ્મના સામીપ્યથી વ્યાપારો
કરે છે. જેમ અરીસા કેવળ દ્રવ્યનું જ નહિ પણ
રૂપાદિકના પ્રતિબિંબનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ
લિંગશરીરે ગ્રહણ કરેલું બ્રહ્મ, પોતે દ્રવ્ય ન હોવા
છતાં પણ તેના પ્રતિબિંબથી જ આ જીવ અત્યંત
સ્ફુરે છે. જેમ બ્રાહ્મણ મોહથી પોતાનો સ્વભાવ
બૂલી જવાને લીધે શૂદ્રપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ
આ જીવ પોતાનો બ્રહ્મસ્વભાવ બૂલી જવાને
લીધે જડપણાને પ્રાપ્ત થયો છે. જેમ હરિશ્ચંદ્ર
આદિ મહાત્માઓ પણ મોહથી ચિત્તનો વિભ્રમ
થવાને લીધે દીનપણાને પ્રાપ્ત થયા હતા, તેમ જીવ
પોતાના બ્રહ્મસ્વભાવને બૂલી જવાથી મલિનપણા
આદિને પ્રાપ્ત થયેલ છે. જેમ તરંગોની પકિત
જળને ગતિ આપે છે, તેમ પ્રાણના એકપણાને
પામીને જડ તથા પરવશ થયેલો જીવ, દેહાદિકને
ગતિ આપે છે, તેમ જીવ આપે
યથેલો, અને તેથી જ દીન તથા ક્ષિયા કરનાર બનેલો
મનનશક્તિવાળો જીવ, દેહારૂપી યંત્રોને ગતિ

આપે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! પરમાત્માએ શરીરો-
રૂપી ગાડાંઓને યોગ્યવાને માટે મન તથા પ્રાણ-
રૂપી બે મજબૂત બળદ બનાવેલા છે. ચૈતન્ય જડ
જીવ બની, મનરૂપી રથમાં બેઠેલું છે, જેને પ્રાણ-
રૂપી ઘોડાઓ ખેંચે છે. તે જીવ બેઠેલો અને
સ્વપ્નમાં અનેક પદાર્થોને પકડે છે અને ગાદ-
નિદ્રામાં પદાર્થો દૂર થવાને લીધે અવિદ્યારૂપ અધ-
કારમાં પકડ્યું રહે છે. અને તેમ છતાં પણ જેમ
તરંગ જળપણાને છોડતો નથી, તેમ પોતાના
વાસ્તવિક સ્વરૂપને છોડતું નથી. એ જીવચૈત-
ન્ય જ વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક પદાર્થોરૂપે
ચારેબાજુ ઉઘ્ય પામે છે. જેમ દરથોમાં રહેલું
રૂપ, પ્રકાશને લીધે જ સ્ફુરે છે, તેમ જીવ પોતાના
સ્વરૂપભૂત પરમ ચૈતન્યના હોવાથી જ વૃત્તિ-
ઓમાં સ્ફુરે છે. જેમ દીવો હોવાથી ઘર પ્રકાશ-
વાળું રહે છે, તેમ પરમાત્મારૂપ નિર્દોષ ચૈતન્ય
તત્ત્વના હોવાને લીધે જ જીવ જીવનવાળો રહે
છે. જેમ જળમાં તરંગપણું થાય છે અને તરંગમાં
ફીણપણું થાય છે, તેમ જીવને શરીરમાં મોટી
વ્યાધિઓ અને મનમાં મોટી ચિંતાઓ થાય
છે. આધિ તથા વ્યાધિઓથી વ્યાપ્ત થયેલા શરીર-
રૂપી કમળમાં બ્રમરની પેઠે રહેનારો જીવ, જેમ
જળ તરંગપણું પ્રાપ્ત થતાં વિષમપણાને પ્રાપ્ત
થાય છે, તેમ શરીરનો દૃઢ અધ્યાસ પ્રાપ્ત થતાં
દીનતા આદિ વિષમપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ
સૂર્ય પોતે જ પ્રકાશિત કરેલા વાદળોમાંથી ઢંકાય
બચે છે, તેમ ચૈતન્યશક્તિ સર્વ શક્તિવાળી હોવા-
ને લીધે, પોતે જ પ્રકાશિત કરેલા દેહના યોગથી
હું ચૈતન્ય નથી' એવી ભાવનાથી પરવશ થઈ બચ
છે. જેમ મદિરાના પ્રેરણ મદથી પરવશ થયેલા
પુરુષના અંગ પર તલવારના ધા થાય, તો પણ તે
બલી ચકતો નથી, તેમ પરવશપણાથી તે તે
યોગિઓમાં અવતરતી ચૈતન્યશક્તિ મૂઢપણાને
લીધે પોતાના ચૈતન્યપણાનું જ્ઞાન મેળવી ચકતી
નથી. જેમ મદિરાના પ્રેરણ મદથી ધેરાયેલો

પુરુષ, મદ હાતરી જતાં પોતાના કાર્યનું સ્મરણ કરીને અને નિર્મોહ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી પરવશ થયેલી ચૈતન્યશક્તિ, અજ્ઞાન ટળી જાય ત્યારે પોતાના સ્વરૂપને યાદ કરીને મોહરહિત થાય છે. ૧-૨૨ જેમ જગત કાઢિયા માણસ ગલિત થયેલાં આંગળાંઓને ગતિ આપતો નથી, તેમ જ્યારે લિંગશરીરનો ઉપસંહાર થતાં પ્રાણહાય-પગ વગેરેનાં જ્ઞાનોને ચલન આપતો નથી, ત્યારે દેહમાં રહેલું દૃઢ્યકમળ કાર્યથી થડકા નહિ લાગવાને લીધે લોકડાના પાત્રની જેમ જરા પણ ચલિત થતું નથી. જેમ પાંખો ચલન વગરની થતાં બહારની પવનશક્તિઓ શાંત થઈ જાય છે, તેમ અંદરનું દૃઢ્યકમળ ચલન વગરનું થતાં પ્રાણો શાંત થઈ જાય છે. આ રીતે વાયુ બંધ થતાંની સાથે જ, જેમ જીડેલી ધૂળ પૃથ્વી પર બેસી જાય છે, તેમ અંદરનો સ્પર્શ દૂર થવાથી પ્રાણ શાંત થાય છે અને જીવ નામ-રૂપરહિત કારણસ્વરૂપને પામે છે. હે વસિષ્ઠ મુનિ! એ સમયમાં પ્રાણનો ઉપરામથી રજ વગરનું તથા આધાર વિનાનું મન પણ, પ્રાણની સાથે કારણ-સ્વરૂપને પામીને, તે સ્વરૂપે અવશેષ રહીને ઝાડના જળથી સિંચાતા પીજતી જેમ પીજ દેહને આવિર્ભાવ કરવા તૈયાર થાય છે. આ રીતે ચારે આબુથી સંધર્ષાં કારણો દૂર થવાથી, લિંગશરીર ચલન વગરનું થતાં, દેહ નિશ્વેળ થઇને પડી જાય છે. લિંગશરીરનું ચલન દૃઢ્યકમળના ચલનથી થાય છે, દૃઢ્યકમળનું ચલન તે પહેલાંની ભોક્ષા-પણા આદિનાં સ્મરણરૂપ વાસનાઓના ચલનથી થાય છે અને વાસનાઓનું ચલન સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ચૈતન્યમાં થયેલા દરયાકાર સ્ફુરણથી થાય છે. દૃઢ્યકમળના ચલનથી લિંગશરીરનું ચલન થાય છે અને દૃઢ્યકમળરૂપી યંત્રનું ચલન રોકાયાથી લિંગશરીરનું ચલન રોકાઈ જાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! જ્યાં સુધી દેહમાં લિંગશરીર હોય, ત્યાં સુધી દેહ જીવતો રહેવાય છે અને

લિંગશરીર શાંત થાય, ત્યારે દેહ મરી ગયેલો કહેવાય છે. જેમ પાંખો રોકાઈ જતાં પવનનો સમૂહ શાંત થઈ જાય છે, તેમ વાતુ, પિતૃ તથા કફ કે જ્યોત્સના પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, તેમના તથા રાગ-દ્વેષાદિકના પ્રકાપથી અને શસ્ત્ર આદિથી થયેલી છેદન-ભેદન આદિ દશાઓને લીધે, દેહની અંદર દૃઢ્યકમળરૂપી યંત્રનું ચલન અટકી જતાં, લિંગશરીરનું ચલન પણ ધીરે ધીરે અટકી જાય છે. શરીરમાં રહેલો જીવ દૃઢ્યકમળરૂપી યંત્ર ચાલ્યા કરતાં, ઉત્પન્ન થતા પોતાના સંકલ્પોને લીધે હંબરો દુઃખને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જેમના દૃઢ્યમાં સર્વદા રાગદ્વેષાદિકથી રહિત નિર્મળ વાસના જ રહેતી હોય, તે જીવો જીવનમુક્ત કહેવાય છે, સર્વદા એકસરખી રીતે સ્થિર રૂપવાળા કહેવાય છે અને તેઓ લાંબુ-આયુષ્ય ભોગવે છે. દૃઢ્યકમળરૂપ યંત્ર રોકાઈ જતાં અને પ્રાણવાયુ શાંત થતાં, આ દેહ, તુરત જ લાકડું તથા દેડાના જેવો થઈને, ધરતી પર પડે છે. જે રીતે દૃઢ્યા-કાશના પ્રાણરૂપી પવનમાં લિંગશરીર લીન થાય છે, તે રીતે ત્યારે તેમાં જ મન લય પામે છે. વાસનાઓથી વ્યાપ્ત અને જણે અનાદિ કાળથી શરીરાદિકપણાને જ અભ્યાસ કર્યો હોય છે એવું મન, જ્યાં ત્યાં બટકીને સ્વર્ગ, નરક આદિને જુએ છે. જેમ ધરનાં માણસો દૂર જતાં ધર શૂન્ય લાગે છે, તેમ મનથી તથા પ્રાણવાયુથી રહિત થયેલું શરીર શબપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જે સર્વવ્યાપક પ્રલયેતન્ય છે, તે જ દરયાકાર સ્ફુરણને લીધે મન રૂપ અથવા લિંગશરીરરૂપ થઈને નિર્વાહને યોગ્ય શરીરવાળું થાય છે. ૨૦-૪૦ નિર્વાહ યોગ્ય શરીર કે જે પાંચ સૂક્ષ્મ જૂતોના સમુદાયરૂપ ચિત્ત જ છે, તેનો અભ્યાસ ધારણ કરીને રહેલું, પ્રલયેતન્ય જ સંકલ્પને લીધે સ્વમના બ્રમ જેવા સ્થૂલ આકારને જુએ છે. પછી તે સ્થૂલ આકારની દૃઢ ભાવનાથી તેમાં જ અહંતાને પામીને, લાણમાત્રમાં નિર્વાહને યોગ્ય દેહપણાને-સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મી જાય છે.

આ સ્વૂલદેહ કે જે મિથ્યાભૂત જ છે, તેમાં બધું કૃત્રિમ ભાવના કરી હોય છે, એવું એ ચૈતન્ય ખોટા જગતને સત્ય માની લે છે અને પોતાના સાચા બ્રહ્મપણાને ખોટું માની લે છે. સર્વવ્યાપક બ્રહ્મચૈતન્ય, બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા અંશથી જીવરૂપ થઈને મનરૂપ થાય છે; મન લિંગ-શરીરરૂપી રચના ગોઠવાય છે અને તે ગોઠવાયાથી જગત થાય છે. જેમ વેતાસ રાખની અંદર પેસીને રાખને હોડે છે, તેમ જ્યારે વાયુની પ્રધાનતાવાળું લિંગશરીર, દેહની અંદર પેસીને દેહને હોડે છે, ત્યારે લોકો 'દેહ જીવે છે' એમ કહે છે. લિંગશરીર શીણ થતાં, જ્યારે ચિત્ત પ્રાણમાં લીન થાય છે, ત્યારે આ દેહ ચેષ્ટા વિનાનો જણાય છે અને 'મૃત' એમ પણ કહેવાય છે. જીવ પોતાના સ્વભાવને લીધે, અગર તથા અમર બ્રહ્મ-પણાને બુદ્ધિને પરવશ થાય છે અને જેમ પાંદડું કાળને લીધે સુકાઈ જાય છે તેમ અસક્ત બની જાય છે. વાસનાચક્રિતો સ્પર્શ ન થવાથી દૈવ્યકમળ-રૂપી યંત્ર અટકી જતાં અને પ્રાણ શકાઈ જતાં માણસ મરી જાય છે. દે વસિષ્ઠમુનિ ! જેમ ઝાડનાં જીર્ણ જીર્ણ નવાં થતાં પાંદડાં કાળની ગતિથી ખરી પડે છે, તેમ જીવોનાં નવાં થતાં જીર્ણ જીર્ણ શરીરો કાળની ગતિથી નષ્ટ થયા કરે છે. જીવોનાં શરીરો અને ઝાડનાં પાંદડાં ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નષ્ટ પણ થયા કરે છે; માટે તેઓને માટે શી હિંતા કરવી કે શો વિકાસ કરવો ? ચૈતન્યરૂપી સમુદ્રમાં આ શરીરોરૂપી પરપોટાઓની જીદી જીદી પંક્તિઓ સ્ફુપાં કરે છે; માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે તેમાં મરેસિ રાખવો જ નહિ. જેમ કાચ આદિ પારદર્શક પદાર્થ વિના બીજા કોઈ પદાર્થ, અન્ય પદાર્થોના પ્રતિબિંબનું અદલ કરવાને યોગ્ય નથી, તેમ ચિત્ત વિના બીજું કોઈ પણ ચૈતન્ય પ્રતિબિંબનું અદલ કરવાને યોગ્ય નથી. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે પણ વિન્યા જ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ભરપૂર ચૈતન્યરૂપ નિર્મળ

આકાશમાં, પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોનાં પરિણામો-રૂપ, અનિર્વચનીય, ઉપરઉપરથી જ સારી સાગે એવી અને અનેક પ્રકારના પોકારોવાળી જીવ તથા જગતરૂપ કલ્પનાઓ, જન્મ-મરણ ઇત્યાદિની પ્રાંતિઓથી આત્માને મૂઠ પનાવી દેવાને માટે અને તપાવવાને માટે જ પ્રતીત થાય છે. ૧૧-૫૩

ચિદમલનમસિ પ્રયત્નરૂપાઃ પરિવિતતે તદ-
તન્મયાઃ સ્ફુરંતિ । કલકલમુસરાઃ સ્ફુટાભિરામા
વિવિધશરીરવિમોહતાપનાય ॥ ૫૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધને 'દેહપાતવિચાર'
એ નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ મો

દૈતનિવારણની યુક્તિઓ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચંદ્રાર્ધચેતરધર ચિત્તચરસ્વ મહાત્મનઃ ।
અનંતસૈકરૂપસ્ય દિત્વં કથમુપાગતમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સુકૃતમાં આર્યવંશને ધારણ કરનારા દે સહાયિવ ! ચૈતન્યતત્ત્વ કે જે સર્વાંગ આકારોથી રહિત છે, ભરપૂર છે અને સૂક્ષ્મતીય, વિજ્ઞતીય તથા સ્વગત, એ તણે ભેદોથી રહિત છે, તેને જીવરૂપ સૂક્ષ્મતીય અને જડ જગતરૂપ વિજ્ઞતીય ભેદ દેવી રીતે થયો ! ને એમ કહેશે કે, 'આ બેપણું થવામાં કોઈ કારણ નથી,' તો એક ચંકા થશે કે, આ ભેદ અનંત કોટિ બંધ-નોથી દૃઢ થયેલો છે અને સાંખ્ય કાળના સદ્-વાસથી તે પોતાનો સ્વભાવ બની ગયો છે; એટલે

x આ તેજોભમા સૂત્રના છત્ર તથા જગત્તર-
ભેદો ભેદથી કન્નપ્રેષ્ય દેવાને છોડે, પ્રદેશ વિન્યા
કરતાં દષ્ટી ચક્રા જ નથી. એ વિશેની યુક્તિઓ કહે-
વામાં આવેલો.

• એક ગાય બીજ ગાયપો જુદી પડે તે સમગ્રીય-
ભેદ; એક ગાય બેલથી જુદી પડે તે વિજ્ઞતીય ભેદ
અને તેનામ દેવાના નિર્મળ ભરપૂરો જુદી પડે તે
સ્વભાવ નેદ દેવાય છે. અત્ર ન્યા પડે ભેદો નહિ છે.

પુરુષ, મદ જીતરી જતાં પોતાના કાર્યનું સ્મરણ કરીને અને નિર્મોહિ થાય છે, તેમ અજ્ઞાતથી પરવશ થયેલી ચૈતન્યશક્તિ, અજ્ઞાન ટળી જાય ત્યારે પોતાના સ્વરૂપને યાદ કરીને મોહરહિત થાય છે. ૧-૨૨ જન્મગળતે કાઢિયો માણસ ગલિત થયેલાં આંગળાઓને ગતિ આપતો નથી, તેમ ન્યારે લિંગશરીરનો ઉપસંહાર થતાં પ્રાણહાય-પગ વગેરેનાં જ્ઞાનોને ચલન આપતો નથી, ત્યારે દેહમાં રહેલું દૃવ્યકમળ કાઢીથી ચડકા નહિ લાગવાને લીધે લાકડાના પાત્રની જેમ જરા પણ અલિપ્ત થતું નથી. જેમ પાંખો ચલન વગરની થતાં બહારની પવનશક્તિઓ શાંત થઈ જાય છે, તેમ અંદરનું દૃવ્યકમળ ચલન વગરનું થતાં પ્રાણો શાંત થઈ જાય છે. આ રીતે વાયુ બંધ થતાંની સાથે જ, જેમ જોડેલી ધૂળ પૃથ્વી પર બેસી જાય છે, તેમ અંદરનો સ્પર્શ દૂર થવાથી પ્રાણ શાંત થાય છે અને જીવ નામ-રૂપરહિત કારણસ્વરૂપને પામે છે. હે વસિષ્ઠ મુનિ! એ સમયમાં પ્રાણના ઉપરામથી રજ વગરનું તથા આધાર વિનાનું મન પણ, પ્રાણની સાથે કારણ-સ્વરૂપને પામીને, તે સ્વરૂપે અવશેષ રહીને ગ્રાહના જળથી સિંચાતા ખીજની જેમ ખીજ દેહને આનિર્ભાવ કરવા તૈયાર થાય છે. આ રીતે ચારે આંગુથી સંધર્ષો કારણો દૂર થવાથી, લિંગશરીર ચલન વગરનું થતાં, દેહ નિશ્વળ થઇને પડી જાય છે. લિંગશરીરનું ચલન દૃવ્યકમળના ચલનથી થાય છે, દૃવ્યકમળનું ચલન તે પહેલાંની ભોક્તા-પણા આદિના સ્મરણરૂપ વાસનાઓના ચલનથી થાય છે અને વાસનાઓનું ચલન સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ચૈતન્યમાં થયેલાં દરયાકાર સ્ફુરણથી થાય છે. દૃવ્યકમળના ચલનથી લિંગશરીરનું ચલન થાય છે અને દૃવ્યકમળરૂપી યંત્રનું ચલન રોકાયાથી લિંગશરીરનું ચલન રોકાઈ જાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! ન્યાં સુધી દેહમાં લિંગશરીર હોય, ત્યાં સુધી દેહ જીવતો કહેવાય છે અને

લિંગશરીર શાંત થાય, ત્યારે દેહ મરી ગયેલો કહેવાય છે. જેમ પંખો રોકાઈ જતાં પવનનો સમૂહ શાંત થઈ જાય છે, તેમ વાત, પિપ્પા, તથા કંક કે જાઓ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, તેમના તથા રાગ-દ્વેષાદિકના પ્રકાપથી અને શસ્ત્ર આદિથી થયેલી છેદન-ભેદન આદિ દશાઓને લીધે, દેહની અંદર દૃવ્યકમળરૂપી યંત્રનું ચલન અટકી જતાં, લિંગશરીરનું ચલન પણ ધીરે ધીરે અટકી જાય છે. શરીરમાં રહેલો જીવ દૃવ્યકમળરૂપી યંત્ર ચાલ્યા કરતાં, ઉત્પન્ન થતા પોતાના સંકલ્પોને લીધે હજારો કુખને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જમના દૃવ્યમાં સર્વદા રાગદ્વેષાદિકથી રહિત નિર્મળ વાસના જ રહેતી હોય, તે જીવો જીવનમુક્ત કહેવાય છે, સર્વદા એકસરખી રીતે સ્થિર રૂપવાળા કહેવાય છે અને તેઓ લાંબુ-આયુષ્ય ભોગવે છે. દૃવ્યકમળરૂપ યંત્ર રોકાઈ જતાં અને પ્રાણવાયુ શાંત થતાં, આ દેહ, તુરત જ લાકડું તથા દેહના જેવો થઈને, ધરતી પર પડે છે. જ રીતે દૃવ્યા-કશના પ્રાણરૂપી પવનમાં લિંગશરીર લીન થાય છે, તે રીતે ત્યારે તેમાં જ મન લય પામે છે. વાસનાઓથી વ્યાપ્ત અને જણે અનાદિ કાળથી શરીરાદિકપણાને જ અભ્યાસ કર્યો હોય છે એવું મન, ન્યાં ત્યાં ભટકીને સ્વર્ગ, નરક આદિને જીએ છે. જમં ધરનાં માણસો દૂર જતાં ધર શૂન્ય લાગે છે, તેમ મનથી તથા પ્રાણવાયુથી રહિત થયેલું શરીર રમખાણને પ્રાપ્ત થાય છે. જ સર્વવ્યાપક પ્રલયૈતન્ય છે, તે જ દરયાકાર સ્ફુરણને લીધે મનરૂપ અથવા લિંગશરીરરૂપ થઈને નિર્વાહને યોગ્ય શરીરવાળું થાય છે. ૨૦-૪૦ નિર્વાહ યોગ્ય શરીર કે જ પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતાના સમુદાયરૂપ ચિત્ત જ છે, તેનો અધ્યાસ ધારણ કરીને રહેલું, પ્રલયૈતન્ય જ સંકલ્પને લીધે સ્વપ્નના ભ્રમ જેવા સ્થૂલ આકારને જીએ છે. પછી તે સ્થૂલ આકારની દેહ ભાવનાથી તેમાં જ અહંતાને પામીને, લાણમાત્રમાં નિર્વાહને યોગ્ય દેહપણાને-સંપૂર્ણ રીતે ભૂલી જાય છે.

આ સ્થૂલદેહ કે જે મિથ્યાબૂત જ છે, તેમાં જણે કૃત્રિમ ભાવના કરી હોય છે, એવું એ ચૈતન્ય ખોટા જગતને સત્ય માની લે છે અને પોતાના સામા પ્રજ્ઞપણને ખોટું માની લે છે. સર્વવ્યાપક પ્રજ્ઞચૈતન્ય, બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા અંશથી જીવરૂપ થઈને મનરૂપ થાય છે; મન લિંગ-શરીરરૂપી રચનાં ગોઠવાય છે અને તે ગોઠવાયાથી જગત થાય છે. જેમ વેતાલ શખની અંદર પેસીને શખને ઉઠાડે છે, તેમ જ્યારે વાયુની પ્રધાનતાવાળું લિંગશરીર, દેહની અંદર પેસીને દેહને ઉઠાડે છે, ત્યારે લોકો 'દેહ જીવે છે' એમ કહે છે. લિંગશરીર શીણ થતાં, જ્યારે ચિત્ત પ્રજ્ઞમાં લીન થાય છે, ત્યારે આ દેહ ચેષ્ટા વિનાનો જણાય છે અને 'મૃત' એમ પણ કહેવાય છે. જીવ પોતાના સ્વભાવને લીધે, અજર તથા અમર બ્રહ્મ-પણને ભૂલીને પરવશ થાય છે અને જેમ પાંદડું કાળને લીધે સુકાઈ જાય છે તેમ અશક્ત બની જાય છે. વાસનાશક્તિનો સ્પર્શ ન થવાથી હૃદયકમળ-રૂપી યંત્ર અટકી જતાં અને પ્રાણ રોકાઈ જતાં માણસ મરી જાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ ! જેમ ઝાડનાં જીર્ણ જીર્ણ નવાં થતાં પાંદડાં કાળની ગતિથી ખરી પડે છે, તેમ જીવોનાં નવાં થતાં જીર્ણ જીર્ણ શરીરો કાળની ગતિથી નષ્ટ થયા કરે છે. જીવોનાં શરીરો અને ઝાડનાં પાંદડાં ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નષ્ટ પણ થયા કરે છે; માટે તેઓને માટે શી ચિંતા કરવી કે શો નિષ્કાપ કરવો ? ચૈતન્યરૂપી સમુદ્રમાં આ શરીરોરૂપી પરપોટાઓની જીદી જીદી પંક્તિઓ રહ્યાં કરે છે; માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે તેમાં ભરોસો રાખવો જ નહિ. જેમ કાચ આદિ પારદર્શક પદાર્થો વિના બીજા કોઈ પદાર્થ, અન્ય પદાર્થોના પ્રતિબિંબનું ચંદ્રણ કરવાને યોગ્ય નથી, તેમ ચિત્ત વિના બીજું કોઈ પણ ચૈતન્ય પ્રતિબિંબનું ચંદ્રણ કરવાને યોગ્ય નથી. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે પણ ચિત્તમાં જ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ભરપૂર ચૈતન્યરૂપ નિર્મળ

આકાશમાં, પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોનાં પરિણામો-રૂપ, અનિર્વચનીય, ઉપરઉપરથી જ સારી લાગે એવી અને અનેક પ્રકારના પોકારોવાળી જીવ તથા જગતરૂપ કલ્પનાઓ, જન્મ-મરણ ઇત્યાદિની બ્રાંતિઓથી આત્માને મૂઠ બનાવી દેવાને માટે અને તપાવવાને માટે જ પ્રતીત થાય છે. ૧૧-૫૩

ચિદમલનમસિ પ્રયત્નરૂપાઃ પરિવિત્તે તદ-તન્મયાઃ સ્ફુરંતિ । કલકલમુસરાઃ સ્ફુટાભિરામા વિવિધશરીરવિમોહતાપનાય ॥ ૫૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દેહપાતવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ મો

દૈતનિવારણની યુક્તિઓ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચંદ્રાર્ધચેતસઃ પરિવિત્તસ્ય મહાત્મનઃ ।

અનંતસ્યૈકરૂપસ્ય દિત્વં કથમુપાગતમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સુકૃતમાં અર્ધચંદ્રને ધારણ કરનારા હે મહાત્મિ ! ચૈતન્યતત્ત્વ કે જે સપ્તજા આકારોથી રહિત છે, ભરપૂર છે અને સૂક્ષ્મતીય,* વિજ્ઞતીય તથા સ્વગત, એ ત્રણ ભેદોથી રહિત છે, તેને જીવરૂપ સંજ્ઞતીય અને જડ જગતરૂપ વિજ્ઞતીય ભેદ કેવી રીતે થયો ? જો એમ કહેશે કે, 'આ બેપણું થવામાં કોઈ કારણ નથી,' તો એક ચંકા થશે કે, આ ભેદ અનંત કાલિ બંધ-નોથી દૂર થયેલો છે અને સાંખ્ય કાળના સહ-વાસથી તે પોતાનો સ્વભાવ બની ગયો છે; એટલે

* આ તેરીસમા સર્ગમાં જીવ તથા જનનરૂપ ભેદો ગોઠવી કલ્પાયેલા હોવાને લીધે, ચરમ વિચાર કરતાં ટકી શકતા જ નથી. એ વિરોધી યુક્તિઓ કહેવામાં આવે.

* એક ગાય બીજી ગાયથી જુદી પડે તે સમજીત્ય ભેદ; એક ગાય બેસથી જુદી પડે તે વિજ્ઞતીય ભેદ અને તે ગાય પોતાના અંતમાં અવપ્રવેશી જુદી પડે તે સ્વગત ભેદ કહેવાય છે. યદ્યપિ આ ત્રણે ભેદો ગદિન છે.

તત્ત્વજ્ઞાન મળવા છતાં પણ દુઃખનો સર્વનાથ થશે નહિ; કારણકે તત્ત્વજ્ઞાન બહારથી નવું જ આવે છે.^૨

સદાશિવ બોલ્યા:—‘બ્રહ્મ વ્યવહારની દૃષ્ટિથી સર્વ શક્તિઓવાળું છે અને પરમાર્થદૃષ્ટિથી એક સત્તારૂપ જ છે’ એ વ્યવસ્થાથી જે દૃષ્ટિઓનો સ્વીકાર કરીએ, તે પછી દિલ તથા એકત્વરૂપ કલા, કે જે સર્વ શક્તિના એકદેશરૂપ છે, તેમાંથી જોડેલી તમારી શંકા નિર્મૂળ જ છે.^૩ સંસારના બેપણાનો આરોપ વ્યવહારદૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે અને ભેદનો નિષેધ પરમાર્થદૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે. જે બેપણું હોય, તે તેથી જુદાઈ પાડવાને માટે એકત્વ કલ્પનામાં આવે અને જે એકત્વ હોય તે તે તેથી જુદાઈ પાડવાને માટે દિલ કલ્પવામાં આવે; માટે દિલ અને એકત્વ—એ બન્ને પરસ્પરની અપેક્ષાવાળાં હોવાથી સરખાં જ છે. જેમ દિલ મિથ્યા છે, તેમ એકત્વરૂપ ધર્મ પણ જે ચૈતન્યતત્ત્વથી જુદો માનવામાં આવે, તે ચૈતન્યના એકરૂપપણાનો વિરોધ થાય છે, માટે એકત્વ પણ મિથ્યા જ છે.^૪ એકનો જ સુદૃઢ અભાવ છે, માટે એકત્વનો તથા દિલનો બંનેનો અભાવ છે. એકત્વ વિના દિલ ધટતું નથી અને દિલ વિના એકત્વ ધટતું નથી.^૫ ઉપદેશ આદિ વ્યવહારને માટે ‘વ્યવહારદૃષ્ટિ’ તથા પરમાર્થદૃષ્ટિ મિથ્યા કરવામાં આવે છે, તે પણ જે પ્રકારની સત્તા માનવામાં આવવાથી, પારમાર્થિક સત્તાવાળા બ્રહ્મમાં, વ્યાવહારિક સત્તાવાળા જીવ તથા જગતરૂપ દ્વૈતનો કશો વિરોધ નથી. જેમ બીજીથી આરંભીને કૃણ સુધીના પદાર્થો, પોતામાં સરખી રીતે રહેલા એક દ્રવ્યમય જ છે, તેથી તે એક દ્રવ્યમાં જ બીજાદિ રૂપ જુદાપણાની કલ્પના થયેલી છે; તેમ સપ્તમાં કાર્ય-કારણ પોતામાં સરખી રીતે રહેલા બ્રહ્મમય જ છે; તેથી તે બ્રહ્મમાં જ કાર્ય-કારણ આદિરૂપ જુદાપણાની કલ્પના થયેલી છે, માટે કશો ભેદ છે જ

પોતે જ દરેક વિકારોરૂપે રહ્યું છે એમ સિદ્ધાંત પક્ષમાં માનવામાં આવે છે, માટે કલ્પિત વિકારો અધિજ્ઞાનરૂપ સારવાળા હોવાને લીધે અધિજ્ઞાનથી જુદા પડતા નથી.^૬ આ સપ્તમાં વિકાર આદિ વિકલ્પ, સદ્વસ્તુ (બ્રહ્મ)માંથી જ જોડીને જુદાં જુદાં કાર્યો કરવામાં ઉપયોગી થવાથી, ભોગમાં મળી જાય છે અને ભોગતું ચૈતન્યમાં મિલન થાય છે, માટે સપ્તમાં વિકલ્પોનો સાર ચૈતન્યમાત્ર જ છે.^૭ જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને સસલામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો જવ વગેરેના અંકુર પણ અધિજ્ઞાનરૂપે સત્ય જણાય છે, તેને પ્રસિદ્ધ જળના તરંગો પર્વતની ટોચ ઉપર કલ્પાયેલા સમુદ્રના તરંગો બરાબર છે અને તે પર્વત પણ સસલાના શિંગડા બરાબર છે; કારણ કે એ તરંગોમાં પોતાથી અસતપણું અને બ્રહ્મની સત્તાથી સતપણું સમાન છે. જળતરંગોદિક વ્યાવહારિક પદાર્થો છે, અંકુરનાં પાણીના તરંગો પ્રાતિભાસિક પદાર્થો છે અને સસલાનાં શિંગડાં વગેરે બિલકુલ ન સંભવે તેવા પદાર્થો છે. એની રીતના પેટાવિભાગોના ભેદો પણ મૂખને જ થાય છે; કેમકે સપ્તમાં પદાર્થો પોતાની સત્તાથી મિથ્યા હોવામાં અને બ્રહ્મની સત્તાથી સત્ હોવામાં સરખા જ છે.^૮ પરસ્પરથી વિલક્ષણ જણાતા જગત સંબંધી સપ્તમાં પદાર્થોને, તત્ત્વભેદ એક પ્રકારના કરી નાખે છે; માટે આવા વિષયમાં વધારે યુક્તિઓ કહેવાનું કશું પ્રયોજન નથી. પદાર્થોના ભેદો તે બ્રહ્મ હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાય છે, તેનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે; તે દૂર ન થાય ત્યાંસુધી ભેદભાવો યુક્તિઓથી દૂર થતા નથી.^{૯, ૧૦} જે વસિષ્ઠમુનિ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈએ તે બ્રહ્મની સર્વ શક્તિઓ અને જગતરૂપી આકારવાળું માયિકરૂપ, જેમ જળથી તરંગોના કણ તથા કહેલોલો

આદિ જુદાં પડતાં નથી, તેમ પ્રજાથી જુદાં પડતાં નથી. જન્મ પુષ્પો, ફળો અને પાંદડાં વગેરે પદાર્થો લતાથી ભિન્ન નથી, તેમ દિવ, એકલ, જગતપણ, તુલણ તથા હુલણ ઇત્યાદિક કાંઈ પણ ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી.^{૧૨} દેશ, કાલ તથા વિકાર આદિ જ કાંઈ ભેદ ચૈતન્યમાં પ્રતીત થાય છે, તે પોતાથી અસત છે અને ચૈતન્યની સત્તાથી સત છે; માટે 'ચૈતન્યમાં દિવ કેમ આવ્યું ?' એવી રીતનું તમારું પૂછવું જ ઘટતું નથી. ચૈતન્યમાં દિવ મુદલ આવ્યું જ નથી. દેશ, કાળ, ક્રિયા, અને નિયમ ઇત્યાદિ શક્તિઓ ચૈતન્યથી જ સત્તા પામેલી છે, મારે ચૈતન્યરૂપ જ છે.^{૧૩-૧૪} જન્મ લહરિ તથા કલ્લોલ આદિ જ કાંઈ છે તે સપ્તજ જળ જ છે, તેમ ચિત્ત, વિષયો, ચિત્તની ચેષ્ટાઓ અને પ્રજાથી માંડીને ઝાડના ફુંકા સુધીના સપ્તજ પદાર્થો તથા નામો ચૈતન્ય જ છે.^{૧૫} જ્યાં તર ગો મુદલ સંભવતા જ નથી, એવા પરમ ચૈતન્યરૂપ મહાસાગરમાં તરંગની જન્મ જ વિવર્ત થાય છે, તે જ દર્યનો સંબંધ છે.^{૧૬} એ જ પરબ્રહ્મ સત્ય, ઈશ્વર, શિવ, શૂન્ય, એક અને પરમાત્મા ઇત્યાદિ નામોથી કહેવામાં આવે છે.^{૧૭} એ પ્રમાણે રૂપો તથા નામોથી પર જ પરમાત્માનું નિર્મળ રૂપ છે, તે જ વાસ્તવિક રીતે મારું તત્ત્વ છે. આ જ આકાર જોવામાં આવે છે, તે હું નથી, મારા તત્ત્વને મનુકે વાણી પહોંચી શકે એમ નથી.^{૧૮} જ કાંઈ આ જગત જોવામાં આવે છે, તે મહાચૈતન્યરૂપી લતાનાં ફળ, પુષ્પ તથા પદલવ વગેરે રૂપ છે. એ લતાથી કાંઈ પણ ભિન્ન નથી; કમકે તેમાં કલ્પાયેલા હોવાને લીધે તેનાં જ છે. જગતપણ તથા જગતપણું કે જગ્યા ખોટાં જ છે, તેઓ વિષે વિચેકને માટે પૂછતા હો, તો સાંભળો કે, એ ચૈતન્ય જ્યારે અવિદ્યારૂપ વિચિત્ર રંગનાળાં ચરમાને ધારણ કરે છે, ત્યારે 'જીવ' એ નામવાળું થઈને, જેમ ચ દ્રવા જે પણાને દેખે તેમ જીવપણાને તથા

જગતપણાને દેખે છે; અને પોતાના સંકલ્પથી જ 'હું જડ છું' એવી ભાવના કરીને, પોતાથી જ પોતાના જ વિકલ્પોથી ભરેલા દેહાદિકપણાને પ્રાપ્ત થયેલા જેવું થાય છે.^{૨૧} પોતે જો કે નિષ્કલકરૂપી જ રહેલ છે, તો પણ પોતાના કલ્પિત લિંગશરીર નામના રૂપથી સંસારરૂપ નદીને પામીને ઉપાધિવાળા ચૈતન્યથી જ (જીવથી જ) ચૈતનવાળું થાય છે.^{૨૨} પોતે ચૈતન્યરૂપ છતાં, દેહ ભાવનાથી લિંગશરીરમાં એકપણાના અધ્યાસને પામેલ જીવપણાને પામે છે. આ પ્રમાણે ચૈતન્યમ ચ જીવ ચૈતન્યતત્ત્વના પ્રકાશથી શાસિત અધ્યાસ આદિ ક્રિયાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૩} જીવપણાને પામેલ લિંગશરીર પાંચ મહાભૂતત્રાણા સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સસ્કારથી યુક્ત થઈને, તે સ્થૂલ દેહની પ્રાપ્તિને માટે 'અન્ન તથા ખીન્નદિકરૂપ દ્રવ્ય હું છું' એવી સારી પેઠે ભાવના કરે છે.^{૨૪} એ દ્રવ્ય પ્રાણીના ખાવામાં આવતાં, તરત વીધપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી ગર્ભાધાનના ક્રમથી 'હું પ્રાણવાળો સ્થૂલદેહ ઉત્પન્ન થયો છું' એમ સમજી બેસે છે.^{૨૫} અનુભવવાળું બ્રહ્મ જ ઉપર કહેલા અહંતા વગેરે ક્રમથી સ્થૂલદેહના અનુભવની ભ્રાંતિમાં પડીને ઇન્દ્રિયો આદિથી સ્થાવર જંગમોને જાણે છે અને તેઓની ભાવનાથી પોતે પણ સ્થાવરજંગમરૂપ થાય છે.^{૨૬} કાકતાલીય ન્યાયથી જ કર્મના યોગરૂપ નિમિત્તથી પૂર્વચોનિતો દેહ અભ્યાસ જતો રહેતાં અને તવી ચોનિતી વાસનાનો સંબંધ થતાં, એક આકારને મૂકીને ખીન્ન આકારને પ્રાપ્ત થાય છે. જન્મ માણસને વેતાલનો વિકાર કરવાથી જુલ્હો વેતાલ મોઢા આગળ ખડો થાય છે, તેમ એકને જ દિવની વાસનાથી દિવ (દૈત) ખડું થાય છે. જન્મ પુરુષને 'હું કશું કરતો નથી' એવા સંકલ્પથી ક્ષતાપણુ ટળી જાય છે, તેમ આત્માને

* કાકતાલીય એસડુ અને કાળનું પડતુ તે એટલે અચાનક બનાવ બનવો.

પણ 'દ્વૈત નથી જ' એમ સમજવાથી દ્વૈત મટી જાય છે. આત્મા એક છતાં તેને દ્વિત્વના સંકલ્પથી દ્વિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. જગત કે જે અનેક છે, તેને પણ એ અદ્વિતીયની ભાવના થાય તો દ્વિત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. પરમાત્માપણને લીધે, વિકારાદિકથી રહિતપણાને લીધે અને સર્વદા બ્યાપકપણાને લીધે આત્મામાં દ્વિત્વ છે જ નહિ. હે વસિષ્ઠમુનિ ! મનોરાજ્ય તથા ગંધર્વનગરની જેમ જે પોતાના જ સંકલ્પથી બિંધ્યા રચાયેલ હોય છે, તે સંકલ્પ ન કરવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. સંકલ્પની રચના કરવામાં પરિશ્રમ પડે છે, પણ સંકલ્પનો નાશ કરવામાં પરિશ્રમ પડતો નથી; કેમકે ઉદાસીનપણામાત્રથી સંકલ્પનો ક્ષય પોતાની મેળે જ થાય છે. મનોરચથી રચાતી નગરીની સ્થિતિમાં સંકલ્પરૂપ કારીગરની જરૂર પડે છે, પણ તે નગરીનો ક્ષય કરવામાં તે કારીગરનો ખર્ચ પડતો નથી. ^{૨૭-૩૩} પુદ્ધ થયેલા સંકલ્પથી જે કાંઈ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે તે સંકલ્પ ટળી જવાથી દૂર થાય છે, તેનો ક્ષય કરવામાં બીજી કશી મહેનત કરવી પ્રકટી નથી. માણસ એ કોઈ પણ પદાર્થનો સંકલ્પ કરે તો દુઃખમાં ડૂબે છે; અને કોઈ પણ પદાર્થનો સંકલ્પ ન કરે તો અક્ષય સુખને પામે છે. એ તમારું મન સંકલ્પરૂપી સર્પથી રહિત નહિ થાય, તો સર્વ સફળતાવાળા નિવૃત્તનમાં રહેવા છતાં પણ, તમને ચાંતિ મળશે નહિ. પોતાના વિવેકરૂપી પવનોથી સંકલ્પરૂપી વાદળોનો ક્ષય કરી યરજ્ઞતુના આકાશની જેમ પરમ નિર્મળપણાને પ્રાપ્ત થાઓ. સંકલ્પોરૂપી ભરપૂર નદીને સંકલ્પરહિત ચિંતામુખિ-મંત્રથી સુકાવી નાખો અને તેમાં તણાતા જતા આત્માને આશ્વાસન આપી મન વગરના થાઓ. ચિદાત્મા કે જે દૈવ્યરૂપી આકાશમાં સંકલ્પરૂપી પવનથી ચલિત થઈને પાંદડાંના તથા ખડના હુકાની પેઠે ભમ્યા કરે છે, તેને પકડી લઇને તેના ખરા સ્વરૂપનું અવલોકન કરો. પોતામાં

પોતાના જ સંકલ્પોથી થયેલા મલિનપણાને પોતાથી જ ટાળી નાખી, પરમ સ્વચ્છપણાને પ્રાપ્ત થઈને, પરમ આનંદવાળા થાઓ. ^{૩૪-૪૦} આત્મા પોતે સર્વશક્તિમાન હોવાને લીધે, પોતાના સંકલ્પથી જે વસ્તુની, બ્યારે જેવી રીતની ભાવના કરે, તે વસ્તુને પોતાના સંકલ્પના બળથી ત્યારે, તેવી રીતની દેખે છે. બ્રહ્માકારથી ભાવના કરે તો બ્રહ્માકાર દેખે છે અને ભોગવનાના આકારની ભાવના કરે તો ભોગ્યાકાર દેખે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ ! આ જગતરૂપી ભ્રમ સંકલ્પમાત્રથી જ જીવ્યો છે, માટે સંકલ્પના ત્યાગમાત્રથી તદ્દન નિર્મૂળ થઈ જાય છે. સંકલ્પરૂપી પૂર્વવાયુએ એકદું કરેલું જન્મોરૂપી વાદળાંઆતું બૃહ્દ અસંકલ્પરૂપી પશ્ચિમવાયુના સ્પર્શથી બ્રહ્મરૂપ આકાશમાં લય પામે છે. આ તૃણોરૂપી કાંટાવાળી લતા કે જે અત્યંત જમેલી છે, તેને સંકલ્પરૂપી મૂળ જખેડીને સુકાવી નાખો. જેમ ગંધર્વનગર પ્રતિભાસથી જોડે છે અને પ્રતિભાસથી ક્ષય પામે છે, તેમ સંસારરૂપી વિશ્રમ પ્રતિભાસથી જોડે છે અને પ્રતિભાસથી જ ક્ષય પામે છે. આમ હોવાથી 'દદિષ્ટુષ્ટિ' (જેવી નજર તેજું જગત) પક્ષ સિદ્ધ થાય છે. ન્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી જ જગતનો પ્રતિભાસ દુઃખદાયી થાય છે, પણ અજ્ઞાન ટળી ગયા પછી દુઃખદાયી થતો નથી. પોતાના રાજપણાને બૂલી ગયેલો રાજા ત્યાંસુધી જ શોક કરે છે કે ન્યાંસુધી દૈવ્યમાં 'હું' રાજા છું એવી તેને, સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થતી નથી; તેવી જ રીતે પોતાના બ્રહ્મપણાને બૂલી ગયેલો પુરુષ ત્યાં સુધી જ શોક કરે છે, કે ન્યાંસુધી દૈવ્યમાં 'હું' બ્રહ્મ છું એવી સ્મૃતિ પ્રાપ્ત નથી. જેમ યરજ્ઞતુ આવતાં, વર્ષાઋતુનાં વાદળો આકાશને ઢાંચી રાકતાં નથી, તેમ 'હું બ્રહ્મ છું' એના સ્મરણથી સંસાર દૂર થયા પછી, તે સંસાર દુઃખરૂપ થતો નથી; કેમકે જેમ વીણાના સ્વરોમાં જે ઉચ્ચ સ્વર હોય તે જ

સાંભળવામાં આવે છે, તેમ ચિત્તની જે ગેષ્ટ પ્રબળ પ્રવાહનાળી થાય તે જ વધે છે. ૪૨-૪૮ 'હું એક જ આત્મા છું' એવી ભાવનાને દઢ કરો. એ ભાવનાથી યુક્ત થશો, તો તમે બ્રહ્મ જ થઈ રહેશો. ૪૯ આ ભાવનારૂપ પૂજથી જ પૂજ્ય દેવરૂપ થવાય છે, પણ બીજી પૂજથી થવાતું નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી આ બાહ્ય પૂજન તમારા જીવાંચાને સંભવતું જ નથી. જીવાંચાને તુચ્છ ઇળોમાં અનુરાગ હોય તેઓએ જ બાહ્ય-પૂજન કરવું જોઈએ. એક પરમાર્થ સત્ય પરમ-બ્રહ્મદેવ જ તમારે માટે ઉત્તમ પદરૂપ છે. બાહ્ય-પૂજાઓમાં પૂજન કરનાર પોડરોપચારથી જે પ્રતિમા તથા લિંગ આદિની પૂજા કરે છે, તે સઘણું તુચ્છ જ હોય છે; કેમકે એ સઘણી સામગ્રી મનના સંકલ્પોથી જ ગોઠવાયેલી હોવાથી કલ્પનામાત્ર જ છે. ૫૦

एवं ह्यसंमवदिदं त्वविरागमास्वत्तस्त्वमु-
त्तम पदं परमेकदेवः । पूजासुपूजक सुपूजनपूज्य-
रूपं किंचिन्नकिंचिदिव चिचपदैकमूर्तिः ॥५०॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દ્વૈતૈક્યપ્રતિપાદન'
એ નામનો સર્ગ ૩૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો

પર્યંતી ઇત્યાદિ ભૂમિકાઓનું વર્ણન

॥ શ્રીઈશ્વર ઉવાચ ॥

इत्थं स्थितमिदं विश्वं सदसदेवरूपि च ।

द्वैतैक्यपदनिर्मुक्तं युक्तं द्वैतैक्यमप्यतः ॥ ૧ ॥

સદાશિવ બોલ્યા:-હે વસિષ્ઠમુનિ ! આ રીતે આ જગત બાધની દૃષ્ટિથી અસત છે અને આધિષ્ઠાનની દૃષ્ટિથી સત તથા બ્રહ્મરૂપ છે; તેમજ પરમાર્થમાં દ્વિત્વથી તથા એકત્વથી રહિત છે

x આ ગોત્રીસમા સર્ગમાં જીવન-યુક્તની પહેલી, બીજી તથા ત્રીજી ભૂમિકાને ઉપદેશ કરીને સદાશિવની ત્રીજી ભૂમિકાની વિશ્રાંતિની કથા કહેવામાં આવશે.

ચો. રા. ૭

અને વ્યવહારમાં દ્વિત્વ તથા એકત્વની સાથે પણ છે, આમ વ્યવસ્થા માનવાથી શક્યોનો અવ-કાશ જ રહેતો નથી. ચૈતન્યને મોહથી જે જડ-ભાવ થયો છે, એ જ સંસાર છે. ચૈતન્યને સંસાર જ નથી એમ વિચારવામાં આવે તો તે ચૈતન્ય મોહરહિત જ છે અને અભિન તથા અદ્વૈત છે.

'હું દશ્ય દેહાદિકરૂપ છું' એવા અભિમાનરૂપ કલક પ્રાપ્ત થવાથી ચૈતન્ય પાંધર્ધ બળ્ય છે અને 'હું દશ્ય દેહાદિકરૂપ નથી પણ તેઓના અધિ-ષ્ઠાનરૂપ છું એટલે મારામાં દશ્ય દેહાદિક સઘણું કલ્પિત જ છે' એમ સમજવામાં આવે તો તે ચૈતન્ય યુક્ત થાય છે. ૧-૩ જડ પદાર્થના રૂપની ભાવના કરવાને લીધે ચૈતન્ય દ્વિત્વને પામીને પોતાના અખંડપણને ભૂલી બળ્ય છે; અને દેહ-ના સુખ-દુઃખાદિકથી મિશ્રિત થયેલી મિથ્યા સ્થિતિને શણગારમાં ધરી લે છે. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો એ ચૈતન્ય શુદ્ધ છે, અખંડ છે, સત્ય છે કે અસત્ય છે, ઇત્યાદિ વિકલ્પરૂપ સઘળા શબ્દોથી રહિત છે. એ કે એ ચૈતન્ય વ્યવહારમાં સર્વ પદાર્થોના નામ રૂપ છે, તો પણ વાસ્તવિક જોતાં સઘળાં નામો તથા રૂપોથી રહિત જ છે. જે કંઈ છે, તે સઘણું અન્ય કંઈ નથી પણ શાંત બ્રહ્મ જ છે. આકાશની જેમ પ્રથમ ખલેલી માયા-શક્તિને લીધે બચ્ચત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, સદૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સહાર અથવા અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ એ ત્રણ મોર્ગેથી પ્રવેતેલું આ જગત, મનથી જ ગોઠવાયેલું છે. એથી જે આધિષ્ઠાનશૂદ્ધ બ્રહ્મ છે તે જ જગતરૂપે વિસ્તાર પામેલું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. વિચારના બળથી ઇન્દ્રિયો તથા અવ-યવોવાળું મન કપાઈ જતાં અને સત્યપદના સાક્ષાત્કારથી જગતરૂપી બળ-લય પામી જતાં, કલ્પનારૂપ હોવાને લીધે, મૂળથી જ નીચાયેલા આ સંસાર છેડાય છે અને જીવન-યુક્તની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પર્યંતી, તુર્યા અને તુર્યાતીતા એ નામની ત્રણ ભૂમિકાઓમાં (દરજાઓમાં)

અનુક્રમે જીવન્મુક્તની સ્થિતિ થાય છે. તેમાં 'પર્યંતી' નામની પ્રથમ ભૂમિકા છે તેને પ્રાપ્ત કરી, જીવન્મુક્ત પુરુષ શેકેલા બીજની જેમ પોતાના સ્વરૂપને મેળવે છે. જેમ શરદઋતુમાં વાદળો દૂર થવાથી આકાશ નિર્ભંજ થાય, તેમ વિષયોની સ્મૃતિ દૂર થતાં મન નિર્ભંજ બને છે અને વિષયો હોવા છતાં જીવન્મુક્ત ચૈતન્યસ્વભાવમાં રહે છે. તે સર્વની સામાન્ય સત્તાસ્વરૂપને મેળવે છે. તે જીવતાં જ સંસારરૂપી મહાસાગર તરી બળ્ય છે. કરીથી બળ્યું ન પડે તેવી સ્વયં-પ્રકાશવાળી સુષુપ્તિ અવસ્થાને તે પ્રાપ્ત કરે છે અને તે જીવન્મુક્ત સર્વવ્યાપક પોતાના સ્વરૂપને મેળવી આરામ સેવે છે. સઘળાં દૃશ્યોનો બાધ થતાં અપરોક્ષ દૃશ્યમાત્ર બાકી રહેવાથી આ પહેલી ભૂમિકા પર્યંતિ કહેવાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ ! મન ક્ષીણ થતાં જીવન્મુક્તની જે પહેલી પદવી થાય છે, તે મેં તમારી પાસે કહી. હવે દૃઢતાને લીધે અત્યંત પવિત્રતાવાળી જીવન્મુક્તની બીજી પદવી વિષે કહું છું, તે સાંભળો. આરે એ પર્યંતી ભૂમિકા જ અવ્યાસને લીધે મનથી રહિત થઈ બળ્ય, ચૈતન્યશક્તિની શાંતિવાળી થાય, સૂર્ય, ચંદ્ર, આગ, વાણી અને ઇન્દ્રિયોરૂપ જ્યોતિષ્માયી રહિત થઈ બળ્ય, અંધકાર, અજ્ઞાન તથા તેનાં કાર્યોથી પણ રહિત થઈ બળ્ય, વિસ્તીર્ણ આકાશની જેમ સુંદર થાય, ધાટી સુષુપ્તિની જેમ, પિંજાના ગર્ભની ગોઠવણની જેમ, સિંધવની અંદર રહેલા રસની જેમ, વાયુની અંદર રહેલી ચેતનશક્તિની જેમ, તથા પરમ પરિણામ પામીને આકાશમાં રહેલી શન્યશક્તિની જેમ પરમાકાશને (સુદૃઢ આકાશને તથા બ્રહ્મને) પામેલી જેવી થઈ, જેમ જળ ચપળતાને છોડી દે, વાયુની લેખા ચલનને છોડી દે તથા પુષ્પની લેખા સુગંધને છોડી દે, તેમ દૃશ્ય અંશમાં રહેલી આતુરતા છોડી દે, (પોતાથી વ્યુત્પાન કરાવીને જ થાય) કાળ તથા વસ્તુની મર્યાદા સંપૂર્ણ રીતે

છોડી દઈ, કોઈ પણ દૃશ્યની કલ્પના ન કરે, જડ-તોત્રાળી ન રહે, કોઈ પણ સંબંધવાળી ન રહે, વિસ્તીર્ણ થાય અને કોઈ પણ શબ્દથી ન કહેવાઈ શકાય એવી દેય, કાળ આદિના માપથી રહિત મહાસત્તાના પદને પામેલી; બગ્નત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ અને વિરાટથી, હિરણ્યગર્ભ તથા અન્યાકૃતથી ચોથા અંશરૂપે સ્પષ્ટ થતી, નિર્દોષ, નિષ્કલંક અને સર્વ નિમિત્તો, સર્વ કાળો તથા સર્વ દેશોમાં થતા પ્રકાશો તથા આનંદોથી અધિક ઉત્કર્ષવાળી સાક્ષીની પેઠે રહેલી કોઈ સત્તાને ધરે, ત્યારે એ તુર્યા નામની જીવન્મુક્તની બીજી ભૂમિકા કહેવાય છે. હે સારા નિયમેવાળા અને બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠમુનિ ! આ તમને બીજી ભૂમિકા કહી. હવે ત્રીજી ભૂમિકા કહું છું, તે સાંભળો. બ્રહ્માકાર, અખંડવૃત્તિ અને વૃત્તિથી વ્યાપ્ત બ્રહ્મ, એના એકીલાવને લીધે, જે ગ્રહણ કરે તે (ગ્રહક) ભાગ અને જેનું ગ્રહણ થાય તે (ગ્રહે) ભાગ તે બનેથી રહિત, બ્રહ્મ તથા આત્મા ઇત્યાદિ શબ્દોથી તથા તેઓના અર્થોથી અતીત (અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિની પ્રતિષ્ઠાથી જ ગમ્ય) છ પ્રકારના ' અસ્તિ, ' ' બળતે ' આદિ ભાવવિકારોથી રહિતપણાને લીધે કાળથી સ્થિર, અજ્ઞાનથી પણ પર, પોતાના સ્વરૂપથી જ નિષ્કલંક તુર્યાતીતા (તુર્યા નામની અવસ્થાથી પણ પર) ઇત્યાદિ નામેવાળી હોવાથી પરમ પુરુષાર્થરૂપ, પરથી પણ પર, પરમ અવધિરૂપ, સઘળાં મંગળોમાં પ્રવાન મંગળરૂપ, મુખ્ય અને નામ, રૂપ આદિ (વિરોધ) થી રહિત જે ચૈતન્યમાં પવિત્ર સ્થિતિ થાય છે, તે તુર્યાતીતા નામની જીવન્મુક્તની ત્રીજી ભૂમિકા કહેવાય છે. આ ત્રીજી ભૂમિકા અખંડ ઉપાસનાના સઘળા માર્ગો-

+ પ્રથો ગ્રંથે ચોથી અવસ્થા. બગ્નત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ બ્યવહારની દૃષ્ટિએ છે તેથી પર જે સમાધિદશા પ્રાપ્ત થાય છે તે ચોથી અવસ્થા ગણાય છે.

થી તથા તે તે માર્ગોથી જાગી પદવીઓને પામેલાઓથી પણ દૂર છે; અને મેં પોતે અનુભવેલી છતાં પણ મારાથી તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરી શકાતું નથી. હે વસિષ્ઠમુનિ ! જગત આદિ માર્ગોથી તથા તુચ્છોથી પણ અતીત, આ જ પદ મેં તમારી પાસે કહ્યું, તેમાં જ તમે સર્વદા રહો. એ પદ જ અવિનાશી દેવ છે, બીજો કાંઈ દેવ અવિનાશી નથી. હે મુનીશ્વર ! આ સઘળા જગતનું ઉપાધાન કારણ એ પદ જ છે; માટે સઘળું જગત તન્મય જ છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે પદને ઉપાધાનકારણપણું પણ સંભવતું નથી, એમ વિચારવાથી આ જગત શ્રદ્ધામય નથી પણ મિથ્યા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જ મિથ્યા પદાર્થ હોય તે અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોય એમ તો સંભવે જ નહિ. જગત દેવળ કલિપત હોવાથી અધિષ્ઠાનરૂપ જ છે; માટે અધિષ્ઠાનરૂપે જઈએ તો જગતથી કાંઈ સુધિ પણ થતી નથી અને કાંઈ લય પણ થતો નથી; પરંતુ સઘળું જગત શાંત છે; સઘળા સમપદાર્થો ફરતાં પણ વધારે સમ છે અને દેવરૂપના ખૂબના જુવું જ દેખાય છે. દ્વિત્વ તથા એકત્વથી રહિતે પણાને લીધે, સ્વરૂપમાં ફોણને સંભવન હોવાને લીધે, અખંડ ચૈતન્યરૂપપણાને લીધે, વિકારો વગેરેથી રહિતપણાને લીધે અને લાંબા કાળ સુધી રહેનારા આકાશ આદિ નિત્ય પદાર્થો પણ તેની પાસે અનિત્ય હોવાને લીધે, તે સ્વરૂપ સિવાય બીજું કાંઈ છે જ નહિ. બાળકાએ મનોરાજ્યથી કલ્પેલાં શિક્ષાઓની અંદરનાં ધરો, કે જ્યોને આપણે અસત્ માનીએ છીએ અને આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા જગત સંબંધી પદાર્થો, કે જ્યોને આપણે સત્ માનીએ છીએ, તેઓ પણ સર્વે વાસ્તવિક રીતે ચિદ્રૂપન હોવાને લીધે તેમાં જરા પણ ભેદ નથી. જ કાંઈ છે તે સઘળું મહામંગળરૂપ, શાંત વાલુની વિકાસથી અગમ્ય, ઉંડારની અર્ધમાત્રાની નાદબિંદુચ્છિન્ન તથા ચાંતા નામની માત્રાઓમાં ચોથી માત્રારૂપ છે અને એ જ પરમ

ગતિ છે. ૧૩-૨૯

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-સદાશિવ આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપતાં ચન્દ્રથી પર, સંસારના પારરૂપ, એકરસ, પરિણામના વિકાર વિનાના પરમપદ ચૈતન્યમાં લીન થયા એટલે વસિષ્ઠ અને પાપદગણો પણ તે તે પદમાં શાંત થયા અને આ પ્રમાણે ચેદારહિત થઈ તે બધા વસિષ્ઠના આશ્રમમાં બે ઘડી રહ્યા. ૩૦/૩૧

इत्युक्तवानमलङ्क परिणामतोऽस्मिन्पारे-
पदे समुपशांतरवामिधाने । तूष्णीमतिष्ठदमुना
मुनिना च सार्धं विश्रांतवृत्तिरयतत्र मुहूर्तमीशः
श्रीयोगवासिष्ठ भट्टारामायणभां निर्वाण-
प्रकरणेना पूर्वार्धेना 'पश्य'ती धृत्यादि
भूमिकानुं वर्णन' એ નામનો
સર્ગ ૩૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો

સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાત્માનું વર્ણન
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥
તવો મુહૂર્તેન હરો ગૌરીકમલિનીસરઃ ।
મદ્રિકાસોમ્નુલ્લઃ સ્વેરં વિકાસં વહિરાદદે ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! બે ઘડી-
વાર પછી આ રીતે મને બોધ આપીને જમ
સરોવર કમળના વનને આનંદ આપે, તેમ પાવ-
તીને આનંદ આપનાર મહાદેવ પોતે સમાધિ-
માંથી જગતા હતા. જમ વાદળાંઓના અથવા
પૃથ્વી તથા આકાશના પડમાં ઉદય પામેલો
કિરણોના સમુદરરૂપ સૂર્ય દિવસને જણાવે છે,
તેમ ત્રિપુડધારી સુંદર સુખનાળા મહાદેવનાં નેત્ર
ખૂલવાથી તે સમાધિમાંથી જગ્યા હોય તેમ લાગતું
હતું; પછી સદાશિવે મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.
x આ પાંચીસમા સર્ગમાં યદ્વા, વિષ્ણુ તથા
સદાશિવ આદિ દેવતાઓના પરમ પિતારૂપ જે મોટા
દેવ પરમાત્મા છે, તે જ પુત્રોમાં પરાક્રમી છે એમ
કહેવામાં આવ્યો.

સદાશિવ બોલ્યા:-હે વસિષ્ઠમુનિ! તમે પ્રથમ વિચાર કરીને પ્રયાણથી પ્રત્યગાત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો જ તુરત નિર્ણય કરો; અને એ પ્રત્યગાત્મામાં, જન્મ પવન રજ આદિથી આકાશમાં મલિનતા કરી નાખે છે, તેમ બહિર્મુખ વૃત્તિ પ્રત્યગાત્માને મલિન કરી, અનર્થો ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તે જડ ભાગનો સ્વીકાર કરશે નહિ. જડ ભાગોની ખાખતમાં જે કંઈ બળવું બેઠે, તે સધળું તમે બાણી ચૂક્યા છો; તો હવે પ્રાતિરૂપ જડ ભાગોનો વિચાર કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી. તત્ત્વવેત્તા પુરુષને પ્રાતિરૂપ જડ પદાર્થોમાં લેવા જવું કે છેડી દેવા જવું કંઈ નથી. જડ પદાર્થોરૂપ વિકલ્પો, કે જ્યાં ક્ષણિક સુખ-દુઃખોની ખટપટોથી ભરેલા છે, તેઓને કાપી નાખવામાં એ તમે તલવારરૂપ થશો તો જ ધીર કહેવાશે, નહિતર ધીર કહેવાશે નહિ. માટે આસ્થા રાખીને ધીર તથા આત્મદ્રષ્ટા થાઓ. દરયો તો સ્પર્શ વગરના પોતાના ચૈતન્ય આત્મામાં રહેલું એ જ મુખ્ય સંકલ્પ છે. એ સ્થિતિથી રહેવામાં, એ તમે અસંમર્થ હો તો આત્માના બોધને માટે શ્રવણદિકમાં અનુરૂપ આવે તેટલી બાહ્યદષ્ટિ રાખીને આત્માની પ્રાપ્તિને માટે નિરંતર યત્ન કરો. આત્માની પ્રાપ્તિને માટે મુદ્દલ યત્ન નહિ કરતાં બેસી રહેવાથી શો પુરુષાર્થ છે? કરો નથી. સદાશિવે એટલું કહીને 'તમે દેહાદિક બાહ્ય પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિવાળા થાઓ નહિ' એવા આશયથી મને નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું.

સદાશિવ બોલ્યા:-આ દેહરૂપી ધર પ્રાણને લીધે યંત્રની પેઠે ક્રિયા કર્યો કરે છે ને એ પ્રાણથી રહિત થાય તો ગતિનો ત્યાગ કરીને મૃગાની જન્મ રહે છે. ગતિને અનુરૂપ જે ક્રિયાચક્રિત છે, તે પવનની છે અને જે જ્ઞાનશક્તિ છે, તે આત્મ-ચૈતન્ય જ છે. એ જ્ઞાનશક્તિ અથવા ચિદાત્મા નિરાકાર, આકાશથી પણ સ્વચ્છ અને સર્વ જગતના કારણરૂપ છે. ક્રિયાચક્રિતનાં મૂળરૂપ પ્રાણ

અને આશ્રયરૂપ દેહ પરસ્પરથી બુદ્ધિ પુહીને નષ્ટ થઈ જતાં, ક્રિયાચક્રિત પણ નષ્ટ થઈ જાય છે; પરંતુ ચિદાત્મા કે જે આકાશથી પણ સ્વચ્છ છે, તે તો કદી પણ નષ્ટ થતો નથી. એટલા માટે આત્મા વિના બીજાને સત્ય સમજવારૂપ પ્રાપ્તિ ને તજ દો. જન્મ નિર્મળ અરીસામાં પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ લિંગદેહથી યુક્ત થયેલા સૂક્ષ્મદેહમાં ચૈતન્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે. હે મહામુનિ વસિષ્ઠ! જન્મ મેલવાળા અરીસામાં પાસે પડેલી વસ્તુ પણ દેખાતી નથી. તેમ લિંગદેહ વિનાના સૂક્ષ્મદેહમાં ચૈતન્ય દેખાતું નથી. એ કે ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે, તો પણ બહારના આકારરૂપે ખીલેલી બુદ્ધિની વૃત્તિના કારણથી જ દેહાદિકનું ચલન કરવામાં તે સમર્થ થાય છે. એ આત્મચૈતન્ય અથવા જીવચૈતન્ય બ્રહ્માકાર મોઢાથી માથારૂપ કલકતે છેડી નિર્મળ થાય તો પોતે જ પરમ કલ્યાણ દેવત્યરૂપ થઈને રહે છે. સર્વને સ્ફુરણ તથા સત્તા આપનાર ચૈતન્યનું જે બહાર પ્રકાશનું રૂપ છે એ જ પરમ દેવ કહેવાય છે. એ ચૈતન્યની વધારે શક્તિ ખીલવાથી જ વિષ્ણુ, શિવ, હિરણ્યગર્ભ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, વાયુ, અગ્નિ, ચંદ્ર અને સૂર્ય આદિ પુરુષો, દેવતાઓ ગણાય છે. એ પરમાત્મા સર્વવ્યાપક, સઘળાં વ્યપ્તિચૈતન્યોની ખાણ રૂપ, દેવતાઓને પણ સત્તા વગેરે આપનાર, સર્વ દેવતાઓના ધ્યેય અને પરમ ધામના અધ્યક્ષ છે. એ મહાચૈતન્યના સર્વસામાન્ય પ્રકાશને પામવાથી જ્યાં મિથ્યા મોહને વશ થતા નથી, તેઓ જગતમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શિવ ઇત્યાદિ નામોથી પ્રસિદ્ધ છે. જન્મ તપાવેલા લોકોમાંથી તણખાઓ નીકળે છે અને જન્મ સમુદ્રમાંથી બિંદુઓ નીકળે છે, તેમ એ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શિવ આદિ દેવતાઓ એ મહાચૈતન્યમાંથી નીકળેલા છે. આ પણ એક વ્યવહારની દૃષ્ટિથી કહેવામાં છે; પણ વાસ્તવિક એ છે કે જન્મ રજામાં પ્રાતિરૂપ સર્પાદિક થાય છે, તેમ પરમાત્મામાં

બ્રહ્મા આદિ દેવતાઓ થયા છે. બ્રહ્માના બીજો-
રૂપ અને અવિદ્યા સંબંધી બળને કરનારા બ્રહ્મા-
દિક દેવતાઓના હોવાથી જ વેદોના અર્થો અને
ઉપાસનાઓના ભેદો વગેરે, તે તે ઉપાયોના
અધિકારી જીવો, જીવોની વાસનાઓ અને વાસ-
નાઓથી થતા અનર્થો વગેરે સેકડો તથા હજારો
શાખાઓથી પોપાતી અવિદ્યા વૃદ્ધિ પામી છે.
પછી તો એ અંતર વગરની અવિદ્યા, વારંવાર
એવી ફેલાયેલી છે અને તેને દશકલોની
ગોઠવણો પણ એવી પ્રાપ્ત થયેલી છે, કે તે
વિષયનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાને કાઠું પણ
સમર્થ નથી. એટલા માટે જમ પાંદડાંઓનો
પરમ પિતા વૃક્ષ જ છે, તેમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ
તથા શિવ આદિ દેવતાઓનો પરમ પિતા એ
મોટો દેવ પરમાત્મા જ છે. ^{૧૬-૨૨} સર્વ પ્રાણીઓ-
નાં નામ ધરાવનાર, સર્વરૂપ, સર્વને સ્ફુરણ આપ-
નાર અને સર્વને સત્તા આપનાર એ સ્વયં-
પ્રકાશ દેવ જ પ્રણામ કરવા અને પૂજવા યોગ્ય
છે. જે પુરુષ એ દેવને બાણ છે, એ દેવ સર્વ
કાળમાં તથા સર્વ દેશમાં તે પુરુષને પ્રકાશે છે;
અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં તેનું સ્ફુરણ થવાથી એ જ
વિષયરૂપ થાય છે. સર્વવ્યાપક અને સર્વદા
સ્ફુર્તિરૂપ હોવાને લીધે, એ દેવનું આવાહન
વગેરે કરવાની કે તેને માટે મંત્રો બાણવા વગેરેની
કશી જરૂર નથી. એ સ્વયંપ્રકાશ દેવ સર્વ વસ્તુ-
ઓમાં અને સર્વ કાળમાં પાસે જ છે, માટે સર્વજ
મણે એમ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! જે જે વસ્તુનું
અવલોકન કરવામાં આવે, તે તે વસ્તુમાંથી એ
દેવ મળી આવે છે. વિષયો તેમજ વિષયોનાં
દર્શનો, મનનો અને સાક્ષીનાં સ્વરૂપોને એ દેવ જ
ધરે છે. એ મોટો દેવ જ આઘ, પૂજ્ય, નમસ્કાર
કરવા યોગ્ય, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, અર્થ આપણ
યોગ્ય અને જે જે કાઠું મોટા મોટા અજુનના
પદાર્થો છે તેઓની પણ પરાધાસરૂપ છે, એ
સમજો. વૃદ્ધાવસ્થા, શોક તથા ન્યૂને ૨૨-૨૬

એ દેવનું અવલોકન કરવામાં આવે તો, અવલો-
કન કરનારા પ્રાણીને, શેકલા પીજની જેમ ફરી-
વાર જન્મ ધરવો પડતો નથી. ^{૨૩-૨૭} બાણવામાં
આવવાથી સર્વ પ્રાણીઓને અભય દેનાર, આઘ,
ચત્ર વગર સેવી થકાય એવું, જન્મરહિત અને
પોતામાં જ રહેલ એ પરમાત્મારૂપ જે પરમ પદ
છે, તે તમે જ છો; માટે બહારની દૃષ્ટિઓમાં શા
માટે મોહ પામે છે ૨૮

સકલજંતુષુ યત્તમયપ્રદં વિવિદતમાઘમુપા-
સ્ત્યમયત્તતઃ સ્વમજમાત્મનગતં પરમં પદં ભવસિ
ક્ષિં પરિમુહ્યસિ દૃષ્ટિષુ ॥ ૨૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વા-
ણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સર્વોત્કૃષ્ઠ
પરમાત્માનું' વર્ણન' એ નામનો

સર્ગ ૩૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો

ધૈર્યસ્વરૂપનિરૂપણ

॥ શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ ॥

ની સત્તાથી સધળા પદાર્થોને સત્તા આપનાર, મન આદિથી અગમ્ય, સંસારના સ્પર્શથી રહિત, સર્વની બુદ્ધિઓની વૃત્તિઓને પ્રકાશ આપનાર, જીવના પણ અંદરના સારરૂપ, પોતારૂપ સધળાં દરથોને પ્રગટ કરનાર, દરથોના પરમ અધિષ્ઠાનરૂપ અને માયાથી પોતાની જ અનેક પ્રકારે ભાવના કરનાર છે. એ ચૈતન્યધન પરમાત્મા નિર્મળ, ચક્ષુ આદિ તથા સૂર્ય આદિ પ્રકાશકોને પણ પ્રકાશ આપનાર, સૂર્ય આદિથી પણ જેને પ્રકાશ મળતો નથી એવા અલૌકિક પ્રકાશરૂપ, પોતે એક જ સર્વના બીજરૂપ અને સર્વ બીજોમાં સમૂહરૂપે રહેલ છે, એમ બ્રહ્મવેત્તાઓ સમજે છે.^{૨૧} જગતની સત્તાનો તથા અવ્યાકૃતની સત્તાનો બાધ થતાં જ સાક્ષીભૂત ચૈતન્યમાત્ર રહે છે તે એ જ છે, બીજું કંઈ નથી. એ ચૈતન્ય પૃથ્વી, જળ તથા તેજથી રહિત છે, સદ્રૂપ છે, શાંત છે અને વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક અવસ્થાઓથી રહિત છે.^૧ વિષયોમાં રાગરૂપ, ચિત્તને ક્ષોભ પમાડનાર, વિષયોનો સંબંધ થતાં ચિત્તને તદ્રૂપ કરનાર, વિષયોનો વિયોગ થતાં ચિત્તને મલિન કરનાર અને પોતે નિરાકાર હોવા છતાં પણ તુરત ચિત્રાદિકથી રંગાયેલી ભીંત સમાન થાય છે.^૨ એ મહાયૈતન્યરૂપ સર્વવ્યાપક તેજમાં બ્રહ્માંડરૂપી કરોડો ઝાંઝવાનાં જળો રકુરેલાં છે, રકુરે છે અને રકુરશે.^૩ એ સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યમાં, પોતાની સત્તામાત્રથી જગતરૂપી પદ થયેલું છે, તે છતાં પણ કંઈ થયેલું નથી. (જેમ અગ્નિમાં પ્રભા, જ્વાળા તથા તણુખા વગેરે થયેલું હોવા છતાં પણ તે અગ્નિથી જુદું નથી, તેમ મહાયૈતન્યમાં જગત થયેલું હોવા છતાં પણ તે મહાયૈતન્યથી જુદું નથી.) એ મહાયૈતન્ય પોતાના ગર્ભમાં મેરુને રાખે છે અને મેરુને ઢાંધી દેનાર છે; છતાં પણ પરમાણુ સમાન છે, એમ બ્રહ્મવેત્તાઓ સમજે છે.^૪ એ મહાયૈતન્ય પોતાની અંદર મહાકંડપને રાખે છે, છતાં પણ નિમેષરૂપ કંઠવાય છે. એ મહાયૈતન્ય બે પરાધ

સુધીના કાળમાં રહે છે છતાં પણ નિમેષપણુને છોડતું નથી.^૫ એ મહાયૈતન્ય વાળના અચ્ચમાગથી પણ સૂક્ષ્મ છે, તે છતાં પણ સધળી પૃથ્વીમાં વ્યાપ્ત છે. સાતે સમુદ્રોથી વીંટાયેલી પૃથ્વી પણ એના અંતને પામતી નથી. એ પરમાત્મા સંસારની રચનાને કરતા નથી છતાં પણ કર્તાપણુને પામેલ છે અને મોટાં મોટાં કર્મોને કરે છે, છતાં પણ કંઈ કરતા નથી. એ પરમાત્મા દ્રવ્ય છતાં પણ અદ્રવ્ય છે, અદ્રવ્ય છતાં પણ દ્રવ્ય છે, નિરાકાર છતાં પણ બ્રહ્માંડરૂપ છે અને બ્રહ્માંડરૂપ છતાં પણ નિરાકાર છે. આખા દિવસરૂપ છતાં પણ પ્રાતઃકાળરૂપ છે, પ્રાતઃકાળરૂપ છતાં પણ આખા દિવસરૂપ છે અને વાસ્તવિક રીતે જેતાં તે પ્રાતઃકાળરૂપ પણ નથી, આખા દિવસરૂપ પણ નથી અને મુહૂર્તરૂપ પણ નથી. મુહૂર્ત, પ્રાતઃકાળ તથા આખો દિવસ ઇત્યાદિક શબ્દોનું જ અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય છે, તે જ એ છે.^૬ ૧૨-૧૫

મિંદિ મિંદિ સિલે મત્તા પુરુષિષ્ઠિલિસાલધમ્ ।
વિવિચલિત્સદા લોકા લાસો ગુલુગુલુ ॥ અને
શિલી ઇત્યાદિ અનર્થક વાક્યો અને વેદશાસ્ત્રાદિક સાર્થક વાક્યો પણ એ જ છે. જગતમાં બ્રહ્મરૂપ નહિ એવું પણ કંઈ નથી અને મિથ્યારૂપ નહિ એવું પણ કંઈ નથી. જમાં સર્વ રહ્યું છે, જથી સર્વ થયું છે, જ સર્વરૂપ છે, જ સર્વ સ્થળમાં છે અને જ સર્વદા સર્વમય છે, તે સર્વાત્મક તત્ત્વને હું પ્રણામ કરું છું.^{૧૬-૧૮} યત્રાંતરાલ ગહનેન । એ શ્લોકના બે અર્થ થાય છે, એક અર્થથી વૃક્તિ વર્ણન છે અને બીજાથી વિષ્ણુની સ્તુતિ છે. પહેલો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ક્રમણાં પાંદડાંની શોભાવાળી માલતીલતાઓ આ વૃક્તિને ચારે બાજુ આલિંગન આપીને રહેલી છે, તેથી તે વૃક્તિના મૂળથી લધને ડાળી સુધીના બધા ભાગો ઢંકાઈ ગયા છે, એટલે તેની ઉપર ચઢવું સુરેલ

* કાંઈ પણ જાતના અર્થ વિનાનો નિર્અર્થક શબ્દ સમૂહ હોય છે તેનો દાખલો અહીં દાખી બતાવ્યો છે.

છે; તે વૃક્ષ પોતાનાં ફળ, ફૂલ અને તવા અંકુ-
રોથી ખૂબ જ શોભે છે અને તેથી વર્ષાઋતુમાં
વીજળીથી ચમકતા મેઘની શોભા પણ તેની
આગળ ઓછી લાગે છે. આ રીતે વનમાં રહેલી
સર્વ પ્રકારની લક્ષ્મી આ વૃક્ષ પર આવીને જ
વાસ કરે છે, બીજા અર્થમાં ભગવાન વિષ્ણુનું
વર્ણન છે: 'વનની સુંદર માળાઓથી શોભતા
અનેક પુરુષોમાં વિષ્ણુની શોભા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.
તે વિષ્ણુના વાસ ચૌદેય લોકમાં હોવાથી, તેમનાં
દર્શન ફલ'જ છે. લક્ષ્મી તેમને આલિંગન આપી-
ને જ રહેલાં છે, જે લક્ષ્મી પોતાની દિવ્ય કાંતિ-
થી વીજળીથી ચમકતા મેઘની કાંતિને પણ
ઓળંગી બધ છે.^{૧૪}

यत्रांतरालगहनेन विलासवत्या हेलविलो-
लघनसंज्ञितयामलेन । मल्लेन पल्लवदलामलमा-
लितानां लक्ष्मीलताविरलितवलिचेव मुष्टिः ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પરમેશ્વરવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૩૬ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૩૭ મો — ૭

સત્તા યોગથી અસત્ પદાર્થોની સત્તા
તથા અનંત શક્તિઓ

॥ શ્રીઈશ્વર ઉવાચ ॥

इत्यादिकानां शब्दानामर्थश्रीः सत्यरूपिणी ।

तस्मिन् सर्वेश्वरे सर्वसत्तामणिसमुद्रके ॥ ૧ ॥

સદાશિવ બોલ્યા:—હે વસિષ્ઠમુનિ ! ઉપર
કહેલા શ્લોક વગેરેનું નિરર્થકપણું પણ જમાં
રહેલી સત્તાથી સાચા જેવું થઈ બધ છે, તે માયા-
શબ્દ અને સઘળી સત્તાઓપી મણિઓના
ડાખણરૂપ સર્વેશ્વર પરમ ચૈતન્યરૂપ મણિમાં

x આ સાડચોસમા સર્ગમાં સત્તા યોગથી અસત્
પદાર્થોની સત્તા, પરમાત્માની અનંત શક્તિઓ અને
પ્રધાનશક્તિરૂપ નિયમશક્તિના ત્રણ વર્ણન કર-
વામાં આવશે,

નિર્મળ પ્રકાશવાળી કઈ કઈ બીજાશક્તિઓ
રકુરતી નથી, કે જ્યોત્ષી તે ચૈતન્યમાં વિચિત્ર
જગતોના આરોપ થાય છે.^{૧૫} બીજરૂપી કણની
અંદર રહેલી એ જ ચૈતન્યની સત્તા, ખેતરમાં
માટી, કાળ તથા જળ વગેરે સહકારી કારણોને
પામીને, પોતાને પ્રથમ અંકુરોના આકાર આપે
છે, પછી દાણારૂપ કરે છે અને પછી માણસોથી
જમાય એવાં રંધિલાં અન્નાદિકરૂપ કરે છે.^{૧૬} કીણો,
ચકરીઓમાં તથા જુદાં જુદાં રૂપોમાં પરિવારોને
રહેલી, એ જ ચૈતન્યની રસરૂપ સત્તા, પથ્થર વગેરે
કઠણ પદાર્થો સાથે સંબંધ થતાં, જળરૂપે નીચા
પ્રદેશમાં જઈને, અને જીભના સંયોગ થતાં, ઉદર-
માં જઈને, ગતિ પ્રગટ કરે છે.^{૧૭} પુષ્પોના ગુચ્છોમાં
રસ સાથે ગંધરૂપે રહેલી, એ જ ચૈતન્યની સત્તા
નાસિકાનાં છિદ્રોમાં ગતિ કરીને, તેઓને આનંદ
આપે છે.^{૧૮} શિક્ષાઓમાં રહેલી એ જ સત્તા શિક્ષા-
થી જુદી નહિ છતાં પણ, બ્યવહારદૃષ્ટિથી જુદી
લાગતી પ્રતિમાની દશાને ધારણ કરે છે. જેમ
પર્વત પોતાના વિકાર ક્યાં વિના જ ખડ તથા
વૃક્ષ આદિ કાર્યો ઉપજાવે છે, તેમ શિક્ષાઓમાં
રહેલી એ સત્તા વિકાર વિનાની રહીને જ પ્રતિમા
આદિ કાર્યો ધારણ કરે છે.^{૧૯} પવન કે જે સઘળી
ક્રિયાઓના કારણરૂપ છે, તે રૂપે રહેલી એની એ જ
સત્તા, જેમ પિતા પોતાના પુત્રને પોતાના કાર્ય-
માં પ્રેરે તેમ ચામડીને સ્પર્શ કરાવે છે.^{૨૦} એ જ
ચૈતન્યની સત્તા જેમ પ્રવૃત્તિશક્તિથી પોતામાં
દ્વેતને બનાવે છે, તેમજ નિવૃત્તિશક્તિથી જગતની
સઘળી સત્તાઓના એકાં પિંડરૂપ પોતાના સ્વરૂ-
પની, મોક્ષને માટે શ્રવણાદિક ઉપાયોથી લાવના
કરીને, સર્વના બાધ કરી નાખીને, દ્વેતને તે અત્યંત
સર્વશૂન્ય જેવું કરી નાખે છે.^{૨૧} એ જ ચૈતન્યની
સત્તા આકાશરૂપી અરીસાના ઉદરમાં પોતાના
પ્રતિબિંબ જેવા કાળ નામના નિર્મળ શરીરને
ધારણ કરે છે, કે જે શરીરમાં કલ્પ તથા નિમેષ
આદિ વિભાગો કલ્પવામાં આવે છે. શ્રભા, વિષ્ણુ,

રૂદ્ર, ઈશ્વર અને સદાશિવ એ સત્તાથી જ સત્તા-
વાળા છે. આ કાર્ય આ પ્રમાણે જ થાય અને આ
કાર્ય આ પ્રમાણે ન જ થાય, ઇત્યાદિક નિયમોરૂપે
પણ એ જ ચૈતન્યની સત્તા ગોઠવાયેલી છે.^{૧૦}
જમ દીવા દેવાથી ધરની સઘળી ક્રિયાઓ પ્રકાશે
છે, તેમ મહાપ્રકાશરૂપ એ ચૈતન્યમય સાક્ષીના
દેવાથી જ જગતોની વિચિત્ર પરંપરાઓ પ્રકાશે
છે. અણુ ગંધર્વપુરની નાટકશાળાઓ હોય એવી
જગત આદિ ભૂમિકાઓમાં રહીને, એ જ ચૈત-
ન્યની શક્તિ પોતાથી બનેલા સંસારને, સાક્ષીની
પેઠે જોયા કરે છે.^{૧૧}

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે જગતપતિ! એ પરમા-
ત્માની શક્તિઓ કઈ કઈ છે? શી રીતે રહેલી છે?
સાક્ષીપણું શી રીતનું છે? એ શક્તિઓ કેટલું
આચરણ કરે છે? અને તે આચરણ કેટલું છે?^{૧૨}

સદાશિવ યોદ્યા:-હે શુભ આચરણવાળા
વસિષ્ઠશુનિ! એ પરમાત્મા અપ્રમેય, શાંત, મહા-
મંગલરૂપ, સૌમ્ય, ચૈતન્યમાનરૂપ અને નિરાકાર
દેવા છતાં પણ સર્વરૂપ છે. ઇચ્છાસત્તા, આકા-
શસત્તા, કાલસત્તા, નિયમસત્તા, સર્વમાં વ્યાપી
રહેલી મહાસત્તા, જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ, કર્તૃત્વ-
શક્તિ અને અકર્તૃત્વશક્તિ ઇત્યાદિ તેમની શક્તિ-
ઓનો અંત જ નથી.^{૧૩-૧૪}

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે સદાશિવ! એ શક્તિઓ
શાથી થઈ છે? તેઓમાં બહુપણું કેમ છે?
તેનો ઉદય કેમ થયો છે અને શક્તિઓનો તથા
શક્તિઓવાળોનો ભેદ તથા અભેદ શી સુક્તિથી
સંભવે છે?^{૧૫}

સદાશિવ યોદ્યા:-એ મહામંગલ તથા
અનંતરૂપ ચૈતન્યમાં જે કલ્પિત ભેદો છે, તે જ
શક્તિઓ કહેવાય છે. જે શક્તિ છે તે ચૈતન્યનું
સ્વરૂપ જ છે, મારે ચૈતન્યથી જરા પણ જુદી
નથી.^{૧૬} જમ જળમાં જ તરંગો આદિ ભેદોની
કલ્પના થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં જ જ્ઞાતાપણું,
કર્તાપણું, ભોક્તાપણું તથા સાક્ષીપણું ઇત્યાદિ

શક્તિઓની કલ્પના કરવામાં આવી છે, કે જે
કલ્પનારૂપ શક્તિઓ અનેક રૂપોને ધારણ કરે
છે.^{૧૭} જમ નયાવનારાએ અનુક્રમથી કેળવેલા નટો
નૃત્યમંડપમાં નાચ્યા કરે, તેમ કાળ, ઋતુ, માસ
આદિના ક્રમથી કેળવેલાં જગતો બ્રહ્માંડમાં નાચ્યા
કરે છે, તે પણ કેવળ કલ્પનામાત્ર જ છે.^{૧૮} બે પરા-
ર્થરૂપ અને બે પરાર્થોના કલ્પાદિક અનેક અવ-
યવોરૂપ જે કાળશક્તિ છે, તેને જ અમે નિયમ-
શક્તિ કહીએ છીએ, કે જેને ખીજ મતવાદીઓ
ઈશ્વરની ઇચ્છા, ક્રિયા તથા પ્રયત્ન ઇત્યાદિ નામે
આપે છે.^{૧૯} એ કાળશક્તિથી જ, ખડકથી માંડીને
મહારૂદ્ર સુધી તથા બ્રહ્માના ચલનપર્યંત ‘અમુ-
કનો આકાર આવો જ થાય અને અમુકનો વિકાર
આવો જ થાય’ એવી રીતના નિયમો ગોઠવાયા
છે; તેથી જે કાળશક્તિ છે, તે જ નિયમશક્તિ કહે-
વાય છે.^{૨૦} કયા ઉદ્વેગ વગર નિરંતર ચાલી જતી,
એ નિયમશક્તિ જ્યાં સુધી તત્ત્વબોધથી બાધિત
ન થાય ત્યાં સુધી નાચ્યા કરે છે અને જગતના
જળરૂપી નાટકોને ખેલ કર્યા કરે છે.^{૨૧} જે ખેલ
અનેક પ્રકારની તુલ્યોરૂપી વિલાસોથી ભરપૂર
છે, વિવેકોરૂપી વહાણોથી સંયુક્ત છે, પ્રલય-
રૂપી વિરામના સમયમાં પુષ્કરાવાવતંક નામના
મેઘોરૂપી અનેક વાજાંઓની ગજનાવાળો થાય
છે, સઘળી ઋતુઓરૂપી પુષ્પોથી ભરપૂર છે,
પ્રવાહરૂપે નિરંતર રહેનારી બ્રહ્માંડરૂપી શાળામાં
થાય છે, વારંવાર પડતા વરસાદરૂપી ધણી પત્ની-
નાના સમૂહવાળો છે, અનેક રંગોવાળાં વાદળો-
ઓરૂપી છેડાઓથી ચક્રચકિત લાગતા, આકાશ-
રૂપી નીલ પડદાઓથી રાત્રિ તથા દિવસ વગેરેની
બ્રાંતિઓને ઉત્પન્ન કરનાર છે, પૂર્ણ તથા શુદ્ધ
સાત સમુદ્રોરૂપી રત્નમય કંકણોથી વ્યાપ્ત છે,
દિવસો, પ્રહરો તથા પખવાડિયાંરૂપી કંઠાઓની
છટાઓથી પ્રકાશિત છે, સમુદ્રોરૂપી કંકણોથી
ઢંકાર્ધ બધે સારે નહિ દેખાતા અને ઢંકાયા ન
હોય ત્યારે દેખાતા કુલપર્વતોરૂપી સુક્રોવાળો

છે, ભગતા ચંદ્રરૂપી મણિમાં પરાવાયેલી આકાશ-
ગંગાની ત્રણ ધારાઓરૂપી મોતીની ત્રણ હારો-
વાળો છે, જોવામાં આવતાં અને જોવામાં નહિ
આવતાં સંધ્યાકાળનાં વાદળાંઓરૂપી ચપળ
તથા કોમળ હસ્તોની લીલાઓવાળો છે, નિરંતર
શબ્દ કરતા લોકરૂપી ચપળ અલંકારોથી મનોહર
લાગે છે; પાતાળ, પૃથ્વી તથા આકાશરૂપી નાચ-
વાનાં ધણુંસ્થળોવાળો છે, અસ્ત પામતાં અને ઉદય
પામતાં અનેક મોટા મોટા તારાઓરૂપી પસીના-
નાં ટીપાંઓવાળો છે, ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપી કુંડળો-
નાં ચલનોથી તથા મંદહારોથી શોભતા આકા-
શરૂપી નદીના મુખવાળો છે, કલ્પાયેલાં અનેક બ્રહ્મા-
કોરૂપી મોટા મોટા ઉલ્લેખોવાળો છે, અચળ યતા
જુદા જુદા અનેક લોકોરૂપી મોતીની ગૂંચણી-
વાળા છેડાઓના શબ્દોથી જોડાયેલા છે અને
સુખ-દુઃખોના દેખાવોરૂપી તથા તેઓથી યતા
દોષોરૂપી સ્થાથી ભાવોથી તથા સંચારી આદિ
ભાવોથી સ્પષ્ટ જણાતા કામ, ક્રોધ આદિરૂપ રસો-
વાળો છે. એવા અનેક વિકારોથી ભરેલા અને
નિયમશક્તિરૂપ નદીના વિલાસોવાળા આ સંસાર
નામના અનાદિ મહાનાટકમાં, સર્વદા પ્રકાશ-
માન આપ્રત્યગાત્મારૂપ એક રાજા જ જોનાર છે.
વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ રાજા નદીથી કે નાટકથી
ભિન્ન જ નથી. ૨૪-૩૨

અસ્મિન્વિકારવલિતે નિયતેર્વિલાસે સંસાર-
નામ્નિ ચિરનાટકનાટ્યસારે । સાક્ષી સદોદિત-
ચપુઃ પરમેશ્વરોયમેકઃ સ્થિતો ન ચ તથા ન ચ
તેન મિત્તઃ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ-
પ્રકરણના પૂર્વાધીનો 'નિયતિનૃત્ય'
એ નામનો સર્ગ ૩૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૮ મો

પરમાત્માનું ધ્યાન તથા પૂજનો પ્રકાર

॥ શ્રીશ્રીશ્રીશ્રીશ્રીશ્રી ॥

एष देवः स परमः पूज्य एष सदा सताम् ।

चिन्मात्रमनुभूत्यात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ॥ ૧ ॥

સદાશિવ બોલ્યાઃ-હે વસિષ્ઠમુનિ! ચૈત-
ન્યમાત્ર, અનુભવસ્વરૂપ, સર્વવ્યાપક અને સર્વ-
ના અધિષ્ઠાનરૂપ એ સાક્ષીદેવ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે
અને સત્પુરુષોને સર્વદા પૂજના યોગ્ય છે.^૧ ધડો,
વસ્ત્ર, વડ, લીંત, ગાડું અને વાનરમાં પણ એ
દેવ રહેલ છે. શિવ, રુદ્ર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, કુબેર
અને યમ વગેરે પણ એ દેવમાં જ આરોપાય છે.
વિદ્વાન લોકો બહાર તથા અંદર સર્વના આત્મ-
રૂપ સર્વાત્મક એ પોતાના આત્મારૂપ ભગવાન-
નું જ સર્વદા વિવિધ ક્રમથી પૂજન કરે છે.^{૨,૩} હે
મહાબુદ્ધિમાન વસિષ્ઠમુનિ! જે ક્રમથી એ પરમા-
ત્માનું બાહ્યપૂજન કરવામાં આવે છે, તે ક્રમ
પ્રથમ કહું છું, તે સાંભળો; પછી તમને અંદરના
પૂજનનો ક્રમ કહીશ.^૪ સઘળા પૂજના ક્રમોમાં
હેઠરૂપી ધર શાસનમાં કહેલા સંસ્કારોથી તથા
સ્નાન આદિ શુદ્ધિથી ગમે તેણું પવિત્ર હોય તો
પણ યત્નપૂર્વક તેને તથા દેવું (હેઠના અભિ-
માનનો ત્યાગ કરવો) અને હેઠના સાક્ષીભૂત જે
પરમ પવિત્ર ચૈતન્ય છે, તેનું ગ્રહણ કરવું.^૫
અંદર ધ્યાન કરવું એ જ એનું પૂજન છે, બીજું
કાંઈ પૂજન નથી; એટલા માટે પ્રેલોક્યના અધિ-
ષ્ઠાનભૂત એ આત્માનું સર્વદા ધ્યાનથી પૂજન
કરવું.^૬ લાષ્ટો-સૂર્યસંમાન, ચૈતન્યરૂપ, સૂર્ય
આદિ સઘળાં તેઓને તથા બુદ્ધિની વૃત્તિઓને
પણ પ્રકાશ આપનાર અને અહંતામાંથી રોધેલા
પોતાની અંદર રહેલા પ્રકાશનો આશ્રય કરવો.

* આ આઠવીસમા સર્ગમાં અનંત ચૈતન્યરૂપ
પરમાત્માનું ધ્યાનથી બાહ્યપૂજન અને શુક્તિ આપ-
નાર ગાનથી થતું મહાપુરુષ કહેવામાં આવ્યો.

અપાર આકાશરૂપી વિશાળ કંઠવાળા, નીચેના અનંત આકાશના કાશરૂપી ચરણકમળવાળા, અનંત દિશાઓના કિનારારૂપ, વિસ્તીર્ણ ભુજમંડળથી શોભી રહેલા, સત્યલોક આદિ અનેક લોકોરૂપી ઉત્તમ આયુધોને દિશાઓરૂપી ભુજોથી પકડીને રહેલા, જેના દંઢ્યરૂપી કાશના ખૂણામાં અનેક પ્રજાડોના સમૂહો સમાયેલા છે એવા, સર્વોત્તમ, અજ્ઞાનથી પર રહેલા પ્રકાશરૂપ ચરીરવાળા, નીચે, ઉપર ચારે દિશાઓમાં તથા ચારે ખૂણાઓમાં અખંડ વ્યાપી રહેલા અને પ્રજ્ઞા, ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ, રુદ્ર તથા શિવ આદિ સપ્તજા દેવતાઓ, જેની ઉપાસના કરે છે એવા, એ આત્માનું ચિંતન કરવું. આ જે ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓની શોભા છે, તે આત્માની રંગાદીરૂપ છે, એમ ચિંતન કરવું. ત્રેલોક્યમાં રહેલા સપ્તજા પદાર્થોની ગતિ માટે જાણે યંત્રમય રજ્જુઓ ઝાઝવાયેલી દોષ, તેમ રહેલી જે ઇચ્છા આદિ શક્તિઓ છે, તે આત્માની નાડીઓ છે, એમ ચિંતન કરવું.^{૭-૧૩} ચૈતન્યમાન, અનુભવસ્વરૂપ, સર્વવ્યાપક, સર્વના આધારભૂત અને ધડો, વસ, વડ, ગાડું તથા વાનર વગેરેમાં પણ અખંડરૂપે રહેલો, એ આત્મારૂપ દેવજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સન્નમોને સર્વદા પૂજવા યોગ્ય છે.^{૧૪} ચિત્ત, રુદ્ર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, કુબેર તથા યમ વગેરે એ દેવતાં જ કલ્પિત સ્વરૂપો છે.^{૧૫} સજ્જા ચમ્પેદોના અર્થરૂપ અને સત્તામાન સ્વરૂપવાળા એ દેવનો દ્વારપાલ કાળ છે; કે જે કાળ સપ્તજા જગતનો ફેરફાર કર્યા કરે છે. પર્વતો સહિત અનેક પુત્રોના નિસ્તારવાળું, આ સર્વ પ્રજાંકનું મંડળ, એ દેવના ચરીરના દર્શ્ય ખૂણામાં એક દેવ જેવું છે. હનરો કાન નેનો અને હનરો મસ્તકવાળા, ચાંત, હનરો ભુજઓથી શોભી રહેલા, સર્વ સ્થળમાં દર્શનશક્તિ, પ્રાણશક્તિ, સ્પર્શનશક્તિ અને રસનાશક્તિવાળા, સર્વ સ્થળમાં અચલથી વ્યાપ્ત, સર્વ સ્થળમાં મનનથી વ્યાપ્ત, સર્વદા

સર્વના કર્તા, સર્વ લોકોના સંકલ્પિત પદાર્થોને આપનારા, સર્વ પદાર્થોની અંદર રહેલા, સર્વરૂપ, સર્વ સુખના સુખ્ય સાધનરૂપ અને તેમ છતાં પણ જને મનની શક્તિ પહોંચતી નથી, એવા સર્વવ્યાપક મહામંગલરૂપ દેવનું ચિંતન કરવું. એ પ્રમાણે ચિંતન કરીને પછી વિધિપૂર્વક તેમનું પૂજન કરવું.^{૧૬-૨૧} દેવબ્રહ્મેતાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠમુનિ! હવે પૂજનનો નિધિ તથા ઉપહાર કહું છું તે સાંભળો, કે જે વિધિથી તથા જે ઉપહારથી એ પોતાના સ્વરૂપભૂત દેવનું મહાત્માઓ પૂજન કરે છે. એ દેવ દીવો, પુષ્પો, ધૂપ, છત્ર, ચામર આદિ વસ્તુઓના અર્પણ, અન્નદાન વગેરે દાન, ચંદનનાં લેપન, કેસર તથા કપૂર આદિ વૈભવોથી કે તેના પ્રકારનાં ધીનું સાંધેનાથી પૂજતો નથી, પણ સર્વદા પરિશ્રમ વિતાળ મેળવી શકાય એવા, શીતળ અને અવિનાશી, એક પોતાના બોધરૂપ અમૃતથી જ પૂજતો છે. પોતામાં રહેલા શુદ્ધ ચૈતન્યમાનનું અનુસધાન કરવું, એ તો ઉપર કહેલી બાહ્યપૂજાથી પણ સુખ્ય છે. બાહ્યપૂજા તો એના અંગરૂપ છે. પોતાની અંદર રહેલા શુદ્ધ ચૈતન્યમાનનું અનુસધાન કરવું એ જ સર્વોત્તમ ધ્યાન છે અને એ જ સર્વોત્તમ પૂજા છે. જેતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સંધતાં, જમતાં, સૂતાં, શામ લેતાં, બોસતાં, છોડતાં અને ચડણ કરતાં શુદ્ધ ચૈતન્યમાનમય જ થવું જોઈએ. અનુસધાનરૂપી અમૃત કે જમાં પુષ્પો લેવા વગેરેની કડાહટ કરવી પડતી નથી અને પરમ આનંદ મળે છે, તેથી પરમેશ્વરરૂપ પોતાના આત્માનું જ પૂજન કરવું, એ સર્વોત્તમ છે. પુષ્પાદિક પદાર્થોનું અર્પણ કરવું, એ દેવને સાક્ષાત્ નિરંતર સુખના અર્પણરૂપ નથી; પરંતુ તેના સ્વરૂપ સુખના જ જગત પ્રગટ સ્વરૂપ છે; માટે તે જૂખ્યા માણસને મુકી ચોખ્યા આપવાની જેમ દેવને જરાબર પ્રીતિ ઉપજવી શકતાં નથી. પોતાની મેળે જ પ્રત્યક્ષ આત્માની શોધ

કરીને, તે દેવના નિરતિશય આનંદરૂપનું પ્રગટ થવું, તે ધ્યાન (અનુસંધાન) તો દેવને સર્વોત્તમ સ્વાદરૂપ છે; માટે પુષ્પાદિક નહિ પણ ધ્યાનરૂપ ઉપહાર જ એ દેવને માટે અતિ યોગ્ય છે. શુદ્ધ સ્વરૂપનું યોગ્ય જ્ઞાન થવારૂપ ધ્યાન જ, એ દેવને માટે મુખ્ય અર્થ, પાઘ પુષ્પ વગેરે છે. અર્થ આદિ સઘળા ઉપચારો ધ્યાનથી હલકા છે. ધ્યાન વિના ખીન્ન ઉપહારથી આત્મા મળતો જ નથી. ધ્યાનરૂપ ઉપહારથી દેવ સ્વરૂપના ધ્યાનને પામે છે કે જેમાં બ્રહ્મલોક પર્યંતના સઘળા ભોગોની લક્ષ્મીનો સમાવેશ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! આ આત્મા જેમ ઘરમાં દેહના અભિમાનવાળો થઇને વિષય સંબંધી મુખને ભોગવે છે, તેમ જીવન-મુક્ત સ્થિતિમાં દેહાભિમાનથી રહિત થઈને, નિરતિશય સ્વરૂપાનંદને ભોગવે છે. હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા વસિષ્ઠમુનિ! મૂઠ પુરુષ પણ આવી રીતના ધ્યાનથી, માત્ર આંખના તેર પલકારાથી આત્મારૂપ દેવનું પૂજન કરે, તો ગાયત્રી દાન કરવાના ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા ધ્યાનથી મનુષ્ય એક સો નિમેષ સુધી આત્માનું પૂજન કરે, તો અશ્વમેધ યજ્ઞના ફળને પામે છે. અર્ધી ધડી સુધી આવા ધ્યાનથી મનુષ્ય આત્મારૂપ પ્રભુનું પૂજન કરે, તો હજાર અશ્વમેધના ફળને પામે છે. પોતે પોતાની મેળે ધ્યાનરૂપ બળિના અર્પણથી, જે માણસ એક ધડી સુધી આત્માનું પૂજન કરે, તે માણસ રાજસૂયયજ્ઞના સ્વરાચ્ચરૂપ ફળને પામે છે. આવા ધ્યાનથી મધ્યાહ્ન સુધી પૂજન કરવામાં આવે તો લાખ રાજસૂય કર્યાનું ફળ મળે છે. આખા દિવસ સુધી આવા ધ્યાનથી આત્માનું પૂજન કરવામાં આવે તો માણસને પરમધામમાં નિવાસ મળે છે. મેં જે આત્માનું બ્રહ્મપૂજન કહ્યું એ પણ ઉત્તમ છે, પરમ યોગ છે અને પરમ ક્રિયા છે. હે પ્યારા વસિષ્ઠમુનિ! જે માણસ દાણમાત્ર પણ વિશેષથી રહિત થઈને, આ સઘળાં પાપોને નષ્ટ કરનાર આત્માનું પવિત્ર પૂજન કરશે, તે માણસ અનુ-

કમે સર્વ બંધનોથી છૂટીને જીવન-મુક્ત થશે અને જેમ દેવતાઓનાં તથા દૈત્યોનાં બુદ્ધિ-બગતમાં મને નમે છે, તેમ તે જીવન-મુક્ત માણસને પણ નમશે. ૨૨-૩૮

एतत्पवित्रमखिलाषविधातहेतुं यस्तत्राचरिष्यति नरः क्षणमप्यखिन्नः। तं वेदयिष्यति सुरासुरलोकपूगःप्राप्तास्पदं जगति मामिव मुक्तमात्मन ॥ ३८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધને ‘બ્રહ્મપૂજન’ એ નામનો સર્ગ ૩૯ મો સમાપ્ત

○ સર્ગ ૩૯ મો ○

અંતઃપૂજનવિધિ તથા ચિદાત્મસ્વરૂપ
॥ શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ ॥

પાવનં પાવનાનાં યદ્યત્સર્વત્તમસાં ક્ષયઃ। તદિદાનીં પ્રવક્ષ્યેહમંતઃ પૂજનમાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

સદાશિવ ઓલ્યા:-હવે આત્માનું અંતઃપૂજન, કે જે સઘળા પવિત્ર પદાર્થોથી અધિક પવિત્ર અને સઘળાં અજ્ઞાનોનો નાશ કરનાર છે, તે હું કહું છું.^૧ આત્માનું સર્વદા અનુસંધાન કરવારૂપ આ અંતઃપૂજન ચાલતાં, ભિત્તાં, ભગતાં, સૂતાં અને સર્વ પ્રકારના બ્યવહારોમાં પણ થાય છે.^૨ ચરીરમાં રહેલ મહામંગળરૂપ આત્મા, કે જે સમીપ રહેવાથી સઘળા દેખાવોને ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેનું પોતાથી જ ચિંતન કરવું.^૩ જે આત્મા સૂતો, જાડતો, ચાલતો, ખેસતો, સઘળા વિષયોને ભોગવતો અને કોઈ સમયે મોટા વિષયોને તજી-દેતો પણ જણાય છે અને તે છતાં સઘળા બચ્ચત આદિના વિષયોને પોતામાં અધ્યાસીથી બનાવનાર છે; સઘળાં કાર્યોને સત્તા આપનાર છે, દેહરૂપ મૂર્તિઓમાં સાંતરૂપે જ રહેનાર

* આ યોગણુઆલીસમા સર્ગમાં અગેને તથા ઉપાગોને બાણુનારા પ્રત્યગાત્માનું પ્રાપ્ત થયેલા શબ્દાદિક વિષયોથી અંતઃપૂજન કરવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

છે, વાસ્તવિક રીતે બીજા આકારો વગેરેથી રહિત છે અને કેવળ બોધમય સ્વરૂપવાળો છે, તેનું જ ન પદાર્થો પ્રારબ્ધગતિથી પ્રાપ્ત થાય, તે તે પદાર્થોમાં આત્માથી અભેદપણાનું ચિંતન કરીને, તેથી જ પૂજન કરવું.^{૧૮} પ્રારબ્ધના પ્રવાહથી આવી પડેલા ભોગોને ભોગવતાં અને સ્વરૂપના બોધરૂપ સ્થાનથી જ શુદ્ધ રહેતાં, એ બોધસ્વરૂપ આત્માનું અખંડ બોધરૂપ ઉપહારથી જ પૂજન કરવું.^{૧૯} આત્મા કે જે સૂર્યની ભાવનાનો વિસ્તાર કરવાથી, આકાશનો પ્રકાશ કરનારા સૂર્યરૂપે ઉદય પામે છે, ચંદ્રની ભાવનાનો વિસ્તાર કરવાથી આકાશનો પ્રકાશ કરનારા ચંદ્રરૂપે ઉદય પામે છે, બહારના તથા અંદરના બુદ્ધિની વૃત્તિઓના આભાસોમાં તથા વૃત્તિઓથી જણાતા પદાર્થોમાં સર્વદા અનુભવરૂપે રહેલ છે, શરીરનાં દ્વારોથી, પોતાના આભાસોને વિષયના પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત કરે છે, મોઢામાં પ્રાણરૂપે રહેલ છે, શબ્દદિક્ક વિષયોને, પોતાના જ આનંદથી મધુર કરીને બંધે તેઓનો સ્વાદ લેતો હોય એવો છે, મન તથા પ્રાણરૂપી બે ઉત્તમ ઘોડાઓવાળો છે, પ્રાણ તથા અપાનરૂપી રથમાં બેઠેલો છે, ગૂઢ રીતે અંદરની શુદ્ધિમાં (બુદ્ધિમાં) રહેલ છે, જ્ઞેય પદાર્થોને બંધનાર છે, સધળાં કર્મોના કરનાર છે, સધળા વિષયોને ભોગવનાર છે, સધળા અનુભવોનું સ્મરણ કરનાર છે, સધળાં અંગોના સમૂહને સારી રીતે બંધનાર છે, વિષયોની ભાવનાઓ ઉપરથી તથા અભાવનાઓ ઉપરથી જણાય છે, સધળા પ્રકાશોથી પણ અત્યંત પ્રકાશરૂપ છે અને સર્વમાં વ્યાપક છે, તેનું ચિંતન કરવું. આત્મા કે જે અપવાદની દૃષ્ટિથી જોતાં મોઢાથી રહિત છે, અધ્યારોપની દૃષ્ટિથી જોતાં મોઢાવાળો છે, દેહમાં રહેલ છે, હૃદયાકાંશમાં ધ્યાન કરે છે, અપવાદની દૃષ્ટિથી જોતાં વિષયોથી રંગાયેલ નથી, અધ્યારોપની દૃષ્ટિથી જોતાં વિષયોથી રંગાયેલ છે, સર્વદા દરેક અંગમાં વ્યાપેલા બોધરૂપ છે, મનની મનન-

શક્તિમાં રહેલ છે, પ્રાણના તથા અપાનના મધ્યમાં ઉદય પામે છે, હૃદયમાં, કંઠમાં તથા તાળવાના મધ્યમાં રહેલ છે, શ્રુક્ષીના તથા નાસિકાના પીઠમાં રહેલ છે, શૈનુશાસ્ત્રમાં કહેલાં છત્રીસ તરંગોના છેલ્લા સ્થાનમાં રહેલ છે, કાલિ, રોદી તથા કલવિકરણી આદિ શક્તિઓના વિભાગમાં મનોમનનીના અંતની દશાનો પણ અતિક્રમ કરીને રહેલ છે, અંદર શબ્દ વગેરેને ધ્યાન કરે છે, મનરૂપી પક્ષીને પ્રેરે છે, વ્યવહારમાં વિકલ્પોવાળા અને (વાસનાની) બીજા વિનાની સમાધિમાં તથા મોક્ષમાં વિકલ્પો વગરના (નિર્વિકલ્પ) શબ્દોનો વિષય છે, તલમાં તેલની જેમ સધળાં અંગોમાં રહેલ છે, શબ્દ આદિ તન્માત્રાઓરૂપ કલંકથી રહિત છે, સ્થૂલદેહરૂપે પરિણામ પામેલી, તે તન્માત્રાઓથી સાકાર પણ છે, હૃદય-કમળરૂપ એક પ્રદેશમાં તથા સધળા દેહમાં પણ રહેલ છે, ચૈતન્યમાત્ર છે, નિર્મળ પ્રકાશવાળો છે, સધળા અધ્યસ્ત પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, પોતાના અનુભવરૂપ જ છે, પોતાનો પ્રત્યક્ષ આત્મા છે, સ્વરૂપનું જ્ઞાન મૂલી જવાથી ભોગોની લાલચ રાખે છે અને પોતાથી જુદા જેવા જણાતા, પદાર્થોના વેષને પોતે જ પામીને, તુરત બંધે પોતાના સંકેતથી જ દ્વેતને પામેલ હોય એવો છે, તેનું ચિંતન કરવું. હાય તથા પગ આદિ અવયવો સહિત અને દેશે, નખો તથા દાંતો સહિત આ દેહ પણ અનુભવથી જુદો નહિ પડવાને લીધે દેવરૂપ છે, એમ ચિંતન કરવું.^{૨૦} વળી ચિંતન કરવું કે, 'જેમ સ્ત્રીઓ સર્વદા ઉત્તમ પતિનું સેવન કરે છે, તેમ મનની તથા ઇન્દ્રિયોની અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓવાળી ધણી ધણી વૃત્તિઓ સર્વદા મારું સેવન કરે છે.^{૨૧} જે મન છે, તે મારો દ્વારપાળ છે, કેમકે મારી પાસે ત્રણ લોકની હકીકત રખા કરે છે. કેવળ સત્ય વસ્તુમાં જ લાગેલી હોવાથી શુદ્ધરૂપવાળી આ ચિંતા, દ્વારમાં રહેનારી

મારી દારી છે.^{૨૨} જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ
મારી ઉત્તમ રાણીઓ છે. જે જે વિચિત્ર પ્રકારનાં
જ્ઞાનો છે તેઓ મારાં અંગોમાં પહેરેલાં ભૂષણો
છે.^{૨૩} જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો મારાં દ્વારો છે.
અંત વગરના સ્વરૂપવાળો, ત્રણ પ્રકારની મર્યાદા-
ઓથી રહિત, ભરપૂર સ્વરૂપવાળો, પૂર્ણ અને
સર્વને ભરપૂર કરનારો આ હું રહ્યો છું.^{૨૪} આ
પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ આત્માના અલૌકિક અને સ્વચ્છ
ચમત્કારનો આશ્વસ્ય કરીને પુરુષ અંદર દીનતા
વગરનો અને દેવપણાથી ભરપૂર રહે છે. આવો
પુરુષ અસ્ત પામતો નથી, ઉદય પામતો નથી,
રાજ થતો નથી કે કોપ કરતો નથી. વળી તે તૃપ્તિ
પામતો નથી, ભૂખ્યા થતો નથી, કશું ઇચ્છતો
નથી, કશું છોડતો નથી, અંદર સમ રહે છે,
બહાર પણ અત્યંત સમ આચારવાળો રહે
છે, સુમદદિવાળો રહે છે, સમ આકારવાળો રહે
છે, અત્યંત સૌમ્યતાને પામે છે અને સઘળી
રીતે સુંદર અભિપ્રાયવાળો રહે છે. આ પુરુષ
મરતાં સુધી આવા પ્રકારનો જ તથા અખંડ
આત્મમતિવાળો જ રહીને દિનરાત લાંબું લાંબું
દેવપૂજન કર્યા કરે છે. જે પ્રત્યગ્ આત્માથી
દેહ ચાલે છે, તે પ્રત્યગ્ આત્મા દેવ કહેવાય છે;
અને પ્રત્યગ્ આત્માથી જ સત્તા પામેલો હોવા-
ને લીધે દેહ પણ દેવ કહેવાય છે. બુદ્ધિને સમ
અને સર્વ વસ્તુઓમાં આત્માકાર રાખી, ઇન્દ્રિ-
યોની વૃત્તિઓમાં પડેલાં પ્રતિબિંબોના બિંબ-
ભૂત, એ પ્રત્યગ્ આત્માનું પ્રારબ્ધના પ્રવાહથી,
જે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય, તેથી પૂજન કરવું.
પ્રારબ્ધના ક્રમથી પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલા
સર્વ ભોગોથી, તેનું પૂજન કરવું. આ પૂજન-
નમાં પુષ્પ, ધૂપ આદિ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનો
કોઈ પણ ચત્ત કરવો નહિ. વર્ણાશ્રમની પદ્ધતિથી,
શાસ્ત્રને અનુસરતા વ્યવહારથી અને જ્ઞેયોથી
માત્ર દેહનું મારણ થાય એવાં ભોજન આદિથી,
એ સૌમ્ય દેવનું પૂજન કરવું.^{૨૪-૩૨} સહજ

પ્રાપ્ત થયેલા અનેક વૈભવો, સારાં ભક્ત્યો, ભોજ્યો,
અન્નપાનો, શયનો, આસનો અને વાહનોથી,
એ દેવનું પૂજન કરવું.^{૨૩} આત્માને સંપૂર્ણ
યથાર્થ રીતે બધા પછી સ્ત્રીઓ, અન્નપાનો,
સંભોગો અને સામગ્રીઓ વગેરેના વિલાસવાળા,
સર્વ પ્રકારના સુખથી તે આત્માનું અર્ચન
કરવું.^{૨૪} ચિંતાઓથી તથા શેગોથી વ્યાપ્ત અને
મૂંઝવણીથી તથા ક્રોધ આદિના વેગથી ભરેલું,
સઘળા ઉપદ્રવોવાળું દુષ્ણ આવી પડે, તો તેથી
પણ આત્માનું પૂજન કરવું.^{૨૫} જગતની સ્થિતિ
સંબંધી સઘળી ચેષ્ટાઓનાં ફળરૂપ મરણ, જીવન
અને સ્વપ્ન આદિ જે થાય છે, તેનાથી પણ
આત્માનું પૂજન ચાય છે.^{૨૬} પ્રારબ્ધના પ્રવાહને
લીધે, આવી પડેલાં રાત્ર્યથી, પ્રારબ્ધના પ્રવા-
હને લીધે આવી પડેલા દારિદ્ર્યથી અને તે-તે
સમયની વિચિત્ર ચેષ્ટાઓરૂપ પુષ્પોથી પણ શુદ્ધ
આત્માનું પૂજન કરવું.^{૨૭} રાગદ્વેષનો વિલાસ કે
જે અનેક પ્રકારના ક્લેશો આપે છે તથા સ્ત્રીઓના
આનંદો આપે છે, તેનાથી પણ પૂજનની ભાવના
કરવી.^{૨૮} સન્જનોનાં દૃઢ્યોને પ્રિય લાગનારી,
અંદર જેવી સીતળ અને સીદાશવાળી દૃઢ મૈત્રીથી
પણ દૃઢ્યમાં રહેલા આત્માનું પૂજન કરવું.^{૨૯}
સર્વદા દૃઢ્યમાં કુદ લેકિની ઉપર ઉપેક્ષાથી,
દીન લેકિની ઉપર કરુણાથી, સદાચરણવાળા
લેકિની ઉપર કરુણાથી અને ક્રોધ આદિ વેગને
શેષીને શુદ્ધ સામર્થ્યથી પણ જ્ઞાન સાથે આત્મા-
નું અર્ચન કરવું.^{૩૦} ભોગોના સમૂહોમાંનો કોઈ
એકાદ ભોગ સમયે અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થાય અથવા,
પ્રાપ્ત થઈને જતો રહે, તેથી પણ આત્માના
પૂજનની ભાવના કરવી.^{૩૧} જે ભોગોને ભોગવવા-
નો શાસ્ત્રોમાં નિષેધ કર્યો છે અને જે ભોગોને
ભોગવવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો નથી, તેના
પણ સર્વદા ત્યાગથી, અથવા કોઈ સમયે
ચોગ્ય ભોગના રાગથી પણ શુદ્ધ આત્માનું પૂજન
કરવું.^{૩૨} જેમાં અચુક ક્રિયાઓ કરવાની અને

અમુક ક્રિયાઓ તહિ કરવાની અનેક ખટપટો છે, એવા અયોગ્ય ધનોના ત્યાગથી અને યોગ્ય ધનોના ગ્રહણથી પણ આત્માના પૂજનની જ ભાવના રાખવી. જ જ તંતુ રહે, તેની વિકાર વિના જ ઉપેક્ષા કરવી અને જ જ પ્રાપ્ત થાય તેતું લાવ વિના જ ગ્રહણ કરવું, એ જ આત્માનું પરમ પૂજન છે. સર્વદા સધળી ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિઓમાં અંતઃકરણની અત્યંત સમતા રાખવી, એ જ આત્માનું નિત્ય પૂજન છે, માટે તે કરવું જોઈએ. ૪૩-૪૫ 'જ કંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે' એવી દૃષ્ટિથી સર્વને શુભ જ માની લેવું. 'જ કંઈ છે તે બ્રહ્મમયપણાની સાથે માયામય પણ છે' એવી દૃષ્ટિથી સર્વને શુભપણાના તથા અશુભપણાના મિશ્રણવાળું માની લેવું. ગમે તે રીતે પણ અયોગ્ય દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને, સધળું આત્મા જ છે અથવા આત્માવાળું છે, એવી ભાવના રાખીને, આત્માનું નિત્ય પૂજન કરવાનું મત પાળવું. ૪૬ 'જ કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં જ સારો લાગે, એવો હોય અને જ કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં જ અસહ્ય લાગે એવો હોય, તે સર્વ પદાર્થને સમાન ગણીને, આત્માના નિત્ય પૂજનનું મત પાળવું. ૪૭ 'આ હું છું અને આ હું નથી' એ વિભાગને છોડી દઈ, જ કંઈ છે તે સધળું બ્રહ્મ જ છે, એવો નિશ્ચય રાખીને, આત્માનો નિત્ય પૂજનનું મત કરવું. સર્વદા પ્રાપ્ત થતાં અને સર્વ પ્રકારના વિકારોથી ભરેલાં, સર્વ નામોથી તથા સર્વ રૂપોથી સર્વાત્મક આત્માનું પૂજન કરવું. ૪૮-૪૯ ઉવોગ તજ્ય દેવો કે ઉવોગ કરવો તે પણ મિથ્યાત્વ બુદ્ધિથી તજ્ય દઈને અથવા આત્મબુદ્ધિથી ખત્રેનો સ્વીકાર કરીને, પણ નિત્ય આત્માનું પૂજન કરવું. ૫૦ જમ સમુદ્ર કશો રાગ-દ્વેષ નહિ રાખતાં, દેવગતિથી પ્રાપ્ત થયેલી નદીઓને સ્વાભાવિક રીતે ભોગવે છે, તેમ બ્રહ્મવેતા પુરુષે કશો રાગદ્વેષ નહિ રાખતાં દેવગતિથી પ્રાપ્ત થયેલી, ભોગોની રચનાઓને

સ્વાભાવિક રીતે ભોગવવી. ૫૧ જમ ટાઢ તડકો આદિ વિચિત્ર પદાર્થો આવી પડતાં, આકાશ કશો ઉદ્વેગ ધરતું નથી, તેમ બ્રહ્મવેતા પુરુષે અપમાન, વધ, બંધન અને સર્વસ્વ નાશ આદિ દેખાવો આવી પડતાં, કશો ઉદ્વેગ ધરવો નહિ. ૫૨ દેશના, કાળના અને ક્રિયાના યોગથી જ કંઈ શુભાશુભ પ્રાપ્ત થાય, તેને વિકાર વિના જ ગ્રહણ કરીને, તેના વડે જ આત્માનું પૂજન કરવું. ૫૩ આ આત્માના પૂજનના વિધિમાં કહેલાં દ્રવ્યો જો કે ઠટલાંચિક શુદ્ધ છે, ઠટલાંચિક અશુદ્ધ છે, ઠટલાંચિક રાગને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, ઠટલાંચિક દ્વેષને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, ઠટલાંચિક કડવાં છે, ઠટલાંચિક તીખાં છે, ઠટલાંચિક ખાટાં છે, ઠટલાંચિક તૂરાં છે અને ઠટલાંચિક આ બધાથી વિહસણું પણ છે, તો પણ આત્મમય સમજીને વિષમતા દૂર કરવાથી સમતા રૂપ જોડરસથી જ ભીંજવી દેવામાં આવે છે, માટે સધળાં અમૃતરૂપ જ લાગે છે; પણ શુદ્ધ, અશુદ્ધ, રાગને ઉત્પન્ન કરનારાં, દ્વેષને ઉત્પન્ન કરનારાં, કડવાં, તીખાં, ખાટાં કે તૂરાં વગેરે લાગતાં જ નથી; વિચિત્ર રસોવાળાં છતાં પણ આત્મમયપણાની ભાવનાને લીધે મીઠાં જ લાગે છે. સમતારૂપ રસશક્તિ, કે જે મધુર, રમ્ય અને અલૌકિક છે, તેની જ જે દરયને ભાવના દેવામાં આવે, તે તે દરય સંજ્ઞામાત્રમાં અમૃત સમાન થઈ બધ છે. જ જે દરયને સમતારૂપ અમૃતની ભાવના દેવામાં આવે, તે તે દરય ચંદ્રથી ઝરતા અમૃતની જેમ અત્યંત મધુરપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૪-૫૭ સર્વને બ્રહ્મમય ભોનારૂપ સમતાથી, પોતે આકાશ સમાન નિર્લેપ રહીને, મનનો લય કરીને, વિકારરહિત તથા યત્નરહિત થઈને રહેવું, એ જ સુખ્ય પૂજન કહેવાય છે. ૫૮ બ્રહ્મવેતા પુરુષે પૂનમના ચંદ્રની જેમ પૂર્ણ, અત્યંત સરખી હાલતથી સ્વચ્છ અને ઘાટા ચૈતન્યરૂપે રહેવું અને સપળા વિષયો જાણવામાં આવતાં છતાં પણ રાગ-દ્વેષાદિક વિકારોને વશ થયા વિના

સ્ફટિકમણિની ચિહ્નાની જમ નિર્મળ તથા દઢ રહેલું. આવી રીતે આત્માની ઉપાસના કરનારા જ્ઞાની પુરુષ અંદર આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહે છે, બહાર વ્યવહારથી પ્રાપ્ત થયેલાં કાર્યોને કર્યા કરે છે, વિષયોથી રંગાઈ જવારૂંપ ઝાકળથી રહિત જ છે અને પૂર્ણ જ રહે છે. અજ્ઞાનોરૂપી વાદ-જાંઝોનો નાશ થતાં જમાં સ્વપ્નમાં પણ રાગ-દ્વેષાદિકરૂપ વીજળીઓ જોવામાં આવતી નથી અને અહંકાર આદિરૂપ ઝાકળ સાંત થયેલું હોય છે, એવું બ્રહ્મવેતારૂપ શરદઋતુનું આકાશ અત્યંત શોભે છે.^{૧૦-૧૧} પોતાના આત્મારૂપ સદા-શિવને સાંત યુદ્ધિથી આનંદરૂપી અમૃતથી પૂર્ણ હોવાને લીધે અંદરસમાન; પ્રકાશની અતિશયતાને લીધે સૂર્યસમાન; પ્રમાતા, પ્રમાણ તથા પ્રમેય આદિ ત્રિપુટીઓથી રહિત, તુરતના જન્મેલા બાળકના જ્ઞાનની પેઠે વિકલ્પોના વિસ્તારથી રહિત અને ચિદાભાસના તથા ચિત્તના મૂળરૂપ જોવા કરતા તમે જીવન્યુક્તપણારૂપ સર્વોત્તમ પદમાં જ રહો. બ્રહ્મપણથી રહેલું એ જ આત્માની પરમ પૂજા છે. તમે શરીરના નાંચક આત્માનું તે તે દેશનો, કાળનો અને ક્રિયાઓના ક્રમોથી ઉદય પામતા સુખ-દુઃખોના વિજ્રમોથી સર્વદા પૂજન કરો અને સધળા સંકલ્પોથી રહિત થયેલી યુદ્ધિથી આત્મસ્વરૂપમાં જ રહો. આવી રીતે રહેલું એ જ સુખ્ય, શિવપૂજન છે.^{૧૨-૧૩}

દેશકાલકરણક્રમોદિતૈઃ સર્વવસ્તુસુપદુઃસ-
વિમ્રમૈઃ । નિત્યમર્ચય શરીરનાયકં તિષ્ઠ જ્ઞાન્ત
સકલેહયા ધિયા ॥ ૬૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
અકરણના પૂવાર્ધનો 'દેવાર્ધનવિધિ'એ
નામનો સર્ગ ૩૯ ગો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો

દેવતત્ત્વનિરૂપણ

॥ ધીર્દેશ્વર ડગલ ॥

યથાકાલં યથારંભં ન કરોપિ કરોપિ યત્ ।

ચિન્માત્રસ્ય શિવસ્યાંતસ્તદેવાર્ચનમાત્મનઃ ॥૧॥

સદાશિવ યોદ્યાઃ—હે વસિષ્ઠમુનિ ! તે તે કાળમાં તમે પોતાની શક્તિને અનુસરીને, જે કંઈ નથી કરતા અને જે કંઈ કરે છે, તે સધળું ચેતન્યમાત્ર અને અંદર રહેલા પરમ શિવરૂપ આત્માનું પૂજન જ થાય છે.^૧ આત્મા પોતે એવી રીતના પૂજનથી જ વાસ્તવિક રીતે નિર-તિશય આનંદને પ્રગટ કરે છે તથા આવરણ-ને દૂર કરે છે.^૨ જેમ અગ્નિમાં અગ્નિના કણો બુદ્ધારૂપવાળા સંભવતા નથી, તેમ નિર્મળ આત્મામાં રાગ તથા દ્વેષ આદિ શબ્દો અને તેઓના અર્થો આત્માથી અન્ય સંભવતા નથી.^૩ પોતાનું અથ-વા પરાયું જ જે કંઈ રાય, રંક કે સુખદુઃખાદિકનો આશય છે, તે સધળું આત્માનું પૂજન જ છે.^૪ આકાશ આદિરૂપ તથા જાગૃત જગતનો જ આશય છે, તે જ નિત્ય આત્માનું પૂજન છે. પરબ્રહ્મરૂપ પોતે આત્મા જ આકાશ આદિરૂપથી તથા જાગૃત આદિરૂપથી શણગારવામાં આવે છે. આ રીતે દ્વૈતથી રહિત, સાંત અને મહામંગલ એક આત્મરૂપ હોવા છતાં જગતની પ્રતીતિની જેમ પ્રાપ્ત થયેલું, આ સધળું દરથ આત્માના પ્રકાશથી જ પ્રકાશે છે અને આત્માની સત્તાથી જ સત્તા પામેલું છે.^{૫-૬} અહો આ દેવું આશ્ચર્ય છે ! બુદ્ધો કે પ્રત્યગ્ આત્મા જ પોતાને બૂલીને, જીવ આદિ સ્વભાવવાળો તથા વડા વજેરે જગતરૂપ થઈ રહેલ છે !^૭ આવી રીતે તત્ત્વદષ્ટિથી આત્માનું અવલોકન કરતાં પૂજન,

x આ આલોસમા સર્ગોમાં પૂર્વ, પૂરક તથા પૂર્ણ આદિ વિકલ્પોથી રહિત જે ચિદાત્મા છે, તે જ દેવતત્ત્વ છે એમ કહેવામાં આવેલું.

પૂજક તથા પૂજા આદિ સઘળી ત્રિપુટી બાધિ-
તજ થઈ જાય છે. આત્મા કે જે સર્વાત્મક છે,
અંતથી રહિત છે અને પરમ શિવ છે, તેની અંદર
પૂજ્ય, પૂજક તથા પૂજા, એ નામનો ત્રિપુટીનો
વ્યવહાર સંભવે કેવી રીતે? જે નામરૂપની મર્યા-
દાવાળી મૂર્તિ હોવાથી પૂજ્ય તથા પૂજા આદિ-
નો કમ કલ્પવામાં આવે છે, તે મૂર્તિજ પરમ
શાંત આત્મામાં સંભવતી નથી. ઈશ્વરપણું કે
જે નિત્ય છે, નિર્મળ છે, સઘળી શક્તિઓવાળું
છે અને માપતોલથી રહિત છે, તે પૂજ્ય તથા
પૂજા આદિના આ મર્યાદાવાળા દેવમાં હોવું જ
ઝોઈએ નહિ. ૧૦૦ હે વસિષ્ઠમુનિ ! જેનું અત્યંત
સ્વચ્છ અતુલ્ય સ્વરૂપ જ ત્રેલોક્યરૂપે પ્રતીત
થાય છે, તે શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમેશ્વર 'સાકાર
છે' એમ વચનથી પણ બોલવું ઘટતું નથી. ૧૧ હે
વિદ્વાન વસિષ્ઠમુનિ ! જેઓ પરમેશ્વરને દેશ, કાળ
વગેરેના માપવાળો માની બેઠા છે, તેમને
આપણા જવા સમજીએએ ઉપદેશથી ખરે-રસ્તે
ચઢાવવા ઝોઈએ. ૧૨ તમે ઈશ્વરમાં ઓછાપણા-
ની દૃષ્ટિને તજ દઈને, સર્વઆકાષણાની દૃષ્ટિ
રાખીને સમ, સ્વચ્છ મનવાળા, શાંત, રાગથી
રહિત તથા ઉપદ્રવોથી રહિત રહીને, પ્રારબ્ધની
ગતિને લીધે ચારે બાજુથી પોતાની મજે આવી
પડેલાં સુખ, દુઃખ, શુભ તથા અશુભરૂપ સાધન-
સામગ્રીથી સર્વદા આત્માનું પૂજન કરતા રહો.
કલંકોથી રહિત અને નિર્માનપણા વગેરે સદ-
ગુણોવાળા તમે શોધનદ્વારા જીવને દેહથી બુદ્ધિ
પાડીને પૂજ્ય, પૂજક આદિ વ્યવહારોથી રહિત
સુખ્ય આત્મતત્ત્વને બાજુથી; એટલે જેમ ચારે
બાજુ સ્ફટિકમણિઓથી બનાવેલા અને જની
સમીપમાં બીજા કોઈ પણ વસ્તુ હોય નહિ એવા
નવા ધરમાં, લેપ આદિ જાતનું કલંક ન લાગે,
તેમ તમારામાં પણ જન્મ તથા દુઃખ આદિ કોઈ
જાતનું કોઈ પણ કલંક લાગશે નહિ. ૧૫

અધિગતવતિ સાધૌ ચૈકમેવાનુરૂપં ત્વયિ

તરલિતજીવે જન્મ દુઃખાદિ કિંચિત્ । ન લગતિ
પરિશ્ચન્ને સર્વતઃ સ્ફાટિકાંગે નવસદન ઇવાકે
નિષ્કલંકે કલંકઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દેવતત્ત્વવિચાર'
એ નામનો સર્ગ ૪૦ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૧ મો

શાસ્ત્ર તથા આચાર્યાદિની સાર્થકતા

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

શિવઃ કિમુચ્યતે દેવ પરં બ્રહ્મ કિમુચ્યતે ।

આત્મા કિમુચ્યતે નાથ પરમાત્મા કિમુચ્યતે ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે મહાદેવ ! હે ત્રેલો-
ક્યના નાથ ! શિવ, પરબ્રહ્મ, આત્મા તથા પર-

માત્મા ઇલાદિ શબ્દોથી આપ કોને કહો છો ?

એ એમાં કોઈ પણ શબ્દની પ્રવૃત્તિ નથી તો પછી

તત્, સત્, કિંચિત્, ન કિંચિત્, શૂન્ય અને વિજ્ઞાન

ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોથી શું કહેવાય છે ?

સદાશિવ બોલ્યાઃ—આદિ તથા અંતથી

રહિત અને દ્રૈત વગરનું જે એક તત્ત્વ છે, તેનાથી

સત્, શિવ, પરબ્રહ્મ તથા પરમાત્મા ઇત્યાદિક કલ્પિ-
ત નામોથી તેને બતાવીએ છીએ. એ તત્ત્વ

ઇન્દ્રિયોથી સમજાય એવું નથી, એટલે તે કોઈ ન

હોય એવી રીતે રહેલું છે, તેથી તે ન કિંચિત્

પણ કહેવાય છે. ૩

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે મહાદેવ ! બુદ્ધિ આદિ

સહિત ઇન્દ્રિયોથી જે તત્ત્વ સમજાતું નથી તે,

તત્ત્વ હોવા છતાં પણ તેને બજાવાનો કે બજા-

વવાનો ઉપાય નહિ હોનાથી, મોક્ષની ઇચ્છા-

વાળો (સુસુક્ષ્મ) પુરુષ, નિઃશંક રહીને, તેને

બજાવાનો પ્રયત્ન શી રીતે કરી શકે અને શુરુ
તેને બજાવવાનો પ્રયત્ન પણ શી રીતે કરી શકે ? ૪

* આ એકતાલીસમા સર્ગમાં શાસ્ત્ર તથા આચાર્ય
વગેરેનું સફળપણું, નામોના ભેદોની કલ્પના, અધ્યારો-
પનો કમ અને છેડે અપવાદ કહેવામાં આવશે.

સદાશિવ બોલ્યા:-જે પુરુષ મુમુક્ષુ હોય છે, તે અવિધાના સાત્ત્વિક અંશરૂપ પોતાના મનને જ સારાં શાસ્ત્ર તથા સદ્ગુરુ આદિ અવિધાના જ સાત્ત્વિક ભાગોથી સાફ કરે છે, એટલે પરમતત્ત્વ સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી પોતાની મેળે જ પ્રગટ થાય છે.^૧ જેમ યુક્તિને બળનારા ધોળી મેલથી મેલને ધૂએ છે, તેમ મુમુક્ષુ પુરુષ પણ સારાં શાસ્ત્રો તથા સદ્ગુરુ આદિ અવિધાના સાત્ત્વિક ભાગોથી, મનરૂપ અવિધાના સાત્ત્વિક ભાગને ધોયા કરતો જ રહે છે.^૨ એમ કરતાં કરતાં કાકતાલીય ન્યાયની રીતિ પ્રમાણે, અવિધાનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ બચે છે; એટલે પછી આવરણથી રહિત થયેલા આત્મા પોતાની મેળે જ પ્રકાશિત થઈ ને રહે છે, આત્માના સ્વભાવનો એ જ નિશ્ચય છે. જેમ જે અંગારાને લઈ સામસામા એકબીજાની સાથે ધર્ષા કરતો બાળક, એ બન્ને અંગારાનો તથા તેની કાળાશયો નાશ થતાં, પોતાની મેળે જ હાથના નિર્ભળપણને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મુમુક્ષુ પુરુષ પણ અવિધાના સાત્ત્વિક ભાગરૂપ સારાં શાસ્ત્ર આદિથી અવિધાના સાત્ત્વિક ભાગરૂપ પોતાના મનને ધર્ષા કરતાં, પોતાની મેળે જ પરમ તત્ત્વના પ્રકાશને મેળવે છે.^૩ અવિધાના જ સાત્ત્વિક ભાગરૂપ શાસ્ત્ર આદિથી હરકાઈ રીતે આત્માનો વિચાર કરતાં, અવિધાના સાત્ત્વિક અને તામસ બન્ને ભાગોનો નાશ થઈ, નિર્ભળ આત્માનો ઉદય થાય છે.^૪ આત્મા બુદ્ધિ આદિ ઉપાયો વડે પોતાથી પોતાને વિચારીને, પોતે જ પોતાનું અવલોકન કરે છે. 'કેવળ આત્મા જ છે, અવિધા મુદ્દલ છે જ નહિ,' એવો જ બોધ તે જ અવિધાનો ક્ષય કહેવાય છે. જે કાંઈ આ જગત સંબંધી વસ્તુ છે, તે આત્માથી ભિન્ન નથી પણ આત્મા જ છે, એમ સમજે. આત્મસ્વરૂપ અને તે સ્વરૂપનું જ્ઞાન સાધનોની ગરજ વગરનાં છે. માટે ગુરુ તથા શાસ્ત્રાદિક આત્મજ્ઞાનનાં કારણો નથી.^{૫,૬} ગુરુ લિંગ શરીરવાળો હોય છે અને

આત્મા એ લિંગશરીરથી રહિત છે, માટે ગુરુ આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ નથી.^૭ જે વસ્તુ, જેનો ક્ષય થાય ત્યારે પમાય એમ હોય, તે વસ્તુ તે હોય ત્યાં સુધી પમાતી જ નથી. સધળી અવિધાનો ક્ષય થાય ત્યારે આત્મા પમાય એમ છે; માટે શાસ્ત્ર કે ગુરુ આદિ કાંઈ પણ અવિધાના ભાગનો ન્યાં સુધી પાધ ન થાય ત્યાં સુધી આત્મા જણાતો નથી.^૮ કે વસિષ્ઠમુનિ ! જે કે આ રીતે ગુરુના ઉપદેશ આદિ ક્રમે આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ નથી, તો પણ તેઓ કંઠમાં પહેરેલા છતાં, જે હાર છુલારી ગયો હોય, તેના લાભની જેમ આત્માનો લાભ આપનારા છે.^૯ ગુરુના ઉપદેશોનાં ક્રમ પ્રવૃત્ત થતાં, શિષ્ય સમજી બચે છે; તેથી આત્મા જે કે બતાવી ચકાવે એવો નથી અને સમજાય તેવો નથી તો પણ પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે.^{૧૦} શાસ્ત્રોના અર્થોથી કે ગુરુનાં વચનોથી આત્મા પ્રત્યક્ષ થતો નથી, પણ પોતાના બોધને લીધે પોતાથી જ પ્રકાશી છે; તેમ જ ગુરુના ઉપદેશો વિના અને શાસ્ત્રોના અર્થો વિના પણ આત્મા જણાતો નથી, કેમકે ગુરુના ઉપદેશના તથા શાસ્ત્રોના અર્થના સંયોગની સત્તા જ, આત્મજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કરનારી છે. જેમ દિવસના સંયોગની સત્તાથી લોઢાની હિલચાલ થાય છે, તેમ ગુરુ, વેદાંતશાસ્ત્રોના અર્થોને ચિંથના લાંબા કાળ સુધીના સંયોગની સત્તાથી આત્મજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, આદિ, અંત તથા સુખદુઃખાદિકનો પાધ થાય ત્યારે પ્રગટ થનારા આત્માને શિવ, વત્, સત્ ઇત્યાદિક કલિપત નામે આપવામાં આવ્યાં છે.^{૧૧-૧૨} જેમ સધળું જગત બુદ્ધી બુદ્ધી સત્તાઓરૂપે નથી પણ એક જ સત્તારૂપે છે, તે સર્વનું આધારતત્ત્વ આકાશથી પણ અધિક સ્વચ્છ છે, અંત વગરનું છે અને વ્યાવહારિક સત્તાથી વિવક્ષણું છે.^{૧૩} શ્રક્ષમાં સંપૂર્ણ શાંતિ નહિ મળવાને લીધે (કાંઈક વિશેષ રહેવાને લીધે) પાતળી વિધાવાળા કહેવાતાં અધિકારી શિષ્યોને

યુક્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારા, જગતના અને શુદ્ધ તત્ત્વના વિચારરૂપ કલ્પકથી યુક્ત મનવાળા, પરમાર્થની પાસેના જીવન-યુક્તના માર્ગમાં રહેનારા અને આત્માનું ચિંતન કરનારા બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર તથા રુદ્ર આદિ લોકપાલોએ અને મહાત્મા પદિતોએ પોતાના સેવક લોકોને માટે શાસ્ત્રનાં વાક્યોની તથા અર્થોની રચનાને માટે અને વેદોના તથા વેદ સંબંધી સિદ્ધાંતરચનાના સાધકપણાને માટે, નામો વગરના આત્મામાં ચિત્, વ્રજ, શિવ, આત્મા, ईश, પરમાત્મા અને ईश्वर આદિ જુદાં જુદાં નામો કલ્પેલાં છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! આ રીતે જ બ્રહ્મતત્ત્વ આકાશાદિ પદાર્થોના આરોપના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાને લીધે જગતરૂપ છે, ત્રણે અવસ્થાઓના આરોપના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાને લીધે આત્મતત્ત્વરૂપ છે અને સર્વદા સધળા પ્રકારોથી, સધળી વસ્તુઓના, સધળા ભાવોના નિર્વાહ કરનાર છે, તે 'તમે પોતે જ છો.' એમ નિશ્ચય કરીને સુખી રહો. ^{૨૦-૨૬} પ્રાચીન બ્રહ્મવેત્તાઓએ શિવ, આત્મા અને પરબ્રહ્મ ઇલાદિ ચંદ્રોથી જ ઠેવળ ભિન્નતા રચેલી છે, પણ વાસ્તવિક રીતે સ્વરૂપમાં ભેદ નથી. ^{૨૧} હે મુનિશ્વર! જે પુરુષ નિરંતર આવા પ્રકારનું દેવાર્ચન કરે, તે વિદ્વાન પુરુષ જે પરમપદમાં આપણે વગેરે પણ સેવક જેવા છીએ, તે પરમપદને પામે છે. ^{૨૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે મહારાજ! આ જીવ-પણું તથા જગતપણું બ્રહ્મમાં વિદ્યમાન નહિ છતાં પણ વિદ્યમાન જેવું થઇને રહ્યું છે, તે શી રીતે રહ્યું છે? એ વિષય મને સંક્ષેપથી આપે કહેવો જોઇએ. ^{૨૩}

સદાશિવ બોલ્યા:—જે આ બ્રહ્માદિ ચંદ્રોનો અર્થ છે, તે ઠેવળ નિર્વિધય શુદ્ધ અનુભવ જ છે, એમ સમજો. જેમ પરમાણુની પાસે જે સ્પૃશ્ય છે, તેમ એ અનુભવની પાસે આકાશ પણ સ્પૃશ્ય છે. ^{૨૪} એ અનુભવ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રસિદ્ધ ચિદ્ અને આનંદના એકરસ સ્વભાવમાં રહેલો

છતાં પણ અને દરયોથી રહિત છતાં પણ દરયોનાં સંસ્કારના જ્ઞાનને લીધે, જ્યારે દરયોની કલ્પના કરવામાં આવે છે, ત્યારે 'ચિત્' એ નામને યોગ્ય થાય છે. જેમ પુરુષ સ્વપ્નમાં પુરુષ-પણામાંથી વનના હાથીપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દરયોની કલ્પનાને લીધે, એ ચિત્ ક્ષણમાત્રમાં અહંતાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ ચિત્તને અહંકાર પ્રાપ્ત થાય એટલે તેને દેશ અને કાળની કલ્પનાઓ થાય છે. ^{૨૫-૨૬} આ કલ્પનાઓ મેળવી એ જ ચિત્સત્તા સંસ્કારના જગવાથી પવનની લહેર જેવા પ્રાણરૂપ ચલનની કલ્પના કરવાથી, તેવા ચલનનું ધારણ કરીને 'જીવ' એ નામવાળી થાય છે. ^{૨૭} આવી રીતે મૂર્ખની સ્થિતિમાં આવેલી એ જીવશક્તિ નિશ્ચયરૂપ સંસ્કાર જગતાં બુદ્ધિપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી શરીર, વાણી અને મનનાં સંસ્કારો જગતાં, એ અહંતાને આત્માના સ્વરૂપને એકદમ ઠાંથી દેનારી ચંદ્ર-શક્તિ, ક્રિયાશક્તિ તથા જ્ઞાનશક્તિની કલ્પના બહે છે અને તેથી તે અહંતાની અંદર તે પ્રત્યેક શક્તિઓરૂપે સ્ફુરે છે. ^{૨૮-૨૯} એ સધળા વર્ગ મળી તુરત સ્મૃતિને અનુકૂળ થતાં ભૂતવાણું મન થાય છે કે જે મન સંકલ્પરૂપ વૃક્ષના બીજરૂપ છે. ^{૩૦} વિદ્વાનો એ મનને આતિવાહિક (નિર્વાહને યોગ્ય) દેહ કહે છે. અંદર રહેલી સાક્ષીરૂપ બ્રહ્મશક્તિથી વ્યાપ્ત થયેલું એ મન જ આત્માના સ્વય પ્રકાશ-પણાના બળને લીધે પ્રમાતારૂપ થાય છે. ^{૩૧} આ રીતે અંદરની કલ્પના જ બહારનાં દરયોની સત્તાની કલ્પનામાં કારણરૂપ થાય છે. એ ચિત્માં જ કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થતી નીચેની શક્તિઓ (સત્તાઓ) બહાર ઉદય પામેલી નહિ છતાં પણ પાછળથી જાણે બહાર સ્વરૂપે રહેલી હોય એવી પ્રતીત થાય છે. ^{૩૨} વાયુસત્તા, ચતન-સત્તા સ્પર્શસત્તા, ત્વચાસત્તા, તેજના પ્રકાશ-વાળી ચક્ષુસત્તા, રૂપસત્તા, જળસત્તા, રસનાસત્તા, રસસત્તા, ગંધસત્તા, પૃથ્વીસત્તા, બ્રહ્માંડના બે

પદની સત્તા, અત્યંત મોટાપણાવાળી ધ્વજાડ-
સત્તા, દેશસત્તા અને સર્વથી જોડાયેલી છતાં
આકાર વગરની કાળસત્તા, એ સઘળી સત્તાઓના
સમૂહને સમાવેશ આતિવાહિક દેહના સ્વરૂપ-
માં જ થાય છે. ૩૮-૪૦ જમ બીજ કગે કરીને
વધવાથી, અંકુર, કાંક, શાખા તથા પાંદડાં
વગેરેરૂપે સ્ફુરે છે, તેમ આતિવાહિક કે જનું
'પુર્યદક' (ઇન્દ્રિયોરૂપી આઠ દ્વારવાળી નગ-
રીવાળો) એ બીજું નામ છે, તે એ સઘળી
સત્તાઓરૂપે સ્ફુરે છે. ૪૧ જે કાંઈ આ સઘળું છે તે
આતિવાહિક દેહનું જ બહાર સ્ફુરણ છે, એમ
સમજો. હે વસિષ્ઠમુનિ ! વિશેષતારહિત કેવળ
બોધસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ, આતિવાહિક દેહના ઉપર
ડહેલા વિભાગોવાળું થઈને સ્ફુરે છે. બ્રહ્મ
સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી. ૪૨ હે વસિષ્ઠમુનિ !
આ રીતે જે આ સઘળું જગત યથું છે તે
અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી કાંઈ પણ યથું નથી. અજ્ઞાન
પણ નથી, આતિવાહિક દેહ પણ નથી, વિદ્યા-
ભાસ પણ નથી અને વિદ્યાભાસથી ચેતના પામેલું
બીજું પણ કાંઈ નથી. ૪૩ જમ એક જળરૂપ
સમુદ્રના મધ્યમાં જે કાંઈ તરંગાદિક થાય
છે તે જળના જ વિલાસરૂપ હોય છે, તેમ
પરમાત્મામાં સ્ફુરેલું આ જગત કેવળ પરમા-
ત્માના જ વિવર્તરૂપ છે અને કેવળ પરમાત્માની
સત્તાથી સત્તાવાળું છે; કેમકે જે કાંઈ દૃશ્ય છે તે
સઘળું અનુભવ જ છે, એમ સમજવાથી અનુ-
ભવરૂપ યદિ બય છે તે અનુભવથી જુદું પાડતાં
સુદૃઢ રહેતું જ નથી. જે વિચાર કરીએ તો,
દૃશ્યોની પરમાત્માથી જુદી મનાતી સત્તા, સંક-
લ્પના નગર જેવી યદિ બય છે. જે જગતનું
સ્વરૂપ વિચારથી બજવામાં આવે તો, તે બ્રહ્મરૂપ
જ થઈ બય છે. 'જગત સંબંધી વિચાર કરવામાં
ન આવે ત્યાં સુધી જગતનું સ્વરૂપ વાસ્તવિક છે
કે નહિ' એમ તો પ્રુછાય જ નહિ; કારણ કે જે
વિચારથી બજવામાં ન આવે તે વાસ્તવિક કેમ

યદિ રહે ? ૪૪-૪૬ ચેતન્ય પોતાની અંદર પોતા-
થી જ સંકલ્પને લીધે દૃશ્યપણને પ્રાપ્ત થાય છે;
કેમકે એ સૂક્ષ્મ ચેતન્યનો એવો જ સ્વભાવ છે.
પ્રથમ સંકલ્પથી કલ્પાયેલા સૂક્ષ્મદેહમાં જ લાંબા
કાળના અભ્યાસથી સ્થૂલ દેહપણું જોવામાં આવે
છે. ૪૭ આવી રીતના સ્થૂલદેહના સંબંધને લીધે
બ્રહ્મ જ પોતાની અંદરની સઘળી વસ્તુઓને બહાર
સ્થૂલપણાને પ્રાપ્ત થયેલી દેખે છે; અને બહારની
રૂપે આદિ વસ્તુઓનું દર્શન થતાં, 'સ્થૂલદેહમાં
યથુ આદિ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાનાં ગોલકમાં
રહેલી દેખે છે. પછી હાથ, પગ, વગેરે અવયવો-
વાળા તે સ્થૂલશરીરમાં પુરુષના આકારની અત્યંત
ભાવનાથી તે શરીરને પુરુષાકાર દેખે છે અને
પછી કાકતાલીયન્યાયની રીતિ પ્રમાણે વ્યવહાર-
ને સંપૂર્ણ યોગ્ય થયેલ તે સ્થૂલશરીર સંતોષ
અને પોષણ મેળવે છે. ૪૮-૪૯ જીવતાં પણ જની
એ જ સ્થિતિ છે એવો દેહ, મિથ્યા છતાં પણ
ગંધર્વપુરની પેઠે અને સ્વપ્નના નગરની પેઠે, ખડો
થયેલો જોવામાં આવે છે. ૫૦

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ જગત ગંધર્વનગર
જેવું તથા સ્વપ્નના નર જેવું મિથ્યા છતાં દુઃખ-
દાયી યદિ પડે છે, તો એ દુઃખનો કેવી રીતે
નાશ કરવો ? ૫૧

સદાશિવ બોલ્યા:-જગત મિથ્યા છે એમ
કેવળ બજવું, એ દુઃખની નિવૃત્તિને ઉપાય નથી,
પણ વાસનાના ક્ષયપુર્યંત મિથ્યાપણાનો અત્યંત
દૃઢ નિશ્ચય કરવો એ જ દુઃખની નિવૃત્તિને ઉપાય
છે. દુઃખ વાસનાને લીધે થાય છે, પણ જે વસ્તુ
વિદ્યમાન હોય તેમાં વાસના રાખવી સંભવે.
જગત તો મૃગજળતા તરંગની પેઠે સદાને માટે
છે જ નહિ, માટે તેમાં વાસના રાખવી નહિ. ૫૨
જગત સુદૃઢ છે જ નહિ, માટે જોને દોણ વાસના
કરે એમ છે ? જોને વાસના થાય એમ છે ? અને
શાથી વાસના થાય એમ છે ? સ્વપ્નનો નર
ઝાંઝવાના પાણીને પીએ એ વાત સંભવે જ

ક્રમ ? ^{૧૩} જે જગત દૃષ્ટા, અભિમાન, મન અને વિચાર આદિ કલ્પનાવાળું છે, તે જગત જ સુદૃષ્ટ છે નહિ, માટે જે અનુભવમાત્ર સત્ય વસ્તુ છે, તે જ કેવળ શેષ રહે છે, જે વસ્તુમાં વાસના પણ નથી, વાસનાને ઉપજવનાર પણ કોઈ નથી. અને વાસનાને યોગ્ય પણ નથી; પરંતુ જેમાં સધળી કલ્પનાઓ દૂર થાય છે, તેણે એક કેવળ ભાવ જ છે. વ્યવહારની કે પ્રતિભાસની દૃષ્ટિએ બાળકને જે વેતાલ દેખાય છે, તે અનુભવી માણસને નહિ દેખાતાં, તેને પોતાના સિવાય બીજું શું અવશેષ રહે છે ? આ 'જગત' એ નામની ચિત્તાની વાસના વેતાલની પેઠે શૂન્ય છતાં જ ઉદય પામેલી છે, માટે તે વાસનાની ચાંતિ થાય એટલે દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ જ છે. જે માણસ અહ-તામાં, જગતમાં અને ઝંઝવાના પાણીમાં સાચા-પણાને ભરોસો રાખે છે, તે અભાગિયા માણસને ધિક્કાર છે. એવો માણસ ઉપદેશને યોગ્ય જ નથી. બ્રહ્મવેતાઓ વિવેચી પુરુષને ઉપદેશ આપે છે, પણ જેને સારા માણસો આદર આપતા નથી, જે અનેક ખોટી ચંકાઓ કરનાર છે અને જમને દેહનું-અભિમાન દૂર થયું જ નથી, તેને ઉપદેશ આપતા નથી. જે પુરુષ મૂર્ખ માણસને ઉપદેશ આપે, તે પુરુષ સ્વર્ગના માણસને સોના સરખા અંગનાળી પોતાની દીકરી આપે એના જેવો છે, એમ સમજવું. ^{૧૪-૧૬}

जीवं विवेकिनमिहोपदिशति तज्ज्ञा नो बाल-
सुद्धममसन्मयमार्गमुक्तम् । अवं प्रयासति किल
यः कनकावदातां स स्वप्नदृष्टपुरुषाय सुतां
ददाति ॥ ५९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વા-
ણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જગન્મિ-
થ્યાત્વપ્રતિપાદન' એ નામ-
નો સર્ગ ૪૧ એ સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૪૨ મો ~~~~~

સૃષ્ટિ માયાકલ્પિત છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ततः स जीवो भगवन् दृष्टवान् देहसंभ्रमम् ।

आदि सर्वे नमःसंस्थः कामवस्थामुपैति हि ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! સૃષ્ટિના આરંભમાં ચિદાકાશમાં રહેલો અને જણે દેહ-રૂપી ભ્રમ દીકો હોય છે એવા તે જીવની પછી શી સ્થિતિ થાય છે ?

સદાશિવ બોલ્યા:—જન્મ સ્વર્ગનો નર પોતાના શરીરને તૈયાર થયેલું દેખે, તેમ ઉપર કહેલા ક્રમ પ્રમાણે સર્વથી પર ચિદાકાશમાં રહેલો જીવ, પોતાના શરીરને તૈયાર થયેલું દેખે છે. ^૨ ચૈતન્ય સર્વ જ્યાપક હોવાને લીધે, જન્મ સ્વર્ગનો નર પણ સધળું કાર્ય કરે છે, તેમ સૃષ્ટિના આરંભમાં થયેલો, જે હિરણ્યગર્ભ નામનો સમષ્ટિ જીવ પણ આજ સુધી કાર્ય કર્યું બધું છે. ^૩ પછી એ પ્રથમ થયેલો પ્રખ્યાત પુરુષ 'હું' સનાતન છું, હું અગ્યકત છું અને હું સમષ્ટિ પુરુષ છું' એવી રીતનાં નામોની કલ્પના પોતામાં કરી લે છે અને બહારની વસ્તુઓમાં પણ અનેક પ્રકારનાં નામો કલ્પી લે છે. ^૪ એ પહેલો જીવ જ કોઈ સૃષ્ટિમાં સદાશિવ, કોઈ સૃષ્ટિમાં વિષ્ણુ, કોઈ સૃષ્ટિમાં વિષ્ણુની નાલિથી-ઉત્પન્ન થયેલો બ્રહ્મા, કોઈ સૃષ્ટિમાં કેવળ બ્રહ્મા અને કોઈ સૃષ્ટિમાં દુર્ગા આદિ બીજાં નામો કલ્પી લે છે. કારણ કે એ સંકલ્પમય પુરુષ છે અને સંકલ્પથી જ અનેક શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. ^૫ એ પહેલો સંકલ્પ પ્રથમ થઈ નવરૂપી ભૂતિને પ્રાપ્ત થઈને, જે પદાર્થને જેવી રીતનો કલ્પે છે, તે પદાર્થને તેવી રીતનો જ સારી પેઠે અનુભવે છે, એની જ કલ્પ-

x આ બેતાલીસમા સર્ગમાં સમષ્ટિરૂપ તથા વ્યષ્ટિરૂપ સૃષ્ટિની કલ્પના માયા જ છે, એવો ઉપદેશ કરીને સદાશિવ સ્વભાગમાં ગયા, એ કહેવામાં આવેલો.

નાથી થયેલું આ સઘળું જગત દશ્ય વેતાણની પેઠે
અસત છે તથા શૂન્ય જ છે, પણ બ્રાતિની દદિ-
થી સત છે. અહંતાની અને જગતની સ્થિતિ
આ પ્રમાણે છે. એ આદિપુરુષ, કે જ પોતે સરજ-
લાનો પોતે જ દ્રષ્ટા થાય છે, તે પોતાના સ્વરૂપનો
વિચાર કરવાથી, નિમેષમાત્રમાં પરમાત્મારૂપ થઈ
જાય છે અને સ્વરૂપને બૂઝી જતાં, નિમેષમાત્રમાં
અપાર સંસારમાં આવી પડે છે. નિમેષમાત્રમાં
કલ્પનાથી સઘળું કરવાને સમર્થ, એ આદિપુરુષ
બહારના વિષયોમાં આસક્ત થવાથી. જ મહા-
કલ્પોની પરંપરાનો અનુભવ કરે છે. ૭-૧૦ પ્રત્યેક
પરમાણુમાં, સોયના છિદ્ર વગેરે પ્રત્યેક આકાશ-
માં અને પ્રત્યેક ક્ષણમાં પણ સૃષ્ટિઓના, કલ્પોના
તથા મહાકલ્પોના ઉદય-અસ્તો થયા કરે છે. એ
બુદ્ધી બુદ્ધી અનેક સૃષ્ટિઓમાંની 'કેટલીએકમાં
જે વાસનાની તુલ્યતા હોય તો, જીવોને પરસ્પર
જોવામાં આવે છે, કેટલીએક સૃષ્ટિઓમાં જે વાસ-
નાની તુલ્યતા ન હોય તો, પરસ્પરના જોવામાં
આવતી નથી, પણ તે સૃષ્ટિઓનું અધિકાન તો
સઘળા જીવોને પ્રત્યક્ષ જ હોય છે. ૧૧-૧૨ જીવોની
ભાવનાઓ ઉપરથી સર્વત્ર સૃષ્ટિઓ થાય છે અને
સૌ સોની દદિથી સત્ય જણાય છે; પરંતુ તે
સઘળી સૃષ્ટિઓ પરમાત્મારૂપ આકાશમાં આકાશ-
રૂપ જ છે. (શૂન્ય જ છે.) ૧૩ પોતે 'સત્' પણ
નહિ કહી શકાતી અને અસત પણ નહિ કહી
શકાતી, એ સૃષ્ટિઓ સ્વપ્ના પર્વતની પેઠે
અદશ્ય પણ થઈ જાય છે. દેશની તથા કાળની
કલ્પના પણ સૃષ્ટિની કલ્પનાની સાથે જ થાય
છે, માટે અમુક દેશમાં કે અમુક કાળમાં
સૃષ્ટિ થાય છે એમ પણ નથી. ૧૪ સૃષ્ટિના કર-
નારની કલ્પના પણ સૃષ્ટિની સાથે જ છે;
માટે સૃષ્ટિનો કર્તા પણ કોઈ નથી, એ સૃષ્ટિઓ
છે એમ પણ નથી, કલ્પના કરવાનું પણ કોઈ
નથી અને કલ્પના કરવાનો કાળ પણ નથી. માટે
જેમ સ્વપ્ના નગરની રચનાનું થયું તથા બંધ

પડી જવું, જરા પણ દેશને કે કાળને રોકતું નથી,
તેમ આ જગતમાં કોઈ ઉત્પન્ન પણ થતું અને
કોઈ નષ્ટ પણ થતું નથી; પરંતુ ચૈતન્યમાં જ
સંકલ્પનું રૂપ ધરીને સઘળો અમત્કાર કરે છે, એ
સિદ્ધાંત છે. જેમ સંકલ્પનો પર્વત ધણા દેશને તથા
ધણા કાળ વગેરેને રોકે છે એમ જણાતાં છતાં ક્યાને
રોકતો નથી, તેમ આ મિથ્યાભૂત જગત ધણા
દેશને તથા કાળ વગેરેને રોકે છે એમ જણાતાં
છતાં પણ ક્યાને રોકતું નથી. જેમ સંકલ્પના
મેરુએ દેશ, કાળ વગેરે, ક્યાને રોકેલું નહિ છતાં
પણ બધે તેણે ધણા દેશને તથા ધણા કાળ વગે-
રેને રોકેલ હોય એમ જણાય છે, તેમ આ મિથ્યા-
ભૂત જગતે દેશકાળ વગેરે ક્યાને રોકેલું નહિ
છતાં પણ બધે તેણે ધણા દેશને તથા ધણા
કાળ વગેરેને રોકેલ હોય એમ જણાય છે. ૧૫-૧૮
જેમ પુરુષ સ્વપ્નાં ક્ષણમાત્રમાં પોતાની મેળે
પોતાનાથી બુંદો થઈ જાય છે, તેમ તે પુરુષ ક્ષણ
માત્રમાં ક્રીડા વગેરે ચોનિઓમાં જન્મ લઈ અન્ય
થઈ જાય છે. સ્થાવરોની ભતિઓ તથા જંગમો-
ની ભતિઓ કે જોઓ અંડજ આદિ ચાર મેઢથી
ગણાય છે, તેઓ તથા રૂઢથી માંડીને તુલ્યપર્યંત
ભતિઓ. પણ સંકલ્પથી ક્ષણમાત્રમાં પ્રગટ થાય
છે. હમણાં પણ વાસનાની સૂક્ષ્મતાથી કેટલીએક
સૃષ્ટિઓ પરમાણુ જેવી છે અને વાસનાની સૂક્ષ્-
તાથી કેટલીએક સૃષ્ટિઓ અધિક સૂક્ષ્મતાવાળી
પણ છે. ૧૯-૨૧ ભૂતકાળની સૃષ્ટિમાં પણ એ જ કમ
હતો અને ભવિષ્યકાળની સૃષ્ટિમાં પણ એ જ કમ
યશે, એમ સમજો. 'આ સંસારરૂપ માયા એ પ્રમા-
ણે મિથ્યા જ છે' એવી ભાવનાને અસ્થાસથી દંડ
કરવામાં આવે તો મેદ ટળી જઈ, પરમાત્માનો
સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૨૨ આત્મચૈતન્ય જે આપના
પલકારાના સોમા ભાગની ક્ષણમાં પોતાના સ્વ-
રૂપને બૂઝી બહાર નજર કરે તો, આ સંસારરૂપ
હુંદશા ઉદય પામે છે. આત્માની પોતાના સ્વરૂપમાં
જતિયિતિ છે તે જ બ્રહ્મપણું છે. ચિદાના આકાશ-

નીચે જેમ અનુભવરૂપ આત્મચેતન્યની પોતાના સ્વરૂપમાં જ જે સ્થિતિ થયી, તે જ આનાદિ પ્રકાશ આપનાર 'બ્રહ્મ' એ શબ્દથી કહેવાય છે. ^{૨૩,૨૪} અભિમાનની વૃદ્ધિથી જેમ જેમ સંસાર વધતો જાય છે, તેમ તેમ મિથ્યાજ્ઞતા દિવા, દેશ અને કાળે કરેલી મર્યાદાઓ આવી પડતાં, આત્માનો પ્રકાશ ઓછો થાય છે; અને તેથી આત્મા કુદ્ર બનતો જાય છે. ^{૨૫} હે વસિષ્ઠમુનિ ! સ્વિગ્ધરીરૂપ કલ્પિત ઉપાધિને લીધે, બ્રહ્મચેતન્ય જીવપણાને પામી, હેઠુના ત્રણ ધન્દ્રિય આદિના સમાગમના ક્રમથી યુગરૂપ, લતારૂપ, ધીકારૂપ, દેવરૂપ અને અસુરાદિકરૂપ પણ થઈ જાય છે. ^{૨૬} જેમ મજબૂત દોરામાં માળા ગૂંથાઈને રહે છે, તેમ નિત્ય, વ્યાપક, અનંત, જગતમાં રહેલ અને જગતને બતાવનાર, જે તત્ત્વમાં આ અનિર્વચનીય જગત ગૂંથાઈને રહેલું છે, તે તત્ત્વ દૂર પણ નથી, પાસે પણ નથી, જાણે પણ નથી, નીચે પણ નથી, તમારું પણ નથી, મારું પણ નથી, પહેલાં પણ નથી, આજ પણ નથી, સવારે પણ નથી, બેવહારની દૃષ્ટિએ પણ નથી, પ્રતિભાસની દૃષ્ટિએ પણ નથી અને વચમાં પણ નથી; પરંતુ દેશ, કાળ વગેરેની સપળી મર્યાદાઓથી રહિત છે. ^{૨૭,૨૮} અંતઃકરણ આદિ સપળા નિકલ્પે મિથ્યા જ છે, તેથી સ્વપ્રકાશચેતન્ય વિના પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરનાર, બીજો કોઈ પણ નથી. ઘણા ઘણા બેવહારીઓ અનુભવમાં આવેલાં લોકિક પ્રમાણે તો જળમાં અગ્નિની પેઠે તે સ્વરૂપમાં રહી ચકતાં જ નથી. ^{૨૯} હે વસિષ્ઠમુનિ ! તમારા પૂછેલા પ્રશ્નોના મેં ઉત્તરો આપ્યા. તમારું કલ્યાણ થાઓ, હવે અમે જ્યાં જવું છે ત્યાં જઈએ છીએ. હે પાર્વતિ ! ચાલો જોડો. ^{૩૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-મહાદેવ એટલાં વચન બોલી, મારી આપેલી પ્રબોધલિનો સ્વીકાર કરી પોતાના પરિવારની સાથે આકાશરૂપ યુદ્ધમાં

✽ પિતાનું આકાશ સિદ્ધારૂપ જ છે.

આજ્યા ગયા. ^{૩૧} એ ત્રેલોક્યના નાથ, પાર્વતીના પતિ, નીલકંઠ પધારી જતાં, મેં જરાવાર રહી, દૃઢ્યમાં તેમનું સ્મરણ ક્યું અને પછી પરમ શાંત થઈને મેં આત્મારૂપ દેવના પૂજનનો જ સ્વીકાર કર્યો અને બહુ જલદ દેવનું પૂજન છોડી દીધું. ^{૩૨}

તસ્મિન્નગતે ત્રિભુવનાધિપતાવુમેશે સ્થિત્વા
ક્ષણં તદનુસંસ્મૃતિપૂર્વમેવ । ંગીકૃતં નવપવિત્ર-
ધિયા મયાત્મ દેવાર્ચનં શ્રમવર્તેવ જિહાસિતં તત્ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વા-
ણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પરમા-
ત્માસિદ્ધાન્ત' એ નામનો
સર્ગ ૪૨ મો સમાપ્ત

~~~~~  
સર્ગ ૪૩ મો
~~~~~

રામની કૃતાર્થતા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतदुक्तं परं तेन स्वयमेव च वेदम्यहम् ।

राम त्वमपि जानीषे यथेदं समवस्थितम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! મહાદેવ-
જીએ એ રીતે મને તત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો અને
તે પ્રમાણે હું સમજ્યો. આ જગત જે રીતે રહ્યું
છે, તે રીતે તમે પણ સમજ ચૂક્યા છો. આ
સંસારરૂપ માયા છે કે જ્યાં જે કંઈ દેખાય
છે, જેને આધારે દેખાય છે અને તેને બેતાર જે
જીવ છે, તે સપળ મિથ્યા છે, તેમાં કોને સાચું
કહેવું અને કોને ખોટું કહેવું ? સપળ ખોટું
જ છે. ^૨ કોઈ પ્રણેજ કલ્પનાચક્રિતવાળો કવિ, કોઈ
રાજને કલ્પવૃક્ષ કરાવે તો તે રાજ વર્ણનના
ચમત્કારથી, તે વખતે પોતામાં કલ્પવૃક્ષનો પણ
અનુભવ કરે છે; તો એ દર્શાવથી સંસારના
અનુભવનું બીજ કલ્પના જ છે, એમ સિદ્ધ થાય

✽ આ ત્રેલોકીય સર્ગમાં વિરાગ્યસંહિત આત્મા-
રૂપ શિવપૂજન વિષે સાંબળીતે, રામચંદ્રજીએ પોતાના
કૃતાર્થપદ્ધતિ અને વેળી જ સ્થિતિ કહી સંબળાવ્યાં, એ
કહેવામાં આવે.

છે.^૩ જેમ જળમાં પ્રવાહ છે, પવનમાં ગતિ છે અને આકાશમાં શૂન્ય છે; તેમજ આત્મામાં જગતપણું છે.^૪ મહાદેવજીએ ઉપદેશ આપ્યો તે દિવસથી માંડીને આજ દિવસ સુધી, હું એકાગ્ર-પણે તે જ ક્રમથી આત્માનું પૂજન કર્યા કરું છું.^૫ હે રામચંદ્રજી! હું બ્યવહાર કરતો હોવા છતાં પણ કરો ખેદ નહિ ધરતાં, પૂજનની એ જ પદ્ધતિને આજ સુધી અનુસર્યો છું.^૬ બ્યવહારની પદ્ધતિ પ્રમાણે જે જે ક્રિયાઓ તથા જે જે આચરણો આવી પડે છે, તે સર્વને પુષ્પો માની આત્માનું પૂજન સતત કર્યા કરું છું. જે કે સુધુષ્ઠિમાં એવું પૂજન ફર થાય છે, તો પણ સુધુષ્ઠિમાં રહેતી અવિદ્યાની વૃત્તિરૂપ પુષ્પથી પૂજન થાય છે; તેથી મારું પૂજન કદી પણ તૂટતું નથી, રાતદિન આલ્થો જ કરે છે.^૭ જો કે આવી રીતનું પૂજન સઘળાં પ્રાણીઓ સતત કર્યા કરે છે, તો પણ તેઓને ક્ષણ મળતું નથી. તેનું કારણ એ છે કે, તેઓને તેવી સમજણ નથી. ચોગીઓ તેવા પ્રકારની સમજણથી પૂજન કરે છે, માટે તેઓને તે પૂજનનું ક્ષણ મળે છે.^૮ હે રામચંદ્રજી! તમે આવી દૃષ્ટિ રાખી, આસુક્તિ વગરના ચિત્તથી, આ સંસારરૂપી અરણ્યમાં વિહાર કરો, એટલે તમને કાંઈ ભતની મુંઝવણ નહિ આવે.^૯ હે ભક્ષા નિયમોળા રામ! ધનના કે ખંધુના વિચોગથી, મોટા દુઃખ આવી પડે ત્યારે પણ આ દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને વિચાર કરજો.^{૧૦} ધનનો કે ખંધુઓનો ઉદય કે સય થાય, તેમાં સુખ કે દુઃખ ધરવા નહિ; કેમકે સર્વદા સંસારના સઘળા દેખાવો નાશ પામનારા જ છે. વિષયોની ગતિ મનને વ્યાકુળ કરનારી છે, એ તમે બહોજ છો. વિષયો પ્રથમ આવે છે, પછી બળ છે અને ગુણ. પછી પોતાની વાસનાથી પુરુષને દુઃખી કરે છે.^{૧૧} પ્રેમ અને ધન વિષયોની જેમ અકસ્માત યથેષાં નિમિત્તોથી પ્રાપ્ત થાય છે અને અચાનક યથેષાં નિમિત્તોથી જ જતાં રહે છે.^{૧૨} હે નિર્મળ

મનવાળા રામચંદ્રજી! જગતની તે ક્રિયાઓ તમારી નથી અને તમે તેઓના પણ નથી. આ પ્રકારનું જે કાંઈ આ જગત છે તે તુરંજ જ છે, માટે વૃથા શોક શા માટે ધરો છો?^{૧૩} હે ચૈતન્યમાન વ્યાપક સ્વરૂપવાળા! જે કાંઈ જગત છે તે તમારો જ વિવર્ત છે, માટે પોતાના સ્વરૂપના વિવર્તમાં હર્ષ કે શોક કરવો ઘટતો નથી.^{૧૪} હે રામચંદ્રજી! તમે ચૈતન્યમાન સ્વરૂપવાળા છો અને જગત તમારાથી ભિન્ન નથી, માટે તમને કાંઈ પણ પદાર્થમાં 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી કલ્પના કેમ થવી ઘટે?^{૧૫} આ રીતે જગતરૂપી ચક્રની ચંચળતા ચૈતન્યરૂપ છે અને જગત પણ ચૈતન્યરૂપ છે; તો પછી સમુદ્રના તરંગોને માટે હર્ષ કે શોક ન હોય.^{૧૬} તમે આ જગત સંબંધી પદાર્થોને માટે શા સારુ હર્ષ કે શોક કરવો? તમે આજથી ચૈતન્યમાં સ્થિર થઈ, સુધુષ્ઠિ જેવી સ્થિતિને ધારીને તુર્યાવસ્થારૂપ (જીવન-મુક્ત) થાઓ. સઘળી વિષમતાઓથી રહિત, જગતના સઘળા દેખાવોને બ્રહ્મરૂપ સમજનારા, સ્વયં પ્રકાશરૂપ, ઉદાર બુદ્ધિવાળા અને સર્વદા આત્મપૂજનમાં જ નિષ્ઠાવાળા થઈને ભરપૂર સમુદ્રની પેઠે રહેા. હે રામચંદ્રજી! આ સઘણું તમે સાંભળ્યું અને તેથી તમે પૂર્ણબુદ્ધિવાળા થયા છો. હવે જે કાંઈ બીજું પૂછવાની ઇચ્છા હોય તે પૂછો, વિચારના આરબમાં (વૈરાગ્ય પ્રકરણમાં) જે જે પ્રશ્નો તમે કર્યા હતા, તે પ્રશ્નોમાંથી હવે કાંઈ પૂછવું રહ્યું હોય તો પૂછો.^{૧૮-૨૦}

રામ બોલ્યા:—હે ગુરુમહારાજ! હમણાં સંપૂર્ણ રીતે મારો સંસાર ટળી ગયો છે. જે કાંઈ બહુવાનું હતું તે સઘણું બહુઈ અધ્યું અને સ્વાભાવિક અર્પક તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થઈ.^{૨૧} હે મહા-મુનિ! અજ્ઞાન, દ્વિત્વ, દરય કે કલ્પના કાંઈ છે જ નહિ. તે સમયે મને જે અજ્ઞાન હતું તે હમણાં શાંત થઈ ગયું.^{૨૨} આત્માના અજ્ઞાનને લીધે

‘આત્મામાં માયારૂપ કલંક છે’ એવી જ પ્રાંતિ તે સમયે હતી, તે હવે તમારી કૃપાથી ટળી ગઈ છે.^{૨૩} આત્મા જન્મતો નથી, મરતો નથી અને માયારૂપ કલંકવાળો પણ નથી. આ સધણું જગત પ્રકૃતિનો વિવર્ત છે અથવા પ્રકૃત જ છે એમ સમજવાથી મારા સધળા પ્રશ્નો, સધળા સંશયો અને સધળો ઈચ્છાઓ અત્યંત શાંત થઈ ગઈ છે.^{૨૪} જમ વિશ્વકર્માના યંત્રમાં ફરવાથી સૂર્યનું બિંબ શુદ્ધ અને નિર્મળ થયું હતું, તેમ મારું ચિત્ત શુદ્ધ અને નિર્મળ થયું છે.^{૨૫} પ્રાપ્ત થયેલા શિષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવા સાધુઓએ કહેલાં સધળાં સાધનોના ઉપદેશોમાં મારે કરી ઇચ્છા રહી નથી.^{૨૬} જમ-મેરુપર્વત સુવર્ણની આકાંક્ષા વગરનો છે, તેમ હું સાધનોની આકાંક્ષા વગરનો થયો છું. જે વસ્તુમાં મને આસા કે તૃષ્ણા રહે તેવી કંઈ વસ્તુ છે જ નહિ. સધળા જગતમાં મારે ગ્રહણ કરવા, તજવા કે ઉપેક્ષા કરવા લાયક કંઈ છે જ નહિ. હે મહામુનિ! ‘આ તજવા લાયક કે લેવા લાયક છે, આ સત્ છે અને આ અસત્ છે’ એવી રીતની ચિંતા હોવી એ એક ભ્રમ છે અને તે મારા ભ્રમ સારી પેઠે શાંત થઈ ગયો છે.^{૨૭} હું સ્વર્ગને ઇચ્છતો નથી, તેમ રોરવ નામના નરકનો દ્રેષ પણ કરતો નથી; પરંતુ શ્રમણ વગરના મંદરાચળની પેઠે સ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહ્યો છું.^{૨૮} ત્રણલોકરૂપ હૃદયસાગરની ભરતીનો કણેકણ વીંખી નાખી, આ કામરૂપી મંદરાચળ શાંત થયો છે કે જે લાંબા કાળ સુધી ભર્યો હતો.^{૨૯} હે મહામુનિ! ‘આ જગત પ્રકારૂપ નથી પણ જવું દેખાય છે તેવું ને તેવું જ છે’ એવી સમજણવાળા મુદ્દના મનમાં ‘આ સાચું છે અને આ ખોટું છે’ એવી કલ્પના સદા રહ્યો જ કરે છે.^{૩૦} જે હું સંદેહોની બળથી અધિક સંતાપ આપે છે. હે ગુરુ મહારાજ! જગત સંબંધી ધન આદિ જે વસ્તુને માટે મૂંઢ પુરુષ કંગાળ બને છે, તેવી કાંઈ પણ વસ્તુ હોય તેમ તત્ત્વ-

દૃષ્ટી બેતાં આપણને લાગતું નથી.^{૩૧} વિચિત્ર તથા વ્યાકુળ તરંગોવાળા, બડ અને વિનાશી, આ ભવસાગરમાંથી અમે આપની કૃપાથી જ ત્યાં છીએ, સંપત્તિઓનો અવધિ બળ્યો છે અને આપદઓનો છેડો પણ બેતામાં આવ્યો છે. હે ગુરુ મહારાજ! સર્વોત્તમ સારને માટે પણ હવે અમારે રોકપણું રહ્યું નથી અને પૂર્ણ થયા છીએ.^{૩૨,૩૪} મારું મન આશારૂપી હાથીને તારી નાખીને, આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં બીજાઓથી ભેદી ચકાચ નહિ, એવી પ્રબળ વીરતાને પ્રાપ્ત થયું છે.^{૩૫} મારું મન સધળા વિકલ્પોથી રહિત થયું છે, આશાથી નિવૃત્ત થયું છે, કૃપણતા વગરની દૃઢ સ્થિરતાવાળું થયું છે, ત્રેલોક્યમાંની સધળી સ્વચ્છ વસ્તુઓ કરતાં પણ અધિક સ્વચ્છ થયું છે, અંદર આનંદ પામ્યું છે અને અત્યંત ઉત્તમ થયું છે.^{૩૬}

પરિગલિતવિકલ્પતામુપેતં પ્રગલિતવાંછમ-
દીન સારસત્ત્વમ્ । ત્રિજગતિ યદતિપ્રસન્નરૂપં પ્રમુ-
દિતમંતરુત્તમં મનો મે ॥ ૨૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાધનો ‘વિશ્રાંતિવર્ણન’ એ નામનો અર્ગ ૪૩ એ સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૪૪ મો ~*~

જ્ઞાનની દૃઢતાના ઉપાય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

કેવલેન્દ્રિયઃ સાર્દ્ધં વર્તમાનાર્થવર્તિના ।
અસંગમેન મનસા યત્કરોપિ ન તત્ કૃતમ્ ॥૧॥
વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! રાગાદિ-
કથી રહિત ઇન્દ્રિયોની સાથે ચાલુ વિષયોમાં જ રહેનારા પણ જ્ઞાત-અવિષ્યતું ચિંતન નહિ કરનારા અને કર્તાપણાના અભિમાન વગરના મનથી

* આ ચૈવાલીસમા સર્ગમાં ઇચ્છાના ત્યાગથી માંડીને મનના ક્ષયપર્વત, આસક્તિના ક્ષયના જે જે ઉપાયો છે તે ગાનની દૃઢતાને માટે કહેવામાં આવેલો.

જ કરો છે, તે ક્યું જ ન કહેવાય.^૧ પ્રત્યેક વસ્તુ મળતાંની સાથે જોવા સંતોષ આપે છે તેવા સંતોષ તે પછી આપતી નથી. એવો અનુભવ કોને નથી થયો? પ્રત્યેક વસ્તુ લાલના સમયમાં જોવા સંતોષ આપે છે, તેવા સંતોષ બીજા સમયમાં આપતી નથી; એટલા માટે ક્ષણિક સુખ આપનારી વસ્તુમાં મુખ જ રાગ બાધે, બીજો ન બાધે.^૩ લાલના સમયમાં સંતોષ થાય છે તેવું કારણ પણ ઇચ્છાની સમાપ્તિ થઈ એ જ છે. સંતોષ પછી અસંતોષ તો છે જ, એટલા માટે વાંછતાને જ છોડી દો.^૪ કાઈ સમયે કાળના ફેરફારને લીધે તમને કાઈ વસ્તુની ઇચ્છા થાય, તો પણ તમારે અહંભાવરૂપી કાંઈમાં ફરી-વાર ફળવું નહિ.^૫ હે રામચંદ્ર! આત્મ-જ્ઞાનરૂપી પર્વતનાં શિખર ઉપર તમને શાંતિ મળી છે, તો હવે અહંભાવરૂપી મોટા ખાડામાં પાછું પડવું નહિ જોઈએ.^૬ જોને પોતાનાં અખંડ સ્વરૂપનું સ્મરણ થયું હોય અને બ્રહ્મેતાપણરૂપ મેરુપર્વતના શિખરમાં જોની સ્થિતિ થઈ હોય, તેને માતાના ગર્ભાશય જોવા અહંભાવરૂપી પાતાળમાં પડવું સહન જ નહિ.^૭ તમારો સ્વભાવ સમતામય અને સત્યતામય જેવામાં આવે છે, તે ઉપરથી ધાર છું કે, તમારા વિકલ્પો ક્ષણ થઈ ગયા છે અને અવિવા હણાઈ ગઈ છે.^૮ સૌમ્ય તથા પૂર્ણસમુદ્ર જેવી તમારી નિર્મળ સમતા 'રામ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પામ્યા છે' એમ મને જણાવે છે.^૯ તમે આસક્તિરહિત થઈને જોવા, નિરંતરિય આનંદના લાભને લીધે તમારી આશા નિરાશ બનેા અને વિષયોની ભાવના અભાવને પ્રાપ્ત થાઓ.^{૧૦} તમારું મન સ્થિર થાઓ. તમે જ વસ્તુઓને દેખો તે વસ્તુઓમાં પરિપૂર્ણ ચૈતન્યવત્ત પરબ્રહ્મ સત્તાસામાન્યરૂપથી રહેલું છે, એમ સમજો.^{૧૧} જો તમને સ્વરૂપનું અજ્ઞાન હોય તો બંધાયા છો અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તો બંધાયા નથી; એટલા માટે મનનાદિની દહ-

તાથી તમે પોતે જ પોતાના આત્માને બાંધો.^{૧૨} ભોગનું સુખ પ્રિય ન લાગે અને પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલું દુઃખ પણ પ્રિય લાગે, એવી આકાશના જેવી કામળ જ સમતા, તે જ વાસનારહિતપણું છે, એમ સમજો. જો અંદર વાસના નહિ હોય અને ઇન્દ્રિયોથી ક્રિયાઓ કર્યા કરશે, તો સેકડો આ-ધાતો થયા છતાં, આકાશની જમ વિકારવશ થશે નહિ.^{૧૩} જ્ઞાતા, જ્ઞાન તથા જ્ઞેય ઇત્યાદિ ત્રિપટ્ટી-એને તથા દુઃખને પણ, આત્માની સાથે એક કરી દઈને, શાંતપણથી અનુભવશે તો તમને ફરી વાર સંસારનો ફેરો થશે નહિ.^{૧૪} સંસારનો ઉદય ચિત્તની ગતિથી છે અને ચિત્તની ગતિ રોકાતાં સંસારનો નાશ છે, એટલા માટે વાસના તથા પ્રાણને રોકી મનને ગતિ નગરનું કરી નાખો.^{૧૫} સંસારનો ઉદય પ્રાણની ગતિથી છે અને ચિત્તની ગતિ રોકાતાં સંસારનો નાશ છે, એટલા માટે પ્રાણને અવ્યાસથી અને પ્રયોગથી ગતિરહિત કરો.^{૧૬} અજ્ઞાન આવવાથી કર્મોના આરંભ થાય છે અને અજ્ઞાનોના નાશ થવાથી કર્મો મટી જાય છે; એટલા માટે બળાકાર કરી શુરથી, સાક્ષારથી તથા સંયમથી અજ્ઞાનને દૂર કરો.^{૧૭} જમ આકાશમાં વાયુના અને રજના ચલનથી ભલિનતા બેઠે છે, તેમ ચૈતન્યમાં ચિત્તના ચલનથી આ અનર્થરૂપ જગત બેઠેલું છે.^{૧૮} જમ અનેક છિદ્રોમાં રેડેલા સૂર્યના પ્રકાશના અને લીંતના સંબંધથી વિચિત્ર રંગો દેખાય છે, તેમ દરેકના અને મનના સંબંધથી આ જગત દેખાય છે.^{૧૯} વિષયોના અને મનના સંબંધ ન થાય તો જમ ચિત્રમાંના પુરુષોને જગત ભાસતું નથી, તેમ જીવતા પુરુષોને જગત ભાસે નહિ.^{૨૦} જમ જળના ચલનથી બેઠેલી લહરિ, જળ શાંત થતાં આપોઆપ સમી જાય છે, તેમ ચિત્તના ચલનથી બેઠેલી માયા ચિત્ત શાંત થતાં આપોઆપ સમી જાય છે.^{૨૧} વાસનાના ત્યાગથી, બોધથી અથવા પ્રાણના શયનથી ચિત્ત ગતિ

વગરનું થઈ જાય, તો પછી સંસારનો સંભવ
કેમ જ રહે? વાસનાના નિરોધથી અથવા પ્રાણના
નિરોધથી, ચિત્ત પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી જાય છે.
અને ચિત્તનો જે પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી જાય તે
જ પરમપદ છે.^{૨૭, ૨૮} વિવેચનો તથા ઇન્દ્રિયોનો
સંબંધ થતો જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વાસ્તવિક
રીતે જોતાં પ્રકસુખ જ છે, એવી પ્રસંદધિથી જે
સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય તો મનનો નાશ થયા વિના
રહેજ નહિ.^{૨૯} જેમાં ચિત્તનો ઉદય થતો નથી
એવું અકૃત્રિમ પ્રકસુખ જેમ નિર્બળ દેશમાં
સરોવર મળતું સંભવતું નથી, તેમ સ્વર્ગાદિકમાં
પણ મળતું સંભવતું નથી. હાનિ તથા લાભથી
રહિત જે પ્રજ્ઞાનંદરૂપી અપાર સુખ ચિત્તના શાંત
થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું વાણીથી વર્ણન કરી
શકાય એમ નથી.^{૩૦} એ સુખ ઉદય પણ પામતું
નથી અને અરત પણ પામતું નથી. બોધથી
ચિત્તનો નાશ થાય છે અને પ્રાતિથી ચિત્તની
પ્રતીતિ થાય છે. જેમ બાળકની આગળ કંપના
માત્રથી વેતાલ ખડો થાય છે, તેમ બોધી સમજ-
ણથી આપણી આગળ આ સંસારરૂપ મોહ
ખડો થયો છે.^{૩૧, ૩૨} જેમ તાંબા પર સોનાનો
પટ દેવામાં આવે તો તે તાંબુ દેખાતું નથી, તેમ
જ્ઞાનીએનું ચિત્ત વિદ્યમાન છતાં પણ બોધરૂપ
પટ દેતાની સાથે જ નહિ જેવું થઈ જાય છે.^{૩૩}
જ્ઞાનીનું જે ચિત્ત તે ચિત્ત કહેવાતું નથી, પણ
સત્ત્વ કહેવાય છે. જેમ તાંબુ સોનાના પટને
હીધે બીજા નામવાળું તથા બીજા રૂપવાળું થઈ
જાય છે, તેમ ચિત્ત બોધને હીધે બીજા નામવાળું
તથા બીજા સ્થિતિવાળું થઈ જાય છે.^{૩૪} ચિત્તનું
જે પ્રાતિતું બીજપણ છે, તે ન રહે એટલે
ચિત્તનો લય થયો સમજવો. જે પદાર્થ દોષ
તેનો પૂરેપૂરો નાશ થવો સંભવતો જ નથી,
એટલા માટે બોધથી ચિત્તનું પ્રાતિઆથી રહિત-
પણ થાય એ જ ચિત્તનો નાશ છે.^{૩૫} નિહંપ-
વાળા ચિત્ત આદિ પદાર્થો સંસારના ચિંતકાની

પેડે છે જ છે. ચિત્ત આદિ સવળા પદાર્થો
આત્માનો જ વિવર્ત છે, માટે આત્માના બોધથી
હીન થઈ જાય છે.^{૩૬} સત્ત્વપણાને પામેલું ચિત્ત
જગતની સ્થિતિમાં કંટલાક કાળ સુધી ચોથી
અવસ્થા (સમાધિ)માં વિહાર કરીને પછી તુરી-
યાતીત થઈ જાય છે.^{૩૭} હે રામચંદ્રજી! જે
અખંડ અને ભરપૂર પ્રકાશ છે, તે જ અનેક ભુવનો-
રૂપી પ્રાતિઓના સમૂહરૂપે દેખાય છે. પ્રકાશ
છતાં પણ સર્વાત્મપણાથી અનેકરૂપે દેખાય છે,
માટે પ્રકાશ વિના બીજું કંઈ હોવું સંભવતું જ
નથી. જેમ હૃદયમાં મનોરથથી કંપવાયેલાં નગરો
વગેરે પદાર્થો હૃદયમાં રહી શકતા નથી, તેમ આ
જગતનો વાસ છિદ્ર વિનાના ચૈતન્યપ્રકાશ
અસંભવ હોવાને હીધે મુદ્દલ છે જ નહિ.^{૩૮}

ब्रह्मैव भूरिभुवनभ्रमविभ्रमोपैरित्यं स्थितं
सममनेकतयैकमेव । सर्वात्म संभवति नेतरदंग
किंचिच्चित्तादिकं च न हृदी व हिसन्निवेशः ॥ ૨૭ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચિત્તસત્તાસૂચન'

એ નામનો સર્ગ ૪૪ માં સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૪૫ મો — ૭ —

પરબ્રહ્મનું બીજારૂપે વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अत्रेवामवबोधाय विस्मयोह्लासकारिणीम् ।

अपूर्वा चैव संश्लेषाद्राम रम्यां कथां शृणु ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી! આ
વિષયમાં બોધને માટે વિસ્મયનો ઉદ્ભાસ કરનારી
અને રમણીય એક અપૂર્વ કથા કહું છું, તે સાંભ-
ળો.^૧ હજારો યોગનોના વિસ્તારવાળું, નિર્બળ,
સ્પષ્ટ અને હજારો યુગો વીતવા છતાં પણ જે
કદાપિ પાકી જતું નથી એવું એક મોટું બીજું છે.^૨

x આ પિસ્તાલીસમા સર્ગમાં નિરતિશય આનંદ
રૂપ સ્થિતિ ભરપૂર અને ત્રેલોક્યની કંપનાના અધિષ્ઠાન-
રૂપ પરબ્રહ્મનું બોધારૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

એ બીલુ અવિનાશી રસથી ભરેલું છે, અમૃત કરતાં પણ અધિક મધુર સારવાળું છે અને જૂનું છતાં પણ બાલયંદ્રની કળાના જેવી કામળતાથી સુંદર છે.^૩ જેમાં મેરુ પર્વતનો પણ સમાવેશ થાય એવું છે, મંદરાચળ જેવું દઢ છે અને મહા કલ્પાંતના વંદોળિયાના વેગથી પણ ચલિત થતું નથી;^૪ લાખો, કરોડો અને પરાધો યોજનોથી પણ જેના વિસ્તારનું માપ થઈ શકે નહિ એવું છે અને જગતની સ્થિતિના આદિ મૂળરૂપ છે.^૫ જમ પર્વતની આગળ રાઈના કણો અત્યંત ઝીણા લાગે, તેમ એ બીલાની આગળ મોટાં મોટાં બ્રહ્માંડો અત્યંત ઝીણાં લાગે છે.^૬ હે રામ-ચંદ્રજી ! ઝરતા રસથી ભરપૂર અને ભારે સ્વાદ-વાળા, એ બીલાના રસના ચમત્કારથી બ્રહ્માંડની અંદરના ઢોઢ-પણ-રસનો ચમત્કાર અધિક થઈ શકે એમ નથી. એ બીલું એવા રસવાળું છતાં પણ પાકીને કઠી પડતું નથી અને સર્વદા પાકેલું છતાં પણ જૂનું થતું નથી. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર તથા રુદ્ર આદિ ઢોઢ વૃદ્ધ લોકો પણ એ બીલાની ઉત્પત્તિને, મૂળને કે હીંટાને બાજુતા નથી. આ મોટા આકારવાળા-ફળના અંકુર, વૃક્ષ, પ્રુષ્પો, યક, મૂળિયાં કે શાખાઓ એમાંનું કશું જેવામાં આવતું નથી. એ પિંડાત્મક ઘાટા આકારવાળા અને લાંબા વિસ્તારની બઝારવાળા ફળનું ઉત્પત્તિ કે નિકાર આદિ પરિણામ પણ જેવામાં આવતું નથી. સઘળાં ફળોના સારરૂપ આ મોટા બીલામાં કળિયા તો છે જ નહિ. આ બીલાનો ગર્ભ વિચાળ છે, નિરંજન છે, નિર્વિકાર છે, પથ્થરની જેમ છિદ્રોથી રહિત છે, પૂનમના ચંદ્રગિંબની પેઠે નેમાંથી અમૃતને ઝર્ચા કરે છે, પોતાના અનુલવથી જ જાણાય એવા રસને ઝર્ચા કરે છે, સઘળાં સુખોના ભંડારરૂપ છે, શીતળ પ્રકાર આપનાર છે, પહાડ જેવો સ્થિર છે અને અમૃતના પિંડ જેવો છે.^{૭-૧૪} એ બીલામાં રહેતો ઉત્તમ ગર્ભ બીલાના જ ચમત્કારરૂપ છે, બીલાથી અન્ય નથી, બીજા

પદાર્થોથી રહિત છે અને ત્રણે પ્રકારની મર્યાદા વિનાનો છે.^{૧૫} સઘળા પ્રકારના ભેદો જેનો વિવર્ત છે એવી પોતાની સ્થિતિની વિવક્ષણુતાને નહિ છોડતા, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મતાવાળા, સ્પૂળથી પણ સ્પૂળતાવાળા અને પુરાતન છતાં પણ વિકારો વગરના એ ગર્ભે 'આ હું છું' એવી કલ્પનાથી મિથ્યાબૂત અવિદ્યારૂપ મૂળને જગત-રૂપે ઉત્પન્ન કરીને આ અજ્ઞાનમૂલક ભેદાકિકની ભાવના કરી છે.^{૧૬-૧૭} એ ગર્ભે 'હું છું' એવા અહંકારનો ઉદય થતાં તુરંત જ આકાશાદિક જૂનોથી તથા ચન્દ્રાદિ તન્માનાઓથી ગોઠવાયેલાં બ્રહ્માંડરૂપ પરમાણુઓથી વ્યાપ્ત થયો છે. પોતાના જૂના રહેઠાણને નહિ છોડતાં છતાં પણ તે ગર્ભ આત્મા અનુક્રમથી વ્યવહારમાં સમથ થયેલ છે. ચપળ રૂપવાળી તે ગર્ભની વ્યવહારશક્તિએ નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં જ આવા પ્રકારનો જગતરૂપ દેખાવ ફેલાવ્યો છે, કે જે દેખાવ 'આ અપાર આકાશ છે, આ કાળ છે, આ નિયમ છે, આ ચલનરૂપ ક્રિયા છે, આ સંકલ્પનો વિસ્તાર છે, આ જુદી જુદી દિશાઓ છે, આ રાગ-દ્વેષ છે, આ ત્યાગ્ય છે, આ ગ્રાહ્ય છે, આ તુંપણું છે, આ હુંપણું છે, આ તેપણું છે, આ ભોંચે રહેલા સ્વર્ગાદિક લોકોનો સમૂહ છે, આ નીચે રહેલા પાતાલાદિક લોકોનો સમૂહ છે.^{૧૮-૨૩} આ આગળ છે, આ પડખામાં છે, આ પાછળ છે, આ સમીપ છે, આ અતિ દૂર છે, આ જૂત છે, આ વર્તમાન છે, આ ભવિષ્ય છે;^{૨૪} આ અંદર રહેલી ઘણી ઘણી કલ્પનાઓરૂપી કમળોના સરોવરરૂપ અને મોટા મોટા દેવતાઓના કીડા-મંડપરૂપ બ્રહ્માંડમંડળ છે, આ અનંત કલ્પનાઓરૂપી રચનાના રહસ્યથી ચારે બાજુ વિસ્તાર પામેલી અને વિષ્ણુના હૃદયકમળની ડાંડીરૂપ લોકોની હાર છે, આ સર્વ સ્થળમાં રહેલા મહારુદ્ર ગણોથી પુરાયેલાં કાતરોવાળી અને જેમાં તાર ઓ ખરવાના સમયમાં ભારે પ્રકાર મ'

એવી લાંબી આકાશની સ્થિતિ છે; આ ઉત્તર-
દિશામાં જગતરૂપી કમળની ડાંડીરૂપ અને ચંદ્ર-
રૂપી ચળકતા અમૃતમય રસમાં લેપટતા ધરાવ-
નારા દેવરૂપી બ્રમરોવાળો મેરુ પર્વત છે, આ
રજેગુણથી થતાં નરકોથી તથા દુઃખોથી બનેલા
મૂળવાળા, જગતરૂપી જૂના વૃક્ષની ઊંચા સુગંધ-
વાળી પુષ્પોની મંજરી જેવો સ્વર્ગલોક છે અને
આ તારારૂપી કેસરોવાળું, બ્રહ્મરૂપી મહાસાગર-
ના કિનારામાં રહેલું તથા જેનો ધ્યાન ધેડો જ
દેખાતો નથી એવું આકાશરૂપી સરોવર છે.^{૨૪-૩૧}
આ ક્રમેરૂપી ઝૂંડોવાળું, માસ તથા ઋતુ આદિરૂપ
અપળ તરંગોવાળું, જન્મ-મરણરૂપ ચકરીઓમાં
રહેલાં ધણાં ધણાં પ્રાણીઓવાળું, સઘળી વસ્તુ-
ઓના આયુષ્યના માપને આપનારું ક્ષણ તથા
કલ્પ આદિરૂપ પાંદડાંવાળું, સૂર્ય તથા ચંદ્ર
આદિરૂપ કેસરોવાળું અને આકાશરૂપી કમળ-
વાળું કાળરૂપી સરોવર છે.^{૩૨} 'આ જન્મ તથા
વૃદ્ધિ આદિ વિકારોથી ભરેલી જરામરણરૂપ વિપૂ-
ચિકા (કોલેરા) છે અને આ વિદ્યા તથા અવિદ્યા-
ના નિલાસોથી ભરેલા શાસ્ત્રોયો છે.' આ રીતે, તે
બીલાના પોતાના ગર્ભનો ચમત્કાર જ, સંકલ્પોની
તે તે સ્થિતિની અંદર આવા આવા પ્રકારોના
દેખાવવાળો થયો છે. અપવાદની દૃષ્ટિથી એતાં
બ્રહ્મચૈતન્ય શાંત છે, સ્વસ્થ છે, સઘળા પ્રકારના
આધોથી રહિત છે, સૌમ્ય છે અને ભાવના વગર-
નું છે. તે બ્રહ્મચૈતન્ય સંકલ્પથી કર્તાપણું અને
સંકલ્પના અભાવથી અકર્તાપણું ધરાવે છે. એ
ચૈતન્યશક્તિ એક જ છતાં અનેક જેવી જણાય
છે, અનેક રૂપવાળી જણાતા છતાં એક જ છે,
જ્યાં એકેએ ત્યાં એની એ છે, સહ છે, અખંડ
છે, સંપૂર્ણ શાંતિથી ભરપૂર રૂપવાળી છે, સર્વા-
ત્મેક છે અને અત્યંત મોટી છે.^{૩૩-૩૪}

એકિકૈવં વિવિધેવ વિભાવ્યમાના નૈકા-
ત્મિકા ન વિવિધા નનુ સૈવ સૈવ । સત્યાસ્થિતા
સકલજાંતિ સમૈકરૂપા સર્વાત્મિકાતિમહતી-

તિરુપશક્તિઃ ॥ ૩૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'બિદ્યોપાખ્યાન'
એ નામનો સર્ગ ૪૫ એ સમાપ્ત

હસર્ગ ૪૬ મો

બ્રહ્મનું શિલારૂપે વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

મગવન્સર્વસારજ્ઞ ત્વયૈવા વિલ્લ્વરૂપિણી ।

મહાચિદ્ધનંસત્ત્વેહ કથિતેતિ મતિર્મમ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ—હે સઘળા સારને બ્રહ્માનાર !
હે શુરુમહારાજ ! જે અપાર ચૈતન્યધન બ્રહ્મની
સત્તા છે, તેને જ આપે આ બીલારૂપે કહી એમ
હું ધારું છું.^૧ આ સઘળું અહંતા આદિ જે
ફેલાયું છે તે બ્રહ્મના ગર્ભરૂપ જ છે; દ્વિત્વ કે
એકત્વની કલ્પનારૂપ ભેદ જરા પણ નથી.^૨

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જેવી રીતે બ્રહ્મારૂપી
દાળાનો મેરુ ધત્યાદિ ગર્ભ છે, તેમ આ બ્રહ્મા
આદિ સઘળું બ્રહ્મરૂપ બીલાનો ગર્ભ છે. જેમ
બીલાનું ખોણું ગર્ભના આધારરૂપ છે, તેમ બ્રહ્મ
જગતના આધારરૂપ છે એમ સમજવું નહિ.^૩
જેમ ગર્ભ બીલાનું પરિણામ છે, તેમ જગત
બ્રહ્મનું પરિણામ નથી. જો જગત બ્રહ્મનું પરિ-
ણામ હોય તો પરિણામ પામનારા બ્રહ્મનો વિનાશ
માનવો પડે; પણ એ વિનાશ કદી સંભવતો નથી.^૪
જેમ મરીમાં તીખાશરૂપ ચમત્કાર રહ્યો છે, તેમ
ચૈતન્યમાં આ જગતરૂપ ચમત્કાર રહ્યો છે. પથ્થર-
ની અંદર કમળવનની જેમ બ્રહ્મની અંદર આ
જગત રહેલ છે; માટે જગતની સ્થિતિ સુપુષ્પિ
જેવી શાંત જ છે.^૫ હે ચંદ્રસરખા મુખવાળા રામ-
ચંદ્રજી ! આ વિષયમાં વિચિત્ર વિસ્મય આપ-

* આ છેતાળીસમા સર્ગમાં બ્રહ્મ કે જે પ્રપંચ-
ના આભાસવાળું હોવાથી કારીગરે કલ્પેલા કમળના
સમુદોથી સેબી રહેલાં શિલાના ઉદર જેવું છે, તેવું
વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

નારી અને રમણીય એક બીજી કથા કહું છું, તે સાંભળો.^૧ કાઈ સ્થળમાં સ્તિબ્ધ, સ્પષ્ટ, કોમળ સ્પર્શવાળી, મોટા વિસ્તારવાળી, ઘાટી અને કદી પણ ક્ષોભ નહિ પામેલી મોટી શિલા છે.^૨ જમ સરાવરમાં ખીલેલાં ઘણાં ઘણાં સુંદર કમળો હોય છે, તેમ તે શિલાની અંદર રમણીય તથા ખીલેલાં ઘણાં ઘણાં કમળો છે, કે જ્યોત્સ્ના સંખ્યા પણ થઈ શકતી નથી.^૩ એ સઘળાં કમળો એકબીજામાં પરાવાયેલાં પાંદડાવાળાં છે, પરસ્પરથી જુદાં છે, પરસ્પરની સાથે લાગેલાં છે, છાનાં પણ છે અને પ્રકટ પણ છે.^૪ એ કમળોમાં કેટલાંએક કમળો નીચાં મુખોવાળાં છે, કેટલાંએક જાંચાં મુખોવાળાં છે અને કેટલાંએક આડાં મુખોવાળાં છે. એક કમળો પરસ્પરને મળેલાં મૂળવાળાં પણ છે, પરસ્પરમાં પરાવાયેલાં મુખોવાળાં પણ છે, ડાંડી-જ્યોત્સ્ના જળોની અંદર મૂળવાળાં પણ છે, મૂળની અંદર ડાંડીવાળાં પણ છે, જાંચાં મોઢાંવાળાં છે, નીચાં મોઢાંવાળાં છે અને કેટલાંએક મૂળ વગરનાં છે એ કમળોની સમીપમાં કમળોની કળીના જવી રચનાવાળા સેકડો તથા હજારો શખો છે અને કમળ જવી રચનાવાળા તથા મોટા આકારવાળા ચઢોના સમૂહ છે.^{૧૦-૧૨}

રામ બોલ્યા:-સાચી વાત છે. એવી શિલા થાય છે ખરી. વિષ્ણુના ધામરૂપ શાલિગ્રામ નામના ક્ષેત્રમાં કમળવનના લક્ષણવાળી એવી મોટી શિલા મેં જોયેલી છે.^{૧૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-તમે એવી શિલા જોયેલી છે તેનું તમને ખરાખર સ્મરણ છે. મેં જ મોટી શિલા કહી તે એ જ હશે, એમ તમે જણો છો; પરંતુ મેં તો આ અપૂર્વ શિલા જ તમારી પાસે કહી છે, કે જ શિલાના મોટા ગર્જની અંદર સઘળું જગત છે પણ ખરું અને નથી-પણ ખરું. અખડ, પ્રાણના પણ પ્રાણરૂપ, સર્વ સ્થળમાં

સમાન અને અંતરાય રહિત જ ચૈતન્યરૂપ શિલા છે તે મેં તમને કહી છે, કે જ શિલાની અંદર સઘળાં બ્રહ્માંડો રહ્યાં છે. ઘાટાપણું, એકાન્તપણું, કૂટસ્થપણું તથા અનેકપણું ધૃત્યાદિ ગુણોને લીધે એ ચૈતન્ય શિલાસમાન જ છે.^{૧૪-૧૬} એ કે એ શિલા અત્યંત ઘાટા અગોવાળી છે ને છિદ્રોથી અત્યંત રહિત આકૃતિવાળી છે, તો પણ જમ આકાશની અંદર મોટા પવન રહ્યો છે, તેમ તે શિલાની અંદર જગતનો સમૂહ રહ્યો છે.^{૧૭} સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ તે શિલાની અંદર છે, તે છતાં તેમાં છિદ્ર જરા પણ નથી. એ શિલામાં ઘાટા અગોવાળું આ જગત રૂપી કમળ પ્રકાશે છે. એ જગત અન્ય જનું જણાતાં છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે અન્ય નથી અને શુદ્ધ ચિદાત્મક પણ નથી, પરંતુ માયા જ છે. જમ શિલામાં કારીગરના મનની કલ્પનાથી રાખ તથા કમળ આદિ ચિત્ર આલેખાય છે, તેમ જીવના મનની કલ્પનાથી, એ શિલામાં ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન જગત આલેખાયેલું છે. જમ કોતરાયો વગરની શિલામાં કારીગરના મનની કલ્પનાથી પૂતળી ખડી થાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ શિલામાં જીવના મનની કલ્પનાથી સઘળું જગત ખડું થયું છે, કે જે સાચા જનું હેખાય છે.^{૧૮-૨૧} જમ શિલાની અંદર કારીગરના મનની કલ્પનાથી ખડો થયેલો કમળવન વગેરે આકાર અનેક અવયવોવાળો છતાં પણ એકરૂપ જ છે, તેમ ચૈતન્યમાં જીવતા મનની કલ્પનાથી ખડો થયેલો આ જગતરૂપ આકાર અનેક અવયવોવાળો છતાં પણ એકરૂપ જ છે. જમ કમળવન શિલાથી જુદું ન હોવા છતાં પણ જુદી આકૃતિવાળું જણાય છે, તેમ આ જગત પણ ચૈતન્યથી જુદું નથી છતાં જુદી આકૃતિવાળું જણાય છે.^{૨૨, ૨૩} જમ શિલાની અંદર ચઢો તથા કમળો સુષુપ્તિ જવી અવસ્થાથી રહે છે, તેમ ચૈતન્યની અંદર આ બ્રહ્માંડો સુષુપ્તિ જવી અવસ્થાથી રહેલ છે. જમ શિલાની

× માનસિક કલ્પનાદિથી વિપરીત પણ થાય છે, તે ઉપરથી કહે છે.

અંદર કમળોની પંક્તિ અને મરીની અંદર તીખાથ ઉદય પણ પામતી નથી અને અસ્ત પણ પામતી નથી, તેમ ચૈતન્યમાં આ સ્પર્ધિ ઉદય પણ પામતી નથી અને અસ્ત પણ પામતી નથી. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીના મનમાં તેનો પતિ રહે છે અને બીજામાં ગર્ભ રહે છે, તેમ ચૈતન્યમાં અનંત વિકારોથી ભરેલી પ્રજાંડોની મંડળી રહી છે. પ્રજાંડો ચૈતન્યમાત્ર જ છે એમ કહ્યું, તો પછી પ્રજાંડોની અંદરનાં શરીરો વગેરે ચૈતન્યમાત્ર જ છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.^{૨૪-૨૬} જેમ જળમાં જળતું પિંડુ જળમાત્ર જ થઈ જાય છે, તેમ પ્રજાંડો ચૈતન્યમાત્ર જણાતાં જ પ્રજાંડોના અવયવો ચૈતન્યમાત્ર થઈ જાય છે.^{૨૭} ચૈતન્ય અંત વગરતું હોવાને લીધે તેમાં સધળા વિકારો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જગત નામમાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, માટે નામેના લયથી લય પામે છે. જે કહ્યું આ વિકારો વગેરે જોવામાં આવે છે, તે પ્રજા જ છે.^{૨૮} વિકારો દિક્ષેનો ત્યાગ પણ પ્રજા જ છે. પદાર્થોનો ત્યાગ અને પદાર્થોનો અત્યાગ એ પણ પ્રજા જ છે. વિકારોદિક પ્રજામાં જ રહ્યું છે, પ્રજારૂપે ઉત્પન્ન થયું છે અને તેની ઉત્પત્તિનો ક્રમ પણ પ્રજા છે.^{૨૯} પ્રજામાં બીજો પદાર્થ તો અંત્રવાના પાણી જેવો જ છે, જેમ સમજો. જેમ પુષ્પો તથા ફળો વગેરે સધળું અન્યરૂપ નથી પણ બીજરૂપ જ છે અને બીજની અંદર જ છે, તેમ આ જગત અન્યરૂપ નથી પણ પ્રજારૂપ છે અને પ્રજાની અંદર જ છે. જેમ અંકુરાદિ પૂર્વ પૂર્વ વિકારોમાં રહેલી બીજની સત્તા જ કાળોંઓમાં તથા પાંદડાંઓમાં રહે છે, તેમ પૂર્વ પૂર્વ કારણોમાં રહેલી પ્રજાની સત્તા ઉત્તરોત્તર પદાર્થોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ત્રેલોક્યનો ક્રમ પ્રજારૂપ જ છે.^{૩૦-૩૧} પ્રજાનું અને જગતનું જે દ્વિત્વ દેખાય છે તે એકત્વ જ છે; કેમકે એકત્વ ન હોય તો બન્નેને હાનિ પહેલે છે. જગતની ઉત્પત્તિ પ્રજામાં જડપણની કલ્પનાને

આધીન છે, પણ પ્રજા તો કદી પણ જડ સ્વભાવવાળું હોવું સંભવતું નથી.^{૩૨} ચૈતન્યરૂપ પ્રજા અને જડરૂપ જગત કદી પણ એ પદાર્થ નથી; કેમકે જે જડ છે, તે ચૈતન્યમાં કલ્પિત છે. જેમ મોટી શિલાની અંદર કારીગરના મનની કલ્પનાથી કમળવન વગેરે અનેક ભેદો થાય છે અને ફળમાં ગર્ભ આદિ ભેદ થાય છે, તેમ ઘાટો ચૈતન્યરૂપ પ્રજામાં ત્રેલોક્યરૂપ ભેદ થયેા છે. આથી જગત પ્રજાથી અન્ય જવું દેખાતા છતાં પણ અન્ય નથી. જેમ રેખાઓથી તથા ઉપરેખાઓથી વ્યાપ્ત થયેલી મોટી શિલા વાસ્તવિક રીતે એક જ છે, તેમ ત્રેલોક્યથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલું પ્રજા વાસ્તવિક રીતે એક જ છે.^{૩૩-૩૪} જેમ શિલાની અંદર કમળવન વગેરે અસ્ત પણ પામતું નથી અને ઉદય પણ પામતું નથી; પરંતુ સર્વદા સુપુત્ર જ છે, તેમ પ્રજાની અંદર અહંતા વગેરે જગત અસ્ત પણ પામતું નથી અને ઉદય પણ પામતું નથી; પરંતુ સર્વદા સુપુત્ર જ છે.^{૩૫} જેમ શિલાની અંદર કમળ વગેરે રેખાઓ શિલાથી બુદ્ધિ પડતી નથી, પણ શિલારૂપ જ છે, તેમ પ્રજાની અંદર જીવપણું, ઈશ્વર પણું, કર્તાપણું અને જગત એ સધળું પ્રજાથી બુદ્ધિ પડતું નથી, પણ પ્રજારૂપ છે.^{૩૬} જેમ શિલાનાં અંદર કમળોનાં ચક્ષુ, અચક્ષુ, પ્રગટ થતું અને નાશ થવો વગેરે શિલાના તત્ત્વનું દર્શન થતાં, કદી પણ દેખાતાં નથી, તેમ પ્રજાની અંદર જીવ તથા ઈશ્વર વગેરે જગતના કર્તાઓ પ્રજાના તત્ત્વનું દર્શન થતાં કદી પણ દેખાતા નથી. જે કે આ જગત ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ આદિ વિલાસોવાળું જોવામાં આવે છે, તો પણ વાસ્તવિક રીતે પર્વતની પેઠે નિર્વિકાર હોવાને લીધે કદી ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કદી નષ્ટ પણ થતું નથી. જેમ એક એક જ શિલામાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ કારીગરોની પરસ્પરથી વિરુદ્ધ માનસિક કલ્પનાઓ થતાં પણ શિલા એકરૂપ જ રહે

છે, તેમ બ્રહ્મમાં જુદા જુદા જીવોની પરસ્પરથી વિરુદ્ધ કલ્પનાઓ થતાં પણ બ્રહ્મ એક જ રૂપ રહે છે.^{૪૬} બ્રહ્મમાં જ્યાં જેવો આકાર કલ્પનામાં આવે ત્યાં તેવો આકાર પ્રતીત થાય છે, એટલા માટે જ કાંઈ છે તે સમજી બ્રહ્મની સત્તારૂપ જ છે અને સુષુપ્તિની પેઠે જ રહેલ છે. અનેક પદાર્થોના વિકાસથી ભરેલો જ આ જગતરૂપી મોટો આડંબર જોવામાં છે, તે શિલાની અંદરના કમળવન વગેરેની જેમ ડેવળ વાસનામાત્ર જ છે, એમ સમજો.^{૪૭} આ જગતનો વિલાસ સર્વદા વાસનામાત્ર જ છે; કેમકે વાસ્તવિક જોતાં ચાંત, ભરપૂર તથા ચૈતન્યધન પરમાત્મારૂપ જ છે. જેમ શિલાની અંદર કલ્પાયેલાં મિથ્યાભૂત કમળો કદી પણ સાચી સ્થિતિ મેળવતાં નથી, તેમ બ્રહ્મની અંદર કલ્પાયેલી સૃષ્ટિ આદિ મિથ્યાભૂત દશાઓ કદી પણ પોતાની અલગ હાલતને પ્રાપ્ત થતી નથી.^{૪૮}

નિત્યં સુષુપ્તપદમેવ જગદ્વિલાસઃ સમ્યક્ પ્રણવસમચિદ્ધનલાત્મકત્વાત્ । પશ્યાઃ શિલાં તરિવ સર્ગદશાસ્ત્વસારા દૃષ્ટા ન દેહદ્યુપયાંતિ કદાચિદેવ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાશરમાયણમાં નિર્વાણ અકરંણના પૂર્વાર્ધને 'શિલાકોશોયદેશ'^{૪૯}
• એ નામનો સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

~ સર્ગ ૪૭ મો ~

બ્રહ્મમાં જગત આદિ બેદનું નિરૂપણ
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચિત્તત્ત્વસ્ય ફલસ્યેવ ચિત્તઃ સ્વાપાપરુક્તમાત્ ।
સ સત્તાસન્નિવેશેન યઃ સ સર્ગં ઇતિ સ્થિતઃ ॥ ૧
વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ-ચૈતન્યતત્ત્વ જ્યાં સુધી

x આ સુક્તાળીસમા સર્ગમાં 'જેમ મોરના ઇંડાના રસમાં પિચ્છ આદિ બેદ રહ્યા છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત આદિ બેદ રહ્યા છે' એવા પ્રકારનું બીલાના તથા શિલાના આખ્યાનનું તાત્પર્ય કહેવામાં આવેલું.

પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી બચ છે, ત્યાં સુધી જ તેમાં સૃષ્ટિ હોય છે, એમ જણાવવાને માટે બીલાનું દાંદણત આપ્યું છે. ચૈતન્યનું બણે બીજ પ્રકારનું સ્વમ હોય એવા કમળી કલ્પાયેલી પોતાની સંતાની ગોઠવણથી આ સૃષ્ટિ ચૈતન્યમાં રહેલી છે; માટે ચૈતન્યની પારમાર્થિક સત્તા છે અને સૃષ્ટિની પ્રાતિભાસિક સત્તા છે, તેથી ચૈતન્યમાં કાંઈ જાતનો સ્વગત ભેદ નથી. દેશ, કાળ અને ક્રિયાઓ વગેરે પણ ચૈતન્યમય જ છે, માટે ચૈતન્યમાં આ અન્ય છે અને આ અન્ય નથી' એમ કહેવું ઘટતું નથી.^{૪૯} સવળા શખ્તો, સવળા શખ્તોના અર્થો, તેઓની વાસનાઓ, અને તેઓથી થતી સકલ્પ-નિકલ્પરૂપ કલ્પનાઓ, તેઓનો બળુનાર તણે અવસ્થામાં એક રૂપ હોવાથી સત્ય છે, માટે તેના જોવામાં આવતું આ જગત અત્યંત અસત્ છે, એમ પણ કેમ કહી શકાય ?^{૫૦} જેમ બીલાની અંદર રહેલો ગર્ભ આદિ આકાર નામ માત્રથી જુદો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જુદો નથી; તેમ ચૈતન્યમાં ચૈતન્યની સત્તાથી રહેલું આ જગત, નામમાત્રથી જુદું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જુદું નથી.^{૫૧} જેમ કૃષ્ણની અંદર રહેલી કૃષ્ણની જ ગર્ભાદિરૂપ સત્તા એક છતાં પણ અનેક જેવી ભાસે છે અને વિકારવાળી નહિ હોવા છતાં પણ વિકૃત જેવી ભાસે છે, તેમ ચૈતન્યની અંદર રહેલી ચૈતન્યની જ જગતરૂપ સત્તા એક છતાં અનેક જેવી ભાસે છે અને વિકારવાળી નહિ હોવા છતાં વિકૃત જેવી ભાસે છે.^{૫૨} જેમ અરીસામાં દેખાતું નગર, સાચા નગરથી જુદું નહિ છતાં પણ જુદા જેવું પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં રહેલું જગત, બ્રહ્મથી જુદું નહિ છતાં પણ જુદા જેવું પ્રતીત થાય છે, માટે શિલાની અંદર કાસીગરના મનથી કલ્પાયેલા કમળવનનું દર્શાવ આપ્યું છે.^{૫૩} જેમ ચિંતામણિમાં જુદા જુદા વિચારવાળા લેહિના મનોરથરૂપી કરોડો કૃષ્ણોનો સારી રીતે સમાવેશ છે, તેમ

અંદર કમળોત્પત્તિ પંક્તિ અને મરીની અંદર તીખાશ ઉદય પણ પામતી નથી અને અસ્ત પણ પામતી નથી, તેમ ચૈતન્યમાં આ સૃષ્ટિ ઉદય પણ પામતી નથી અને અસ્ત પણ પામતી નથી. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીના મનમાં તેનો પતિ રહે છે અને બીલામાં ગર્ભ રહે છે, તેમ ચૈતન્યમાં અનંત વિકારોથી ભંદેલી પ્રજાંડોની મંડળી રહી છે. પ્રજાંડો ચૈતન્યમાત્ર જ છે એમ કહ્યું, તો પછી પ્રજાંડોની અંદરનાં શરીરો વગેરે ચૈતન્યમાત્ર જ છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. ૨૪-૨૫ જેમ જળમાં જળતું પિંડુ જળમાત્ર જ થઈ જાય છે, તેમ પ્રજાંડો ચૈતન્યમાત્ર જણાતાં જ પ્રજાંડોના અવયવો ચૈતન્યમાત્ર થઈ જાય છે. ૨૬ ચૈતન્ય અંત વગરતું હોવાને લીધે તેમાં સધળા વિકારો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જગત નામમાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, માટે નામના લયથી લય પામે છે. જે કહી આ વિકારો વગેરે જોવામાં આવે છે, તે પ્રજાંડો છે. ૨૭ સિદ્ધાંતો રાહિયે ત્યાગ પણ પ્રજાંડો જ છે. પદાર્થોનો ત્યાગ અને પદાર્થોનો અત્યાગ એ પણ પ્રજાંડો છે. વિકારોદિક પ્રજાંડો જ રહ્યું છે, પ્રજાંડો ઉત્પન્ન થયું છે અને તેની ઉત્પત્તિનો કમ પણ પ્રજાંડો છે. ૨૮ પ્રજાંડો બીજો પદાર્થ તો અજ્ઞાના પાણી જેવો જ છે, એમ સમજો. જેમ પુષ્પો તથા ફળો વગેરે સંપૂર્ણ અન્યરૂપ નથી પણ બીજરૂપ જ છે અને બીજની અંદર જ છે, તેમ આ જગત અન્યરૂપ નથી પણ પ્રજાંડરૂપ છે અને પ્રજાંડો અંદર જ છે. જેમ અંકુરાદિ પૂર્વ પૂર્વ વિકારોમાં રહેલી બીજની સત્તા જ ડાળીઓમાં તથા પાંદડાંઓમાં રહે છે, તેમ પૂર્વ પૂર્વ કારણોમાં રહેલી પ્રજાંડો સત્તા ઉત્તરોત્તર પદાર્થોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ત્રેલોક્યનો કમ પ્રજાંડરૂપ જ છે. ૨૯/૩૦ પ્રજાંડો અને જગતનું જે દ્વિત્વ દેખાય છે તે એકત્વ જ છે; કમ્બે એકત્વ ન હોય તો બનેને હાનિ પહોંચે છે. જગતની ઉત્પત્તિ પ્રજાંડોમાં જડપણની કલ્પનાને

આધીન છે, પણ પ્રજાંડો તો કદી પણ જડ સ્વભાવવાળું હોવું સંભવતું નથી. ૩૧ ચૈતન્યરૂપ પ્રજાંડો અને જડરૂપ જગત કદી પણ બે પદાર્થો નથી; કમ્બે જ જડ છે, તે ચૈતન્યમાં કલ્પિત છે. જેમ મોટી શિલાની અંદર કારીગરના મનની કલ્પનાથી કમળવન વગેરે અનેક ભેદો થાય છે અને ફળમાં ગર્ભ આદિ ભેદ થાય છે, તેમ ઘાટો ચૈતન્યરૂપ પ્રજાંડોમાં ત્રેલોક્યરૂપ ભેદ થયે છે. આથી જગત પ્રજાંડો અન્ય જવું દેખાતા છતાં પણ અન્ય નથી. જેમ રેખાઓથી તથા ઉપરેખાઓથી વ્યાપ્ત થયેલી મોટી શિલા વાસ્તવિક રીતે એક જ છે, તેમ ત્રેલોક્યરૂપી વ્યાપ્ત થઈ રહેલું પ્રજાંડો વાસ્તવિક રીતે એક જ છે. ૩૩-૩૪ જેમ શિલાની અંદર કમળવન વગેરે અસ્ત પણ પામતું નથી અને ઉદય પણ પામતું નથી; પરંતુ સર્વદા સુપુષ્પ જ છે, તેમ પ્રજાંડો અંદર અહંતા વગેરે જગત અસ્ત પણ પામતું નથી અને ઉદય પણ પામતું નથી; પરંતુ સર્વદા સુપુષ્પ જ છે. ૩૫ જેમ શિલાની અંદર કમળ વગેરે રેખાઓ શિલાથી જુદી પડતી નથી, પણ શિલારૂપ જ છે, તેમ પ્રજાંડો અંદર જગત પણ, ઈશ્વર પણ, કર્તાપણ અને જગત એ સધળું પ્રજાંડો જુદું પડતું નથી, પણ પ્રજાંડરૂપ છે. ૩૬ જેમ શિલાની અંદર કમળોનાં ચલન, અચલન, પ્રગટ થવું અને નાશ થવો વગેરે શિલાના તત્ત્વનું દર્શન થતાં, કદી પણ દેખાતાં નથી, તેમ પ્રજાંડો અંદર જગત તથા ઈશ્વર વગેરે જગતના કર્તાઓ પ્રજાંડો તત્ત્વનું દર્શન થતાં કદી પણ દેખાતાં નથી. જો કે આ જગત ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ આદિ વિલાસોવાળું જોવામાં આવે છે, તો પણ વાસ્તવિક રીતે પર્વતની પેઠે નિર્વિકાર હોવાને લીધે કદી ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કદી નષ્ટ પણ થતું નથી. જેમ એક એક જ શિલામાં જુદા જુદા કારીગરોની પરસ્પરથી વિરુદ્ધ માનસિક કલ્પનાઓ થતાં પણ શિલા એકરૂપ જ રહે

છે, તેમ પ્રજ્ઞામાં જુદા જુદા જીવોની પરસ્પરથી વિરુદ્ધ કલ્પનાઓ થતાં પણ પ્રજ્ઞા એક જ રૂપ રહે છે.^{૩૯} પ્રજ્ઞામાં જ્યાં જેવા આકાર કલ્પવામાં આવે ત્યાં તેવો આકાર પ્રતીત થાય છે; એટલા માટે જ કાંઈ છે તે સઘળું પ્રજ્ઞાની સત્તારૂપ જ છે અને સુષુપ્તિની પેઠે જ રહેલ છે. અનેક પદાર્થોના વિકાસથી ભરેલો જ આ જગતરૂપી મોટો આકાર જોવામાં છે, તે શિલાની અંદરના કમળવન વગેરેની જેમ કેવળ વાસનામાત્ર જ છે, એમ સમજો.^{૪૦} આ જગતનો વિલાસ સર્વદા વાસનામાત્ર જ છે, કેમકે વાસ્તવિક જોતાં ચાંત, ભરપૂર તથા ચૈતન્યમય પરમાત્મારૂપ જ છે. જેમ શિલાની અંદર કલ્પાયેલાં મિથ્યાભૂત કમળો કદી પણ સાચી સ્થિતિ, મેળવતાં નથી, તેમ પ્રજ્ઞાની અંદર કલ્પાયેલી સૃષ્ટિ આદિ મિથ્યાભૂત દશાઓ કદી પણ પોતાની અલગ હાલતને પ્રાપ્ત થતી નથી.^{૪૧}

નિત્યં સુષુપ્તપદમેવ જગદ્વિલાસઃ સમ્યક્ પ્રણાવસમચિદ્વનલાત્મકત્વાત્ । પશ્યાઃ શિલાં તરિવ સર્ગદશાસ્ત્વસારા દૃષ્ટા ન દેહસુપવાંતિ કદાચિદેવ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિલાકોશોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

~ સર્ગ ૪૭ મો ~

પ્રજ્ઞામાં જગત આદિ લેહનું નિરૂપણ

॥વસિષ્ઠ ઉવાચ॥

વિષ્ણુસ્વ ફલસ્યેવ ચિત્તઃ સ્વાપાપરક્રમાત્ ।

સ સત્તાસન્નિવેશેન યઃ સ સર્ગં હૃતિ સ્થિતઃ ॥ ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-ચૈતન્યતત્ત્વ જ્યાં સુધી

× આ સુડતાળીસમા સર્ગમાં 'જેમ ગોરના ઇંડાના રસમાં પિચ્છ આદિ ભેદ રહ્યા છે, તેમ પ્રજ્ઞામાં જગત આદિ ભેદ રહ્યા છે' એવા પ્રકારનું બીલાના તથા શિલાના આખ્યાનનું તાત્પર્ય કહેવામાં આવ્યો.

પોતાના સ્વરૂપને જુદી બધ છે, ત્યાં સુધી જ તેમાં સૃષ્ટિ હોય છે, એમ જણાવવાને માટે બીલાનું દાંણત આપ્યું છે. ચૈતન્યનું બધું બીજ પ્રકારનું સ્પર્શ હોય એવા કમળી કલ્પાયેલી પોતાની સંતાની ગોઠવણથી આ સૃષ્ટિ ચૈતન્યમાં રહેલી છે, માટે ચૈતન્યની પારમાર્થિક સત્તા છે અને સૃષ્ટિની પ્રાતિભાસિક સત્તા છે, તેથી ચૈતન્યમાં કોઈ બંતો સ્વગત ભેદ નથી. દેશ, કાળ અને ક્રિયાઓ વગેરે પણ ચૈતન્યમય જ છે, માટે ચૈતન્યમાં 'આ અન્ય છે અને આ અન્ય નથી' એમ કહેવું ધટવું નથી.^{૪૨} સવળા શબ્દો, સવળા શબ્દોના અર્થો, તેઓની વાસનાઓ, અને તેઓથી થતી સકલ્પ-વિકલ્પરૂપ કલ્પનાઓ, તેઓનો બહુનાર ત્રણે અવસ્થામાં એક રૂપ હોવાથી સત્ય છે, માટે તેના જોવામાં આવતું આ જગત અત્યંત અસત્ છે, એમ પણ કેમ કહી શકાય ?^{૪૩} જેમ બીલાની અંદર રહેલો ગર્ભ આદિ આકાર નામ માત્રથી જુદો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જુદો નથી, તેમ ચૈતન્યમાં ચૈતન્યની સત્તાથી રહેલું આ જગત, નામમાત્રથી જુદું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જુદું નથી.^{૪૪} જેમ કૃળની અંદર રહેલી કૃળની જ ગર્ભાદિરૂપ સત્તા એક છતાં પણ અનેક જની ભાસે છે અને વિકારવાળી નહિ હોવા છતાં પણ વિકૃત જની ભાસે છે, તેમ ચૈતન્યની અંદર રહેલી ચૈતન્યની જ જગતરૂપ સત્તા એક છતાં અનેક જની ભાસે છે અને વિકારવાળી નહિ હોવા છતાં વિકૃત જની ભાસે છે.^{૪૫} જેમ ઝરીસામાં દેખાતું નગર, સાચા નગરથી જુદું નહિ છતાં પણ જુદા જવું પ્રતીત થાય છે, તેમ પ્રજ્ઞામાં રહેલું જગત, પ્રજ્ઞાથી જુદું નહિ છતાં પણ જુદા જવું પ્રતીત થાય છે, માટે શિલાની અંદર કારીગરના મનથી કલ્પાયેલા કમળવનનું દર્શાવ આપ્યું છે.^{૪૬} જેમ ચિતામણિમાં જુદા જુદા વિચારવાળા લોકોના મનોરથરૂપી કરોડો કૃળોનો સારી રીતે સમાવેશ છે, તેમ

પરમ ચૈતન્યરૂપ મણિમાં, જીવની કલ્પનાથી કલ્પાયેલાં કરોડો જગત રહેલાં છે.^૭ ચૈતન્યના ગર્ભમાં જ કાતરાયેલાં જીવંત આ વિસ્તીર્ણ જગત-રૂપી મોતી ચૈતન્યરૂપી દાખકામાં જ બધું તેથી જીવ હોય તેવું પ્રકાશે છે.^૮ જમ સૂર્ય પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરીને, દિવસને દેખાડે છે અને પોતાનું સ્વરૂપ ઢાંધી દધને રાત્રિને દેખાડે છે, તેમ ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય, પોતાના સ્વરૂપના ઢાંધા-થી જગતનાં ભાવને દેખાડે છે અને પોતાના સ્વરૂપના પ્રગટ થવાથી જગતનો અભાવને દેખાડે છે.^૯ જમ સમુદ્રના ગર્ભમાં ચક્રી તથા તરંગો આદિ ગતિના ભેદો સમુદ્રમાત્ર છતાં જીવ જવા જ પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યના ગર્ભમાં જગતના ભેદો ચૈતન્યમાત્ર છતાં જીવ જવા જ દેખાય છે, માટે શિલાની અંદર કારીગરના મનથી કલ્પાયેલા આકારનું દર્શાવ આપ્યું છે.^{૧૦} જો ચૈતન્યમાં જગત છે એમ કહો તો જમ શિલામાં કારીગરના મનથી કલ્પાયેલી પૂતળી છે તેમ છે, અને જો ચૈતન્યમાં જગત નથી એમ કહો તો જમ શિલામાં કારીગરના મનથી કલ્પાયેલી પૂતળી નથી તેમ છે.^{૧૧} ચૈતન્યરૂપ ગર્ભ, કે જ જગત હોય ત્યારે પણ હોય છે અને જગત ન હોય ત્યારે પણ હોય છે, તે જ સત્ય છે અને જગતનું મૂળ-તત્ત્વ પણ એ જ છે, માટે જગત પ્રજન્ય છે એમ પણ કહેવાય અને તે પ્રજા જ છે એમ પણ કહેવાય. જમ શિલાના ઉદરથી જીવો પાડીએ તો કમળવન આદિ શબ્દોનો અર્થ મુદ્દલ છે જ નહિ, તેમ ચૈતન્યથી જીવ પાડીએ તો, જગત મુદ્દલ છે જ નહિ. જમ શિલાના ઉદર ઉપર દદિ ન કરીએ તો કમળવન આદિ શબ્દોનો અર્થ અનેક અવયવોવાળો છે, તેમ ચૈતન્ય ઉપર દદિ ન કરીએ તો જગત શબ્દનો અર્થ અનેક અવયવોવાળો છે.^{૧૨, ૧૩} એટલા માટે જગત ચૈતન્યમય છે અને અદ્વિતીય છે. જમ કમળવન અનેક વિભાગોવાળું છતાં પણ શિલાના ઉદરરૂપે વિભાગો વગરનું છે, તેમ આ

જગત અનેક વિભાગોવાળું દેખાતાં છતાં પણ ચૈતન્યના ગર્ભરૂપે વિભાગો વગરનું જ છે.^{૧૪} જમ ઝાંઝવાનું જળ મૃગોની દદિથી નિર્મળ જળના સમૂહરૂપ છે અને વિદ્વાનોની દદિથી તો સૂર્યના તડકારૂપ જ છે; તેમ આ જગત અજ્ઞાનીઓની દદિથી દૈતરૂપ છે અને જ્ઞાનીઓની દદિથી તો પ્રજારૂપ જ છે. જમ ઝાંઝવાના પાણીમાં પડેલાં તડકાં સોયો હોવા છતાં મિથ્યા જળ જેવો દેખાય છે, તેમ સત્ય પ્રજારૂપ તમે મિથ્યા દેહરૂપે ભાસો છો, વાસ્તવિક રીતે તમે દેહાદિકરૂપ નથી જ.^{૧૫} જમ સમુદ્રનું ભરપૂર ઉદર અલનથી રહિત છતાં પણ તેનું જળ પ્રવાહી હોવાથી તે ગતિ કરતો હોય તેમ લાગે છે, તેમ ચૈતન્યનો ગર્ભ કલ્પનાથી રહિત છતાં પણ કલ્પનાવાળો જેવો જણાય છે.^{૧૬} જમ શિલાની અંદર કારી-ગરના મનથી કલ્પાયેલા શબ્દોનો તથા કમળો-નો સમૂહ, શિલામય છતાં પણ ન્યાં મુધી શિલા ન જાળખાય ત્યાં મુધી શિલામય નથી, તેમ ચૈતન્યની અંદર જીવના મનથી કલ્પાયેલું આ સઘળું જગત ચૈતન્યમય છતાં પણ, ન્યાં મુધી ચૈતન્યનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં મુધી ચૈત-ન્યસ્વરૂપ નથી. જમ શિલાના ગર્ભની અંદર કમ-ળવન રહે છે, તેમ પ્રજારૂપ શિલાની અંદર રહેલું, આ ઘાટું જગત પણ પ્રજાદદિથી જોતાં અખંડ છે, અદ્વૈત છે, સ્વચ્છ છે, જનમથી રહિત છે અને કમળવનની જમ થાંત જ છે.^{૧૭, ૧૮} જમ ચરજ્જતુ-નો તડકો જગતને પ્રકાશ આપે છે, તેમ નિર્મળ પ્રજા આ જગતને પ્રકાશ આપે છે અને જમ અમૃતના પ્રનાહથી ભરેલો સોમ્ય અંદ્રસ્ફુરે છે, તેમ પ્રજા જગતરૂપે સ્ફુરે છે.^{૧૯} પ્રજામાં સુપુત્રની પેઠે રહેલું આ જગત, શિલામાં કારીગરના મનથી કલ્પાયેલા કમળની જમ, અખાધિતપણાથી રહેતું નથી. અખંડ દદિથી જોએ તો, જમ પ્રજામાં પ્રજાપણું છે, તેમ જ પ્રજામાં આ જગત પણ છે.^{૨૦} જમ તરુ ને વૃક્ષ એ બે શબ્દોના અર્થમાં

લેહ નથી, તેમ જગત અને પ્રકાશ એ બે સખ્દો-
ના અર્થમાં લેહ નથી. જ આ સઘળાં પ્રકાંડો
છે તેઓ ચૈતન્યથી ભુદાં નથી.^{૨૧} જેમ ચૈતન્યનાં
જન્મ-મરણ વગેરે કદી પણ નથી, તેમ જગતનાં
જન્મ-મરણ વગેરે કદી પણ નથી. જેમ મરુભૂમિ
માં પડતો તાપ જ જળરૂપે દેખાય છે, તેમ પ્રકાશ
જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે.^{૨૨} જેમ વિચારદષ્ટિ-
થી જોતાં, ઝાંઝવાનું પાણી તડકારૂપ થઈ જાય
છે, તેમ વિચારદષ્ટિથી જોતાં, જગત શુદ્ધ પ્રકાશ
રૂપે જાય છે.^{૨૩} જેમ કરા વગેરે પદાર્થોના વિભાગો
કરતાં જળરૂપ થઈ જાય છે, તેમ મેરુ આદિ, ખડ
આદિ, છોડ આદિ, ચિત્ત આદિ અને સઘળું
જગત પણ, ઉત્તરોત્તર વિભાગદષ્ટિથી જોતાં પ્રકા-
શ જ થઈ જાય છે. મેરુ તથા તુલુ આદિ જે
પૃથ્વીકૃત-પદાર્થો છે તે અપૃથ્વીકૃત ભૂતોના સમૂહ
છે. જે અપૃથ્વીકૃત ભૂતો છે, તે જ ચિત્ત છે અને જે
ચિત્ત છે, તે પ્રકાશ છે. એવા ક્રમથી સ્થૂલ પદાર્-
થોના ક્રમે ક્રમે વિચાર કરતાં, અંતે જે રૂપ બાકી
રહે છે, તે પ્રકાશ છે. સૂક્ષ્મપણામાં પદાર્થનું જે
ભૂળ તત્ત્વ હોય છે, તે ભૂળ તત્ત્વ, તે પદાર્થના
સ્થૂલપણામાં વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે પ્રમાણે
જગતના ચિત્તરૂપ સૂક્ષ્મપણામાં જે પ્રકાશરૂપ ભૂળ
તત્ત્વ છે, તે ભૂળ તત્ત્વ વિદ્વાનોને જગતના સ્થૂલ-
પણામાં અધિક સ્પષ્ટ દેખાય છે. જેમ પરમાણુ-
રૂપે રહેલી રસશક્તિ સ્થૂલ જળમાં સ્પષ્ટ જણાય
છે, તેમ અતિસૂક્ષ્મ પ્રકાશશક્તિ સ્થૂલ જગતમાં
અતિ સ્પષ્ટ જણાય છે. જેમ રસશક્તિ એક જ
છતાં ખડ, છોડ, લતાઓ તથા સ્થૂલ જળ વગેરે
અનેક પ્રકારથી ઉદય પામે છે, તેમ પ્રકાશપણું
એક જ છતાં, જગત સંબંધી પદાર્થોરૂપે અનેક
પ્રકારથી ઉદય પામે છે. જેમ નીલ, પીત આદિ
રૂપોની વિચિત્રતાઓમાં અતિ સૂક્ષ્મપણાવાળું

રૂપ સામાન્ય એક જ છે, તેમજ સખ્દ આદિ
ગુણોમાં અતિ સૂક્ષ્મપણાવાળી પ્રકાશતા એક જ
છે. જેમ મોરના ભૂળતત્ત્વરૂપ ઈંડાના રસમાં
પીંછાંઝાનો સમૂહ, પાંખો તથા કંકણપણું હોય
છે, તેમ મેરુ આદિ પદાર્થો પોતાના ભૂળતત્ત્વરૂપ
ચિત્તમાં છે અને ચિત્ત પોતાના ભૂળતત્ત્વરૂપ પ્રકા-
શમાં છે. જેમ મોરના ઈંડાના રસમાં વિચિત્ર
પીંછાંઝાનો સમૂહ છે, તેમ ભૂળતત્ત્વરૂપ પ્રકાશમાં
આ સઘળું જગત છે. જેમ ઈંડાનો રસ અને મોર
લેહદષ્ટિથી જોતાં ભુદું ભુદું છે, તેમ પ્રકાશ અને
જગત લેહદષ્ટિથી જોતાં ભિન્ન ભિન્ન છે. જેમ
ઈંડાનો રસ અને મોર લેહદષ્ટિથી જોતાં ભિન્ન
ભિન્ન છે, પણ વિચારદષ્ટિથી જોતાં એક જ છે,
તેમ પ્રકાશ અને જગત લેહદષ્ટિથી જોતાં ભિન્ન
ભિન્ન છે પણ વિચારદષ્ટિથી જોતાં એક જ છે.
પ્રકાશની અદ્વૈત સત્તા પારમાર્થિક છે અને જગત-
રૂપ પ્રમતી દ્વૈતસત્તા પ્રાતિભાસિક છે. જે જગ-
તની તથા પ્રકાશની સત્તા સરખી હોય, તે વિરોધ
આવે છે; પણ પ્રકાશની પારમાર્થિક સત્તા અને
જગતની પ્રાતિભાસિક સત્તા માનવાથી કશો
વિરોધ આવતો નથી.^{૨૪-૨૬} કાર્યોનું તથા કાર-
ણોનું જે ભૂળ તત્ત્વ છે, તે ભાવરૂપ છે અને જે
ભાવ છે તે પ્રકાશ છે, એમ સમજો. પ્રકાશની
સત્તા અને જગતની સત્તાને ઢેલણે એક સરખી
માને છે, પણ તે સંભવિત નથી.^{૨૭} જેવા ઈંડાના
રસને અને મોરને સંબંધ છે, તેવા ચૈતન્ય અને
જગતને સંબંધ છે. જેમ મોરમાં ઈંડાનો રસ
સરખી રીતે રહ્યો છે, તેમ જગતમાં ચૈતન્ય
સરખી રીતે વ્યાપીને રહેલું છે. જેમ ઈંડાના રસમાં
મોર લીન છે, તેમ ચૈતન્યમાં જગત લીન છે
એમ વિચારો. અનેક પ્રકારના પદાર્થોના ભ્રમ-
રૂપી પીંછાંઝાથી પૂર્ણ આદિ ચૈતન્યરૂપી
ઈંડાનો રસ જગતરૂપી મયૂરને ઉત્પન્ન કરે છે,
માટે જગતરૂપી મયૂરનું જે રૂપ છે તે કંઈ જ નથી,
પણ તે ચૈતન્યરૂપી ઈંડાના રસનું રૂપ છે. જેમ

- પૃથ્વીકૃત એટલે પાંચ પ્રકારના ભૂતોના અનેક પદાર્થો.
જગતમાં દેખાતા સર્વ પદાર્થો આકાશ, વાયુ, તેજ,
જળ અને પૃથ્વીના બનેલા છે.

મેર વાસ્તવિક રીતે ઈંડાના રસની સત્તાથી
ભિન્ન સત્તાવાળો નથી; તેમ જગત વાસ્તવિક રીતે
બ્રહ્મની સત્તાથી ભિન્ન સત્તાવાળું નથી. માટે
બ્રહ્મનો અને જગતનો ભેદ સંભવે જ કેમ? ^{૨૪૩૫}

નાના પદાર્થભ્રમપિચ્છપૂર્ણા જગન્મયૂરાંહર-
સચ્ચિદાદ્યા । મયૂરરૂપત્વમયૂરનંતઃ સત્તાપદં વિદ્મિ
કુતોજસ્તિ ભેદઃ ॥ ૩૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વોર્ધનો 'ચિદ્ધનોપદેશ'
એ નામનો સર્ગ ૪૭. એ સમાપ્ત

ઠ સર્ગ ૪૮ મો ^{૨૪૩૬}

દશ્યથી ભિન્ન બ્રહ્મનું વર્ણન

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યત્રાનુદિતરૂપાત્મસર્વમસ્તીદમાંતતત્ત્વ ।

મયૂર ઇવ વીજેતસ્તદદંતાદિગાદિ ચ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! પરમ
તત્ત્વ કે જમાં ઈંડાની અંદર રહેલા મેરની જમ
આ અંદંતા વગેરે તથા દિશાઓ વગેરે સઘણું
ફેલાયેલું જગત, ત્રણે કાળમાં કદી ઉત્પન્ન થયું જ
નથી, તે જ શુદ્ધ તત્ત્વ ઉપરના દદાંતના તાત્પ-
ર્યનો વિષય છે. જમાં વાસ્તવિક રીતે કંઈ પણ
ઉત્પન્ન થયું નથી, તેમાં જ સઘણું જગત અવિ-
દ્યાથી છે; અને તે જ તત્ત્વ આ દેહમાં પણ
પ્રાણરૂપ થઈને વિષય સંબંધી સુખોરૂપે તથા
વિચિત્ર ભોગોરૂપે સ્ફુરે છે. વિષયસુખોના અનુ-
ભવના બળથી અનુમાન કરી લેવું કે તે સઘણાં
સુખોના આધાર એક કેવળ પૂર્ણ આનંદ છે.
મુનિઓ, દેવતાઓ, ગણેશ, સિદ્ધો તથા મંહપિ-
ઓ પોતાના તે સ્વરૂપશ્રુત નિરતિશય આનંદ-
નો સ્વાદ લેતાં સર્વદા તુરીયપદ (સમાધિ)માં

રહે છે. ^{૨૪૩૭} એ સુખ સર્વ લોકોના અનુભવમાં
નથી આવતું; તેનું કારણ દશ્યોના તથા દર્શનોના
આસક્તિ અને પ્રાણના ચલનથી થયેલો વિક્ષેપ
છે. એ આસક્તિ અને વિક્ષેપને ટાળવાને માટે
યોગીઓ નાસિકાની ટોચ પર દષ્ટિને શાકી રાખે
છે અને પ્રાણના નિરોધમાં તત્પર રહે છે. જ્યોને
વ્યવહારોમાં રહેતાં છતાં પણ બાહ્ય વિષયોના
સત્યપણાની ભાવના જરા પણ રહેતી નથી; જ્યો
દશ્યોના તથા દર્શનોના સંબંધના ત્યાગરૂપ
સમાધિમાં રહે છે અને જમ ચિત્તમાં આવેખેલાં
માણસોનાં પ્રાણ કે મન ચલિત થતાં નથી, તેમ
જમનાં પ્રાણ કે મન ચલિત થતાં નથી, તેઓ
જમાં મનના તથા દશ્યના સંબંધોનો ત્યાગ છે
એવા અતિશય મોટા આનંદ (ભૂમાનંદ)રૂપ
પદમાં તુલ્યપણાથી રહે છે. જમ ઈશ્વર અંદર
સર્વદા સ્વરૂપાનંદમાં સ્થિર રહે છે અને બહાર
માયાથી જગતની વ્યવસ્થાનું પાલન કરે છે, તેમ
બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો અંદર બ્રહ્માકાર અખંડ વૃત્તિ
રાખે છે અને બહાર ચિત્તા તથા દશ્યોના
ચલનથી વ્યવહારની સ્થિતિને પણ રાખે છે. ^{૨૪૩૮}
જમ ચંદ્રનાં સ્વરૂપ કિરણો પાંદડાને આનંદ
આપે છે, તેમ બ્રહ્મવેત્તાઓને વ્યવહારમાં
દશ્યોના તથા દર્શનોના સંગમરૂપ ત્રિપુટીમાં
પણ પ્રગટ થતો નિરતિશય આનંદરૂપ આત્મા
આહ્વાદ આપે છે; માટે તેઓને સંધેળો વ્યવહાર
સુખરૂપ જ લાગે છે. એ લોકોને અંદર સ્વરૂપનું
સુખ તો સદાને માટે કાયમ જ હોય છે. બિંબથી
દૂર ગયેલા અને ભીંત ઉપર નહિ પડેલા ચંદ્રના
તેજનું જવું નિર્વિક્ષેપરૂપ છે, તેવું શુદ્ધ તત્ત્વનું
નિર્વિક્ષેપરૂપ છે. એ આત્મતત્ત્વ દશ્ય પણ નથી,
ઉપદેશને લાયક પણ નથી, અત્યંત સમીપ પણ
નથી, દૂર પણ નથી; પરંતુ કેવળ અનુભવથી
પ્રાપ્ત થાય એવું શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે. હે રામચં-
ચંદ્રજી! દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, ચિત્ત, વાસના, જીવ
ચલન, દશ્ય, જગત, કાર્ય, કારણ, મધ્ય, શન્ય,

x આ અડતાળીસમા સર્ગમાં જેની સત્તા, જેની
સ્થિતિ અને જેનું સુખ કલ્પિત પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબિત
થાય છે, તે બ્રહ્મનું સર્વ દશ્યથી અલગ પાડીને વર્ણન
કરવામાં આવશે.

અરાત્ય, દેશ, કાળ અને વસ્તુ વગેરે કંઈ કહેતાં કંઈ પણ નથી. જે કંઈ છે તે પ્રકાશ છે, બીજું કંઈ નથી. આત્મપદ દેહાદિ સઘળી ઉપાધિઓથી રહિત છે અને હૃદયના સેકડો ટોશોથી પણ રહિત છે. ૮-૧૩ હૃદયમાં જેના હોવાથી જ આ સઘળું દશ્ય સ્ફુરે છે, તે જ આત્મપદ છે. એ આત્મતત્ત્વ માયાથી રાખલ પણ નથી, પ્રલયરૂપ પણ નથી, વસ્તુ આદિ રૂપ પણ નથી અને આલોકમાં કે પરલોકમાં વાયુ વગેરેથી થતા શોષણ વગેરે વિકારોથી કદી પણ પોતાના સદૃશપ્રમાણી બ્રહ્મ થતું નથી. જેમ હજારો ધડા ફૂટી જતાં પણ આકાશ ખંડિત થતું નથી, તેમ હજારો દેહો જન્મતાં તથા મરતાં પણ સર્વજ્ઞ અધિદાનરૂપ એ આત્મતત્ત્વ ખંડિત થતું નથી. હે આત્મવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રજી! જે કે સઘળું દેહાદિક દશ્ય પણ આત્મા જ છે, તો પણ કેવળ સમજણના ફેરફારને લીધે બાહ્ય જરા ભૂલું હોય એમ પ્રતીત થાય છે. જે અવણાદિથી વિકાસ પામેલી બુદ્ધિથી બાહ્યમાં આવે, તો સઘળું જગત આત્મમય જ છે. તમે રાજને યોગ્ય વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ શાંત રહેો અને મમતાથી રહિત રહેો. જે કંઈ આ સ્થાવર-જંગમ જગત બોવામાં આવે છે, તે સઘળું પ્રકાશ છે કે જે પ્રકાશ ધર્મેથી રહિત છે, શુભોથી રહિત છે, નિર્મળ છે, નિર્વિકાર છે, આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, નિત્ય છે, શાંત છે અને સમ છે. ૧૪-૧૯ હે રામચંદ્રજી! કાળ, ક્રિયા, કરણ, કર્તા, નિદાન, કાર્ય, જન્મ, સ્થિતિ, પ્રલય અને સ્મરણ ઇત્યાદિ જે કંઈ છે તે સઘળું પ્રકાશ છે, એમ આત્મદષ્ટિથી જોયા કરશે તો, તમને ફરીવાર પણ સંસારમાં શ્રમણ પ્રાપ્ત થશે કે? નહિ જ થાય. તમે સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞરૂપ જ છો. ૨૦

કાલક્રિયાકરણકર્તૃનિદાનકાર્ય જન્મ સ્થિતિ પ્રલયસંસ્મરણાદિ સર્વમ્ । વ્રક્ષેતિ દૃષ્ટવત એવ ત્વાત્મદૃષ્ટ્યા ભૂયોપિ કિં અમળમંગ સમંગ એવા ॥

સર્ગ ૪૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો

સંસારવિચાર

॥ રામ ઉવાચ ॥

યદિ નાસ્તિ વિકારાદિ વ્રહ્મ વ્રહ્મણિ વૃંદિતે । તદિદં કથમામાતિ માવામાવમપં જગત્ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-હે મહારાજ ! વિશાળ પ્રકાશમાં જે વિકારાદિક ન હોય, તો આ જન્માદિક વિકારોવાળું જગત કેમ પ્રતીત થાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી ! જે થયા પછી પાછી પ્રથમની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ એવો સ્વરૂપનો જે ફેરફાર, તે વિકારાદિક કહેવાય છે, જે જે દૂધ વગેરે પદાર્થોમાં બોવામાં આવે છે. દૂધ હીં થયા પછી પાણું દૂધપણને પ્રાપ્ત થતું નથી માટે વિકારવાળું કહેવાય છે. મોઢાસ્વરૂપ પ્રકાશ તો આદિમાં, અંતમાં તથા મધ્યમાં નિર્મળ પ્રકારૂપ જ રહે છે. માટે જેમ દૂધ આદિ પદાર્થમાં વિકારીપણું છે, તેમ પ્રકાશમાં વિકારીપણું નથી. જે વસ્તુ આદિથી, અંતથી તથા નિર્માણથી રહિત હોય, તેમાં વિકારનો સંભવ હોય જ નહિ. આદિમાં તથા અંતમાં સમતાથી જ રહેનારા પ્રકાશની ક્ષણભાગમાં જે આ જગતરૂપ વિકૃતિ બોવામાં આવે છે, તે વિકૃતિ નથી પણ નિવૃત્તિ જ છે; કેમકે નિર્વિકારમાં વિકૃતિ સંભવ જ નહિ. ૨-૫ પ્રકાશમાં દશ્ય પણ નથી અને દર્શન પણ નથી; માટે જગત પ્રકાશનો સ્પર્શ કરતું જ નથી. જે તત્ત્વ-સૂત્રોધથી રહિત અને કેવળ ચેતન્યરૂપ છે, તે જ 'પ્રકાશ' એ શબ્દથી કહેવાય છે. જે વસ્તુ આદિમાં તથા અંતમાં મૂળ સ્થિતિથી જ રહેતી

* આ યોગશ્લોકસમાસમાં સર્ગમાં વિવરેણ વિકારોથી વિશ્વલક્ષણ, અબોધથી જ અવિદ્યારૂં હોવું અને મોઢા થાય ત્યારે ન હોવું, એ કહેવામાં આવશે.

* વિવત્ એટલે પ્રતિભાસ હોય તેથી બેવડું દેખાવું તે બ્યારે વિકૃતિ એટલે વિકાર વાસ્તવિક છે; જેમકે દૂધનું હીં દેખાવું બરાબર છે, પણ દોરગતો સપ દેખાવો તે બરાબર નથી.

હોય, તે વસ્તુ નિર્વિકાર જ હશેવાય છે. એવી વસ્તુની અંદર મધ્યમાં જ અન્યપણુ દેખાય છે, તે કેવળ અજ્ઞાનથી જ દેખાય છે.^{૧૦} આત્મા તો સર્વ દેશમાં તથા સર્વ કાળમાં અને આદિ, અંત તથા મધ્યમાં સમાન જ છે. એ આત્મતત્ત્વ પોતે કદી પણ અન્યપણુને પ્રાપ્ત થતું નથી.^{૧૧} આ આત્મા રૂપથી રહિતપણુને લીધે, એકપણુને લીધે અને નિત્યપણુને લીધે જન્મ, વૃદ્ધિ તથા ક્ષય આદિ ભાવવિકારોને કદી પણ વશ થતો નથી.^{૧૨}

રામ બોલ્યા:-અર્થાત નિર્મળ પ્રકર સર્વદા એકરૂપે જ રહેલું હોય, તો તેમાં તેથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળી અવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કેમ સંભવે, કે જથી જગતરૂપ વિવર્ત થાય ?^{૧૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! આ સર્વ જગત પ્રકર જ હતું, પ્રકર જ છે અને પ્રકર જ હશે, કે જે પ્રકર નિર્વિકાર છે અને આદિથી તથા અંતથી રહિત છે. અવિદ્યા સુદૃઢ છે જ નહિ, એવો સિદ્ધાંત છે.^{૧૪} 'પ્રકર' ઇત્યાદિ નામો આપીને વાચ્યનો તથા વાચકનો જે ક્રમ બાંધવામાં આવ્યો છે, તે પણ ઉપદેશને માટે કલ્પિત જ છે, માટે તેથી કોઈ જાતનું દ્વેત થાય છે, એમ સમજવું નહિ.^{૧૫} તમે, હું, જગત, દિશાઓ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને અંશિ વગેરે જે કંઈ છે, તે સઘળું આદિથી તથા અંતથી રહિત પ્રકર જ છે, અવિદ્યા જરા પણ નથી.^{૧૬} હે રામચંદ્ર ! અવિદ્યા એ કેવળ નામ માત્ર જ છે, ભ્રમ માત્ર જ છે અને સુદૃઢ છે જ નહિ એવો સિદ્ધાંત છે. અવિદ્યા કે જે સુદૃઢ છે જ નહિ તે સાચી કેમ થાય ?^{૧૭}

રામ બોલ્યા:-આપે ગઈ કાલે કહેલા ઉપશમ પ્રકરણમાં તો 'અવિદ્યા છે' એમ સ્વીકાર કરીને તેનો વિચાર ચલાવ્યો છે અને આજ 'અવિદ્યા છે જ નહિ' એમ કેમ કહો છો ?^{૧૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! તમે આટલા કાળ સુધી અજ્ઞાની હતા, તેથી આ અર્થ વિનાની યુક્તિઓથી તમને સમજાવ્યા છે. 'આ

અવિદ્યા છે' અને 'આ જીવ છે' ઇત્યાદિ કલ્પનાનો ક્રમ પ્રકરેતાઓએ અજ્ઞાની લોકોને સમજાવવા માટે જ કલ્પેલો છે. જ્યાં સુધી મન પ્રમેદ પામ્યું ન હોય ત્યાં સુધી અવિદ્યા વગેરે શાસ્ત્રીય વ્યવહારની કલ્પના વિના, સેંકડો બરાડા પાડવાથી પણ તે પ્રયોધને પામે નહિ.^{૧૯} જીવને યુક્તિથી જ સમજાવીને આત્મામાં જોડવામાં આવે છે. ધારેલું કાર્ય જવું યુક્તિથી સિદ્ધ કરી શકાય છે, તેવું સેંકડો ચત્નોથી પણ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી. જે પુરુષ બોધ વિના દુર્ભૂતિ પુરુષની પાસે 'સઘળું પ્રકર છે' એમ બોલે તે પુરુષ હુંકાને મિત્ર સમજીને તેની પાસે પોતાના દુ ખતું નિવેદન કરે છે, એમ સમજવું.^{૨૦-૨૧} મૂઠને યુક્તિથી સમજાવાય છે અને સમજીને તત્ત્વથી સમજાવાય છે. યુક્તિથી સમજાવ્યા વિના મૂઠને સમજાવ્યું આવે નહિ.^{૨૨} આટલા કાળ સુધી તમે અપ્રયુક્ત હતા, તેથી તમને યુક્તિઓથી સમજાવ્યા છે. હવે તમે પ્રયુક્ત થયા છો, માટે તત્ત્વથી સમજાવું છું. હું પ્રકર છું, ત્રૈલોક્ય પ્રકર છે, તમે પ્રકર છો અને દરેકો પણ પ્રકર છે, બીજી કોઈ કલ્પના જ નથી; માટે જમ ઇચ્છા હોય તેમ વ્યવહાર કરો.^{૨૩, ૨૪} વ્યવહારથી વાસ્તવિક પ્રકરપણુની હાનિ થતી નથી. આ સઘળું જગત પ્રકરમાત્ર જ છે, કે જે પ્રકર સઘળી બ્રાંતિઓના બાધના અવધિરૂપ છે, ઇન્દ્રિયો આદિથી અગમ્ય છે અને મહાચૈતન્યરૂપ છે. જે કંઈ છે તે પ્રકર જ છે, એવી દૃઢ્યમાં દૃઢ ભાવના રાખીને વ્યવહાર કરશો તો પણ તેથી લપાસો નહિ. હે રામચંદ્રજી ! તમે જોમા રહેતાં, ચાલતાં, ઘાસ લેતાં અને સૂતાં પણ દૃઢ્યમાં 'હું' સ્વયં પ્રકાર, ચૈતન્ય અને વ્યાપક પરમાત્મા જ છું' એવો અનુભવ કર્યો કરો. તમે મમતા વિતાવો, અહંકાર વિના અને સારી પેઢે બુદ્ધિમાન હો, તો શાંત, સર્વ પદાર્થોમાં રહેલ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકરરૂપ થાઓ. આદિથી તથા અંતથી રહિત અને સ્વયં પ્રકાર જે પરમપદ છે, તે તમે જ છો.

તમે સર્વવ્યાપક છો, એકરૂપ છો અને સુદૃઢ બોધ-
મય છો. બ્રહ્મ, આત્મા, તુરીય, અવિદ્યા તથા
પ્રકૃતિ ઇત્યાદિ શબ્દોથી જે કંઈ કહેવાય છે, તે
સધણું અભિન્ન સદૃશ ન છે. જેમ સેકંડો ઘડા-
માં માટી એક છે, તેમ સેકંડો પદાર્થોમાં બ્રહ્મ
એક ન છે. ^{૨૪-૨૮} જેમ ઘડો માટીથી બુદ્ધો નથી,
તેમ જગત આત્માથી બુદ્ધ નથી. ઘડો જેમ
માટીમય ન છે, તેમ સધણું જગત આત્મસ્વ-
રૂપ ન છે. ^{૨૯} જેમ પાણીની ચક્રી થાય છે, તેમ
આત્માનો જે વિવર્ત થયો છે, તે જ જગત એ
શબ્દથી કહેવાય છે; એટલા માટે જે કંઈ છે, તે
આત્મા ન છે. જેમ ચલન અને પવન એ બન્ને
નામથી બુદ્ધ છે પણ સત્તાથી બુદ્ધ નથી, તેમ
આત્મા અને અવિદ્યા એ બેઉ નામથી ભિન્ન છે
પણ સત્તાથી ભિન્ન નથી. ^{૩૦, ૩૧} આત્માનો અને
જગતનો ભેદ અજ્ઞાનથી જ થયો છે; માટે તે
બોધથી મટી જાય છે જેમ રત્નબાંધેથી સર્પ
અજ્ઞાનથી જ સત્તાવાળો દેખાય છે, તેમ આત્મા-
માં થયેલ જગત અજ્ઞાનથી જ સત્તાવાળું દેખાય
છે. ^{૩૨} ચૈતન્યરૂપ ક્ષેત્રમાં કલ્પનારૂપ જે બીજ
પડયું છે; તેથી ચિત્તરૂપી અકુર થાય છે અને તે
અકુરમાંથી સંસારરૂપ વનખંડ ઉત્પન્ન થાય છે.
જે કલ્પનારૂપી બીજ આત્મજ્ઞાનથી બળી જાય
તો પછી તે વાસનારૂપી જળથી સારી રીતે ચૂલ-
પૂર્વક સિંચાતા છતાં પણ, ચિત્તરૂપી અકુરને
ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થતું નથી. ^{૩૩, ૩૪} જો
ચૈતન્યરૂપ ક્ષેત્રમાં કલ્પનારૂપ બીજ ન પડે, તો
ચિત્તરૂપી અકુરે ઉત્પન્ન થતા નથી, કે જે
અકુરમાંથી સુખ-દુઃખોરૂપી ક્ષણવાળાં ચરીશ-
રૂપી વૃક્ષો ઉત્પન્ન થાય છે. ^{૩૫} દ્વૈત અસત છે,
પ્રાંતિથી જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે, અજ્ઞાન-
થી જ ઉત્પન્ન થયું છે અને બોધથી નષ્ટ થાય છે,
માટે દ્વૈતને તજી દો; કેમકે તમે બોધને પ્રાપ્ત
થયા છો. તમે આત્મભાવના વૈભવથી નિર્ભય-
સ્વરૂપ થઈ જાઓ. દુઃખ તો ત્રણ કાળમાં નથી,

એ મારો છેલ્લો ઉપદેશ છે. ^{૩૬}
દિત્ત્વં જગત્યસદુપાત્તમવોધજાતં વોધક્ષયં
જહિહિ વોધમુપાગતોસિ । આત્મૈકમાવવિમ્બેન
મવામયાત્મા નાસ્ત્યેવ દુઃખમિતિ નઃ પરમાર્થસારઃ
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
અકરણના પૂર્વાધનો 'સંસૃતિ-
વિચારયોગ' એ નામનો
'સર્ગ' ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો

ઈન્દ્રિયસંવેદનવિચાર
॥ રામ ઉવાચ ॥
જ્ઞાતં જ્ઞાતવ્યમશિલં દૃષ્ટં દ્રષ્ટવ્યમશ્વતમ્ ।
પરેણ પરિપૂર્ણઃ સ્તો બ્રહ્મજ્ઞાનામૃતેન વે ॥૧॥
રામ બોલ્યા:—હે પ્રભો! જે કંઈ જાણવાનું
હતું તે સધણું જાણી ચૂક્યું અને જે કંઈ જોવાનું
હતું તે સંપૂર્ણ રીતે જોવાઈ ચૂક્યું. આપના
બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી પરમ અમૃતથી અમે પરિપૂર્ણ
થયા છીએ. પૂર્ણબ્રહ્મમાંથી ઉપાધિમાં પ્રવેશ
કરીને, નમની અણી સુધી ભરપૂર થયેલું આ
જીવનું સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મ ન છે. પૂર્ણ-
બ્રહ્મમાંથી અનુક્રમે જે આકાશાદિક ઉત્પન્ન થાય
છે તે પણ પૂર્ણરૂપ જ ઉત્પન્ન થાય છે. વાસ્તવિક
રીતે પૂર્ણબ્રહ્મથી પૂર્ણતાવાળું જીવતત્ત્વ જે
અખંડ એકચથી ભરપૂર થાય તો કલ્પિત અપૂર્ણ-
તારૂપી ભ્રમ ટળી જાય છે અને પૂર્ણમાં પૂર્ણ પણ
જ રહે છે. ^૨ હે મહારાજ! ઘણા લોકોના બોધને
વધારવાને માટે, હવે એક વાત હું આપને સહ-
જ પૂછું છું; માટે પિતા જેમ બાળકના ઉપર
કોપ ન કરે, તેમ આપ મારા ઉપર કોપ ન કરશો.
જ્ઞાન, આંખ, આમડી જીભ અને નાક એ મરણ
પામેલા પ્રાણીના ચરીરમાં હોવા છતાં પણ
x આ પચાસમા સર્ગમાં સિંચરીરીની ઉત્પત્તિ
અને ઇન્દ્રિયોદ્ધાર બહારના વિષયો અદર
કેમ કહેવામાં આવશે.

અને પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાતાં હોવા છતાં પણ પોતા-
પોતાના વિષયોને કેમ બાંધતાં નથી? અને જીવ-
તાં માણસોના શરીરમાં એ પોતાપોતાના વિષયો-
ને કેમ બાંધે છે? એ કહેશે કે, 'ઇન્દ્રિયો ગોલ-
કાથી જુદી છે, તેઓ જીવતા માણસના શરીર-
માં જ રહે છે અને તે ઇન્દ્રિયો પોતે બહાર નીકળી
ઘટાદિકના બાહ્યપણાનો અનુભવ કરીને પાછી
અંદર પેસીને તે અનુભવને કહે છે' તો એ વાત
ઘટતી નથી, કેમકે તેઓમાં ચેતનપણું પણ નથી
અને કહેવાતું સામર્થ્ય પણ નથી. એ કહેશે
કે, 'ઇન્દ્રિયો બહારના ઘટાદિક પદાર્થને દૃશ્યમાં
લઈ જઈને સ્થાપે છે' તો એ વાત પણ ઘટતી નથી
કેમકે દૃશ્યમાં પદાર્થોનું સ્થાપન યત્ર હોય, તો
દૃશ્યમાં વારંવાર તે પદાર્થોનો અનુભવ થેના
બેધએ. ઘટાદિક પદાર્થો દૃશ્યમાંથી પાછા બહાર
નીકળતા પણ એવામાં આવતા નથી. એ કહે-
શે કે, 'ઘટાદિક વિષયો પ્રથમ ચક્ષુ આદિ
ઇન્દ્રિયોને પોતાના પ્રદેશમાં ખેંચે છે અને પછી
તે ખેંચાયેલી ઇન્દ્રિયો, વિષયોને વી ઠીને દૃશ્યમાં
રહેલા લોકતાની પાસે કાંઈ અંશથી અંદર લાવે
છે' તો એ વાત પણ ઘટતી નથી. ઘટાદિક વિષયો
ગોલકોના પ્રદેશો સુધી આવતા નથી; માટે
તેઓ ઇન્દ્રિયોને શી રીતે ખેંચી શકે? ઇન્દ્રિયો
રજ્જુની પેઠે ઘટાદિક વિષયોને વી ઠાય છે, એ
વાત પણ મનાય નહિ એવી છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રદે-
શમાં ઘટેલી લોકોની બે સળીઓની જેમ ઘટા-
દિક વિષયો અને ઇન્દ્રિયો ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં
રહે છે, માટે તેઓ એકબીજાને ખેંચતાં નથી.
તેમજ એકબીજાનો સંયોગ પણ થતો નથી. નેત્ર
વગેરે અદ્ય છિદ્રોમાં ઘટાદિક સ્પૃશ્યપદાર્થોનો
પ્રવેશ થાય, એ પણ અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. હે
મહારાજ! હું બણતો હોવા છતાં પણ મૂર્ખ
લોકોને સમજાવું પડે એટલા માટે આવા વિષયો
વારંવાર પૂછું છું, માટે આપ દયા કરીને
સંપૂર્ણ રીતે તેના ઉત્તર આપશો. ૩-૮

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—'ઇન્દ્રિયો ગોલકાથી જુદી
નથી' એ વાત તો બહુ જ સાધારણ છે. એમ
જ કહો કે ઇન્દ્રિયાદિ, ચિત્તાદિ અને ઘટા-
દિક કાંઈ પણ નિર્મળ ચેતન્યથી જુદું સંભવતું
જ નથી. એ કલ્પનાથી દ્રશ્યની અને દૃશ્યની
વ્યવસ્થા માનતા હો, તો પૂર્વપૂર્વની વાસનાઓ-
ને અનુસારે ઇન્દ્રિયાદિકથી ગોઠવાયેલા લિંગ-
શરીરની કલ્પના પણ ઘટે છે માટે કશો વિરોધ
આવતો નથી. ચેતન્ય કે જે આકાશ કરતાં પણ
અતિ સ્વચ્છ છે, તેણે ચેતન્યપણાને લીધે પોતા-
ના જ સ્વરૂપને પૂર્વપૂર્વની વાસનાઓના અનુ-
સારે લિંગશરીરરૂપે કલ્પી લીધું છે, કે જે લિંગ-
શરીર જગતની સ્થિતિના મૂળપણાને પ્રાપ્ત થયું
છે અને જના અવધવોમાંથી ઇન્દ્રિયાદિક તથા
ઘટાદિક ચયેલ છે. ઇન્દ્રિય દ્વારા બહાર નીકળેલું
લિંગશરીરમાંનું ચિત્ત ઘટાદિકમાં વ્યાપીને પોતા-
ની વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા ઘટાદિકને બાહ્ય
જના આકારથી દૃશ્યમાં લઈ જઈને દેખાડે છે;
જેથી કાળાંતરમાં સ્મૃતિ થાય છે અને સ્વપ્નમાં
અંદર રહેલાનો જ બાહ્યપણાથી અનુભવ થાય
છે. મરેલા શરીરમાંથી તો લિંગશરીરરૂપી જીવ
પોતાની કલ્પનાથી જ નીકળી બાહ્ય છે, માટે
ઘટાદિક પદાર્થોને દેખાડવા વગેરેનું સામર્થ્ય
રહેતું નથી. આ રીતે સધળા દોષોનો પરિહાર
થાય છે. ૧-૨

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! લિંગશરીર
કે જે હંમેશા અક્ષાંડોને બનાવવાનો શક્તિ-
વાળ છે અને અક્ષાંડોનાં પ્રતિબિંબો લેવાને
દર્પણરૂપ છે તેનું રૂપ કેવું છે, તે કહો. ૧૩

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—નહિ બાણમાં આવેલું
અક્ષતત્ત્વ લિંગશરીરનું મૂળ છે, કે જે અક્ષતત્ત્વ
આદિથી તથા અતથી રહિત છે, નિર્દોષ છે, સુદૃઢ
ચેતન્યમાત્ર છે અને કલ્પનાઓથી રહિત છે. ૧૪
એ અક્ષતત્ત્વ આકાશાદિ ભૂતસૂક્ષ્મોને ઉત્પન્ન કરી-
ને અપૃચ્છિત ભૂતસૂક્ષ્મોથી લિંગશરીરને અને

પંચીકૃત ભૂતસફ્રમેથી પ્રજ્ઞાંકને સજ્જને લિંગચ-
રીરની અંદર પ્રતિબિંબરૂપ કદપના કરીને અભિ-
માનથી પ્રાણોનું ધારણ કરે છે અને જીવ કહેવાય
છે. એ જીવ આ શરીરમાં વાસનાઓ વધવાથી
યોજાય છે અને પુષ્ટ થઈને બહારના તથા અંદ-
રના વ્યાપારો કરે છે. એ જ જીવ અહંભાવ ધર-
વાથી અહંકાર કહેવાય છે, મનન કરવાથી મન-
કહેવાય છે, બોધ કરવાથી તથા નિશ્ચય કરવાથી
બુદ્ધિ કહેવાય છે, દંશ્યભૂત યવાથી ઇન્દ્રિય કહે-
વાય છે, ^{૧૫, ૧૬} દેહની ભાવનાથી દેહ કહેવાય છે
અને ઘટની ભાવનાથી ઘટ કહેવાય છે. સુષળા
વ્યાપારોમાં સાધારણપણાંરૂપ સ્વભાવ ઉપરથી
વિદ્વાનો તેને જ લિંગચરીર કહે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયના
વ્યાપારથી બહુનારપણું, કર્મેન્દ્રિયના વ્યાપાર-
થી કર્તાપણું, તે તે વ્યાપારોના ફળભૂત સુખ-
દુઃખોના આશ્રયપણાથી ભોક્તાપણું અને સર્વ-
નો ઉદાસીનપણાથી પ્રકાશ કરવાથી સાક્ષીપણું,
હત્યાદિ ધર્મેને અધ્યાસથી પોતામાં લેનારો જ
અનુભવ છે, તે અનુભવ ચૈતન્યનું પ્રાધાન્ય લઈ
ને જીવ કહેવાય છે અને જડભાગનું પ્રાધાન્ય
લઈને લિંગચરીર કહેવાય છે. ^{૧૭, ૧૮} એ જીવ બુદ્ધિ-
ના આકારોના કાળના ભેદથી ભેદ થવાને લીધે
કામ, ક્રોધ, હર્ષ તથા મેદ ઇત્યાદિથી રંગાઈને
બહુ જુદા જુદા પ્રકારનો હોય, એવા થઈ બળ
છે, અને કાળે કરીને લિંગચરીરરૂપ સ્વભાવને
લીધે જમાં અનંત વાસનાઓરૂપ કલ્પિકાઓનો
ઉદય થાય છે, એવા આકારને પામે છે. જમ
પાણી-રેડકાંથી પાંદડાં આદિ બીજનો અંકુર
તથા આકાર થાય છે, તેમ વાસનાઓ પ્રગટ
થવાથી શરીરાદિક, સ્થાવરાદિક તથા જંગમોદિક
આકાર થાય છે. ^{૧૯, ૨૦} આ પ્રમાણે થતાં જીવ 'હું'
આદિ ચિદાત્મા નથી પણ શરીરાદિરૂપ જ છું'
એવા મિથ્યાજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. અનાદિ કાળની
વાસનાઓથી ધરાયેલો જીવ, જમ તરંગોથી અથ-
ડાવું લાકડું સમુદ્રમાં ભમ્યા કરે છે, તેમ સંસાર-

રૂપી સમુદ્રમાં જીવ્યીનીચી યોનિઓમાં ભમ્યા કરે
છે. ^{૨૧, ૨૨} એમાં કોઈ સાત્ત્વિક જાતિનો જીવ પૂર્વ-
કદપનો ભવબંધ ભોગવી રહ્યા પછી આ કદપના
આરંભમાં પહેલા જન્મમાં જ આત્માને બહુને
આદિ તથા અંતથી રહિત એવા પદને પ્રાપ્ત થાય
છે; ^{૨૩} અને કોઈ જીવ આ કદપમાં બુદ્ધી બુદ્ધી
યોનિઓના ભોગથી દુઃખી થઈને ધણેકાળે આત્મ-
જ્ઞાન પામે છે અને પછી પોતાના પરમ પદને પ્રાપ્ત
થાય છે. હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામચંદ્રજી! શરીર-
પણાને પામેલો એવા રૂપવાળો જીવ, જ રીતે ઘટા-
દિક પદાયોનો અમુ આદિથી પોતાની અંદર અનુ-
ભવ કરે છે, તે રીતે હું કહું છું, તે સાંભળો. ^{૨૪, ૨૫}
લિંગચરીરમાં પ્રતિબિંબની જમ રહેલો એ ચૈત-
ન્યાત્માક જીવ, મનસહિત છ ઇન્દ્રિયોવાળો આ
દેહમાં રહે છે અને તેથી દેહની અંદર આવેલાં
સુખ-દુઃખાદિકનો અનુભવ કરે છે. જ્યારે બીજા
ઘટાદિક બાહ્ય પદાયોને જોતાં હોય, ત્યારે જમ
જળ તળાવગાંથી નીકળી નીકળે 'માર્ગે' બહાર
બળ છે, તેમ તે જીવ દેહમાંથી નીકળી અમુ
આદિ દ્વારથી બહારના ઘટાદિક સુધીના આકાર-
શમાં બળ છે. તે સમયે એ ઘટાદિ બાહ્યપદાર્થ
અમુ આદિ દ્વારથી નીકળીને આવેલા જન્યેતન્ય-
થી, તેની વૃત્તિ દ્વારા વ્યાપ્ત થવાને લીધે, વિષય-
પણાને પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતનો ઇન્દ્રિયદ્વાર
બાહ્ય પદાયોનો સંબંધ જીવનાં જ થાય છે,
પણ મૂલેલાને કે સુક્તને થતો નથી. અતઃ કરણની
વૃત્તિરૂપ અથવા નેત્રતા કિરણરૂપ અતિ સ્વચ્છ
વસ્તુમાં બહારના આકારમાં રહેલા ઘટાદિક
પદાયોનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને તે પ્રતિબિંબને
વૃત્તિની અંદર રહેલા જીવની સાથે સંયોગ થાય
છે. જો કે આ સમયમાં તે જીવ શરીરથી બહાર
છે, તો પણ શરીરથી બહાર પ્રાણોને ધારણ કરતો
નથી; તેથી 'હું' હમણાં બહાર રહીને ઘટાદિક-
નો અનુભવ કરું છું.' એમ તેના અનુભવમાં
આવતું નથી; કેમકે જ્યાં પ્રાણની વ્યાપ્તિ હોય

ત્યાં જ અદ્વૈતાનો વિચાર થાય છે, પણ બહાર
 યત્રો નથી. ^{૧૧-૧૨} ત્યારે નેત્રની શ્રીશ્રીઓ, પડળ
 આદિ દોષો ન દોષ ત્યારે જ અત્યંત સ્વચ્છ
 તથા નવીન રત્ન લેવી દોષ છે, ત્યારે તેઓમાં
 યદાદિકના પ્રતિબિંબ સદિત ચિત્તની વૃત્તિ પાછી
 પેસે છે. આવી રીતે નેત્રની શ્રીશ્રીઓ દ્વારા અંદર
 પેદાશો પ્રતિબિંબરૂપ પદાર્થોનો 'દુઃ' છુ' એના
 અભિમાનવાળા છવની સાથે સંયોગ થાય છે.
 દે રામચંદ્રજી! આ રીતે યદાદિક બાદ પદાર્થ
 બહાર દેખાય છે, તે છતાં દૃશ્યમાં અદ્વૈતકાર
 પરાવતારા છવના અલ્પવામાં આવે છે. ^{૨૦-૨૧} જ
 પદાર્થનો પોતાની સાથે સંયોગ થાય, તે પદા-

પણ અત્યંત બડ છે અને તેનાં બિંબ પણ
 અત્યંત બડ છે, તેનું સ્વરૂપ કેવી જ રીતે કહી
 શકાય? જે પ્રતિબિંબ છે, તે ચૈતન્યની એક
 જાતની પ્રાંતિ જ છે, એમ સમજો. ^{૨૭} પ્રતિબિંબ
 જ પ્રાંતિમાત્ર છે, એમ તથી, પણ સ્વચ્છ જગત
 પ્રાંતિમાત્ર છે, મારે તમે જગતમાં સત્યપણાનો
 વિશ્વાસ રાખો નહિ. જેમ તરંગ જળથી બુંદો
 નથી, પણ જળ જ છે, તેમ પ્રપંચ ચૈતન્યથી બુંદો
 નથી, પણ ચૈતન્ય જ છે. ^{૩૦} પરમાત્મારૂપ સમુદ્ર-
 માં દેશ, કાળ તથા ક્રિયાઓ લગેરે તરંગો છે જ
 નહિ. સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં તથા સર્વરૂપે
 જે કંઈ પ્રતીત થાય છે, તે એક આત્મા જ છે. ^{૩૫}

કે દેહ આદિ કાંઈ થયું જ નથી, તેમ તમને પણ
અણુ, મન કે દેહ આદિ કાંઈ થયું જ નથી. એવી
રીતનું મારા વચનનું સમજી તાત્પર્ય તમારા
જાણવામાં આવ્યું હશે. જેમ પ્રજ્ઞાના લિંગ-
શરીરને સૃષ્ટિના આરંભમાં વ્યવહાર કરવાના
પદાર્થોનું જ્ઞાન ઉદય પામ્યું છે; તેમજ બીજાનાં
લિંગશરીરોને પણ તે જ્ઞાન ઉદય પામ્યું છે.^૨
ગર્ભમાં રહેતાં જ જને અણુ આદિ ઈંદ્રિયોના
ઉદય પ્રાપ્ત થાય છે, એવો લિંગશરીરરૂપ જીવ,
જે જે વસ્તુની જે રીતે ભાવના કરે છે, તે તે
વસ્તુને પોતાની વાસનાને લીધે તે રીતની જ
દેખે છે.^૩ જેમ પ્રજ્ઞાના મનના વ્યાપારમાં પોતા-
નો અનુભવ જે ઈંદ્રિયોરૂપે તથા ઇન્દ્રિયોના
વિષયોરૂપે થયેલ છે, તેમ તમારા મનના વ્યાપાર-
માં પણ તમારો અનુભવ જ ઈંદ્રિયોરૂપે તથા
ઇન્દ્રિયોના અનુભવરૂપે થયેલ છે, એમ મારું
કહેવું છે. અનિર્દિત શુદ્ધ ચૈતન્યાત્મક અનુભવ
કે જે એક જ છે, તે પાછળથી જો કે અહંભાવરૂપ
જીવપણાથી તથા લિંગશરીરપણાથી જોડાય છે;
તો પણ તેનું શુદ્ધપણું નાશ પામતું નથી.^૪
કેમકે નિર્દોષ ચૈતન્ય એક છે, અંતથી રહિત છે
અને ઇન્દ્રિયાદિકથી અગમ્ય છે; માટે તેમાં દેશ-
કાળ આદિ પરિમાણવાળા તથા સ્થલપણાવાળા
દેત્રપદાર્થનું હેતુ ઘટતું જ નથી. ચૈતન્યને
દરેકના અધ્યારોપમાત્રથી મનપણું, જીવપણું
તથા લિંગશરીરપણું પ્રાપ્ત થાય છે; માટે વાસ્ત-
વિક રીતે તે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત થયું ન કહેવાય.
અવિદ્યાનો વિલાસ કે જે મનપણા વગેરેની પ્રાપ્તિ
નું મૂળ છે તે સુદૃઢ છે જ નહિ; એટલે પછી
મનપણા વગેરેની વાસ્તવિક પ્રાપ્તિ ક્યાંથી હોય?
જે કાંઈ તે છે સર્વદા પરમાત્મા જ છે, જે પર-
માત્મા મૂઠા લોકોને શૂન્ય સમાન લાગે છે અને
મન આદિ છ ઇન્દ્રિયોથી અગમ્ય છે. 'સકલપા-
ત્મક ચૈતન્યરૂપ જીવ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય
છે' ઇત્યાદિ જે કહેવામાં આવે છે, તે તો ઉપદે-

શને માટે કલ્પનાથી જ કહેવામાં આવે છે; કેમકે
પરમાત્મામાં જીવપણું વગેરે કેવળ શ્રમ જ છે.
જેનું કારણ શોધના યોગ્ય નથી પણ ચિકિત્સા જ
શોધના યોગ્ય છે; અને મૂળની કલ્પના વગેરે તો
જની ચિકિત્સાનો ઉપાય છે, એવો અવધારૂપી
રોગ ગુરુશાસ્ત્રાદિકના ઉપદેશથી અને વિચારથી
નાશ પામે છે, ત્યારે નિરાકાર સ્વરૂપજ્ઞાન જ બાકી
રહે છે, કે જની પાસે આકાશ પણ પરમાણુની
જેમ મોટા પહાડની પેઠે સ્થલ છે. કે રામચં-
દ્રજી! તમે જગત સંબંધી વિષયોને છોડી દઈ
જીવન-મુક્ત થઈને તે સત્યસ્વરૂપમાં જ રહો. કે
જે સ્વરૂપમાં આ અનેક ક્રિયાઓનાણું અને વ્યા-
વહારિક સત્તાવાણું જગત પણ શૂન્ય જેવું થઈ
રહ્યું છે. અવિદ્યાનું સ્વરૂપ મિથ્યા જ છે, તે
એટલા માટે કે અવિદ્યાનું અવલોકન કરવાથી તે
એવી તો નાશ પામે છે કે પાછી કેમપાતી જ નથી.
મિથ્યા વસ્તુનું અવલોકન કરવામાં આવે એટલે
પછી તેનો પત્તો કેમ જ મળે? અત્યંત પ્રયત્ન
કરવા છતાં પણ મૂળજળ કોઈના હાથમાં આવ્યું
છે? આ જગત અસત્ છતાં જ સત્ લાગે છે;
કેમકે મિથ્યાભૂત અજ્ઞાનથી જ જગતની સત્યતા
છે. જો જ્ઞાન થાય તો જે વસ્તુ સાચી હોય તે જ
જેવામાં આવે છે અને શ્રમ નહીં થઈ જાય છે.
અવિદ્યા જો કે અત્યંત અસત્ છે, તો પણ સત્ય
આત્માની પાસે હોવાથી જ તેની જીવ તથા
લિંગશરીર આદિ કલ્પના કરવામાં આવી છે.
અવિદ્યાનો વિચાર આટલો જ છે.^{૧૬} અવિદ્યાને
લઈને જીવ તથા લિંગશરીર આદિની કલ્પના
શાસ્ત્રાએ જીવને ઉપદેશ દેવાને માટે જ કરેલી છે.
હું તમને સમજાવવા માટે એ કલ્પના કહું છું, તે
એકચિત્તથી સાંભળો.^{૧૭} સાક્ષાત્ ચૈતન્ય પોતે
જીવપણાને પ્રાપ્ત થઈ આ પુરુષદક નામના દેહ-
માં પ્રવેશ કરી, અનેક કલ્પનાઓ કરે છે.^{૧૮} તે
ત્યારે પાછપદાર્થોના દર્શનમાં ઉત્સુક થાય છે,
ત્યારે જે વસ્તુની જેવી રીતની ભાવના કરે તે

વસ્તુને તુરત તેવી રીતની જ અનુભવે છે. રાત્રે બાળક કહેવેલો યસ તેની દૃષ્ટિ સાચો છે પણ સમજી માણસની દૃષ્ટિ ખોટા છે; તેમ આ જગત મૂખની દૃષ્ટિ સાચું છે અને વિદ્વાનની દૃષ્ટિ ખોટું છે.^{૧૯} જીવચૈતન્ય, જ્યારે પાંચ તન્માત્રથી બનેલા દેહની કલ્પનાને સાચી માને છે, ત્યારે તે દેહમાં રહેલા ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારોને દેખે છે.^{૨૦} જમ એક છાંડમાંથી જ સેંકડો શાખા-ઓ થાય છે, તેમ એક ચૈતન્યમાંથી કલ્પનાને લીધે, આ સઘણું બ્રહ્માંડ યથું છે અને તે જાણે કે ચૈતન્યથી ભર્યું જ હોય તેમ દેખાય છે.^{૨૧} પછી 'આ ઇન્દ્રિય, મન તથા પ્રાણાદિક અંદરના પદાર્થ છે અને ઘટાદિક બહારના પદાર્થ છે' એવા નિશ્ચયને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ, જ. વાસનાને જ પ્રકારથી લે છે, તે વાસનાને તે પ્રકારથી દબ કરી મૂકે છે.^{૨૨} વિષયોનાં તથા ઇન્દ્રિયોનાં સંયોગથી દેખાતું સુખ, જો કે આત્માના સ્વરૂપાનંદને લીધે જ છે, તો પણ તેને તે જીવ તુરત બહારના પદાર્થોથી થતું માની લે છે. ચંદ્રનાં કિરણોની જળ જમ ચંદ્રને લીધે જ છે, તેમ સઘણું સુખ આત્માને લીધે જ છે.^{૨૩} (જમ મરીમાં તીખાશ રહેલી છે અને આકાશમાં શૂન્યપણું રહ્યું છે,) તેમ આત્મામાં આનંદપણું રહ્યું છે; અને તે જ આત્માનો આનંદ મૂખ લોકોને વિષયાદિકથી થતો લાગે છે. સંસારના વિપ્લવભોગો માટે જ મનુષ્ય માત્ર પ્રયત્ન કરે છે; તેમજ લૌકિક અને વૈદિક કર્મો પણ એ નારાજત સુખ મેળવવા માટે જ હોય છે, એવો દરકને નિશ્ચય થયેલો છે.^{૨૪, ૨૫} રાગકૃત પ્રવૃત્તિ* તે શાસ્ત્રકૃત પ્રવૃત્તિ. એ રીતે બને પ્રકારની પ્રવૃત્તિના નિયમ, જો કે સંકલ્પમય જ

* મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિ એ પ્રકારની હોય છે, એક રાગકૃત અને બીજી શાસ્ત્રકૃત; કોઈના કલા નિના બાળકની જેમ આપોઆપ ખાવાપીવા વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે રાગકૃત કહેવાય છે, જ્યારે શાસ્ત્ર જણાવે કે આમ કરવું અને આમ ન કરવું અને તે હિતાહિતનો વિચાર કરી જે પ્રવૃત્તિ થાય તે શાસ્ત્રકૃત કહેવાય છે.

છે, તો પણ સ્વભાવને લીધે, કોઈ સમયે રાગકૃત પ્રવૃત્તિ થાય છે અને કોઈ સમયે શાસ્ત્રકૃત પ્રવૃત્તિ થાય છે. જમ શેરડીના રસથી ખાંડ બને છે અને માટીથી ઘડો બને છે, તેમ આ સઘણું દ્વૈત આત્માથી જ બનેલું છે, માટે અદ્વૈત જ છે.^{૨૬, ૨૭} શેરડીના રસમાં તથા માટીમાં તો, દેશ તથા કાળ વગેરેના આધારથી આકારની ગોઠવણ તથા વિકાર આદિ સંભવે છે, પણ બ્રહ્મમાં તો દેશ, કાળ આદિ માપ કોઈ શકે નહિ; એટલે આકારની ગોઠવણ તથા વિકારાદિક કંઈ સંભવતું જ નથી. (જમ વૃક્ષમાં પેઢેલું જળ પાંદડાં, ફળ, ફૂલ વગેરે રૂપે બહાર આવે છે અને તે જળ એક જ હોવા છતાં અનેક રૂપે દેખાય છે) તેમ આપણા સ્વરૂપનો સત્તારૂપી રસ, ધર્મ, પદ તથા ભીંત આદિ અનેક રૂપે પ્રગટ થઈ એક છતાં પણ દ્વિત્વને ધારણ કરે છે. જ બ્રહ્મ છે તેણે પોતામાં પોતાની કલ્પનાથી જ દ્વિત્વનું સંપાદન કર્યું છે. એમ સમજવું.^{૨૮-૩૦} જમ વાદળું ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્ય-પ્રકાશરૂપે રહે છે, વરસાદનો આરંભમાં મેઘરૂપે રહે છે અને તે પછી જળરૂપે પૃથ્વીમાં પેસીને ફણગા, છોડ આદિરૂપે રહે છે, તેમ આત્મા પણ કાળના ભેદને લીધે તે તે પદાર્થરૂપ થઈને રહે છે. જો કે આ જગતરૂપી વિવર્તના નિયમનો કમ કલ્પિત જ છે, તો પણ તેમાં કોઈથી કરો પણ ફેરફાર કરી શકાય એમ નથી.^{૩૧, ૩૨} અરીસા જેવા સ્વચ્છ આકાશમાં, આકાશનો ભાગ અથવા આકાશનું કાર્ય આકાશથી ભુલ્લું નથી, એટલે તે તે ભાગો અને કાર્યો આકાશનાં જ સ્વરૂપો છે એટલે કેવળ આકાશ જ પ્રકાશે છે; પરંતુ માયોપાધિક બ્રહ્મમાં તો એથી જલદી રીતે છે. બ્રહ્મમાં બ્રહ્મ પોતે જ નિરાકાર છતાં પણ સઘણી વસ્તુઓરૂપે દીપે છે, જીવરૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે અને ભેદની કલ્પનાથી દ્વૈતરૂપ થાય છે. ચૈતન્યમાં એમ બને એ ચૈતન્યનો સ્વભાવ જ છે.^{૩૩, ૩૪} સૃષ્ટિના આરંભમાં, જ સ્વભાવે

આત્માનું સ્ફુરણ થયું છે, તે સ્વભાવ એ કે મિથ્યા છે, તો પણ આત્માની સત્યતાને લીધે સત્ય જણાય છે; માટે સંસાર સંબંધી સ્વાભાવિક નિયમો કદી પણ ફેરફાર પામતા નથી.^{૩૫} જમ સર્વજ્ઞના ગદ્ગદમાં સર્વજ્ઞ પણ સત્ય છે અને કડા પણ અસત્ય છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણું સત્ છે અને જડ જગતપણું અસત્ છે.^{૩૬} ચૈતન્ય સર્વવ્યોપક હોવાને લીધે, ચૈતન્યના પહેલા કાર્યરૂપ મનમાં ચૈતન્યપણું અને જડપણું એ બન્ને દેખાય છે. તેમાં કડાના સોનાપણાની પેઠે, ચૈતન્યપણું નિત્ય છે, તેથી સર્વદા દેખાય છે અને જડપણું તો કોઈ સમયે જ દેખાય છે.^{૩૭} આમ ચૈતન્યપણાના તથા જડપણાના મિશ્રણરૂપ ચિત્ત દૃઢ સંકલ્પથી ન્યારે જે પ્રકારથી દેવપણાની, નરપણાની કે સ્થાવરપણા વગેરેની ભાવના કરે છે, ત્યારે તે પ્રકારથી જ દેવપણાને, નરપણાને તથા સ્થાવરપણાને અનુભવે છે.^{૩૮} ચૈતન્યપણાને લીધે અંદર વાસનારૂપ કળીઓના ઉદયથી જેણે વિચિત્ર આકારોની ભાવના કરી હોય છે, એવો જીવ કાળના ભેદથી જુદા જુદા આકારોવાળો થઈ જાય છે.^{૩૯} જમ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવેલું ગામ, તરત જ સ્વપ્ન બદલાતાં તે જ ગામ વનાદિકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ જીવ પણ એક દેહપણાથી બીજા દેહપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે દેહોની પ્રાપ્તિ પ્રતિભાસરૂપ જ છે.^{૪૦} જમ સ્વપ્નમાં દેખાતો માણસ, ભીંત યદને લગાડું થઈ જાય છે, તેમ આ મિથ્યા દેહ પણ પોતાની મેળે દેહાંતર થઈ જાય છે.^{૪૧} જીવ મરે છે એ પણ ખોટું છે અને જન્મે છે એ પણ ખોટું છે; કેમકે જન્મ-મરણ સ્વપ્નની પેઠે તથા બીજા દેહની પેઠે પ્રાતિભાસિક જ છે.^{૪૨} જીવાનીની પેઠે અને વૃદ્ધપણાની પેઠે, બીજો દેહ આ દેહનું પરિણામ છે એમ સમજવું નહિ; કેમકે આ દેહ બાહ્યાદિક અવસ્થાઓના ભેદમાં પણ 'એના એ છે' એમ ઓળખવામાં આવે છે

અને ભૂત તથા ભવિષ્ય દેહો 'એના એ છે' એમ ઓળખવામાં આવતા નથી; એટલા માટે તે પ્રાપ્તિરૂપ જ છે અને વાસનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. દેહ પ્રત્યક્ષ રીતે મરતો અને બળતો જોવામાં આવે છે, માટે તે જ દેહ, બીજો દેહ થાય એ કેમ સંભવે ! એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમકે બીજા માણસોને, મરનારનો જે દેહ મરેલો તથા બળતો જોવામાં આવે છે, તે દેહ તો બીજા માણસોની અવિદ્યાથી કલ્પાયેલો હોય છે. મરનારની વાસનાથી કલ્પાયેલો જે દેહ હોય છે, તે બીજા દેહપણા તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રકલ્પતાઓમાં ઉત્તમ રામચંદ્રજી ! દીઠેલી અને નહિ દીઠેલી વસ્તુઓ પણ, સ્વપ્નમાં અનુભવવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ જગત પણ જીવનું એક ભતતું સ્વપ્ન જ છે; તેને તેમાં પૂર્વે નહિ દીઠેલાં, દેવાદિક ચરીરો પણ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૪૩-૪૪} જમ બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થવી એ વાસનામય સ્વપ્ન જ છે, તેમ મહાનાડ્યથી થયેલા પ્રકાસાક્ષારથી પ્રાપ્ત થતો પ્રકાશપણું પણ વાસનામય સ્વપ્ન જ કેમ ન હોય ! એવી શંકા કરવી નહિ; કેમકે તુરિય દષ્ટિથી જોયેલો અને શિવમર્દેવે ચતુર્થ મન્યન્તે* । મત્યાદિ શ્રુતિનાક્રોધે કહેલો, પરમાત્મા સઘળી વાસનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી વાસનામય હોવાનું જ નહિ; એટલા માટે પરમાત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર જ છે.^{૪૫} સ્વપ્નમાં જમ પૂર્વે દીઠેલો પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તેમ નહિ દીઠેલો નવો પદાર્થ પણ જોવામાં આવે છે, તે રીતે આ સંસારરૂપ સ્વપ્નમાં પૂર્વે જોયેલાં ચરીરો પણ જોવામાં આવે છે અને નહિ જોયેલાં ચરીરો પણ જોવામાં આવે છે.^{૪૬} જમ ગઈ કાલે કરેલું કુકર્મ, આજ ચત્તપૂર્વક કરેલાં સુકર્મથી ટળી જાય છે, તેમ અનાદિ કાળની વાસના પણ, આજ કરવામાં આવતા

* અદિતીય દિવસજી અવસ્થા, શુશ્રુ, કળ આદિથી પરમેશ્વરી અવસ્થા (સમાધિ)માં રહે છે એમ મનાય છે.

પુરુષાર્થથી ટળી બચ છે; માટે વાસનાઓને ટળી નાખવાને માટે જ પાંડો પુરુષાર્થ કરવો બેઠો. પ્રાણીઓની ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો, દેહ-કાળના યોગથી જન્મ-મરણ આદિ પ્રાપ્ત થતાં કેવળ જન્મ સમયે પ્રગટ થાય છે, અને મરણ સમયે હીન બને છે, પણ અત્યંત શાંત થતી નથી. તેઓની અત્યંત શાંતિ તો મોક્ષથી જ થાય છે. ^{૧૪૭} જન્મ બાળકે મનથી કલ્પેલો મોટો યક્ષ મિથ્યા છતાં પણ આગળ આવીને જીલો રહે છે, તેમ મોક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી વાસનાથી કલ્પાયેલો પચ્છતથી બનેલો દેહ, મિથ્યા છતાં પણ આગળ આવી જીલો રહે છે. કૌઈ રીતે સ્વલ્પ દેહનો નાશ થઈ શકે એમ છે, પણ લિંગ-દેહનો નાશ તો મોક્ષ વિના થઈ શકતો નથી. ^{૧૪૮} મન, બુદ્ધિ, આકાર તથા પંચતમાનાઓ મળીને લિંગશરીર કહેવાય છે અને તે લિંગ-શરીર આકાર વિનાનું જ છે. ^{૧૪૯} લિંગશરીર આકાર વિનાનું હોવા છતાં પણ અત્યંત પુષ્ટ છે, વાયુરૂપ છતાં પણ મોટી ઝાડી જેવું ફરેલું છે અને સૂક્ષ્મ છતાં પણ મેઘ પર્વત જેવું દૃઢ છે. એ લિંગશરીર, વૈરાગ્યાદિના અવ્યાસથી અને રામાદિક સાધનોની સંપત્તિના ક્રમથી, શાંત થાય તો જ સુકૃતિ થાય છે. સુપુતિ અને સ્વપ્ન એ રીતે લિંગશરીરની બે અવસ્થાઓ છે. તેમાં સુપુતિ અવસ્થામાં વાસનારૂપે સવળા જડપ્રપંચનો નાશ થાય છે અને સ્વમાવસ્થામાં જડપ્રપંચ દેખાય છે. એ લિંગશરીર મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી, સ્થાવર-જંગમ વગેરે આકારો લઈ ભગ્ના જ કરે છે. સર્વ જીવોનું આ લિંગશરીર કાઈ સમયે સુપુતિ અવસ્થામાં રહે છે, અને કાઈ સમયે સ્વમાવસ્થામાં રહે છે. લિંગશરીરની સર્વથા શાંતિ તો મોક્ષમાં જ છે. ^{૧૫૦-૧૫૧} સુપુતિમાં રહેલું લિંગશરીર, પાછળથી બ્યારે ખરાબ સ્વભાવથી પીડાય છે, ત્યારે પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવું તપી બચ છે અને બાન બૂલી બચ છે. ^{૧૫૨} સ્થાવરાદિક

શરીરોમાં અને સ્થાવરોમાં ઉત્તમ કલ્પવૃક્ષ વગેરેના શરીરોમાં રહેલું લિંગશરીર શિલાના જેવી મોહની અત્યંત ઘાટાદને લીધે, સુપુતિ અવસ્થામાં રહે છે એમ સમજવું, ચિત્તની જડતાનો જ વંદારો તે જ સુપુતિ છે, ચિત્તનું જે ભટકવું તે જ સંસાર છે, ચિત્તનો જે તત્ત્વગોષ્ઠ તે જ સુકૃતિ છે અને તુરીયપણું એ જ ખરી બજૂત અવસ્થા છે. ^{૧૫૩, ૧૫૪} જન્મ ત્રાંબાના ભેળવાણું સોનું, મેક્ષ ધોવાઈ જવાથી સોનાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જીવ ભોધથી પરમાત્માપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૧૫૫} ભોધથી જીવને જ સુકૃતિ થાય છે, તે બે પ્રકારની છે. એક જીવન્મુકતિ અને બીજી વિદેહમુકતિ. ^{૧૫૬} સાક્ષીપણામાં જ સ્થિતિ તે જીવન્મુકતિ કહેવાય છે અને તુરીયાતીત પદમાં જ સ્થિતિ તે વિદેહમુકતિ કહેવાય છે. જીવ ભોધથી પ્રસરૂપ થાય છે અને તે ભોધ બુદ્ધિના પ્રપત્તથી યાય છે. ^{૧૫૭} જે જીવ પ્રમાણોથી પોતાનાં સ્વરૂપને બંધે, તો સાક્ષીરૂપ થઈને રહે છે અને ન બંધે તો જીવ ખરી રીતે પ્રસરૂપ છે; તો પણ અજ્ઞાનને લીધે સ્વપ્નની જન્મ આ સંસારને દેખે છે અને તેથી તેનું દૃઢ્ય પથ્થર જેવું બને છે. જીવોની અંદર ચૈતન્યકળા સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ. ^{૧૫૮, ૧૫૯} પણ તે ચૈતન્ય-કળાને જ જીવ પોતાથી જુદું બંધે તે જીવ વૃથા શોક કર્યા કરે છે. ^{૧૬૦} અહો! માયાનો વિદ્વાસ અપાર છે, કે જ્યો જીવરૂપ પરમાણુની અંદર પરમ ચૈતન્ય વિના બીજું કંઈ નહિ છતાં પણ, તેમાં બ્યાં ત્યાં જગત જેવામાં આવે છે, જન્મ તપેલીમાં બેઠળતા જળની અંદર અનેક પ્રકારના પરપોટા થાય છે, તેમ જીવરૂપ પરમાણુઓની અંદર મિથ્યાજૂત, અનેક સંસારોનો ઉદય થાય છે. ^{૧૬૧} વાસનાનો ઉદય એ જ બંધ છે અને વાસનાનો લય એ જ મોક્ષ છે. સુપુતિમાં વાસનાઓ પ્રગટ થતી નથી, પરંતુ સ્વપ્નમાં પ્રગટ થાય છે. પથ્થર જેવા જડ પદાર્થોમાં વાસના ખૂબ જ છુપાયેલી હોય છે, પશુપક્ષીઓમાં તે વાસના

સહજ દેખાયા કરે છે, અને મનુષ્યોમાં તો તે વાસના પાતળી બની સહ દેખાયા કરે છે. જ્યારે દેહમાં અહંભાવથી, 'હું દેહરૂપે છું' એવી મર્યાદા બંધાય ત્યારે બહાર ધટાદિક પદાર્થો પ્રગટ થાય છે. જ્યારે ચક્ષુ આદિ દ્વારથી અંતઃકરણ દ્વારા નીકળેલા અંતઃકરણની વૃત્તિવાળો જીવ, બહાર આવી ધટ આદિ આકારવાળો થાય, ત્યારે 'હું ધકાને બોલું છું' એવી રીતની આશ્ચર્યની તથા આહંકની વાસનારૂપ સત્તા પ્રગટ થાય છે. જ્યારે આત્માનો બહારના ધટાદિક અનાત્મ પદાર્થ સાથે સંયોગ થાય છે, ત્યારે ચેતન્યપણાને લીધે આશ્ચર્યપણાની તથા આહંકપણાની બુદ્ધિ ઝાંઝનાનાં પાણીની પેઠે ઉદય પામે છે. આ સંસારમાં કાંઈ છોડાતું પણ નથી, અને કાંઈ લેવાતું પણ નથી; કેમકે એક ચિદાત્મા જ બહારના તથા અંદરના આકારોરૂપે પ્રકાશે છે. જ આ સધજી બ્રહ્માંડ છે, તે ચેતન્યનો જ ચમકાર છે; માટે ભેદોની કલ્પના આ છોડી જ દો. આપણે તત્ત્વબોધથી શોભી રહ્યા છીએ. બહારનું કે અંદરનું જગત કાળ-ત્રયમાં પણ, ચેતન્યથી ભુલું છે જ નહિ. ૧૫-૭૦

જમ તેના પોતાના રૂપમાં સમુદ્ર જોવામાં આવે, તો તે સધળાં તરંગોદિ ભેદોથી રહિત થઈ, આકાશથી પણ અત્યંત સ્વચ્છ એક શુદ્ધ જળજ થઈ જાય છે; તેમ આ સધજી જગત જો તત્ત્વથી જોવામાં આવે તો, વાસનાઓના તથા અવસ્થાના ભેદોથી રહિત થઈ, તે કેવળ આદ્ય અને નિર્દોષ પરમપદરૂપ જ થઈ જાય છે. ૧૫-૭૧

અર્ધિયયા જલમપાસ્તસમસ્તભેદઃ શ્વાદ-
ન્નભેવ સકલં દ્રવમેકશુદ્ધમ્ । સર્વં તથેદમપદ-
સ્તિત્વભેદજાતમાયં પરં પદમનામયમેવ શુદ્ધમ્ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'બોધથી બ્રહ્મરૂપતા'
એ નામનો સર્ગ ૫૨ ગો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૨ મો

આસક્તિના ત્યાગથી જગતનો ક્ષય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યો જીવસ્યાદિતઃ સ્વમો નાનાકલનકોમલઃ ।
તમિમ વિદ્ધિ સંસારં ન સત્યં નાપ્યસન્મયમ્ ॥૧॥
વાદમીદિ યોહ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી । પહેલો
સમદિ જીવ થયો તેની અનેક કલ્પનાઓથી ભરેલું
જ સ્વપ્ન છે, તે જ આ આપણો સંસાર છે એમ
સમજો, કે જ સંસાર સત્ય પણ નથી અને
અસત્ય પણ નથી, પરંતુ અનિર્વાચનીય છે.^૧
તેવું આપણને સ્વપ્ન થાય છે, તેવું સમદિ જીવને
સ્વપ્ન થયું જ નથી; પણ કાંઈ બીજા પ્રકારનું
થયું છે, તથા આપણી બધત અવસ્થાના આઠ
લોકાદિક પદાર્થો, સમદિ જીવની બધત અવ-
સ્થારૂપ પણ છે, અને સ્વપ્નાવસ્થારૂપ પણ છે.^૨
હે બ્રહ્મેવતાઓમાં ઉત્તમ રામચંદ્રજી । સમદિ
જીવનું સ્વપ્ન, આપણા સ્વપ્નની પેઠે તુરત નારા
પામતું જોવામાં આવતું નથી; એટલા માટે
લાંબું છે અને નાશવાણું હોવાને લીધે અસંસ્-
પણ છે, એમ સમજો.^૩ સમદિ જીવની અંદરના
વ્યક્તિગત જીવો બધે એક સ્વપ્નમાંથી બીજા
સ્વપ્નમાં જતા હોય, તેમ તે જીવો આ અસત્ય
સંસારને અત્યંત સત્ય માની લે છે.^૪ સમદિ
જીવની અંદર વ્યક્તિ જીવોને મોહરૂપ ભ્રાંતિ
ધર્તા, ચેતનબ્રહ્મમાં પંચભૂતાદિ જડતાનો ઉદય
થયો છે, અહંકારાદિક જડ પદાર્થમાં આત્મ-
પણાના અભિમાનને લીધે, ચેતનનો ઉદય થયો
છે અને અસત્ય દેહોદિમાં સત્યનો ઉદય થયો
છે.^૫ સૂર્યમંડળના જીવો સ્વપ્નથી મોહ પામ્યા
હોય તેમ સૂર્યની અંદર પણ આ સધળાં જીવો-

x આ પાત્રના સર્ગમાં જમન જીવના સ્વપ્નરૂપ
છે અને આસક્તિના ત્યાગથી જગતનો ક્ષય થાય છે,
એમ બધાવચને વાસ્તે અણુનના આખ્યાનનું અવ-
તરણ કરવામાં આવ્યો.

ક્યદ્ગપી ભ્રમને દેખે છે અને લેદાની કલ્પનાઓથી તેઓ પોતે પણ ભ્રમ્યા કરે છે.^{૧૬} વ્યક્તિગત જીવો વાસ્તવિક રીતે સર્વવ્યાપકપણાને લીધે અને મર્યાદા (માપ)થી રહિત સત્ય હોવાને લીધે, જે જે વસ્તુની જાવના કરે છે, તે તે વસ્તુને તુરત પોતાની સત્તાના આરોપથી સત્ય જેવી માની લે છે, એટલા માટે સંસાર સંબંધી વસ્તુઓમાં, આસક્તિના ત્યાગથી, સંસાર સાચો છે એ ભ્રમની નિવૃત્તિ થતાં તત્ત્વવેત્તાને જીવન્યુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામચંદ્રજી ! જે અસંગ સ્થિતિનો ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને આપવાના છે અને તેને લીધે જે અર્જુન જીવન્યુક્ત બની, પોતાની જિંદગી સુખથી પસાર કરશે, તે અસંગ સ્થિતિને આધારે તમે પણ જીવનને સુખે નિભાવો.^{૧૭}

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! એ પાંડુનો પુત્ર અર્જુન ક્યારે યશે અને શ્રીકૃષ્ણ તેને કેવી અસંગ સ્થિતિનો ઉપદેશ કરશે ?^{૧૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—‘આત્મા’ એ કલ્પિત નામથી કહેવાતું અને જેમ આકાશમાં મહાકાશ રહે છે, તેમ આદિથી તથા અંતથી રહિત, પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલું સત્તામાત્ર તત્ત્વ છે.^{૧૯} જેમ સુવર્ણમાં કડાં વગેરે જોવામાં આવે છે અને જળમાં તરંગાદિક જોવામાં આવે છે, તેમ એ નિર્મળ તત્ત્વમાં સંસારરૂપી ભ્રમ જોવામાં આવે છે.^{૨૦} જેમ જળની અંદર પહીંચી સ્કુરે, તેમ એ તત્ત્વમાં દેખાતા સંસારરૂપી જળની અંદર ચોદ પ્રકારની પ્રાણીઓની જાતિઓ સ્કુરે છે.^{૨૧} તે જાતિઓમાં આ યમ, ચંદ્ર, સૂર્ય તથા ઇન્દ્રાદિક પ્રાણીઓ કે જેનાં ચરિત્રો વેદાદિકમાં કહેલાં છે, તેઓ પંચભૂતાત્મક સંસારમાં લોકપાલ થયા છે.^{૨૨} એ લોકપાલોએ પોતપોતાના અધિકારને અતુસરતા સંકલ્પોથી ગોઠવેલી સમજણથી ‘આ શ્રુતિસ્મૃતિ આદિમાં કહેલું પુણ્ય લેવા ચોગ્ય છે અને આ નિપેદ કરેલાં પાપ તજવા ચોગ્ય છે’ એવી રીતની મર્યાદા સ્થાપી છે.^{૨૩}

હે રામચંદ્રજી ! પોતાના અધિકારને અતુસરીને જે કાર્ય કરવું એટલે તે કાર્ય કરવા, એ લોકપાલોમાંના એક લોકપાલ યમરાજનું ચિત્ત આજ સુધી પહોંચી પેઠે સ્થિર રહેલું છે. એ મહાત્મા યમરાજ, યુગોની એક એક ચોકડી પસાર થતાં, દ્વાપરયુગના અંતમાં, પોતે પ્રાણીઓના નાશ કર્યો તે પાપ લાગવાની શંકાથી, કંઈક તપ કરે છે. કાંઈ સમયે આઠ વર્ષ સુધી, કાંઈ સમયે દસ વર્ષ સુધી, કાંઈ સમયે બાર વર્ષ સુધી, કાંઈ સમયે પાંચ વર્ષ સુધી, કાંઈ સમયે સાત વર્ષ સુધી અને કાંઈ સમયે સોળ વર્ષ સુધી પણ તેઓ તપ કરે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે યમરાજ તપ કરે છે, ત્યારે તે પોતે કંઈ કરતા નથી, એટલે યુક્ત જગતમાં કાંઈ પણ પ્રાણીઓને મારતું નથી.^{૨૪-૨૫} આ પ્રમાણે કાંઈ પણ પ્રાણીઓનું મરણ નહિ થતાં જેમ વર્ષાઋતુમાં પસીનાવાળો હાથી મચ્છરાથી ઘેરાઈ બચે છે, તેમ પૃથ્વી અનેક પ્રાણીઓના સમૂહથી ઘેરાઈ બચે છે, કે જેથી હરવા-હરવા વગેરેની પણ જગ્યા રહેતી નથી.^{૨૬} હે રામચંદ્રજી ! આ પ્રમાણે થતાં, દેવતાઓ પૃથ્વીના ભાર ઉતારવાને માટે ઘણી ઘણી યુક્તિઓથી, એ વિચિત્ર પ્રાણીઓનો નાશ કરવાની ગોઠવણ કરે છે. આવી પદ્ધતિ ચાલતાં હજારો યુગો, હજારો વ્યવહાર અને અનંત બ્રહ્માંડો વીતી ગયાં છે.^{૨૭-૨૮} આ સૃષ્ટિમાંના યમરાજ, કે જે સૂર્યના પુત્ર છે અને પિતૃઓના અધિપતિ કહેવાય છે, તે પોતે દેવો-એક કાળ ગયા પછી પોતાના પાપના નાશને માટે બાર વર્ષ સુધી તપ કરશે અને લોકોને મારવાનું કામ બંધ રાખશે.^{૨૯-૩૦} આમ થવાથી મરણ નહિ પામતાં અને બોઅરૂપ થઈ પડેલાં માણસોથી તથા પ્રાણીઓથી, આ પૃથ્વી વૃક્ષોની ઝાડો જેવી લીડવાળી થઈ જશે અને તેથી રાંક જેવી બની જશે.^{૩૧} જેમ ચાર લોકોએ કનડેલી અને તેથી રાંક થયેલી પ્યારી સ્ત્રી, પતિને ચરણે બચે, તેમ મારથી કુંખી થયેલી આ પૃથ્વી

વિષ્ણુને શરણે જશે.^{૨૫} પૃથ્વી શરણે આવતાં નુર-
નારાયણરૂપ વિષ્ણુ, જે દેહ ધરી, પૃથ્વીમાં અન-
તરશે અને તેમની સહાયતા કરવાને માટે સધળા
દેવતાઓ પોતાપોતાના અશોધી અવતરશે.^{૨૬, ૨૭}
વિષ્ણુના જે દેહમાં એક દેહ વસુદેવને ઘેર અન-
તરશે અને તે વાસુદેવ અથવા શ્રીકૃષ્ણ કહેવાશે.
ખીજે દેહ પાંડુરાખને જે અવતરશે અને તે
અબ્હુત કહેવાશે. પાંડુરાખનો મોટા પુત્ર યુધિષ્ઠિર
નામનો થશે. એ ધર્મના અંશરૂપ અને ધર્મને
ખણનાર યુધિષ્ઠિર સધળી પૃથ્વીનો અધર્વતી રાખ
થશે.^{૨૮, ૨૯} એ યુધિષ્ઠિરનો ભાઈ-કાકાનો દીકરો
દુર્યોધન, નામનો થશે. એ ભયંકર સ્વભાવવાળો
દુર્યોધન ભ્રમ નોળિયો સર્પનો પાઘા શત્રુ હોય છે,
તેમ યુધિષ્ઠિરનો પાઘા શત્રુ થશે.^{૩૦} એ યુધિષ્ઠિર
અને દુર્યોધન એકબીજાનું રાજ્ય લઈ લેવાની
લાલચથી, લડાઈની તૈયારી કરતાં, કુરુક્ષેત્રમાં
અતિ ભયંકર અઢાર અશોદિણી સેના ભેગી
થશે.^{૩૧} હે રામચંદ્રજી! શ્રીકૃષ્ણ, મોટા ગાંડીવ
નામના ધનુષ્યને ધરનારા અબ્હુત નામના
પોતાના ખીજ દેહના હાથથી, એ અશોદિણી-
ઓનો ક્ષય કરાવીને, પૃથ્વીને ભાર વગરની કરશે.
એ મહાભારત નામના યુદ્ધના આરંભમાં દેહ-
દિમાં આત્માના અધ્યાસને લીધે, હર્ષથી તથા
શોકથી ઘેરાયેલો અબ્હુત, પામરની પેઠે અજ્ઞાન
વાળો થશે. ખત્રે સેનામાં આવેલા પોતાના સ-
જનોને મરવા તૈયાર થયેલા ભેઈ, એ અબ્હુત
ખેહ પામશે અને યુદ્ધ કરવાનું છોડી દેશે. ત્યારે
ભગવાન સ્વયં જ્ઞાનવાળા શ્રીકૃષ્ણના દેહે કરી,
પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા અબ્હુત નામના દેહને
નીચે પ્રમાણે આત્મબોધ આપશે.^{૩૨-૩૫}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-આ આત્મા કદી જન્મતો

નથી, જન્મ્યા પછી હોતો નથી, વધતો નથી,
પરિણામ પામતો નથી, એછો થતો નથી અને
મરતો પણ નથી. અજન્મા, નિત્ય-શાશ્વત અને
અનાદિસિદ્ધ એ આત્મા શરીર હણતાં હણતો

નથી. જે પુરુષ આવા આત્માને હણનાર સમજ
છે અને જે પુરુષ એવા આત્માને હણાયેલો
સમજે છે, તે ખત્રે પુરુષ આત્માને ખરી રીતે
ખણતો જ નથી; કમંડે આત્મા હણતો પણ નથી
અને હણતો પણ નથી. હણનારપણાની અને
હણનારપણાની શ્રાંતિનું નિમિત્ત અજ્ઞાન જ છે.
આત્મા મર્યાદા (માપ)થી રહિત છે, સર્વદા
એકરૂપ છે, આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને સર્વ-
વ્યાપક છે; માટે તેનું શુ, શાથી, શી રીતે નાથ
પામે? કશું, કયાથી, કશી રીતે નાથ પામે એમ
નથી. હે અનુભવરૂપ અબ્હુત! આત્મા કે જે
મર્યાદાઓ (માપ)થી રહિત છે, અવ્યક્ત છે
અને આદિથી તથા અધ્યયી પણ રહિત છે તેનું
અવલોકન કરો. મર્યાદાઓથી રહિત અને નિર્દોષ
જે આત્મચૈતન્ય છે, તે જ તમે છો. તમે
અજન્મા છો, નિત્ય છો અને દોષોરૂપી રાગોથી
રહિત છો.^{૩૬-૩૮}

અનંતમવ્યક્તમનાદિમધ્યમાત્માનમાલોક્ય
સંવિદાત્મનું સંવિદ્રુપુઃ સ્ફારમલબ્ધદોષમજોસિ
નિત્યોસિ તિરામયોસિ ॥ ૩૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'નરનારાયણાવતાર-
કથન' એ નામનો સર્ગ ૫૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૩ મો

અહંકાર અને સંગના ત્યાગ વિષે

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

અર્જુન ત્વં ન હંતાત્વમમિમાનમલં ત્વજ ।

જરામરણનિર્મુક્તઃ સ્વયમાત્માસિ શશ્વતઃ ॥૧॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-હે અર્જુન! તમે જરા
તથા મરણ આદિ છ વિકારોથી રહિત છો, નિત્ય

આ ત્રેપનમાં સર્ગમાં અહંકારના ત્યાગનું
અને સંગના ત્યાગ કરેલું હસણ કહેવામાં આવશે;
તેન જ ઉપારયનું તથા ત્રેપનું સ્વરૂપ પણ
બેદની વ્યવસ્થાથી કહેવામાં આવશે.

છો અને સધળાં પ્રાણીઓના આત્મા છો, માટે 'હું હજીનાર છું' એવા અભિમાનરૂપી મેલને બિલકુલ છોડી દો.^૧ તમે કોઈને પણ હજીનાર નથી. જ પુરુષને ક્રોધ વગેરે યતાં 'હું અમુકને મારું છું' એવા અહંકાર થાય નહિ અને જની બુદ્ધિ ક્રોધ ક્યાં પછી પણ, હર્ષથી કે શોક વગેરેથી લેપાય નહિ, તે પુરુષ આ સધળાં પ્રાણીઓને મારી નાખે તો પણ કોઈને તે મારતો નથી અને તેથી યતા પાપરૂપી કૃળથી પણ તે બંધાતો નથી; કેમકે આત્મા નિત્ય છે, તેથી તેનો વધ થવો સંભવિત નથી અને દેહાદિક પદાર્થો મિથ્યાબૂત જ છે, તેથી તેઓનો પણ વધ થવો સંભવતો નથી.^૨ દેહાદિકના એક-પણાની બ્રાતિને લીધે જ, દેહાદિકના ધર્મરૂપ હરનારપણા વગેરેનો આત્મામાં પ્રતિભાસ થાય છે, એટલા માટે 'આ દેહાદિક હું છું અને આ સંબંધીઓ વગેરે મારા જ' છે એવા ભ્રમજનક વિચારને છોડી દો.^૩ હે અબ્બુ ન! 'હું મારું છું' અને તેથી યતાં પાપોથી દુઃખી થવાનો છું' એવી રીતની બ્રાતિને લીધે જ પરવશ થઈને, તમે સુખ-દુઃખોથી પરિતાપ પામો છો.^૪ અહંકારથી મૂઠ બનેલો પુરુષ, આત્માના અસંસમાન અને સત્તા-દિક શુણના વિકારરૂપ દેહ, ઇન્દ્રિયો આદિથી, પોતપોતાનાં વિભાગ પ્રમાણે કરાતાં કરોતિ, 'હું કરું છું' એમ માની લે છે. 'અણુ એવા કરો, કાન સાંભળ્યા કરો, ચામડી સ્પર્શ કર્યા કરો અને રસના રસ બહુલા કરો, એ ઇન્દ્રિયોના સંઘાતમાં હું કાણ છું, કે જથી તે તે વિષયોના અહણતું અભિમાન રાખું? અભિમાન રાખતું એ વળી શું?' વિદ્વાને એવી રીતનો નિશ્ચય રાખવો. મન આદિ ઇન્દ્રિયોનો સંઘાત સંકટપ આદિ પોતપોતાનાં કાર્યમાં લાગે તો પણ 'એમના હું કોઈ નથી' એમ મહાત્માનો નિશ્ચય હોય છે. તમે પણ આવા નિશ્ચય રાખો એટલે પછી તમારે જને માટે શોક કરવો પડે એવું કશું રહેશે જ નહિ. જ કામ

ધણા બહુએ મળીને કશું હોય તે કામમાં તેમાંનો એક બણ જો અભિમાનથી થયેલા દુઃખથી, શોક ધરે તો તેની મરકરી થાય, ત્યારે તેઓથી બહારનો કોઈ બણ તે કામનો શોક ધરે તો મરકરી થાય તેમાં શું કહેવું? ^{૫-૮} મુમુક્ષુ પુરુષો કૃળની આસક્તિને છોડી દઈને કેવળ ચિત્તશુદ્ધિને માટે જ કાયાથી, મનથી, બુદ્ધિથી અને ઇન્દ્રિયોથી કર્મ કરે છે, એટલે તેઓને તે કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનનો પ્રકાશ મેળવી પરમ પુરુષાર્થ અપાવે છે.^૯ એ પ્રમાણે તમે પણ જો કૃળની આસક્તિ નહિ રાખતાં યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મ કરશો, તો તમને પણ તે કર્મથી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાન પ્રગટ થઈને પરમ પુરુષાર્થ જ પ્રાપ્ત થશે. જો આના દેહને અહંતારૂપી ઝેરનું ચૂર્ણ મારી નાખતું નથી, (ભોગમાં લપટ કરતું નથી) તેઓ રાગાદિક રોગોથી રહિત હોવાને લીધે લૌકિક કે વૈદિક કર્મ કરતા હોય અને સહજ પ્રાપ્ત થયેલાં તેઓનાં કૃળોને ભોગવતા હોય તો પણ કશું કરતા નથી અને ભોગવતા પણ નથી.^{૧૦} જમ વિચક્ષણ અને ધણાં શાસ્ત્રોને બહુનારો માણસ પણ જો દુઃસ્વભાવવાળો હોય તો ક્યાંય શોભતો નથી, તેમ કુલીન દેહ પણ જો મમતારૂપી અપવિત્ર પદાર્થથી અભડાયેલો હોય તો ક્યાંય શોભતો નથી. જ પુરુષ મમતા વગરનો, અહંકાર વગરનો, સુખ-દુઃખોને સમાન ગણનારો અને ક્ષમાવાળો હોય, તે પુરુષ લૌકિક કે સાક્ષીય કર્મો કરતો હોય તો પણ તે કરોતાં કૃળોથી લેપાતો નથી. હે પાંડુ-રાખના પુત્ર અબ્બુ ન! ક્ષત્રિયોને માટે શાસ્ત્રોમાં કહેલું સંત્રાપોમાંથી નહિ નાસનારૂપ આ તમારું કર્મ, જો કે ધંધુઓના વધરૂપ હોવાને લીધે ફૂર છે, તો પણ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા અજ્ઞાન આદિ મુખોને આપનાર થશે અને ધર્મ, યશ, રાજ્ય તથા સ્વર્ગ આદિ પ્રગતિને આપનાર પણ થશે.^{૧૧-૧૩} જો કે લીંબ તથા દ્રોણ આદિ પૂજ્ય લોકોની ઉપર યજ્ઞો ઉગામનાં તથા યજ્ઞો નાખનાં આદિ ધણા

અધર્મો હોવાથી આ તમારું યુદ્ધરૂપી કર્મ ખરાબ જણાય છે, તો પણ તે કર્મ શાસ્ત્રોનાં જ પ્રમાણોથી ઉત્તમ કર્તવ્ય તરીકે ગણાય છે, તે પ્રમાણોથી તમે આ યુદ્ધમાં વિજય પામો. પોતાના ધર્મરૂપી કર્મથી મૂર્ખાનું પણ કલ્યાણ થાય છે, ત્યારે વિદ્વાનનું કલ્યાણ કરે તેમાં તો શું કહેવું? જન્માંથી અહંકાર ટળી ગયો હોય એવી બુદ્ધિ, કરોડો મહાપાપો કરે તો પણ તેઓનાં કૃણાથી લેપાતી નથી. હે અર્જુન! તમે કૃણની આસક્તિનો ત્યાગ કરી, સિદ્ધિમાં તથા અસિદ્ધિમાં સમતા રાખવારૂપ યોગમાં રહી, કર્મો કરો. કૃણની આસક્તિને છોડી દઈ વર્ણાશ્રમના વ્યવહારથી પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મોને કરશો, તો તેઓથી તમે ખંધારો નહિ. ^{૧૪-૧૬} જો રાજ્યલાભ આદિ લોભને લીધે, યુદ્ધ કરવામાં આવે, તો કદાચ અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય; પણ કૃણની આસક્તિનો ત્યાગ કરી, સ્વધર્મબુદ્ધિથી યુદ્ધ કરવામાં આવે, તો તેથી અધર્મ થાય નહિ. ^{૧૭} તમે શાંત બ્રહ્મમય થઈને બ્રહ્મમય કર્મ કરો. સધળાં કર્મોને બ્રહ્માર્પણ કરી દેવાની પદ્ધતિ રાખશો, તો તમે તુરંત બ્રહ્મ જ થશો. સર્વમાં સામાન્ય રીતે રહેલું બ્રહ્મતત્ત્વ નહિ બાજવાને લીધે, કર્મોને બ્રહ્માર્પણ કરવાની તમારી શક્તિ ન હોય તો તમે સચુલ્લ ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મ કરો, એટલે તમને કર્મનું બંધન થશે નહિ. સધળાં કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરી, ઈશ્વરમાં જ ચિત્ત રાખી, નિર્દોષ રહી અને સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ થઈને, પૃથ્વીના શણગારરૂપ થાઓ અથવા સંન્યાસ ધારણ કરી સમ તથા શાંત મનવાળા અને આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરનારા થઈને કર્મ કરો અને જીવન્મુક્ત રહો. ઉપર કહેલા સંન્યાસયોગની યુક્તિથી કર્મ કરવામાં આવે, તો પણ કર્મ બંધન થતું નથી. ^{૧૮, ૧૯}

— અર્જુન ઓહયો:—હે મહારાજ ! જ્ઞાન, યોગ, બ્રહ્માર્પણ, સંન્યાસ, સંગત્યાગ અને ઈશ્વરાર્પણ એ બધાનાં સ્વરૂપ અનુક્રમથી મને કહો
મો. રા. ૧૦

કે જથી મારો મોટો મોહ મટી જાય. ^{૨૦, ૨૧}
‘શ્રીકૃષ્ણ ઓહયા:—સધળા સંકલ્પો શાંત થતાં, સધળી વાસનાઓ વગરતું અને જેમાં કોઈ પણ ભાવનાવાળા આકાર રહે નહિ, એવું જ પ્રત્યગાત્મ સ્વરૂપ અવશેષ રહે તે જ પરબ્રહ્મ કહેવાય છે. ^{૨૨} એવા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને માટે જ ઉદ્યોગ કરવામાં આવે તેને વિદ્વાને જ્ઞાન કહે છે અને યોગ પણ કહે છે. ‘સધશ્ચ’ જગત અને હું પણ બ્રહ્મ છીએ’ એવી સમજણથી જગતનો અતે અહંકારનો નાશ થાય, એ જ મુખ્ય બ્રહ્માર્પણ છે. ^{૨૩} બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અદર પણ દૃશ્ય વગરતું છે, બહાર પણ દૃશ્ય વગરતું છે, પથ્થરના ઉદરના જેવું એકાકાર છે, શાંત છે, આકાશના કાચની પેઠે સ્વચ્છ છે, અદૃશ્ય છે અને પોતે જ દૃષ્ટા અને દર્શનરહિત કેવળ દૃશ્ય માત્ર છે. આવા બ્રહ્મસ્વભાવમાંથી અન્યપણાનો જ ભાવ પ્રગટ થવો તે જ જગતનો પ્રતિભાસ છે, કે જ પ્રતિભાસ ગંધવંનગરના આકાશની પેઠે શૂન્ય જ છે. ^{૨૪, ૨૫} જેમ બ્રહ્મમાં જગતનો અધ્યાસ થયો છે, તેમ બ્રહ્મના કરોડો અંશો જના જીવોમાં, પ્રત્યેક અહંભાવનો, આ કાંઈ પ્રકારનો અધ્યાસ થયો છે, માટે અહંભાવ ઉપર આગ્રહ રાખવો યોગ્ય નથી. ^{૨૬} અહંભાવ પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મથી જુદા જેવો જણાતા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે જુદો નથી જ; કેમકે જુદાપણું એ મર્યાદા (માપ) છે અને તે મર્યાદા (માપ) બ્રહ્મમાં નથી. એટલા માટે વિદ્વાન પુરુષો અહંભાવ ધરતા જ નથી. ^{૨૭} જેમ અહંભાવ બ્રહ્મથી જુદો નથી, તેમ ઘટપટ આદિ મારાં છે એવો જ સારાપણાનો ભાવ તે પણ બ્રહ્મથી જુદો નથી. અહંતા તથા મમતા એ બન્ને સમુદ્રની પેઠે ભરપૂર પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જ છે, માટે તેમાં આગ્રહ રાખવો યોગ્ય નથી. ^{૨૮} જેમ જેમ અહંતા તથા મમતા થવાથી, વિષયોની વિચિત્રતાઓ સ્ફુરે છે અને તેથી ભેદ દેખાય છે અને તે ભેદ દૂર થતા નથી, તેમ સત્તા

અને પ્રકાશ આપનાર, આ આત્મા એક જ રહે છે અને તેથી જ અભેદ દેખાય છે તે અભેદભાવ શા માટે દૂર કરેલા? ^{૨૨૯} આવા વિચારથી સારા-સારના વિભાગને બાણતાર, પુરુષની બુદ્ધિમાં અહ-તા તથા મમતાના આમહતો સર્વ યતાં, સધળાં કર્મોનાં ક્ષણોની સ્પૃહાનો જ ત્યાગ થાય છે, તેને વિદ્વાનો સંન્યાસ કહે છે. ^{૩૦} આવો સંન્યાસ યતાં સધળાં સંકલ્પોનાં ગૂંચળાનો જ ત્યાગ થાય છે, તે સંન્યાસ કહેવાય છે. જ કાંઈ આ કલ્પનારૂપ દ્વેતબળ છે, તે સધળું તેના ઉપાદાનરૂપ ઈશ્વર-માત્ર જ છે, એવી ભાવનાથી દ્વેતના પ્રતિભાસને દૂર કરેલા એ જ ઈશ્વરાર્પણ છે એમ સમજવું. ચિદા-ત્મામાં અજ્ઞાનને લીધે જ આ જગત સંબંધી પદાર્થોના ભેદ દેખાય છે, માટે તે નામમાત્ર જ છે. ^{૩૧, ૩૨} સધળાં નામોનો અર્થ અનુભવરૂપ પરોક્ષ જ છે, માટે જગત અને પરોક્ષ એક જ છે તેમાં કરો સંકેદ નથી. દિશાઓ પણ હું છું, જગત પણ હું છું, કર્મોના આશ્રય પણ હું છું, કર્મ પણ હું છું, ^{૩૩} કાળ પણ હું છું, નિરાકાર-રૂપ પણ હું છું, સાકારરૂપ પણ હું છું અને સાકારરૂપને આધીન રહેનાર જગત પણ હું જ છું. તમે મારામાં જ મન રાખો, મારું જ ભજન કરો, મારું જ યજન કરો અને મને જ પ્રણામ કરો. અધિકારને અનુસરી મારા સાકાર સ્વરૂપમાં અથવા નિરાકાર સ્વરૂપમાં ચિત્ત રાખી મારામાં જ તત્પર રહેશો, તો હું કે જે તમારા આત્મા જ છું તેને પામશો. ^{૩૪}

અર્જુન ઓલ્યા:—હે દેવાધિદેવ! સાકાર અને નિરાકાર એ રીતે તમારાં બે સ્વરૂપ છે. તેમાં હું ક્યારે કયા રૂપનો આશ્રય કરી રહું કે જ્યાં મને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય? ^{૩૫}

શ્રીકૃષ્ણ ઓલ્યા:—સાકાર અને નિરાકાર એ રીતે મારાં બે સ્વરૂપ છે. તેઓમાં હાય-પગ આદિ અવયવોવાળું, સંખ, ચક્ર અને ગદાને ધરનારું જે રૂપ છે, તેને સાકારસ્વરૂપ સમજો.

આદિથી તથા અંતથી રહિત એક અને નિર્દોષ જે મારું સ્વરૂપ છે તેને નિરાકારસ્વરૂપ સમજો કે જે સ્વરૂપ બ્રહ્મ, આત્મા તથા પરમાત્મા ઇત્યાદિ શબ્દોથી કહેવાય છે. જ્યાં સુધી તમે અજ્ઞાનને લીધે, આત્માને ન બાણો ત્યાં સુધી ચાર ભુવ-વાળા સાકાર સ્વરૂપનું પૂજન કર્યા કરો. ^{૩૬-૩૮} પછી ચિત્તશુદ્ધિના ક્રમથી, જ્ઞાની થશે ત્યારે મારું આદિથી તથા અંતથી રહિત, જે નિરાકાર રૂપ છે તે તમારા બેવામાં આવશે, કે જે બાણનાથી ફરીવાર જન્મ લેવો પડતો નથી. ^{૩૯} હે શત્રુઓનું મર્દન કરનારા અર્જુન! જે તમારું ચિત્ત શુદ્ધ છે એમ તમે માનતા હો, તો મારા પારમાર્થિક સ્વરૂપને અને તમારા આત્માને એકરૂપ કરી, અખંડ સ્વરૂપને બહી, તુરંત તેમાં જ નિષ્ઠા રાખો. 'દિશાઓ હું છું' અતે 'જગત હું છું' ઇત્યાદિક મેં તમને વિસ્મૃતિઓનો ઉપદેશ કર્યો, તેનું તાત્પર્ય તો તે વિસ્મૃતિઓના અધિષ્ઠાનરૂપ, પોતાનાં તત્ત્વને બાણનાં માટે જ છે. હું ધારું છું કે તમે સારી રીતે પ્રયુક્ત થયા હો, સ્વરૂપમાં શાંત થયા હો અને સંકલ્પોથી રહિત થયા હો, તો હવે સત્ય તથા અખંડ આત્મમય જ રહેજો. ^{૪૦-૪૨} તમે નિસ્સંગપણાં રૂપ યોગથી નેકાઈને સર્વ સમ-દષ્ટિવાળા થઈ, આત્માને સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેવો (અનુસ્યૂત) બુદ્ધિ અને સર્વ પદાર્થોને આત્મામાં અધ્યંસ્ત બુદ્ધિ. ^{૪૩} જે પુરુષ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા આત્માને, એકપણાની દૃઢ ભાવના રાખીને, ભજે છે, તે પુરુષ સમાધિમાં વર્તતો હોય અથવા વ્યવહારમાં હોય તો પણ ફરીવાર જન્મતો નથી. જ્યારે સર્વ પદાર્થોમાં અધિષ્ઠાન પાણથી રહેવો આત્મા છે એમ કહેવામાં આવે, ત્યારે સર્વ શબ્દોનો અર્થ અધિષ્ઠાનથી બુદ્ધિ નહિ મળવાને લીધે એકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૪૪, ૪૫} એક શબ્દનો અર્થ આત્માપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે આત્મા પંચભૂતોના જેવા સ્વભાવવાળો રહેતો નથી, પણ પરમાનંદ ચૈતન્યરૂપ જ થઈ બચે છે.

એ આત્મા જેના અનુભવમાં આવે તે પુરુષને અનુભવ થતી વખતે જ પરમાનંદ ચેતન્યરૂપ દેવળ, એકલાવ (કેવલ્ય) પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૧} ત્રેલોક્યના ચિત્તોને પ્રકાશ આપનારા, અંદરનો જે પ્રકાશ અનુભવમાં આવે છે તે આત્મા હું છું, એવો નિશ્ચય છે. ત્રેલોક્યની અંદરનાં જળ, ગાયત્રી દૂધ વગેરે પદાર્થો, સમુદ્રથી થતા મીઠું વગેરે પદાર્થો અને બીજા પણ શેરડી તથા મધ વગેરે પદાર્થો જીભની અહીં પર આવતાં રસોનો જે સામાન્ય અનુભવ થાય છે, તે જ આત્મા છે. સધળાં શરીરોની અંદર વિષયોથી રહિત, જે સૂક્ષ્મ સામાન્ય અનુભવ રહ્યો છે, તે જ સર્વવ્યાપક આત્મા છે.^{૧૨} જેમ સધળાં દૂધની અંદર ઘી રહ્યું છે, તેમ સર્વ પદાર્થોની અંદર તથા દેહોની અંદર આત્મા રહેલ છે.^{૧૩} જેમ સમુદ્રનાં સધળાં રત્નોની બહાર તથા અંદર પણ તેજ રહેલ છે, તેમ સધળા દેહોની બહાર તથા અંદર પણ આત્મા રહેલ છે, કે જે આત્મા મૂઠ લોકોને રત્નોમાં કાઢી ઠંકાણે બજાવે તથા નથી.^{૧૪} જેમ હાથે ધડા-ઓની અંદર તથા બહાર પણ આકાશ રહેલ છે, તેમ ત્રેલોક્યનાં શરીરોની અંદર તથા બહાર પણ આત્મારૂપ હું રહેલો છું.^{૧૫} જેમ સેકડો મોતી-ઓના સમૂહોમાં એક જ તોતણો પરાવાઈ રહે છે, તેમ લાખો દેહોમાં એક જ આત્મા પરાવાઈ રહેલો છે.^{૧૬} જે મૂઠ લોકોનાં જેવાંમાં આવે તો નથી.^{૧૭} બ્રહ્માથી માંડીને તુલ્યપદ્ધત સધળા પદાર્થોના સમૂહોમાં જે સત્સામાન્ય રહ્યું છે, તે જ અનંત આત્મા છે, એમ બ્રહ્મવેતાઓનો નિશ્ચય છે.^{૧૮} સંકલ્પરૂપે જરાક સ્ફુરેલા આકારવાળું બ્રહ્મ, અહંકારોદિ તથા જગત આદિ બ્રહ્મ આપ-નોરો કમથી દેખાય છે, માટે અહંકાર આદિ તથા જગત આદિ જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે.^{૧૯} હે અનંત! આ જે જગતનું રૂપ છે, તે આત્મા-જ છે, માટે તેમાં હું હણાય! કાણ હણાય! કાણ હણે! અને મુનોથી, અગ્રુનોથી તથા જગતસ-

બંધી દુઃખોથી એ આત્માનું શું લેપાય?^{૨૦} પ્રતિ-બિંબોમાં અરીસાની પેટ સમતાથી તથા સાદી જેના પાણી રહેલા અને પ્રતિબિંબો જેના બલા-તા સવળા પદાર્થો નાશ પામતાં પણ નાશ નહિ પામનારા આત્માને જે પુરુષ બધે, તે પુરુષને જ વિવેકી સમજવો.^{૨૧} જે ચેતન્ય છે તે હું છું અને જે જડ છે તે હું નથી એમ જે હું કહું છું તે તો જડના તથા ચેતન્યના વિવેકને માટે કહું છું. વાસ્તવિક રીતે તો જે કાંઈ છે તે આત્મા હું જ છું, એમ સમજો.^{૨૨} અહંતાવૃત્તિવાળા ચિત્તમાં રહે-નારી આ સવળી સ્થિતિ તથા પ્રલપરૂપ નિકારો જેમ સમુદ્રમાં જળની ગતિઓ થાય છે, તેમ આત્મામાં જ પ્રવર્તે છે.^{૨૩} જેમ પર્વતોમાં પથ-રાપણું છે, વૃક્ષોમાં લાકડાપણું છે અને તરંગોમાં જળપણું છે, તેમ પદાર્થોમાં આત્માપણું છે.^{૨૪} જે પુરુષ આત્માને સર્વ પદાર્થોમાં અનુસ્થા-નુએ, સર્વ પદાર્થોના આત્મામાં અંયેસત નુએ અને આત્માને અકર્તા નુએ, તે પુરુષને જ દેખતો સમજવો.^{૨૫} હે અનંત! જેમ અનેક આકારોવાળા તથા અનેક નિકારોવાળા તરંગોમાં જળ રહ્યું છે અને કડાં વગેરે પદાર્થોમાં સુવર્ણ રહ્યું છે, તેમ અનેક આકારો તથા અનેક નિકારોવાળાં સર્વ ભૂતોમાં આત્મા રહ્યો છે.^{૨૬} જેમ અનેક પ્રકારના ચપ્પા તરંગો જળમાં રહ્યા છે અને કડાં વગેરે પદાર્થો સુવર્ણમાં રહ્યા છે, તેમ સધળાં ભૂતો પરમાત્મામાં રહ્યા છે.^{૨૭} હે અનંત! સધળાં પદાર્થો, પ્રાણીઓ અને પર-બ્રહ્મ એ સધળું એક જ છે એમ સમજો, નુબા-પણુ જરા પણ નથી.^{૨૮} જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે, માટે જન્મ-મરણોદિ ભાવનિકારો દોને થાય, ક્યાં થાય અને જગત પણ ક્યાં રહ્યું? માટે તમે યાં માટે ત્યાં મોહ પરા છે!^{૨૯} આ પ્રનાયો નિશ્ચય બ્રહ્મરૂપનું ચળવળ કરી અને અંદર પૂર્ણ નિશ્ચયથી તેનો અનુભવ કરી સંતુષ્ટ ચિત્તવાળા સમઘ્ની મહાત્મા જીવન્યુક્ત લોકો આ જગ-

તમાં વિચરે છે.^{૧૫} માનથી તથા મોહથી રહિત રહેનારા, સંગના દોષોને જીતી લેનારા, વેદાંત-શાસ્ત્રમાં જ નિષ્ઠા રાખનારા, કામનાઓથી રહિત થઇને રહેનારા અને સુખ-દુઃખ આદિ નામનાં દ્વંદ્વોથી મુક્ત થયેલા વિદ્વાન લોકો અતે વિદેહ-કેવલપરૂષ અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૬}

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ । દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃસુખદુઃખસંજૈર્ગ-
ચ્છન્ત્યમૃદાઃ પદમચ્ચયં તત્ ॥ ૬૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ-પ્રકરણના પૂર્વોધનો 'અર્જુનોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૫૩ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૫૪ મો

સુખ-દુઃખાદિનું કારણ અને આત્મોપદેશ

॥ શ્રીમદ્વાણીવાચ ॥

ભૂય એવ મહાવાંહો ગૃણ મે પરમં વચઃ ।

યચેહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥૧॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ-હે મહાબાહુ અર્જુન !

ફરીવાર પણ હું તમને ઉત્તમ વચન કહું છું, તે

સાંભળો. તમે પ્રીતિથી સાંભળવા ઇચ્છો છો અને

સાંભળી-સમજીને સતોષ પામે છો, એટલા માટે

તમારું હિત કરવાની ઇચ્છાથી હું તમને કહું

છું.^૧ હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! 'વિષયો જ સુખ-

દુઃખરૂપ છે' એવી બ્રાંતિને છોડી દો; કેમકે ઉના-

ળામાં ઠંડો પદાર્થ સુખદાયી થાય છે, ગરમ

પદાર્થ દુઃખદાયી થાય છે અને સિયાળામાં ગરમ

પદાર્થ સુખદાયી થાય છે અને ઠંડો પદાર્થ

દુઃખદાયી થાય છે; માટે વિષયો સુખ-દુઃખરૂપ

નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. વિષયો સુખ-દુઃખરૂપ

નથી, પણ જતારા-આવનારા છે અને અનિત્ય

* આ ચોપનમાં સર્ગમાં સુખ-દુઃખો વગેરેના

અન્યથા કારણ, તેઓના ત્યાગનો ક્રમ અને જેના

આશ્રયથી સુખ-દુઃખાદિકોના ત્યાગ થાય તે, એ સ્વયં

કહેવામાં આવશે

છે; માટે પ્રિય વિષયો પ્રાપ્ત થતાં વૈરાગ્ય રાખો અને અપ્રિય વિષયો પ્રાપ્ત થતાં સહનશીલ થાઓ.^૨ સુખ અને દુઃખ એ અદ્વૈત પૂર્ણાંદ સ્વભાવનાળા આત્માથી ભિન્ન નથી; માટે દુઃખ પણ ક્યાં રહ્યું? અને સુખ પણ ક્યાં રહ્યું? પ્યારાં ધનપુત્ર આદિ મળી આવે તો 'હું પૂર્ણ છું' એવી બ્રાંતિથી, અભિમાનને લીધે સુખ થાય છે અને પ્યારાં ધનપુત્રાદિનો વિયોગ થાય તો 'હું અધૂરો છું' એવી બ્રાંતિથી અભિમાનને લીધે, દુઃખ થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે વિચારી જુઓ તો આત્મા, જે આદિ તથા અંતથી રહિત છે અને અવયવોથી પણ રહિત છે, તેને પૂર્ણ થવું તથા અધૂરું થવું સંભવે જ કેમ? જેને વિષયોના તથા ઇન્દ્રિયોના સાચાપણાની બ્રાંતિ ટળી જાય, તે જીવં ધીર, તત્ત્વદર્શી અને સુખ-દુઃખોમાં સમાનદષ્ટિવાળો થઇને જીવન-મુક્ત થાય છે.^૪ 'આત્મા સર્વરૂપ છે' એમ સમજવામાં આવે તો, દુઃખ આદિ ભેદો પણ આત્મારૂપ હોવાને લીધે પ્રતિકૂળ લાગે જ નહિ. 'દુઃખ આદિ ભેદો મિથ્યા જ છે,' એમ સમજવામાં આવે તો પણ મોટો લાભ એ છે કે મિથ્યાભૂત પદાર્થો સફળ કરી શકાય એમ છે.^૫ આત્મા જ સર્વરૂપે દેખાય છે, માટે સુખ કે દુઃખ મુદ્દલ છે જ નહિ. અધિષ્ઠાનભૂત આત્મામાં કલ્પિત અનાત્મપદાર્થોની વાસ્તવિક સત્તા કેમ હોય? દુઃખાદિ અસત્ પદાર્થો છે, માટે તેઓની સત્તા નથી અને આત્મા સત્ પદાર્થ છે, તેથી તેની અસત્તા ત્રથી. એટલા માટે સુખ-દુઃખાદિ છે જ નહિ અને જ કંઈ છે, તે દેવળ પરમાત્મા જ છે. હે અર્જુન ! તમે જગતના સત્પણાની બુદ્ધિને તથા આત્માના અસત્પણાની બુદ્ધિને છોડી દઈને, સત્તા તથા અસત્તાના સંબંધના નિમિત્તભૂત મનને પણ તુરંત જાણી છોડી દઈને, આત્મામાં જ દૃઢ નિષ્ઠા રાખો.^૬ હે અર્જુન ! સાક્ષીભૂત આત્મા ચેતન છતાં પણ અને ચરીરની અંદર રહેલા

છતાં પણ સુખોથી રાજ થતો નથી અને દુષ્ટો-
થી જ્ઞાનિ પામતો નથી. ^{૧૮} દેહપણને પામેલા
ચિત્ત આદિ જડ પદાર્થો જ દુષ્ટને પાત્ર છે. તે
ચિત્તાદિક પદાર્થો બગડે કે નષ્ટ થઈ બચ તો પણ
તેમાં આત્માનું કશું બગડે કે નષ્ટ થાય એમ
નથી. દેહ આદિ જડ પદાર્થોનો સમુદાય કે જે
દુષ્ટ વગેરેને ભોગવનાર માનવામાં આવે છે, તે
સમુદાય પણ અબોધને લીધે જાહેલો માયારૂપ
બ્રમ જ છે, એમ સમજો. દેહ આદિ કે દુષ્ટ
આદિ કોઈ પદાર્થ આત્માથી જુદો નથી, માટે
કાણ કોનો અનુભવ કરે? જે આ દુષ્ટ છે તે
અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી જ્ઞાંતિ છે, માટે તે
યથાર્થ બોધથી જ નષ્ટ થાય છે. આ વિષયમાં
દર્શાત કહું છું, તે સાંભળો. ^{૧૦-૧૩} જેમ રજ્જુમાં
સર્પનો ભય અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે
બોધથી નષ્ટ થઈ બચ છે, તેમ દેહ આદિ તથા
દુષ્ટ આદિ અબોધથી થયું છે માટે બોધથી જ
નષ્ટ થઈ બચ છે. ^{૧૪} 'સધળું જગત પૂર્ણબ્રહ્મ જ
છે, માટે તે નષ્ટ પણ થતું નથી અને ઉત્પન્ન
પણ થતું નથી' એમ સમજવું એ જ સાચું છે
અને એ જ પરમ બોધ છે. ^{૧૫} જેમ સમુદ્રમાં
કાંઈક તરંગપણું થઈને પાછું લીન થઈ બચ છે,
તેમ બ્રહ્મમાં કાંઈક જગતપણું થઈને પાછું લીન
થઈ બચ છે. હે અર્જુન! જેમ ચક્રીમાં જળ
રહે તેમ તમારામાં બ્રહ્મ જ રહે છે, માટે તમે
નિર્હોષ બ્રહ્મ જ છો. જે કાંઈ કાળ જેવું, ક્રિયાઓ
જેવું, દેશો જેવું, પુંપણા જેવું, હુ પણા જેવું
અને સેનાવાળાઓ જેવું-કેમણે છે તે સધળું
બ્રહ્મનો જ વિનત છે, માટે તેમાં ભાવપણાની કે
અભાવપણાની કલ્પના જ કરવી ઘટતી નથી. ^{૧૬-૧૭}
તમે માનને, મદને, શોકને, ભયને, વશ્ણને,
સુખને અને દુષ્ટને છોડી દો. આ સધળું દ્રેત
નિથ્યા છે. તમે સધળા દ્રેતના અધિષ્ઠાનરૂપે એક
અને સત્ત્વર થાઓ. ^{૧૮} આ સેનાઓમાં જે મા-
ણસો તથા પશુઓ વગેરે છે, તેઓ પણ અનુભવ-

રૂપ બ્રહ્મ છે અને તેઓનો તમારા હાથથી જ
ક્ષય થશે, તે પણ અનુભવરૂપ બ્રહ્મ જ થશે, માટે
શુદ્ધ બ્રહ્મને શુદ્ધરૂપ સ્વર્ગમાંથી બ્રહ્મભય જ કરો. ^{૧૯}
હે અર્જુન! સુખમાં સુખબુદ્ધિ, દુષ્ટમાં દુષ્ટ-
બુદ્ધિ, લાભમાં લાભબુદ્ધિ, હાનિમાં હાનિબુદ્ધિ,
જયમાં જયબુદ્ધિ અને પરાજયમાં પરાજયબુદ્ધિ
નહિ રાખતાં, સર્વમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ રાખીને, શુદ્ધ
બ્રહ્મરૂપ જ થાઓ. તમે બ્રહ્મરૂપ મહાસાગર છો
માટે તમારામાં બ્રહ્મરૂપ જ તરંગો જાહે છે. ^{૨૦}
તમે લાભ-હાનિમાં સમાન બુદ્ધિવાળા થઈ,
દેહાદિકમાં આત્મભાવના છોડી દઈ અને શુદ્ધમાં
જરાયેલા પવનની પેઠે, ચ ચળપણથી રહિત થઈ
આવી પડેલુ શુદ્ધરૂપ ક્ષય કરો. ^{૨૧} હે અર્જુન!
તમે જે કરો છો, જે ભોગનો છો, જે હોમો છો,
જે આપો છો અને જે હવે પછી કરશો તે સધળું
આત્મા જ છે, એવી દૃઢ ભાવના રાખીને સ્થિર
થાઓ. ^{૨૨} જે માણસ ચિત્તમાં જે વસ્તુનું ધ્યાન
ધરે તે માણસ તે વસ્તુને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે,
માટે તમે સત્યબ્રહ્મને પામના માટે ચિત્તમાં સત્ય-
બ્રહ્મભય થાઓ. ^{૨૩} બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ પોતે સર્વની
કામનાઓને શાંત કરનાર, પરમ પુરુષાર્થ મેળવી
બ્યવહારથી પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મોને બ્રહ્મની ભાનના-
થી રાગરહિત બતાવીને કરે છે. ^{૨૪} જે પુરુષ
કર્મમાં બ્રહ્મદષ્ટિ રાખે અને બ્રહ્મરૂપ સ્થિતિને જ
અવશ્ય કરવા યોગ્ય ધાડે, તે પુરુષ જ માણસોમાં
બુદ્ધિમાન ગણાય છે અને સંપૂર્ણ કર્મ કરનારો
કહેવાય છે. ^{૨૫} હે અર્જુન! તમે લાલ વગેરેની
લાવચથી કર્મ કરો નહિ, તેમ પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મો
ન કરવામાં પણ આસક્તિ રાખો નહિ, પરંતુ
ફળની સિદ્ધિમાં તથા ફળની હાનિમાં સરખી
ભાવના રાખીને, પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મો કરો. ^{૨૬} તમે
કર્મોમાં આસક્તિ છોડી દેશો, એટલે કર્મરહિત
થશો અને તેથી તત્ત્વદર્શન કરનામાં ઉત્સાહ
ધરાવી સમાન સ્થિતિમાં વામ કરો. ^{૨૭} જે માણસ
કર્મોનાં ફળોમાં આસક્તિ નહિ રાખતાં, સર્વદા

ત્વમ રહે છે અને અભિમાનથી રહિત થાય છે, તે માણસ કર્મોમાં ખૂબ જ રચ્યોપરચ્યો રહેતો હોય, તો પણ કશું કરતો નથી ^{૨૮} જે આસક્તિ છે, તે જ કર્તાપણું કહેવાય છે જે મનમાં મૂર્ખતા હોય તો, કર્મો તરફ કરતાં છતાં પણ કર્તાપણું થાય છે, માટે મૂર્ખતાનો જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ^{૨૯} પરમતત્ત્વને જાણનારા ગુરુને આશ્રય કરી, આસક્તિરહિત રહેનારો મહાત્મા પુરુષ, સધર્માં કર્મો કરે, તો પણ તેને કદી કર્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. ^{૩૦} કર્તાપણુનો ભાવ મદ્દી જવાથી ભોક્તાપણુનો ભાવ દૂર થાય છે, અને તેથી એકતા પ્રાપ્ત થાય છે, સપૂર્ણ એકતાથી જીવન્મુક્તપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવન્મુક્તપણુથી વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે જે અબ્દુ'ના તમે ભેદબુદ્ધિને બિલકુલ છોડી દઈ, પરમાત્માની સાથે એકતા પામીને, પછી કરવાનું કે ન કરવાનું કામ કરશો તો પણ કર્તા થશો જ નહિ. જે પુરુષનાં સધર્માં કર્મો, કામનાઓના સંકલ્પોથી રહિત હોય, તે જ્ઞાનરૂપ અશિષ્થી બળી ગયેલાં કર્મોવાળા પુરુષને, વિદ્વાન લોકો પ કિત કહે છે, ^{૩૩} જે પુરુષ સમ, સૌમ્ય, સ્થિર, સ્વસ્થ, શાંત અને સધર્મા વિષયોમાં સ્પૃહા વગરનો રહે, તે પુરુષ ક્રિયાઓ કરતો હોય તો પણ તે કાંઈ જાતની ક્રિયાઓ કરતો નથી ^{૩૪} જે અબ્દુ'ના તમે સુખ-દુઃખાદિક દ્રવ્યોથી રહિત થાઓ, ભરણપોષણની ચિંતાથી ગંધિત થાઓ, ધીર થાઓ, સર્વદા સ્વરૂપમા જ રહેા, વ્યવહારની પદ્ધતિથી આવી પડેલા કાર્યોને અનુમથા કરો અને એવી રીતે પૃથ્વીના ગણગણરૂપ થાઓ. ^{૩૫} જે માણસ કર્મેન્દ્રિયોને કર્મો કરવાથી આટકાવીને, મનથી વિષયોનું સ્મરણ કર્યા કરે, તે મૂઢ માણસ હોંગી કહેવાય છે ^{૩૬} જે માણસ મનથી ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મો કર્યા કરે, તે આસક્તિ વગરનો માણસ ગ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ^{૩૭} જમ નદીઓ ભરપૂર રહેનારા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે અને સમુદ્રપાણું પામીને સમુદ્રમાં જ લીન થાય

છે, તેમ મિથ્યાત્વબુદ્ધિથી દૂર થયેલા સધર્મા વિષયો, જે પુરુષનાં આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે અને આત્મામાં જ લીન થઈ જાય છે, તે પુરુષ શાંતિને પામે છે. કામનાઓવાળો પુરુષ કદી શાંતિને પામતો નથી. ^{૩૮}

આપૂર્વમાળમચલપ્રવિઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિ
શંતિ યદ્વત્ । તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે સ
જ્ઞાંતિમામ્રોતિ ન કામકામી ॥ ૩૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'આત્મજ્ઞાનોપ-
દેશ' એ નામનો સર્ગ ૫૪ માં સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૫૫ મો ~*~

જીવતત્ત્વનિરૂપણ

॥ શ્રીમદ્વાણુવાચ ॥

ન કુર્વાઙ્મોગસંત્યાગં ન કુર્વાઙ્મોગમાવનમ્ ।
સ્થાવર્યં તુ સમેનૈવ યથાપ્રોક્તાનુવર્તિના ॥ ૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ ઓહ્યા:-હે અબ્દુ'ના ભોગોને ત્યાગ પણ ન કરવો અને સારા ભોગો મેળવવા પ્રયત્ન પણ કરવો નહિ, પરંતુ લાભમાં અને હાનિમાં એક સમાન ભાવથી રહેવું અને જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેને અનુસરવું. ^૧ દેહ કે જે અનાત્મા છે અને જન્મ આદિ વિકારોવાળો છે, તેમાં આત્માપણુની ભાવના નહિ કરતાં આત્મા, કે જે સત્ય છે અને જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત છે, તેમાં જ આત્માપણુની ભાવના રાખો જે અબ્દુ'ના દેહનો નાશ થાય તો પણ કંઈ નાશ પામતું નથી. જે આત્માને નાશ થતો હોય તો તે જ ખરો નાશ કહેવાય, પણ આત્મા નિત્ય સ્થિર હોવાને લીધે નાશ પામે એવો જ નથી.

* આ પાવાવનમાં સર્ગમાં દેહાદિકનો નાશ થતા મૂળનો કે તત્ત્વવેત્તાનો મોહનો પણ આત્મા નષ્ટ થતો નથી, પરંતુ જ્ઞાતિને લીધે, મૂળને જન્માદિક યાય છે અને તે જ્ઞાતિ નહિ હોવાને લીધે તત્ત્વવેત્તાને જન્માદિક થતા નથી, એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે

આત્માનો દેહાદિ સાથે સંબંધ થાય છે તેનું કારણ ચિત્ત છે, એટલે જો આત્માને ચિત્તથી જુદો પાડીને જોવામાં આવે, તો આત્મા જન્માદિ વિકારોથી રહિત છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આવા બોધવાળો પુરુષ યુક્ત આદિ કર્મો કરતો હોય તો પણ તે કશું કરતો નથી.^{૩૪} જો આસક્તિ છે, તે જ કર્તાપણું કહેવાય છે. જો મનમાં મૂર્ખતા હોય તો અકર્તાને પણ એ કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, માટે મૂર્ખતાને જ છોડી દેવી. તત્ત્વને જાણનારા ઉત્તમ શુરના આશ્રયને લીધે આસક્તિથી રહિત થયેલા મહાત્મા પુરુષ સંપૂર્ણ કર્મો કર્યા કરતો હોય તો પણ તેને કર્તાપણું કદી પ્રાપ્ત થતું નથી.^{૩૫} આત્મા નાશવંત નથી, આદિથી તથા અંતથી રહિત છે અને કદી પણ જીર્ણ થતો નથી, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલો છે. 'આત્મા નષ્ટ થાય છે' એવો દુઃખદાયી દુર્બોધ તમારે રાખવો નહિ.^{૩૬} આત્માને જાણનાર ઉત્તમ પુરુષે 'આત્મા નષ્ટ થાય છે' એમ કદી પણ ધારતા નથી અને આત્માને જ આત્મા માનવાને લીધે કદી પણ તે પોતાના આત્માને દેહાદિકરૂપ ગણતા નથી.^{૩૭}

અર્જુન યોદ્ધા:-હે ત્રેલોક્યના નાય ! હે શ્રીકૃષ્ણ ! જો એમ જ હોય તો દેહાદિને આત્મા માનનારા મૂઢ લોકોને પણ દેહાદિનો નાશ થતાં આત્માનો નાશ થતો નથી, તો તેથી કશી હાનિ થતી નથી !

શ્રીકૃષ્ણ યોદ્ધા:-હે અર્જુન ! જેમ તમે ધારો છો તેમજ છે. ક્યાંય કંઈ નાશ પામતું જ નથી. જો કંઈ છે તે અવિનાશી આત્મા જ છે, માટે તેનું શું હોય અને ક્યાં નષ્ટ થાય ?^{૩૮} આ નષ્ટ થયું અને આ મર્યું એવી રીતની ભ્રાંતિ વિના, બીજું કંઈ પણ નષ્ટ થતું કે મળતું મારા જોવામાં આવતું નથી. જેમ વાંઝીલીનો પુત્ર નષ્ટ પણ થતો નથી અને મળતો પણ નથી, તેમ દેહાદિમાં કંઈ નાશ પણ પામતું નથી અને કંઈ

મળતું પણ નથી. જે પદાર્થ અસત્ છે તેનું હોવું સંભવતું નથી અને જે પદાર્થ સત્ છે તેનું ન હોવું સંભવતું નથી. એમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષોએ સત્તા અને અસત્તા સ્વભાવનો નિશ્ચય કરેલો છે.^{૩૯} આત્મતત્ત્વ કે જોઈ આ સંબંધ બ્યાસ છે તે અવિનાશી છે, એમ સમજો. અવિનાશી આત્મતત્ત્વને વિનાશ કરવાને કંઈ પણ સમર્થ નથી.^{૪૦} હે અર્જુન આત્મા કે જે નિત્ય છે, અવિનાશી છે અને અપ્રમેય છે, તેના આ દેહો અંતઃપાળા-જન કહેવાય છે, માટે બધુંબોધો કે પોતાના દેહનો નાશ થતાં, કશો અનર્થ થાય એમ નથી, તેથી યુક્ત કરો.^{૪૧} આત્મા એક જ છે અને દ્વિત્વ સુદૃઢ છે જ નહિ. જ નથી તેનો સંભવ ક્યાંથી હોય ? આત્મા અવિનાશી છે, અંતથી રહિત છે અને સત્ છે; માટે તેનો નાશ થતો નથી.^{૪૨} દ્વિત્વનો અને એકત્વનો પણ ત્યાગ કરતાં, જે શાંત અને કાર્યો તથા કારણોના અધિષ્ઠાનરૂપ પદ અવશેષ રહે છે, તે જ પરમપદ છે.^{૪૩}

અર્જુન યોદ્ધા:-હે મહારાજ ! ત્યારે માણસોને 'હું મરી જાઉં છું' એવી પ્રતીતિ થાય છે ? અને સ્વર્ગ તથા નરક પણ યાથી પ્રતીત થાય છે ?^{૪૪}

શ્રીકૃષ્ણ યોદ્ધા:-ઓ દેહ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ તથા તેઓની તત્ત્વમાનાઓથી રચાયેલો છે, તેમાં મન, બુદ્ધિ વગેરે ગોઠવાયા છે; તેના સ્થૂળ દેહને લીધે-પરમાત્માને જાણવું છે અને તે જાણવું જ જન્મની, મરણની તથા સુખ-દુઃખ વગેરેની ભ્રાંતિનું નિમિત્ત છે.^{૪૫} જેમ દારીથી વાછરું ખેંચાય છે, તેમ તે જીવ વાસનાથી ખેંચાય છે; અને જેમ પાંચરાની અંદર પક્ષી રહે છે તેમ તે જીવ શરીરની અંદર રહે છે. એ જીવ જેમ કાળને લીધે સુકાઈ ગયેલાં પીપળાના પાંદડામાંથી ગમ જતો રહે છે, તેમ કાળને લીધે જર્જરિત થયેલા

વાસનાને લીધે જતો રહે છે.^{૧૮, ૨૦} જેમ વાયુ પુષ્પાદિકમાંથી ગધાને સાથે લઈને બળ્ય છે, તેમ જીવ શરીરમાંથી શ્રોત્રને, ચક્ષુને, ત્વચાને, રસનાને અને દ્રાણને સાથે લઈને બળ્ય છે.^{૨૧} જીવને જે વાસના થવી, તે જ દેહ છે. બીજી ક્ષી ગોઠવણથી દેહ થયો નથી. વાસનાઓ ટૂંકી બળ્ય ત્યારે સૂક્ષ્મદેહ ક્ષીણ થાય છે અને સૂક્ષ્મદેહ ક્ષીણ થાય, ત્યારે પોતે જ પરમપદ-રૂપ થાય છે.^{૨૨} ભ્રાંતિઓના ભારને ધરનારો, વાસનાવાળો જીવ અન્નપાનાદિકથી પોષાઈ, જેમ ઇન્દ્રજાળવાળો પુરુષ આકાશમાં જમે છે, તેમ અનેક યોનિઓમાં જન્મ્યા કરે છે.^{૨૩} જેમ પવન પુષ્પમાંથી ગધને સાથે લઈને બળ્ય છે, તેમ વાસનાઓને વશ થયેલા જીવ, શરીરમાંથી સઘળી શબ્દાદિકનાં ગ્રહણ કરવાની શક્તિ-ઓને સાથે લઈને બળ્ય છે.^{૨૪} હે અર્જુન ! જેમ પવન શાંત થતાં, વૃક્ષ હાલતું ચાલતું નથી, તેમ જીવ નીકળી જતાં દેહના સઘળા અવયવો ગતિ વિનાના થાય છે.^{૨૫} ચેષ્ઠા વગરનો દેહ, છેઠાતાંભેઠાતાં અદશ્ય થઈ બૈય છે, એટલા માટે તે દેહ જીવ વગરનો અને મરણ પામેલા કહેવાય છે.^{૨૬} પ્રાણમય શરીરવાળો જીવ, જે જે દેહ, દેશ, કાળ તથા ભોંઝ આદિ આકારમાં અદૃશ્યને લીધે દેહ વાસનાવાળો થાય છે, તે તે વિસ્તીર્ણ આકારને, વાસનાના અભ્યાસને લીધે દેખે છે.^{૨૭} જીવને આ દેહ મિથ્યા છતાં જ ભવામાં આવે છે, માટે આ દેહને નાશ થતાં, તમે યોગીને નાશ થયો એમ માનો નહિ. જેમ સુપુ-તિંગિણી પુરુષ, કથા ઉપર દંડિ કરતો નથી, તેમ તમે પણ દેહાદિકની ઉપર દંડિ કરો જ નહિ.^{૨૮} જીવ જેમ વાસનાથી, જુદા જુદા આકારોને દેખે છે, તેમ જ વાસનાથી તેઓના વિનાશને પણ દેખે છે. બ્રહ્માએ સૃષ્ટિના આરંભથી માંડીને વાસનાઓથી જ ગાય તથા ઘોડા વગેરે આકારો કલ્પેલા છે, પણ કુંભારની પેઠે માટી વગેરેથી

કથુ રચ્યું નથી.^{૨૯} ઉત્પત્તિના કાળમાં, પહેલા ક્ષણમાં જ, મોઢા આગળ જે જે દેહાદિકરૂપ જેવી રીતતું ભવામાં આવે છે, તે તે રૂપ વિનાશ થતાં સુધી, તેવી રીતિવાળું રહે છે, કેમકે અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થયેલા રૂપને સાચવી રાખે છે.^{૩૦} જેમ આજ પ્રાયશ્ચિત કરવાથી પહેલાંનાં સઘળાં પાપ નાશ પામે, તેમ હમણાં કરવામાં આવતા શુભ પુરુષાર્થથી પૂર્વની અશુભ વાસનાઓનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે.^{૩૧} જે પૂર્વના પ્રયત્નમાં પ્રબળ પુરુ-પાર્થ હોય, તો તે તે પ્રયત્ન પાછળના પ્રયત્નને ફાવવા દેતો નથી, અને જે પાછળના પ્રયત્નમાં પ્રબળ પુરુષાર્થ હોય, તો તે પ્રયત્ન પૂર્વના પ્રયત્નને ફાવવા દેતો નથી.^{૩૨} એટલા માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે વિધ્યાયજ્ઞ ફાટતો હોય, અથવા પ્રલયનો પવન વાતો હોય તો પણ શાસ્ત્રને અનુસરતા પ્રયત્નને છોડવો નહિ.^{૩૩} અનાદિ કાળના મોહથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળો જીવ, લાંબા લાંબા કાળની વાસનાના અભ્યાસને લીધે જ ચોતરફ નરકને, સ્વર્ગને તથા સૃષ્ટિ વગેરેને દેખ્યા કરે છે.^{૩૪}

‘અર્જુન યોહ્યાઃ-હે’ જગતના પતિ ! આ જીવ, કે જે જગતની સ્થિતિના કારણરૂપ છે, તેને નરકના, સ્વર્ગના અને સૃષ્ટિ વગેરેના દેખાવો-રૂપી ભ્રમે થવામાં શું કારણ છે ?’^{૩૫}

શ્રીકૃષ્ણ યોહ્યાઃ-નાસ્તવિક રીતે જોતાં, સ્વપ્ન જેવી અને લાંબા કાળના અભ્યાસને લીધે પ્રાદ-થયેલી વાસના જ સ સારરૂપી ભ્રાંતિ દેનારી છે, એટલા માટે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી વાસના ને નિર્મૂળ કરવી, એ જ પરમકલ્યાણનો ઉપાય છે.

અર્જુન યોહ્યાઃ-હે દેવાધિદેવ ! જે વાસના ચાચી જોડેલી છે ? અને શી રીતે ક્ષય પામે ?

શ્રીકૃષ્ણ યોહ્યાઃ-અજ્ઞાનથી થયેલી વાસના પોતે મિથ્યા હોવા છતાં, આત્માની ભાવના કરે છે, તે માટે આત્મજ્ઞાન થતાંત્યાં સાથે જ તે દૂર થાય છે.^{૩૬, ૩૭} હે કુંતીના પુત્ર ! તમે આત્માનો

વિચાર કર્યો છે અને સત્ય વસ્તુને જાણી ચૂક્યા
છે, માટે 'આ હું છું' અને 'આ બીજા લોકો છે'
અત્યાદિ પ્રકારની વાસનાને છોડી દે.^{૧૮}

અર્જુન બોલ્યા:-લિંગશરીર વાસનામ-
યજ છે અને તે શરીરમાં, જે પ્રતિબિંબ છે તે જ
જીવ છે, માટે વાસનાનો ક્ષય થાય, તો જીવનો
પ્રયજ થઈ જાય; કેમકે જે પદાર્થ જોની સત્તાથી
થયો હોય તેનો નાશ થવાથી તે પદાર્થ નષ્ટ જ
થઈ જાય, એ સ્વાભાવિક છે.^{૧૯} આ પ્રમાણે
વાસનાનો ક્ષય થતાં, જીવનો ક્ષય થઈ જાય તો
મહી પરમ આનંદ ક્યાં પ્રગટ થાય અને મિથ્યા
પ્રમ ટળી જઈ, મોક્ષ પણ કેને થાય ?^{૨૦}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-જે આત્મસ્વરૂપ છે, તે
પોતે જ સંકલ્પોની કલ્પના કરવાથી મલિન થાય
છે અને પછી વાસનામય લિંગશરીરનો આકાર
રૂઠે, તે આત્મા જીવ થાય છે, એમ સમજો.^{૨૧}
જીવ જે કેવળ પ્રતિબિંબ માત્ર જ હોય અને વળી
તે બિંબથી અન્ય હોય તો તમારો કહેલો દોષ
ખાવે. વાસ્તવિક રીતે બીજને. આધીન નહિ
હેતારું, સંકલ્પોથી રહિત અને અવિનાશી જે
આત્મતત્ત્વ છે, તે જ પોતાની અવિચારી દંકાશને
જીવપણાને પામેલા જેવું જણાય છે. એ આત્મ-
તત્ત્વ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપના બોધના પ્રમા-
ણને લીધે વાસનાઓથી મુક્ત થાય એ જ મોક્ષ
છે, એમ સમજો.^{૨૨} વાસનાઓનો, જે સમૂહ ક્ષય
થાય છે, તે જ આ શરીર રહેતાં સુધી જીવન્મુક્તિ
કહેવાય છે; અને તે જીવન્મુક્તિ તમારાથી અનુ-
ભવી શકાય એમ છે, માટે તમારે 'કાને મુક્તિ
થાય છે' એવો સંશય કરવો ઘટતો નથી. હે
અર્જુન ! તમે જીવતાં જ સ્વરૂપમાં રહેલ આત્મ-
તત્ત્વનું અવલોકન કરો. જે પુરુષ વાસનારૂપી
બળથી છટેલો હોય તે મુક્ત કહેવાય છે.^{૨૩}
જે પુરુષ વાસનાઓથી રહિત ન થયો હોય, તે
પુરુષ સંપળા ધર્મો પાળતો હોય અને સર્વજ્ઞ
હોય, તો પણ પાંજરામાં રહેલા પક્ષીની પેઠે,

ચારેબાજુથી બંધાયેલો જ છે.^{૨૪} અવિચારી
દંકાચેલા અને જોને વેદાંતનો પરિચય નથી થયો,
એવા જે પુરુષને, ઇન્દ્રિયગતિઓએ કરેલી આકા-
શમાં મોરની પીછી જેવી, અનેક ભ્રમ દેનારી
સૂક્ષ્મ વાસના અંદર સ્ફુરે છે, તે જ પુરુષ આ
શરીરમાં જ વેદાંતનો અભ્યાસ કરી તત્ત્વજ્ઞાન
મેળવે, એટલે તે સમૂળ વાસનારૂપ બંધથી
મુક્ત થાય છે; એટલા માટે વાસના જ બંધ છે
અને વાસનાનો જે ક્ષય તે જ મોક્ષ છે.^{૨૫}

દુર્દશનસ્ય ગંગને શિલિપિચ્છિકેવ સૂક્ષ્મા
પરિસ્ફુરતિ यस્ય તુ વાસનાર્તાઃ । મુક્તઃ સ એવ
મવતીહ હિ વાસનેવ વન્ધો ન વસ્ય ન તુ તત્કલ્પ
એવ મોક્ષઃ ॥ ૪૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારોમાયણુમાં નિર્વાણ
મંકરણના પૂર્વાધીનો 'જીવન્મુક્તિનિર્ણય'
એ નામનો સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૬ મો

જીવન્મુક્તિ અને જગતરૂપ ચિત્ર

॥ શ્રીમદ્વાણુવાચ ॥

इति निर्वासनत्वेन जीवन्मुक्ततयाऽर्जुन ।

अंतःशीतलतामेत्य वंशुदुःखमलं त्यज ॥ ૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-હે અર્જુન ! એ પ્રમાણે
જે તમે વાસનાનો ત્યાગ કરશો તો તમે જીવ-
ન્મુક્ત બની અંતઃકરણને શાંત કરશો; એથી
બંધુઓના વધ સંબંધી દુઃખને દૂર કરો.^૧ હે
નિર્દોષ અર્જુન ! જરાથી તથા મરણથી રહિત
અને આકાશ જેવા સ્વચ્છ અંતઃકરણનાં રહી-
ને, જે પોતાને ગમતા હોય અને જે પોતાને ન
ગમતા હોય, તે સર્વ સંકલ્પો દૂર કરી રાગનો
ત્યાગ કરો.^૨ શિષ્ટ લોકોના બ્યવહારની પર-
પરાથી પ્રાપ્ત થયેલા, આ યુદ્ધરૂપ આનરયક

* આ જીવનમાં સર્વમાં જીવન્મુક્તિની પ્રતિજ્ઞાનો,
નિત્યના તત્ત્વનો, જગતના રૂપનો અને મન સંબંધી
ચિત્રનો વિસ્તારથી ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો.

કાર્યને અને બીજાં પણ યાગદાનાદિક કાર્યો
જે આવી પડે તો રાગનો ત્યાગ કરી તે કાર્યો
કરો. કર્મો કરવાથી તમારા તત્ત્વભોધને કશી
હાનિ થવાની નથી.^૩ દેહની ચેષ્ટાભાવનો ત્યાગ
કરવો, જે જીવન્-મુક્તપણું નથી, પણ શિષ્યલોકના
વ્યવહારની પરપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું સ્વધર્મરૂપ
કર્મ ક્યાં કરેલું જે જીવન્-મુક્તપણું છે.^૪ 'આ
કર્મનો ત્યાગ કરું અને આ કર્મનું ચણું કરું'
એવી રીતનો ભેદ, મૂઢના મનમાં રહ્યા કરે છે,
જ્ઞાનીના મનની તો સમાન સ્થિતિ જ રહે છે.^૫
શિષ્યલોકના વ્યવહારની પરપરાથી આવી પડેલાં
કર્મોને ક્યાં કરતા અને શાંત ચિત્તવાળા જીવ-
ન્મુક્ત લોકો, પોતાના સંકલ્પોથી રહિત થઈને,
સુપ્રસિદ્ધ અવસ્થામાં વસતા હોય તેમ આત્મારૂપે જ
સ્કુયાં કરે છે.^૬ વિષયોમાંથી પોતાની મેળે જ
પાછી વળેલી, જે પુરુષની ઇન્દ્રિયો કાચબાનાં
અંગોની પેઠે અંદર (દેહમાં) પેસીને, એકરસ-
પણાથી સ્થિર થાય, તે પુરુષને જીવન્-મુક્ત સમજ-
વો.^૭ ચિત્તરૂપી ચિતારો જગતના અધિષ્ઠાનભૂત
આત્મામાં અનંત વિચિત્રતાવાળા અને ભીંત
વગરના સવળા ત્રૈલોક્યરૂપી ચિત્રને ત્રણે કાળમાં
ખનાવ્યા કરે છે.^૮ પ્રથમ ચિત્તરૂપી ચિતારાએ
અજ્ઞાનરૂપ આકાશમાં અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી દેખા-
વાને યોગ્ય ન હોવા છતાં પણ વૃત્તિઓરૂપી પીંછી-
ઓથી સ્પર્શ દોરીને આ જગતરૂપી વિચિત્ર ચિત્ર
દેખાડેલું છે.^૯ આકાશ કે જે આ જગતરૂપ ચિત્ર-
ની ભીંતરૂપ જણાય છે, તે તો ચિત્રના અમુક
ભાગોને ખનાવ્યા પછી ખનાવેલું છે. અહો !
આ રચના અપૂર્વ છે, પ્રાંતિ જ છે, મહામાયા જ
છે અને ખડેની ભીંતની પેઠે નિસ્સાર હોવા છતાં
પણ મૂઢલોકોને સારી લાગે એવી છે.^{૧૦} જગતમાં
આધારો અને આવેશો બિન્ન બિન્ન જોવામાં
આવે છે, પણ વાસ્તવિક જોતાં સવળા આધારો
અને આધેશો ચિત્તરૂપ જ હોવાને લીધે, તેઓમાં
જરા પણ ભેદ નથી.^{૧૧} દે કમળસરમાં નેત્રોવાળા

અજુન ! આ જગતમાં જે જે ભીંતો જોવામાં
આવે છે, તેઓ પણ ચિત્તે કરેલાં ચિત્રોરૂપ જ
હોવાને લીધે, આકાશથી પણ વધારે શૂન્ય છે
એમ સમજો. જેમ ચિત્તમાં સ્વપ્નરૂપ પ્રાંતિ થતાં,
ક્ષણભાવમાં દેખાતા પદાર્થોના ઉદય અને લય
શૂન્ય જ છે, તેમ મન અને મનના કાર્યરૂપ
ખંડારનું તથા અંદરનું જગત શૂન્ય જ છે. આ
જે જગત છે, તે એક ભતતું લાંબા કાળનું મનનું
માનેલું શૂન્ય છે, તેથી તેમાં સત્યતા પ્રતીત થાય
છે.^{૧૨, ૧૩} જે સત્યપણું પ્રાંતિથી કલ્પાયેલા પદાર્થ-
માં ત્રણે કાળમાં હોતું નથી, તે સત્યપણું તે
પદાર્થનું તત્ત્વ બણ્યા પહેલાં પણ તે પદાર્થમાં
હોય કે નહીં તે તે કામોમાં ઉપયોગી થવાને લીધે
ઉપરટપકે જોતાં જે સત્યતા પ્રતીત થાય છે, તે
સત્યતા શાસ્ત્રાદિકદ્વારા સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં લીન
થઈ જાય છે. જેમ ચરકચતુના સૂર્યના પ્રકાશથી
દેખવામાં આવતું વાઘગાંઘાનું મંડળ સૂર્યના
પ્રકાશથી જ સુકાઈને લીન થઈ જાય છે, તેમ
કાચા અવલોકનથી દેખવામાં આવતું, જગત
શાસ્ત્રાદિકદ્વારા પાકા અવલોકનથી લીન થઈ જાય
છે.^{૧૪, ૧૫} ચિત્તરૂપી ચિતારાના ચિત્રમાં રહેલી આ
ખંડારની ત્રૈલોક્યાદિક પૂતળીઓ, ભીંત ન હોવાને
લીધે, આકાશ વગરની જ (શૂન્ય જ) છે. એ
પૂતળીઓ પણ નથી અને તમે પણ નથી, માટે
કાણું ક્યાં પદાર્થથી હણાય એમ છે.^{૧૬}
તમે બ્રહ્મરૂપ આકાશમાં, મરનારપણાના અને
મારનારપણાના મોહને છોડી દઈને, નિર્મળ
થાઓ. બ્રહ્મરૂપ આકાશને વધ આદિમાં પ્રવૃત્તિ જ
નથી અને જે પ્રાતિભાસિક પ્રવૃત્તિ દેખાય છે,
તે પણ બ્રહ્મના આકાશરૂપે જ છે. એટલા માટે
કાળ, ક્રિયાઓ, ભીંતો તથા કલાઓ વગેરે જે
કાંઈ વિચિત્રતા દેખાય છે, તે સધળું નિર્મળ
બ્રહ્મ જ છે જેમ મનના માનેલા શાંત્યમાં સવળા
પદાર્થ આકાશની પેઠે શૂન્ય જ છે, તેમ આ
સધળું જગત આકાશની પેઠે શૂન્ય જ છે.^{૧૭, ૧૮}

ચૈતન્યરૂપી (નહિ બહુવામાં આવેલા ચૈત-
ન્યરૂપી) ચિતારાએ ચિતરૂપ ભીંતમાં જે કાંઈ
આ જગતરૂપ ચિત્ર બનાવ્યું છે, તે સઘળું-શૂન્ય
હોવાને લીધે આકાશથી જરા પણ બુદ્ધિ પ્રકટ
નથી. જેમ મનોરાજ્યમાં પદાર્થોના ધડીકમાં
જન્મ થાય છે અને ધડીકમાં નાશ થાય છે, તેમ
આ જગત પણ ધડીકમાં જન્મે છે અને ધડીકમાં
નાશ પામે છે, એમ સુમત્તે ૨૬, ૨૭ અનેક પદાર્થોની
સ્થિતિ બોધા પછી, તમારા મન પર અર-
નાર અને મારનાર એવા સેદ દઢ થયા છે અને
તેથી તમારી જે કલ્પનાઓ બંધાઈ છે, તે હવે
મારા ઉપદેશથી દૂર થઈ હશે. જેમ મિથ્યા
પદાર્થને ઉત્પન્ન કરવામાં મન સમર્થ છે, તેમ
ક્ષણને કલ્પ બનાવવામાં પણ મન સમર્થ છે.
મન ક્ષણને કલ્પ બનાવી દે છે, એ વાત તો
સહેજ છે, પણ એથી મોટી વાત એ છે તે
મિથ્યા જગતને પણ ક્ષણમાત્રમાં સાચું બનાવી
દે છે. આવા મનના સામર્થ્યથી જ આ જગતરૂપ
બ્રાંતિ બેઠેલી છે. ક્ષણમાત્રમાં સ્વાભાવિક રીતે જે
વિચિત્ર સ્વભાવોવાળું મનનું કલ્પેલું રાજ્ય દેખાય
છે, તે જ આ જગતરૂપી જગ છે. 'નિત્યમુક્ત
આત્મામાં અધ્યાસ (બ્રહ્મ) થવાથી અને કેવળ
પ્રતિભાસમાત્રથી થયેલ હોવાને લીધે આ જગત
ક્ષણિક અને તુરંત જ છે' એમ નહિ બહુનારા
અજ્ઞાની લોકોએ જ જગતમાં વજના જેવું દૃઢ-
પણું કલ્પી લીધું છે. ૨૧-૨૨ તત્ત્વને નહિ બહુ-
નારા આત્માને જ વિપરીત પ્રતિભાસ થાય
છે, તે જ આ જગત છે; માટે આવા જગતનો
અધ્યાસ થવો અથવા તેનો બાધ થવો તેમાં
કાંઈ મોટી વાત નથી. ચિતરૂપી ચિતારાએ
ચૈતન્યમાં સંકલ્પમાત્રથી બનાવેલું આ જગત
છે જ ક્યાં, કે જેની નિવૃત્તિને માટે પ્રયત્ન કર-
વાની જરૂર પડે ? આ જગતરૂપી ચિત્ર ભીંત
વગરનું છતાં અને રંગ વગરનું છતાં પણ બધું
ભારે આડખરવાળું હોય, તેમ મોઢા આગળ

ખડું થયું છે. ૨૭, ૨૮ આસક્તિ આપનાર, ઇન્દ્રિ-
યોને લલચાવનાર, અનેક પ્રકારના અવિદ્યાના
ભાગોરૂપી આંબહોની રેખાઓવાળું, અનેક
સૂર્યોદય તેજનાં કિરણોથી ચક્રચકિત લાગતું,
અનેક કલ્પો તથા યુગોરૂપી અવધોવાળું, વિવિધ
રંગોરૂપી રંગોથી રંગાયેલું, અનેક પ્રકારના
દેખાવોના વિલાસોવાળું; અનેક પ્રકારના અતુ-
ભવોરૂપી આંખોવાળું, શુભ આદિ અનેક પ્રદોષોથી
અત્યંત ટીપતું, સૂર્યોદયના તથા સૂર્યાસ્ત આદિના
સમયોમાં પૂર્વપશ્ચિમના અતિ વિચિત્ર દેખાવો-
વાળું, આકાશરૂપી સ્થામ સરોવરમાં તારા, ચંદ્ર
તથા સૂર્યરૂપી પ્રકુલિત કમળોવાળું, બધે બેઠા-
યેલી ને વિચિત્ર રચનાઓવાળી વાદળોઆની
પંક્તિઓરૂપી પક્ષી તથા મંજરીઓથી શોભી
રહેલું, તે તે લોકોરૂપી ઢાઢાઓમાં આલેખાયેલી
દેવ, દૈત્ય તથા મનુષ્યોરૂપી પૂતળીઓવાળું અને
સૂર્ય તથા ચંદ્ર આદિના ઉત્તમ પ્રકારરૂપી કળી-
ચૂનાથી ચક્રચકિત લાગતી આકાશરૂપી ભીંતના
દેખાવવાળું આ જગતરૂપી ઉજ્જવળ અને સ્ફુટ-
ચિત્ર ભીંત વિના બેઠેલું છે, એ મોઢું આશ્ચર્ય
છે. ૨૯-૩૨ ચિત્ર નામના પ્રસિદ્ધ ચિતારાએ પો-
તાની વિચિત્ર બુદ્ધિરૂપી નટયાળામાં બેસી, સાક્ષી-
ચૈતન્યરૂપી દીવાનો આશ્રય લઈ અને પરબ્રહ્મરૂપ
આકાશને અધિષ્ઠાન બનાવી, સર્વ લોકો જેનાં
ધરણ છે એવી ચિત્રવિચિત્ર લીલાઓ કરતી,
ત્રિલોકરૂપી મનોહર-પૂતળી બનાવી છે. જે પૂત-
ળીનું અંગ બ્રહ્માડ, ચૈટલો મેઘ, સૂર્ય અને ચંદ્ર
બે મેઘ, ધર્મ, અર્થ અને કામનાં તત્ત્વોનાં
રાસો જેની સાડી, સાત પાતાળ જેનાં સાથળથી
આરંભી ચરણ સુધીનાં અંગો, પૃથ્વી-જેનું
નિતંબ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર સહ તથા વિષ્ણુ, જેના ચાર
હાથ, વિવેક અને વૈરાગ્ય જેનાં સ્તન, સત્-
ગુણરૂપી જેની કાંચળી, શેષનાગોથી વીંટા-
યેલું શૂંતલ જેનું આસન, મેરુ, હિમાલય આદિ
પર્વતો જેનાં ચિહ્નો, અર્ધલોક જેનું ઉદર,

તારાઓ જનાં રેખાંચ, વીજળી જતા દાંતની હાર, પ્રાણીઓ જનાં રંવાટાં અને જણે પ્રલય-કાળના કુંકાતા પવનની પુષ્પમાળા ધારણ કરી છે તેમ જ પોતાનાં નેત્રોથી અંધકાર દૂર કરે છે એ પૂતળીમાં વ્યદિ-સમદિ જીવ મૂકવામાં આવ્યા છે અને લાંબા કાળના અનુભવથી વાસનાવાળા આ ચિત્તરૂપી ચિતારાઓ તેનું ચોગ્ય ધડતર ક્યું છે. ૩૩-૩૭

જીવાન્વિતા ગગન એવં કૃતા વિચિત્રા વ્યો-
માત્મિકા ચિરવિલક્ષણચિત્રકર્ત્રા । ચિત્તેન ચિત્ર
પરિકર્મવિદા ત્રિલોકી નાનાવિલાસવલિતા વર-
ગુચિકેતિ ॥ ૩૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાધર્મો 'ચિત્તવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૫૬ માં સમાપ્ત

~ સર્ગ ૫૭ મો ~

વાસનાની નિવૃત્તિનો ઉપાય

॥ ધૌમગવાનુવાચ ॥

इदं विद्धि महाश्र्वर्मर्जुनेह हि यत् किल ।

पूर्वं संजायते चित्रं पद्माङ्गिचिह्नेदेति हि ॥ ૧ ॥

• શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:— હે અર્જુન ! અહીં આ મોઢું આશ્ચર્ય સમજે કે, જે પ્રથમ ચિત્ર થાય છે અને પાછળથી ભીત ઉદય પામે છે. (પ્રથમ મનથી જગતનો આકાર થાય છે અને પાછળથી લુપ્ત ઉત્પન્ન થાય છે.)^૧ પ્રથમ આધાર વિના જ ચિત્ર ઉત્પન્ન થયા મણી, ભીત ઉત્પન્ન થતી જોવામાં આવે છે, એ તૂંબડાના ડૂબવા જેવી અને પથરાના તરવા જેવી કેવા પ્રકારની વિચિત્ર માયા છે !^૨ ચિત્રમાં રહેલા ચિત્રના જેવા આ શૂન્ય પ્રજ્ઞાંડમાં, તમે કે જે પરબ્રહ્મ આકાશરૂપ છો, તેમને

જે આ સત્તાવનમાં સર્ગમાં જે વિચારથી મન પુરત વાસનાઓથી રહિત થાય અને પરમ સુખરૂપ અદેહ આત્મા અવરોધ રહે, તે વિચારનો ઉપદેશ કરવામાં આવશે.

આ મિથ્યા અહંકાર ઉદય પામ્યો છે, એ કેવું મોઢું આશ્ચર્ય છે !^૩ જગતને બ્રહ્મરૂપ ગણો તો-પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે, બ્રહ્મે સધણું બ્રહ્મ જ બનાવ્યું છે, બ્રહ્મ જ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે, બ્રહ્મ જ બ્રહ્મમાં ભોગવાય છે અને બ્રહ્મ જ બ્રહ્મમાં ફેલાયેલું છે.^૪ હે અર્જુન ! જેમાં લાંબું-લાંબું બ્રહ્મણ યથા કરે છે, એવું આ જગત વાસનારૂપી લાંબી રજ્જુથી બંધાયું છે અને વાસનારૂપી કાંસીથી ઢંપાયા કરે છે.^૫ જેમાં અરીસામાં પ્રતિબિંબ રહે છે, તેમ આ જગત બ્રહ્મમાં રહ્યું છે; માટે આધાર (અધિષ્ઠાન)થી અભિન્ન હોવાને લીધે છેદન-ભેદન થવા છતાં પણ તે જગતનો નાશ નથી.^૬ બ્રહ્મમાં જે છેદન-ભેદન આદિ વ્યવહાર અને તે વ્યવહારના નિપયમૂલ જગત પ્રતીત થાય છે, તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી પણ બ્રહ્મ જ છે; માટે આ જગતમાં કેટલું સંભવ કે છેદાય ? શી રીતે ભેદાય કે છેદાય ? સાથી ભેદાય કે છેદાય ? અને ક્યાં ભેદાય કે છેદાય ? અર્થાત્ કશું થાય એમ નથી.^૭ આવા જ્ઞાનને લીધે તમારી વાસનાઓ પણ બ્રહ્મથી જુદી નથી જ, એમ સિદ્ધ થાય છે. જે પુરુષ સધળા ધર્મેમાં તત્પર હોવા છતાં અને સર્વજ્ઞ હોવા છતાં પણ વાસનાઓથી રહિત-થયો હોય નહિ, તે પુરુષ પોંજરામાં રહેલા સિંહની જેમ અત્યંત બધા-થેલો જ છે એમ સમજવું. જે મનુષ્યના ચિત્તરૂપ ખેતરમાં વાસનારૂપ બીજ અત્યંત અલ્પ પણ રહી ગયું હોય તેને તે પાછું સંસારરૂપી મોઢું વન થઈ પડે છે. અભ્યાસને લીધે દ્વંદ્વમાં રૂઢ થયેલા તત્ત્વબોધરૂપ અગ્નિથી જે વાસનારૂપ બીજ પૂરેપૂરું બળી ગયું હોય તો ફરી જીર્ણ જ નથી.^{૮-૧૦} જેમાંથી વાસનારૂપી બીજ નિ શેષ રીતે બળી ગયું હોય એવું સ્વચ્છ મન, કમળપત્ર જળમાં ડૂબવું નથી તેમ સુખ-દુઃખાદિક વસ્તુઓમાં ડૂબવું નથી.^{૧૧} હે અર્જુન ! તમે અંધાર આશાઓને તણ દઈને આ પવિત્ર ઉપદેશનું

સારી રીતે મનન કરે, મનના મોટા મોહથી રહિત થાય અને બંધુઓના વધ આદિથી ચંતા ક્વેશોથી રહિત થઈને, એક શાંત બ્રહ્મરૂપે નિર્ભય રહીને પરમાર્નદથી સ્વરૂપમાં જ રહે. ૧૨

— શાંતાત્મા વિગતભયોઽજિતામિતાશો નિર્વાણો ગલિતમહામનો વિમોહઃ । સમ્યક્ત્વં શ્રુતમવગમ્ય પાવનં તત્તિષ્ઠાત્મન્યપહતિરેકશાંતિરૂપઃ ॥ ૧૨ ॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્ર- કરણના પૂર્વાર્ધને ‘અર્જુનવિશ્રાંતિર- હર્જુન’ એ નામનો સર્ગ ૫૭ મો અમાસ

સર્ગ ૫૮ મો

અર્જુનની કૃતાર્થતા

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

નયો મોહઃ સ્મૃતિર્લઘ્વા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।
સ્થિતોસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિંવ્યે વચનં તવ ॥ ૧ ॥

અર્જુન બોલ્યો:—હે કૃષ્ણ ! આપની કૃપા- થી મારો મોહ દૂર થયો, આત્મજ્ઞાન થયું, સર્વ સંદેહો દૂર થયા છે અને સ્વસ્થ થયો છું; હવે હું આપના કહેવા પ્રમાણે વર્તીશ. ૧

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—જે બોધથી હૃદયમાં સ્પષ્ટ રીતે રાગ આદિ વૃત્તિઓ સર્વથી શાંત થઈ ગઈ હોય, તો અંદર ચિત્તને શાંત તથા વાસનારહિત થયેલું સમજો. ૨ આ ચિત્તની વાસનારહિત થયેલી સ્થિતિમાં, પ્રત્યગાત્મારૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ કે જે વ્યવ- હારમાં સર્વરૂપ તથા સર્વવ્યાપક છે અને પર- માર્થમાં સર્વથી રહિત છે, તે તત્ત્વ દર્શયોથી રહિત થઈ જાય છે. જેમ પૃથ્વી પરથી જાડીને આકાશમાં અત્યંત ઊંચે ગયેલું પક્ષી, કોઈના બેવામાં કે બહુવામાં આવતું નથી, તેમ એ પદ જગતના કોઈ લોકોના કે ઇન્દ્રિયો વગેરેના બેવામાં કે બહુવામાં આવતું નથી. ૩૧૪ એ પ્રત્યક્

ચેતનરૂપ આત્માને, સર્વનો પ્રકાશ કરનાર, શુદ્ધ સકલોપોથી રહિત, ઇન્દ્રિય આદિથી અગમ્ય અને સવિષય જ્ઞાનાથી દૂર જવો બહો. ૧ જેમ લોકોની દૃષ્ટિ પરમાણુઓને બોઈ ચકતી નથી, તેમ કોઈ પણ લોકો સર્વથી ન્યારા એ અત્યંત સ્વચ્છ પદને નિહિયાસત વિના બોઈ ચકતા નથી. જે પરમ પદમાં સધળા આ ઘટપટ આદિ સ્થૂલ પદ્યોનો પણ બાધ થઈ જાય છે, તે પરમ પદમાં બિચારી અતિ સૂક્ષ્મ વાસના શું કરી શકે, એમ છે? જેમ અગ્નિના પર્વતને પ્રાપ્ત થઈને હિમની કણી લીન થઈ જાય છે, તેમ શુદ્ધ ચેતન્યતત્ત્વને પામીને અવિદ્યા લીન થઈ જાય છે. ૧-૮ ધૂળ જવો તુચ્છ અને ભોગથી બંધન કરનારી બિચારી વાસના ક્યાં? અને સધળા બ્રહ્મલોકમાં ભરપૂર થઈ રહેલો આત્મતત્ત્વરૂપી પ્રબળ પવન ક્યાં? ૯ જ્યાં સુધી આ શુદ્ધ આત્મા સ્વરૂપથી બહુવામાં ન આવ્યો હોય, ત્યાં સુધી અનેક આકાશથી વિકાર પામનારી આ અવિદ્યા સ્ફુર્કે છે. ૧૦ પોતાના હૃદયમાં સત્ત્વને ગંભીર જનારા વ્યાપક પરમ- પદમાં સધળા દર્શીના દેખાવો નારો પામે છે અને સ્વચ્છતા જ ઉદય પામે છે. એ પરમ વસ્તુ કે જે પૂર્ણતારૂપ છે, સધળા જગત સંબંધી આકા- શથી રહિત છે અને વાણીથી પણ અગમ્ય છે, તેને કોની ઉપમા આપી શકાય. ૧૧-૧૨ હે અર્જુન ! તમે પૂર્ણ સ્વરૂપનું દર્શન કરીને પ્રારા વિષયોનો ત્યાગ કરવા રૂપ મંચની-ચુકિતથી, અંતઃકરણમાં રહેનારી વિષયોરૂપી ઝેરથી ઉત્પન્ન થયેલી વાસનારૂપી વિપ્રચિકાને (કાગળિયાને), ટાળી નાખીને સંસારના બંધનથી-રહિત અને નિર્જાય સ્વભાવવાળા પરમાત્મા જ થાઓ. ૧૩

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્ર ! ત્રેલોક્યના નાય શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એટલો ઉપદેશ આપીને ચૂપ રહેશે, ત્યારે અર્જુન જેમ શ્યામ કમળોના વનની પાસે બ્રમર શું બરડા કરે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ- ની પાસે નીચે પ્રમાણે વચન બોલશે. ૧૪

૪ આ અર્જુનના સર્ગમાં તત્ત્વબોધથી અવિદ્યા- સહિત વાસનાઓનો ક્ષય થવાનું અને તેથી અર્જુનના કૃતાર્થપણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

અર્જુન યોહ્યો:-હે મહારાજ ! આપ કે જ ત્રેલોક્યના નાથ છો, તેમના વચનથી આ મારી બુદ્ધિ સધળા શોકરૂપી યોગથી મુક્ત થઈ છે અને હું સૂર્યના દર્શનથી કમલિની પરમ ઉદયને પ્રાપ્ત થાય, તેમ તે પરમ ઉદયને પ્રાપ્ત થઈ છે.

વસિષ્ઠ યોહ્યો:-સંદેહથી રહિતુ યથેલા અને જના શ્રીકૃષ્ણ સારથિ હશે એવો અર્જુન ઐત્સા વચન યોલી તૈયાર થઈને, યુદ્ધરૂપ લીલા કરશે.^{૧૯} એ અર્જુન યુદ્ધભૂમિમાં હાથી-જાને, ઘોડાજાને તથા સારથિજો વગેરેને મારીને તેમના શરીરામાંથી ધડધડ નીકળતા લોહીની મોટી નદી ચલાવશે અને આકાશના સૂર્યરૂપી નેત્રને બાણોના સમૂહોના ફેલાવાથી તથા યુદ્ધ-ભૂમિમાંથી જીડેલી રવની પ્રબળ ડમરીથી વ્યાપ્ત કરી નાખશે.^{૨૦}

કરિષ્યતિ સ્તવગજવાજિસારથિદ્રુતશ્વરુ-
ધિરમહાનર્દી હ્રવમ્ । શરોત્કરપ્રસરમહારજઃ-
સ્થર્લીં તિરોહિતદ્યુમણિવિલોચનોં દિવમ્ ॥૧૭॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'અર્જુનકૃતાર્થતા'
એ નામનો સર્ગ ૫૮ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૫૯ મો ~ ~ ~

શુદ્ધ ચૈતન્યની સ્થિરતાના ઉપાય

• ॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतां दृष्टिमवष्टस्य राघवावधिविनाशिनीम् ।

તિષ્ઠ નિસ્સંગસંન્યાસવ્રજાર્પણમયાત્મકઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યો:-હે રામચંદ્ર ! તમે સધળાં પાપોના નાશ કરનારી આ દષ્ટિનો આશ્રય કરો અને નિ:સંગપણરૂપ સંન્યાસને ધારણ કરીને અને બ્રહ્મમાં સર્વ જગતના બાધરૂપ બ્રહ્માપણ અખંડ એકરસરૂપે રહો.^૧ જ્યાં સધળું જગત

રહેલું છે, જ્યાંથી સધળું જગત થાય છે, જ પોતે સધળા જગતરૂપ છે, જે તણે કાળમાં વિધમાન છે, જે સર્વમય છતાં પણ નિત્ય તથા પર છે, જે પોતે પ્રપંચથી બહાર દેખાતું હોવાને લીધે દૂર છતાં પણ સર્વના અંતરમાં વ્યાપેલું હોવાથી પાસે છે અને સર્વમાં વ્યાપક છતાં પણ સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે, તેને જ આત્મા સમજો. તમે તેમાં રહેવાથી જ સત્તા પ્રાપ્ત્યા છો અને તેથી તે જ છો એમ તમે નિ:સંશય રીતે સમજો.^૨ જોયોથી રહિત જે સ્વાભાવિક જ્ઞાન છે અને દરયોથી રહિત જે સ્વાભાવિક દર્શન છે, તે જ પરમપદ છે એમ સમજો.^૩ જોયોથી તથા દરયોથી રહિત જે સ્થિતિ છે તે જ સધળી સ્થિતિઓમાં પરમપદ છે, તે જ સધળી દષ્ટિઓમાં ઉત્તમ દષ્ટિ છે, તે જ સધળા મહિમાઓમાં ઉત્તમ મહિમા છે, તે જ સધળા માન્યોમાં ઉત્તમ માન્ય છે,^૪ તે જ આત્મા છે, તે જ વિજ્ઞાન છે, તે જ સૂર્યથી શન્ય બ્રહ્મા છે, તે જ પર છે, તે જ શ્રેષ્ઠ છે, તે જ શાંત શિવ છે, તે જ વિદ્યા છે અને તે જ સર્વોત્તમ સ્થિતિ છે.^૫ ચિત્તની અંદર જ સધળા પ્રકારના અનુભવરૂપ છે અને જેની સત્તાથી જ સધળાં દ્રવ્યો રહ્યાં છે તથા પ્રિય લાગે છે, તે આત્મા જ જગતરૂપી તત્ત્વમાં તેલરૂપ છે, જગતરૂપી ઘરમાં દીવારૂપ છે, જગતરૂપી ઝાડમાં રસરૂપ છે અને જગતનો ગોવાળ છે.^૬ સધળાં પ્રાણીઓરૂપી મોટીઓમાં તે તંતુરૂપ છે, હૃદયાકાશના પણ અધિષ્ઠાનરૂપ છે, સધળાં પદાર્થોરૂપી મરિયાંની પરમ તીખાશરૂપ છે,^૭ પદાર્થોમાં પદાર્થપણરૂપ છે, સર્વોત્તમ તત્ત્વરૂપ છે, સત વસ્તુના સત્પણરૂપ છે અને અસત વસ્તુના અસત્પણરૂપ છે.^૮ પોતાના તાત્ત્વિક બાધરૂપ અલૌકિક ઉપાયથી જે કાંઈ છે, તે સધળું આત્મા જ છે^૯ એવી રીતે તે આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે. જગત સંબંધી સધળા પદાર્થો, જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મ વિચારથી જોવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી સારા

* આ યોગણસાદમાં સર્ગમાં જે દષ્ટિથી જન-મુક્તિના દરયો વગરની ચૈતન્યની સ્થિતિ સારી જે સ્થિર થાય તે દષ્ટિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

લાગે છે, પણ વિચાર કરતા તે બધા દૂર થઈ બંધ છે, માટે પરમાત્માના વિકલ્પોરૂપ તે પદાર્થો સુદૃઢ છે જ નહિ.^{૧૧} પ્રથમ આ મિથ્યા ભ્રાંતિ જોના સમૂહરૂપ જગતની બળભા કયો પદાર્થ સત્ય છે કે જને વિષે હું રાગ બાધું ? મારે તથા પ્રુદ્ધિને શો સબંધ છે ? આદિ, મધ્ય તથા અતરૂપ મર્યાદાઓ (માપ) તથા સકલ્પોની રચનાઓ પણ હું જ છું.^{૧૨,૧૩} આદિથી તથા અતથી રહિત બ્રહ્માકાશ હું છું અને મારા સ્વરૂપને કઈ મર્યાદા હોય ? એવી રીતનો જે પુરુષના મનમાં નિશ્ચય હોય, તે પુરુષની તે સ્થિતિ બ્યવહાર કરવાના સમયમાં પણ ટળતી નથી.^{૧૪} સર્વદા બ્રહ્મમાં રહેલું જેનું મન આકાશની રાન્યતાની પેઠે અસ્ત પામતું નથી અને ઉદય પણ પામતું નથી, તે મહાત્મા પુરુષ બ્રહ્મ જ કહેવાય છે, અને તે પોતામાં ઉદયથી તથા અસ્તથી રહિત સ્થિતિવાળો જ હોય છે. બ્યવહારથી નહિ પણ ભાવનાથી અદ્વૈતપદમાં આરૂઢ થયેલો પુરુષ બ્યવહાર કરે, તો પણ સાક્ષીપણામાં સ્થિતિને લીધે અરીસામાં પડેલા પુરુષના પ્રતિબિંબની જેમ હર્ષ કે ખેદને પ્રાપ્ત થતો નથી. બ્યવહાર કરતાં છતાં પણ જે પુરુષના હૃદયમાં અરીસામાં પડેલા પુરુષના પ્રતિબિંબની જેમ જરા પણ માન-અપમાન વગેરેનું કંઈ ન થાય, તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. જેમ અરીસામાં દેખાતો લોકોનો બ્યવહાર અરીસામાં કયા વિકારને ઉત્પન્ન કર્યા વિના જ પ્રતિબિંબ બનાવો થાય છે, તેમ ચૈતન્યતા અતિ નિમ્ન પણાને લીધે જીવન્મુક્ત પુરુષના જણાતો બ્યવહાર હર્ષ-શેષાદિક કાંઈ પણ વિકારને ઉત્પન્ન કર્યા વિના જ પ્રતિબિંબ જેવો થાય છે. ચૈતન્યનો ચમત્કાર જ આ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, માટે એમાં એકત્વ પણ નથી અને દ્વિત્વ પણ નથી. અર્થરૂપ, સ્પર્શરૂપ, શિષ્યોરૂપ, શિષ્યોની ચેષ્ટાઓરૂપ, ગુરુઓરૂપ અને ગુરુઓનાં વાક્યોરૂપ ચમત્કારોથી ભરેલો, આ મારો ઉપદેશ પણ ચૈતન્ય

મય જ છે.^{૧૫-૨૦} શાંત બ્રહ્મ ચૈતન્ય, પોતે પોતામાં જ વિવર્ત પામ્યા કરે છે અને એ જ વિવર્ત છે, તે જ આ સંસાર છે. ચૈતન્યનું જે બીજી રીતિએ નહિ દેખાવું, તે પરમપદ છે.^{૨૧} ચૈતન્યના વિવર્તનો બાધ થવાથી ચિત્ત બ્રહ્માકાર પરિણામ પામતાં જીવપણા તથા જગતપણારૂપ જે (કલિપત) અથા દૂર થાય, તે જ પરમ પુરુષાર્થ છે અને વાસનાનો નાશ છે.^{૨૨} ચૈતન્યના વિવર્તનો બાધ થવાથી આ સંસાર શાંત થઈ બંધ છે. ચૈતન્યને વિવર્ત મિથ્યા હોવા છતાં પણ જડતા ધારણ કરે છે, એટલા માટે વિવર્તથી રહિતપણું એ જ અજર અને પરમ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે, એમ અનુભવી લોકો કહે છે.^{૨૩} આત્માના દર્શનથી રહિત જડ પદાર્થોમાં સાચાપણોની ભાવનાથી આ સંસાર ઉદય પામે છે એવું જણાય છે. જીવન્મુક્તને એ ભાવનાનો લય થઈ ગયો હોય છે, તેથી જીવન્મુક્તનો સંસાર બળી ગયેલા કપડાની જેમ, જીવન્મુક્તને બંધન આપવામાં સમર્થ થતો નથી.^{૨૪} જીવન્મુક્ત પુરુષ વિવર્ત વિના ચૈતન્યરૂપ થયેલો હોય છે, તેથી તેને સંસાર ચૈતન્યરૂપે જ રહે છે. ચૈતન્યનો જે વિવર્ત છે તે જ પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય આદિરૂપ સંસારના ચક્રનો વેગ કહેવાય છે. જેમ કડાં વગેરે પદાર્થ સોનાથી ભિન્ન નથી, તેમ ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ સંસાર ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી. ચૈતન્યનો વિવર્ત ચૈતન્ય જ છે અને 'તે વિવર્ત ચૈતન્ય જ છે' એમ નહિ સમજવું, એ સંસાર છે જેમ સોનામાં કડાંપણું દેખાય છે, તેમ અજ્ઞાનને લીધે જ ચૈતન્યમાં વિવર્ત કોઠે છે.^{૨૫-૨૭} હે રામચંદ્ર ! એ વિવર્ત બાધમાત્રથી લીન થઈ બંધ, ત્યારે શુદ્ધ ચૈતન્ય અવશેષ રહે છે. આત્મતત્ત્વના બાધમાત્રથી ભોળોતી વાસના ક્ષીણ થાય છે અને તે ક્ષીણ થતાં ભોળોનો જે વિચાર નહિ થતો તે જ જીવન્મુક્તનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. જીવન્મુક્ત પુરુષને સ્વાભાવિક રીતે જ ભોળોની ઉપર રુચિ હોતી

નથી, ^{૨૮, ૨૯} અલંત તમ થયેલો કયો પુરુષ દુષ્ટ, અવતની ઇચ્છા કરે? સ્વાભાવિક રીતે જ ભોગોની ઇચ્છા થાય નહિ, એ જીવન્યુક્તનું બીજું લક્ષણ છે, એમ સમજો. 'જે આત્મચૈતન્ય છે, તે જ ભોક્તા, ભોગ્ય તથા ભોગ આકારે વિવર્ત પામીને સર્વ પ્રપંચરૂપે પ્રતીત થાય છે.' એવા પ્રકારના દૃઢ અભ્યાસપૂર્વક જે રહે નિશ્ચય, એ જ જીવન્યુક્ત-પણાનું લક્ષણ છે. લોકોને અનુસરવાને માટે, ભોગો ભોગવતાં છતાં પણ જે પુરુષ ખરી રીતે ભોગો ભોગવતો નથી, તેને તત્ત્વવેત્તા સમજવો. જેમ આકાશમાં લાકડીઓ ઠોકવા લાગેલા પુરુષોને અનુસરવા કોઈ સમજી પુરુષ આકાશમાં લાકડીઓ ઠોકતા હોય, તેમ જીવન્યુક્ત પુરુષ ભોગોમાં લાગેલા લોકોને અનુસરવા પોતે ભોગ ભોગવે છે; માટે તેની તે ચેષ્ટા વૃથા છે. સધળા મિથ્યાભૂત જગતમાં આત્મદષ્ટિ કરવી એ જ કૃત્રિમ બુદ્ધિ છે, તો પણ આત્માનું અવલોકન કરવાને માટે તેની બુદ્ધિ રાખ્યા વિના પોતાનાં અગો-ને કાપી નાખવા આદિ બીજાં સાહસો કરવામાં આવે તો પણ આત્માના અવલોકનરૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. જ્યાં સુધી વિવર્ત પામવાના સ્વભાવવાળું આ ચૈતન્ય, અજ્ઞાનથી, ઠંકાઈને વિવર્ત પામ્યા કરે છે, ત્યાં સુધી બુદ્ધિ વગેરેની ઠાટીમાં રહીને તે વિષયોરૂપ બ્રમને જોયા કરે છે. જ્યારે અંકર પરિપૂર્ણ બોધનો ઉદય થાય છે ત્યારે વિવર્તની અને અવિવર્તની દશાઓનો ક્રમ બુઝાઈ ગયેલા દીવાની જેમ ક્યાંય જતો રહે છે, કે તેનું નામ પણ પાછું મળતું નથી. સ્વાભાવિક રીતે શાંત રૂપવાળા આ ચૈતન્યમાં, વિવર્તની કે અવિવર્તની વાત પણ જરાય નથી. સમાધિને લીધે, ચલનથી રહિત થયેલા પ્રાણવાયુનું જે અલૌકિક રૂપ છે, તે જ અજ્ઞાનથી તથા વિવર્તથી રહિત થયેલા ચૈતન્યનું મોક્ષ નામનું સ્વરૂપ છે. જ્યારે ચિત્ત નામનો ચૈતન્યનો વિવર્ત શુદ્ધ ચૈતન્યના રૂપને (બ્રહ્માકારપણાને) ધારણ કરે ત્યારે

તે બધા આપતો નથી અને મોક્ષ પણ આપતો નથી; પરંતુ કેવળ સ્વરૂપમાં જ રહે છે. ચૈતન્ય એ ચિત્તપણારૂપ તથા ચિત્તા ઉપરામરૂપ વ્યય દશાઓને ન ધરે, તો બંધનું, મોક્ષ વગેરેનું તેમાં નામ પણ રહેતું નથી. 'મને મોક્ષ યાઓ' એવી ઇચ્છા પણ પૂર્ણપણાના ક્ષયનું કારણ છે અને 'મોક્ષ ન થાય તો ઠીક' એવી ઇચ્છા પણ બંધ-રૂપ છે. ચૈતન્યનું દરયોથી રહિત જે અખંડ સ્વ-રૂપ છે તે જ કલ્યાણરૂપ છે. સ્વયંપ્રકાશ, અજડ, સર્વથી પર અને ત્રિપુટી વિના એ સ્વરૂપને જ પરમ પદ સમજો. મહાચૈતન્યનું સંકલ્પ જે ચલન છે તે જ બંધને તથા મોક્ષને યોગ્ય છે, અને તે સફળ વિચારથી અવલોકન કરતાં જ નહ થઈ જાય છે. નિરાધાર અહંભાવ અવલોકન કરવાથી શાંત થઈ જાય, ત્યારે શાથી કોનું શું બંધાય છે? અને શાથી કોનું શું સુકાય છે? એ બંધવામાં પણ આવતું નથી. ^{૩૩, ૪૪} વિવેકી પુરુષ એ પોતે રચેલા સંકલ્પમાં જ 'આ મેં ધાયું' હતું અને આ મેં 'ધાયું' નહોતું' એવા વિભાગને તથા કે, તો ઉત્પન્ન થયેલો સંકલ્પ પણ બહારના ચલન-ને ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ થઈને નષ્ટ થઈ જાય; એટલે પછી સધળું રોકાણ વિના જ સંકલ્પ વિનાનું અને ચલન વિનાનું થઈ જાય છે. આત્મા એ જ્ઞાનથી સંકલ્પને અને સંકલ્પમય ચપ્પણ ક્રિયાઓ-ને દૂર કરે તો પછી ચલન વિનાનું ધાડું ચૈતન્ય જ રહેતાં સંસાર રહેતો જ નથી. અથવા 'ચૈતન્યનું જે ચલન છે તે ચૈતન્યનો જ પ્રકાશ છે' એમ અખંડ રીતે સમજવામાં આવે તો ચૈતન્યનું ચલન કાંઈ પણ ચૈતન્યથી બુદ્ધ રહેતું નથી. જ્ઞાતીપુરુષ આ દશ્યમય લાંબા સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જતાં પણ સર્વના અધિધાનભૂત પોતાના સ્વરૂપથી બુદ્ધો પડતો નથી; તેથી કશા મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી. કે રામચંદ્રજી! પ્રત્યગાત્મા કે જ્યાં બળાકારથી અટકાવતાં છતાં પણ સર્વદા સધળા જગતસં-બંધી આકારોના દેખાવો મીઠાશથી સારા લાગે

એવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે; જેમાં તે સધળા આકારોના દેખાવોની સ્થિતિ પણ ઉદય પામે છે અને જેમાં સધળા સંકટપ્રાપ્તક તે તે આકારોના દેખાવોથી કાઢવો લીન પણ થઈ બંધ છે, તે પ્રત્યગાત્માને જ ઉપર કહેલા વિચારથી પોતાની અંદર બુદ્ધિ. ૪૮

યજોદેતિ પ્રસમમાનિશં સર્ગસંવિવિસ્રજા
યસ્મિન્નેતે સકલકલનાકારણકા મલંતિ । ઉચ્ચ-
ત્યેતે સ્વદનસુમર્ગે યત્ર સર્વોપલંભાધ્યાનેનૈવં
તમવગમય પ્રત્યગાત્માનમંતઃ ॥ ૪૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાશરમાયણુમાં નિર્વાણુ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પ્રત્યાગા-
ત્માવબોધ' એ નામનો
સર્ગ ૫૬ ચો સમાપ્ત

~~~~~
સર્ગ ૬૦ મો~~~~~

વિશ્વ પરમાત્માની વિભૂતિ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवमाद्यं परं तत्त्वं चिद्वर्धनं परमं पदम् ।

तत्स्था एते महारूपा ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રશ્રી ! પરમપદ-
રૂપ અને ચૈતન્યધન જે આધ પરમતત્ત્વ છે, તે
એવા પ્રકારનું છે. મોટાં મોટાં રૂપોવાળા આ
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આદિ દેવતાઓ, એ
તત્ત્વમાં રહીને જ પ્રસન્ન રહે છે અને રાજ-
લોકોની જેમ જાણી જાણી વિભૂતિઓથી શોભે છે,
સિદ્ધલોકો પણ એ તત્ત્વમાં રહીને જ, સ્વર્ગમાં
દેવતાઓની જેમ આકાશગમન આદિ ક્રીડાઓથી
લાંબા કાળ સુધી મોજ કરે છે. હે રામચંદ્રશ્રી !
એ તત્ત્વને પામ્યા પછી મરતું પડતું નથી, એ
તત્ત્વને પામ્યા પછી શોક કરવો પડતો નથી; ૧-૩
એ તત્ત્વને પામ્યા પછી બૂખતરસ વગેરેથી

પીડાતું પડતું નથી અને એ તત્ત્વને પામ્યા પછી
ભીંત-વગેરેથી શોકાતું પડતું નથી. આપાર બ્રહ્મા-
કાશરૂપ એ પરમાત્મા સર્વત્ર સામાન્ય સત્તા-
સ્વરૂપે રહે છે, તે વિષે જો જરા પણ વિચાર કરવા-
માં આવે, તો તમે પલ્લભમાં જીવન-મુક્ત મુનિ
થશે; અને વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો કરવા
છતાં પણ ફરીથી પરિતાપ પામશો નહિ.

રામ બોલ્યા:-મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને
ચિત્ત જેમાં કશું પામે છે એના નિર્વિશેષ
સ્વરૂપ પ્રકાશ બ્રહ્મતત્ત્વને, તમે સત્તાસામાન્ય કહે
છો ? કે મન આદિ સધળા વિશેષોવાળા સર્વાત્મા
ઈશ્વરને તમે સત્તાસામાન્ય કહેો છો ? નિર્વિશેષ
બ્રહ્મતત્ત્વને તમે સત્તાસામાન્ય કહેતા હો, તો
તેમાં બ્રહ્મા આદિ કોઈ પણ વિશેષની સ્થિતિ
સંભવતી નથી; અને મન આદિ વિશેષોવાળા
ઈશ્વરને તમે સત્તાસામાન્ય કહેતા હો, તો તે મળતાં
કુઝોનો સમૂળ નાશ થાય, તે સંભવિત નથી. ૪-૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પ્રપંચનો આધ થયા પછી
જ નિર્વિશેષ રહે છે અને પ્રપંચનો આધ થય
પહેલાં જ સવિશેષ રહે છે, તેઓને જુદાં પાડીને
હું તેઓમાંના કોઈને સત્તાસામાન્ય કહેતો નથી
પણ સધળા જીવભાવોમાં, ઈશ્વરભાવમાં અને
મુક્તિમાં પણ જે પ્રજાવાચેલા સૂત્રની જેમ અપ્ર-
સત્તા માત્ર સ્વરૂપે રહે છે તેને જ સત્તાસામાન્ય
કહું છું; અને તે જ જગતત્ત્વ તત્ત્વ છે, કે જેમાં તમે
ધોરેલા કોઈ પણ વિરોધ આવતો નથી. સર્વમાં
બ્યાપક, આદિ તથા અંતયી રહિત અને
અંતરોય નહિ હોવા છતાં પણ ભુલાઈ ગયેલા
કંઠમાં પહેરેલા હારની જેમ મેળવનામાં આવતું
જ બ્રહ્મ, સધળા દેહોમાં રહીને જાયતમાં, સ્વપ્નમાં
તથા સજિના સમયમાં ખાય છે, પીએ છે, તથા
ચેષ્ટા કરે છે અને સુપુત્રિમાં તથા પ્રલયમાં સર્વને
તોડી નાખે છે અને સમાધિમાં સધળાં દરેકથી
રહિત થઈને દ્વંદ્વાનરૂપે અવશેષ રહે છે, તે
સંપૂર્ણ બ્રહ્મતત્ત્વને હું સત્તાસામાન્ય કહું છું. ૪-૨

× આ સાકામાં સર્ગમાં પોતાની માયાને લીધે
આદિતીય શુદ્ધ પરમાત્માની સધળા આકારોથી સ્થિતિ-
રૂપ વિભૂતિ કહેવામાં આવેલો.
ચો. રા. ૧૧

એ સત્તાસામાન્ય આકાશમાં આકાશપણાથી, શબ્દમાં શબ્દપણાથી, સ્પર્શમાં સ્પર્શપણાથી અને ત્વચ્ચામાં ત્વચ્ચાપણાથી રહેલ છે. એ સત્તાસામાન્ય રસમાં રસપણાથી, જીભમાં સ્વાદપણાથી, રૂપમાં રૂપપણાથી અને ચક્ષુમાં ચક્ષુપણાથી રહેલુ જેવામાં આવે છે. એ સત્તાસામાન્ય ઘ્રાણમાં ઘ્રાણપણાથી, ગંધમાં ગંધપણાથી, કાયામાં કાયાપણાથી અને પૃથ્વીમાં પૃથ્વીપણાથી રહેલ છે. ^{૧૧} એ સત્તાસામાન્ય જળમાં જળપણાથી, વાયુમાં વાયુપણાથી, તેજમાં તેજપણાથી અને બુદ્ધિમાં બુદ્ધિપણાથી રહેલ છે. ^{૧૨} એ સત્તાસામાન્ય મનમાં મનપણાથી, અહ કારમાં અહ કારપણાથી, જ્ઞાનમાં જ્ઞાનપણાથી અને ચિત્તમાં ચિત્તપણાથી રહેલ છે. ^{૧૩} એ સત્તાસામાન્ય વૃક્ષમાં વૃક્ષપણાથી, વસ્ત્રમાં વસ્ત્રપણાથી, ઘટમાં ઘટપણાથી અને વડમાં વડપણાથી રહેલ છે. ^{૧૪} એ સત્તાસામાન્ય સ્થાવરમાં સ્થાવરપણાથી, જંગમમાં જંગમપણાથી, પાષાણમાં પાષાણપણાથી અને ચેતનમાં ચેતનપણાથી રહેલ છે એ સત્તાસામાન્ય દેવોમાં દેવપણાથી, મનુષ્યોમાં મનુષ્યપણાથી, પશુપક્ષીઓમાં પશુપક્ષીપણાથી અને છીકાઓમાં છીકાપણાથી રહેલ છે. ^{૧૫, ૧૬} એ સત્તાસામાન્ય રૂપ પરમાત્મા, કાળમાં કાળપણાથી, ઋતુમાં ઋતુપણાથી, તુટિકાળમાં તુટિકાળપણાથી, કાલમાં કાલપણાથી અને નિમેષ આદિમાં નિમેષ આદિપણાથી રહેલુ છે. ^{૧૭} એ સત્તાસામાન્ય ધોળામાં ધોળાપણાથી, કાળામાં કાળાપણાથી, ક્રિયાઓમાં ચલનપણાથી અને નિયમમાં નિયમપણાથી થયેલ છે. ^{૧૮} એ સત્તાસામાન્ય રૂપ પરમેશ્વર સ્થિતિમાં સ્થિતિપણાથી, જ્ઞાનમાં જ્ઞાનપણાથી અને ઉત્પત્તિમાં ઉત્પત્તિપણાથી રહેલ છે. ^{૧૯} એ સત્તાસામાન્ય રૂપ પરમેશ્વર આલ્યમાં આલ્યરૂપથી, યોગનમાં યોગનરૂપથી, જરામાં જરારૂપથી અને મરણમાં મરણરૂપથી રહેલ છે. ^{૨૦} જેમ સમુદ્રમાં જળ તરંગોથી, બિહુઓથી તથા

લહેરોથી અભિન્ન છે, તેમ પરમેશ્વર સધળા પદાર્થોથી અભિન્ન છે. ^{૨૧} એ પદાર્થોમાં જે અનેકપણું છે, તે તો મિથ્યા જ છે, અને તે અનેકપણું સાચા ચૈતન્યસ્વભાવવાળા એ આત્માએ, જેવી રીતે બાળક વેતાલને કદપી લે છે, તેવી રીતે કદપી લીધેલું છે. ^{૨૨} હે મહાત્મા રામચંદ્રજી ! 'હું કે જે સર્વન રહેલો છું અને ચૈતન્યરૂપ છું, તેણે પોતે જ જગત કદપી લીધેલુ છે, અને આ સધળા જગતમાં હું જ અનેક વિદાસોથી વ્યાપ્ત છું; માટે મારાથી બીજુ કંઈ પણ નથી એવી ભાવના રાખીને, ઉપચાંત બુદ્ધિવાળા યદ્ય સુખથી પોતાના મહિમામાં જ રહે. ^{૨૩}

- વાલ્મીકિયુનિએ ભારદ્વાજને આટલા સુધી કથા કહી ત્યાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને યુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રશ્નમ કરીને, સાચ કાળનાં નિત્ય કર્મો કરવા સારુ ત્યાંથી બહીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ઉદય પામ્યાં, ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી. ^{૨૪}

इत्युक्तवत्पथ मुनौ दिवसो जगाम सार्यत-
नाय विषये स्तमिनो जमाय । स्नातुं सभा
कुवनमस्करणा जगाम शमाक्षये रविकरैश्च
सहाजगाम ॥ २४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વિભૂતિયો-
ગપદ્દેશ' એ નામનો
સર્ગ ૬૦ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો

જગતની સ્વપ્નતુલ્યતા

॥ રામ ઉવાચ ॥

યથાસ્માકં મુને સ્વપ્નપુરપચ્નમંડલમ્ ।

તથૈવ પદ્મજાદીનાં યદિ દેહપરિગ્રહઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-હે મહારાજ ! જમ આપણને સ્વપ્નમાં શહેરાનું તથા ગામોનું મંડળ પ્રતીત થાય છે, તેવી રીતે જ જો બ્રહ્માદિકને પણ પોતપોતાના દેહનો પરિગ્રહ પ્રતીત થયો હોય તથા તેવી રીતે જ જો આ સઘણું જગત પ્રતીત થયું હોય, તો તેમાં આપણને અત્યંત દૃઢ સાચાપણું ઠમ પ્રતીત થાય છે : અને બ્રહ્માદિકને ઠમ પ્રતીત થતું નથી ! 'આપણને લાંબા કાળના પરિચયને લીધે ખોટામાં સાચાપણું પ્રતીત થાય છે' એમ કહેશે તો બ્રહ્માદિકને આપણાથી પણ અધિક લાંબા કાળના પરિચયને લીધે ખોટામાં સાચાપણું પ્રતીત થતું જોઈએ. ૧૨

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-બ્રહ્મા ન્યારે પૂર્વકલ્પમાં ઉપાસક સ્થિતિમાં હતા, ત્યારે તેમને તત્ત્વજ્ઞાન નહિ હોવાથી તે સમયની સૃષ્ટિ હમણાં આપણા અનુભવમાં આવતાં આ સૃષ્ટિની જેમ સઘળા જીવ આદિ પદાર્થોસહિત સત્ય જ લાગતી હતી, પણ હમણાં બ્રહ્માને તત્ત્વજ્ઞાનથી બાધિત થવાને લીધે મિથ્યા જ લાગે છે. બાધ થયા વગરનો લાંબા કાળનો જગતનો પરિચય જ સત્યતાની પ્રાંતિના દૃઢપણાનું કારણ થાય છે; પરંતુ બાધિત થયેલા પદાર્થનો લાંબા કાળનો પરિચય, સત્યતાની પ્રાંતિના દૃઢપણાનું કારણ થતો નથી. ન્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી ચૈતન્યના સર્વવ્યાપકપણાને લીધે જીવ-સર્વરૂપ થાય છે અને તે સંસાર સાચો જ લાગે છે, પરંતુ તે સંસાર

અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાને લીધે જ્ઞાનથી નષ્ટ થાય છે. ૧૩ બ્રહ્માને તત્ત્વજ્ઞાનથી બાધિત થયેલો સ્વપ્ન જેવો આ જ પ્રપંચનો પ્રતિભાસ જોડેલો છે, તે પ્રતિભાસ આપણા જેવા અજ્ઞાની લોકોની અહંતાપ્રતીતિની સાથે એકીભૂત થવાથી આપણને અત્યંત દૃઢ યર્થ રહ્યો છે. જેમ સૂતેલો પુરુષ પોતાના સ્વપ્નના શીઘ્ર વિનાશીપણાને કર્મોના પ્રતિબંધને લીધે જાણતો નથી, તેમ બ્રહ્માદિક પણ પોતાની દૃષ્ટિથી બાધિત થયેલા આ જગતરૂપી સ્વપ્નને કર્મોના પ્રતિબંધને લીધે શીઘ્રવિનાશી જાણતા નથી. ૧૪ હે રામચંદ્રજી ! સૂતેલા પુરુષને જેમ સઘળા જીવોના તથા જગતના પ્રતિભાસરૂપ સ્વપ્ન પ્રવાહરૂપ લાગે છે, તેમ બ્રહ્માને પણ આ સમદિ જગતરૂપ સ્વપ્ન બાધિત હોવા છતાં પણ પ્રવાહરૂપ લાગે છે. જેમ આંખાથી ઉત્પન્ન થયેલી ગોટલી પાછી આંખાં વગેરેરૂપે પરિણામ પામતાં પણ આંખારૂપ જ છે, પણ બીજી કાંઈ વસ્તુરૂપ નથી, તેમ મનુષ્ય સ્વપ્નપુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત પણ સ્વપ્નપુરુષરૂપ જ છે. મિથ્યા પુરુષથી જ ઉત્પન્ન થયું હોય તે મિથ્યા જ હોય એમ સિદ્ધ થાય છે; એટલા માટે આ સંસાર જન્માંતર તથા સ્વર્ગનરકાદિક ક્રિયાઓ કરવામાં સમર્થ છતાં પણ તેમાં સત્યપણાની ગાંઠ ભાવના કરવી યોગ્ય નથી. ૧૫ સ્વપ્ન સંબંધી પુરુષ જેવા મનમાંથી જોડેલા મિથ્યાભૂત જગતમાં દૃઢ પ્રતીતિને લીધે જે સત્યપણાની ભાવના થાય છે તે ગમે તેમ કરીને છોડી દેવી જોઈએ. ૧૬ આપણને સ્વપ્નમાં પણ જે સૃષ્ટિ વગેરે દેખાય છે, તેની તે સમયે દૃઢ પ્રતીતિ જ થાય છે, પણ એટલા ઉપરથી તેની સત્યતા સિદ્ધ થતી નથી. વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો આગળ ખડો યર્થને જાણેલો અને નદીના પૂરની પેઠે વૃદ્ધિ પામેલો આ બ્રહ્માની સૃષ્ટિરૂપ સ્વપ્નનો આડંબર પણ નિમેષમાત્ર જ છે. ૧૭ આ નિમેષમાત્ર રહેનારા આડંબરમાં પણ કલ્પપણું

x આ એકસરખા સર્વમાં યુક્તિથી જગતનું સ્વપ્ન-વત્પણું અને વિરોધ ન આવે એવી રીતે પ્રાંતિથી સર્વમાં સર્વનો સંભવ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

કલ્પી લેવામાં આવે છે. જમ પ્રત્યેક પ્રાણીને
 જેવામાં આવતી સ્વપ્ન સંબંધી સૃષ્ટિ, નિમેષમાત્ર
 છતાં પણ લાંબી લાગે છે, તેમ બ્રહ્માને જેવામાં
 આવતી આ સમષ્ટિ સૃષ્ટિ નિમેષમાત્ર છતાં પણ
 લાંબી લાગે છે.^{૧૨} જમ જળ હોવાથી કલ્વેદો
 તથા લહરિઓ સ્ફુરે છે, તેમ ચૈતન્ય હોવાથી જ
 સૃષ્ટિઓના સમૂહોની પરંપરા સ્ફુરે છે. જની
 પ્રસિદ્ધિ ચૈતન્યને આધીન હોય છે તે મિથ્યા જ
 હોય છે. જ્યારે આ સધળી સૃષ્ટિ વાસ્તવિક નથી
 પણ સ્વપ્નમાત્રક જ છે એમ સિદ્ધ થયું, ત્યારે
 બ્રહ્માનું પદ પણ અત્યંત અસત્ જ છે એમ સિદ્ધ
 થઈ ચૂક્યું. 'જગત અત્યંત અસત્ હોવા છતાં
 પણ વ્યવહારને લાયક કેમ છે?' એમ તો પૂછવું
 બેઠવું જ નથી; કેમકે જે વસ્તુ જે રીતે જ્ઞવી
 જેવામાં આવે, તે વસ્તુ તે રીતે તેવા સ્વભાવ-
 વાળી જ છે, એમ માની લેવું થોડું જ છે. સ્વપ્ન
 સંબંધી બ્રહ્માની રીતિઓ મિથ્યા હોવા છતાં પણ
 વ્યવહાર કેમ કરાવે છે? એ વિષે કશી પૂછપરછ
 નહિ કરતાં તેમનો સ્વભાવ જ એવો છે, એમ
 માનવું એ વધારે સંતોષકારક છે. આ જગતરૂપી
 બ્રહ્મા સંભવે નહિ એવું તો કાંઈ છે જ નહિ. કેમ-
 કે ત્રેલોક્યમાં વિચિત્ર વિચિત્ર પ્રકારના વસ્તુઓના
 દેખાવો જેવામાં આવે છે. જળની મધ્યમાં પણ
 અગ્નિ સળગતો જેવામાં આવે છે; જેમકે સમુદ્રમાં
 વહવાનલ.^{૧૩-૧૭} આકાશમાં પણ નગરો જેવામાં
 આવે છે; જેમકે સ્વર્ગ આદિ લોકો. શિલાઓમાં
 પણ કમળો ઉત્પન્ન થતાં જેવામાં આવે છે;
 જેમકે હિમાચળમાં વૃક્ષો.^{૧૮} એક સ્થળમાં પણ
 સધળી ઘટ વસ્તુઓ જેવામાં આવે છે; જેમકે
 કલ્પવૃક્ષમાં. શિલાઓ પણ વૃક્ષોની પેઠે કૃષ્ણ
 આપતી જેવામાં આવે છે; જેમકે ચિંતામણિના
 ગુચ્છો.^{૧૯} શિલાઓની અંદર પણ પ્રાણીઓ
 રહેતાં જેવામાં આવે છે; જેમકે શિલામાં રહેતા
 ઇકાઓ. પથરામાંથી. પણ પાણી નીકળતું
 જેવામાં આવે છે; જેમકે ચંદ્રાંતરમણિમાંથી.^{૨૦}

ઘડો પણ નિમેષમાત્રમાં વસ્ય થઈ જતો જેવામાં
 આવે છે; જેમકે સ્વપ્નમાં. જે કદી પણ ન સંભ-
 વે એવું પણ જેવામાં આવે છે; જેમકે સ્વપ્નમાં.
 પોતાનું મરણ પોતાનાં જેવામાં આવે છે.^{૨૧}
 આકાશમાં પણ અકસ્માત્ જળ જમી જતું
 જેવામાં આવે છે; જેમકે વરસાદના કરા. આકા-
 શમાં જળનો પ્રવાહ ચાલે છે; જેમકે આકાશ-
 ગંગા.^{૨૨} મોટી મોટી શિલાઓ પણ જડતી જેવા-
 માં આવે છે; જેમકે મૈનાક આદિ પાંખોવાળા
 પર્વતો. શિલામાંથી પણ સધળી વસ્તુઓ મળતી
 જેવામાં આવે છે; જેમકે ચિંતામણિમાંથી.^{૨૩}
 જ્યાં જતાં ધારેલાં કૃષ્ણો તુરત જ પ્રાપ્ત થાય, એવાં
 સ્થળો પણ જેવામાં આવે છે; જેમકે દેવતાઓ-
 ના બગીચાઓ. સાચા સંકલ્પવાળા પુરુષોના
 પણ ઘટલાએક ધારેલા સંકલ્પો સિદ્ધ નહિ થતા
 જેવામાં આવે છે; જેમકે મોક્ષ ઉત્પન્ન થાઓ,
 બ્રહ્મ નષ્ટ થાઓ, જગત સત્ય થાઓ અને ભોગો
 અવિનાશી રહે, ' ઇત્યાદિક સંકલ્પો કદી પણ
 સિદ્ધ થતા નથી.^{૨૪} ચેતના વિનાનો પુરુષ પણ
 કામ કરતો જેવામાં આવે છે; જેમકે યંત્રમય
 પુરુષ. આવા જ અને એવા જ પ્રકારના બીજા પણ
 અસંભવિત વિચિત્ર દેખાવો કે જોયો શાંબરી
 માથાઓમાં અને ગાંધવી^{૨૫} માથાઓમાં પણ દેખા-
 વા ઘટતા નથી, તેઓ પણ જગતમાં દેખાય છે.
 દેશના યોગથી, કાળના યોગથી; મંત્રપ્રયોગ આદિ
 ક્રિયાઓના યોગથી, ઔષધ આદિ દ્રવ્યોના
 યોગથી, મણિઓના યોગથી, પિશાચ આદિના
 વળગાડના યોગથી અને મઘ આદિના યોગથી
 ઘટલાએક ગંધર્વ પુરુષ જેવા વિચિત્ર અનંત
 દેખાવો સોચાઓની પેઠે વ્યવહાર કરતા પણ
 જેવામાં આવે છે. હમણાં બ્રહ્માંડનો નાશ થવો
 અસંભવિત લાગે છે, પણ તે ભવિષ્યકાળમાં થશે,
 એમ સિદ્ધ થાય છે. સ્વપ્નમાં થયેલો દેવપૂજના-
 દિક્ષો મિથ્યા દેખાવ પણ ભ્રમતમાં શુભ કૃષ્ણ
 આપનાર થતો જેવામાં આવે છે. દેરાભયંદ્ર!

માટે એમ સિદ્ધ થાય છે, કે પ્રજ્ઞદષ્ટિથી કાંઈ પણ અસત્ય નથી અને જગતરૂપ દષ્ટિથી, કાંઈ પણ સત્ય નથી. ૨૫-૨૮ આ સુષ્ટિ નામના સ્વપ્નમાં સર્વજ સર્વથી સર્વ સંભવે છે. જમ સ્વપ્નમાં ડૂબેલી બુદ્ધિવાળો જીવ સ્વપ્નની સ્થિરતાને જુએ છે, તેમ જગતમાં ડૂબેલી બુદ્ધિવાળો જીવ જગતની સ્થિરતાને જુએ છે. જીવ એક ભ્રમમાંથી બીજા ભ્રમમાં જતાં અને એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જતાં, તેઓમાં સ્થિરપણાનો વિશ્વાસ રાખવાથી મોહ પામે છે. ૨૯-૩૦ જમ મૂઠ મૂળ પોતાના મોહરૂપ દોષથી, એક ખાડામાંથી બીજા ખાડામાં પડે છે, તેમ રાગ આદિ દોષથી મૂઠ થયેલો જીવ, એક દુઃખમય યોતિમાંથી બીજા દુઃખમય યોતિમાં પડે છે. ૩૧

અર્ધાતર અર્ધનિપાતદોષાત્સંપ્રાપ્તુવન્મુગ્ધ-
મૃગઃ પ્રયાતિ । મોહં યથાપાતમપૈકરૂપં જીવ-
સ્તથા સંસૃતિપાતમૃદઃ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
મકરણુના પૂર્વાર્ધનો ‘જગતસ્વપ્નકથન’
એ નામનો સર્ગ ૬૧ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો

એક સંન્યાસીને અનેક દેહપ્રાપ્તિનો ભ્રમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અત્ર રાઘવ વશ્યેહમિતિહાસમિમં મૃણું ।

યદ્વૃષ્ટં કસ્યચિદ્ધિસૌઃ કિંચિન્મનનશાલિનઃ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામચંદ્રજી ! આ વિષયમાં હું એક ઇતિહાસ કે જમાં કોઈ એક વિચારશીલ સંન્યાસીને જ કાંઈ થયું હતું તેનું વર્ણન છે, તે કહું છું. તે સાંભળો, કોઈ એક સંન્યાસી પોતાના આશ્રમને યોગ્ય શ્રવણ, મનન અને સમાધિ રચીને આખો દિવસ ગાળતો

હતો. ૨ સમાધિના અવ્યાસથી વાસનાઓનો ત્યાગ કરવામાં સમર્થ થયેલું તે સંન્યાસીનું ચિત્ત જમ જળ તરંગપણાને પામે છે, તેમ જ સ્થિતિનું ચિંતન કરતું તે સ્થિતિને તુરત પામતું હતું. ૩ એકાગ્ર ચિત્તવાળો એ સંન્યાસી, એક દિવસે સમાધિમાંથી વિરામ પામી આસન પર બેઠો હતો. ૪ ત્યાં તેને કાંઈક ક્રિયાના ક્રમનો વિચાર થયો. ૫ વિચાર કરતાં કરતાં તેને પોતાની મેળે એવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ કે, ‘હું લીલાને, માટે સાક્ષાત્પ્ર સંસ્કાર વિના, કોઈ પામર જનની એટાની તુરત બાલના કરું.’ ૬ એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો, એટલે એ સંન્યાસીનું ચિત્ત, જમ જળ ચકરી પામતા પ્રવાહપણાનો તથા સમસ્થિતિનો ત્યાગ કરી ચકરી રૂપ થઈ બચે છે, તેમ સંન્યાસની પદ્ધતિનો ત્યાગ કરીને, કોઈ પામર પુરુષરૂપ થઈ ગયું. ૭ એ ચિત્તમય પુરુષે સહસ્રા પોતાની ઇચ્છાથી પોતાનું ‘જીવત’ એ નામ કરી લીધું અને તે કાકતા-લીપની પેઠે થઈ ગયું. એ ‘જીવત’ નામનો સ્વપ્નપુરુષ સ્વપ્નથી રચાયેલા કોઈ નગરના રાજમાર્ગે અને ગલીઓની અંદર વિહાર કરવા લાગ્યો. ૮ જમ ભમરો કમળનો રસ ચૂસે, તેમ તેણે હર્ષથી લીલાપૂર્વક મદિરાપાન કર્યું અને તેનો નશો ચઢવાથી ગાઢ નિદ્રામાં સૂઈ ગયો. ૯ તેમાં ‘વેદાનો અવ્યાસ કરતો અને સારાં કર્મો આચરતો હું બ્રાહ્મણ છું’ એવું તેને સ્વપ્ન આવ્યું. એ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ, કોઈ સમયે દિવસનાં કામકાજને કરવાથી યાદી ગયો અને એમ થતાં જમ-ગ્રાહ બીજપણામાં લીન થઈ બચે છે, તેમ સઘળો બ્યવહાર અંદર લીન થવાથી—સૂઈ રહ્યો. એ બ્રાહ્મણે સ્વપ્નમાં પોતાને માંડલિકરાજ થયેલો જોયો. એ માંડલિક રાજ કોઈ દિવસે આહાર કરીને ઘાટી નિદ્રાથી સૂઈ રહ્યો; ત્યાં પોતામાં સઘળી દિશાઓના મંડળને પાળનાર અને જમ યુષ્ણોના ઝાઘથી લતા શોષી રહે છે, તેમ ભોગોના સમૂહથી શોષી રહે-લું ચક્રવર્તીપણું થયેલું જોવામાં આવ્યું. ૧૦-૧૩

× આ બાસદમા સર્ગમાં વિચિત્ર વાસનાઓના યોગથી કોઈ સંન્યાસીને અનેક દેહોની પ્રાપ્તિનો વિભ્રમ થયાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

એ ચક્રવર્તી રાજા કાઈ દિવસે પોતાનાં સઘળાં કામોને બંધ કરીને સ્વસ્થ થઈને જમ કાર્ય કર-
ણમાં સૂએ છે, તેમ સૂતા. સાં પૂર્વવાસનાથી તેને સ્ત્રી લોગવવાની ઇચ્છા થઈ; એટલે સ્વપ્નમાં તેણે પોતાને રૂપાળી અપ્સરા થયેલો જોયો. જમ વૃક્ષની અંદરનો રસ પોતાને મંજરી થયેલો દેખે છે, તેમ તેણે પોતાને અપ્સરા થયેલો જોયો.^{૧૪, ૧૫} રતિ કરવાથી યાકીને એ અપ્સરા ગાઠ નિદ્રાને પ્રાપ્ત થઈ. ત્યાં 'પોતાનાં નેત્ર શૃંગ-
લી જવાં છે, એ વાસના થતાં પોતે શૃંગલી છે' એવું સ્વપ્ન આવ્યું. ચપળ નેત્રોવાળી એ શૃંગલી કાઈ એક દિવસે નિદ્રાને વશ થઈ, એટલે તેને સ્વપ્ન આવ્યું કે 'હું પોતે લતા છું' એટલે તે લતા બની.^{૧૬, ૧૭} પશુપક્ષીઓ વગેરે પણ ચિત્તના સ્વભાવને લીધે સ્વપ્ન જુએ છે; કેમકે દેખેલા અને સાંભળેલા વિષયોના સંસ્કારોનું અહણ કરી રાખ-
વું, એ ચિત્તનો ધર્મ છે.^{૧૮} પુષ્પોથી, ફળોથી તથા પક્ષિવાથી શોભી રહેવાને લીધે એ લતા વનદેવીઓના બગીચાની અંદરના લતામંડપની પેઠે જણાવા લાગી.^{૧૯} બીજની અંદર રહેલા અંકુરના જવા આકારવાળી અને સાક્ષીયેત-
ન્યના પ્રકાશથી તે લતાને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે, મને કાઈ બીજે કાપી નાખે છે; એટલે પોતે 'ભરો છે' એમ તેના જોવામાં આવ્યું. જમ પ્યારો પતિ જુવાન સ્ત્રીઓમાં વિહાર કરે, તેમ એ ભરો વનોની લતાઓમાં અને ખીલે-
લી કમલિનીઓમાં વિહાર કરવા લાગ્યો; અને અનેક પુષ્પોના સમૂહોથી શોભી રહેલી તે લતા-
ઓમાં તથા મોતીના હાર જેવી શોભતી કમ-
લિનીઓમાં ઘોસા જવા રાતા અને પ્રિયાના અધર-
રસ જવા મીઠા પુષ્પોના રસને ચાખવા લાગ્યો. એ ભરો કમલિનીમાં ખૂબ જ પ્રેમ રાખી કમળના નાળમાં જ રહેવા લાગ્યો; કેમકે જડ ભુદ્ધિવાળાનું ચિત્ત પણ ક્યાંય પ્રેમને વશ થાય છે. એક દિવસે એ કમલિનીને ઉખેડવા હાથી

આવ્યો; કેમકે મૂઠ પ્રાણીઓનો નિશ્ચય રમણીય વસ્તુઓનો નાશ કરવાને માટે જ હોય છે.^{૨૦-૨૫} એ હાથીએ કમલિનીને ઉખેડી નાખી; તે સમ-
યે કમળના નાળની સાથે પેલો ભરો, હાથીના હાંતમાં આવી જતાં ચોખાના દાણાની જેમ ચૂરો થઈ ગયો.^{૨૬} મરણ પામેલા એ ભરોને હાથીના દર્શનથી અને હાથીના આકારની ભાવ-
નાના બળથી પોતે એક મદ્યરતો હાથી છે, એમ તેણે જ્યું.^{૨૭} એ હાથી કાઈ દિવસે પકડવા આવેલા લોકોએ બનાવેલા, સાંકળ વગેરેના બંધ કરતાં પણ વધારે સંકટવાળા અને સુકાયેલા સમુદ્ર જેવા ઊંડા ઉજ્જડ ખાડામાં, જેમ જમ દુઃખમય સંસારમાં પડે છે, તેમ પડ્યો.^{૨૮} પક-
ડાઈને રાજદ્વારમાં ગયેલો એ હાથી, રાજને પ્યારે થઈ પડ્યો અને યુદ્ધોમાં શત્રુઓનાં મોટાં મોટાં સૈન્યોને તોડવા લાગ્યો. નિશાચર જેવો સર્વદા મહાન્મત્ત રહેતો એ હાથી, કાઈ એક દિવસે રાત્રિના યુદ્ધમાં ધૂમતાં શત્રુઓની તલવારો, વગેરેથી કપા-
ધને, જેમ દેહાભિમાન વિવેકરૂપી પવનથી જુદું પડી નાશ પામે છે, તેમ તે હાથી મરણ પામ્યો. એ હાથી હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાંથી, ઊડેલા ભ્રમરોને જેવાથી અને પોતાનાં ગંડસ્થળોમાં રહેનારા ભ્રમરોના પરિચયથી ફરીને પાછો ભ્રમર થયો.^{૨૯-૩૧} એ ભ્રમરો વનની લતાઓનું સેવન કરતાં કરતાં પાછો કમલિનીમાં આવ્યો; કેમકે અજ્ઞાની જીવો વાસનાઓ તથા હર્ષ શક્તિનાથી.^{૩૨} કમલિનીમાં રહેલો એ ભ્રમરો હાથીના પગથી દબાઈને પાછો ચૂર્ણ થઈ ગયો અને પછી કમ-
લિનીની આસપાસ રહેનારા હંસોના પરિચ-
યની વાસનાથી હંસ થયો.^{૩૩} હંસના અવતાર પછી બીજી પણ હાથી વગેરેની પંચાશી યોનિ-
ઓમાં ભટકી ભટકીને પાછો હંસની યોનિમાં આવ્યો. એ હંસ કાઈ દિવસે બીજા ઘણા હંસોની મંડળીમાં વિહાર કરતો હતો. ત્યાં બ્રહ્માના હંસના યુણેનું તથા આકાર વગેરેનું

વણું ન સામળવામાં આવતાં તેને 'હુ પણ એવો
બ્રહ્માનો હસ થાઉં તો ઠીક' એવી વાસના
ઈંડાનાં રસમાં રહેલા-ગેરની જેમ વૃદ્ધિ પામી.
બ્રહ્માના હંસનું વારવાર સ્મરણ કર્યા કરતો એ
હસ, વ્યાધિરૂપી ધણથી મરણ પામીને, હસ-
પણાની વાસનાના બળથી બ્રહ્માનો હસ થયો.
એ જન્મમાં બ્રહ્મલોકની અંદર અત્યંત વિવેક
વાળા બ્રહ્માના વૈરાગ્યથી તથા તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરે
લા ઉપદેશોથી, તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને ભોગ્ય
પદાર્થોના આગ્રહ વિનાનો થઈ તે હંસ જીવ-
ન્મુક્ત થઈને રહ્યો. આ રીતે તેને જીવતાં જ
નિરતિશય આનંદરૂપ ભોક્ષુરૂપ મળ્યું, તો પછી
બ્રહ્માનાં બે પરાધને અતે વિદેહમુક્ત થઈને બીજું
શુ કરવાનું રહ્યું ? એ વિચાર કરો. ૩૪-૩૭

તત્રાતિસંતત્તવિવેકવત્તો વિલાસૈઃ સંવોધિતો
વિગતલૌકિકવસ્તુદષ્ટિઃ । મુક્તઃ સ્થિતો નતુ
યુગાન્તવિધૌ વિદેહમુક્તેન તેન કિમ્ ભાવિ વિમા-
વ્યમેતત્ ॥ ૩૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભિક્ષુસંસારોદાહરણ'
એ નામનો સર્ગ ૬૨ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૬૩ મો ૭

વિદ્યાન્ત ભિક્ષુને રુદ્રભાવની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સ કદાચિદ્દર્શાય રુદ્રં રુદ્રપુરે સ્વમઃ ।

વૈરિચનલિનીનાલલીલાભેન લીલયા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્ર ! એ હસ
બ્રહ્માના આસનજૂત કમલિનીના નાલમાં ક્રીડા
ઓના લાલના બળને લીધે (બ્રહ્માના સામીપ્ય
રૂપ મુક્તિપદની પ્રાપ્તિના બળને લીધે) કોઈ

* આ ત્રેસરમા સર્ગમાં રુદ્ર થયેલા સંન્યાસીએ
પોતાના પૂર્વના દેહોને જાતિ કયા, તે દેહો સો રુદ્રરૂપ
થયા, અને તેમ થવા છતાં તેઓ એકરૂપ જ છે, એ
કથા કહેવામાં આવશે.

સમયે બ્રહ્માની સાથે રુદ્રના નગરમાં ગયો. ત્યાં
તેને રુદ્રનું દર્શન થયું. ત્યાં રુદ્રનું દર્શન થતાં
જેમ, અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ તે
હસની બુદ્ધિમાં 'હુ રુદ્ર છું' એવો નિશ્ચય પ્રાપ્ત
થયો. આ વાસનાથી તેનો દેહ બદલાયો નહિ,
પણ પ્રારબ્ધના શેષ પ્રાપ્ત કરેલી ઇચ્છાને લીધે,
યોગની પેઠે માનસિક બીજ દેહની કલ્પનાથી
પૂર્વદેહનો માનસિક ત્યાગ માત્ર થયો જેમ
પવનપણાને પામતો ગર્ધ, પુષ્પના ગુચ્છને તણ
દે છે, તેમ મનથી રુદ્રરૂપ થતા તે હસે મનથી
હંસના દેહને તણ લીધો. એ રુદ્ર ગણાધ્યક્ષની
પદવીને પામીને રુદ્રના પુરમાં તે પુરને જ અનુ-
સરતી રીતભાતોથી સ્વચ્છંદ રીતે વિહાર કરવા
લાગ્યો. સર્વોત્તમ જ્ઞાનોથી તથા એકધર્મના
વિલાસોથી રુદ્રની સાથે સામ્ય મળવાને લીધે,
તે રુદ્રને બુદ્ધિથી પોતાનું પૂર્વનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત
જોવામાં આવ્યું. આવરણ વિનાના જ્ઞાનવાળા
રુદ્રરૂપ થયેલા તે રુદ્ર, પોતાનાં પૂર્વનાં અનેક
સ્વપ્નોથી વિસ્મય પામીને એકાંતમાં મનમાં
નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.

રુદ્ર બોલ્યો:-અહો ! નિર્જળ દેશોમાં જળ-
ની જેમ અસત્ય છતાં સત્ય લાગતી અને જગ-
તને મોહ આપનારી આ વિચિત્ર માયા દેવાઈ
છે. હું પ્રથમ પારમાર્થિક સ્થિતિથી ચૈતન્ય
જ હતો, તે પાછળથી માયાને લીધે સુષ્ટિના
સંકલ્પોને પ્રાપ્ત થયો, એ મને યાદ આવ્યું.
એ સંકલ્પોને લીધે જ હું દૈત્યી બેડાઈ ચૈતન્ય-
નો અથ હોવાથી સર્વજ્ઞ અને જડનો અથ
હોવાથી આકાશ આદિ વિભાગોવાળો થયો.
પછી યદ્યચ્છાથી સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ દેહોના એકપણાનો
અધ્યાસ પ્રાપ્ત થતા વાસનાઓની વિચિત્રતા-
ઓથી રંગાવાને લીધે, હું જીવ થઈને રહ્યો. એ
જીવ અનાદિ કાળથી જન્મોની પરપરાને અનુ-
ભવતો અનુભવતો કોઈ સર્ગમાં વૈરાગ્ય આદિની
દૃઢતાને લીધે વિષયોથી ક્ષોભ નહિ પામનારો

સંન્યાસી થયો. એ સંન્યાસીને હાથ, પગ આદિ
અવયવોના તથા પ્રાણ આદિના નિરોધથી જ્યારે
બહારના દેવ આદિની વિષયની માનસિક પૂજન
આદિ લીલા 'રમણીય છે' એમ જણાતી હતી
અને તેમ જણાયાથી તે લીલાનો સંપૂર્ણ આરંભ
કરવામાં આવતો હતો, ત્યારે ખીજાં સધળાં
મનનોના ઉદયનો ત્યાગ કરીને, તે સંન્યાસી તે
લીલાનો જ અનુભવ કરતો હતો. જેમ ઉનાળાના
તાપને લીધે સુકાઈ ગયેલી લતા ફરી પાછી
ચોમાસામાં પાણી મળવા છતાં લીલી થતી નથી,
તેમ પાછળના ચમત્કારથી વ્યાપ્ત થયેલુ ચિત્ત
આગળના ચમત્કારને તજ દે છે. ૮-૧૨ સાક્ષની
વાસનાઓ શિથિલ થતાં, જેને અનાદિ અનર્થની
વાસનાઓ ઉત્પન્ન થઈ એવો એ સંન્યાસી, જીવટ
નામનો પામર નર થઈને, જેમ છીડી છિદ્રોમાં
ભમે છે, તેમ તે દેહોમાં ભર્યો. ૧૩ પ્રથમ
તેણે પોતે બ્રાહ્મણોના ભક્ત હોવાને લીધે પો-
તામાં બ્રાહ્મણપણું દીધું; કેમકે સારી-નરસી
સ્થિતિઓનો ફેરફાર કરવામાં સારી કે નરસી
જે વાસના બળવાન હોય તેજ પોતાનું કાર્ય
કરી શકે છે. ૧૪ પછી એ બ્રાહ્મણ નિરંતર ચિંત-
વેલા માંડલિક રાજપણાને પ્રાપ્ત થયો. એકી
સમયે પીધેલો રસ જ આડમાં ફળપણાને
પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે માંડલિક રાજ
રાજ્યને માટે અધિક અધિક ધર્મ સંબંધી
કાર્યોનું, ચિંતન કરવાથી ચક્રવર્તી રાજ થયો.
એ ચક્રવર્તી રાજ કામીપણાને લીધે અપ્સરાપણા-
ને પ્રાપ્ત થયો. ૧૫-૧૬ યુગારસથી શોભતી એ
ચપળ અપ્સરા મૃગીનાં નેત્રોની સુદરતા મેળ-
વવાના લોભની વાસનાથી મૃગીપણાને પ્રાપ્ત
થઈ. અહો ! વાસનારૂપી મોહ પ્રાણીઓને ભારે
દુઃખદાયી થઈ પડે છે. ૧૭ એ મૃગી ચિત્તમાં
લતાની વાસનાને લીધે વનમાં લતા થઈ. એ
લતાએ નિર્માણને લીધે પોતાના છેદનો અનુ-
ભવ કર્યો. પછી અદર સંજ્ઞાવાળી એ છેદાયેલી

લતાએ, છેદાયેલા દેહમાં લાંબા કાળ સુધી વાસ-
નાને લીધે પોતાને બ્રમરપણું પ્રાપ્ત થયેલું જોયું.
એ બ્રમર હાથીની ખરીથી ચૂર્ણ થઈને તે પછી
પણ વારવાર સંસારના મોટા મોટા ભ્રમોમાં
ભર્યો. 'કેવળ પોતાના ભ્રમથી રચાયેલા આ
સંસારરૂપી આડંબરમાં હું સો અવતારના અંતે
આ રુદ્ર થઈને રહ્યો છું' એવી રીતે અત્યંત
વિચિત્રતાવાળાં અને સત્ય જવાં લાગતાં ઘણાં
ઘણાં સંસારરૂપી જંગલોમાં હું ઘણી ઘણીવાર
અત્યંત ભર્યો. કોઈ જન્મમાં હું જીવટ નામનો
પામર જન થયો, કોઈ જન્મમાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણ
થયો, કોઈ જન્મમાં રાજ થયો, કોઈ જન્મમાં
કમળવનની અદર હસ થયો, કોઈ જન્મમાં
વિધ્યાચળના જળવાળા પ્રદેશની અદર હાથી
થયો અને કોઈ જન્મમાં તે જ પ્રદેશની અદર
હરણ થયો. આ દેહરૂપી તથા મનરૂપી યત્રમાં
હું એવી એવી દશાઓને પ્રાપ્ત થયો. ૧૮-૨૪ મને
પહેલી સૃષ્ટિના કાળથી માંડીને પરમ પદમાંથી
છૂટા પડવાને હજારો વર્ષો, યુગોની સેંકડો ચૌક-
ડીઓ અને અનંત દિવસો તથા અનંત ઋતુઓ
વીતી ગયાં. મને સંન્યાસીપણામાં જતાથી તત્ત્વ-
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, એવો શ્રવણ, મનન વગેરેના
અભ્યાસનો યોગ્ય ક્રમ દઢ થયો હતો, તો પણ હું
પ્રમાદને લીધે તે ક્રમને ભૂલીને વારંવાર જન્મોની
પરપરાને પ્રાપ્ત થતાં થતાં બ્રહ્માના હંસપણાને
પામ્યો. મારો જ પૂર્વનો અભ્યાસક્રમ હતો તે
આજ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ફળ આપનારા રુદ્રપણાથી
સફળ થયો છે. ૨૫-૨૭ જીવને નિર્વિઘ્ન રીતે જ
અભ્યાસ દઢ થયો હોય, તે અભ્યાસ વચમાં
હજારો જન્મ આવે તો પણ પાછો તે જીવને પ્રાપ્ત
થાય છે. ૨૮ કોઈ સમયે કાકતાલીય ન્યાયની રીતિ
પ્રમાણે સાધુજનનો સમાગમ પ્રાપ્ત થાય તો
જીવની અશુભ વાસનાઓ ટળી જાય છે. ૨૯ જ
પુરુષ દુષ્ટ વાસનાઓથી છૂટવા ઇચ્છતો હોય તેણે
સારી વાસનાઓ મેળવવા ઉદ્યમ કરવો જોઈએ કે

જથી તે ઉદયમ સફળ થાય છે; કારણ કે ઉદયમ વિના ક્ષણ મળતું નથી.^{૩૦} આ જન્મમાં અને પૂર્વજન્મમાં પણ જનો નિરંતર અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોય, તે પદાર્થ મિથ્યા વિપયવાળો હોય, તો પણ ક્ષણ દેવાને સમર્થ થાય છે; ત્યારે શ્રવણાદિક પ્રયત્ન, કે જે સત્ય વિપયવાળો છે, તે ક્ષણ આપવાને સમર્થ થાય તેમાં શું કહેવું? જેમ અકુર છોડ બને છે, તેમ વાસના જ પોતાનો 'આ દેહ છે' એમ જુએ છે, કે જે દેહ દેવળ શૂન્ય વિસ્તારવાળો જ છે. જે વાસનાનું અવલોકન કરવા લાગીએ તો અવલોકન કરવા લાગતાં જ વાસના કાંઈ પણ અવશેષ રહેતી નથી. વાસનાનો નાશ કરવો પડે એમ પણ નથી; કેમકે વાસના મુદ્દલ છે જ નહિ. માટે આપણે વાસના દેવાની પ્રાપ્તિ જ રાખવી નહિ. આ જગતરૂપ ભ્રમ કે જે આકાશના વર્ણની જેમ મિથ્યા જ જોડેલો છે, તેને બિલકુલ ભૂલી જવું એ જ આપણને તે ભ્રમ ટાળી નાખવા માટે બસ છે.^{૩૧-૩૫} કદાચ એ ભ્રમ ભૂલી ન જવાય તો, એ ભ્રમ બાધિત થાય તો પણ બસ છે. બાધિત થવાને લીધે, મિથ્યા થયેલી આ જગતની ભાવના દેવળ કોતુક આપનારી જ થાય છે; માટે પ્રાતિભાસિક સત્તાથી રહે તો પણ વિનોદ જ આપશે, પણ કરી અનર્થ કરી ચક્રશે નહિ. માટે દેવળ કોતુકને માટે જ અહીંથી જઈને મારા સધળા સંસારને જોઈ અને બોધ આપીને તે તે ઉપાધિઓથી આત્માને જુદો પાડીને એક કરે.^{૩૬, ૩૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! એ રુદ્ર એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે સૃષ્ટિમાં ગયો, કે જે સર્ગમાં વિહારની અંદર સુતેલો પેલો સંન્યાસી રાખ જોવા થઈને રહ્યો હતો.^{૩૮} એ સંન્યાસીને જગાડીને રુદ્રે તેમાં પોતાના ચિત્તના અંશરૂપ ચિત્તની અને પોતાના અંશરૂપ ચિદાભાસરૂપ જીવની પણ યોગના કરી.* આમ થવાથી સંન્યા-

સીને પણ પોતાના ભ્રમનું સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું. પોતાના આત્માને રુદ્રરૂપ જોઈને તથા જીવટ આદિરૂપ પણ જોઈને જે કે તત્ત્વયોધને લીધે એ સંન્યાસી વિસ્મય પામવાને યોગ્ય ન હતો, તો પણ અલ્પકાળમાં લાંબા કાળના અનેક જન્મોના અનુભવરૂપ તથા સ્વપ્ન સંબંધી રુદ્રશરીરાદિકને અનુસરવું આદિ આશ્ચર્ય જોવામાં આવવાથી વિસ્મય પામ્યો.^{૩૯, ૪૦} પછી રુદ્ર તથા સંન્યાસી એ બન્ને જોઈને ક્યાંક ચિદાકાશના એક ખૂણામાં રહેલા જીવટના સંસારમાં (ખીજ બ્રહ્માંડમાં) ગયા.^{૪૧} એ બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરી બૂલોડમાં જઈને, તેઓએ ત્યાં જીવટના રહેવાના દ્વીપને, પ્રાંતને, દેશને, પુરને તથા ઘરને જોયાં અને તે ઘરમાં રાત્રે હાથમાં તલવાર લઇને સૂઈ ગયેલા અને ચપની પેટે બેભાન થયેલા જીવટને જોયો. ત્યાં પોતાનાં શરીરોને, અભિપ્રાયને અને કાંતિ વગરને અંતર્ધાન શક્તિથી શુભ રાખીને જીવટને જગાડી, તેમાં પોતાના ચિત્તનો અંશરૂપ ચિત્તની અને પોતાના અંશરૂપ ચિદાભાસરૂપ જીવની યોગના કરી. આમ થવાથી અંદર એક રૂપવાળા, બહાર ત્રણ રૂપવાળા, બોધવાળા છતાં પણ મૂખ જવા અને વિસ્મિત છતાં પણ વિસ્મય વિનાના એ રુદ્ર, જીવટ અને સંન્યાસી, તેઓ ચિત્રમાં આદેષેલાઓની જેમ કણમાનમાં રૂપ જ રહ્યા. પછી તે ત્રણે જણ ચિદાકાશના કોઈ પ્રદેશમાં રહેલા અને અનેક પ્રાણીઓના ધોંધાટથી ભરેલા જીવટના ચિત્તના પરિણામરૂપ અન્ય બ્રહ્માંડમાં ગયા. એ બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરીને બૂલોડમાં જઈને તેઓ એ ત્યાં બ્રાહ્મણને રહેવાના દ્વીપને, પ્રાંતને, દેશને, શરીરોને અને સ્વપ્નનાં શરીરોના પ્રવેશોને બાધ થઈ બસ છે, તેમ સંન્યાસી ભગતાં જીવટથી માંડીને રુદ્ર સુધીનાં શરીરોને અને તેઓના પ્રવેશોને બાધ થઈ નહિ; કેમકે સર્વ જ રુદ્રના અંશરૂપ જીવટના પ્રવેશો અને રુદ્રના સત્ત્વરૂપરૂપવાળા બળથી તથા વિવિધ જોગ અપનારા અવરો રહેલા અવરોના બળથી બાધ થયા છતાં પણ સવળાઓની રમત કંપવતી

* જેમ આપણે જાગીએ છોએ ત્યારે સ્વપ્નનાં

પુરને તથા ઘરને જોયાં અને તે ઘરમાં સ્ત્રીની સાથે સૂતેલા, સ્ત્રીને પોતાના જીવ જવા પ્યારા અને તે બ્રાહ્મણી સ્ત્રીએ જના ગળામાં હાથ નાખ્યો હતો, એવા બ્રાહ્મણને જોયો. એ બ્રાહ્મણને તુરત જગાડી તેમાં પોતાના ચિત્તના અંશરૂપ ચિત્તની અને પોતાના અંશમૂલ ચિદાભાસરૂપ જીવની યોગના કરી. પછી ત્યાં બેસેલા, અત્યંત વિસ્મય પામેલા અને અંદર એકરૂપવાળા છતાં, બહાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળા એ ચારે જણ ચિત્તરૂપ આકારે વિવત્ પામેલા ચૈતન્યના પરિણામરૂપ અને શ્રમણના વિસ્તારથી મુંઢરતાવાળા માંડલિક રાજના પ્રજાંડમાં ગયા. ૪૨-૫૦ એ પ્રજાંડમાં પ્રવેશ કરીને ભૂલોકમાં જઈ તેઓએ ત્યાં માંડલિકરાજને રહેવાના દ્વીપને, પ્રાંતને, દેશને, પુરને અને ઘરને જોયાં; અને તે ઘરમાં પલંગરૂપી કમળમાં સૂતેલા માંડલિકરાજને દીડો, કે જે રાજ મઘથી ઉન્નત હતો, સોના જેવો સુંદર લાગતો હતો અને સોના જેવા અંગવાળી રાણીએ સ્તનોના મધ્યમાં રાખવાથી બહુ કમળના ઢાશમાં શ્રમરીની સાથે સૂતેલા શ્રમર હોય એવો જણાતો હતો. ૫૧ મંજરીઆથી વૃક્ષની પેઠે બીજી સ્ત્રીઓથી પણ તે વીંટાયેલા હતા અને દીવાઓના સમૂહના મધ્યમાં રહેવાથી બહુ રત્નોના સમૂહમાં રહેલું સોનું હોય એવો દીપતો હતો. ૫૨, ૫૩ એ માંડલિક રાજને જગાડીને તેમાં પોતાના ચિત્તના અંશરૂપ ચિત્તની અને પોતાના અંશમૂલ ચિદાભાસરૂપ જીવની યોગના કરી. પછી એ ઘરમાં બેસેલા એ પાંચે જણુકે જોયા અંદર એક રૂપવાળા, બહાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળા અને અત્યંત વિસ્મય પામ્યા હતા, તેઓ ત્યાંથી ચક્રવર્તી રાજના પ્રજાંડમાં ગયા. ત્યાં જઈને તેને જગાડી પૂર્વની રીતેજ તેમાં ચિત્તની તથા જીવની યોગના કરી તે ચક્રવર્તીને પણ સાથે જ લઈને એવી જ રીતે બીજાં પ્રજાંડોમાં પણ જામ્યા. (બીજાં પ્રજાંડોમાં સૂતેલાઓને જગાડ્યા

અને મરી ગયેલાઓને જિવાડ્યા.) એ પ્રમાણે ભમી ભમીને પ્રજાના હંસરૂપ ચિત્તના પરિણામને તથા રૂદ્રપણને પામીને તે સર્વે ભેગા થઈને શોભવા લાગ્યા. ૫૪-૫૬ હે રામચંદ્રજી ! એ રીતે અંદર એક રૂપવાળા, બહારના ભિન્ન ભિન્ન શરીરોવાળા, વિચિત્ર ચેષ્ટાઓવાળા અને અનેક જવા લાગતા એ મોટા સમય સો રૂદ્રો થયા. આવરણ વિના ચૈતન્યમય અને પ્રાતિભાસિક સઘળા સંસારના આધારરૂપ એ સો રૂદ્રો, પોતે સઘળા જગતની અંદર અંતર્યામીપણાથી રહ્યા. હે રામચંદ્રજી ! શ્રુતિઓમાં જે સેંકડો અને હજારો મોટા મોટા રૂદ્રો કહ્યા છે, તેમની સ્થિતિ પણ એવા જ પ્રકારની છે. ઉપર કહેલા સો રૂદ્રોએ કદપેલાં સો પ્રજાંડોમાં તથા તમારા અનુભવમાં આવતું આ પ્રજાંડ, અગિયારમા રૂદ્ર કદપેલું પ્રજાંડ છે, એમ સમજો. ૫૭-૫૯ જીવોને ચારેબાજુ જે સંસારો ઉદય પામે છે, તે તે સંસારોમાં બોધ વિના જીવો પરસ્પરને દેખતા નથી; પણ બોધવાળા જીવો સમુદ્રમાં તરંગોની પેઠે પરસ્પરની સાથે મળે છે. બોધ વિના જીવો તો જે સંસારમાં હોય, તે સંસારમાં જ ઢહાંની પેઠે પડ્યા રહે છે. ૬૦, ૬૧ જેમ તરંગોરૂપ જળ રસ હોવાને લીધે પરસ્પરની સાથે સારી પેઠે મળે છે, તેમ બોધવાળા જીવો ચૈતન્યપણાને લીધે પરસ્પરની સાથે સારી રીતે મળે છે. ૬૨ પ્રત્યેક જીવને જુદાજુદા સંસારમાં અસત્ય છતાં સત્યની જેમ રહેલા જીવો પ્રજાના સર્વવ્યાપકપણાને લીધે ન્યારે પ્રજાની સાથે એક થાય, ત્યારે સર્વ જીવોની સાથે મળી ગયાં એમ સમજવું. ૬૩ જેમ પૃથ્વીમાંથી રજ તથા પથ્થર વગેરે ખોદી કાઢતાં જે અવશેષ રહે છે, તે જવળ આકાશ જ રહે છે, તેમ સર્વવ્યાપક ચૈતન્યમાંથી અનાત્મ પદાર્થો દ્રવ્ય કેવામાં આવતાં જે અવશેષ રહે છે તે કચડા ચૈતન્ય જ રહે છે. ૬૪ હે રામચંદ્રજી ! તમે જેમ સર્વ જ પંચમૂલોના અનુભવ કરો છો, તેમ સર્વ જ

સર્વ પદાર્થોની આત્મસત્તારૂપ ચૈતન્યનો અનુભવ કરે; કેમકે જે કાંઈ પદાર્થ છે, તે આત્મસત્તારૂપ ચૈતન્ય જ છે.^{૬૫} જેમ લાકડું અથવા શિલા કારીગરોના હાથથી ઠાકણાંઓ વડે ખાડા ખોડી પોડા વગેરે આકારની મર્યાદાઓને પ્રાપ્ત થતાં તે કાષ્ઠ અથવા શિલા, પોડા ઇત્યાદિરૂપ જ બેવામાં આવે છે, તેમ એક સત્ય પરમાત્મા કલ્પિત મર્યાદાઓ (માપ) ને પ્રાપ્ત થતાં સર્વાત્મિક બેવામાં આવે છે. જેમ લાકડામાં તથા શિલામાં પોડા વગેરે આકારો બેવામાં આવે છે, તેમ ચિદ્રૂપ પરમાત્મામાં જગત બેવામાં આવે છે. શુદ્ધ પરબ્રહ્મ કે જે અત્રિપંથ છે તેમાં વિષય-પણાના અપાદાનરૂપ જે અન્યથા જ્ઞાન છે તે જ જગત નામના એક માપનું નિમિત્ત છે. ચૈતન્ય એકરસ પ્રક્ષમાં જગતરૂપ જે જડતા છે તે નિમિત્ત વગરની જ છે; માટે આકાશની જેમ શૂન્ય છે. 'જગત છે' એમ જે બહુવું તે જ બંધ છે અને એમ બહુવાની જે નિવૃત્તિ, તે જ મોક્ષ છે; તો હવે જે ભાવના તમને ગમતી હોય તે ભાવનાને તુરંત દબ કરો. જગતનું જે સ્પર્શ છે તે બંધ છે અને જગતનું જે છુદાઈ જવું તે મોક્ષ છે; અને તે બંધ તથા મોક્ષ સાક્ષીથી જુદા નથી, તો હવે જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો. જે વસ્તુ ડેખીએ નહિ તો નથી જ હોતી, તે વસ્તુનો નાશ થાય તો તેમાં શી પીડા છે? કરી નથી. અને જે વસ્તુ (આત્મસુખ) કાંઈ પણ ક્યાં વિના તકાળ મળે જ છે, તે માટે શ્રમ કરવો નકામો છે.^{૬૬-૭૦} જે વસ્તુ કેવળ બેઈ ચકાતી હોય, તેને બેવાની બંધ કરીએ એટલે તેનો નાશ થાય છે. દર્શનના અભાવથી જ નાશ પામનારા જગતનું જે સાક્ષી ચૈતન્ય છે, તેને સર્વદા પ્રાપ્ત જ સમજો. વેદાંતસિદ્ધાંતનું જે રહસ્ય છે, તે મેં તમને કહ્યું. હવે તમને જે ગમે તે કરો.^{૭૧} જેમ તરંગ બળના ચલનમાન જ છે, તેમ જગત પ્રજ્ઞના વિવર્તમાન જ છે. હે રામચંદ્ર! તર-

ંગરૂપ દષ્ટાંતમાં અને જગતરૂપ દાર્શનિકમાં વિવક્ષણતા એટલી જ છે કે, જળમાં દેશ તથા કાળ વગેરે હોવાથી જ તરંગો થાય છે અને પ્રક્ષમાં દેશ, કાળ આદિ કાંઈ નહિ હોવા છતાં પણ જગત થાય છે. દેશ, કાળ આદિ કાર્યરૂપ હોવાથી જગતમાં જ બેવામાં આવે છે, પણ જગતના વિવર્તના કારણવાળું ભૂત પ્રક્ષમાં બેવામાં આવતું નથી.^{૭૨, ૭૩} આત્મરૂપ ચૈતન્ય કે જે સ્વયં પ્રકાશ છે, તે જ અવિદ્યાના આવરણથી અદૃશ પ્રકાશવાળા જેવું થઈને ત્રેલોક્યરૂપે જુદી રીતે રૂપાય છે. ચિદ્રૂપ આત્માનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ જડ નથી પણ જ્ઞાન છે. ભેદોના ક્લેશવાળા આ ત્રેલોક્યને ઉપર કહેલા ઉપાયોથી સમેટી લેશો, એટલે ત્રેલોક્ય કેવળ કહેવા માટે જ હશે. મહામંડળરૂપ પરમાત્મામાં તો વાહીની પણ પ્રવૃત્તિ નથી.^{૭૪} આ પ્રમાણે પરમાત્મા અને જગત એ સખદથી તથા અર્થથી પણ એક જ છે. એ બંને કદી પણ જુદા નથી. તરંગ અને જળ બે જુદાં છે, એમ બોલવું એ યોગ્ય જ નથી. ન્યાં સુધી આત્મા અજ્ઞાન હોય, ત્યાં સુધી જગતને અને પરમાત્મા જુદાં કહેવાં યોગ્ય છે, પણ જ્ઞાન થયા પછી તે કહેવું યોગ્ય નથી.^{૭૫}

સંવેદનં સર્વં રૂપીંદ્ર શબ્દાદ્યાદિમિત્રો ન કદાચિદેતૌ । વીર્યમસી દ્વે રિતિ નોચિતોક્તિર્વસ્પાશ્વતાયાં ત્વિદમેવયુક્તમ્ ॥ ૭૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારાસભાયણુંમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'સ્વમશતરૂદ્રીયકથન' એ નામનો સર્ગ ૬૩ મો સમાપ્ત

* દર્શનને અનુસરીને જે મુખ્ય સિદ્ધાંત ઘટાવવામાં આવે તે દાર્શનિક ગણાય; જેમકે જળતરંગો દર્શન અને પ્રક્ષજગત દાર્શનિક છે.

૭ સર્ગ દ્વિમો

લિધુ ઇત્યાદિને રૂદ્રના મણુત્વની પ્રાપ્તિ

॥ રામ ઉવાચ ॥

જીવટબ્રાહ્મણાદીનાં હંસાદીનાં મુનીશ્વર ।

મિહુસ્વપ્નશરીરાણાં સંપન્નં કિમતઃ પરમ્ ॥ ૧ ॥

રામ યોહ્યાઃ—હે મહામુનિ! જીવટ બ્રાહ્મણ તથા હંસ, આદિ કે જ્યો પેલા સંન્યાસીનાં સ્વપ્ન સંબંધી શરીરો હતાં, તેઓનું પછી શું થયું ?

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—કોતુહલ જોવાને માટે પહેલા આવેલા રૂદ્રનો સમાગમ મળવાથી જ્ઞાની થયેલા અને પરસ્પરના સંસારો જમના જોવામાં આવ્યા હતા એવા એ રૂદ્રના સધળા અંશો કૃતાચ્ચ થવાને લીધે સુખી થઈ રહ્યા.^૧ પેલા રૂદ્ર ઉપર કદા પ્રમાણે માયા બેઠીને- પછી તે પોતાના અંશોને પોતપોતાના સંસારોમાં પાછા ગોઠવતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^૨

રૂદ્ર યોહ્યાઃ—મારા અંશરૂપ તમે તુરત પાછા પોત-પોતાનાં સ્થાને બેઠા. એ સ્થાને કટલાક ઠાળ સુધી ઈચ્છાની સાથે ભોગો ભોગવીને પાછા મારી પાસે આવશો.^૩ અને મારા નગરને શોભાવનારા મારા ગણ થશો. બે પરાધર્મે અંતે મહાપ્રલય થશે, ત્યારે જગતના દેખાવોનો પણ નાશ થવાથી આપણે પરમ પદને પામીશું.^૪

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—હે રામચંદ્રજી ! એ મહાત્મા રૂદ્ર એ પ્રમાણે કહીને અંતર્ધાન થઈ જતાં, એ સધળા રૂદ્રોનું હેલેલા રૂદ્રના સંસારને બેના-રું જે સાક્ષીચિત્તન્ય હતું, તે જમ સ્વપ્નનો સાક્ષી બચતમાં આવે છે, તેમ જીવટ આદિના પ્રત્યેક સંસારમાં આવ્યું.^૫ રૂદ્રની આજ્ઞાથી પોતપોતાના અર્ધાંકમાં બેઠીને પોતપોતાનાં ધરોમાં રહેલા તે

જીવટ અને બ્રાહ્મણ આદિ લોકો હમણાં પોત-પોતાની ઈચ્છાની સાથે ભોગ ભોગવે છે, તેઓ બે પરાધર્મે અંતે પોતાનાં શરીરોનો ત્યાગ કરીને રૂદ્રલોકને પ્રાપ્ત થઈને ઉત્તમ ગણો થશે અને કાઈ સમયે આકાશમાં તારાઓરૂપે પણ દેખાશે.^૬

રામ યોહ્યાઃ—હે મહારાજ ! એ જીવટ તથા બ્રાહ્મણ આદિ લોકો કે જ્યો પેલા સંન્યાસીના સંકલ્પરૂપ હતા, તેઓ સત્યપણાને જમ પ્રાપ્ત થયા! સંકલ્પ સંબંધી પદાર્થમાં સત્યતા કેમ સંભવે ?

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—સધળા પદાર્થોમાં અધિ-કાનરૂપ અંશ સત્ય છે અને અર્ધસ્ત અંશ મિથ્યા છે, એમ સમજો—સત્તા તથા અસત્તા મિથ્યા-રૂપ સંકલ્પના પદાર્થમાં અસત્ કે જે પૂર્વકાળમાં તથા ઉત્તરકાળમાં નથી તે નથી જ; પણ અસત્તા અધિકાનરૂપ સત્ છે, તે તો સર્વવ્યાપી હોવાથી સર્વજ છે જ; તેથી તેની સત્તાને લીધે જ ભોગ આપનારા અદૃશ્ય જીવોલા સંકલ્પના પદાર્થો કાર્યો કરવામાં સમર્થ થાય છે.^૭ જે કાંઈ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે અને જે કાંઈ સંકલ્પથી જોવામાં આવે છે, તે સધળું તે તે દેશકાળમાં અધિકાનરૂપે સત્ય જ છે.^૮ જમ આ નગરીથી અન્ય નગરીઓ પોતપોતાના પ્રદેશોમાં હોવા છતાં પણ ત્યાં ગમન કર્યા વિના અને ઇન્દ્રિય આદિના સામર્થ્ય વિના તે નગરીઓ મળતી નથી, તેમ સ્વપ્ન સંબંધી પદાર્થ પણ બચતમાં, સુષુ-પ્તિમાં કે અન્ય સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. સર્વત્ર આ આત્મચિત્તન્ય સધળી વાસનાઓના ભંડારરૂપ અજ્ઞાનમાં ભોગ આપનારા અદૃષ્ટ બચત કરેલી વાસનાઓથી જવા જવા વિષયના રૂપને ધારણ કરે છે, તેવા તેવા સંપૂર્ણરૂપને બહુ થયેલું બુદ્ધિ છે. સધળાં સ્વપ્નને તથા સધળાં સંકલ્પો વગેરેને એથી સમયે દેખવાનો ઉપાય તો અવ્યાસના તથા યોગના પરિપાકની દશા જ છે. અવ્યાસના તથા યોગના પરિપાકની દશા વિના સધળાં સ્વપ્નો

x આ ચોક્કસ સર્ગમાં તે સધળા રૂદ્રોને પોત-પોતાના દેહોથી અવરો. રૂદ્રોના પ્રારબ્ધના ભોગનું, તે પછી મણુત્વની પ્રાપ્તિ અને તે પછી સંકલ્પની વિધિના કમનું, વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

તથા સંકલ્પોતું એકી વખતે દર્શન પ્રાપ્ત થતું નથી. શંકર આદિ ઈશ્વરકાંટિના લોકો કે જનને યોગસિદ્ધિતું ફળ-સ્વાભાવિક જ છે, તેઓ તો અભ્યાસ વિના પણ સર્વત્ર સર્વને જુએ છે. અભ્યાસ અને યોગ, સંકલ્પવાળા પદાર્થમાં ચિત્તતું એકાગ્રપણું મેળવી આપે છે, એટલે જ સંકલ્પના પદાર્થના લાભમાં તેમનો ઉપયોગ છે. એકાગ્રતા ન હોય તો ચિત્ત અનેક પદાર્થોમાં ભટકવાથી એક પણ સંકલ્પના પદાર્થને પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ બન્નેથી ભ્રષ્ટ થાય છે. જની એકમાં જ નિષ્ઠા હોય તેનું જ સધણું-ધારણું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. દક્ષિણ દિશામાં જતાં ઉત્તર દિશા તે કોને મળે? જ્યો સંકલ્પના કરેલા પદાર્થમાં એકાગ્ર હોય, તેમને જ સંકલ્પના કરેલા પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યો આગળ રહેલા પદાર્થમાં તત્પર હોય, તેમને જ આગળ રહેલા પદાર્થ મળે છે. એક પદાર્થ જુદામાં હોવા છતાં જ માણસ બીજા કલ્પેલા પદાર્થને પામવા ઇચ્છે છે, તે માણસ એક પદાર્થમાં જ નિષ્ઠાવાળો નહિ હોવાને લીધે, બન્ને પદાર્થને શુભોંવે છે. સંન્યાસીનો જીવ એક પદાર્થમાં જ નિષ્ઠાવાળો હોતો તેથી તે રૂદ્રપણને પ્રાપ્ત થઈ સર્વજ્ઞ બનીને સર્વને પ્રાપ્ત થયેલો. પ્રસિદ્ધ રૂદ્ર પણ એવી રીતે જ સર્વને પ્રાપ્ત થયેલ છે. સંન્યાસીના જીવટ આદિ સંકલ્પના જોવા જુદા જુદા રહ્યા હતાં અને તેમનાં પ્રકારો પણ જુદાં જુદાં હતાં, તેથી તેઓ અન્યોન્યને દેખતા ન હતા. રૂદ્રના જ્ઞાન વિના-તેઓ પરસ્પરને દેખી શક્યા જ નહિ. એ અજ્ઞાની જોવા રૂદ્રની ઇચ્છાથી જ પરસ્પરના સંસારને બાણનારા, પોતે પણ રૂદ્રરૂપ અને વળી ઘણાં રૂપોવાળા પણ થયા. 'હું આ સ્થળમાં વિવાધર-થાઈ' અથવા અમુક સ્થળમાં પંડિત થાઈ' એવું એકાગ્રપણાથી જ જ ધ્યાન કરવામાં આવે, તે તે ધ્યાન સંજ્ઞ જ થાય છે. ૧૨-૨૩ જોવાની આવા વ્યવહારની વ્યવસ્થામાં આ સંન્યાસીના સંક-

લ્પની દુનિયા જ દર્શાતરૂપ છે. આ જીવ ધારણાના તથા ધ્યાનના ચત્તને અનુસરી એકપણાને, ઘણાપણાને, મૂખપણાને, પંડિતપણાને, દેવપણાને તથા મનુષ્યપણા-વગેરેને દેશના, કાળના તથા ક્રિયાઓના ક્રમથી-તથા એકી વખતે પણ કરવાને સમર્થ છે. ૨૪-૨૫ જીવ વાસ્તવિક રીતે મર્યાદાઓથી રહિત છે, એટલા માટે સઘળી શક્તિઓવાળો છે અને એક એક-દેહના અભિમાનરૂપ મર્યાદાથી-મુક્ત થાય છે, એટલા માટે એક જ કાર્ય કરવાની શક્તિવાળો પણ છે. શક્તિના સ્વભાવને અનુસરી-તે તે કાર્ય કરવાના સ્વભાવની વ્યવસ્થા થાય છે. ૨૬ પ્રાણીઓનાં કર્મોને અનુસરીને અનેક વર્ગોરૂપે પ્રગટ થતો અને સર્વ પ્રાણીઓના સંહાર નામના પ્રલયરૂપે સંક્રાંતિ પામનારો ઈશ્વર; જીવોના દેહ સંકલ્પને અનુસરતું જ ફળ પોતાની ઇચ્છાથી આપે છે, એટલે ઈશ્વરને વિષમંપણાનો કે નિઃકંપણાનો કશો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૭ યોગ કરનારી સ્ત્રીઓ અને યોગીઓ, પોતે જ ધારણા વગેરેથી મેળવેલા દેશોના, કાળોના તથા ક્રિયાઓના કર્મોથી પોતાના ઘરમાં અને ન્યાં ઇચ્છા હોય-ત્યાં બીજા-કેકણું પણ, અનેક દેહોની કલ્પનાથી રહે છે. ૨૮ યોગીઓ આ લોકમાં તથા સ્વર્ગોદિક અન્ય લોકોમાં પણ એકી વખતે રહે છે, એ અમોઝે ઘણી ઘણી વાર જોયેલું છે. યોગશક્તિવાળો સહસ્રાજીન રાજ એકીવખતે ઘરમાં-પણ રહેતો હતો અને બીજા દેહોથી સર્વત્ર રહીને ચોર ઇત્યાદિ લોકોને ત્રાસ પણ આપતો હતો. ૨૯ વિષ્ણુ એક દેહથી હ્રીરસમુદ્રમાં રહે છે અને બીજા દેહની કલ્પનાથી પૃથ્વીમાં અવતારો પણ ધારણ કરે છે. યોગિની યોગિનીઓના સમૂહમાં રહે છે અને પશુ વગેરે બલિઓને લેવા માટે બીજા દેહોથી ભૂલોકમાં પણ બપ છે. ૩૦ ઇન્દ્ર સ્વર્ગના સિંહાસન ઉપર રહે છે અને યજ્ઞના ભાગ લેવાને માટે બીજા દેહથી પૃથ્વીમાં પણ બપ છે. વિષ્ણુ રાક્ષસ વગેરેને

મારવા માટે હજારો રૂપોવાળા થઈને પાછા એક થઈ બચે છે.^{૩૧} વિષ્ણુ ભક્તલોકોની પ્રાર્થનાઓ ઉપરથી સેંકડો ભક્તો પર કૃપા કરવા મનુષ્યમાં અવતાર લે છે અને ત્યાં પણ કાઈ સમયે હજારો રૂપોવાળા અને કાઈ સમયે એક રૂપવાળા થાય છે.^{૩૨} જેમ નિમિરાજ એક છતાં પણ સઘળાં પ્રાણીઓનાં નેત્રોમાં રહીને એકી-વખતે આંખના પલકારા કરવા આદિ ક્રિયાઓ કરે છે, તેમ વિષ્ણુ એક હોવા છતાં અનેક અશ્વતો-રાની લીલાઓથી જગતનું પાલન કરે છે અને કુણ્યાવતારમાં એકી વખતે હજારો સ્ત્રીઓને ઉપ-ભોગ કરે છે.^{૩૩} સંન્યાસીના સંકલ્પમય જીવંત તથા શ્રાક્ષણુ આદિ લોકો પણ એવી જ રીતે પોતાના સંકલ્પને અનુસરતી રૂદ્રની સંમતિથી, પાછા પોતપોતાના સંસારોમાં ગયા છે, અને ત્યાં લાંબા કાળ સુધી ભોગો ભોગવીને ત્યાંથી રૂદ્રના નગરને પ્રાપ્ત થઈને ગણરૂપે પોતપોતાના પરિવારોસહિત રહેશે.^{૩૪,૩૫} મુકુટોમાં ચંદ્રોને ધારણ કરનારા એ સઘળા રૂદ્રો પેલા રૂદ્રની સાથે સર્વદા ખીલનારી નંદીન કલ્પવૃક્ષોની લતાઓનાં રત્નશુષ્કમય સ્થળોમાં, અનેક પ્રજાંડોમાં, દેવાસ આદિ મહામંડલમય લોકોમાં અને વિદ્યાધરાની સ્ત્રીઓમાં પણ વિહાર કરશે.^{૩૬}

નિત્ય પ્રફુલ્લનવલ્લભલતાલયેષુ રુદ્રેણ સાકસુ-
રુત્નગુલ્મચ્છકેષુ । નાનાજગત્સુ ચ તથા શિવપ-
ત્તનેષુ વિદ્યાધરીન્નમરમૌલિધરાશ્ચ રેણુઃ ॥ ૩૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ગંણુત્વપ્રાપ્તિ' એ
નામનો સર્ગ ૬૪ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૬૫ મો ~ ~ ~

ભિક્ષુની પેડે જીવોનો સંસાર

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इषद् दृष्टो यथा तेन भिक्षुणा चेतसि भ्रमः ।
भूतं प्रयत्नमेवैष पृथक् कृत्वा सुप्रशयति ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી! ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એ સંન્યાસીએ પોતાના ચિત્તમાં જે ભ્રમનું જરા ચિંતન કર્યું, તે ભ્રમ ખીજું કાંઈ નહિ પણ તે સંન્યાસીનો પૂર્વનો શુભાશુભ કર્મો-રૂપ પ્રયત્ન જ હતો. એ પ્રયત્ન ન્યારે કૃણ દેવા-ને તૈયાર થયો, ત્યારે સંન્યાસીએ તેને પોતાથી જુદા બેલો કરીને સ્પષ્ટ રીતે જોયો, પણ વાસ્તવિક રીતે જરા પણ જુદો ન હતો.^૧ શિદ્ધાશાસ્ત્ર-રૂપ સઘળા જીવોની જન્મમરણમય સ્થિતિ પણ એ પ્રમાણે જ પ્રસરૂપ આકાશમય હોવા છતાં મિથ્યા આકારને પ્રાપ્ત થયેલી છે. આત્મા, પોતાનાથી જુદો ન હોવા છતાં, આ સંસારરૂપી પ્રકરને જુદો માની લઈને તેમાં પડે છે. સઘળા જીવોનું મરણ સમયે પ્રગટ થયેલું પોતપોતાના કર્મોનું કૃણ સ્વમની જેમ જગતરૂપે પ્રતીત થયા કરે છે.^૨ સંન્યાસીના જીવની જેમ સઘળા જીવો પણ ખરું જોતાં મર્યાદાઓથી રહિત છે, તે છતાં પણ દેહો-થી મર્યાદાવાળા બેલા થઈને મોક્ષની પ્રાપ્તિ સુધી બ્યોકુણ રહે છે. મેં તમારી પાસે આ સંન્યાસીની કથાથી જીવોના સમૂહનું વર્ણન આપ્યું.^૩ હે રામચંદ્રજી! કેવળ એ સંન્યાસી જ પૂર્ણ સ્વરૂપમાંથી છૂટો પડીને બચ્યો એમ નહિ; પણ સઘળા જીવો એ રીતે જ પૂર્ણ સ્વરૂપમાંથી ચ્યુત થઈને બચ્યા કરે છે, એમ સમજો.^૪ જેમ પર્વતની ટોચ ઉપરથી બ્રહ્મ થયેલો પથરો નીચે નીચે બચે છે, તેમ જીવ દિવસે દિવસે એક મોહમાંથી

× આ પાસંમાં સર્ગમાં સઘળા જીવો પેલા સંન્યાસીની પેઠે જ સંસારો પામવાનું, રાત્રે સંન્યાસીની શોધ કરવાનું અને સમાના બેલાવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

બીજા મોહમાં જાય છે, એ વાત આપણને અનુ-
ભવથી પણ સાચી લાગે છે. પરમાત્મામાંથી બ્રહ્મ
થયેલો જીવ, આ દેહ સ્વપ્નને જુએ છે અને વળી
એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જાય છે. માયાએ
ખોખરો કરેલો અને એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં
પડતો જીવ પોતે પોતામાં જ કાંઈ કાળમાં ક્યાંય
કાંઈ નિમિત્તથી આ સધળા મિથ્યા સંસારને દેહ
માન્યા કરે છે. ^{૧૦} દેહમાં જ અહ ભાવ છે, તે જ
અંધ છે; અને એ અહ ભાવ ટળીને જ આત્મ-
લાભ થાય તે જ મોક્ષ છે.

રામ બોલ્યા:—અહો! આ જીવને મારે
ખોટો મોહ હતપત્ર થાય છે. જેમ યાદેલો મનુષ્ય
સૂઈ ગયા પછી વિચિત્ર સ્વપ્નમાં આવવાથી દુઃખી
થાય છે અને તે સાચા જીવું માની લેવામાં આવે
છે, તેમ જીવને મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં અનેક
આકાશ તથા અનેક વિકારોવાળી માયાથી મારે
વિષમ સંકટ પડે છે અને તે સાચા જીવું માની
લેવામાં આવે છે, એ મારે આશ્ચર્ય છે. હે મહા-
રાજા! ‘આ જગતની સ્થિતિમાં સર્વંદા સર્વંત્ર
સર્વ સંભવે છે’ એમ જ આપે કહ્યું, તે પણ મારા
અનુભવમાં આવ્યું. હવે મારે પૂછવાનું એ છે કે,
એવા ગુણોવાળો અને જીવટ આદિપણના મોહ
માં પડેલો એ સંન્યાસી હોલ ક્યાંય છે કે નથી?
આપ અંદર અવલોકન કરીને મને તુરત કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હું—આજ રાત્રે સમાધિ
કરીને આ ત્રેલોક્યરૂપી આશ્રમને સપૂર્ણ રીતે
જોયા પછી ‘એ સંન્યાસી હાલ છે કે નહિ’ એ
તમને પ્રજ્ઞાતમાં કહીશ.

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—વસિષ્ઠમુનિ એ પ્રમાણે
કહેતા હતા ત્યાં બહાર પ્રલયકાળમાં. શોભ
પામેલા મેઘની ગર્જનાના જેવા પુષ્ટ નાદવાળો,
અધ્યાહનકાળને સૂચવનારો ડિ ડિમ નામના વાજ-
નો ડકો થયો, એટલે વાયુએ કપાલેલાં ફૂલવાળાં
વૃક્ષોની પેઠે રાજઓએ અને નગરના લોકોએ
વસિષ્ઠમુનિના ચરણમાં અનેક પુષ્પાંજલિઓ

નાખી. પછી એ લોકો મોટા મોટા મુનિઓની
પૂજા કરીને પોતપોતાનાં આસનો ઉપરથી બેઠતાં
સઘળી સખા પણ ઘણા ઘણા પ્રણામો કરતી કર-
તી બેઠી. આકાશચારી તથા પૃથ્વીચારી લોકો
ગયા દિવસની પદ્ધતિ પ્રમાણે ત્યાંથી ગયા. ^{૧૭}
સર્વે લોકોએ પોતપોતાના ઉતારાઓ વગેરેમાં
જઈ શાસ્ત્રીતિ પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક અનુક્રમથી
પોતાનાં ધર્મરૂપ નિત્ય કાર્યો કર્યા. ^{૧૮} વસિષ્ઠ-
મુનિએ કરેલા ઉપદેશનું વારંવાર મનન કર્યા કર-
તા એ સઘળા લોકોને, તે રાત્રિ તત્ત્વવિચારના
સુખથી ક્ષણ જવડી થઈ ગઈ અને શ્રીરામચંદ્ર-
જીએ પૂછેલા વિષયનું અવજ્ઞ કરવાની ઉત્કંઠાથી
નિદ્રા નહિ આવતાં કલ્પ જવડી પણ થઈ પડી.
પછી પ્રાત કાળે સઘળા લોકો પોતપોતાનાં કામ-
કાએ કરવા લાગતાં આકાશચારી તથા પૃથ્વી-
ચારી લોકો વ્યાખ્યાન અવજ્ઞ કરવાને માટે સર્ભા-
માં યોગ્ય બેઠકા ગોઠવીને અને અન્યોન્ય ભાષણ
આદિથી પૂજ્ય લોકોની પૂજા કરીને આગળ
પ્રમાણે જ બેઠા. ^{૧૯, ૨૦}

પ્રાતઃ પુનઃ પ્રસૂતકાર્યપરંપરેડસ્મિન્ જાતે
જને લચર ભૂચરભૂતસંઘઃ । આલ્યાનલોકચરનેન
તથૈવ તસ્થાવન્યોન્યસંવદનપૂજિતપૂજ્યલોકઃ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો ‘વિદ્યોત્તર-
વિરમ્યવર્ણન’ એ નામનો
સર્ગ ૬૫ મો સમાપ્ત

— સર્ગ ૬૬ મો —

લિહુનો સંસાર

॥ શ્રીવાલ્મીકિવ્યાચ ॥

વસિષ્ઠમુનિસંયુક્તા વિશ્વામિત્રાદિસંયુતાઃ ।

સ્થિતાઃ સ્થેરચરિત્કૌષ્ઠા વિશ્રાંતા નૃપનાયકાઃ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—વસિષ્ઠમુનિ સહિત તથા

— આ ઇસકા સગાં બેલથી શોધી મળેલા
ગેલા સંન્યાસીના દર્શનની અને તેવા જ બીજા મુનિ-
ઓના પણ દર્શનની કથા કહેવામાં આવશે.

વિશ્વામિત્ર આદિ મુનિઓ સહિત સઘળા દિવ્ય લોકો, સિદ્ધો અને મોટા મોટા રાજાઓ એ સભામાં સારી રીતે બેઠા.^૧ રામ તથા લક્ષ્મણ પણ એ સભામાં બેઠા. અત્યંત બરપૂર થયેલી એ સૌમ્ય સભા જમ પવનના વેગ વિનાના સમયમાં કમલિની શોભે, તેમ શોભતી લાગી.^૨ પછી રામ-ચંદ્રજીના પૂજાની રાહ નહિ બેઠાં વસિષ્ઠ-મુનિ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા; ઢંઢકે ઘ્યાણ સજ્જનો જિજ્ઞાસુઓને બળાકારથી પણ સમજાવે છે.^૩

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રઘુકુળરૂપી આકાશમાં ચંદ્રરૂપ! હે રાજન! હે રામચંદ્રજી! ગઈ કાલે મેં જ્ઞાનરૂપી નેત્રથી અવલોકન કરતાં ઘણીવાર એ સંન્યાસી મારા બેવામાં આવ્યા.^૪ જ્યાં સુધી એવો સંન્યાસી ક્યાંય ન જાયો, ત્યાં સુધી હું તેવા સંન્યાસીને જોવાની ઇચ્છાને લીધે લાંબી વાર સુધી ધ્યાનથી સૂતે દ્વીપોવાળી અને નાનામોટા અનેક પર્વતોવાળી પૃથ્વીમાં રૂંધે. જે મનનું જ્ઞાનહું રાજ્ય હોય તે મોટો પરિશ્રમ કર્યા વિના બહાર શી રીતે મળે?^૫ પછી રાત્રિનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહ્યો ત્યારે હું ફરીવાર જમ કિનારાનો પવન સમુદ્રમાં જાય, તેમ બુદ્ધિ વડે ઉતર-દિશામાં ગયો.^૬ એ દિશામાં વાલ્મીકી નામના દેશની ઉપર 'જિન' એ નામનો મોટો સચ્ચિદ્ર-વાળો દેશ છે. એ દેશમાં ઘણા લોકોના આશ્રયરૂપ એક વિહાર નામનો પ્રદેશ છે.^૭ એ વિહારમાં પોતાની રૂંપડીની અંદર પિંગળાવાળાઓ એક 'દીપ્દય' નામનો સંન્યાસી સમાધિમાં લીન થઈને બેઠો છે.^૮ એવી રીતે બેઠેલા એ સંન્યાસીને આજ એકવીસ રાત્રિ થયેલી છે. જ્યાં મજાપૂત આગળો દીવો છે એવા તેના ઘરમાં 'રખેને તેના ધ્યાનનો ભંગ થાય' એવા બચને લીધે તેના પ્રિય સેવકો પણ અંદર જતા નથી. આવી રીતે એ સંન્યાસી બેઠો છે, એ બિંદુને આજ દેહથી સુકિત થઈ પરમ સાક્ષાત્કાર થવાનો છે. કારણ કે વિદ્યાતાએ તેના આયુષ્યની

ગણના પૂરી કરી છે.^{૧૦} ધ્યાન કરતાં કરતાં એ સંન્યાસીને આજ એકવીસ રાત્રિ વ્યતીત થયેલી છે, પણ તેણે ઉપર કદા પ્રમાણે પોતાના ચિત્તમય સ્વનમાં હજારો વર્ષોના અનુભવ રૂંધે છે.^{૧૨} કાઈ પૂર્વના કલ્પમાં એવો એક સંન્યાસી હતો. આ કલ્પમાં આ સૃષ્ટિની અંદર એ બીજો છે. આ જગતરૂપી કમળના મધ્યમાં શ્રમરતી પેટે ફરીફરીને ચતુરચિત્તથી મેં ઘણી શોધ કરી, પણ તેવો કાઈ ત્રીજો જણ મળ્યો નહિ. પછી આ બ્રહ્માંડને મૂકીને હું બીજા બ્રહ્માંડને જોવા લાગ્યો. ત્યાં ચિદાકાશના એક ખૂણામાં રહેલા એક બ્રહ્માંડમાં તેવી જ સ્થિતિવાળો એક ત્રીજો સંન્યાસી પણ મારા બેવામાં આવ્યો. એ બ્રહ્માંડમાં પણ ત્યાંના બ્રહ્માએ આ બ્રહ્માંડના જેવો જ કમ ગોઠવ્યો છે. આ પ્રમાણે અનેક બ્રહ્માંડોમાં ઢટલાંચેક બ્રહ્માંડોની અંદર આ બ્રહ્માંડના જેવી જ રચનાવાળા સર્વે પદાર્થો થયા છે અને હવે પછી પણ થશે.^{૧૩-૧૭} આ આપણી સભામાં પણ જે મુનિઓ અને બ્રાહ્મણો છે, તેઓ તથા બીજા પણ લોકો ઘણી ઘણીવાર આવી સ્થિતિઓવાળા જ થવાતા છે.^{૧૮} આ નારદ ફરીવાર પણ નારદ થશે અને કાઈ બ્રહ્માંડમાં બીજો પણ નારદ થશે. આવી રીતના જ જ્ઞાનવાળા અને આવી રીતના જ આરિચવાળા બીજા નારદો પણ ઘણા ઘણા હોવા જોઈએ. વ્યાસ, શુક, શૌનક, કૃત્યુ, પુલહ, અગસ્ત્ય, પુલસ્ત્ય, ભૃગુ અને અંગિરા તેઓ તથા બીજાઓ પણ આનાં ને આનાં રૂપોવાળા તથા આવી ને આવી ક્રિયાઓવાળા લાંબા લાંબા કાળના યોગથી અન્ય બ્રહ્માંડોમાં પણ હોવા જોઈએ. જમ જગોમાં વારંવાર તરંગો થાય છે અને ચાંત થઈને ફરીથી તેના તે તરંગો થાય છે, તેમ સૃષ્ટિઓમાં એના એ લોકો તથા બીજા પણ ઘણા ઘણા લોકો વારંવાર આવ-જા કર્યા કરે છે. તેઓમાં ઢટલાંચેક લોકો તુલ્ય આચરણોવાળા તથા તુલ્ય જન્મોવાળા

યાય છે; કેમકે આ માયા ખૂબ જ ફેલાયેલી છે. કેટલાએક અત્યંત સમાન હાલતવાળા યાય છે, કેટલાએક અર્ધ તુલ્ય સ્થિતિવાળા યાય છે, કેટલાએક કાંઈક તુલ્ય સ્થિતિવાળા યાય છે અને કેટલાએક કાંઈ પણ મળતી ન આવે એવી સ્થિતિવાળા પણ યાય છે. મોટાઓને પણ મોહ ઉપ-જનવારી આ માયા આ પ્રમાણે ખૂબ જ ફેલાયેલી છે. ૧૯-૨૪ વાસ્તવિક રીતે એતાં મહામ ગુણરૂપ પરમાત્મામાં દેહાદિકની ચેષ્ટારૂપ કમ નથી અને મનની ચેષ્ટા પણ નથી. જે કાંઈ દેહાદિક, મન તથા તેમની ચેષ્ટાઓ એવામાં આવે છે, તે કેવળ પ્રાંતિ જ છે. જુઓ કે, એકવીસ રાતદિવસ ક્યાં અને તેઓમાં જનત આદિ ધણી સૃષ્ટિઓનું દર્શન ક્યાં! અહો મનની ગતિ મહાલયકર છે. અનેક વાંધાઓરૂપી કલ્પલોભોથી ભરેલું આ સર્વજ્ઞ બ્રહ્માંડ, કે જે પ્રાતઃકાળે જળમાં ખીલેલા કમળ જેવું દેખાય છે, તે કેવળ દેખાવ માત્ર જ છે. જેમ અગ્નિના અંગારાથી જ્વાળાઓવાળો મોટો અગ્નિ યાય છે, તેમ શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ પરમાત્મામાંથી અશુદ્ધિવાળું આ સર્વજ્ઞ સંસારરૂપી જળ થયેલું છે. ૨૫-૨૭ સંન્યાસીના મનની જેમ પ્રત્યેક જીવના મનમાં પણ આવી જ રીતનો પ્રત્યેક જગતરૂપ દેખાવ ઉદય પામ્યો છે અને તે તે દેખાવો સંબંધી બીજા જીવોનાં મનમાં પણ આવી જ રીતના વિચિત્ર દેખાવો ઉદય પામ્યા છે. કારણોના પણ કારણરૂપ અને સર્વના અધિષ્ઠાનશ્રુત પરમાત્મા સ્કુર્યા કરે છે, તેમાં એ સર્વજ્ઞ દેખાવો પરસ્પર વ્યવહારની દૃષ્ટિથી સાચા છે, પણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ બહુવામાં આવે, ત્યારે મિથ્યા થઈ જાય છે. ૨૮

પ્રત્યેકમેવમુદિતઃ પ્રતિમાસુ ચંદ્રઃ ચંદ્રાન્ત-
રેષ્વપિ ચ તસ્ય વિચિત્રચંદ્રઃ । સર્વે સ્વયં નયુ
ચ તેપિ મિથો ન મિથ્યા સર્વાત્મનિ સ્ફુરતિ
કારણકારણેભિન્ન ॥ ૨૮ ॥

સર્ગ ૬૬ ચો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૭ મો

પ્રહલી એકતાનું પ્રતિપાદન

॥ દશરથ ક્વાચ ॥

મુનિનાયક તં મિશું ગત્વા સંવેધયંત્વમી ।
નરા મત્પ્રહિતાઃ શીઘ્રં ચાનયંતુ કુદીગતમ્ ॥૧॥
દશરથ યોદ્ધ્યાઃ-હે મહામુનિ વસિષ્ઠ !
હું અહીં થી હમણાં કેટલાંએક માણસને મોકલુ
છું. તેઓ ત્યાં જઈને તે સંન્યાસીને સમાધિ-
માંથી બચત કરે અને તે ઝૂંપડીમાંથી તેને તુરત
અહીં લાવે.^૧

વસિષ્ઠ યોદ્ધ્યાઃ-હે રાજા! એ મોટા સંન્યા-
સીના દેહ હમણાં જીવતા નથી, પણ પ્રાણ
વગરનો થઈ ગયો છે અને બગડીને છિન્નભિન્ન
થઈ ગયો છે.^૨ એ સંન્યાસીનો જીવ તો બ્રહ્માને
હંસ થઈને જીવનમુક્ત થઈ રહ્યો છે; માટે ફરી-
વાર સંસારમાં આવે એમ નથી.^૩ 'એક મહિના
સુત્રી ધરના આગળો ખોલવો નહિ' એવી એ
સંન્યાસીની આજ્ઞાના બળથી તેના સેવકો ધરના
બારણાની પાસે જ ચોટ્ટો કરવાને માટે જમા
છે.^૪ મહિના પૂરો થશે, ત્યારે એ સેવકો બારણું
ઉઘાડીને તે સંન્યાસીના શરીરને મરણ પામેલું
જોઈને બહાર કાઢી જળમાં કુપાડી દેશે; અને
તેની જગ્યાએ તેની એક પાપાણ્ડુમય મૂર્તિ બેસા-
ડશે, કે જે મૂર્તિને તેના લક્ષ્મીદેહ કેવરૂપ
માનશે.^૫ એ સંન્યાસી તો હંસના શરીરથી
જીવનમુક્ત થઈને રહ્યો છે. હવે વિહારમાં પડેલું
તેનું જીવન મનુષ્યશરીર પ્રાણાદિકથી રહિત
થઈ ગયું છે, માટે તેને શી રીતે બચત કરી
ચકાય! હે રામચંદ્રજી! આ ધણી જ ફેલાયેલી
માયા કે જે વિશેષશક્તિને લીધે કોઈ રીતે ટાળી

x આ સસકડના સર્ગમાં સમાધિના મુક્ત યથેલા
સંન્યાસીના દેહના નાશનું, ત્રિમુત્રી રોડે બીજાઓને
પણ પ્રાંતિને લીધે જ બધ થવાનું અને બોધથી મોક્ષ
થવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

શકાય નહિ એવી લાગે છે, તે સર્વદા સર્વમાં આત્મસ્વરૂપના અનુસંધાનથી સહેજ ટાળી શકાય છે.^૭ માયા કે જે પોતે નહિ હોવા છતાં જગતનો આરંભ કરી બેઠી છે, સોનાનાં કંડાંપણાની પેઠે દેવેળં વિપરીત દેખાવને લીધે ઉદય પામેલી છે અને પરમાત્મામાં કેવળ ક્યનમાત્ર છે, એમ વિદ્વાનોએ ધારેલી છે; તે જેમ જળમાં તરંગોની પંક્તિ જળનું અવલોકન કરવા માત્રથી નાશ પામે છે, તેમ પરમાત્માના અવલોકન માત્રથી નાશ પામે છે. પરમાત્માજ અવિવેકને લીધે દરથમય લાંબા સ્વપ્નમાંથી તેવાં જ બીજાં સ્વપ્નોમાં બંધ છે; અને જીવપણાને પામેલ છે; માટે તેજ પરમાત્મા જે વિવેકથી સર્વને પોતાનું જ સ્વરૂપ દેખે તો ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપે અવશેષ રહે છે.^{૮, ૧૦} જને જે પ્રતિભાસ થાય છે, તે ખરી રીતે જોતાં તેનો આત્મા જ હોય છે; પણ જે ખરી રીતે જોવામાં આવે નહિ તો તે પ્રતિભાસ કાંક્યેની' ઝાડી જેવા સંસારરૂપે ઉદય પામે છે. પ્રત્યેક પ્રાણીને આ સંસારનું મંડળ બુંદું બુંદું ઉદય પામેલું છે, સંન્યાસીનાં બુંદાં બુંદાં સ્વપ્નો જેવું છે અને જળના તરંગ આદિ મિથ્યા વિભાગો જેવું છે, એમ સમજો.^{૧૧, ૧૨} જેમ આ જોવામાં આવતો સંસાર પ્રજ્ઞાના સ્વમરૂપ છે, તેમ વ્યષ્ટિજીવના પણ સ્વમરૂપ જ છે અને ચિત્તની પ્રાતિરૂપ જ છે; તો પણ એટલો ભેદ છે કે, પ્રજ્ઞાને તે મિથ્યા જણાય છે અને વ્યષ્ટિજીવને દૃઢ સત્ય જણાય છે. જે ચિત્તની શુદ્ધિ થાય, તો જેમ તે પ્રજ્ઞાને સ્વમના વિલાસ જેવો લાગે છે, તેમ વ્યષ્ટિજીવને પણ સ્વપ્નના વિલાસ જેવો લાગે. આ પ્રજ્ઞાડો પ્રત્યેક જીવનાં બુંદાં બુંદાં હોઈ પ્રગટ થયાં છે; માટે કરોડો પ્રજ્ઞાડો હોય એમ કહી શકાય છે.^{૧૩, ૧૪} જીવ પરમાત્મામાં ગમે તે રીતે રુકુરે, પણ તે જીવ દૃશ્યમાં જે આ કાર્યો કરવામાં સમર્થતા ધરાવનારા લાંબા શ્રમને જીએ છે, તે શ્રમ સ્વમ-

ની જેમ મિથ્યા જ છે.^{૧૫} ચૈતન્યની સત્તાથી સત્તા પામેલો જીવ માત્ર સ્વરૂપને ભૂલી જવાથી જરાંતો, મરણના તથા દુઃખોના પાત્રરૂપ થાય છે.^{૧૬} ઠાઈ જીવ જે પુણ્યવાન હોય, તો ચિત્તરૂપી અંચના ચલનમાત્રથી પાતાળને અથવા પ્રજ્ઞલોકને ખનાવી ખનાવીને તેમાં ભોગ ભોગ વ્યા કરે છે.^{૧૭} જે પરમાત્મેતન્ય છે, તે જ પ્રાણની કલ્પનાથી ચલનરૂપ થઈને તે દ્વારા 'જીવ' એ નામને ધારણ કરીને પોતામાં દેહાકાર શ્રમવાળું અને બહાર જઈ વિષયાકાર શ્રમવાળું થઈને ભગ્યા કરે છે.^{૧૮} જે જીવ છે, તે કેવળ ભ્રાતિરૂપ અપરાધને લીધે પરમાત્મા ટળી બંધ કે : જે ભ્રાતિ ટળી બંધ, તો જીવ જ પરમાત્મા નથી કે : જેમ મૂખનું દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી એનેક નામોને યોગ્ય થાય છે; તેમ પરમાત્માનું માયાની ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબ થવાથી જીવ તથા દેહ આદિ નામોને યોગ્ય ન થાય કે : આ રીતે એજીવનું દર્શન થાય, તો વ્યવહારની દૃષ્ટિથી પણ જગત પ્રસરૂપ થઈ બંધ છે. જેમ આકાશ આકાશમાં રહેલું છે અને જળ જળમાં જ રહેલું છે, તેમ પરબ્રહ્મ (જેને આપણે જગત ગણીએ છીએ તે) પરબ્રહ્મમાં જ રહેલું છે. દર્પણ કે જે મુખથી અત્યંત બુંદું છે, તેમાં પ્રતિબિંબરૂપે મુખ પડતાં દર્પણને બદલે મુખ જ દેખાવાનો સંભવ પણ છે; પરંતુ બ્રહ્મ તો પોતાથી અભિન્ન ઉપાધિઓમાં જ જીવરૂપે સ્થિતિ પામેલ છે, તેથી ભ્રાતિ થવાનો સંભવ જ નથી, તો પણ જેમ બાળક પ્રતિબિંબથી બીએ છે, તેમ જીવરૂપ બ્રહ્મ પોતામાં કંઈક બીજું થઈ ગયેલું સમજીને બીએ છે, એમોટું આશ્ચર્ય છે.^{૧૯, ૨૧} સંસારિના અભ્યાસથી બુદ્ધિના ચલનને રોકવામાં આવે, તો ભેદરૂપી સંજ્ઞા પોતાની મેળે જ બુદ્ધિમાં લય પામે છે અને બુદ્ધિ પણ પ્રજ્ઞાદાર પરિણામ પામીને, જેમ ધી અંજિમાં લય પામે છે, તેમ ભેદરૂપી સંજ્ઞા બ્રહ્મમાં લય પામે છે.^{૨૨} સર્વાત્મક ચૈતન્યરૂપ

પરમાત્મામાં જને ચલન માનવામાં આવે છે, તે પણ ચૈતન્ય જ છે. બ્રહ્મમાં ચલન, અચલન તથા ઉદય આદિ સધળું કલ્પિત જ છે, વાસ્તવિક નથી.^{૨૩} બ્રહ્મમાં ચલન પણ નથી, અચલન પણ નથી, એકતા પણ નથી અને દ્વિત્વ પણ નથી. જ કંઈ છે, તે સધળું શુદ્ધ ચૈતન્યમાન જ છે અને જમ છે તેમ જ છે.^{૨૪} વાસ્તવિક વિચારથી 'સર્વ' એ શબ્દનો તથા તેના અર્થનો એકરસ સ્વભાવ બજાવામાં આવે, તો કેવળ ચૈતન્ય જ રહે છે. પ્રપંચ તો અભાવરૂપે પણ રહેતો નથી, ત્યારે ભાવરૂપે તો ક્યાંથી જ રહે ?^{૨૫} ભેદની કલ્પનાથી જ સ્વરૂપના લાંછનરૂપ ભેદ ઉદય પામે છે. અભેદના બોધથી સધળો ભેદ ગળી જાય, ત્યારે પરમપદરૂપ બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે.^{૨૬} કે રામચંદ્ર ! તમે અજ્ઞાનથી જ દ્વેતરૂપ છો, પણ જો તે દ્વેતની ઉપર દષ્ટિ જ કરો નહિ તો પૂર્ણ-ચૈતન્યરૂપ જ છો. આ વિષયમાં ખીજ કાઢને પણ પૂછી જુઓ કે, હું કહું છું તે જ પરમાર્થ છે ? માટે હવે તમારી બધી શંકાઓ દૂર થઈ હશે. નિઃશંકપણું પ્રાપ્ત થયું; એટલે હવે સ્વપ્ન પણ નથી, જગત પણ નથી, સુપુત્રિ પણ નથી, તૃપ્તપણું પણ નથી, બંધ પણ નથી, મોક્ષ પણ નથી અને ખીજ કાઈ કલ્પના પણ નથી. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી જ જગત છે. જ જગત છે, તે એક બ્રહ્મ જ છે. જ બ્રહ્મ છે, તે જ આ જગતરૂપે રહેલું છે. જે અબોધ છે તે મિથ્યા જ છે; એટલા માટે હવે દ્રષ્ટા, દર્શન કે દરય ક્યાં રહ્યાં ?^{૨૭-૨૮} જો તમને સંકલ્પોનો નાશ થયો તો ચિત્તનું તથા પ્રાણ આદિનું ચલન પણ બંધ થાય છે. તે ચૈતન્ય સંકલ્પોથી રહિત છે. તે ચૈતન્ય ચલનમાં કે અચલનમાં જુદું નથી. ચૈતન્યના અદર્શનથી જ દ્વિત્વ તથા એકત્વ આદિરૂપ સંકલ્પ ઉદય પામ્યો છે. એ સંકલ્પ ચૈતન્યના દર્શનમાનથી ગયો, તો પછી બ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે.^{૨૯-૩૦} ચૈતન્યરૂપી ચંદ્ર બિંબમાં જ સંકલ્પરૂપી કલંક સ્ફુરતું હોય એમ

લાગે છે, તે કલંક નથી પણ ઘાટા ચૈતન્યનું ઘાટું સ્વરૂપ જ છે, એમ સમજો. તમે ઘાટા ચૈતન્યના ફેલાયેલા પદમાં જ રહો, તમે પૂર્ણપણથી રહો.^{૩૧} 'સંકલ્પાદિક જ કંઈ છે, તે ભારી સત્તાથી જ છે, પણ ભિન્ન સત્તાથી નથી' એવી રીતના નિર્દોષ મહાબોધના સારનું અવલંબન કરો, કે જથી સધળી વસ્તુઓ તમારી સાથે એકરસ થઈ જાય.^{૩૨} કે સંકલ્પરૂપ કલંકથી રહિત ! કે ચૈતન્ય-મય ચંદ્રબિંબ રામચંદ્ર ! તમે કે જ ભાવોનો તથા અભાવોનો નાશ કરનારા મહામંગલરૂપ છો, તેમના સ્પર્શથી સધળા પદાર્થો અમૃતમય થઈ જાય છે. અહો ! તમારો મહિમા અપૂર્ણ છે.^{૩૩} તમે ભાવ તથા અભાવ વગેરેની કલ્પનાને ચૈતન્યમય કરી નાખીને, ચૈતન્યના સમ અને ભરપૂર નિલાસની અદર પરમ સુખથી આરામ લો.^{૩૪} કે રામચંદ્ર ! તમે આનંદના સમુદ્રરૂપ છો. ચલન, અચલન, સંકલ્પ તથા વિકલ્પ આદિ જ કંઈ ચિત્તની શ્રાતિના ભેદરૂપ છે, તે સધળું સર્વાત્મક અને સુખેકરસ બ્રહ્મ જ છે; અને પૂર્ણ દશા તથા અપૂર્ણ દશાસ્વરૂપ છે, એમ સમજો.^{૩૫}

સ્પંદાસ્પંદો કલ્પનાકલ્પના વા ચિત્તાન્નાયો વિદ્ધિ નામાબ્ધિનાન્ના । સર્વાકારા નિર્વૃત્તિઃ શાંતિસત્તા પૂર્ણાપૂર્ણે લોકમેવાસ્થિતેતિ ॥ ૩૬ ॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુર્મા નિર્વાણ-પ્રકરણના પૂર્વાધિનો 'બ્રહ્મેક્યપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૬૭ મો સમાપ્ત

ઠ સર્ગ ૬૮ મો ૭

મૌનવિચાર

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સુપુત્રમૌનવાનભૂત્વાત્યત્ત્વાચિત્તવિલાસિતામ્ ।

કલનામલનિર્મુક્તિસ્તિષ્ઠાત્થચત્ત્વત્પદઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! તમે સં-
કલ્પરૂપી મળોને ઘોઈ નાખી, ચિત્તની ચંચળતા
દૂર કરીને, ગાઢ નિદ્રામાં હો તેમ વાણીનો
વ્યાપાર બંધ કરો અને સુપુત્ર મૌન સેવા અને
બ્રહ્મના આશ્રયે રહો.^૧

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! વાહુમૌન,
ધન્દ્રિયમૌન અને કાષ્ઠમૌન, એ ત્રણ મૌનોને હું
બાણું છું; પણ સુપુત્ર મૌનને બાણુ તો નથી; માટે
આપ સુપુત્રમૌનનું લક્ષણ કહો.^૨

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! મુનિવરો-
એ બે પ્રકારના મુનિ કહેલા છે. એક કાષ્ઠતપસ્વી
અને બીજો જીવન્મુક્ત.^૩ આત્મતત્ત્વના જ્ઞાન
વગરની અને તેના અનુભવરૂપી રસ વિનાની
કૃત્ત્ર્યારાદ્રાયણ આદિ શુદ્ધ ક્રિયામાં આગ્રહવાળો
અને હૃદયથી ધન્દ્રિયોના સમૂહને જીતનારો જે
મુનિ હોય, તે કાષ્ઠતપસ્વી કહેવાય છે.^૪ આ જગ-
તના તત્ત્વને સમજીને આત્માનું અનુસંધાન કર-
નારો, આત્મામાં જ રહેનારો અને બ્યવહારમાં
બીજા તપસ્વી લોકોની પેઠે વર્તતાં છતાં પણ
અંદર નિરતિશય આનંદથી તૃપ્ત રહેનારો જે
પુરુષ હોય, તે જીવન્મુક્ત મુનિ કહેવાય છે.^૫ એ
શાંત મહામુનિઓનો ચિત્તના નિશ્ચયરૂપ જે ભાવ
યાય છે, તે 'મૌન' એ શબ્દથી કહેવાય છે.^૬
મૌનને બાણનારો લોકોએ વાહુમૌન, ધન્દ્રિયમૌન,
કાષ્ઠમૌન અને સુપુત્રમૌન, એ રીતે ચાર પ્રકારનું
મૌન કહેલું છે.^૭ વાણીને રાટ્ટી રાખવી એ વાહુ-

* આ અસંખ્યા સર્ગમાં ચાર પ્રકારના મૌનનું
વર્ણન કરવામાં આવેલું અને તેમાં પણ સુપુત્ર મૌનનું
વિશેષ વર્ણન કરવામાં આવેલું.

મૌન કહેવાય છે, બળાત્કારથી ધન્દ્રિયોનો નિયંત્ર
કરવો, એ ધન્દ્રિયમૌન કહેવાય છે, શરીરની
ચેષ્ટાઓનો ત્યાગ કરવો એ કાષ્ઠમૌન કહેવાય છે
અને જગતના બાધપૂર્વક આત્માનું જ અનુ-
સંધાન કરવું, એ સુપુત્રમૌન કહેવાય છે. એ કે
મનોમૌન નામનું એક પાંચમું પણ મૌન છે,
તો પણ તે કાષ્ઠતપસ્વીમાં, મૂર્છામાં અને મરણ-
માં જ સંભવે છે; માટે તેને જુદું ગણવામાં
આવ્યું નથી.^૮ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ થતાં
જ સુપુત્રમૌન નામનું મૌન થાય છે, તેને જીવ-
ન્મુક્ત પુરુષ જ ધારણ કરે છે. પહેલાં ત્રણ મૌનોનો
અધિકારી કાષ્ઠતપસ્વી છે અને ચોથા મૌનનો
અધિકારી જીવન્મુક્ત છે. જીવન્મુક્તોમાં રહેનારી
જે સુપુત્રમૌન નામની અવસ્થા છે, તે જ તુર્યા-
વસ્થા છે.^૯ વાહુમૌન, ધન્દ્રિયમૌન અને કાષ્ઠ-
મૌન, એ ત્રણે પણ એ કે મૌન કહેવાય છે; તો
પણ તેઓ મલિન મનના દૃઢ નિશ્ચયરૂપ હોય છે,
તેથી જીવને બંધન આપનારાં જ થાય છે. માટે
એ ત્રણમાંના કોઈ પણ મૌનવાળોને કાષ્ઠતપસ્વી
કહીએ છીએ.^{૧૦, ૧૧} બળાત્કારથી મનનો નિયંત્ર
કરીને અંદર અહંભાવનું અનુસંધાન નહિ
કરતાં અને બહાર નામરૂપાત્મક દૃશ્યપ્રપંચનું
અનુસંધાન નહિ કરતાં છતાં પણ, અજ્ઞાનથી
આવરણ પામેલા આત્માને નહિ જોતો કાષ્ઠ-
તપસ્વી સમાધિમાં, જેમ બીજો માણસ સુષુ-
પ્તિમાં અજ્ઞાનના સાક્ષીપણાથી રહે છે, તેમ
અજ્ઞાનના સાક્ષીપણાથી રહે છે.^{૧૨} એ ત્રણે
મૌનવાળોને સમાધિમાંથી જીવ્યા પછી ચિત્તનું
ચક્ષુન થાય છે અને સુપુત્રમૌનવાળો જીવન્મુક્તને
તો સર્વદા ચિત્તની ગતિ થતી જ નથી; તેથી
કોઈ સમયે પણ ચિત્તનો નિરોધ કે ચિત્તનું પ્રકટ
થવું આદિ લીલા થતી નથી.^{૧૩} સ્વરૂપમાં સ્થિતિ-
રૂપ લીલાથી સર્વદા રહેનારો જીવન્મુક્ત પુરુષો,
વાહુમૌન આદિ ત્રણ મૌનને બંધરૂપ હોવાથી તજ
દેવા યોગ્ય બાણીને, તેના ઉપર અચ્ચિ રાખે

અથવા એ મૌનો પણ એક જાતનો ચિદાનંદ-
નો જ વિવાસ છે, એમ જાણીને અચ્ચિ રાખે નહિ
તો પણ તેઓ એ ત્રણે મૌનોને ગ્રાહ કદી સમ-
જતા નથી. આ સુપુત્રમૌન કે જે જીવન-સુખોના
અતુલવર્મા રહેલું છે અને જેને પુનઃજન્મ ન
શ્રવાનો હોય તેને જ પ્રાપ્ત થાય એવું છે તથા શ્રેય-
ણના ભૂખરૂપ છે તેનું વિશેષ વર્ણન કરું છું;
તે સાંભળો. ^{૧૫} આ મૌનમાં સરીરની અંદર
જોયે, નીચે તથા મધ્યમાં ફરનારા પ્રાણનો
સંયમ કરવો પડતો નથી; પ્રાણની કોઈ જાતની
ચોળના પણ કરવી પડતી નથી અને સધળી
દ્યુતિયો વિષયના લાભના હવેથી હૃદયમાં પણ
પામતી નથી, તેમ નિરોધના ક્ષેત્રથી ગ્લાનિ પણ
પામતી નથી. ^{૧૬} આ મૌનમાં આ દ્વેતની કલ્પ-
ના હૃદય પણ પામતી નથી, તેમ ચાંત પણ થતી
નથી. સમાધિ હોય કે સમાધિ ન હોય, તો પણ
આ મૌનમાં ચિત્ત ચિત્તરૂપ પણ રહેતું નથી,
અચિત્ત પણ થઈ જતું નથી, સત્ પણ રહેતું
નથી, અસત્ પણ થઈ જતું નથી અને કોઈ
બીજા પ્રકારનું પણ થઈ જતું નથી; પરંતુ વિક-
લ્યોના ક્ષયને લીધે વિભાગો વિનાનું, અવ્યાસની
અપેક્ષાથી પણ રહિત અને સર્વવ્યાપક આત્મ-
રૂપ હોવાને લીધે આદિથી તથા અંતથી રહિત
થાય છે. આ સુપુત્રમૌનનું લક્ષણ છે. ^{૧૭, ૧૮} આત્મ-
તત્ત્વ કે જ્યાં જગતરૂપી જમ દેખાય છે, તેને
સંકારહિત ચોગ્ય સ્વરૂપમાં જાણીને રહેવું, એ
સુપુત્રમૌન કહેવાય છે. પરબ્રહ્મ કે જે અનેક
સવિકલ્પ જાનોના આત્મારૂપ છે, તેથી જ પૂર્ણ
થઈ ને તુર્યાદિરહિત સ્થિતિમાં રહેવું, એ સુપુત્ર-
મૌન કહેવાય છે. ^{૧૯, ૨૦} આ સધળું જગત રાત્ર
છતાં પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી રાત્ર નથી અને
અધિષ્ઠાનની સત્તાથી અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તો
પણ પોતાની સત્તાથી હોતું નથી એવી પાત્રી સમ-
જણથી ચિત્ત સમ તથા ચાંત રહે, એ સુપુત્રમૌન
કહેવાય છે. જે સ્થિતિમાં સધળું જગત સત્ પણ

નથી, અસત્ પણ નથી, પોતાની સત્તાથી રાત્ર છે
તથા નિરોધાર છે અને અધિષ્ઠાનરૂપે જોતાં ચાંતિ-
માત્ર છે તથા જ્ઞાનમાત્ર છે એવી પાત્રી સમજણ
રહે, તે સ્થિતિ સુપુત્રમૌન કહેવાય છે. ^{૨૧, ૨૨} જે
સ્થિતિમાં આત્મતત્ત્વનો ફેલાવો કરીને પ્રકટ થતા-
રા લાવોરૂપ, અભાવોરૂપ, દશાઓરૂપ કે દેહ આદિ
વિશેષોરૂપ વિવર્ત જ થાય નહિ, તે સ્થિતિ સુપુ-
ત્રમૌન કહેવાય છે. ^{૨૩} વૃત્તિઓ વિનાના ચિત્તથી
અત્યંત સમતા જ રહે અને આત્મતત્ત્વનો કોઈ
પ્રકારનો વિવર્ત થાય જ નહિ, એ સુપુત્રમૌન
કહેવાય છે. ^{૨૪} હું પણ નથી, બીજો પણ નથી,
મન પણ નથી અને કલ્પનાઓ પણ નથી; પણ
જે કોઈ છે, તે વિષયરહિત જ્ઞાનમાત્ર જ છે એવા
પ્રકારની જે એકધારી સમજણ, તે સુપુત્રમૌન
કહેવાય છે. ^{૨૫} જ્યાં આ જગતની અંદરના
સધળા શબ્દોનો તથા સધળા અર્થોનો એકરસ
થઈ જાય છે, એવું જે સત્તાસામાન્ય છે, તે હું છું
એવી જે અખંડ સમજણ, તે સુપુત્રમૌન કહે-
વાય છે. ^{૨૬} આવી સ્થિતિમાં ચિત્તની પ્રસાદાર
હેલ્લી વૃત્તિ પણ રાત્ર જેવી થઈ જાય છે, ત્યારે
પછી પોતાની, બીજાની કે ભેદની કલ્પના ક્યાં-
થી જ રહે! આવા પ્રકારની જે અખંડ સ્થિતિ
એ જ વ્યાપક સુપુત્રમૌન, કહેવાય છે. ^{૨૭} આ
બોધવાળું સુપુત્રમૌન અવિદ્યાના બાધથી તુર્યા-
વસ્થા કહેવાય છે અને અવિદ્યાનો બાધ કર-
નારી વૃત્તિઓનાં બાધથી તુર્યાતીત પણ કહેવાય
છે, એમ સ્વચ્છ રીતે સમજો. સુપુત્રસમાધિ,
તુર્યાસમાધિ અને તુર્યાતીતસમાધિ કે જો
જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓમાં પાંચમી, છઠ્ઠી તથા
સાતમી ભૂમિકાઓરૂપ છે, તેઓ જીવન-સુખને
અતુકમે ભજવતાં તથા સ્વપ્રભાં પણ થાય છે.
દે અલ્પરૂપ રામચંદ્રજી! ભજવતાં ચારે ખાતુ
નિપુણ રીતે વ્યવહાર કરતો હોય તથા દેવની
પ્રતીતિવાજો હોય અને સમાધિમાં સધળો વ્યવ-
હાર હોયી દેતો હોય તથા દેહના જ્ઞાન વગરનો

રહેતો હોય, તો પણ જીવન્મુક્ત પુરુષ સર્વદા તુર્યામાં જ રહે છે અને વિદેહ જ છે, એમ સમજે, કેમકે અમૃતમાં પણ તેની સઘળી વૃત્તિઓ નિર્મળ તથા શાંત હોય છે. આ સ્થિતિ બ્રહ્મરૂપ થયેલાની જ હોય છે, બીજાની હોતી નથી. ૨૮-૩૦ હે રામચંદ્રજી ! તમે વિરાટ આદિ સર્વનો લય કરીને સંસારની વાસનાઓથી રહિત એક તુર્યા-રૂપે જ રહો. જે કંઈ આ સઘળું જગત પ્રતીત યાય છે, તે સ્વપ્ન જેવું જ છે. હું કે તમે કે બીજું કંઈ પણ નથી, એમ સમજીને જીવન્મુક્ત થઈ સર્વદા ત્રિદોકાશના કોશમાં જ રહો. ૩૧

ઓમિત્યુદસ્તમવાસનમેકમાસ્સ્વ ન ત્વં ન
વાહમપિ નાન્યદિદાસ્તિ સત્યમ્ । સર્વંચ વિદ્યત
इतीह किलांतराभं ज्ञास्तिष्ठ चिद्गगनकोशक-
लैंकनिष्ठः ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'મહામૌનયત્નોપ-
દેશ' એ નામનો સર્ગ ૬૮ માં સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૬૯ મો ~ ~ ~

પ્રાણ અને મનનો સંયોગ છત્યાદિ

॥ રામ ઉવાચ ॥

ક્ષુતઃ શતત્વમાપાવં રુદ્રાણાં મુનિનાયક ।
યે ગણાસ્તે હુ વે રુદ્રા ઉત નેતિ વદાશુ મે ॥

રામ ઓલ્યા:--હે મહામુનિ ! આપે સો રુદ્રો કહ્યા, તે ગણોની સાથે લેખીને કહ્યા કે ગણો વિના રુદ્રાને લેખીને કહ્યા : 'આપે જે ગણો કહ્યા તે જ રુદ્રો કે તેમનાથી બુદ્ધા રુદ્રો ?' એ અને તુરંત જ સમજાવો. ૧

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:--સંન્યાસીએ જીવટ આદિ સો ચરીશવાળાં જે સો સ્વપ્નના દીકાં, તેઓ જ

~ આ અગ્નિતેરમાં સર્ગમાં મળેલું 'રૂદ્રપણ', મુક્ત લોકોની પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્થિતિ અને યોગથી પ્રાણનો લય, એટલા વિષયો કહેવામાં આવ્યા.

રૂદ્રપણને પ્રાપ્ત થયાં, એમ તમે પ્રથમના પ્રકર-
ણથી સમજ્યા હશે જ; તેથી મેં સ્પષ્ટ રીતે સો રુદ્રોનાં નામો આપ્યાં નથી. ૨ સંન્યાસીને સ્વપ્ન-
માં જીવટ આદિ જે સો આકાશ જેવામાં આવ્યા, તેઓ જ સો ગણો લેખવામાં આવ્યા. એ સઘળા ગણો રુદ્રના અંશરૂપ હોવાથી અને રુદ્રના જવા-
ન જ ઐશ્વર્યોવાળા હોવાથી, સો રુદ્રો લેખવામાં આવ્યા. જો કે એ રીતે એ સઘળા રુદ્રો જ હતા, તો પણ ઈશ્વરકોટિમાં રહેલા પૂર્વસિદ્ધ રુદ્રની સેવા કરવાના કામમાં તેઓ ગણો જ હતા. મુખ્ય રુદ્રને અધીન થઈને જ તેઓ પોતાના કર્મોનાં ફળો અને ઐશ્વર્ય ભોગવતા હતા. ૩

રામ ઓલ્યા:--હે મહારાજ ! સંન્યાસીના સ્વપ્ને બનાવેલા પહેલા રુદ્ર (જેમ એક દીવામાં-
થી સો દીવા બનાવવામાં આવે છે) તેમ પોતાના એક જ ચિત્તમાંથી સો ચિત્તો બનાવ્યાં, એ વાત કેમ સંભવે ?

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:--જ્ઞાનરૂપ ઐશ્વર્યથી જેમણે માયાતું બંધન તોડી નાખ્યું છે અને યોગેશ્વર્યથી સત્યસંકલ્પપણને પામેલા પુરુષો પોતાના સર્વ-
જ્ઞપણના અને સર્વશક્તિમાનપણના પગથી જે વસ્તુને જે રીતે કહે, તે વસ્તુને તે રીતે અનુભવે છે. ૪ સર્વાત્મકપણને લીધે અને સર્વવ્યાપકપણ-
ને લીધે, એ લોકો જ્યાં જે વસ્તુની જે રીતની બોલના કરે, ત્યાં તે વસ્તુનો તે રીતનો તે અનુ-
ભવ કરે છે. ૫

રામ ઓલ્યા:--રુદ્ર જ્યારે એ રીતે સઘળી શક્તિઓથી સરપૂર છે, ત્યારે પોતાને માટે શુભ સ્થિતિઓની અને શુભ આચરણોની કલ્પના નહિ કરતાં, માણસોની ખોપરીઓની માળાઓનાં ધરણાં શા માટે ધારણ કરે છે ? શા માટે શરીરે ભસ્મ લગાવે છે ? નક્ષ ત્રા માટે રહે છે ? રમશાનમાં શા માટે વસે છે અને સ્ત્રીના પ્રસંગ શા માટે રાખે છે ?

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:--મહાસમર્થ અને સિદ્ધ જીવન્મુક્ત લોકોને શાસ્ત્રોમાં કહેલી જ, મંગળ-

૩૫ જ અને સુખ આપનારી જ ક્રિયાઓ કરવાનો નિયમ નથી; કેમકે તેઓ વિધિનિષેધના દાસ નથી, સઘળી ભૌગલિક ક્રિયાઓને પણ તત્ત્વદષ્ટિથી અમંગળરૂપ માને છે અને તેમના પ્રારબ્ધમાં અશુભ લખેલું નહિ હોવાથી, દુ ખની સામગ્રીથી પણ દુ:ખ નહિ પામતાં સર્વને સુખરૂપ જ ગણે છે. માટે જમ અજ્ઞાનીઓની ક્રિયાઓનો નિયમ છે, તેમ જીવન્મુક્ત લોકોને નથી.^૯ અજ્ઞાની પુરુષ તો રાગ, દ્વેષ તથા લોભ આદિ હજારે દોષોથી ગમરાયેલા ચિત્તવાળો હોવાને લીધે, જે ક્રિયાઓના નિયમ વિના આદે તો બળમાં પકડાયેલાં માછલાંની પેઠે જન્મ, મરણ તથા નરકપાત આદિ પરમ દુ:ખને પામે છે.^{૧૦} જીવન્મુક્ત લોકો તો બિતેદ્રિયપણાને લીધે, જ્ઞાનીપણાને લીધે તથા વાસનાઓથી રહિતપણાને લીધે સારી વસ્તુઓમાં રાગ ધરતા નથી અને નરસી વસ્તુઓમાં દ્વેષ ધરતા નથી.^{૧૦} એ લોકો સર્વદા કાકતાલીય ન્યાયની પેઠે આવી પડેલી ક્રિયાઓને કર્યા કરે છે, તો પણ કશું કરતા નથી; કેમકે એ લોકોને ઢાઈમાં આસક્તિ હોતી નથી.^{૧૧} જિજ્ઞાસુ પણ એમ કાકતાલીયની રીતે અવતાર ધરવા આદિ કર્યો કરે છે, શિવ પણ એ રીતે જ કર્યો કરે છે અને બ્રહ્મા પણ એ રીતે જ કર્યો કરે છે.^{૧૨} એ જીવન્મુક્ત લોકોને ઢાઈ કર્મ નિંદ્ર પણ નથી, ઢાઈ કર્મ અનિદ્ર પણ નથી, ઢાઈ કર્મ આહુ પણ નથી, ઢાઈ કર્મ ત્યાગ્ય પણ નથી, ઢાઈ કર્મ ચોગ્ય પણ નથી, ઢાઈ કર્મ અચોગ્ય પણ નથી અને ઢાઈ કર્મ બંધન આપનાર પણ નથી. જમ સૃષ્ટિના આરંભથી જ અગ્નિ વગેરેના ગરમી આદિ ધર્મો સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટ થયેલા છે, તેમ શિવ આદિનાં સ્મરણનામાં બટકવુ આદિ કર્યો અને મરીચિ આદિનાં સધ્વાવંદન આદિ કર્યો, સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રગટ થયેલાં છે.^{૧૩, ૧૪} અજ્ઞાની લોકોની ક્રિયાઓ એમ સ્વાભાવિક રીતે સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રગટ થતી નથી; પણ સૃષ્ટિ

ની જમાવટ થયા પછી, તે તે વર્ણાશ્રમ આદિ વિભાગોની દોરવણીથી જુદી જુદી કલ્પાયેલી છે અને તે ક્રિયાઓ અજ્ઞાની લોકોને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખદુ:ખરૂપી ફળો પણ આપે છે.^{૧૫} હે રામચંદ્રજી! કાષ્ઠતપસ્વી અને જીવન્મુક્ત કે જ્યોત્સ્ના દેહવાળા હોય છે, તેમના મોનો વિષે મેં તમારી પાસે વિસ્તારથી કહ્યું છે, પણ નિદેહમુક્તિ વિષે તમારી પાસે કહ્યું નથી, માટે હવે તે સાંભળો.^{૧૬} ચૈતન્યાત્મક આત્માકાર કે જે આકાશથી પણ અત્યંત સ્વચ્છ છે, તે પણાની પ્રાપ્તિ થવી એ પરમપુરુષાર્થ છે. એ પ્રાપ્તિ થવાના ઉપાયો કહ્યું છું તે સાંભળો.^{૧૭} પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિના સાંખ્ય અને યોગ, એ બે જુદા જુદા ઉપાય છે. જ્યોત્સ્ના વિવેકથી તથા વિચારથી પ્રાપ્ત થયેલા રાજયોગથી બ્રહ્મતત્ત્વને સંપૂર્ણ રીતે બહીને તેનું જ અર્થેદથી નિરંતર અનુસંધાન કરે છે, તેઓ સાંખ્યયોગી કહેવાય છે.^{૧૮} જ્યોત્સ્ના હંકયોગથી પ્રાણ આદિ પવનોને શાંત કરીને નિદ્રોપ અને આદિ તથા અંતથી રહિત પરમ પદને પામ્યા છે, તેઓ યોગયોગી કહેવાય છે.^{૧૯} સાંખ્યયોગી અને યોગયોગીઓને તપના ક્ષેત્રથી મળેલા તત્ત્વસાક્ષાત્કારથી પામવાનું પદ તો એક જ છે, કે જે પદ શાંત છે અને અકૃત્રિમ છે. કેટલાએક મહાત્માઓ સાંખ્યથી એ પદને પામીને જીવન્મુક્ત થયા છે અને કેટલાએક મહાત્માઓ યોગથી એ પદને પામીને જીવન્મુક્ત થયેલા છે.^{૨૦} જે પુરુષ સાંખ્ય અને યોગ બંનેથી એક જ પ્રકારનું ક્ષેત્ર મળે છે એમ બાળે, તેને ત્રિયક્ષણ સમજવો. જે પદને સાંખ્યયોગીઓ પામે છે, તે જ પદને યોગીઓ પામે છે.^{૨૧} જે સ્થિતિમાં પ્રાણની કે મનની વૃત્તિનો પત્તો જ મળતો નથી અને વાસનારૂપી બળ નાશ પામે છે, તે સ્થિતિને પરમપદ સમજો.^{૨૨} વાસનાઓનો જે સમુદાય છે તે જ ચિત્ત છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે અને એ ચિત્ત જ સારનું કારણ છે. એ ચિત્ત સાંખ્યથી

અથવા યોગથી લય પામીને ઇન્દ્રિયોના તથા પ્રાણ વગેરેના વ્યાપારરૂપ સંસારનું કારણ રહેતું નથી.^{૨૩} જમ બાળક વેતાલને જુએ છે, તેમ ચિત્ત દેહને દેખે છે. એ ચિત્ત પોતે જ પોતાનો લય કરી નાખે તો પછી દેહને જેતું નથી.^{૨૪} દેહમાં અહંતાનું દર્શન થયા પછી જ સધળો સંસાર થાય છે અને તે અહંતાના દર્શનનું મૂળ મન છે, માટે મનની શાંતિ થાય તો સધળા સંસારની શાંતિ થઈ જાય છે. આત્મતત્ત્વના અદર્શનને લીધે જ મિથ્યા મન ઉદય પામેલું છે અને જમ સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ જેવામાં આવતું હોવા છતાં પણ ખોટું જ છે, તેમ મન જેવામાં આવતું છતાં પણ ખોટું જ છે. મન મુદ્દલ છે જ નહિ.^{૨૫} જ પોતે મુદ્દલ છે જ નહિ એના મનથી સંસાર ઉત્પન્ન થયો છે, માટે અહંતા ક્યાં છે, મમતા ક્યાં છે, સંસાર ક્યાં છે, શિષ્ય ક્યાં છે, ઉપદેશ ક્યાં છે, ગુરુ ક્યાં છે, બંધ-ક્યાં છે અને મોક્ષ પણ ક્યાં છે? કશું નથી.^{૨૬} એક આત્મતત્ત્વનું જ શ્રવણમનનાદિકથી અનુસંધાન, પ્રાણોનો લય અને મનનો નિગ્રહ, એ ત્રણ મોક્ષના જુદા જુદા ઉપાયો છે.^{૨૭}

રામ ઓલ્યા:-હે મહારાજ ! જે પ્રાણનો લય પણ મોક્ષનું કારણ હોય, તો હું ધારું છું કે સધળા જીવો મરણ પામે કે તુરંત મુક્ત જ થાય છે.^{૨૮}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-એ ત્રણે ઉપાયો મનના નાશદ્વારા જ મોક્ષના કારણરૂપ થાય છે. ત્રણે ઉપાયોમાં મનની શાંતિ જ મુખ્ય સાધ્ય છે, એમ સમજો.^{૨૯} મરણમાં મનનો કે પ્રાણનો નાશ થતો નથી, પણ મન અને પ્રાણ એક દેહને છોડીને બીજા દેહમાં જાય છે. જે મનનો નાશ થાય, તો મોક્ષ પ્રાપ્ત થયેલો જ સમજો. મરણમાં શરીર જ્યારે શબ્દાદિકથી સંહિત થાય છે, ત્યારે પ્રાણ શરીરને છોડી દઈને ભવિષ્યદેહની વાસનાને લઈ બહારના આકાશમાં ભવિષ્યદેહના આરંભને

અનુકૂળ થયેલી પંચભૂતોની તન્માત્રાઓની સાથે સમાગમ પામે છે. તે તે જીવોની વાસનાઓરૂપ એ તન્માત્રાઓ પણ, તેની જ વાસનાઓથી ભરેલાં મનથી જોડાઈને પ્રાણોની સાથે સંબંધ ધારણ કરે છે, પણ બીજા પ્રાણોની સાથે સંબંધ રાખતી નથી. વાસનાવાળા જ પ્રાણો બીજા દેહમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પૂર્વ દેહને તથા દે છે. એ પ્રાણો તે બીજા દેહના દૃશ્યાકાશની સાથે અને તેની અંદર રહેલા વાયુઓની સાથે જોડાય છે. જમ ડોલરનાં પુષ્પોનો ગંધ તલમાં પેસતાં તેની અંદર રહેલા તેલની સાથે તેનો સંબંધ થાય છે અને તેની સાથે ઘાણીમાં પિલાય છે; તેમ પ્રાણો બીજા દેહમાં પેસતાં તેની અંદર રહેલા આકાશની અને વાયુઓની સાથે જોડાઈને સંસારનાં દુઃખો ભોગવે છે. જમ સમુદ્રમાં દુમેલો પાણીથી ભરેલો ઘડો બહારના લોહિતા જેવામાં નહિ આવતાં છતાં પણ નાશ પામતો નથી, તેમ વાસનાવાળું, મન મરણ સમયે નહિ જેવામાં આવતાં છતાં પણ નષ્ટ થતું નથી. જમ કિરણો સૂર્ય વગરનાં હોતાં નથી, તેમ પ્રાણ મન વગરનો હોતો નથી. જમ તેતર એક ખડને પકડ્યા વિના બીજા ખડને છોડતો નથી, તેમ મન જ્ઞાનને પકડ્યા વિન કદી પણ પ્રાણને છોડતું નથી.^{૩૦-૩૪} જ્યાં મન હોય ત્યાં પ્રાણ હોય જ છે. જ્યારે મન જ્ઞાનનું પ્રભાવને લીધે વાસનાઓ વિનાનું થઈને ના થાય છે, ત્યારે પ્રાણ ચલન વિનાનો થઈ જાય છે અને ત્યારે શાંતિ જ અવશેષ રહે છે.^{૩૫} જ્ઞાનર્થ વાસનાઓનો નાશ થતાં, મનનો અને પ્રાણનો બંનેનો નાશ થાય છે. જ્ઞાનથી સર્વ પદાર્થોનું અત્યંત મિથ્યાપણું ઉદય પામે છે અને તે મિથ્યાપણાના ઉદયથી વાસનાઓનો નાશ થત પ્રાણ અને મન જુદા પડે છે.^{૩૬} શાંતિ થયેલું મન પ્રાણથી જુદું પડે, ત્યારે પોતાના નાશ થી પરમ પદને પ્રાપ્ત થઈને ફરી વાર દેહપ્રાણને દેખતું નથી. જે વાસના છે, તે જ મન કહેવાય

છે.^{૩૭} જે ચિત્ત છે, તે વાસનામાન જ છે; માટે વાસનાનો અભાવ થતાં પરમપદરૂપ થઈ જાય છે. વાસનાસંહિત સર્વનો બાધ કરીને જ્ઞાન આત્મતત્ત્વ જ થઈ જાય છે અને જે આત્મતત્ત્વ છે તે અવિચળ જ્ઞાનરૂપે જ અવશેષ રહે છે, જેમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૩૮} હે રામચંદ્રજી! આ સસાર કે જે રજ્જુમાં થયેલા સર્પના જન્મ જેવો છે, તેનો એ રીતે વિવેકમાનથી પોતાની મેળે જ છોડા આવી જાય છે.^{૩૯} એક આત્મતત્ત્વનો જ શ્રવણાદિકથી અભ્યાસ, પ્રાણનો રોધ અને મનનો નાશ, એમાંથી એક સિદ્ધ થતાં બીજા બે પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. જન્મ પંખાની ગતિ શાંત થતાં પવન શાંત થઈ જાય છે, તેમ પ્રાણરૂપ વાયુનું ચલન શાંત થતાં, મન શાંત થઈ જાય છે. પ્રાણ શરીરનો લય થતાં બહારનો આકાશમાં રહેલા વાયુની સાથે મળીને વાયુપણુને પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં પોતામાં જે દેહની વાસના હોય, તે દેહને લગતા વ્યવહારનો જ અનુભવ કરે છે. એક દેહથી છૂટા પડેલા મનસંહિત પ્રાણ બહારના આકાશમાં જેવા દેહને જુએ છે, તેવા જ સધળા વ્યવહારનો અનુભવ કરે છે.^{૪૦-૪૩} જન્મ વાયુનું ચલન શાંત થતાં ગધ શાંત થઈ જાય છે, તેમ મનનું ચલન શાંત થતાં પ્રાણવાયુ શાંત થઈ જાય છે.^{૪૪} પ્રાણીઓના પ્રાણ અને ચિત્ત સર્વદા પરસ્પર નિતા ન જ રહે એવા છે. જન્મ તેલમાં આવેલી પુષ્પોની સુગંધ અને તેલ એ બંને મિશ્ર જ છે, તેમ પ્રાણ અને ચિત્ત પણ મિશ્ર જ છે.^{૪૫} જન્મ રથ સારથિને ગતિ આપે છે અને સારથિ રથને ગતિ આપે છે, તેમ પ્રાણ મનને સર્વદા ચલન આપે છે અને મન પ્રાણને સર્વદા ચલન આપે છે.^{૪૬} જન્મ અગ્નિનો અભાવ થતાં ઉષ્ણતા નહ થઈ જાય છે અને ઉષ્ણતાનો અભાવ થતાં અગ્નિ નહ થઈ જાય છે, તેમ પ્રાણનો અભાવ થતાં મન નહ થઈ જાય છે અને મનનો અભાવ થતાં પ્રાણ નહ થઈ જાય

છે. મન અને પ્રાણ પોતે નહ થઈને, મોક્ષ નામનું ઉત્તમ કાર્ય કરી આપે છે.^{૪૭} એક આત્મતત્ત્વના જ ઘાટા અભ્યાસથી દ્વેતવાસનાનો બાધ થતાં, મન અત્યંત શાંત થઈ જાય છે અને મન શાંત થતાં, પ્રાણનો સ્વભાવ મનમાં જ એક થવાનો હોવાને લીધે પ્રાણ પણ શાંત થઈ જાય છે.^{૪૮} હે રામચંદ્રજી! તમે સતત (ચાલુ) આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરીને, મનને આત્મતત્ત્વમય કરી નાખો. મનનો આત્મતત્ત્વમાં લય થાય ત્યારે આત્મતત્ત્વ જ સ્થિર થાય છે.^{૪૯} જ્ઞાન અને અજ્ઞાન તેઓમાં તમને જે અત્યંત સુખદાયી જણાય તેનો આશ્રય કરો અથવા અજ્ઞાન અને તેનો બાધ કરનારી બ્રહ્મકારવૃત્તિ, એ બંને નિવૃત્ત થતાં જે ગિન્માત્ર અવશેષ રહે છે, તેમાં પ્રાણની ધારણા કરીને સ્થિર થાઓ.^{૫૦} જે એક (બ્રહ્મ) તત્ત્વ છે, તેના આકારનો સદા વિચાર કરવો અને એમ વિચાર કરતાં કરતાં સાક્ષાત્કાર સુધી પહોંચી જવું એટલે ત્યાં જતાં વિચારો આપોઆપ શાંત થઈ જશે.^{૫૧} જન્મ દેહ ભોજન લેવાનું બંધ કરતાં પોતાની મેળે જ નાશ પામે છે, તેમ પ્રત્યાહાર કરનારો જીવનું ચિત્ત પ્રાણની સાથે પોતાની મેળે જ લય પામે છે અને પરબ્રહ્મરૂપે જ અવશેષ રહે છે.^{૫૨} જન્માંથી સધળા આકારો (વિશેષો) શાંત થઈ ગયા હોય, એવું ચિત્ત જન્માં એકાગ્ર થાય તે તે રૂપ જ સંજ્ઞામાત્રમાં બની જાય છે. લાંબા કાળ સુધી કર્વોમાં આવેલા અભ્યાસનો સ્વભાવ જ એવો છે.^{૫૩} અવિધાવાણું દ્વેત સુદૃઢ છે જ નહિ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ યુક્તિપૂર્વક સમજીને પછી ધ્યાન આદિથી જ્ઞાનનો જ અભ્યાસ કરવો.^{૫૪} જન્મ મેઘ નાશ પામતાં મેઘથી થયેલ ગ્રાહણ નાશ પામે છે, તેમ ચિત્ત શાંત થતાં ચિત્તથી થયેલી આ સંસારરૂપી મૃગવૃણા શાંત થાય છે.^{૫૫} જે ચિત્ત છે, તે જ અવિધા છે; એટલા માટે બ્રહ્માકારે પરિણામ પામેલા ચિત્ત-

થી જ ચિત્તનો નાશ કરે. હે રામચંદ્રજી ! ચિત્ત-
ના ક્ષયનું રૂપ શૂન્યતા નથી, પણ ચિત્તના
અધિષ્ઠાનભૂત આત્મા જ ચિત્તના ક્ષયનું રૂપ છે;
કેમકે અભાવને પરમ પુરુષાર્થ કહેવાય જ નહિ.
જે ચિત્ત જરાવાર પણ પરમપદમાં આરામ લે
તો ચિત્તને તેમાં જ પરમાનંદ પામીને પરમપદ-
રૂપે જ પરિણામ પામેલું સમજે. ચિત્તને જે નિર-
તિશય સ્વયં પ્રકાશ આનંદનો સ્વાદ મળ્યો તો
પછી સંસારમાં પાછા આવવાની ઇચ્છા કરશે જ
નહિ. જે ચિત્ત સાંખ્યથી અથવા યોગથી પરમ-
પદમાં આરામ લઈ સત્ત્વપણાને પામે તો ફરીવાર
સંસારમાં જન્મ થતો જ નથી. જેમાંથી સઘળી
અવિદ્યા નષ્ટ થઈ ગઈ હોય છે, તે ચિત્ત 'સત્ત્વ'
એ શબ્દથી કહેવાય છે. જેમાંથી સંસારના બીજ-
રૂપ અવિદ્યા બળી ગઈ હોય છે, તે ચિત્ત ફરી-
વાર બ્રહ્મભાવની મર્યાદાને પામતું જ નથી. વાસ-
નાઓથી રહિત થયેલો, અવિદ્યાથી રહિત થયેલો
અને સત્ત્વમાં રહેલો કોઈ વિરલ પુરુષ જ પરમ-
જ્યોતિને જુએ છે અને તુરંત જાત થાય છે, કે
જે પરમજ્યોતિ અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી શૂન્ય
જવો છે.^{૫૫-૧૦} હે રામચંદ્રજી ! જગત, સ્વપ્ન તથા
સુષુપ્તિરૂપ બ્રાંતિનાં બીજેથી રહિત થયેલું અને
પોતે પણ અવિદ્યાના ક્ષયને લીધે બાધિત થઈ
બળી ગયેલા વજ્રની પેઠે માત્ર પ્રતિભાસરૂપે
અવશેષ રહેલું મન, 'સત્ત્વ' કહેવાય છે. (જેમ
સ્પર્શ (પારસ) મણિના સંગથી સુવર્ણપણાને
પામેલું ત્રાંજી, પાછું ત્રાંબાપણાને પ્રાપ્ત થતું નથી;
તેમ વાસનારૂપી બીજયુક્તિના દાહથી પરબ્રહ્મ-
પણાને પામેલું ચિત્ત પાછું રાગ-દ્વેષાદિક કલ્પ-
નાઓથી મલિનતાવાળા સંસારપણાને પ્રાપ્ત
થતું નથી)^{૧૧}

વિગલિતાત્મપદં વિગલન્મનઃ સુમગસત્ત્વ-
મિતીહ હિ કથ્યતે । ન પુનરેતિ કલામલિનં
પદં કનકતામિવ તામ્રમુપાગતમ્ ॥ ૬૧ ॥

સર્ગ ૬૯ શ્લો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૦ મો

એક રાજ પ્રત્યે વેતાલના છ પ્રશ્નો

॥ ચતિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જીવોઽજીવો ભવત્યાશુ યાતિચિત્તમચિત્તવામ્ ।
વિચારાદિત્યવિદ્યાંતો મોક્ષ इत्यभिधीयते ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! સિસાર
કરવાથી જીવ અજીવ થઈ જાય છે અને ચિત્ત
અચિત્ત થઈ જાય છે, એટલે એવી રીતે અવિ-
દ્યાનો જે અંત થાય, તે મોક્ષ કહેવાય છે. જેમ
અંજીવાનું પાણી દેખાય છે, તેમ મન તથા અહં-
કાર આદિ દેખાય છે. મન તથા અહંકાર આ-
મિથ્યા જ છે અને માત્ર થોડીવાર જ એવું
દેખાય છે; માટે તે વિચારથી ક્ષય પામે છે.^{૫૨}
આ સંસારરૂપ સ્વપ્નની બ્રાંતિના વિષયમાં એ
વેતાલે કરેલા શુભ પ્રશ્નો પ્રસંગને લીધે મારા
સ્મરણમાં આવ્યા છે, તે હું તમારી પાસે કહું
છું, સાંભળો.^૩ વિદ્યાઅજ્ઞાના મોટા જંગલમાં
મોટા દેહવાળો એક વેતાલ રહેતો હતો. એ
વેતાલ અજ્ઞાની લોકોને તુચ્છ ગણીને તેને મારી
નાખવાની ઇચ્છાથી કોઈ દેશમાં આવ્યો.^૪ એ
વેતાલ પ્રથમ કોઈ સારા રાજના દેશમાં રહેતો
હતો અને ત્યાં તે રાજાએ આપેલા હેઠાંતરિક્ષા-
વાળા લોકોના બલિદાનથી સંતોષ પામીને હરકત
વિનાની સમાધિ જવી સ્થિતિનું સુખ ભોગવતો
હતો. કોઈ માણસ પોતાના મોઢા આગળ આવેલો
હોય, તો પણ તે જે નિરપરાધ હોય તો, એ વેતાલ
ભૂખ્યો-હોવા છતાં પણ કારણ વગર તેને મારતો
નહોતો; કેમકે સત્પુરુષો ન્યાય ઉપર જ ધ્યાન
રાખે છે.^{૫૬} કાળે કરીને એ દેશમાં હેઠાંતરિક્ષા-
વાળા લોકો નહિ મળતાં ભૂખ્યો થયેલો એ વેતાલ
ન્યાયની યુક્તિથી માણસો ખાવા માટે વિદ્યા-
ટવીમાંથી બીજ રાજના નગરમાં આવ્યો.^૭ એ

× આ મિતેરમા સર્ગમાં ચિદાત્માની ગુહિતે વેતા-
લના અને એક રાજના સંવાદની કથા કહેવામાં આવશે.

નગરમાં રાત્રે નગરના લોકોની ગુપ્ત હિલચાલ જોવાને માટે નીકળેલો તે નગરનો રાજા, નગર પહોંતાં પેલા ઉચ વેતાલે મેષની ગર્જના જેવા ધોર શબ્દથી તે રાજાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^૮

વેતાલ બોલ્યો:-હે રાજા! હું કે જ સયં-કર વેતાલ છું, તેને તું હમણાં મળ્યો છે. તું કયાં જાય છે? આજ તું મારા ભોજનરૂપ થા. હવે તું મૂઓ જ છે.^૯

રાજા બોલ્યો:-હે રાક્ષસ! તું અન્યાય કરીને બળાકારથી મને ખાઈ જશે તો તારું માથું હજાર હુકડા થઇને ફાટી પડશે, એમાં કશો સંશય નથી.^{૧૦}

વેતાલ બોલ્યો:-હું તને અન્યાયથી નહિ ખાઈ. એક ન્યાયની વાત તને કહું છું તે સાંજળ. તું રાજા છે, તેથી તારે યાચક લોકોની સવળી આશાઓ પૂરવી જ જોઈએ; તો તારાથી બંને તેવી એક માગણી હું કરું છું, તે તું પૂરી કર. હું જ જ પ્રશ્નો કરું તેના યથાર્થ ઉત્તરો તારે આપવા.^{૧૧}

કયા સૂર્યનાં કિરણોમાં બ્રહ્માંડો ઝીણાં ત્રસેરણુઓરૂપ છે? કયા પવનમાં મોટાં મોટાં આકાશોની રજો સ્ફુરે છે?^{૧૨} સેકડો વાર અને હજારો વાર સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નોમાં જતો કયો પુરુષ, એક પછી એક સ્વપ્નમાંથી પહેલાં આવેલ સ્વપ્નને જૂઠું સમજીને બીજું સાચું સમજી અને વળી બીજાને જૂઠું સમજીને તે પછીનાં સાચું સમજી, એમ છતાં પણ તેઓને પ્રકાશ આપનારા સ્વપ્ન રૂપને તે છોડતો નથી? (જમુ દેવના થાંભલાંની અંદર, તેની અંદર અને તેની અંદર પણ જોતાં વારંવાર એક પછી બીજું પડ મળ્યા કરે છે.) તેમ જગતની અંદર, તેની અંદર અને તેની અંદર પણ જોતાં વારંવાર એનો એ જ મળે એવો અણુ (સૂક્ષ્મ) પદાર્થ કયો છે? પોતાના સૂક્ષ્મપણાને નહિ છોડતા કયા અણુની આગળ બ્રહ્માંડ, આકાશ, પ્રાણીઓનો સમૂહ, સૂર્યમંડળ અને મેઘ એ સર્વ અત્યંત

અણુ છે?^{૧૩-૧૬} પરમ અણુપણું ધરાવનારા અને અનયત્ર વિનાના છતાં પણ સર્વત્ર વ્યાપ્ત રહેનારા કયા પદાર્થના શિલાના ગર્ભ જેવા ઘાટા ગર્ભમાં આ ત્રેલોક્ય ઘાટી મજ્જારૂપ છે?^{૧૭} દેહાદિકને આત્મા માનનારા અને તેથી મર્યાદા વિનાના આત્માને વિષે મર્યાદાનું આરોપણ કરીને તેનો ઘાત કરનારા હે રાજા! જો તું આ મારા છ પ્રશ્નોના યથાર્થ ઉત્તરો નહિ આપે, તો તને અહીં જ ફળની પેઠે ગળી જઇને પછી જેમ કાળ બળાકારથી આવી પહોંચી જગતને ગળી જાય છે, તેમ હું પણ બળાકારથી આવી પહોંચી તારા દેશની પ્રજાને પણ ગળી જઈશ.^{૧૮}

इति कथयसि चेन्न मे दुरात्मंस्तदिह निर्गीर्य भवंतमात्मघातिन् । फलमिव तव मंडलं त्रसेहं प्रसभमुपेत्य जगद्यथा कृतांतः ॥ १८ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ-પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વેતાલપ્રશ્ન' એ નામનો સર્ગ ૭૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૧ મો

વેતાલના પ્રથમ પ્રશ્નો ઉત્તર

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इत्युक्तंवि वेताले वक्तुं प्रभान् नृदिष्य सः ।

उवाच वचनं राजा दत्तांशुधनर्लावरः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-હે રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે વેતાલનાં વચન સાંભળીને પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપના માટે હસીને દાંતનાં કિરણોથી પોતાનાં વંશોને ઘોળા કરી દેશો, તે રાજા નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.^૧

રાજા બોલ્યો:-હે વેતાલ! બ્રહ્માંડ નામનું એક ફળ છે, જે માયા રહેતાં સુધી જાતું થતું નથી, તેને એક એક કરતાં દસ ગણાં વંશો પાંચ મહાભૂત, મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિની છાંયો છે.^૨

* આ છોડેલમા સર્ગમાં બ્રહ્માંડ વગેરેની ફળ-પણા તથા વૃક્ષપણા આદિ કલ્પનાઓથી વિરતારપૂર્વક વેતાલના પહેલા પ્રશ્નનું સમાધાન કરવામાં આવશે.

જમાં એવાં એવાં હજારો ફળો રહેલાં છે, એવી અત્યંત ઊંચી અને ચપળ પદ્ધતિ (શુવનો)વાળી એક મોટી શાખા (પંચીકૃત મહાભૂત) છે,^૩ જમાં એવી એવી હજારો શાખાઓ છે એવું અને નજરે પડે નહિ એવું વિશાળ આકારવાળું એક મોટું વૃક્ષ (ગધતન્માત્રા) છે.^૪ જમાં એવાં એવાં હજારો વૃક્ષો છે એવું અને અનંત વૃક્ષોના સમુદાયવાળું એક અત્યંત મોટું વન (રસુતન્માત્રા) છે;^૫ જમાં એવા એવાં હજારો વનો છે એવો અને સર્વત્ર ભૂરા આકારવાળો એક મોટો પર્વત (રૂપતન્માત્રા) છે,^૬ જમાં એવા એવા હજારો પર્વતો છે એવો અને મોટી મોટી ડાતરોવાળો એક અત્યંત વિશાળ દેશ (સ્પર્શતન્માત્રા) છે;^૭ જમાં એવા એવા હજારો દેશો છે એવો અને મોટા મોટા નદો અને નદીઓવાળો એક મોટો દ્વીપ (શબ્દતન્માત્રા) છે;^૮ જમાં એવા એવા હજારો દ્વીપો છે એવું અને વિચિત્ર રચનાઓવાળું એક મોટું પૃથ્વીનું પીઠ (હિરણ્યગર્ભ) છે;^૯ જમાં એવાં એવાં હજારો પીઠો છે એવું અને મોટા આકારવાળું એક અતિ વિશાળ શુવન (ભૂત તથા ભવિષ્ય એ અનંત હિરણ્યગર્ભોવાળી તન્માત્રાઓનો સમૂહ) છે;^{૧૦} જમાં એવાં એવાં હજારો શુવનો છે એવું આકાશના પીઠના જવું પ્રચંડ એક મોટું અંડ (કલ્પોના કાળોનો સમૂહ) છે;^{૧૧} જમાં એવાં એવા અડોરૂપી હજારો કરંડિયાઓ છે એવો એક ગતિ વિનાનો અને ઘણાં જળવાળો સમુદ્ર (મહાપ્રક્ષા) છે,^{૧૨} જમાં એવા એવા લાખો સમુદ્રો ઝીણા તરંગ જવા લાગે છે એવો એક પોતાના વિદ્વાસોથી ભરપૂર મહાસાગર (મહાવિષ્ણુ) છે.^{૧૩} એવા એવા હજારો મહાસાગરો જેના ગર્ભમાં સમાઈ ગયા છે, એવો એક અત્યંત ઊંચો અને ભરપૂર આકારવાળો ઢાઈ પુરુષ (મહારુદ્ર) છે.^{૧૪} એવા એવા લાખો પુરુષો જેના દૃશ્યમાં સમાયેલા છે એવો એક સઘળી સત્ત્વોમાં પ્રધાન પરમપુરુષ

(શબ્દ પ્રજ્ઞ) છે.^{૧૫} એવા એવા હજારો મહાપુરુષો જેના મંડળમાં રૂનાટાઓના સમૂહોની પેઠે સ્ફુરે છે, એવો એક મોટો સૂર્ય (પરમાત્મા) છે. આત્મદૃષ્ટિ વગરની બીજી દૃષ્ટિઓમાં જ ઢાઈ આ અસંખ્ય કલ્પનાઓ છે, તે સઘળી એ સૂર્યનાં કિરણો છે.^{૧૬-૧૭} એ સૂર્યનાં કિરણોમાં પ્રસાંડો તસરેણુઓરૂપ છે. એ મેં કહેલો ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય આ સઘળા દ્વૈતનો પ્રકાશ કરે છે.^{૧૮} જ્ઞાન માત્ર સ્વરૂપવાળો અને સર્વને સત્તા તથા પ્રેરણા આપનારો એ જ પરમ સૂર્ય છે, તેનાં કિરણોમાં આ સઘળાં પ્રસાંડોના દેખાવો તસરેણુઓરૂપ છે.^{૧૯} જમ સૂર્યની પ્રભાથી આ દિવસોની લક્ષ્મીઓ યાય છે તથા પ્રકાશે છે, તેમ એ જ્ઞાનમાત્ર પરમ સૂર્યની સત્તાથી આ જગતની લક્ષ્મીઓ યાય છે તથા પ્રકાશે છે.^{૨૦} હે વેતાલ! શબ્દપ્રજ્ઞરૂપ ત્રૈલોક્યપ્રકાશક સૂર્યના વાસ્તવિક તત્ત્વરૂપ, ગુપ્ત અધિકારીઓમાં શાસ્ત્રગ્રન્થ અખંડાકાર સાક્ષાત્કારથી પ્રકાશતા અને જેને અધિકાર નથી તેમાં તેવા સાક્ષાત્કારથી નહિ પ્રકાશતા એ પ્રત્યગાત્મામાં જીવોની તથા જગતોની સત્તાના અને કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વ આદિ અનેક ભ્રમોના અનેક દેખાવો થયા કરે છે. એ સઘળા દેખાવો પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં જરા પણ નથી; માટે તું પ્રશ્નો કરવાની પંચાતી કરવી છોડી દઇને ચુપ બેસી રહે.^{૨૧}

વિજ્ઞાનમાત્રકચિતાત્મનિજંતુજાતે ત્રૈલોક્ય-મંડપમળેરવિકાસમાજિ । ચિજ્જન્મનો ભવન સંત્રમતાવલેણાઃ સંતીહ રે ન હિ મનાગપિ શાંતમાસ્ત્વ ॥ ૨૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વેતાલપ્રથમ-પ્રશ્નોત્તરવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૭૧ માં સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૨ મો

ખાડીના પાંચ પ્રશ્નો ઉત્તર

॥ રાજોવાચ ॥

કાલસત્તા નમઃસત્તા સ્પંદસત્તા ચ ચિન્મયી ।

શુદ્ધચેતનસત્તા ચ સર્વમિત્યાદિ પાવનમ્ ॥ ૧ ॥

રાજ બોલ્યો:-હે વેતાલ ! જમ પુષ્પમાં
સુગંધ રહે છે, તેમ પરમાત્મારૂપી મોટા
પવનમાં કાલની સત્તા, આકાશની સત્તા, સ-
મસ્તિ પ્રાણની સત્તા અને જીવની સત્તા આદિ
સૂક્ષ્મ અને અચ્છ રજો રહેવા કરે છે. કાળ,
આકાશ, પ્રાણ તથા જીવ આદિ મોટાં આકાશી
પોતાથી સત્તા વગરનાં છે અને પરમાત્માની
સત્તાથી સત્તાવાળાં છે.^૧ જગતરૂપી મોટાં સ્વપ્ન-
માં અમુક યોનિઓરૂપ સ્વપ્નોમાંથી અમુક યોનિ-
ઓરૂપી બીજાં સ્વપ્નોમાં જતો જીવરૂપ પુરુષ,
પછીનાં આવતાંજતાં સ્વપ્નોમાં પહેલાં પહેલાં
સ્વપ્નોની સત્યતાને છોડતાં પણ બોધ માત્રથી
શાંતપણાને વધારનારા પોતાના બ્રહ્મપણારૂપ
સ્વચ્છ સ્વરૂપને છોડતો નથી.^૨ (જમ કળના
થાંભલામાં અંદર, તેની અંદર અને તેની અંદર
પણ જોતાં વારંવાર છોતરું જ મળ્યા કરે છે),
તેમ બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ આ જગતમાં અંદર,
તેની અંદર અને તેની અંદર પણ જોતાં વારં-
વાર મળ્યા કરે, એવો અહુ પદાર્થ બ્રહ્મ છે.^૩
એ જ પદાર્થ વિવર્ત તથા જગતમાં ફેલાવું આદિ
નિમિત્તોને લીધે સત્, વ્રહ્મ તથા આત્મા ઇત્યાદિ
શબ્દોથી કહેવાય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં
સઘળા ધર્મોથી શૂન્ય છે, અને વચનથી કહી
સકાય નહિ એવો છે, કે જ્યો કિચિત્ પણ તે છે
અને નકિચિત્ પણ તે છે.^૪ વસ્ત્રની સત્તા
તંતુની સત્તામાં, તંતુની સત્તા કપાસની સત્તામાં,

કપાસની સત્તા કપાસના ફળની સત્તામાં, ફળની
સત્તા છોડની સત્તામાં, છોડની સત્તા બીજની
સત્તામાં અને બીજની સત્તા માટી તથા જળ
વગેરેની સત્તામાં ઇત્યાદિ કમથી જ જ સત્તા
ધારવામાં આવે છે, તે તે સત્તા તે તે અનુભવોએ
બનાવેલા આકારોને તજીને જમ કળનો સ્વંભ
છોતરામાં પૂરો થાય છે, તેમ ચિન્માત્રમાં પર-
વસાન (સમાપ્તિ) પામે છે, માટે એ નિર્મળ
ચિન્માત્ર જ જગતરૂપે ફેલાયેલું છે. સૂક્ષ્મ હોવાથી
અને મન-વચન આદિથી અલભ્ય હોવાથી પર-
માત્મા પરમ અહુ કહેવાય છે. પોતાના પરમ
અણુપણાને (અતિસૂક્ષ્મપણાને) નહિ છોડતા
એ પરમાત્માની આગળ બ્રહ્માંડ, આકાશ, પ્રાણી-
ઓનો સમૂહ, સૂર્યમંડળ અને મેરુ, એ પણ
અત્યંત અણુ છે; કેમકે અનંતપણાને લીધે એ
પરમાત્મા જ પોતે બ્રહ્માંડ તથા આકાશ આદિનું
મૂળ કારણ છે. આ જગત આદિ કે જે મર્યાદા-
વાળું હોવાથી સ્વપ્નના જગતની પેઠે તુચ્છ છે,
તે અણુ છતાં પણ અત્યંત અનંતપણું ધરાવ-
નારા પરમાત્માની આગળ પરમાણુની જમ
જણાય છે. જ્ઞાનમાત્ર આત્મા કે જે અહુ આદિથી
અલભ્ય હોવાને લીધે પરમ અહુ છે, સર્વને
ભરપૂર કરનાર હોવાને લીધે મોટા પર્વતસમાન
છે અને અધ્યારોપતી દૃષ્ટિથી સર્વ જગતરૂપી
અવયવોવાળો હોવા છતાં પણ અપનાદની દૃષ્ટિથી
નિરવયવ છે, તેના શિલાના ગર્ભ જેવા ઘાટ
ગર્ભમાં, આ નૈલાક્ય ઘાટી મજ્જારૂપ છે. હે
વેતાલ ! આ સઘળું બ્રહ્માંડ એ જ્ઞાનમાત્ર પર-
માત્માની અંદર મજ્જારૂપ છે, એમ સમજ.
હે મૂર્ખ વેતાલ ! સઘળાં જગતો જ્ઞાનમાત્ર બ્રહ્મમાં
કદપનાથી જ બેઠેલાં છે. બ્રહ્મપદ કે જે શાંત છે,
સ્વાભાવિક રીતે સુકુમાર છે અને મર્યાદા વગ-
રનું છે, તેમાં તારા જેવાઓની તો ચાંચ પણ
ખૂંચે એમ નથી, એટલા માટે તું મારા વચન-
ને અનુસરીને તેનો અનુભવ કર, અને અભિ-

× આ બોલેલા સર્ગમાં રાજ વેતાલને અવશેષ
રહેલા પાંચ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપશે.

માનને તજીને ઘેરી રહે.

વિજ્ઞાનમાત્રકલનાકાલિતં જગંતિ શાંતસ્વ-
ભાવસુકુમારમનંતરૂપમ્ । વેતાલવાલકપદં તદલં-
ઘનીયમેઘ સ્વયં સમતુભાવય શાંતમાસ્સ્વ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વેતાલ પ્રશ્નો-
ત્તર વર્ણન' એ નામનો
અર્ગ ૭૨ એ સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૭૩ મો ~*~

વેતાલનું શાંત થવું

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

इति राजमुखाच्छ्रुत्वा वેતાલः शान्तिमाययौ ।

માવિતાત્મત્વયા તત્ર વિચારોચિત્તયા ધિયા ॥૧॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! વેતાલ
એ પ્રભાણે રાખને મોઢેથી સાંભળીને વિચારના
પરિચયવાળી યુદ્ધિ ઉપરથી રાખને તત્ત્વવેતા
જાણીને શાંત થયો,^૧ અને શાંત મનવાળો થઈને
એક બ્રહ્મતત્ત્વનું જ યોગ્ય રીતે મનન કરી ભય-
કર ભૂખને પણ ભૂલી ગયો અને સમાધિસ્થ થયો.^૨
હે રામચંદ્રજી ! આ તમારી પાસે વેતાલના
પ્રશ્નોનું જાણ તથા તેનું રાખએ કરેલું ભેદન
કહી સંભળાવ્યું. રાખએ કહેલા ક્રમ પ્રમાણે
ચૈતન્યરૂપી આણમાં આ જગત રહ્યું છે.^૩ ચૈત-
ન્યરૂપી આણના ગર્ભમાં રહેલું આ જગત
બાળકે શ્રાંતિથી કલ્પેલા વેતાલના શરીરની જેમ
વિચારથી લય પામે છે અને તેનું જે અધિષ્ઠાન
છે, તેજ અવશેષ રહે છે.^૪ તમે સધળા વિપ-
યોમાંથી ચિત્તને ખેંચી લઈને તે ચિત્તને પરમા-
ત્મામાં ભેડી દો અને સધળી ઇચ્છાઓને તજી દઈ
શાંત યુદ્ધિથી રહો.^૫ હે મનન કરનારા રામચં-

* આ તોતેરમા અર્ગમાં વેતાલના પ્રશ્નોના નિષ્ક-
યની સ્થિતિના ઉપદેશ કહીને ૫૩ી બગીરથ સ્તવના
૪૫૫૮નો ઉપક્રમ કહેવામાં આવશે.

દ્રજી ! મનને મનથી જ આકાશના જેવું નિર્વેપ
કરીને એક પરબ્રહ્મમાં જ સધળી વૃત્તિઓના
લયથી ચિત્તને શાંત કરી મોહનો ત્યાગ કરો,
સ્થિરબુદ્ધિવાળા થાઓ અને સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિ
કરતા રહો. જે પુરુષ ભગીરથરાખની પેઠે મનથી
અસંગેષલું રાખીને આવી પડેલા વ્યવહારને
અનુસરે છે, તેનાં કંઈસાધ્ય કાર્યો પણ જેમ
ભગીરથરાખનું કાર્ય સિદ્ધ થયું હતું, તેમ સિદ્ધ
થાય છે.^૬ સંપૂર્ણ શાંત મનવાળા, અત્યંત વૃક્ષ
વૃત્તિવાળા અને સમ તથા સુખમય આત્મસ્વરૂપ-
ની અંદર સર્વદા રહેનારા પુરુષના મનોરથો,
અત્યંત દુર્લભ હોય તો પણ જેમ સગરરાખના
પુત્રોને તથા તેમણે ખેદિલા સંસુદ્રને સુખ
આપનારો ભગીરથરાખનો ગંગાજીને પૃથ્વી પર
ઉતારવાનો મનોરથ આનાપાસે સિદ્ધ થયો હતો,
તેમ સિદ્ધ થાય છે.^૭

સંપૂર્ણશાન્તમનસઃ પરિવ્રત્તદૃષ્ટેર્નિત્ય સ્તમે
સુખમયાત્મનિ વિપ્રતૈર્વઃ । સિદ્ધયંતિ કુર્લભત્તરા
અપિ વાંછિતાર્યા ગંગાવતારઃ સગરસ્થાવસ્તુ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભગીરથાખ્યાન'
એ નામનો અર્ગ ૭૩ એ સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૭૪ મો ~*~

ભગીરથ અને ત્રિતલ મુનિનો સંવાદ

॥ રામ ડવાચ ॥

यथा चित्तचमत्कृत्या राज्ञो गंगावतारणम् ।
भगीरथस्य संपन्नं तन्मे कथय भो प्रमो ॥ १ ॥
રામ યોદ્યા:-હે મહારાજ ! ચિત્તના જે
પ્રકારના ચમત્કારથી ભગીરથરાખ ગંગાજીને ઉતારી
સક્યા હતા, તે ચમત્કાર મારી પાસે કહો.^૧
વસિષ્ઠ યોદ્યા:-સંસુદ્ર સુધીની પૃથ્વીનો

* આ ચૈતોતેરમા અર્ગમાં ભગીરથરાખના યજ્ઞોત્ત્વ
તેને વિચારથી થયેલી ચિંતાનું અને ત્રિતલ મુનિની
સાથે થયેલા સંવાદનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

અધિપતિ, મહાધર્માત્મા અને પોતાના કાસલ-
દેશના તિલક જેવો ભગીરથ નામનો રાજા હતો.^૨
જમ ચિંતામણિની પાસે સંકલ્પ કરતાં જ ધારેલી
વસ્તુઓ મળે છે, તેમ એ રાજાની પાસેથી સંક-
લ્પ કરતાં માગણ લેઢાને ધારેલાં ધનો મળતાં
હતાં. દાન આપનાના સમયમાં ધન જતું રહેવાથી
કશી વ્હાનિ નહિ થતાં, એ રાજાનું સુખ ચંદ્ર
જેવું પ્રસન્ન જ રહેતું હતું.^૩ એ રાજા મહાત્મા
લેઢાના સંસારવ્યવહારને ચલાવવાને માટે તેઓ-
ને નિરંતર ધન આપ્યા કરતો હતો અને જમ
કામધેનુ ગાય, લેઢાને સધળી વસ્તુઓ આપ-
નારી હોવા છતાં પણ પોતે ખડ ખાનાનું છોડતી
નથી. તેમ તે પોતાના રાજદીપ હકથી મળેલા
ધાસને પણ તે છોડતો નહોતો. જમ ગોળ કરતા
પ્રકાશતા લોઢાના યંત્રમાં રહેલો વજ્ર (હીરો),
વેદકમણિ પોતાની નીચેના (હીરાને) વજ્રને
વીધીને ગુણવાન (દોરીવાળો) બનાવે છે, તેમ
ભગીરથ કુદો પર આક્રમણ કરીને તેમના હેય વગેરે
જીતી લઈ પોતાના પગ તળે રાખીને તેમનાં કુરા-
ચરણ દૂર કરીને તેમને ગુણવાન બનાવતો. જમ
ધુમાડા વિનાના અગ્નિના જેવી શરીરની શોભા-
ગ્રાણો સૂર્ય આકાશમાં ફરી ફરીને થાકતાં છતાં
પણ લેઢાનાં ધરોના અંધકારને હરે છે, તેમ
ધુમાડા વિનાના અગ્નિના જેવી શરીરની શોભા-
ગ્રાણો એ રાજા પ્રજાઓના પાલનને માટે પૃથ્વીમાં
ફરી ફરીને થાકતાં છતાં પણ મનુષ્યોના મોહને
અને ગરીબાઈને હરતો હતો.^૪ જમ તપવાથી
ચથેલા તણખાના કણોની ધારા ચોતરફ ફેંકતો,
મધ્યાહ્નકાળમાં ઉત્પન્ન થયેલો સૂર્યકાંતમણિનો
(આગિયા કાચનો) અગ્નિ, ખડ વગેરેમાં ખળ્યા કરે
છે, તેમ પ્રતાપથી થયેલી તેજની ધારાને ચારેબાજુ
નાખતો એ ભગીરથરાજા યજુઓના મંડળમાં પ્રકા-
શતો હતો.^૫ જમ કામળ તથા શીતળ સ્પર્શવાળો
અને લેઢાનાં મનને આનંદ આપતો ચંદ્રકાંત-
મણિ, શીતળ ચંદ્રની સમીપમાં રસ ધનીને વહે

છે, તેમ કામળ તથા શીતળ લખવાળો અને
લેઢાનાં મનને આનંદ આપતો એ ભગીરથરાજા
સુગ્ર લેઢાની સમીપમાં એકરસ થતો હતો.^૬
ગંગાજના પ્રવાહરૂપ જગતનું જનોઈદ જ સ્વર્ગ-
માં તથા પાતાળમાં વહેવાથી જે તાંતણાવાળું
હતું, તેનો ત્રીજો તાંતણો એ પ્રવાહને પૃથ્વીમાં
લાવીને એ રાજાએ પૂર્યો છે.^૭ જમ તે રાજાએ
માગણ લેઢાના સમૂહને ધણા ધનની લાલચ
હોવાને લીધે કેમે પૂરી (સંતોષી) શકાય નહિ
એવો છતાં પણ ધનથી પૂર્યો હતો, તેમ અગસ્ત્ય-
મુનિએ સુકાવી નાખેલા સમુદ્રને તે સમુદ્ર કેમે
પૂરી શકાય નહિ એવો છતાં પણ તે રાજાએ
ગંગાજના પૂરથી પૂર્યો હતો.^૮ સર્વ લેઢાને
મિત્રની જમ રાખનારા એ ભગીરથરાજાએ પાપ-
થી અને શ્રાણુના સાપથી અધોગતિને પામેલા
પૂર્વજોને, ગંગાજરૂપ નીસરણી મૂળીને શ્રક્ષલોકમાં
ચઢાવ્યા હતા.^૯ એ રાજા પ્રજાનું, ચંકરનું અને
જહનુમુનિનું તપથી આરાધન કરતાં સતત એક-
રૂપ દંઢ નિશ્ચયવાળો મનથી વારંવાર ખેદ પામ્યો
હતો.^{૧૦} જુવાનીમાં હોવા છતાં પણ આ લોકની
ગરખડભરેલી આ સ્થિતિનો વિચાર કર્યા કરતા
એ રાજાને, જમ ઉજ્જડ પ્રદેશમાં પણ દેવગતિથી
લતા ઉત્પન્ન થાય, તેમ જુવાનીમાં પણ તમારી
પેઠે વૈરાગ્યની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ.^{૧૧,૧૨} તેથી
એ ભગીરથ એકાંતમાં બેસીને સંસારના વ્યવહાર-
નો વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ જગત સાચું
પણ નથી, ખોટું પણ નથી; પણ સદા રોગના
જવું વ્યાકુળ રહે છે. વખતોવખત દિવસ અને
રાત્રિ આવ્યા કરે છે. એની એ લેવડદેવડ આપ્યા
કરે છે. એકનાં એક જ રસ વિનાનાં દુઃખોનો
વધારો કરતાં કર્મોમાં પ્રાણીઓ રત રહે છે, પણ
ઠોઈ પરશ્ર્વજનો વિચાર કરતાં નથી.^{૧૩,૧૪} જે
કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થવાથી આ લોકમાં બીજું કંઈ
પામવાનું જ અવશેષ ન રહે, તે જ કર્મને ઉત્તમ
કર્તવ્ય માનું છું. બાછીનાં કર્મો તો વિપ્રચિદા

(કોલેરા)ની જેમ દુઃખદાયી ફળોવાળાં જ છે. ^{૧૭}
મૂઠ્ઠા બુદ્ધિવાળા લોકો વારંવાર એનાં એ કર્મો કરતાં
લજ્જા પામતા નથી. સારી બુદ્ધિવાળો કયો પુરુષ
બાળકની જેમ એનાં એ કર્મો કરે ? કાંઈ ન કરે. ^{૧૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-હે રામચંદ્રજી ! આ પ્ર-
માણે વિચાર કરતાં એક દિવસે મનમાં ઉદ્વેગ
પામેલા અને સંસારથી અત્યંત ભય પામેલા
એ ભગીરથરાજાએ એકાંતમાં ત્રિતલ નામના
ગુરુને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું. ^{૧૯}

ભગીરથ બોલ્યાં:-હે મહારાજ ! અંદર
સાર વિનાની અને લાંબા કાળથી ભ્રમતા જીવોને
રાગ-દ્વેષાદિકના ફળરૂપ થતી આ સંસારરૂપ
ઝાડીઓમાં અમે બહુ જ ખેદ પામ્યા છીએ.
હે ગુરુજી ! સંસાર આપનારાં જગ, મરણ તથા
મોહ આદિરૂપ સઘળાં દુષ્ટોનો અત્યંત શી
રીતે આવે ? ^{૨૦, ૨૧}

ત્રિતલ બોલ્યાં:-હે રાજા ! વૈરાગ્ય તથા
શ્રવણ આદિ ઉપાયો વડે લાંબા કાળ સુધી
અભ્યાસ કરેલી એકાગ્રતારૂપ સમાધિરૂપે અને
અમુક સમયે બન્યું તેવા કાળની મર્યાદા નથી તે
(અનાદિસિદ્ધ) પ્રકારે પ્રગટ થયેલા જ્ઞેયવસ્તુ
(આત્મતત્ત્વ)ના બોધથી સઘળાં દુઃખો ક્ષય
પામે છે, ઠેઠાભિમાન આદિ મંથિત્રો આરે
કારથી તૂટી બળ્ય છે અને સઘળા સંસારો તથા
સઘળાં કર્મો નષ્ટ થઈ બળ્ય છે. ^{૨૨-૨૩} અત્યંત સુદ્ધ
અને જ્ઞાનરૂપ જ આત્મા છે તે જ જ્ઞેય છે, એમ
વિદ્વાનો સમજ છે. એ આત્મા સર્વના સર્વવ્યાપક
છે અને તેનો નાશ પણ થતો નથી તથા તે પ્રગટ
પણ થતો નથી. ^{૨૪}

ભગીરથ બોલ્યાં:-હે મુનીશ્વર ! ચૈતન્યમાન,
નિયંત્ર, ચાંત, નિર્મળ અને કદી પણ સ્વરૂપથી બદ
નહિ થાય એવું આત્મતત્ત્વ છે, એમ હું સમજુ
છું અને દેહ વગેરે બીજાં કાંઈ પણ આત્મા
નથી એમ પણ સમજું છું; પરંતુ તે આત્મ-
તત્ત્વનો બોધ મને હાયમાં રહેલા આમળાની પેઠે

સરળતાથી સમજાતો નથી. હે મહારાજ ! હું
સઘળા વિક્ષેપોથી ચાંતિપૂર્વક કેવળ પ્રકાશ જ
બોધવાળો શા ઉપાયથી થાઉં ? ^{૨૫, ૨૬}

ત્રિતલ બોલ્યાં:-અભિમાન દૂર કરનારાં
સાધનો વડે મનને પ્રથમ આત્મામાં એકત્વ, તેથી
જીવ પૂર્ણ સ્વભાવવાળો થાય છે અને ત્યારથી
પાછો પડતો નથી. આસક્તિ રાખવી નહિ, પુત્ર
સ્રીઓ તથા ધર વગેરેમાં મોહ દૂર કરવો, પોતાને
જ્યેષ્ઠતા કે અણુગમતો પદાર્થ મળે તો પણ મનને
સમાન રાખવું, એકાગ્રપણથી નિરંતર આત્મા
ની ભાવના કરવી તેમજ એકાંતદેશનું સેવન
લોકોના સમાગમમાં રહેવાની અરુચિ અને
શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનો અભ્યાસ કરવો.
એ સાધનોથી આત્મતત્ત્વનો સ્પષ્ટ બોધ થાય છે
આત્મતત્ત્વને સમજવું એ જ જ્ઞાન કહેવાય છે
અને એથી જ કાંઈ બિલકુલ છે તે સંધર્મ અજ્ઞાન
કહેવાય છે. ^{૨૭-૩૦} હે રાજા ! એ સઘળાં સાધનો
મૂળ અહંકારનો અભાવ છે. અહંકારનો અભાવ
થાય તો રાગનો તથા દ્વેષનો ક્ષય કરનારું સંસાર-
રૂપી રાગના ઓપધરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૩૧}

ભગીરથ બોલ્યાં:-હે મહારાજ ! પૂર્વતમાં
લાંબા કાળથી જામી ગયેલા વૃક્ષની પેઠે આ શરી-
રમાં લાંબા કાળથી જામી ગયેલો અહંકાર શી
રીતે છોડી શકાય ? ^{૩૨}

ત્રિતલ બોલ્યાં:-પુરુષપ્રયત્નથી જોગોનાં
સમૂહની વાસનાને છોડી દેશ જે પુરુષ પોતાના
શુદ્ધ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેનો અહંકાર
નષ્ટ થાય છે. ^{૩૩} હું રાજા છું તો મારાથી ભિક્ષા
શી રીતે મોગી શકાય ? ઇત્યાદિ પ્રકારની લજ્જા
વગેરે સઘળું બંધનકારી પાંખરું છે. એ બધાં સુધી
સર્વના ત્યાગરૂપી સાધનથી માંડ્યું નથી, ત્યાં સુધી
અહંકાર નષ્ટ થાય નહિ. ^{૩૪} તમે બુદ્ધિથી એ
સઘળાનો ત્યાગ કરીને નિશ્ચલ રહો તો અહંકાર-
નો ક્ષય થાય એટલે તમે જ પરમપદ છો એમ
સમજાય. જન્યામરાદિક સઘળાં રાજવિદ્વાનો,

ભયને તથા સઘળી તૃણાઓને છોડી દઈ, એક પાઈ પણ ન હોય તેના ગરીબ યૌ, સઘળી લક્ષ્મીને શત્રુઓના તંત્રમાં સોંપી દઈ, અહંકારને તથા દેહના અનુસંધાનને પણ છોડી દઈ તમે શત્રુઓને ત્યાં જ ભિક્ષા માગો અને પૂર્ણપણાને લીધે મારી પાસેથી પણ કરું સંમજવાની ઇચ્છા વગરના થાઓ, તો એ સઘળા ઉદ્ધૃષ્ટ શુણ્ણને લીધે તમે જ પરશ્વક્ષરૂપ થશો. પછી તમને સંસાર પ્રાપ્ત થવાની સંભાવના પણ નહિ રહે. ૩૫૩૬

શાંતાશ્વેપવિશેષણો વિગતમીઃ સંત્યક્તસર્વે-
પણો ગત્વા નૂનમર્કિચનત્વમરિપુ ત્યક્ત્વા સમગ્રાં
શ્રિયમ્ । શાંતાહંકૃતિરસ્તદેહકલનસ્તેષ્વેવ મિશ્ના-
મદન્ મામપ્યુજિજ્ઞતવાનર્લં યદિ મવસ્યુચૈસ્ત્વ-
મુચ્ચરૈસિ ॥ ૩૬ ॥

શ્રીધોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભગીરથોપદેશ'
એ નામનો સર્ગ ૭૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૫ મો

ભગીરથનો ત્યાગ

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अथ तस्य गुरोर्वक्त्रादित्याकर्ण्य भगीरथः ।

मनस्याहितकर्तव्यः स्वव्यापारपरोऽमवत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી ! એ પ્રભાણે
નિતક નામના ગુરુના મોઢેથી સાંભળી, મનમાં
કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરીને ભગીરથરાજ પોતાનાં
કામકાળે કરવા લાગ્યો. ૧ કેટલાએક દિવસો ગયા
પછી તે રાજાએ સર્વના ત્યાગની સિદ્ધિને માટે
અગ્નિહોમથી માંડી વિધિનિત નામના યજ્ઞ સુધી-
ની સઘળી ક્રિયાઓ કરી. ૨ શુણ્ણાનનો કે ચૂર્ણ-
નો કરી વિચાર નહિ કરતાં બ્રાહ્મણોને અને

૪ આ પંચોતેરના સર્ગમાં ભગીરથરાજાએ ચોડા
કરવાના મિષથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો, ૫ ભિક્ષા માગ્યા-
નું અને કેટલાએક રથોમાં નિતકની સાથે વાસ
કર્યો, ૬ વળું કરવામાં આવશે.

ચો. રા. ૧૩

પોતાના બંધુઓને ગાયો, પૃથ્વી, ઘોડા તથા
સુવર્ણ આદિ સઘળું ધન આપી દીધું. ૩ ત્રણ
દિવસની અંદર જ સઘળાં દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરીને
એ ભગીરથરાજાએ કેવળ પોતાનું જીવન જ બાકી
રાખ્યું. ૪ પછી સઘળાં દ્રવ્યોથી ખાલી થયેલા
અને તેથી જના મંત્રીઓ તથા પ્રજાઓ ખેદ
પામતાં હતાં, એવા રાજ્યને ભગીરથરાજાએ તર-
ણાની પેઠે પોતાના પડોશી રાજાને આપી દીધું.
રાજ્ય, ધર અને બીજાં મંડળો શત્રુએ સ્વાધીન
કરી લીધા પછી એ ભગીરથરાજા પોતાની સાથે
કેવળ લંગોટી લઈને પોતાના દેશમાંથી નીકળ્યો.
ધીરજવાળો એ ભગીરથરાજા એવાં એવાં ગામો-
માં તથા જંગલોમાં રહેવા લાગ્યો, કે જગ્યામાં
'એ ભગીરથ છે' એમ પણ જાણખવામાં ન આવે
અને બીજા લોકોના મોઢેથી પોતાનું નામ
પણ સાંભળવામાં ન આવે. ૫-૭ એ પ્રભાણે થોડા
કાળથી જ જેની સઘળી તૃણાઓ શાંત થઈ ગઈ હતી
એવો એ રાજા પરમશાંતિથી આતમસ્વરૂપમાં લીન
થયો. ૮ ભૂમંડળમાં તે તે દ્વીપોમાં ફરતાં ફરતાં
કાંઈ દિવસે દેવને અધીન થઈને એ રાજા શત્રુએ
હાથેલી પોતાની રાજધાનીમાં જ આવ્યો. ૯
અને કમથી પ્રાપ્ત થયેલાં મંત્રીઓનાં, પ્રજાઓનાં
તથા બીજાં પણ અનેક ઘરોમાં ભિક્ષા માગવો
લાગ્યો. ૧૦ 'આ ભગીરથરાજા છે' એમ જાણ-
ખવામાં આવતાં પ્રજાઓએ તથા મંત્રીઓએ
ખેદ પામીને તેની ઘણી ઘણી પૂજા કરી. 'હે
મહારાજ ! આપનું રાજ્ય આપ લો' એમ શત્રુ-
એ પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ જેને સઘળી વસ્તુઓ
ઉપર અનાદર જ હતો, એવા એ રાજાએ કેવળ
ભોજન સિવાય બીજી તરણા જેવી હંકારી વસ્તુનો
પણ સ્વીકાર કર્યો નહિ. ૧૧, ૧૨ 'હાય ! આ ભગી-
રથ રાજા છે અને તેણે રાજ્ય છોડી દીધું' એ બહુ
ભૂંડું કયું છે !' એમ લોકો જનો અક્ષેપ કરતા
હતા, એવો એ રાજા કેટલાએક દિવસો ત્યાં જ
ગાળીને પછી બીજા દેશમાં ગયો. ૧૩ બીજા રથો

પણ તે શાંત બુદ્ધિથી પોતાના આત્મામાં આરામ
લેતો હતો ત્યારે તેને અકસ્માત્ આત્મારામ ત્રિતલ-
મુનિનો સમાગમ થયો.^{૧૪} ભગીરથરાજ તેમને
વંદન આદિ સત્કાર કરીને તેમની સાથે જ કેટ-
લાક કાળ સુધી પર્વતોમાં, ગામોમાં, વનોમાં,
પુરોમાં તથા જનસમુદાયોમાં રહ્યો.^{૧૫} બ્રહ્મપણુ-
ને પામેલા અને સરખી જ સ્થિતિથી રહેલા એ
ગુરુ અને શિષ્ય બ્રહ્મનિષ્ઠપણુને લીધે દેહના
ધારણુને એક જાતના વિનાદરૂપ જ ગણવા
લાગ્યા.^{૧૬} 'આ દેહને શા માટે રાખવો? આ
દેહને છોડી દેવાથી પણ આપણને શો લાભ
થાય એમ છે? શાસ્ત્રીય આચારને અને લૌકિક
આચારને અનુસરીને આ દેહ જમ વર્તે છે તેમ
મને વર્તે.' એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને રહેતા અને
એક વનમાંથી બીજા વનમાં જતા એ બંને જણ
પરમાર્તંદને પામ્યા, કે જે પરમાર્તંદ વિષયાન-
દોથી તથા દુઃખોથી રહિત છે અને સુખ-દુઃખ
વગરની મર્યાદાસ્થાથી પણ રહિત છે. ધનોને,
ધોડાઓને, વૈભવાદિકને અને પ્રસન્ન થયેલા
બ્રહ્માદિકોએ આપેલી આઠ સિદ્ધિઓને પણ તે
જૂના ખડસમાન માનવા લાગ્યા.^{૧૭-૧૮} 'ઠાઈ
જાતની ઇચ્છા રાખ્યા વિના જ્યાં સુધી આયુષ્ય
હોય ત્યાં સુધી આપણે પ્રારબ્ધ ઉપર જ આ
દેહને રાખવો' એવા નિશ્ચય કરીને તેઓ પ્રારબ્ધ-
કર્મથી જ રહેવા લાગ્યા. સ્પૃહા વિનાના સ્વભા-
વથી જ પરમ શાંતિવાળા અને બ્રહ્મથી એકરસ
થયેલા એ ઉત્તમ મુનિઓ, પ્રારબ્ધકર્મ અનુસાર
પ્રાપ્ત થયેલાં સુખો તથા દુઃખોને પણ માન
આપવા લાગ્યા.^{૨૧}

અમિનંદતુરામત્તમૌ નિજસમાચરણ-
ક્રમજં મુની। મુલમસૌખ્યમમીપ્સિતવર્જિતૌ
સમસમેવિસમૌ શમિનો સ્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભગીરથનિર્વાણ'
એ તામને સર્ગ ૭૫ એ સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૭૬ મો ~~~~

ભગીરથને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ તથા
ગંગાનું અવતરણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અયૈકદા પુરે શ્રેષ્ઠે કસ્મિન્નિન્દ્રલાંતરે ।

અનપત્યં નૃપં મૃત્યુરહન્મત્સ્ય इवामિપમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-પછી એક દિવસે ઠાઈ
દેશના ઠાઈ ઉત્તમ નગરમાં, જેમ માછડું માંસને
ખેંચી બંધ, તેમ સંતાન વગરના રાજાને મૃત્યુ
ખેંચી જતાં ખેદ પામેલા અને જમના દેશની
રાજપાલનની મર્યાદા નષ્ટ થઈ હતી, એવા તે
નગરના મંત્રી વગેરે લોકો પાલનમાં બેઠાએ તેવા
સદ્ગુણોથી શોભતા ઠાઈ બીજા રાજાને શોધતા
હતા. તે સમયમાં સ્થિરતાવાળો અને ભિક્ષા માગ-
તા એ ભગીરથરાજ તેમને મળ્યો. ભગીરથને
જાણખી સૈન્યમાં લાવીને તેમણે તેનો રાજ્યા-
ભિષેક કર્યો.^{૧-૩} જેમ વર્ષાઋતુમાં જળથી સરાવર
પૂર્ણ થઈ બંધ, તેમ કાણમાત્રમાં મોટી સેનાથી
પૂર્ણ થયેલો એ ભગીરથરાજ તુરંત હાથી ઉપર
બેઠો.^૪ 'રાજધિરાજ ભગીરથ જય પામે છે'
એવા સખ્દોથી લોકો બોલવા લાગતાં તે સખ્દોથી
પર્વતોની મોટી મોટી શુકાઓ પણ ગાજવા
લાગી.^૫ એ નગરમાં રહીને રાજ્યનું પાલન કરતાં
એ ભગીરથની પાસે, તેના ઠાસલદેશની પ્રજાઓ
તથા મંત્રીઓ પ્રેમથી આવ્યા. અને આવીને
તેમણે ભગીરથરાજાને નીચે પ્રમાણે વિજ્ઞાપિ કરી.

પ્રજાઓ તથા મંત્રીઓ યોદ્યા:-મહા-
રાજ ! આપ અમારા ઉપર જે રાજાને સ્થાપી
ગયા હતા, તે રાજાને જેમ માછડું ઠામણ માંસને
ખાઈ બંધ તેમ મૃત્યુ ખાઈ ગયો; એટલા માટે
હવે આપે તે રાજ્યનું પાલન કરવાની કૃપા

* આ હોતેરા સર્ગમાં ભગીરથને દરીવાર રાજ્ય
મળવાનું અને તેણે બ્રહ્માદિકનું આરાધન કરીને મંત્રા-
ઓ પૃથી પર ઉતાર્યાનું વર્ણન કહેવામાં આવ્યું.

કરવી બેઠાં. જ સુખો તથા ભોગો માગ્યા વિના પ્રાપ્ત થાય, તેમનો ત્યાગ કરવો થોડો નથી. ૭૮

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે લોકોએ પ્રાર્થના કરતાં ભગીરથરાજએ તેમના વચનનો સ્વીકાર કર્યો જ્યો તે સાતે સમુદ્રોનાળી પૃથ્વીનો અધિપતિ થયો. ૮૦ સમતાવાળો, શાંત મનવાળો, થોડું, હિંત તથા સત્ય બોલનારો, રાગ વિનાનો, મત્સર વગરનો, આવી પડેલાં કામોને કર્યા કરતો અને તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે મોટા કૌતુકમાં પણ આશ્ચર્ય નહિ પામતો એ ભગીરથરાજ, રાજ્ય કરતો હતો તે સમયમાં, પોતાના પૂર્વજે વિષે તેના સાંભળનામાં આવ્યું કે, 'સમુદ્રને બોલનારા અને પાતાળમાં કપિલસુનિના કોથથી નષ્ટ થયેલા સગરરાજના સાહેબજર પુત્રોની ભસ્મ બે ગંગાજળથી પલળે તો જ તેમનો ઉદ્ધાર થાય.' આ સમયમાં ગંગાજી પૃથ્વી ઉપર ન હતાં; તેથી 'ભગીરથના પૂર્વજેનો ઉદ્ધાર ગંગાજળ વિના નહિ થાય' એમ વાણી થઈ હતી. ૮૦-૮૨ ત્યારથી માંડીને ભગીરથ રાજએ ગંગાજીને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર ઉતારવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. પછી એ શાંત સ્વભાવવાળો ભગીરથરાજ, પોતાના રાજ્યને મંત્રીઓના હાથમાં સોંપીને ગંગાજીને ઉતારવાને માટે તપ કરવાનો નિશ્ચય કરીને નિર્જન વનમાં ગયો. ૮૩-૮૫ ત્યાં હજારો વર્ષની તપશ્ચર્યાથી તેણે વારંવાર બ્રહ્માનું, શંકરનું અને જહ્નુનું સુનિતુ આરાધન કરીને, ગંગાજીને સ્વર્ગમાંથી ઉતારીને પૃથ્વી ઉપર વહેતાં કર્યાં. ૮૫ જગતના પતિ સદાશિવના મસ્તક પર વિરાજનારાં અને બધાં મહાત્માઓનાં ઘણાં ઘણાં પ્રુણોનો સમુદાય હોય એવાં ગંગાજી આકાશમાંથી ઊતરીને પૃથ્વી પર વહેવા લાગ્યાં. ૮૬ ત્યારથી માંડીને નિર્ભંજ ચળકતા તરંગોની શોભાવાળાં, પોતાના કીણના સમૂહોથી બધાં હાસ્ય કરતાં હોય એવાં, બધાં સ્વચ્છ પ્રુણોથી માંજરોનાળી ધર્મની લતા હોય એવાં અને બધાં ભગીરથરાજના

યશને ફરવાની સડક હોય એવાં ગંગાજી, પૃથ્વી પર પધાર્યાં છે. ૮૭

સ્ફુરતરંગમાંગિની સ્વર્કેનપુજાસિની પ્રસન્ન પુણ્યમજ્જરીયુતેવ ધર્મસંતતિઃ । ભર્ગીરથે મહીપતૌ યશઃપ્રચારવીથિકા તદા હિ સા ત્રિમાર્ગમા મહી- તલે વમૂવ હ ॥ ૧૭ ॥

શ્રીચોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાધિનો 'ગંગાવતરણ' એ નામનો સર્ગ ૭૬, એ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો

ચૂડાલાલું આખ્યાન અને શિખિ-
ધ્વજનો વિવાહ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतामवष्टम्प दृष्टं भगीरथविद्या धृताम् ।

सम स्वस्थो यथाप्राप्तं कार्यमाहर शान्तधीः ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી! ભગીરથ-રાજની બુદ્ધિએ ધરેલા એ વિચારનો આશ્રય કરીને સમ, સ્વસ્થ તથા શાંત બુદ્ધિવાળો રહીને તમે આવી પડેલો વ્યવહાર કર્યા કરો. ૧ તમે પ્રથમ આસથળા વૈભવોનો લાગ કરીને, મનસ્વી પક્ષીને હૃદયમાં રાણીને, શિખિધ્વજની પેઠે શાંત રીતે પોતામાં જ નિશ્ચય રહો. ૨

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ! એ શિખિ-ધ્વજ કાણ હતો અને તેને શી રીતે બ્રહ્મપદ મળ્યું હતું? ફરી પણ બોધની વૃદ્ધિને વાસ્તે એ કથા મને કહો. ૩

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—પરસ્પર સ્નેહને પ્રાપ્ત થયેલાં શિખિધ્વજરાજ અને તેની રાણી ચૂડાલા પૂર્વના દ્વાપરયુગમાં હતાં અને હવે પછીના દ્વાપરયુગમાં પણ પાછાં એવાં ને એવાં થશે. ૪

x આ ચિત્તોત્તરમા સર્ગમાં ઉપરના વિષયને દૃઢ કરવા સારું ચૂડાલાલું આખ્યાન કહેવામાં આવ્યું અને શિખિધ્વજરાજના માહાત્મ્યની, વિવાહની તથા કીડાની કથા કહેવામાં આવ્યું.

રામ યોહ્યા:-હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ ગુરુ-મહારાજ ! જે પ્રથમના કાળમાં હતું, તે પાછું ભવિષ્યકાળમાં તેવી ને તેવી સ્થિતિથી શા માટે થશે? એ મને કહેા.^૧

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-બ્રહ્માદિક લોકના સત્ય સંકલ્પોરૂપી સંવિદ્ કે જે જગતની રચનામાં નિયમરૂપ છે; તેને કોઈથી અટકાવી શકાય નહિ, એવા જે સ્વભાવ છે, તે જ એમ થવામાં કારણ-રૂપ છે.^૨ કેટલાએક ક્ષણ વગેરે પદાર્થો ઘણી ઘણી વાર બીજા બીજા થઈને વારંવાર તેવા ને તેવા જ ચાય છે. વૃક્ષોનાં થડો વગેરે કેટલાએક પદાર્થો એના એ રહે છે અને વળી તેઓ કપાઈ ગયા પછી મુદ્દસ રહેતા નથી.^૩ કેટલાએક પદાર્થો પૂર્વના જની જ ગોઠવણવાળા થાય છે અને તે એકબીજાના જના ઢોલાથી જણાઈ આવે છે. જેમ તળાવમાં સરખા તરંગો પણ દેખાય છે અને પૂર્વથી જુદા તરંગો પણ દેખાય છે, તેમ સંસારમાં સરખી વ્યવસ્થાઓ પણ દેખાય છે અને પહેલાંના કરતા જુદી વ્યવસ્થાઓ પણ દેખાય છે. એ જ રીતે જેમ હવે પછી કહેવાની કથાનો નાયક શિખિંદ્રજ રાજ પૂર્વે હતો, તેવા જ બીજો મહાતેજસ્વી શિખિંદ્રજ રાજ ભવિષ્યના દ્વાપરમાં પણ થશે. એ શિખિંદ્રજ રાજનો વૃત્તાંત કહું છું, તે સંભળો. આ સૃષ્ટિમાં સાતમા મન્વંતરની અંદર પૂર્વે યુગોની જે ચોથી ચોકડી પસાર થઈ ગઈ, તે ચોકડીના દ્વાપરયુગમાં કોરવોના વંશનો શિખિંદ્રજ નામનો રાજ હતો. એ રાજ જંબૂદ્વિપમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા વિંધ્યાચળની નજીક ઉજ્જવન નામના શહેરમાં રાજ્ય કરતો હતો. ધીરજ, ઉદારતા, ક્ષમા, શમ, દમ, ચૌર્ય, સદાચાર, મિત્રભાવણ, કોમળતા, ર્નેહ, માધુર્ય, ચાતુરી, સૌંદર્ય, શાંતિ, સૌભાગ્ય, પ્રતાપ, સત્સંગ, સઘળાં યાત્રોનું શ્રવણ અને નિરભિમાનપણું ઇલાદિ અનેક ગુણોનો બધું સમુદ્ર દોષ એવા એ રાજએ, સઘળા યજ્ઞો

કર્્યા હતા, સઘળા વીરલોકોને જીત્યા હતા, સઘળાં કાર્યો કર્યા હતાં અને સ્ત્રીવ્યસન વગેરેને તરણાં જવાં તુચ્છ ગણીને પોતાથી દૂર જ રાખ્યાં હતાં. અદ્વૃત્ત રીતે પૃથ્વીનું પાલન કરનારા, ધર્મ ઉપર રચિ રાખનારા, પ્રીતિના સમુદ્રરૂપ બીજાઓને પણ જમનાથી સારી કેળવણી મળે એવાં ભાવણો કરનારા, સર્વ સંપત્તિઓને આપનારા સઘળી સંપત્તિઓને ભોગવનારા અને સઘળી કળાઓને બણનારા એ મહાતેજસ્વી શિખિંદ્રજ પોતાનો પિતા સ્વર્ગવાસી થયા પછી બ્રાહ્મણ-વસ્થામાં જ સોળ વર્ષ સુધી દિગ્વિજયનું કામ કરીને સઘળી પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય હતું. એ બુદ્ધિમાન રાજ ધર્મની રીતિ પ્રમાણે પ્રજાઓનું પાલન કરતો હતો, શત્રુઓથી નિર્ભય થઈને રહ્યો હતો, મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરીને સઘળાં કાર્યો કરતો હતો અને યશથી દિશાઓને ઉજ્જવલ કરતો હતો. આ પ્રમાણે રાજ્ય કરતાં તે ધૌરનને હંબરે આવીને જાલો રહ્યો. તે સમયે વસંત આવ્યો, તેમાં વૃક્ષો પર ફળફૂલ આવ્યાં, ચંદ્રનાં મોહક કિરણો પ્રકાશવા લાગ્યાં, તેમાં ભ્રમરાઓનાં બેડાં કાળીઓની અંદર બેસીને (કે જે કાળીઓ કપૂર જવાં ઘોળાં અંતઃપૂર જવી લાગ હતી), પાંદડા અને ફૂલની વચમાં રહેતી માંજરાનો સ્વાદ લેતાં હતાં (જેમાં પાંદડાં, કમાક, ફૂલ, ચંદરવો અને માંજરા હીંચકતાં હતાં.) તે સમયે સુગંધી શીતળ મંદમંદ પવન વાતો હતો. આ સર્વ જોઈને શિખિંદ્રજ રાજને ઠાઈ સ્ત્રી સાથે પ્રણવાની ઇચ્છા થઈ.^{૪-૨૩} પુષ્પોના સમૂહનાં સુગંધોરૂપ મધુર આસવોથી ભરત થયેલું અને તેથી વસંતવાળા વનની જેમ રાગવાણું થયેલું એ રાજનું મન, સ્ત્રી વિના બીજા ઠાઈ વિષયમાં ચોટતું ન હતું.^{૨૪} એ રાજ વિચારતો હતો કે, 'બગીચાઓના હીંડોળાઓમાં તથા લીલા કરવાનાં સરોવરોમાં બેસી, સોનેરી રંગનાં કમળોની કળીઓ જવાં સ્તનોવાળી, દસરનાં લેપનો-

વાળી અને પ્રેમથી ભરેલી મુગ્ધા સ્ત્રીને હું ક્યારે
ખોળામાં બેસાડીશ? હું કમળોની વેલોના હીડો-
ળામાં જમ ભ્રમર ભમરોને બેસાડે છે, તેમ ચંપળ
ખાળાને હાથ વડે તેડી લઇને ક્યારે બેસાડીશ?
કમળનાળ, હાર, ડોહર અને ચંદ્રના સંમુહને
જાગ્રતાની ચંદ્રના જવી ગોરી સુંદરી મારે માટે
ચેંતા કરી ક્યારે કામદેવથી બળશે?' એ પ્રમાણે
વેચારતો તે રાજ, કૂલો વીણવા માટે વનોમાં,
કૂલવાડીઓમાં, ઉપવનોની પંક્તિઓમાં ને લીલા
રવાનાં સરોવરોમાં વિહાર કરવા લાગ્યો. ૨૫-૨૬
સ્તાઓના મંડપોમાં તથા અનેક ઉદ્યાનોની
મુખિયાઓમાં, વનોની તથા ઉપવનોની ગોઠવ-
ણાનાં વણેનોથી ભરેલી અને અંદર શૃંગારરસ-
માંથી ક્યાઓમાં ઉત્સુકપણથી વિનોદ કરવા
લાગ્યો. છાતી પર પહેરેલા હારોથી શોભતી,
ધપળ ચોટલાઓવાળી અને સોનાના કળશો જવાં
સ્તનોવાળી મુગ્ધાઓની તે પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.
રાજ આવી ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યો એટલે વિદ્વાન
મંત્રીઓ તેના મનના નિશ્ચયને જાણી ગયા; કમંક
ચેષ્ટાઓ અને આકૃતિ ઉપરથી રાજનો અભિપ્રા-
યને જાણી લેવો, એ જ મંત્રીઓમાં મંત્રીપણની
યોગ્યતા છે. પછી તેના વિવાહની ગોઠવણ કરવાની
તજવીજ કરતા મંત્રીઓએ તે રાજને માટે સોર-
કના રાજની ચૂડાલા નામની કન્યાનું માથું
કરતાં સોરકના રાજએ તે માથું મંજૂર કયું.
ધણી દાસીઓવાળી, નવીન યૌવનવાળી અને
જાણે પ્રતિબિંબ હોય તેમ પોતાના જ જવી એ
ચૂડાલાને એ શિખિધ્વજરાજ પરણ્યો. પૃથ્વીમાં
'ચૂડાલા' એ નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલી એ રાજ-
કન્યા શિખિધ્વજને પ્રાપ્ત થઈને, ખીલેલી કમલિ-
નીની પેઠે શોભવા લાગી. જમ સૂર્યનારાયણ
કમલિનીને ઉઘાડે છે, તેમ શિખિધ્વજ સ્નેહથી
નીલકમળોના જવી નેત્રની અણીઓવાળી એ
ચૂડાલાને આનંદમગ્ન કરી. જમનાં ચિત્ત
પરસ્પરમાં લાગી ગયાં હતાં એવાં એ દંપતીની

પ્રીતિ વધવા લાગી. હાવભાવ આદિ શૃંગારની
ચેષ્ટાઓથી ભરેલાં અંગોથી ચૂડાલા નવીન લતા-
ની જમ શોભવા લાગી. મંત્રીઓ અને સઘળી
સગવડો કરી આપતા હતા, એવો અને સ્વસ્થ
પ્રજવાળો એ સુખી રાજ જમ રાજહંસ કમલિની
સાથે રમે, તેમ તે પ્યારોની સાથે અંત પુરોમાં,
હીડોળાઓમાં, લીલા કરવાનાં સરોવરોમાં,
બગીચાઓમાં, વિહારની ભૂમિઓમાં, લતાઓનાં
તથા પુષ્પોનાં માંડવાઓમાં, કદંબોનાં વનોની
ઝાડીઓમાં, ચંદનોની તથા અગરુઓની ઝાડી-
ઓમાં, હારસિંગારનાં પુષ્પોની માળાઓથી
શોભી રહેલી કેળોમાં, નગરની સીમાઓમાં,
દિશાઓમાં, તળાવોમાં, જંગલોમાં, એકાંતોમાં
અને બંધુનાં, લીંબુનાં તથા ભુઈનાં વૃક્ષોમાં
રમવા લાગ્યો. જમ મેઘની સંપત્તિથી શોભી
રહેલા આકાશની અને ધાન્યની સંપત્તિથી શોભી
રહેલી પૃથ્વીની સઘળી ક્રિયાઓ આનંદ આપ-
નારી થાય છે, તેમ યૌવન આદિથી શોભી રહેલાં
એ દંપતીની સઘળી ક્રિયાઓ આનંદ આપનારી
થઈ. સર્વદા સાથે રહેવાને લીધે અને પરસ્પરની
ચેષ્ટાઓની ઉપરના પ્રેમને લીધે તેઓ પરસ્પરની
પાસેથી શીખીને સઘળી કળાઓમાં પ્રવીણ થયાં.
પરસ્પરના મિત્રપણને પ્રાપ્ત થયેલાં એ દંપતી
અન્યોન્યના દૈવ્યમાં રહેવાને લીધે જાણે બે
શરીરમાં આવેલું અખંડ એક જ જીવનું રૂપ
હોય એવાં જણાવા લાગ્યાં. જમ બ્રહ્મચારી બાર
વર્ષ સુધી ગુરુના મુખથી અભ્યાસ કરીને પંડિત
થાય છે, તેમ એ ચૂડાલા શિખિધ્વજના મુખથી
સઘળાં શાસ્ત્રોંથી અને ચિત્ર આદિ કળાઓને
પણ અભ્યાસ કરીને, સઘળા વિષયોમાં પંડિત
થઈ. શિખિધ્વજ પણ ચૂડાલાના મુખથી નૃત્ય
તથા વાવે આદિનો અભ્યાસ કરીને કળાઓમાં
મહાપ્રવીણ થયો. અન્યોન્યની પાસેથી કળા-
ઓને પ્રાપ્ત થયેલાં અને પરસ્પરના દૈવ્યમાં
રહેલાં તેઓ, જમ અમાવાસ્યામાં સૂર્ય તથા

અંદ્ર એક જવા થઈ બચ છે, તેમ એક જવા થઈ ગયાં. પરસ્પરને ધ્યાનાં, જમ પુષ્પ અને સુગંધ પરસ્પરથી અભિન્ન જવાં છે, તેમ પરસ્પરથી અભિન્ન જવાં થઈ રહેલાં, બધું પૃથ્વી ઉપર આવીને રહેલાં શિવપાવંતી હોય એવાં જણાતાં, શરીરથી ભિન્ન ભિન્ન છતાં પણ એકરસ થઈને રહેલાં, ચાતુરીથી સુંદર બુદ્ધિઓવાળાં, સઘળા શાસ્ત્રોમાં પંડિતપણું ધરાવનારાં, બધું કોઈ કાર્યને માટે લક્ષ્મી તથા નારાયણ પૃથ્વી ઉપર અવતરેલાં હોય એવાં, સ્નેહને લીધે સ્વચ્છ તથા મધુરતાવાળાં, સમાન જ્ઞાનથી વાતો કરનારાં, લેક્ષિનાં વૃત્તાંતો બહુવામાં ચતુરાધવાળાં, કળા-ઓના અભ્યાસવાળાં, શૃંગાર આદિ રસોરૂપ રસાયનોનો ઉપયોગ કરનારાં અને બધું ઉકલ પામેલા બે અંદ્ર હોય, તેમ શીતળ, સ્નિગ્ધ તથા સુશોભિત અંગોવાળાં તે દંપતી પરસ્પરના મનો-રથો પૂરતાં હતાં.^{૩૦-૫૨} જમ વિકાસ પામેલા મદથી અને કામદેવથી મંદ મંદ ગતિ કરનારું રાગહ સોતું બેડું સત્યલોકનાં ગંભીર સરોવરોમાં શોભે, તેમ રતિના તથા ભોગના વિકાસથી પર-સ્પરના મનને હરનારું અને સર્વોત્તમ કાંતિવાળું એ બેડું અંતપુરોમાં શોભવા લાગ્યું.^{૫૩}

રેજે લસચરિતભોગવિલાસકાંતમંતઃપ્રેષુ મિ-
થુનં તનદનુત્તમશ્રિ । ત્રઘ્નાંદરંદકુહરેશ્વિવ રાજ-
હંસયુગ્મં વિકાસિ મદમન્યમંદવારિ ॥ ૫૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજ-
વિલાસકથન' એ નામનો
સર્ગ ૭૭ ચો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૮ મો

ચૂડાલાને વૈરાગ્ય અને શાસ્ત્રબોધ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं बहूनि वर्षाणि मिथुनं निर्भरस्त्वहम् ।
रेमे यौवनलीलाभिरमंदाभिर्दिने दिने ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે
દઢ પ્રેમવાળા એ બેડાએ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ
પામતી યૌવનનાં લીલાઓથી ધણાં વર્ષો સુધી
વિહાર કર્યો. વારંવાર આવ્યા કરતાં ધણાં ધણાં
વર્ષો પસાર થયાં અને જમ ફૂટેલા ધડામાંથી
પાણી ટપટી બચ, તેમ ધીરે ધીરે યૌવન પૂરું
થતાં એ બેડાએ નિર્ણય કર્યો કે, 'તરંગોના
સમૂહની જમ વિનાશ પામનારા દેહથી વ્યવહાર
કરનારા જીવનું મરણ, પકેલા ફળના પડવાની
જમ કોઈ ઉપાયથી અટકાવી શકાય એમ
નથી.^{૧-૩} જમ હિમ કમળ ઉપર પડવાને તૈયાર
રહે છે, તેમ ધડપણ શરીર ઉપર પડવાને તૈયાર
રહે છે. (જમ હૃદયેલીમાંથી પાણી ચાલ્યું બચ છે,
તેમ પ્રાણીનું આયુષ્ય વહી બચે છે.) જમ વર્ષા-
ઋતુમાં કડવા તૃષ્ણાની વેલ-વધ્યા કરે છે, તેમ
એકલી તૃષ્ણા વધ્યા કરે છે. (જમ પહાડની નદીનું
ચોમાસાનું પૂર જતું જ રહે છે, તેમ યૌવન
જતું જ રહે છે.) (જમ ઇન્દ્રજીન મિથ્યા છે, તેમ
ટૂકું થવાના સ્વભાવવાળું જીવન મિથ્યા છે.) જમ
ધનુષ્યમાંથી છોટલાં ખાણો દૂર દૂર ચાલ્યાં બચ
છે, તેમ સુખસાધનો દૂર દૂર રહ્યા કરે છે.^૪ જમ
માંસ ઉપર ગીધો ઝડપ નાખે છે, તેમ તૃષ્ણા
અને દુઃખો ચિત્ત ઉપર ઝડપ નાખ્યા કરે છે.
જમ વર્ષાઋતુમાં પાણીનો પરપોટો નાંચ પામે
છે તેમ શરીર ધડીક માટે છે. જમ ફળનો ગર્ભ
સાર વિનાનો છે તેમ સંસાર સંબંધી વ્યવહાર

x આ દેહચોતરમા સર્ગમાં અનુક્રમે વૈરાગ્યની
ઉત્પત્તિ, વેદાદ્યશ્રવણના અભ્યાસમાં નિરા, ચૂડાલાનો
વિવેક અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવેલો.

પણ સાર વિનાનો છે. જમ અપ્રિય લાગતા પતિની સ્ત્રી તુરત જતી રહે છે, તેમ જીવાની તુરત જતી રહે છે.^{૧૭} જમ કપાયેલા ઝાડનો રસ આલ્યો બળ છે, તેમ શોક મનને તપાવ્યા કરે છે. તો હવે આ સસારમાં શુભ આકારવાળો, અતિ સુંદર તથા સ્થિરતાવાળો કયો પદાર્થ છે, કે જેને પામીને ચિત્ત ફરીવાર ગમે તેવી દુઃશાઓમાં પણ એક પામે નહિ ? આપણે એ પદાર્થ જ મેળવવો યોગ્ય છે' એ પ્રમાણે નિર્ણય કરીને તે રાજા અને રાણીએ વેદાંતશાસ્ત્રથી ઔપધિ (દવા) તું સેવન કર્યું', કે જનાથી સંસારરૂપી રોગ દૂર થાય. 'કેવળ આત્મજ્ઞાનથી જ સંસાર નામનો વિપ્લવિકા (કોલેરા) શાંત થાય છે' એમ નિશ્ચય કરીને એ દંપતી તે શાસ્ત્રોમાં જ તત્પર, તેમાં જ ચિત્ત રાખનારાં, તેમાં જ ખરું જીવન સમજનારાં, તેમાં જ નિષ્ઠાવાળાં, તે શાસ્ત્રોને બહુનારાઓનો જ આશ્રય કરનારાં, સર્વદા બ્રહ્મવેતાઓનું જ પૂજન કરનારાં અને બ્રહ્મવિવાને મેળવવા માટે ઉદ્યોગ કરનારાં થયાં. એ શાસ્ત્રોનો જ ખૂબ અભ્યાસ કરવા લાગ્યાં, પરસ્પરને એ શાસ્ત્ર સંબંધી જ સમજણ આપવા લાગ્યાં, એ શાસ્ત્રોમાં જ રચિવાળાં થયાં અને એ વિષયને લગતા જ શ્રવણ આદિ આરભો કરવા લાગ્યા. હે રામચંદ્રજી ! પછી એ સૂડાલાએ અધ્યાત્મવેતાઓના ગુણથી રમણીય પડો અને અન્વયોવાળા તથા સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરે એવા શાસ્ત્રાર્થોને સાંભળીને, પોતાના આત્મા વિષે રાતદિવસ આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે, 'હું શરીર સંબંધી વ્યાપારો કરતાં અથવા નહિ કરતાં પણ, વૃદ્ધિ પામેલી શુદ્ધ બુદ્ધિથી પ્રથમ પોતાના આત્માનું અવલોકન કરું કે, 'હું પોતે કાણ છું ? આ સંસારરૂપી બ્રમ કાને પ્રાપ્ત થયો છે ? શા કારણથી જીવ્યો છે ? અને ક્યાં જીવ્યો છે ?' દેહ તો જડ તથા મૃદ છે. માટે દેહ તો હું નથી જ, એ નિશ્ચય છે.^{૧૮} બાળક સુધીના બધા લોકો પણ 'મારો દેહ' એમ કહે છે, તેથી

એ નિશ્ચય થાય છે અને તે બુદ્ધિના અતુલ્યતાં પણ આવે છે. કર્મેન્દ્રિયોનો સમૂહ કે જ આ દેહના એક ભાગના હાથપગ આદિ અવયવો જ છે, તે પણ જડ જ છે.^{૧૯} કેમકે અવયવોને અને અવયવોને ભેદ સંભવતો નથી. જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સમૂહ પણ જડ જ છે, એમ જોવામાં આવે છે.^{૨૦} કેમકે જમ લાકડીથી માટીનું 'દેહું' હડસેલાય, તેમ એ સમૂહ મનથી હડસેલાય છે. સંકલ્પશક્તિવાળું મન પણ જડ જ છે, એમ હું ધારું છું.^{૨૧} કેમકે જમ ગોફળોથી પથરા પ્રેરાય, તેમ બુદ્ધિના નિશ્ચયથી મન પ્રેરાય છે. નિશ્ચયરૂપ ધર્મવાળી બુદ્ધિ પણ જડ જ છે.^{૨૨} કેમકે જમ ધરતીના નીચા ભાગથી નદી પ્રેરાય છે, તેમ બુદ્ધિ અહંકારથી પ્રેરાય છે. અહંકાર પણ સાર વિનાનો છે અને રાખની પેટે જડ જ છે.^{૨૩} કેમકે બાળકે અધ્યાસથી કલ્પી લીધેલા યક્ષની પેટે તેને જીવે જ અધ્યાસથી કલ્પી લીધો છે. પ્રાણરૂપ ઉપાધિવાળો અને હૃદયમાં રહેલો જીવ જ કે ચેતન છે, તો પણ તે સુકુમાર હોવાને લીધે પોતાની અંદર રહેલા બીજ કાંઈથી (સાક્ષીથી) પરિપૂર્ણ થઈને જીવે છે. એહો ! મારા જીવવામાં આવ્યું કે, દરથોની ઉપર નજર નાખવાથી પોતાનો સ્વભાવ બૂલી ગયેલા, અનાદિ અને ચતન્યરૂપ એ સાક્ષીરૂપ આત્માથી જીવ જીવે છે. જમ સુગંધ પવનથી જીવે છે અને નદીનો વેગ મોટા ધરાથી જીવે છે, તેમ જીવ દરથોના ઉલ્લેખથી કલંકિત થયેલા સાક્ષીથી જ જીવે છે. દરથભાગ કે જ જડ છે અને અસત્ય છે, તેના અભિમાનને લીધે જીવ ચેતન્યરૂપ હોવા છતાં પણ જડ જીવે થઈ ગયેલો છે. જમ અગાધ જળમાં પ્રતિબિંબરૂપે પડેલો અગ્નિ પોતાના રૂપને છોડી દે છે, તેમ બુદ્ધિ આદિમાં પ્રતિબિંબના આકારે પડેલા જીવે પોતાનું રૂપ છોડી દીધું છે. ન્યારે ચેતન્ય (જીવ) દરથો સાથે વાસનાવડે બેઠાય છે, ત્યારે તે ભાવના પ્રમાણે પોતે સ્થળ કે સ્વરૂપ લે છે અને પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ બૂલી બળ

છે. આ પ્રમાણે ચૈતન્ય દશ્યોની સાથે સંબંધ ધરીને પોતે જ જગતરૂપ થયું છે; તેથી જગત પણ એ કે ચૈતન્યરૂપ જ છે, તો પણ આવરણથી જડ, શૂન્ય તથા મિથ્યા બનું થઈ ગયું છે અને તે બુદ્ધિમાં રહેલા ચૈતન્યથી પ્રકાશિત થાય છે. આમ વિચાર કરીને વળી ચૂડાલા વિચાર કરવા લાગી કે, 'ત્યારે એ ચૈતન્ય દશ્યોના સંબંધોને ટૂંકી રીતે છોડી કે ? વિચાર કરતાં કરતાં લાંબા સમયે તે ચૂડાલા આ પ્રમાણે સમજી કે, 'અહો! ક્ષણ કાળે નિર્દોષ આત્મસત્ત્વ મારા બહુવામાં આન્યું; કે જેને બહુવાર્થી કશું છોડી દેવાતું કે કંઈ દેવાતું રહેતું જ નથી. ૨૩-૨૪ અહો! આ મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થો કે જેઓ ચૈતન્યને મર્યાદામાં મૂકી દેનારા છે; તેઓ સમગ્રા મિથ્યા જ છે અને અધિકારવાળી દષ્ટિથી કદપાતા બીજા અર્થે જેવા છે. "મહાસંજ્ઞા" એ શબ્દથી કહેવાતું એક મહાચૈતન્ય છે, કે જે દોષ રહિત છે, સમ છે, શુદ્ધ છે, અહંકાર વિનાતું છે, શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ આકારવાળું છે, મગલરૂપ છે, સત્તા માત્ર છે, પોતાના સ્વભાવથી કદી પણ બ્રહ્મ થતું નથી, એ મૂળ અવિદ્યા એક વખત પણ તેના થી દૂર થઈ પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રકાશે, તો તેને હાંકવાની શક્તિ હોઈનામાં નથી, સર્વદા અખંડ ઉદયવાળું છે અને બ્રહ્મ તથા પરમાત્મા આદિ નામોથી ઓળખાય છે. ૨૨-૨૩ દ્રષ્ટા, દર્શન તથા દશ્ય આદિ સમગ્રી ત્રિપુટીએ એ ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી; ક્રમકે એ ત્રિપુટી ભિન્ન છે એવી કોઈ સાંખ્યી નથી; પણ તેની સાંખ્યી એક અભિન્ન આત્મા જ છે, કે જે સર્વથી પ્રથમ સ્વયં પ્રકાશે છે. ૨૪ દશ્યોથી રહિત જ ચિત્તપણું છે, તે એ ચૈતન્યનું અખંડરૂપ છે. મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થોરૂપે એ જ ચૈતન્ય વિવર્ત પામે છે. ૨૫ એ ચિદાત્મા વિવર્તથી પ્રમાતા બને છે અને પછી તેમાં જગતનો જૂતભૌતિક પદાર્થો દેખાય છે, જે સમુદ્રમાં તરંગો જેવા છે. ૨૬ જ

આ જગતની સત્તાનું રૂપ છે, તે એ મહાચૈતન્યનું જ બીજું રૂપ જ છે. એ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્ફુટિ-કર્તા પેડે અસંગ રહીને જગતરૂપ પ્રતિબિંબને ધાગણ કરે છે અને સર્વત્ર ભરપૂરરૂપે રહેલ છે. એ મહાચૈતન્ય જગતને પ્રગટ કરનારી અને પોતાથી જેની સત્તા બુદ્ધી નથી એવી માયાશક્તિથી જગતરૂપ થઈને રહેલ છે; કેમકે જગતની સત્તા અધિ-ધાનનો સત્તાથી બુદ્ધી સંભવતી નથી; માટે તે માયા માત્ર જ છે. ૨૭-૨૮ જેમ ઘરેણાં ભાંગી નાખતાં ઘરેણાંના આકારો સોનું જ બની બચે છે, તેમ જૂત-ભૌતિક પદાર્થોની સત્તા તે પદાર્થોના આધે થતાં મહાચૈતન્યરૂપે જ રહે છે અને પોતાના સન્માનરૂપપણાને અનુભવે છે. ૨૯ જેમ સ્વપ્નમાં તથા ઇન્દ્રજાળમાં રસરૂપે પરિણામ પામેલા પોતાના જ ચિત્તથી સિદ્ધ થયેલાં સમુદ્રાદિક જળોમાં તરંગો વગેરે ઉદય નહિ પામતાં છતાં પણ ઉદય પામેલાં જેવાં થાય છે, તેમ મહાચૈતન્યમાં સમષ્ટિ ચિત્તને લીધે જગત ઉદય નહિ પામતાં છતાં પણ ઉદય પામેલા બનું જણાય છે. ૩૦ જેમ સ્વપ્નમ ચિદ્રૂપ આત્મા જ ચિત્તથી કદપાયેલા જગતરૂપ થઈને તરંગ આદિ ભેદોને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ જળમાં આત્મા વિના બીજું આણુમાત્ર પણ નથી તેમ ચૈતન્યમાત્ર હું ચિત્તથી જગતરૂપ થઈ નાંખરૂપ ભેદોને પ્રાપ્ત થયેલ છું; માટે જગતમ મારા વિના બીજું કંઈ આણુમાત્ર પણ નથી એટલે અહંભાવ પણ અવશ્ય નહિ રહેતાં અહં ભાવ-વગરનું ચિન્માત્ર જ વ્યાપકપણાથી રહે છે. ૩૧ એ ચિદાત્માને કદી ક્યાંય પણ જન્મ મરણ, સ્વર્ગ, નરક કે નાશ સંભવતાં જ નથી. ૩૨ આ ચૈતન્યરૂપ આતિનિર્મળ સૂર્ય કાઠથી છેદાય એવો નથી અને બાળો સકાય એવો પણ નથી અહો! હું લાંબે કાળે શાંત થઈ છું, પરમ સુખ પામી છું, ૩૩ બ્રમથી રહિત થઈને નિર્વાણ પામ છું અને મંદરાચળ વગરના ગાંત ક્ષીરસાગરન પેડે રહું છું. આત્મારૂપી આકાશ કે જ્યાં મિથ્યા

મૃત દશ્યનો આભાસ થયો છે, તે અત્યંત સ્વચ્છ છે, અંતથી રહિત છે, જન્મથી રહિત છે, પોતાના સ્વભાવથી બ્રહ્મ થતું નથી, બાધથી રહિત છે, નિર્મળ છે, પરમ છે અને અનાદિસિદ્ધ છે. બ્રહ્માથી માંડીને તુલ્યપથ ત પ્રાણીઓનાં કર્મોના સમૂહો, કર્મોનાં ફળોના સમૂહો, કર્મોનાં સાધનોના વ્યાપારો અને વૃથા ચેષ્ટાઓ પણ બ્રહ્મ જ છે, બીજું કંઈ નથી. ૪૫-૪૬ જેમ બાળકે બતાવેલી માટીની સેના નરનારી આદિ ભતિવાળી અને બાળકે માની લીધેલી ભતિવાળી છે, તે પણ તે સેના માટી માત્ર જ છે, તેમ સુર, અસુર, દ્રુધ તથા દશ્ય આદિ સઘળા વિશેષવાળું આ જગત, પણ બ્રહ્મ જ છે, માટે તે કૃત્રિમ નથી. આ માત્ર એકત્વ છે, આ દ્વિત્વ છે, આ હું છું અને આ હું નથી ઇત્યાદિ પ્રકારનો મોહ શો છે? શી રીતનો છે? કાનો થયો છે? સાથી થયો છે અને ક્યાં થયો છે? કશુંયે નથી. હું મર્યાદા વગરના અને શ્રમ વગરના પોતાના પારમાર્થિક રૂપને પામીને શાંત થઈ રહી છું. ૪૭-૪૮ અને સંસાર-રૂપ તાપને દૂર કરીને તથા મોક્ષતું સુખ પામીને સ્વરૂપમૃત જ થઈ છું. જડ, ચેતન તથા તેમના ભોક્તા વગેરે જે કંઈ પ્રતીત થાય છે, તે સઘળું પ્રકાશમાત્ર બ્રહ્મરૂપ જ છે અને ચિદાકાશ જ છે. આ નથી, હું નથી, બીજું નથી, ભાવ નથી અને અભાવ પણ નથી; પરંતુ જે કંઈ છે તે સઘળું શાંત છે, બીજા આલંબનથી રહિત છે, કેવળ છે અને દશ્યાદિદેથી પર-છે. ૧ આમ વિચારમાં તત્પર રહેલી એ ચૂડાલા પરમ યોધથી આ પરમાત્માના યથાર્થ તત્ત્વને બહી રાગ, ભય તથા મોહથી રહિત થઈ; એટલે ત્રણ અવસ્થાઓથી રહિત થઈને શરદ્વા આકાશની પેઠે શાંત થઈ. ૨

इत्थं विचारणपरा परमप्रबोधाद्बुद्धा यथा-
स्थितमिदं परमात्मतत्त्वम् । संज्ञांतरागमयमोह-
त्तमोविलासा शान्ता वभूव शरदंबरलोखिकेव ॥

સર્ગ ૭૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો

ચૂડાલાને આત્મપ્રાપ્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

दिनानुदिनमित्येषांस्वात्मारामतया तया ।

नित्यमंतर्मुखतया वभूव प्रकृतिस्थिता ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે તે ચૂડાલા

પોતાના આત્મામાં જ આરામ લેતાં મનોવૃત્તિ અંતર્મુખ થઈ જવાને લીધે દિવસે દિવસે નિત્ય પોતાના સ્વાભાવિક શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર થઈ. ૧ રાગ વગરની, સંગરહિત, (સુખદુઃખ આદિ) -દંદ્રોની લાગણી વિનાની અને નિષ્કામ થઈ ગયેલી એ ચૂડાલા રાણી જે દૈવયોગથી આવી મળે તેના ત્યાગ ન કરતાં અને ન મળતી વસ્તુઓમાં અભિલાષા નહિ-રાખતાં જેમ હેણ તેમ ચલાવી દેવા લાગી. ૨ સંસારસાગરને તરી ગયેલ, ચંકારહિત, ઘણાકાળ સુધી સંસારચક્રમાં ફરવાથી-થાઈ-ગયેલ અને છેવટ પરમાત્માનો મોટો લાભ થવાથી પૂર્ણ થઈ ગયેલા અંતરાત્મા વડે, આનંદમય એવા જ્ઞાનપ્રાપ્ત પરમપદમાં સ્થિર થતાં એ ચૂડાલાને એવું પદ પ્રાપ્ત થયું, જેવું વર્ણન પણ થઈ શકે નહિ, તેમ તેની ઉપમા પણ આપી શકાય નહિ. ૩ શિખિરજરાની રાણી ચૂડાલા એવી રીતે થોડા કાળમાં જ વિદિતવેષ (બહુવાતું સર્વ જણે બહી લીધું છે, તેવી) થઈ ગઈ. ૪ જેવી રીતે આ અનિર્વચનિય જગત સ્ફુરી આવવાનો શ્રમ અજ્ઞાનીઓનાં મનમાં અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તત્ત્વવેતાના આત્મામાં જ (આત્માથી જુદું બીજું કંઈ ન હોવાથી) તે ભય પામી બળ્ય છે. ૫ દ્રેત વિનાના શાંત પરમપદમાં એક ભાવે તહીન થયેલી એ ચૂડાલા, શરદ્ઋતુના નિર્મળ વાદળા જેવી શોભવા લાગી. ૬ ન્યાસ-ધાસ

* આ અગણ્યજેંશીમા સર્ગમાં પોતાની રાણીને અપૂર્વ શોભાવાળું બેઈ રાગ તરફથી તેના કારણ-સંબંધી પ્રશ્ન થતાં ચૂડાલાએ પોતાની શોભાનો હેતુ જાન છે એમ કહ્યું, એ વાત કહેવામાં આવે.

અને જળ પુષ્કળ હોય, જ્યાં સૂર્ય અને ચંદ્રનો સરખો પ્રકાશ આવતો હોય અને જ્યાં ખાડા-ટકરા હોય એવા પર્વતના શિખર પર જઈ ધરડી ગાય પણ આરામ સેવે છે, તેમ ચૂડાલા રાણીએ પણ જાત આદિ અવરથાને સાક્ષીરૂપે રહી પ્રકાશ કરનાર પોતાના અંતરાત્માને સ્વભાવ વડે પ્રાપ્ત થયેને ઠોઈ પણ રીતે વ્યાકુળ ન રહેતાં તે જ પરમપદમાં આરામ પામીને સ્વરૂપના વિવેકનો ગાઢ અભ્યાસ થવાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ જવાને લીધે, વસંતઋતુમાં નવી ખીલેલી સુંદર પુષ્પલતાની પેઠે તે શોભતી હતી.^{૮૭} પછી ઠોઈ એક દિવસે સુંદર અંગવાળી એ રાણીને અપૂર્વ શોભાવાળી ભેઈને શિખિન્દ્રજરાજએ વિસ્મયથી મંદમંદ હાસ્ય કરતાં તેને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું:^{૧૦} 'હે તન્વિ ! તું ફરીવાર યૌવન આવ્યાની જેમ અને વારંવાર શણગાર્યાની પેઠે સારા રાજવાળી નગરી શોભે, તેનાથી પણ અધિક શોભે છે. હે પ્રિયે ! કેમ જાણે અમૃતના સારતું પાન ક્યું હોય તેની, કેમ જાણે અલસ્ય પદ મેળવ્યું હોય તેની અને કેમ જાણે અમૃતના પૂરથી પૂર્ણ હોય તેની તું દેખાય છે.^{૧૧, ૧૨} હે સુંદરી ! તારું શરીર સુંદર, શાંત અને રમણીય હોવાથી તું ચંદ્રમાને પણ શરમાવીને ઠોઈ અહિલત શોભાને પામી છે.^{૧૩} હે પ્રિયે ! તારું ચિત્ત ભોગોને વિષે દીન નહિ થઈ જતું, શમાદિક ગુણવાળું, વિવેકથી ભરેલું, ગંભીર અને સ્થિર જેવામાં આવે છે.^{૧૪} હે પ્રિયે ! (વૈરાગ્યના પરિપાકથી) નિશ્ચિનને પણ ટણના જેવું તુચ્છ ગણી, આ આખા જગતના રસરૂપ પરમ તત્ત્વને પ્રાપ્ત થયેલું તારું મન, પૃથ્વીના જેવું અચળ અને શાંત દેખું છું.^{૧૫} હે મોટા ભાગ્યવાળી ! પર્વતની પેઠે સ્થિર હોવાથી તથા સમુદ્રની પેઠે ગંભીર હોવાથી, અતિ શોભાવાળા તારા ચિત્તને ઠોઈ પણ વેશવની કે આનંદકારક વસ્તુની ઉપમા આપી શકાતી નથી.^{૧૬} તારા પર્વના તેના તે જ અવયવો છતાં પણ નાની

કળની પેઠે અને કમળના અંકુરની પેઠે અતિ કામળ થઈ જઈ, દંઢ થઈ જવાથી કાંતિ વધી જવાને લીધે, કેમ જાણે હમણાં તું વૃદ્ધિ પામી હોય તેવું જણાય છે.^{૧૭} તારી આકૃતિ અને અવયવો તો જે પૂર્વે હતા તે જ હાલ પણ છે; તો પણ વસંતઋતુમાં ખીલેલી લતાની પેઠે તારું રૂપ બદલાઈ ગયેલું લાગે છે.^{૧૮} તેં શું અમૃત પીધું છે, કિંવા મંડલેશ્વરપણું મેળવ્યું છે અથવા રસાયન આદિના પ્રયોગથી, મંત્ર આદિની સિદ્ધિથી કે ઠોઈ યોગની યુક્તિથી તેં મૃત્યુને જીતેલ છે ?^{૧૯} હે નીલકમળસમાન સુંદર નેત્રવાળી ! પૂર્વે તને કદી નહિ મળેલું, રાન્યથી, ચિંતામણિથી અથવા ત્રૈલોક્યથી પણ અધિક એલું શું હાલ તને મળ્યું છે ? (જથી તું આવી અપૂર્વ શોભાવાળી થઈ ?)^{૨૦}

ચૂડાલા બોલી:—હું શરીરમાં આત્મબુદ્ધિને ત્યાગ કરી, મંત્ર-રસાયન આદિ પ્રયોગોથી મળતી કંઈ કંઈ આકારવાળી અદ્ય અને તુચ્છ સિદ્ધિઓમાંથી પણ મોહ દૂર કરીને જમાં ઠોઈ પણ નામરૂપ વગેરેનો આકાર નથી એવા પરબ્રહ્મને જ્ઞાન વડે આત્મારૂપ સમજ્યું છું અને તેને લીધે જ વિશેષ શોભાવાળી છું.^{૨૧} આ અસત્ય માપવાળા સર્વ પદાર્થોમાં નહિ બંધાતાં, જેમાં પૃથ્વી, જળ વગેરે દ્રશ્ય અને આકાશાદિક અદ્રશ્ય પદાર્થો (અધ્યસ્ત હોવાથી) ખરું જોતાં છે જ નહિ, એવા સસ્ય અમાપ પરબ્રહ્મનો આશ્રય કરવાથી હું શોભાવાળી છું.^{૨૨} જે કાંઈ સ્પિદદિષ્ટિથી* દેખાય છે અને પ્રલયદિષ્ટિથી અદ્રશ્ય થઈ જાય છે, તે સર્વને સાક્ષીરૂપે નિર્લેપ રહી અનુભવ કરનાર આત્માને હું જાણું છું, તેથી જ વિશેષ શોભાયુક્ત છું.^{૨૩} ભોગો ભલે ન ભોગવાયા હોય કે દૂર હોય

* જ્યારે એમ કલ્પવામાં આવે કે સંસાર છે ત્યારે સંસાર નહીં પડે તેને સ્પિદદિષ્ટિ અને જ્યારે એમ જાણવામાં આવે કે સંસાર તો નથી ત્યારે પ્રલય બોલામાં આવે તે પ્રલયદિષ્ટિ કહેવાય છે.

પણ તે ભોગવ્યા હોય તેવી રીતે જ હું પ્રસન્ન રહું છું; અને હર્ષ-શોક વગેરે કર્યા મનોવિકાર મને ખાધ કરતા નથી, તેથી જ હું શોભું છું.^{૨૪} રાજલીલાઓમાં મનને નહિ લોભાવતાં હું એકલી જ આકાશ જેવા અનંત અને અપાર પરબ્રહ્મમાં જ રચું છું, તેથી જ હું શોભાવાળી છું.^{૨૫} આસન અને ઉપવન આદિમાં દેહ રહ્યો છતાં પણ હું પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપમાં જ તલ્લીન રહું છું, પણ ભોગોમાં કે તે નહિ મળવાથી ચતી લજ્જાઓમાં રત રહેતી નથી; તેથી જ હું વિશેષ શોભું છું.^{૨૬} હું આ જગતની પ્રભુ છું અને સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ આદિ દેહથી બુદ્ધિ સુદ્ધ ચેતન્યરૂપ છું એમ સમજી આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહું છું, તેથી જ શોભાવાળી છું.^{૨૭} આ દેહાદિક અને ભોગવવાની વસ્તુઓ વગેરે અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી હું જ છું અને આરોપિત દૃષ્ટિથી એ કશુંયે હું નથી. અધિષ્ઠાનરૂપે હું સત્ય છું અને અધ્યસ્તરૂપે અસત્ય છું. અધિષ્ઠાનરૂપે હું જ સર્વરૂપ છું અને અધ્યસ્તરૂપે હું કંઈ પણ નથી. આવા જ્ઞાનને લીધે હું શોભાવાળી છું.^{૨૮} હું સુખની કે દુઃખની પ્રાર્થના કરતી નથી અને દેવયોગથી આવી પડતી હાનિથી ડરતી નથી. બીજી કોઈ સ્થિતિથી ઇચ્છા નહિ રાખતાં જ સ્થિતિ આનાયાસે આવી મળે તેમાં જ હું સંતોષ માનું છું, તેથી જ શોભાશુક્ત છું.^{૨૯} થોડાક રાગદ્વેષવાળી બુદ્ધિરૂપ અને શાસ્ત્રદષ્ટિરૂપ સર્ગીઓ સાથે હું રચું છું, તેથી જ શોભાવાળી છું.^{૩૦} હે નાથ! નેત્રોનાં તેજથી, બીજી ઇન્દ્રિયોથી અને ચિત્તથી જે કંઈ દેખાય છે તે કંઈ જ નથી, માત્ર મિથ્યા આભાસ જ છે. યજ્ઞ આદિ ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી અગોચર એવી જે કંઈ નિર્વિશેષ વસ્તુ (બ્રહ્મ) છે, તેને હું સારી રીતે અંદર અને બહાર ભરપૂર દેખું છું અને તેથી જ મારો ઉદય થયેલો છે.^{૩૧}

પડ્યામિ યજ્ઞયનરક્ષિમિર્નિર્દ્રિયૈર્વા ચિત્તેન
ચેહ દિ તદંગ ન કિંચિદેવ । પડ્યામિ તદિરહિતં

તુ ન કિંચિદંતઃ પડ્યામિ સમ્યગિતિ નાથ ચિરો-
દયાસ્મિ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
મકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચૂડાલાત્મલાભ'
એ નામનો સર્ગ ૭૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૦ મો

ભૂતપંચકવિલાસ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवमात्मनि विभर्ता वदन्ती तं वराननाम् ।
अबुद्ध्या तद्गिरामर्थं विहस्योवाच भूपतिः ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યો:-ઉપરનાં કારણો ખતાવી
આ પ્રમાણે આત્મામાં આનંદ લેતી તે બ્રેષ્ટ
રાણીની વાણીનો અર્થ સમજ્યા વિના રાખએ
હસીને આ પ્રમાણે કહ્યું.

शिषिष्वजराज भोह्यो:-हे मुंदरी !
तारं भोर्लवुं संपद्य वगरतुं छे. तुं ह्यज कंयी
बुद्धिनी छे. हे राजपुत्री ! तुं राजवेभेदोभां
आनंद पामती होय तो राजलीलाओ वडे रची-
ने आनंद पास.^{१,२} आ जे कंई प्रत्यक्ष देखाय
छे, तेने तल्ल हँने निराकार पदमां आराम लेवे।
संभवे नहि; कारणु हे ते तो ખાલી શૂન્ય જ છે.^૩
'ભોગો નહિ ભોગવાયા છતાં પણ હું સંતુષ્ટ જ
રહું છું' એમ સમજીને કોઈ કપાંની પેઠે આસન,
શયન આદિને જ તલ્લ દે, તે શી રીતે શોભે ?
પોતે ભોગ ભોગવવા તથા મિત્ર આદિને ભોગ-
વાવવા એ વગેરે મૂંઝી હંને દ્રવ્ય આદિ તેનાં
સાધનોને પણ છોડી દઈ, પોતે એકલો જ (પિશા-
ચની પેઠે) શૂન્ય આકાશમાં (ચિદાકાશમાં) જ
રમે તે શી રીતે શોભે ?^૪ ખાવું, પીવું, પહેરવું,
સૂવું વગેરે સર્વ તલ્લ હંને કેમ જાણે માત્ર કોઈ-

x આ એ'શીમા સર્જના રાજ ચૂડાનાના વાગ્યોનો
અર્થ નહિ સમજવાથી તેનું અસંબંધપણ ખતાવશે તે
વાત અને આકાશગમનાદિક સિદ્ધિઓનું બીજ, એ
કહેવામાં આવશે.

શી જ હોય તેમ ક્રવળ ધૈર્યના ખળથી જ ટાંકું, જીનું, ભૂખ, તરસ આદિને સહન કરીને પોતાના આત્મા વડે જ એકલો સ્વરૂપમાં જ મગ્ન રહે છે, તે શી રીતે શોભે ?^{૧૭} 'હું' દેહ નથી પણ તેનાથી અનેરો ચૈતન્યરૂપ છું, આરોપિત દદિથી હું કાંઈ પણ નથી અને અધિષ્ઠાનદદિથી હું જ સર્વ-રૂપ છું' એવું જ અર્થ વિનાતું બોલ્યા કરે, તે શી રીતે શોભે ?^{૧૮} 'મારી દદિમાં જ કાંઈ મન-ઇન્દ્રિયોથી દેખાય છે, તે ખરૂં જોતાં કાંઈ જ નથી; પણ જ મનવાણી વગેરેથી અગોચર છે, તે સત્ય અધિષ્ઠાન ચૈતન્યને હું અનુભવું છું' એવો તું જે મિથ્યા બકવાદ કરે છે, તે શી રીતે શોભે ?^{૧૯} માટે હે સુંદરી ! હે વિલાસિની ! તું હજી બાળ, મૂઠ અને ચંચળ છે, તેથી અનેક ખતનાં (નર્મ) ભાષણોના વિલાસથી હું ક્રોડા કરું છું અને તું પણ ક્રોડા કર.^{૨૦} એ પ્રમાણે શિખિર્વજરાજ પોતાની પ્રિયાની હાસ્યપૂર્વક મરકરી કરીને મધ્યાહન સમયના રનાન માટે જોભો થયો અને અંતઃપુર-માંથી બહાર નીકળ્યો. 'અહો ! દુઃખની વાત છે કે, રાજાને આત્મજ્ઞાન થયું ન હોવાથી મારાં વચ-નોનો અર્થ સમજ્યા નહિ' એમ મનમાં આવવાથી ખેડ પામીને ચૂડાલા પોતાના કાર્યમાં પાછી લાગી ગઈ.^{૨૦, ૨૧} હે રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે જુદા જુદા મત ધરાવતાં એ બન્ને સ્ત્રી-પુરુષોનો અનેક પ્રકારની રાજલીલાઓથી ઘણો સમય ચાલ્યો ગયો.^{૨૨} સદા રૂપ રહેનારી અને નિષ્કામ થઈ ગયેલી એ ચૂડાલાને, કાંઈ એક દિવસે દેવોની જેમ આકાશગમન કરવાની ઇચ્છા થઈ.^{૨૩} આકાશગમન નામની એ સિદ્ધિ મેળવવા માટે એ રાજપુત્રી સર્વ ભોગોનો ત્યાગ કરીને નિર્જન દેશમાં આવી.^{૨૪} એકાંતમાં એકલાં જ પદ્માસન આદિ આસનથી ચરીરને દૃઢ રાખીને જની ગતિ જોયે છે, એવા પ્રાણાયામનો લાંબા કાળ સુધી તેણે અભ્યાસ કર્યો.

રામ બોલ્યા:-જે કાંઈ આ જડ અને ચૈતન

જગત છે, તે ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે; તો આ આકાશગમન આદિ સિદ્ધિઓ શી રીતે અને કઈ ક્રિયા વડે મળે ? એ વિષે આપનો અનુભવ કહો. હે મહારાજ ! માત્ર એક ચતુર્થી જ સાધ્ય થાય એવી કઈ ક્રિયાના ગાઠ અભ્યાસતું આકાશ-ગમનાદિક ફળ છે ?^{૨૫-૨૭} હે સમર્થ મહારાજ ! આત્મજ્ઞાની પુરુષ લીલાથી અને અજ્ઞાની પુરુષ સિદ્ધિઓના લોભથી પણ શી રીતે સિદ્ધિઓ મેળવી શકે છે ? તે આપ કહો.^{૨૫-૨૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! આ જગતમાં દરેક સાધ્ય (મળી આવનાર) વસ્તુ ઉપાદેય, હેય અને ઉપેક્ષ્ય એ રીતે ત્રણ પ્રકારની જોવામાં આવે છે.^{૨૮, ૨૯} જ કાંઈ પોતાને અનુ-ફળ હોય, તે ઉપાદેય ગણવાથી માણસ ચતન વડે મેળવે છે, પોતાને પ્રતિફળ હોય તે હેય ગણવાથી છોડી છે અને જ અનુફળ પણ ન હોય અને પ્રતિફળ પણ ન હોય તે ઉપેક્ષ્ય ગણાય છે. જે સારી બુદ્ધિવાળા રામચંદ્રજી ! જતાથી સુખ ઉત્પન્ન થાય તે ઉપાદેય, જ સુખતું વિરોધી હોય તે હેય અને વચલી જાટિનું એટલે સુખતું સાધન પણ નહિ અને સુખતું વિરોધી-પણ નહિ, એવું જ હોય તે ઉપેક્ષ્ય, એમ વિદ્વાનોએ તેની વ્યવસ્થા માનેલી છે.^{૨૦, ૨૧} વિવેકી, જ્ઞાનવાન અને બુદ્ધિમાન તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દદિમાં, આ સર્વ જગત આત્મમય હોવાથી ઉપરના ત્રણમાંનો એકકેય પક્ષ સંભવતો નથી;^{૨૨} પરંતુ કાંઈ વખત ફક્ત લીલાથી આત્મજ્ઞ પુરુષ જગતને ઉપેક્ષ્ય તરીકે ગણીને તે તરફ જુએ છે અને કાંઈક સમયે તે રજ્જુમાં સર્પની પેઠે અધ્યસ્ત (આંતિથી જોડેલું) હોવાથી તે તરફ દદિ પણ રાખતા નથી. આ જગત બોધવાન પુરુષની દદિમાં ઉપેક્ષ્ય, મૂઠ પુરુષની

× કોઈ પણ જાતનો લાભ લેવો દરેકને ગમે, માટે તે ઉપાદેય (મદલ્ય કરવું); હાનિ લેવો કોઈનેય ન ગમે માટે તે હેય (છોડી દેવું); અને જેમાં લાભ પણ ન હોય અને હાનિ પણ ન હોય તે ઉપેક્ષ્ય (ખેતરસી લેવો) કહેવાય છે.

દષ્ટિમાં ઉપાદેય અને તીવ્ર વૈરાગ્યવાન પુરુષની દષ્ટિમાં હેય ગણાય છે. હવે સિદ્ધિઓ શી રીતે મળે છે, તેનો હું કમ કરું છું, તે સાંભળો. ^{૨૩,૨૪}

દેય, કાળ, દ્રવ્ય અને ક્રિયા, એ સાધનોથી સર્વ સિદ્ધિઓ મેળવી શકાય છે. વસંતઋતુ જમ ભૂતળને લીધુછમ બનાવી દે છે, તેમ એ સર્વ સિદ્ધિઓ માણસના મનને ઉત્સાહવાળું બનાવે છે. ^{૨૫} હે સુરીસ રામચંદ્રજી ! સિદ્ધિ આદિક મેળવવાનાં દેય-કાળ આદિ ચાર સાધનોમાં પણ ક્રિયા એ સુખ્ય સાધન છે; કેમકે સધળા ક્રમે ક્રિયાને આધારે જ હોય છે. ^{૨૬} આકાશગમનાદિક સિદ્ધિઓને માટે સિક્કચુટિકો, સિદ્ધાંજન, સિદ્ધખડ્ગ, સિદ્ધપાદુકા ઇત્યાદિક્રિયાનો કમ તંત્રચૈામાં બતાવ્યો છે, પરંતુ તેનું અહીં વર્ણન કરવું, તે અજ્ઞાની શ્રોતાઓનોના મનને લોભમાં નાખી તેમાં જ પ્રવૃત્તિ કરાવી દે એવા હેતુથી દોષરૂપ છે; અને એ વિષયનો વિસ્તાર તમને પણ આ ચાલતા પ્રસંગમાં વિનંતરૂપ છે, તેથી અહીં કહેવાને યોગ્ય નથી. વળી એ સિદ્ધિઓ માટે મણિ, મંત્ર, તપ, ઔષધ ઇત્યાદિક્રિયાના કમ પણ અનેક જોવામાં આવે છે; પરંતુ તેનો પણ વિસ્તાર કરવો એ ચાલતા પ્રસંગમાં વિનંતરૂપ છે. હે કૃતાર્થ રામચંદ્રજી ! શેલ અને મેરુ પર્વત આદિ સિદ્ધ દેશોમાં નિવાસ કરવાથી પણ સિદ્ધિ મળે છે; પણ એ સધળો વિસ્તાર ચાલતા પ્રસંગમાં વિનંતરૂપ જ છે. ^{૨૭-૨૮}

માટે શિષ્યેશ્વરરાજની કયાના ચાલતા પ્રસંગમાં આવેલ સિદ્ધિ આપનાર પ્રાણાદિ પવન (પ્રાણાયામ)ના અભ્યાસની ક્રિયા હું કરું છું, તે સાંભળો. સાધ્ય સંબંધી અને સાધન સંબંધી સર્વ માનસિક વાસનાઓને તજી દઈને સિદ્ધાસનાદિક આસન વગેરે યોગશાસમાં કહેલા નિયમોથી, શુદ્ધિ દ્વારને સંકુચિત કરીને ભોજન, આસન આદિની શુદ્ધિ વડે, શુભ શાસ્ત્રોના ભાવનો ખૂબ જ વિચાર કરી, સદાચારથી, સત્સંગ-

થી, સર્વનો ત્યાગ કરવાથી, સુખાસનથી, પ્રાણાયામથી, દઢ અભ્યાસથી, ડોપ, લોભ, ઇત્યાદિ તજી દેવાથી, ભોગોનો ત્યાગ કરવાથી, પૂરક, કુંભક અને રેચક પ્રાણાયામનો અત્યંત અભ્યાસ કરનાથી, યોગીના પ્રાણાદિક સર્વ વાયુઓ તેના તાળામાં આવી બધ છે અને હે સદાચારી રામચંદ્રજી ! રાજને જમ સર્વ નોકરો અધીન રહે છે, તેમ એ યોગી પુરુષને સર્વ પ્રાણાદિક પવનો સ્વાધીન થઈ બધ છે. હે રામચંદ્રજી ! રામ્યથી તે મોક્ષ સુધીની સર્વ સિદ્ધિઓ, દેહમાં રહેલા પ્રાણ વાયુને અધીન છે; તેથી સર્વ યોગ્ય અધિકારીથી મેળવી શકાય છે. ^{૨૦-૨૫} એ પ્રાણની ગતિ નાડીઓ દ્વારા થાય છે. સર્વ નાડીઓનું મૂળ સુષુમ્ના નાડી છે. તેમાંથી શાખાઓની જેમ સો નાડીઓ નીકળે છે અને સર્વ મનસ્થાનોમાં રહેલી છે. તે નાડી જળમાં પડતા ભમરાની જેવી જેના અડધા ભાગ જવી ગોળ છે, તેને આંતરડાં વીંટીને રહ્યાં છે, માટે તે આંત્ર નાડી ગણાય છે. ^{૩૧,૩૭} એ નાડી દેવ, અસુર, મનુષ્ય, મૃગ, મગરમચ્છ તથા પક્ષી આદિમાં અને કીટથી માંડી બ્રહ્માપર્યંત સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલ છે. ^{૩૮} ટાલથી પીકાઈ, ગૂંચળું વળી સૂતેલા સપના દેહની પેઠે ગૂંચળું વળી રહેલી, ઘોળી, પ્રંથ્યકાળના અસિથી જેનો વચલો ભાગ ગળી ગયો હોય, તેવા ઝરતા ચંદ્રના જેવી ગોળ આકારવાળી, મૂલાધારથી માંડી ભૂકુટીના મધ્ય ભાગ સુધી તમામ છિદ્રોમાં પશેવાયેલી એવી એ નાડી, અંદર મનોવૃત્તિ વડે અને બહાર પ્રાણાદિક વડે ચંચળ રહે છે. ^{૪૦,૪૦} એ નાડીના કળના ગર્ભ જેવા કોમળ અંદરના ભાગમાં વીણાના વેગના જેવી અરકુટ ગતિવાળી જે પરમ ચૈતન્યશક્તિ સ્ફુરે છે, એ કડાના જેવા ગોળ આકારવાળી ચૈતન્યશક્તિ કુડેલી એવા નામથી જાણાયા છે. ^{૪૧} સર્વ પ્રાણીમાત્રની એ પરંમ શક્તિ છે અને પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિ

સર્વ શક્તિઓને સત્તા પ્રેરણા, પ્રવૃત્તિ વગેરેથી એ જ વેગ આપે છે.^{૪૨} જાહેડાયેલી સાપણુ જમ ફેણુ જાચી રાખે, તેમ આ કુંડલી સાસિચ્છવાસની ક્રિયા ચાલુ રહેવાથી જાચી ડોક રાખી રહે છે.^{૪૩} આરે પ્રાણવાયુ દૃઢ્યમાં કુંડલિનીના સ્થાનમાં પહોંચે છે, ત્યારે જ અપંચીકૃત ભૂત અને તન્માત્રાઓનું બનેલું છે, તેમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલું જીવચૈતન્ય સ્થિતિ, સંકલ્પ, નિશ્ચય, અભિમાન, રાગ આદિ અનેક વૃત્તિઓરૂપે ઉદય પામે છે.^{૪૪} (જમ ભમરી કમળના વનમાં ભટક્યા કરે તેમ આ કુંડલી રૂપાદિ વિષયોના મધુર સ્પર્શ થવાથી દેહમાં સ્ફુર્ચા કરે છે) અને તે રીતે તેને વિષયોની પ્રાપ્તિ તેમજ તેનું રૂપ મળ્યા કરે છે. કુંડલિની એવી રીતે વેગથી સ્ફુરે છે કે, પ્રથમ ચક્ષુ આદિ યદુ ઇન્દ્રિયો સાથે રૂપાદિક વિષયનો સંબંધ થાય છે અને પછી દેહયંત્રને ચલાવનાર પ્રમાતા, વૃત્તિદ્વારા બહાર નીકળી, વિષય સાથે મળે છે, કે જ્યાં આવરણનો ભંગ થાય છે અને તેથી ઘટાદિ જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.^{૪૫, ૪૬} દૃઢ્યકાશ સાથે સંબંધ રાખનાર સર્વ નાડીઓ એ કુંડલિની સાથે જ બંધાયેલી છે અને (જમ નદીઓ છેવટે મહાસમુદ્રમાં મળી જાય છે) તેમ એ સર્વ નાડીઓ છેવટે કુંડલિનીમાં મળી જાય છે. પ્રાણરૂપે નિરંતર જાયે જવાથી અને અપાનરૂપે નિત્ય નીચે જવાથી સર્વના સાધારણ કારણરૂપ એ કુંડલિની જ પ્રાણશક્તિ, ઇન્દ્રિયશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનું બીજરૂપ છે.^{૪૭, ૪૮}

રામ બોલ્યા:—કલ્પથી માંડીને સૃષ્ટિપર્યંત સર્વ મર્યાદા (માપ) રહિત જ્ઞાનસ્વરૂપ ચૈતન્ય છે, તે પછી કુંડલિની કાશની જુદી રચનાની શી જરૂર છે? ^{૪૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે નિષ્પાપ રામચંદ્ર! સર્વત્ર સર્વકાળ બધું જ્ઞાન વડે ચૈતન્ય માત્ર જ છે; પરંતુ સ્થૂલદેહ અને સૂક્ષ્મદેહને આકાર

પરિણામ પામેલ પંચતન્માત્રાને લીધે જ તે ચૈતન્ય કોઈક સમયે પ્રગટ થાય છે.^{૫૦} જમ સૂર્યનો તાપ બધે ફેલાય છે, પણ લીંત વગેરે પદાર્થોરૂપ ઉપાધિમાં તે વિશેષ દેખાય છે, તેમ ચૈતન્યસત્તા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છતાં પણ સ્થૂલદેહરૂપ અને સૂક્ષ્મદેહરૂપ ઉપાધિમાં જ વિશેષ દેખાય છે.^{૫૧} એ સર્વવ્યાપી ચૈતન્ય કોઈ માટી, પથ્થર આદિ વસ્તુઓમાં અવિદ્યાની ગાઢ જડતાથી ઢંકાઈ જાય છે એટલે તે દેખાતું નથી, કોઈ દેવ મનુષ્ય આદિમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે અને કોઈ વૃક્ષાદિકમાં આછું જણાતું હોવા છતાં બહાર નથી દેખાતું; પરંતુ સત્તારૂપથી તે બધે ફેલાયેલું જ છે.^{૫૨} હે નિર્મળ રામચંદ્ર! મનુષ્યદેહમાં તથા પશુ-સ્થાવરાદિક દેહમાં-જ રીતે એ ચૈતન્ય પ્રગટ થાય છે, તે હું ફરીથી તમને કમથી કહું છું.^{૫૩} આ સઘળું જડ અને ચૈતન્ય જગત ચૈતન્ય માત્રની સત્તાથી સત્તા ધરાવે છે, તે સર્વ ધર્મેથી શૂન્ય, આકાશના જવું અસંગ, સર્વવ્યાપક, પરમ સૂક્ષ્મ અને પરશ્વરૂપ જ છે.^{૫૪} ચૈતન્યમાત્ર, સત્તારૂપ, નિર્વિકાર અને નિર્દોષ એ અધિષ્ઠાત ચૈતન્ય જ, કોઈ ઠેકાણે આકાશાદિ ભૂત સૂક્ષ્માના અધ્યાસ વડે પંચતન્માત્રારૂપ બને છે અને એ જ પંચતન્માત્રાથી પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એમ પાંચ પ્રકારે કલ્પાયેલાં લિંગશરીરમાં યોગાત્મક પ્રતિબિંબ પડે છે; અને (જમ એક દીવામાંથી સો દીવા થઈ શકે છે, તેમ માયાથી અધ્યાસ વડે જન્માદિ વિકાર દ્વેતમાવને પામીને, તે અનેક જીવરૂપ બની જાય છે) પણ વસ્તુતઃ તમારા ચૈતન્યસ્વરૂપનો જ એ સઘળો વિવર્ત છે.^{૫૫, ૫૬} કેટલાંક પંચેદા (પ્રાણાદિ પંચેકથી બનેલાં લિંગશરીરો), સત્તામાત્રથી જ સ્ફુરેલા દેવ; મનુષ્ય આદિ આકારની વાસનાને અનુસરનારા સંકલ્પ વડે દેવમનુષ્યાદિક દેહભાવને, કેટલાંક પક્ષી આદિ દેહભાવને, કેટલાંક ધાતુઓ આદિ જડ દેહભાવને, કેટલાંક દેશાદિ-

ભાવને અને દેહલાંક દ્રવ્યાદિભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૭, ૫૮ હે રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે પંચકની સ્ફૂર્તિથી જ આ જગતની પ્રતીતિ થાય છે, એમ નિશ્ચય છે; અને એ સર્વ ઠેકાણે ચૈતન્ય-સત્તા જ વ્યાપી રહેલી છે. ૫૯ મનુષ્ય દેહાદિક્ષમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબને લેવાની શક્તિ, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ પંચક વડે બનેલાં લિંગચરીરમાં હોવાથી તેને ચેતનસંજ્ઞા કહે છે. કોઈ પક્ષી આદિ ચરીરમાં લિંગદેહનું અને સ્થૂલદેહનું સમાનપણું હોવાથી તે જડ-ચેતન કહેવાય છે; અને ધતૂરો આદિ જડમાં લિંગચરીર હંકાયેલું રહેવાથી તેમાં ચેતન લાગતું નથી; માટે તે જડ સંજ્ઞાથી ઝાળખાય છે. ૬૦ જમ સમુદ્ર-કોઈ સ્થળે સ્થળના જેવો સ્થિર અને કોઈ ઠેકાણે લહેરોથી ચંચળ જેવો દેખાય છે, તેમ ચૈતન્યસત્તા લિંગદેહમાં કોઈ ઠેકાણે જડરૂપે અને કોઈ ઠેકાણે ચેતનરૂપે પ્રતીત થાય છે. ૬૧ જમ સમુદ્રનું ધ્યાય સ્થિર રહેવાથી અને ક્યાંય ચંચળ રહેવાથી સમુદ્રમણ્ડળનું રહે છે કે નથી જ જતું. તેમ એ ચૈતન્યમાં સુર, નર, પક્ષી આદિ અનેક વિકલ્પો રહ્યા છતાં પણ એ નિવેંપ ચૈતન્ય સદાસર્વદા નાશરહિત જ છે. ૬૨ જડ, ચેતન આદિ વિભાગ તો આત્મામાં પ્રાણાદિ પંચકથી થયેલ લિંગદેહ વડે જ કલ્પાયેલ છે. હે નિર્દોષ રામચંદ્રજી ! દેહાદિ આકારરૂપે પરિણામ પામેલું લિંગચરીર, મનુષ્યાદિ દેહમાં સ્ફૂર્તિચૈતન્ય વડે ચેતન સંજ્ઞાવાળું છે. પથ્થર આદિમાં ચેતનસત્તા પ્રતીત નહિ થવાથી તે જડ કહેવાય છે અને જડ ચરીરમાં, અંદર ચેતન હોવા છતાં બહારના પવનાદિ વડે હલન-ચલન થાય છે. આ સધળા વિકલ્પો-સ્વભાવથી જ એવામાં આવે છે. હે રામચંદ્રજી ! જડચેતનાદિક સધળો વાણીનો વ્યવહાર જ છે અને તે પરસ્પર ઊલટા ગુણોવાળું છે. બાકી તેમાં રહેલી નિવેંપ ચેતનસત્તા એક જ હોવાથી તે સ્વરૂપમાં ઊલટા

દેખાતા ગુણો રહી શકે જ નહિ, તેમ ટાક-તડકા આદિ અને હિમ-અગ્નિ આદિ વાણીનો વ્યવહાર એ કે ઊલટા ધર્મવાળો છે, તો પણ તેમાં રહેલી વ્યાપક ચેતન સત્તામાં ઊલટા દેખાતા ગુણો રહી શકતા નથી. ૬૩, ૬૪ પોતાની વાસનાને લીધે જ પરસ્પર ઊલટા ગુણોનો વ્યવહાર થાય છે, અને તેથી જ ખરડું ઠડા છે, દેવ-તા-ગરમ છે, આદિ ઊલટા ગુણોનો અતુલ્ય થાય છે. ૬૫ વિવેકી પુરુષ જાણે છે કે, આ વાસનાઓ જ ઊલટા પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પો કરે છે અને તે વિરુદ્ધ ગુણોમાં મન દોરવાઈ બંધ છે. માટે વાસનાઓ જ જડ-ચેતન, ટાક-તડકા આદિ વ્યવહારમાં કારણભૂત છે. સુતેલી અશુભ વાસનાવાળું લિંગચરીર પશુ, વૃક્ષ આદિ જડભાવો થવામાં કારણ છે અને જાગેલી શુભ વાસનાવાળું લિંગચરીર, દેવ આદિ ચૈતન્યનું કારણ છે; જ્યોત્ત્વ એમ નિશ્ચય થાય છે કે, સર્વ ધર્મોના વિરુદ્ધપણામાં વાસના જ એક હેતુરૂપ છે. ૬૬, ૬૭ વળી જ ઠેકાણે હેતુપણું માનવાથી કોઈ ક્ષણ દેખાતું હોય ત્યાં તેની કલ્પના થતે છે. એટલે વાસનાને હેતુ માનીને તેનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. પણ જો વાસનાને ખલે પ્રાણિનો પોતાનો સ્વભાવ ઊલટા ગુણો દેખાવામાં કારણ છે એમ માનવામાં આવે તો, તે આકારમાં હાય પછાડવા જવું ક્ષણ વિનાનું કાર્ય ગણાય. વાસનાનો નાશ થવાથી પરમાત્માનો લાભ થાય છે અને તેથી ડાહ્યા પુરુષની દૃષ્ટિમાં મેરુ આદિ સુવર્ણરાશિઓ પણ તણખલા જેવા તુચ્છ ભાસે છે અને વિવેકવાન દેવ નર આદિના જડચેતન દેહો પણ ધીકા જેવા ખૂબ હલકા જણાય છે. જડ પદાર્થોની વાસના સુતેલી હોય છે અને તે સંસ્કારરૂપે રહેલી હોવાથી ભવિષ્યમાં જાગવાની કોઈક યોગ્યતા ધરાવે છે; જ્યારે દેવ આદિ ચેતન પદાર્થોની વાસના અત્યારે જ જાગેલી હોય છે. ૬૮-૭૦ પશુ-પક્ષિ આદિ કટલાંક ડોળાયેલી વાસનાવાળાં

હાય છે; જેમણે સર્વ વાસના છોડી લીધેલ હોય, તેઓ જ માત્ર વાસનારહિત ગણાય છે, કે જેઓ મોક્ષ જેવા પરમ પુરુષાર્થને મેળવે છે.^{૭૧} વાસનાની વિચિત્રતાથી જ હાથ-પગ આદિ અવયવોવાળા, દેવ-મનુષ્ય આદિરૂપે પરિણામ પામેલા એ અનેક લિંગદેહોએ વ્યવહાર નભાવવા માટે, પોતપોતાના અવયવાદિક સંદેહોમાં મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, ચક્ષુ, શ્રાણુ, ઇત્યાદિ અનુકૂળ પડતી અનેક સંતાઓ કહી લીધેલી છે.^{૭૨} બીજા પક્ષી વગેરે અને જડ વગેરે પદાર્થોના પણ પોતપોતાની વાસનાને અનુસરનારા વ્યવહારને ચોખ્ખા એવા અનેક અવયવાદિક સંદેહો કહીએલા છે. હે મુશીલ રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે વાસનાની વિચિત્રતાથી, વિચિત્ર દેખાતા અનંત લિંગદેહો આદિમાં, અંતમાં અને મધ્યમાં આરોપ થવાથી જડ તથા વિકારવાળાં અને અધિષ્ઠાનરૂપે નિર્વિકાર તથા ચૈતન્યરૂપ એવાં અનેક રૂપોથી સ્કૃપ્ત કરે છે.^{૭૩} હે પૃથ્વીપતિ રામચંદ્રજી! તેમની સમષ્ટિમાં અહંભાવને પ્રાપ્ત થયેલ, ઘેઘે એક (બ્રહ્મા) નો એક જ સંકલ્પપરમાણુ આ સૃષ્ટિઓરૂપ આકાશવૃક્ષોત્તું બીજ છે, કે જેની અંદર અનેક લિંગદેહો ભર્યા કરે છે. અહો! એ કેવી માયા છે!^{૭૪} ઇન્દ્રિયો, એ સંસારરૂપ વૃક્ષનાં પુષ્પો, સુગંધી, શુદ્ધ આદિ વિષયો; ઇન્દ્રિયો ભરણ; ક્ષેત્રિયોની ક્રિયાઓ માંગરો; સ્વર્ગ વગેરે લોકો યાજ્ઞાઓ; મેરુ આદિ પર્વતો મૂળ; કાળા મેયો પાંદડાં; દય દિયાઓ લતાઓ તેમજ જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળનાં જરાયુગ, અડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્દિગ્ધજ આદિ ચરીશ, તેનાં અનંત ફળ છે.^{૭૫-૭૮} પંચતન્માત્રારૂપ બીજથી પ્રગટ થયેલ અને શ્રાણુ, મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને ક્ષેત્રિય, એ પંચકવચે અનુભવમાં આવનાં સંસારવૃક્ષો, અવિને કને લીધે પોતાના આત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને (જ્ઞાન થયેલી) કાળે કરીને પોતાની મેળે

પાછાં તેમાં જ લીન થઈ જાય છે.^{૭૯} અજ્ઞાનને લીધે તે પોતાની મેળે જ નાનાપણાને પ્રાપ્ત થઈને ઘણા કાળ સુધી સ્કૃપ્ત કરે છે અને એ વિવેકદષ્ટિથી જોવામાં આવે તો સમુદ્રમાં તરંગોની જેમ આત્મામાં જ અધું લીન થઈ જાય છે.^{૮૦} અજ્ઞાનથી બાહ્યાકારદષ્ટિ વડે જોતાં તે ક્ષણેજ જોવામાં આવે છે; પરંતુ વિવેકદષ્ટિથી વિચારીને જોતાં જેમ સમુદ્રમાંથી ચતા તરંગો સમુદ્રમાં જ પાછા સમાઈ જાય છે, તેમ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં અવિચારી દેખાતો સવયો પ્રપંચ પાછો એ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં જ સમાઈ જાય છે.^{૮૧} હે રામચંદ્રજી! જે જીવો વાસનાનો નાશ થયા સુધી વિવેકદષ્ટિમાં જ રહ્યા કરે છે, તેઓ પાછા જન્મભરણ, દેહધારણ આદિ રિયતિને ફરીવાર ભોગવતા જ નથી અને બીજાઓ આ સંસારચક્રમાં વારંવાર ભર્યા કરે છે.^{૮૨}

યે વિવેકશમ્ભાલયં ગતા રામ પંચકવિલાસરાશયઃ ।
તેન ભૂયઃ્મહ યાંતિ સંસ્થિતિ પ્રવ્રમંતિ જગતીતરે મુદ્ધુઃ ॥ ૮૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો ' પંચકવિલાસ ' એ નામનો સર્ગ ૮૦ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ ઉર્સર્ગ ૮૧ મો ~ ~ ~

આધિ-આધિની ઉત્પત્તિ તથા તેની શાંતિના ઉપાય ઇત્યાદિ

॥ ચરિષ્ઠ યવાચ ॥

एतत्पंचकवीजं तु कुंडलिन्यां वदन्तरे ।

प्राणमारुतरूपेण तस्यां स्फुरति सर्वदा ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આ સ્પૃહદેહની અંદર મૂલાધારમાં રહેલ કુંડલિની વિષે, લિંગચરીરના

* આ જોશથીમા સર્ગમાં કુંડલિનીના પ્રવ્રમણ રોગોની ઉત્પત્તિ થવાના તથા શાંતિ થવાના કોષ અને તિલ્લિઓ તથા સિદ્ધાન્ત આદિના ઉપાયો એ ૬૩૨ કહેવામાં આવેલો.

ઉપાદાનરૂપ બ્રૂતસૂક્ષ્મ પ્રથમ પ્રાણપવનરૂપે નિર-
તર સ્ફુર્તિ કરે છે. ^૧ અંદર પ્રાણરૂપે સ્ફુર્તેલી કુંડ-
લિની શક્તિ, સ્પંદ, સ્પર્શ, સવિત્, કલા એવાં
નામો વડે અનેક રીતે કહેવામાં આવે છે. કલ્પના
કરવાને લીધે તે કલા કહેવાય છે, ચેતનપણાથી
ચિત્ત કહેવાય છે, ^૨ જીવનપણાને લીધે જીવ કહે-
વાય છે, મનન કરવાથી તે મનરૂપે કહી શકાય છે,
સંકલ્પ કરવાથી તે સંકલ્પરૂપે કહેવામાં આવે છે,
નિશ્ચય કરવાથી તે બુદ્ધિ નામથી જાળખાય છે
અને અહંભાવ થવાથી તે અહંકાર કહેવાય છે.
એ સુવેત્તમ કુંડલિની નામની જીવશક્તિ સર્વદા
દેહમાં રહે છે અને પુર્યંદક એવા નામથી પણ
તે જાળખાય છે. ^૩ એ કુંડલિની નિરંતર અપાન-
વાયુરૂપે નીચે રહે છે, સમાનવાયુરૂપે નાભિ-
માં રહે છે અને ઉદાનવાયુરૂપે ઉપરના કંઠાદિ
પ્રદેશમાં રહે છે. ^૪ નીચે અપાનવાયુરૂપે અને
ઉપર ઉદાનવાયુરૂપે રહેવાથી, વચમાં એ બન્નેનું
પોતાને ખેંચાણ થયા છતાં પણ પોતે નિરંતર
નિશ્ચળ, બળવાન અને સ્વસ્થ જ રહે છે. ^૫ એ એ
જીવસવિત્ સમાનવાયુ વડે ચતુર્થી ન ધારણ
કરી શકાય અને અપાનવાયુ વડે સર્વ ચતુર્થી
નીચેની તરફ ખેંચાય, તો તે નીચે બળ છે અને
અધોભાગ દ્વારા બળાત્કારથી બહાર નીકળી જતાં
પ્રાણસ મરણને શરણ થાય છે; ^૬ તેમજ એ યુક્તિ-
થી ન ધારણ થઈ શકતાં પૂરો ચત્ત કરી ઉદાન-
વાયુ વડે ખેંચાઈ ઉપર ચઢી બળ તો પણ તે બળા-
ત્કારથી બહાર નીકળી જતાં પુરુષ સ્ત્રીવશ થાય
છે. ^૭ જીર્ણ ભાગ તરફ તથા અધોભાગ તરફ
જવું-આવવું તજ દઈને, સર્વથા એ કુંડલિની
દેહને વિષે સમાનવૃત્તિ વડે જ રહે, તો અંદર
પવનનું રોકાણ થવાથી, પ્રાણાયામ વડે મનુષ્યનો
જે કાંઈ રોગ હોય, તે સર્વ નાશ પામે છે. ^૮ એક
સો નાડીઓ, શરીરમાં મુખ્ય ગણાય છે અને
બાકીની બીજી નાડીઓ સામાન્ય ગણાય છે.
સામાન્ય નાડીમાં કક્ષિત્તાદિ દોષ વધી જવાથી
ચો. રા. ૧૪

તેમાં અન્નરસ પહેંચાડનારી પ્રાણશક્તિનો
વ્યાપાર બંધ પડી બળ, તો સામાન્ય રોગ થાય
છે અને મુખ્ય નાડીઓમાં જે વ્યાપાર બંધ પડી
બળ તો મોટા રોગો થાય છે. ^{૧૦}

રામ બોલ્યા:-હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ શુરુમહા-
રાજ ! શરીરમાં આધિઓ અને વ્યાધિઓ શી
રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો નાશ ઠીક રીતે
થાય ? તે આપ મને બરાબર કહો. ^{૧૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આધિ અને વ્યાધિ એ
બન્ને દુઃખનું કારણ છે. દવાઓ કરવાથી તે
સમય પૂરતું સુખ મળે છે અને જ્ઞાન વડે આત્મ-
તિક નિવૃત્તિ થાય તો તે મોક્ષ કહેવાય છે. ^{૧૨}
આધિ અને વ્યાધિ એ બન્ને કાંઈ વખત એક-
બીજાના નિમિત્તરૂપ થઈ, શરીરમાં ક્રમે કરીને
થાય છે; કાંઈ વખત એક કાળે એવાં સાધનો
મળી આવવાથી શરીરમાં બન્ને સાથે પેદા થાય
છે અને કાંઈ વખત ક્રમવાર પણ થાય છે. દેહ
સંબંધી જે કાંઈ દુઃખ છે તે વ્યાધિ કહેવાય છે
અને વાસનામય માનસિક વ્યથાને આધિ એવા
નામથી કહેવામાં આવે છે. એ બન્નેનું મૂળ
તપાસતાં અજ્ઞાન જ બળાય છે અને તત્તજ્ઞાનથી
તેનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. ^{૧૩, ૧૪} અજ્ઞાનને
લીધે, પોતાની ઇન્દ્રિયોનો સંયમ નહિ થવાથી,
ચિત્તમાં સ્વસ્થતા રાખનારા સૂક્ષ્મભાવને છોડી
દઈ, રાતદિવસ રાગદ્વેષમાં રુધાઈ જઈ આ મનુષ્ય
અને આ ન મનુષ્ય એવી ચિંતાથી ગાંઠ મોહને
આપનારી આધિઓ, વર્ષાઋતુમાં ઝાકળની પેઠે
કવળ અજ્ઞાનથી જ આવી પડે છે. અત્યંત ઇચ્છા-
ઓ સ્ફુરવાથી તથા અજ્ઞાનથી, ચિત્ત ન જિતાવા-
ને લીધે, દુષ્ટ અન્ન જમવામાં આવવાથી, રમશાન
આદિ નહારોં સ્થળોમાં કરવાથી, સાયકાળ આદિ
કવળતે ભોજન, મૈથુન આદિ વ્યવહાર કરવાથી,
દુષ્ટ કર્મોનું ચિત્તમાં ચિંતન કરવાથી, દુર્જનોના
સંબંધપથી, વિપ, સપ, વ્યાઘ્ર આદિની રાકાંઓ
મનમાં આવવાથી, નાડીઓનો છિદ્રોમાં અન્નરસ

ન જવાને લીધે તે ક્ષીણ થઈ જઈને કિંવા ખમણો
રસ ચઢવાથી, બહુ પૂર્ણ થઈ જઈને કક્ષિત્તાદિ
દોષથી, પ્રાણ વ્યાકુળ થઈ જવાને લીધે શરીર
વિકલ થઈ જવાથી ઇત્યાદિ દોષોથી અનિયમિ-
તતા થાય એટલે વ્યાધિ શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય
છે, કે જેથી વર્ષાઋતુથી અને ગ્રીષ્મઋતુથી જન્મ
નદીનો આકાર બદલાઈ જાય, તેમ શરીરનો
આકાર બદલાઈ જાય છે. ^{૧૫-૨૦} પૂર્વજન્મની
દોષ કે આ જન્મની દોષ, શુભ દોષ કે અશુભ
દોષ, પરંતુ જે બુદ્ધિ બળવાળી દોષ તે તેવા
આધિ-વ્યાધિના ક્રમ તરફ મનુષ્યને લઈ જાય
છે. ^{૨૧} પંચભૂતથી બનેલા આ રૂપલેહમાં અને
સિંગદેહમાં એ રીતે આધિઓ અને વ્યાધિઓ
ઉત્પન્ન થાય છે. હે રધુકુળને શેભાવનાર રામ-
ચંદ્રજી! એ આધિઓ અને વ્યાધિઓ શી રીતે
નાશ પામે છે, તે વિષે હું કહું છું તે સાંભળો. ^{૨૨}
વ્યાધિ એ પ્રકારનો છે, એક સામાન્ય અને બીજો
દદતર. જૂષ્ણતરસ અને સ્રીપુત્રાદિની ઇચ્છા એ
વગેરેથી થયેલો વ્યાધિ સામાન્ય ગણાય છે અને
જન્મહિંસિકાર આપનાર (વાસનામય) વ્યાધિ
દદતર કહેવાય છે. ^{૨૩} અન્નપાન અને સ્રીપુત્રા-
દિક ઇચ્છિત વસ્તુ મળી જવાથી વ્યાવહારિક
સામાન્ય વ્યાધિ નાશ પામે છે. આધિઓનો
નાશ થઈ જવાથી મનથી થયેલા રોગો પેલું નાશ
પામે છે; ^{૨૪} પરંતુ હે રામચંદ્રજી! જેમ રજ્જુમાં
અજ્ઞાનથી થયેલી સપ્તની પ્રાંતિ રજ્જુનું ખજ-
જ્ઞાન થયા વિના મટતી જ નથી, તેમ આત્મ-
જ્ઞાન થયા વિના દદતર જન્મ-મરણાદિ આપ-
નારો વાસનામય વ્યાધિ મટતો જ નથી. ^{૨૫}
વર્ષાઋતુની નદી કિનારાનાં સર્વ વૃક્ષોને જેમ
ઉમેડી નાખે છે, તેમ જો દદતર જન્મ-મરણાદિ
વ્યાધિનો સ્પર્શ થાય, તો તે સર્વ આધિવ્યાધિ-
ઓને મૂળમંથી ઉમેડી નાખે છે. ^{૨૬} જે વ્યાધિઓ
આધિ વિના ઉત્પન્ન થાય છે, તે તો વેદકમાં
કહેલા ઔષધ અને મંત્ર આદિના શુભ ક્રમોથી

અથવા વૃક્ષપરંપરાના ઉપાયોથી દૂર થાય છે. ^{૨૭}
લોહાક આદિ તીર્થોમાં સ્નાનવિધિ, મંત્ર, ઔષધ
આદિ ઉપાયો અને લોકમાં ચાલતા વૃક્ષપરંપરા-
ના ઉપાયો તથા વૈદ્યશાસ્ત્રો એ બધું તમે સારી
રીતે બ્રહ્મો છો. એ વિષે તમને બીજું શું કહે-
વાનું છે? ક્યું નથી. ^{૨૮}

રામ બોલ્યા:-આધિથી વ્યાધિ શી રીતે
ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પાછી ઔષધાદિક દ્રવ્યથી
કે મંત્ર પુણ્યાદિક બીજી યુક્તિથી શી રીતે
નિવૃત્તિ પામે છે? તે કહો. ^{૨૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ચિત્ત-આધિ વડે પીડા-
યાથી શરીરમાં ક્ષોભ થાય છે. જૂલો પડેલો
મનુષ્ય, જેમ પાસે રહેલા માર્ગને પલ્લુ નથી
દેખતો અને તે ન દેખાયાથી અવળે માર્ગે ચાલ્યો
જાય છે; અને જેમ ચમ્પથી વીંધાયેલો હરણ
સીધા માર્ગને છોડી દઈ આડેઅવળે માર્ગે
નાસવા માંડે છે, તેમ શરીરમાં ક્ષોભ થવાથી
પ્રાણાદિ પવનો, પોતાના સમાનભાવને છોડી,
આડેઅવળે માર્ગે, ગમે તેમ ગતિ કરવા માંડે છે
અને નદીમાં હાથી પડવાથી, જેમ તેનું પાણી
બહ્યે છે, રાત્રની અભ્યવસ્થાથી વર્ણાશ્રમેના
ક્રમે જેમ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે, તેમ પ્રાણની
ગતિ આડીઅવળી થવાથી સપળી નાડીઓ
કક્ષિત્તાદિ દોષોથી પુરાઈ જવાને લીધે વિષ-
મતાને પામી જાય છે. ^{૩૦-૩૩} પ્રાણો વડે દેહ
ચોતરફ વિદ્યવળ થઈ જવાથી, નદીઓની પેઠે કેટ-
લીક નાડીઓ અન્નરસથી પૂરી ભરાઈ જાય છે
અને કેટલીક નાડીઓ તદ્દન ખાલી જ રહી જાય
છે. પ્રાણની ગતિ બદલાઈ જવાથી, કાં તો અન્નનો
રસ ભરાય જ થાય છે અથવા તો એ અન્ન નહિ
પચનાથી અછર્ણ થાય છે, કિંવા અન્નરસ
બહુ જ છર્ણ થઈ જાય છે, (સુકાઈ જાય છે)
અને તેથી શરીરમાં નિકાર થાય છે. ^{૩૪-૩૫} જેમ
નદીનો વેગ (પોતાનું વજલ પૂર્વસમુદ્ર તરફ
દોવાથી) લાકડાને પૂર્વદિશા તરફ લઈ જાય

છે, તેમ પ્રાણવાયુઓ આધેલા અન્નને રસરૂપ
અનાવી દઈ, અંદર પોતપોતાના સ્થાનમાં પહોં-
ચાડી દે છે; પરંતુ જે અન્ન પ્રાણવાયુના વિપ-
મપણથી શરીરના અંદરના ભાગમાં ક્યાંય
રુધાઈ રહે છે, તે સ્વાભાવિક રીતે કંક આદિ
ધાતુઓને બગાડી, વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે.^{૩૦}
ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આધિ (માનસિક પીડા)માંથી
વ્યાધિ (રોગ) ઉત્પન્ન થાય છે અને આધિ મટી
જવાથી વ્યાધિ પણ નાશ પામે છે. હવે મનોથી
જ રીતે વ્યાધિઓ નાશ પામે છે, તે કમ કહું છું
તે સાંભળો.^{૩૧} જમ સ્વભાવથી જ હરડે બુલાખ
આપે છે, તેમ ય, ર, લ, વ ઇત્યાદિ મંત્રાત્મક
વર્ણો, તેવી તેવી શ્રદ્ધાવાળી ભાવનાઓથી તેવાં
તેવાં કાર્ય કરી આપે છે.^{૩૨} હે મહાત્મા રામચં-
દ્રજી! જમ કસોટી પર ધસાવાથી સુવર્ણ પોતાનું
નિર્મળપણું પ્રકાશિત કરે છે, તેમ શુદ્ધ અને
પુણ્યકર્મ કરવાથી તથા સત્યરુપોની સેનાથી,
ચિત્ત નિર્મળ થઈ બળ્ય છે.^{૩૩} હે રામચંદ્રજી!
પૂર્ણચંદ્રનો હૃદય થવાથી જમ જગતમાં પ્રકાશ
વધે છે, તેમ ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી શરીરમાં આનંદ
વધવા માંડે છે.^{૩૪} ચિત્ત શુદ્ધ રહેવાથી પ્રાણવા-
યુઓ પોતાના કમ પ્રમાણે જ સંચાર કરે છે અને
અન્નને બરાબર (રસરૂપ કરી) પકાવી દે છે, જથી
વ્યાધિ નાશ પામે છે.^{૩૫} એ પ્રમાણે આધિ તથા
વ્યાધિના નાશનો તથા ઉત્પત્તિનો કમ મેં તમને
કહ્યો. હવે કુંડલિનીત્રિપ્રસંગ આશ્વતો હોવાથી
તે વિષે તમને હાલ જ ઉપયોગી છે તે કહું છું.^{૩૬}
જમ સુગંધનો આશ્રય માંજર હોય છે, તેમ
લિંગશરીર નામથી ઝોળખાતા જીવની પ્રાણ
એવા નામથી કહેવામાં આવતી કુંડલિની જ
સુખ્ય આધારરૂપ છે.^{૩૭} એ કુંડલિનીને પૂરક
પ્રાણાયામના અભ્યાસથી, કંઠકપથી નીચે રહેલી
દર્મ નાડીમાં લઈ જઈ, તેમાં મનનો સંયમ કરી,
બરાબર રાખવામાં આવે તો શરીરનું ભારપણું
અને મેરુના જવી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, જે જને

ગુરિમા નામની સિદ્ધિ કહે છે.^{૩૮} પ્રાણને ન્યારે
પૂરક પ્રાણાયામથી પૂર્ણ થયેલા દેહની અંદર,
મૂલાધારથી માંડી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી ફેલાતી પ્રાણનિ-
શયિથી ચંતી ગરમીને અને તેથી થતા શારીરિક
તથા માનસિક ધમને સહન કરવાને, એ કુંડલિ-
નીને જીર્ણભાગમાં લઈ જવામાં આવે, ત્યારે તે
લાકડીની પેઠે લાંબી થઈ અને સર્પિણીની પેઠે
ઉતાવળી થઈને, લતાની પેઠે કામળ અને દેહમાં
બંધાયેલ સર્વ નાડીઓને સાર્યે લઈ જીર્ણભાગમાં
બળ્ય છે. ક્ષત્રામાંથી જો એ ચેતનામાં આવતો આમ-
કાનો કાસ, પોતાની અંદર રહેલ પાણીને જમ
જોયે લઈ બળ્ય છે, તેમ નાડીદ્વારા અવકાશવગરના
પવનથી પૂર્ણ અને હલકા થઈ ગયેલા આખા
દેહને એ કુંડલિની (સંયમના અભ્યાસ વડે)
જોયે ઉડાડે છે, જે જને આકાશગમન નામની
સિદ્ધિ કહે છે.^{૩૯-૪૦} એ પ્રમાણે (યોગશાસ્ત્રમાં
કહેલા) જ સંયમના અભ્યાસના વિદ્યાસરૂપ અને
આકાશગમનમાં ઉપયોગી એવા યોગ વડે, યોગી-
ઓ જમ હીન પુરુષો (પુરુષાર્થથી) ઇન્દ્રપદને
પહોંચે છે, તેમ આકાશગમનાદિક જીર્ણ ગતિને
પહોંચી બળ્ય છે.^{૪૧} બીજી નાડીઓમાં નહિ જવા
દેતાં, ફક્ત સુપુખ્ણામાં જ રેચક પ્રાણાયામ વડે
પ્રાણનો પ્રવાહ ચાલુ રાખી, કુંડલિની શક્તિને,
ન્યારે મસ્તકની અને કપાળની સંધિરૂપ કપાટની
બહાર બાર આંગળ ઉપરના ભાગમાં રહેલ મૂઢ-
ન્યોત્તિમાં, મુદ્રતપ્યંત (સંયમપૂર્વક) સ્થિર
રાખવામાં આવે તો આકાશચારી સિદ્ધ પુરુ-
ષોનું દર્શન થાય છે.^{૪૦, ૪૧}

× - કાયાકાશયોઃસંવંધસંયમાદ્દ્યુત્તલસમા-
પતેચ્ચાકાશગમનં । (પાતંજલસૂત્ર) શરીરનો અને
આકાશનો જે સંબંધ છે તેમાં સંયમ કરવાથી અને
તેને લોધે રની પેઠે શરીર દબકું થઈ જવાથી આકાશ-
ગમન નામની સિદ્ધિ મળે છે; એવા છે સૂત્રનો આશય
છે. ત્રયમેકપ્રસંયમઃ । એક જ વિષયમાં આનંદ, પારણા
અને સમાધિ, એ ત્રણે કરવામાં આવે તેને સંયમ કહે
છે. આવો આ સૂત્રનો આશય જણાય છે.

રામ યોદ્યાઃ—અમારા જવાની ઇન્દ્રિયો દિવ્ય ન હોવાથી ચક્ષુ આદિનો સંયોગ થયા છતાં પણ, સિદ્ધાંતું દર્શન થતું કુર્લા છે, તો પછી ચક્ષુના તેજના સંબંધ વિના કૃત્ત મૂર્ધ્નજ્યોતિ-માં (મસ્તક તથા કપાળની સંધિમાં રહેલાં છિદ્ર-ની અંદરના જ્યોતિમાં) પ્રાણ ધારણ રાખવાથી સિદ્ધાંતું દર્શન શી રીતે થાય ?^{૫૨}

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ—હે મહાબાહુ રામચંદ્ર ! વાયુરૂપ ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા સિદ્ધ પુરુષો અજ્ઞાનને લીધે મલિન ભૂલોકવાસી પ્રાણીઓની ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયો વડે કે દિવ્ય ઉપાય વિના બીજા ઉપાય વડે જોવામાં આવતા નથી.^{૫૩} યોગાભ્યાસ વડે સંસ્કાર પામેલ, ચિત્તથી બુદ્ધિ-રૂપી તેજ વડે પોતાનું ધારણું ક્ષણ આપનારા સિદ્ધપુરુષો સ્વપ્નની પેઠે જોવામાં આવે છે. જમ સ્વપ્ન જોવામાં આવે છે તેવી જ રીતે સિદ્ધાંતું દર્શન પણ થાય છે. માત્ર એ બેમાં એટલો જ તફાવત છે કે, સ્વપ્નમાં જોવામાં આવતો વ્યવહાર લાંબો કાળ રહેતો નથી અને સિદ્ધોના દર્શનમાં થયેલો, વરદાનકળપ્રાપ્તિ આદિ વ્યવહાર ચિરસ્થાયી હોય છે.^{૫૪, ૫૫} કેચક પ્રાણાયામના અભ્યાસના બળથી, સુખથી બહાર છેટે બાર અઘિળ-પરિ-માણના પ્રદેશમાં, ચિરકાળ સુધી પ્રાણની સ્થિતિ રાખવામાં આવે તો પરકાયપ્રવેશ થઈ શકે છે.^{૫૬}

રામ યોદ્યાઃ—હે મહારાજ ! (સંધણ જગત માયામય હોવાથી કાંઈ પણ પદાર્થ નિયત એક જ સ્થિતિમાં રહેતો નથી તો પછી માત્ર) એક સ્વભાવની જ અચળ સ્થિતિ કેમ રહે છે ? એ આપ કહો. (આપ જવા) દયાળુ વક્તાઓ કુતક-ભંચાં પ્રશ્નો પૂછવાથી પણ ખેદ પામતા નથી.^{૫૭}

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ—સહિતા આરંભકાળમાં સલસકંટપ પરમેશ્વરના સંકલ્પને અનુસરી વસ્તુ-ની સ્વભાવ નામની જ ચક્તિ રુકુરે છે, તે છેવટ સુધી કાંઈ પણ ફેરફાર ન થતાં તેવી ને તેવી જ સ્થિતિમાં રહે છે, આવો નિયમ છે; તો પણ હે

પ્રિય રામચંદ્ર ! તત્તદદૃષ્ટી જોતાં અવિષદ જવી કાંઈ વસ્તુ જ ન હોવાથી, પદાર્થની સ્વભાવ નામની ચક્તિ પણ કંચિત્ બદલાઈ અપ છે; જમકે, કાંગર ચરફજતુમાં થતી હોય છે, તો પણ દેશકાળના ભેદને લઈ વસંત ઋતુમાં પણ થતી જોવામાં આવે છે.^{૫૮, ૫૯} જ કાંઈ નાના પ્રકારે આપણે જોઈએ છીએ તે સંધણું વસ્તુતઃ બ્રહ્મ-રૂપ જ છે. માત્ર વ્યવહાર માટે જ ઉપરે જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાં સંધળી કલ્પનાઓ કલ્પવામાં આવી છે.^{૬૦}

રામ યોદ્યાઃ—સૂક્ષ્મ છિદ્રાદિમાં ગતિ કરવા માટે શરીરને આલુ (ઝીલું) કરવું હોય અથવા આકાશને પૂરવા માટે (પોતાના શરીર વડે ઘણા ભાગમાં વ્યાપ્ત કરવા માટે) શરીરને સ્થૂળ બનાવવું હોય તો તે યોગીલોક શી રીતે કરી શકે છે ? તે આપ કહો.^{૬૧}

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ—જમ લાકડું અને કરવત-નો સંયોગ થવાથી લાકડાના બે ભાગ થઈ બચ છે અને તે જ બે ભાગને ઘસવાથી તેમાંથી અગ્નિ પ્રગટ થાય છે.^{૬૨} તેમ પ્રાણ અને અપાનનો પર-સ્પર્ સંબંધ થવાથી અગ્નિ (જઠરાગ્નિ) ઉત્પન્ન થાય છે.^{૬૩} નીચેના ભાગમાં અને ઉપરના ભાગ-માં સંબંધ રાખનાર, પરસ્પર મળેલાં સુખવાળો, આમાશય અને પક્વાશય એવા નામથી કહેવામાં આવતો સૂક્ષ્મ માંસપિંડ દેહયંત્રના જઠરના ભાગ-માં છે અને જમ પાણીમાં રહેલું નેતરનું વન, ઉપર પવનથી અને નીચે પાણીથી ડોહ્યા કરે છે, તેમ આ બન્ને માંસના આશયો કંપે છે.^{૬૪} એ માંસપિંડના નીચેના ભાગમાં મૂલાધારમાં પોતાના સ્થાનમાં રહેલી અને સર્વની શોભારૂપ એ કુંડલિની, પદ્મારાગમણિના પડમાં જમ મોતીજા-નું ગૂંચળું શોભે તેમ શોભે છે.^{૬૫} જપકાળમાં

* આપસચ-અમિહોનાદિકમાં કુંડમાં અગ્નિ બુઝાઈ બપ તો અરણીના કાઠમાંથી જ સંધર્ષ કરી અગ્નિ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ વાત સર્વત્ર પ્રચલિત છે.

ફેરવામાં આવતી રૂઢાક્ષાદિક ફળની માળાની જમ તે નિરંતર પ્રાણને જોયે લઈ જવાથી અને અપાનને નીચે લઈ જવાથી, કંપિત થઈ અવ્યક્ત શબ્દ કરે છે અને લાકડી વાગવાથી જમ સાપણ પોતાની ફણા જોયી કરે, તેમ એ પણ જોયું મુખ કરે છે.^{૧૫} જમ-શૂલોક અને સ્વર્ગલોકના મધ્યમાં (જગતમાં) શુભાશુભ કર્મે જ જીવે (જોયી) ગતિને અને અધો (નીચી) ગતિને આપે છે, તેમ એ કુંડલિની પ્રાણને તથા અપાનને જીવે (જોયી) ગતિ તથા અધો (નીચી) ગતિ આપનારી છે. દૃઢરૂપ કમળપુટમાં જમ-રીની પેઠે રમણ કરનારી એ કુંડલિની જ રૂપ વગેરે સર્વ વિષયોના સ્નાહને જગાડે છે.^{૧૬} જમ બહારનો વાયુ વૃક્ષનાં પાંદડાંઓને હલાવે છે (કંપાવે છે), તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયશક્તિ, કર્મેન્દ્રિય-શક્તિ વગેરે શક્તિઓને તથા દૃઢરૂપ અને નાડીસમૂહ ઇત્યાદિ સર્વને એ કુંડલિની જ પ્રાણ-દિક વાયુઓ વડે ચલાવે છે.^{૧૭} હે પ્રિય રામ-ચંદ્રજી ! જમ વિશાળ આકાશમાં રહેલા વાયુઓ લાકડાં-પથરા આદિ બળવાન વસ્તુઓને અને તુલ્ય-પાંદડાં આદિ કામળ વસ્તુઓને, કાળે કરી સૂકવી નાખે છે, તેમજ પ્રથમ જણાવેલ દૃઢ-કમળ અને નાડીચૂદ આદિ યંત્ર, પ્રાણાદિ વાયુ-ને લીધે જ, ધમણની પેઠે ધમાવાથી ચંચળ રહે છે. જમ વસંતઋતુમાં વૃક્ષમાં જામિનો રસ જવાથી તે જ પાંદડાં પુષ્પ આદિરૂપે પરિણામ પામે, તેમ તે જ રસ દૃઢ્યમાં પ્રવેશ કરી લોહી, માંસ આદિરૂપે પરિણામ પામે છે. દરરોજ દેહને વિષે રહેલા સર્વ રસોને લોહી, માંસ, મેદ, મજ્જા, હાડ-કાં આદિરૂપે બનાવવાની ક્રિયા એ પ્રાણાદિ પવન જ કરે છે અને (જમ વનના વાંસ પોતપોતામાં ઘસાઈ હાવાનળ ઉત્પન્ન કરે છે) તેમ એ પ્રાણ આદિ પવનો પણ અન્યોન્ય સાથે ઘસાઈ જઠરાગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે. સર્વ અંગમાં એ જઠરાગ્નિની ગરમી ફેલાઈ જવાથી દેહ, શીતવાતપ્રધાન છતાં પણ (શીત

સ્થાવવાળો છતાં પણ) જમ સૂર્ય વડે જગત ગરમ થાય તેમ તે ગરમ થઈ બપ છે. દૃઢ્યકમળમાં સુવર્ણના જમરાના જવું સુશોભિત જઠરાગ્નિરૂપી તેજ આખા આ દેહમાં ચારે બાજુ પોતાની કાન્તિ વડે ફેલાયું છે અને યોગીઓ તેનું તારાના આકારે ધ્યાન કરે છે.^{૧૮-૨૨} એ તેજનું પ્રકાશમય જ્ઞાનસ્વરૂપે (સંયમપૂર્વક) ધ્યાન કરવાથી દૂરના નહિ જણાતા પદાર્થો પણ જોવામાં આવે છે.^{૨૩} માંસરૂપ કમલખંડથી શોભતા અને દૃઢરૂપ સરોવરમાં વિશ્રામ લેનાર એ જઠરાગ્નિને, જમ વડવાગ્નિને સમુદ્રનું જળ બળતણ હોય છે, તેમ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલ અન્નરસરૂપ જળ જ સૂકું બળતણ છે. દેહમાં જે કાંઈ (પ્રાણાદિ પવનરૂપે) સ્પર્શ શીતળપણું જોવામાં આવે છે, તે ચંદ્ર-માનું રૂપ છે; અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે ચંદ્રમા ઘસાવાથી તેમાંથી અગ્નિ (જઠરાગ્નિ) ઉત્પન્ન થાય છે, જથી આ દેહ અગ્નિષોભીય * કહેવાય છે.^{૨૪,૨૫} જગતમાં પણ સૂર્ય, અગ્નિ વગેરે જે તે જ જોવામાં આવે છે તે અગ્નિરૂપે કહેવામાં આવે છે; અને જે કાંઈ શાંતરૂપે જોવામાં આવે છે તે ચંદ્રરૂપ કહેવાય છે; જથી આ જગત અગ્નિ-થી અને સોમથી થયેલું હોવાથી અગ્નિષોભીય કહી શકાય છે.^{૨૬} સત્તારૂપ પ્રકાશમય જૈતન્યરૂપે અને અસદ્રૂપ જડસ્વરૂપે, બ્રહ્મ જ જગદાકારે સત્તા ન હોવારૂપ થયેલું માનીએ, તો પણ આત્મ-સ્ફુરણ, બાહ્યાર્થજ્ઞાન અને સૂર્યાદિક જે કાંઈ સત્તારૂપ અને પ્રકાશમય છે, તે અગ્નિરૂપે કહેવામાં આવતું હોવાથી અને વિદ્વાનોના વિચાર પ્રમાણે જે કાંઈ જડરૂપ, અસદ્રૂપ અને અધકારમય અજ્ઞાન આદિ છે તે ચંદ્રરૂપ કહેવામાં આવતું હોવાથી, બુદ્ધિમાન પુરુષની દૃષ્ટિમાં જગતનું અગ્નિષોભીયપણું જ સિદ્ધ થાય છે.^{૨૭,૨૮}

રામ ઇત્યાદિ-હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ સુતી-

* જોના સૂર્યના ચંદ્ર અને દેવતા બધે માથે હોય તે અગ્નિષોભીય કહેવાય છે.

શ્વર! આપે વાયુરૂપ ચંદ્રથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ કહી તે તો મારા સમજવામાં આવ્યું, પરંતુ હવે એ સોમની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે તે કહો.^{૭૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—અગ્નિ અને સોમ બન્ને અન્યોન્ય કાર્ય-કારણરૂપ છે અને એ બે ય એકબીજાના ખેંચાણથી પ્રગટ થાય છે. જે પ્રિય રામચંદ્રજી! એ બન્નેનો જન્મ બીજા અને હોડાની જેમ અને દિવસરાત્રિની જેમ પરસ્પર એકબીજામાંથી થાય છે અને તેની સ્થિતિ છાયા: અને તડકાની જેમ પરસ્પર જીલ્લડી છે.^{૭૯} કોઈ વખત જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ અને છાયા સાથે જોવામાં આવે છે, તેમ કોઈ વખત અગ્નિ તથા સોમ, એ બન્ને પણ સાથે જોવામાં આવે છે અને કોઈ વખત જેમ દિવસ પછી રાત્રિ અને રાત્રિ પછી દિવસ હોય છે, તેમ એ બે ય એકબીજા પછી જોવામાં આવે છે.^{૮૦} એ બન્નેનો કાર્ય-કારણભાવ પણ એક સત્તારૂપ પરિણામથી અને બીજો વિનાશ-પરિણામથી એમ બે પ્રકારથી થયેલો કહી શકાય છે.^{૮૧} અંકુરમાંથી જેમ બીજા ઉત્પન્ન થાય, તેમ કાર્યદશામાં કારણની સત્તા કાયમ રહી, એકમાંથી જે બીજાની ઉત્પત્તિ થાય તેને સત્તારૂપ પરિણામથી થયેલો કાર્ય-કારણભાવ કહે છે. દિવસમાંથી જેમ રાત્રિ થાય, તેમ કાર્યદશામાં કારણની સત્તા નહિ રહેતાં, એકનો નાશ થઈ, બીજાની જે ઉત્પત્તિ થાય, તે વિનાશ-પરિણામથી થયેલો કાર્ય-કારણભાવ કહેવાય છે. માટીમાંથી જે કંમે ધડો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સ્થિતિ સત્તારૂપ પરિણામની છે; એ સત્તારૂપ પરિણામમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સિવાય બીજા કશા પ્રમાણનો જરૂર રહેતો નથી.^{૮૨-૮૩} દિવસમાંથી જે કંમે રાત્રિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સ્થિતિ વિનાશ-પરિણામની છે અને તેમાં એક વસ્તુમાં (રાત્રિમાં) રહેલો (દિવસનો) અભાવ જ મુખ્ય પ્રમાણરૂપ છે. 'માટી જડ છે; એટલે તેને ચેતનધર્મ' નહિ હોવાથી, ધડો બનાવવાની ઇચ્છા થતી નથી,

તેમજ રાત્રિને દિવસ બનાવતો નથી કારણ કે પ્રકાશ દૂર થતાં જ જે દિવસ ચાલ્યો જાય છે, તે દિવસ રાત્રિને કેમ જ બનાવી શકે? માટે કાર્ય-કારણભાવ વિના જ સધણું આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે પહેલાં કહેલા સત્તાપરિણામ કે વિનાશ પરિણામથી થયેલો કાર્ય-કારણભાવ સંભવતો નથી' આવી રીતે જે સ્વભાવવાદીઓ કાર્ય-કારણભાવનું ખંડન કરે છે, તે યોગ્ય નથી, કારણ કે દરેક વસ્તુમાં કાર્ય-કારણભાવ પ્રત્યક્ષ નજરે આવવાથી પોતાના અનુભવમાં આવતાં છતાં પણ તેઓ પોતાના મુખથી જ માત્ર નિષેધ કરે છે.^{૮૪-૮૫} જે રામચંદ્રજી! પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની પેઠે અભાવ (અનુપલબ્ધિ) પણ એક પ્રમાણ છે; જેમકે અગ્નિનો અભાવ કહેવાથી ઠંડોતું પ્રમાણ સર્વ જનોના અનુભવમાં આવે છે. 'અમુક પદાર્થ ગરમ નથી' એમ કહેવાથી તેતું ઠંડાપણું આપોઆપ સાબિત થાય છે.^{૮૬} અગ્નિ ધુમાડારૂપ અંશથી, વાદળારૂપ બંધાર્થ મેઘરૂપ થાય છે, એ વિષયમાં અગ્નિ સત્તારૂપ પરિણામથી સોમનું કારણ જણાય છે.^{૮૭} શીત-જળતાના સાધનથી અગ્નિ પોતે નાશ પામી જઈ જે વાયુભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, (વાયુમાં લીન થઈ જાય છે) એ વિષયમાં અગ્નિ વિનાશ-પરિણામથી સોમનું કારણ છે.^{૮૮} વડવાનળ સાત સમુદ્રને શોષી લઈને, પાછો ધુમાડારૂપે વાદળામાં જઈ મેઘરૂપ બને છે, તેમાં અગ્નિનો અને સોમનો પરસ્પર કાર્ય-કારણભાવ રહેલો છે.^{૮૯} કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્ય અભાવસ્થાપર્યંત ચંદ્રખિંબતું પાન કરી, (તેતું તેજ ખેંચી લઈને) પાછો શુક્રપક્ષમાં સારસ પક્ષી જેમ ખાધેલા કમળને ઉદરમાંથી બહાર કાઢે, તેમ બહાર પ્રકાશિત કરે છે, તેમાં પણ અગ્નિ સત્તારૂપ પરિણામથી સોમના કારણરૂપ જણાય છે.^{૯૦} વસંત, ગ્રીષ્મ આદિ ઋતુઓમાં ઉષ્મા (ગરમી) રહિત વાયુ અમૃત જવા બુદ્ધિના રસને ખેંચી પાછો વર્ષારૂતુમાં વાદળા-

રૂપે ગાઠ બની જઈ, વૃદ્ધિ વડે જગતરૂપ શરીરને
 યોષણુ આપે છે. આ વિષયમાં અગ્નિજ સત્તા-
 રૂપ પરિણામથી સોમનું કારણ ભાસે છે; અથવા
 સૂર્યનાં કિરણો વડે પૃથ્વીનું જળ ખેંચાયાથી તે
 કિરણોમાં તેનું રૂપ મળે છે તેમાં જલ (સોમ)
 સત્તારૂપ પરિણામથી અગ્નિનું કારણ છે; ૯૪, ૯૫
 અને સૂર્યનાં કિરણોરૂપે પરિણામ પામેલ, તે
 જળમાં શીતપણાને નાશ થઈ જઈ ગરમીને
 લીધે જ અગ્નિત્વ આવે છે, તેટલા અંશમાં જળ
 વિનાશ-પરિણામથી અગ્નિનું (ઉષ્ણતાનું) કારણ
 જણાય છે. જ કાંઈ આ દૃશ્યપ્રપંચ જોવામાં આવે
 છે, તે સધળો અગ્નિયોમીય હોવાથી, અગ્નિનો નાશ
 થવામાં સોમ સત્તારૂપ પરિણામથી કારણરૂપ છે
 અને સોમના વિનાશમાં અગ્નિ સત્તારૂપ પરિ-
 નામથી કારણરૂપ છે. જેમ દિવસ નાશ પામી
 અભાવપરિણામથી રાત્રિ થાય છે, તેમ અગ્નિ
 નાશ પામી વિનાશપરિણામથી સોમરૂપ થાય
 છે. ૯૭, ૯૮ અંધકાર અને પ્રકાશ, છાયા અને તડકા
 દિવસ અને રાત્રિ, એમાં સર્વથી વિલક્ષણ
 અને સર્વમાં પરાવાયેલું જ કાંઈ સત્તારૂપ વસ્તુ
 (બ્રહ્મ) છે, તેને પાંડિતો પણ (જ્ઞાન વિના) જોઈ
 શકતા નથી. ૯૯ દિવસના અને રાત્રિના, છાયાના
 અને તડકાના અંધકારના અને પ્રકાશના સંધિમાં
 જ જોડાણ છે તે શૂન્યરૂપ તો નથી જ; કેમકે એ
 બન્નેનો છેલ્લો અને પહેલો અવયવ એ જોડાણ-
 માં જ પરસ્પર લાગેલો છે. જેમ એક પદાર્થમાં
 (પોતાનો) ભાવ અને (વિરોધીનો) અભાવ એ
 બન્ને રહે છે, તેમ એ એક જ જોડાણમાં બન્નેની
 ભાવ અને અભાવરૂપે સ્થિતિ છે. (પ્રકાશ
 પોતે પોતાના સ્વરૂપથી ભાવરૂપ છે અને
 અંધકારના અભાવરૂપે વિચારીએ તો તે અભા-
 વરૂપ પણ ભાસે છે ઇત્યાદિ.) ૧૦૦ ભૂમંડળમાં
 જેમ અંધકાર અને પ્રકાશવડે દિવસરાત્રિ જોડા-
 ચેલાં જ હોય છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓ ચૈતન્ય
 અને જડતા એ બન્ને વડે જોડાયેલાં જ છે. ૧૦૧

જેમ જળ અને અમૃતના ભેગા થવાથી ચંદ્રબિં-
 બની સ્થિતિ હોય છે, તેમ ચૈતન્ય રૂપથી અને
 જડરૂપથી આ જગતની સ્થિતિનો આરભ
 જોવામાં આવે છે. ૧૦૨ હે રામચંદ્રજી ! જગતમાં
 જે પ્રકાશરૂપ અને ચૈતન્યરૂપ સૂર્ય પ્રકાશે છે, તે
 અગ્નિરૂપ છે અને જ કાંઈ જડરૂપ તથા તમરૂપ
 (અંધકારરૂપ) છે તે સોમનું શરીર છે, જેમ
 સમજો. ૧૦૩ જેમ બહારના આકાશમાં સૂર્યનો
 ઉદય થવાથી રાત્રિનું અંધારું જતું રહે છે, તેમ
 ચૈતન્યરૂપ સૂર્યનો અનુભવરૂપે ઉદય થવાથી
 જન્મ-મરણ આદિ સંસારને ઉત્પન્ન કરનાર
 અજ્ઞાન પણ નાશ પામે છે. ૧૦૪ જેમ અંધ-
 રાત્રે પ્રકાશ વડે શોભતા ચંદ્રમામાં પ્રતિબિંબ-
 રૂપે સૂર્યની પ્રભા હોવા છતાં પણ ચંદ્રની સત્તા
 વડે તે ઠંકાઈ જમ્મને અસત્ય જની લાગે છે, તેમ
 પોતાનું પ્રકાશરૂપ ચૈતન્યસ્વરૂપ, સોમરૂપ જડ-
 દેહમાં સત્તારૂપે સત્ય હોવા છતાં, દેહસત્તા વડે
 ઠંકાઈ જવાથી અસત્યવત્ ભાસે છે. ૧૦૫ જેમ
 ચંદ્રમંડળમાં સૂર્યપ્રભારૂપે ગયેલો અગ્નિ ચંદ્ર-
 બિંબને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ જીવરૂપે દેહમાં
 પ્રવિષ્ટ થયેલું ચૈતન્ય પણ દેહમાં, જીવતાં સુધી
 અહંભાવ આદિનો પ્રકાશ કરે છે. ૧૦૬ અન્યોન્ય
 સંબંધ થવાથી ચંદ્રમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી
 સૂર્યપ્રભા, જેમ ચંદ્રમંડળમાં ચંદ્રમારૂપ બની
 જાય છે, તેમ એ જીવરૂપ ચૈતન્ય પણ, જડદેહમાં
 અધ્યાસથી તે રૂપે બની જાય છે. ચૈતન્ય આત્મા,
 પોતે નિષ્ક્રય અને ઉપાધિશૂન્ય હોવાથી, તેની
 સ્થિતિ ચક્ષુ આદિક વડે જોવામાં આવતી નથી;
 પરંતુ જેમ હીપદ્વારા પ્રકાશ જોવામાં આવે છે,
 તેમ એ ચિત્સત્તા પણ દેહરૂપ ઉપાધિદ્વારા સ્પષ્ટ
 દેખાય છે. ૧૦૭ ચૈતન્યરૂપ આત્માનું, અજ્ઞાન વડે
 જ બાંધે દેહ આદિ વિષયમાં અહંમત્તાદિકથી
 બંધાવાપણું તે જ (સંસારનું કારણ હોવાથી)
 સંસાર કહેવાય છે; અને અધ્યસ્ત સર્વ દેહોદિ
 વિષયો, સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા સમજાઈ જઈ સર્વના

સંગથી રહિત જ શુદ્ધ અધિષ્ઠાન ચેતન્યનો લાભ થવો તે નિર્વાણ છે.^{૧૦૮} જમ લીંત અને તેના પર પડતો સૂર્યનો પ્રકાશ, એ બન્ને અન્યોન્ય મળેલાં જ જણાય છે, તેમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જીવચેતન્ય અને દેહ, એ બેય પરસ્પર મળીને જ સત્તારૂપે જોવામાં આવે છે; એવા વાલીનો વ્યવહાર હોવાથી તે મળેલાં છે અને એ જીવ તથા દેહ પણ અગ્નિસોમરૂપ જ છે.^{૧૦૯} દે પ્રિય રામચંદ્રજી ! અગ્નિની (ચિત્સત્તાની) જ કેવળ સ્થિતિ જોવી હોય તો કૃષ્ણ ઉપાધિની નિવૃત્તિ કરી, નિરતિશય આનંદ આપનાર પરમ નિર્વાણમાં જ તે દેખાય છે; અને સોમની (જડતાની) જ કેવળ સ્થિતિ જોવી હોય તો, તે અતિશય જડ પાણી, પથ્થર વગેરેમાં જ જોવામાં આવે છે.^{૧૧૦} પ્રાણુ ગરમ પ્રકૃતિવાળો હોવાથી અગ્નિરૂપ છે અને અપાન શીતળ પ્રકૃતિવાળો હોવાથી ચંદ્રરૂપ છે. એ બન્ને સુખમાર્ગમાં ગતિ કરવાવાળા છે અને છાયા-પ્રકાશની પેઠે તેમની સ્થિતિ પરસ્પર વિરોધવાળી છે.^{૧૧૧} જ્યારે બહારનો શીતળ અપાનવાંયુ અંદર દાખલ થાય છે, ત્યારે તે ઉષ્ણ પ્રાણાગ્નિમાં મળી જઈ તે રૂપે થાય છે અને જ્યારે ઉષ્ણ પ્રાણાગ્નિ દહ્યસ્થાનમાંથી બહાર નીકળી, સુખથી બાર આંગળ દૂર, બહારના પ્રદેશમાં બળે છે, ત્યારે તે શીતળ અપાનમાં મળી જઈ તે રૂપે બની બળે છે.^{૧૧૨} અરીસામાં પડતા પ્રતિબિંબની પેઠે એ બન્નેનું અન્યોન્યમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. જમ બહારનો સૂર્ય લીંતમાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ચેતન્યરૂપ અગ્નિ, આધાર આદિ ચક્રોમાં રહેલ ચંતુર્દેહ આદિ ક્રમોની પાંખડીઓમાં સ્ફુરેલ વાણીરૂપી સોમને અનુભવદ્વારા પ્રગટ કરે છે.^{૧૧૩} સૃષ્ટિના આદિકાળમાં શીતરૂપે અને ઉષ્ણરૂપે સ્ફુરેલી ચેતન-સત્તા બ્રહ્માંડના આકારથી જેમ અગ્નિદોમ કહેવાય છે, તેમ મનુષ્યોની (વ્યહિદેહોની) સૃષ્ટિમાં પણ શીતરૂપે અને ઉષ્ણરૂપે સ્ફુરેલી ચેતનસત્તા જ,

અગ્નિદોમ એવા નામથી કહેવામાં આવે છે.^{૧૧૪} જ દેશમાં અંદર રહેલા પ્રાણરૂપ સૂર્યે બહાર રહેલા અપાનરૂપ સોમની સોમગ્ની (છેદલી) કળા ગળી નથી, તે પ્રાણાપાનની સંધિના સુખથી બાર આંગળ છેટના પ્રદેશમાં બાહ્ય કુંભક વડે મનની ધારણા રાખી, તેમાં તમે સ્થિર થાઓ.^{૧૧૫} જ દહ્યાકાશમાં બંહારનો અપાનરૂપ સોમ અંદરના પ્રાણપવનરૂપ સૂર્યભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં કેવળ ચેતન્યની સ્થિતિ વડે તમે સ્થિર થઈ રહો.^{૧૧૬} પ્રાણચેતન્યરૂપી સૂર્યની જ કાંઈ ગરમી છે તે અગ્નિરૂપ છે અને અપાનનું જ શીતળપણું છે, તે સોમરૂપ છે. એ બન્નેનો જ સ્થળમાં પરસ્પરનો મિલાપ થઈ, પ્રતિબિંબની પેઠે તુલ્યરૂપતા થઈ બળે છે, તે સૂક્ષ્મ ચેતન્યાકાશમાં તમે મનને સ્થિર કરો.^{૧૧૭} દે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! બહાર જેમ સૂર્યાદિકનું ગ્રહણ જોવામાં આવે છે, તેમ યરીરમાં પણ સોમ, સૂર્ય અને અગ્નિનાં ગ્રહણ કદપવામાં આવે છે. જ અપાનની શીતળતા જઠરાગ્નિથી ગળાય તે સોમનું અગ્નિ ગ્રહણ થાય છે. બહારના અપાનવાયુની શીતળતાથી જ પ્રાણની ઉષ્ણતા ગળાય તે અગ્નિનું સોમથી ગ્રહણ કહેવાય છે અને સૂર્યના ગ્રહણનો ક્રમ તો ઉપર જણાવનામાં આવી ગયો છે. એ સર્વે ગ્રહણ થનાનો જ સૂક્ષ્મ કાળ છે, તેને એકાગ્ર મન વડે તમે જાણનારા થાઓ; ક્રમકે પ્રણ્યાદિકમાં બહારના ગ્રહણના સમયે, ઉપર જણાવેલ ગ્રહણ પાસે તૃણતા જેવાં અંતિ તુલ્ય છે.^{૧૧૮} દે પ્રિય રામચંદ્રજી ! સંક્રાંતિ, ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન અને સંવત્સર આદિ કાળને, જેમ બહાર બહી રાશીએ છીએ, તેમ પ્રાણ-અપાન આદિ દેહવાયુઓ વડે જ, એ સમજી અંદર પણ અનુભવમાં આવનાથી તમે જેમ વડાને જાણો છો તેમ પ્રત્યક્ષ બહી થકો, તો જ આ યોગી-પુરુષોની પ્રણયકથામાં તમે યોમાવાળા રહો, નહિતર બીજા પ્રસંગમાં તમે

રોકાઓ, તો તેવી શોભાવાળા ગણાઓ નહિ. ૧૧૯

સંક્રાન્તિમુત્તરમધાયનમંગ સમ્યક્કાર્લં તથા
વિપુવર્તો યદિ દેહવાતૈઃ । અંતર્વદિદ્ધમિવ વેત્તિ
યથાનુભૂતં ત્વછોમસેત્ર ન પુનઃ પરમમ્બુપેતઃ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણુના પૂર્વાર્ધનો ‘ અગ્નિષ્ઠોમવિચ્ચા-
રણુ’ એ નામનો સર્ગ ૮૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૨ મો

અણિમાદિ સિદ્ધિઓના ઉપાય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અણુતાં સ્થૂલતાં વાપિ યથા ગચ્છતિ યોગિનામ્ ।
દેહો નામ તથા સમ્યગ્વક્ષ્યમાણમિદં શૃણુ ॥૧॥
‘વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણાઃ-યોગીઓનો દેહ, જ
ક્રિયાથી અણુતાને અને સ્થૂલતાને પ્રાપ્ત થાય
છે તે હું સારી રીતે કહું છું, તમે સાંભળો.’
હૃદયકમળના ચક્રની ઊર્ધ્વ (ઉપલી) પાંખડી
ઉપર, સુવર્ણના ભરણા જેવો અને વર્ષાઋતુમાં
સંધ્યાકાળે ચમકતી વીજળીના જેવો ક્રાંતિ-
માન અને પીળો અગ્નિકણુ રહે છે.^૧ જેમ વાયુ
વડે બહારનો અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ વૃદ્ધિના
ઉપાયના જ્ઞાનથી એ અંદર રહેલો અગ્નિકણુ
પણ વધી શકે છે. એ જકરાગ્નિ ચેતનરૂપ
હોવાથી, વૃદ્ધિ પામ્યા છતાં પણ બહારના
અગ્નિની જેમ દેહને નહિ બાળતાં, સૂર્યની જેમ
અત્યંત પ્રકાશને પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ પ્રાતઃકાળની
સંધ્યામાં પ્રથમ જ હૃદય પામતા બાલસૂર્યના
જેવી ક્રાંતિવાળો એ અગ્નિકણુ, સુવર્ણને જેમ
અગ્નિ ગાળી નાખે, તેમ કણુણુવમાં આખા
દેહને અવયવોસહિત ગાળી નાખે છે; અર્થાત્
દેહના પાર્થિવ ભાગને તેના ઉપાદાનરૂપ જળ-

ભાગમાં લીન કરી દે છે.^૩ ઉપર જણાવ્યા પ્ર-
માણે માથાથી આરંભી પગ સુધી દેહ ગળી બચ
છે. પછી તે અગ્નિકણુ, પોતાનો ઉષ્ણ સ્વભાવ
હોવાથી, જળભાગની શીતતાને નહિ સહન
કરતાં, ગરમી વડે એ જળભાગનું પણ શોષણ
કરી, પોતે બુદ્ધો જ ચિતરૂપ સૂક્ષ્મ શરીરમાં
રહે છે.^૪ પાર્થિવ અને જલશરીરને પોતપોતાના
ઉપાદાનકારણમાં લીન કરી, અવશેષ રહેલો એ
અગ્નિકણુ જેમ પવનના ઝાપાટાથી ઝાકળ ક્ષાય
જતું રહે છે, તેમ પ્રાણમાં લોભ થવાથી પોતે
પણ ક્ષાય (પોતાના ઉપાદાનરૂપ પ્રાણ આદિ
પવનમાં) લીન થઈ બચ છે.^૫ તે વખતમાં કેવળ
અગ્નિમાંથી નીકળતા ધુમાડાની જેમ સુષુમ્ણા
નાડીની બુદ્ધિ પડેલી, યોગીની કુંડલિનીશક્તિ
(જીવશક્તિ) સંસ્કારરૂપે રહેલા સૂક્ષ્મ દેહાકાર-
માં અવશેષ રહે છે.^૬ મન, બુદ્ધિ, જીવ આદિથી
જેડાયેલી, લિંગશરીરમાં જ અહંકારને સંકેલી
(સૂક્ષ્મરૂપ રાખનારી), નગરથી ઊર્ધ્વપ્રદેશમાં
બહાર નીકળેલી ધૂમકેમ્પાની પેઠે અમતકારથી
યુથેષ્ટ ગતિ કરવાની શક્તિવાળી એ યોગીની
કુંડલિનીશક્તિ કમળ, ચિહ્ના, તુલ્ય, ભીત,
પથ્થર, સ્વર્ગલોક અને ભૂલોક આદિમાં, ન્યાં ન્યાં
પ્રવેશ કરી પાછી નીકળી જવા માટે યોગના કરે
ત્યાં ત્યાં તે (સૂક્ષ્મભાવથી) પ્રવેશ કરી બહાર
નીકળી બચ છે.^૭

હે પ્રિય રામચંદ્ર! એ જ યોગીની કુંડ-
લિનીશક્તિ, અગ્નિમાં પ્રથમ લીન કરી લીધેલા
જળભાગને, ન્યારે પાછો કમ પ્રમાણે તેમાંથી પ્રકટ
કરે છે, ત્યારે જેમ કૂવામાં નાખેલી ગોખ (ચામ-
ડાની ડોલ) જળથી ભરાઈ બચ, તેમ તે રસથી
ભરાઈ બચ છે. હે રામચંદ્ર! જેમ ચિત્રકારની
બુદ્ધિમાં સ્ફુરેલી રેખા તેવા તેવા આકારે બહાર
પ્રગટ થાય છે, તેમ રસથી પૂર્ણ થયેલી એ કુંડ-
લિની શક્તિ પણ, પ્રથમ ખેંચી લીધેલા પાર્થિવ
ભાગને પાછો પ્રગટ કરી, જેવા જેવા આકારની

x આ આશીમા સર્ગમાં ચોમોપરુષને રેહુ
અણુપણુ તથા સ્થૂલપણુ યવાના ઉપાયો. જ્ઞાનથી થતી
સિદ્ધિ, પરકાયમાં પ્રવેશ તથા તેની ભોગપ્રાપ્તિ એ
કયા યુક્તિથી કરેલામાં આવશે.

ભાવના કરે તેવા તેવા આકાર (યોગસામર્થ્ય-થી) થઈ જાય છે.^{૧૦, ૧૧} ભાવાના ઉદ્ભવમાં રહેલ કલ્પમાં (માંસપિંડમાં) અતિસૂક્ષ્મરૂપે રહેલી બીજશક્તિ જ જન્મ હાડકાં, હાથ પગ આદિ સ્થૂળભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જ કુંડલિની જ અંદર હાડકાં આદિ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૨} હે રામચંદ્રજી! યોગીપુરુષની જીવશક્તિ, પોતાની ઇચ્છા અનુસાર, મેરુ આદિ મોટા પ્રમાણના આકારની કે તુણ આદિ નાના પ્રમાણના આકારની જવી દઢ ભાવના કરે તેવા આકારને તે પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૩} અણિમાદિ સિદ્ધિઓ જ રીતે યોગથી સિદ્ધ થાય છે તે તમે સાંભળી ચકયા. હવે જો સિદ્ધિઓ જ્ઞાનથી શી રીતે મળી શકે, તે કહું છું તમે સાંભળો, કે જ આ કથા સાંભળ્યાનું મુખ્ય ભૂધણ છે.^{૧૪} શુદ્ધ, નિર્વિકાર, અલક્ષ્ય, સૂક્ષ્મતર અને શાંત એક ચૈતનસત્તા જ સર્વજ છે. જગત કે જગતની ક્રિયા કર્યું તેમાં છે જ નહિ.^{૧૫} જો ચૈતનસત્તા જ જ્યારે સંકલ્પરૂપે સ્ફુરેલા પોતાના આત્માને અધ્યાસથી વધારે છે, ત્યારે સંકલ્પરૂપ મેલથી મલિન થાય છે અને તે જીવ એવા નામથી ઝાળખાય છે.^{૧૬} જન્મ મૂઢ બુદ્ધિવાળા અજ્ઞાની બાળકના મનમાં યક્ષ અસત્ય છતાં મયથી સત્ય ભાસે છે, તેમ આ દેહ અસત્ય છતાં, જીવની દૃષ્ટિમાં માત્ર સંકલ્પની પ્રાંતિથી જ સત્ય જોવા લાગે છે.^{૧૭} જ્યારે જ્ઞાનરૂપ દીપકથી પ્રકાશનો પૂર્ણ રીતે ઉદય થાય છે, ત્યારે સંકલ્પથી યથેર્થ જીવનું સધળું અજ્ઞાન ચરદ્રુતનાં વાદળોની પેઠે નાશ પામે છે.^{૧૮} હે રામચંદ્રજી! જન્મ તેજ ખૂટી જવાથી દીવો ખુટાઈ જાય છે, તેમ સર્વ સંકલ્પોનો નાશ થઈ જવાથી, દેહ પણ બાધિત (નહિ જવો) થઈ જાય છે.^{૧૯} જન્મ નિદ્રાનો નાશ થવાથી સ્વપ્ન જોવામાં આવતું નથી, તેમ સત્ય પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી, દેહ પણ (મિથ્યા હોવાથી) જોવામાં આવતો નથી.^{૨૦} જ તત્ત્વ ન હોય તેમાં

તત્ત્વની પ્રાંતિ થાય એટલે જીવ દેહમાં બંધાય રહે છે, પરંતુ એક પરમાત્માની ભાવના કરવાથી તે જીવ દેહના બંધન વગરનો થઈ સુખી અને પરમ શોભાયમાન થાય છે.^{૨૧} હે પ્રિય રામચંદ્રજી! દેહાદિ અનામયદાર્થમાં, આત્મબુદ્ધિ થવી જો દૃઢ્યનો અંધકાર છે અને તે એવો તો દારુણ છે, કે ખંડારનો સૂર્યાદિ પ્રકાશ તેને ભેદી ચકતો નથી.^{૨૨} પોતાના આત્મામાં જ, એક આત્મબુદ્ધિ યવાથી સર્વમાં ફેલાઈને રહેલું નિર્મળ, નિરંજન, શુદ્ધ અધિક્ષાનચૈતન્ય જ હું છું, એવો જ્ઞાનરૂપ સૂર્ય જ્યારે ઉદય પામે ત્યારે જ તે દૃઢ્યનો અંધકાર (અજ્ઞાન) નાશ પામે છે.^{૨૩} બીજા દેહલોક આત્મજ્ઞાની પુરુષો, જન્મ જવી ભાવના કરે તેમાં દઢ ભાવનાને લીધે તેમને તેવું જ દેખવામાં આવે છે.^{૨૪} હે રામચંદ્રજી! મૂઢ ઝરના ક્રીડા વગેરે પણ દઢ ભાવનાના આગ્રહને લીધે, ઝરતું અમૃતની પેઠે ભક્ષણ કરે છે અને દૂધ, અન્ન આદિ અમૃતને, ઝરની દઢ પ્રાંતિથી ઝરની પેઠે માની અભક્ષ્ય ગણે છે.^{૨૫} એવી જ રીતે દઢ સંકલ્પથી, જ જ ભાવના કરવામાં આવે તે તત્કાળ તેવી જ રીતે સિદ્ધ થાય છે, એવાં અનેક દર્શાંતો લોકમાં વારંવાર જોવામાં આવે છે.^{૨૬} આ દેહ સત્યપણથી જો જોવામાં આવે તો દેહરૂપે (સત્ય) દેખાય છે; પરંતુ જો અસત્ય ભાવથી દેહને જોઈએ તો, સધળું અધિક્ષાન ચૈતન્ય-મય જ હોવાથી, પ્રભાકાશરૂપે જ ભાસે છે.^{૨૭} હે સુશીલ રામચંદ્રજી! અણિમાદિ સિદ્ધિ મેળવના માટે ઉપર જણાવેલી યુક્તિ તમારા સાંભળવામાં આવી. હવે જો વિષે બીજી યુક્તિ કહું છું તે સાંભળો.^{૨૮} જન્મ ખંડારના વાયુમાં રહેલી ફૂલની સુગંધી નાક પાસે જાય, તેમ રેચક પ્રાણાયામના અભ્યાસના યોગથી, જીવને જ્યારે કુંડલિની ચક્રિતરૂપ ધરમાંથી બુદ્ધો પાડી, બીજતા દેહમાં, જીવમાં કે બુદ્ધિમાં વૈભવ મોગવના માટે દાખલ કરવામાં આવે, ત્યારે ચેદા વગરનો જો દેહ

લાકડાના જેવો જડ થઈ જાય છે. જમ ઝાડને પાણી પાનારો માળી, પોતાના હાથમાં રહેલા ઘડાના પાણીથી, જે જે ઝાડ કે લતાને પાણી પાવાને ઇચ્છે છે તેને તેને પાવે છે, તેમ એ જીવને પણ સ્થાવરમાં કે જંગમમાં જે પદાર્થમાં પોતાને ઇચ્છા થાય તેની અંદર સારી રીતે વેળવે. ભોગવવાને થોડું ચકાય છે.^{૨૯-૩૧} કે પ્રિય રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે પરકાયમાં પ્રવેશ કરી, સિદ્ધિના વેળવો ભોગવી રહ્યા પછી, એ જીવને પોતાનું પૂર્વનું શરીર રહેલું હોય તો તેમાં; અથવા ખીજું જે કંઈ પોતાને રહે તેમાં જટલા કાળ સુધી ઇચ્છા હોય તેટલા કાળ સુધી પ્રવેશ કરે છે અથવા એ યોગીપુરુષ પરકાય પ્રવેશ કરી, વેળવો ભોગવ્યા પછી સર્વમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલા પોતાના ચૈતન્યચત્કારથી સર્વ સ્થાવર-જંગમ દેહોમાં, તેના જીવોમાં અને સત્ત્વાદિ ગુણોમાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત થઈ રહે છે.^{૩૨,૩૩} યોગથી મળેલા એશ્વર્યથી ભરપૂર થયેલો એ જીવ નિત્ય, સ્વપ્રકાશ અને નિર્દોષ પોતાના આત્મસ્વરૂપને આગળી, જે જે ઇચ્છા કરે તે તે તત્કાળ મેળવે છે; પરંતુ અજ્ઞાનનું પડળ ખસી જવું એ જ પરમ-પદ છે, એમ જિવેશી પુરુષોનું માનવું છે.^{૩૪}

જ્ઞાત્વા સદામ્બુદિતમુજ્જિતદોષમીશોય-
વથા સમભિવાંછતિ ચિત્તપ્રકાશઃ । પ્રાપ્નોતિ તત્ત-
દચિરેણ તથૈવ રામ સમ્યક્પદં વિદુરનાવરણત્વમેવ
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ્યુમાં નિર્વાણુ
અકરણના પૂર્વાર્ધનો ‘અણિમાદિ-
લાભયોગોપદેશ’ એ નામનો
સર્ગ ૮૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૩ મો*

કિરાટની કથા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અગ્નિમાદિગુણૈશ્વર્યયુક્તા સા નૃપમામિની ।

एवं बभूव चूडाला घनाभ्यासवती सती ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-શિખિન્ધવરાજની રાણી

ચૂડાલાએ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાણાધાર આદિ યોગનો દૃઢ અભ્યાસ કરી, અણિમાદિ સિદ્ધિઓનું એશ્વર્ય મેળવ્યું.^૧ મોહની નિવૃત્તિ થઈ જવાને લીધે અને તાપોનો નાશ થઈ જવા-થી, ગંગાના જવી નિર્મળ અને શીતળ એ ચૂડા-લાએ, આકાશમાર્ગ વડે ગમન કરવા માંડ્યું,^૨ સમુદ્રરૂપ શુદ્ધમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો અને ઇચ્છા પ્રમાણે પૃથ્વીમાં પણ ફરવા માંડ્યું.^૩ જે રાણી પોતાના પતિના વક્ષસ્થળમાંથી અને ચિત્તમાંથી એક ક્ષણમાત્ર પણ દૂર ગયેલ ન હતી, એ જ ચૂડાલા પોતાના યોગસામર્થ્યથી લક્ષ્મીની જમ રાજ્યોમાં અને જગતમાં ફરતી હતી.^૪ વીજળીના ઝબકારા જેવા ચળકતાં ધરેલાંથી રાણુ-ગારેલી એ રાણીએ મેઘમાળાની જમ અનેક પર્વતોમાં અને પૃથ્વીમાં ફરવા માંડ્યું.^૫ જેમ સૂરનો તાંતણે વીંધેલાં મોતીમાં સુખથી પ્રવેશ કરી થકે, તેમ તણુ, લાકડું, પાપાણુ, પ્રાણી, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ અને જળ, એ સર્વમાં તે નિર્વિધ્ને પ્રવેશ કરતી હતી.^૬ મેરુ પર્વતના ઉપ-રનાં શિખરોમાં, લોકપાલનાં નગરોમાં તથા દિશા-ઓમાં અને આકાશમાં રહેલાં સર્વ સ્થાનોમાં તે વિહાર કરતી હતી.^૭ પક્ષી, જૂત, પિશાય, નાગ, કેવ, દાનવ, વિદ્યાધર, અપ્સરા અને સિદ્ધ એ વગેરે સાથે તે વાર્તાલાપ આદિ વ્યવહાર

* આ ત્વાસીમા સર્ગમાં ચૂડાલાની સિદ્ધિના વેળવો, શિખિન્ધવરાજનું અજ્ઞાન અને શુરપદેશની સફળતાના સંબંધમાં કિરાટના આખ્યાનનું નવું નું કરવામાં આવશે.

કરતી હતી.^૭ એ ચૂડાલાએ પોતાના પતિને આત્મજ્ઞાનરૂપ અમૃતનો લાભ યવા માટે, ઘણી વાર વખતોવખત બોધ કર્યો; પરંતુ રાજાને તેથી કંઈ જ્ઞાન થયું નહિ.^૮ જેમ બાળક વિદ્યાના ખરા સ્વરૂપને ન સમજી શકે, તેમ હવેર બાણાબા પ્રમાણે યોગ-ઐશ્વર્ય આદિ શુભોવાળી એ ચૂડાલાનું ખરું સ્વરૂપ આટલા કાળ સુધી શિખિર્વજ રાજાના સમજવામાં આવ્યું નહિ. માત્ર તે એટલું જ સમજતો હતો કે, મારી રાણી અનેક કૃળાઓમાં કુશળ અને રમણીય છે.^{૯, ૧૦} શૂદ્રને જેમ યજ્ઞક્રિયા દેખાડવામાં નથી આવતી, તેમ એ ચૂડાલા રાણીએ પણ આત્માને નહિ ઓળખનાર એ શિખિર્વજ રાજાને પોતાની સિદ્ધિઓની શોભા દેખાડી નહિ.^{૧૧}

રામ બોલ્યા:—હે સમર્થ ગુરુ મહારાજ ! ચૂડાલા રાણી મહાસિદ્ધ અને પૂર્ણ યોગાભ્યાસવાળી હતી, છતાં તેના યત્નથી પણ રાજાને બોધ થયો નહિ, તો પછી બીજાને તો શી રીતે થાય ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—ચુકુળને દીપાવનાર હે રામચંદ્રજી ! ઉપદેશનો જે ક્રમ બાધવામાં આવ્યો છે તે તો માત્ર * તદ્વિજ્ઞાનાર્થ સ ગુરુમેવાભિગ્ચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં વ્રજ્જનિષ્ઠઃ । ઇત્યાદિ શાસ્ત્રમાં કહેલી મર્યાદાને પાળવા માટે છે. બાકી શિષ્યની શુદ્ધ બુદ્ધિ જ જ્ઞાન મેળવવામાં મુખ્ય કારણરૂપ છે. કેવળ શાસ્ત્રથી જ કે કેવળ પુરુષથી જ પોતાનું ખરું તત્ત્વ જણાતું નથી; પરંતુ જેમ સર્પના પગ ગૂઢ હોવાથી સર્પ પોતે જ તેને દેખે છે, તેમ નિર્દિધ્યાસન વડે સાક્ષાત્કાર થવાથી પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને ઓળખી લે છે.^{૧૨-૧૪}

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! જેમ આપ કહો છો તેમજ બો હોય તો, આ જગતની મર્યાદામાં ગુરુપદેશને પણ આત્મજ્ઞાનમાં કારણરૂપે

ખતાવ્યો છે, તે કેમ અને કયે દ્વારે ઉપકારક છે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—વિંધ્યાટવીના તણ અને લતાદિવાળા એક જંગલમાં કુટુંબી બ્રાહ્મણની જેમ ખૂબ જ ધનદોલત હોવા છતાં કંઞસે કોઈ એક કિરાટ* રહે છે.^{૧૫, ૧૬} હે રામચંદ્રજી ! એક દિવસ તે ક્યાંક જતો હતો, તેવામાં વિંધ્યાટવીના ઘાસના ઘેરાથી ઢંકાયેલા, કોઈએક પ્રદેશમાં તે કિરાટની એક કાડી પડી ગઈ.^{૧૭} એ એક કાડી મળે તો તેમાંથી સમય જતાં (વેપાર વડે) ચાર કાડી થાય, તેમાંથી પછી આઠ પેઠા થાય અને પછી ક્રમે કરીને એ એક જ કાડીમાંથી સો, હજાર, બેહજાર કાડીઓ મળે એવો વિચાર ચિત્તમાં આવવાથી, એ કંઞસે કાડીને માટે યત્ન વડે ઘાસ, ફેતરાં આદિ સર્વ જગોએ, તણ દિવસ સુધી શોધ કરી.^{૧૮, ૧૯} દીનપણથી રાતદિવસ આળસ ત્યાગીને, એ કિરાટ શોધમાં એવો તો તત્પર રહ્યો, કે બીજા માણસોની હજારો મરકરીઓ ઉપર પણ તેનું લક્ષ્ય ખેંચાયું નહિ.^{૨૦} એમ તણ દિવસ સુધી શોધ કરતાં છેવટે તે જંગલના પ્રદેશમાંથી, તેને પૂર્ણચંદ્રના જેવો ચળકતો એક મોટો ચિંતામણિ મળ્યો.^{૨૧} તે મળવાથી મનમાં પ્રસન્ન થઈ, ઘેર આવ્યાને તે જગતના સઘળા વૈભવોને ભોગવનાર, હરિદ્રતા આદિ દુઃખોથી રહિત અને મહાસુખી થઈ રહ્યો.^{૨૨} એ પ્રમાણે જેમ કિરાટે રાતદિવસ મનમાં ગ્લાનિ ન લાવતાં, કાડીની શોધ કરી તો આખા જૂમાંડળના જેવો મહામુલ્યવાન ચિંતામણિ તેને મળ્યો; તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્રના ઉપદેશથી પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખાય છે. જેમ કાડી શોધવા જતાં કિરાટે ચિંતામણિના લાભ થયો, તેમ ગુરુપદેશના ક્રમથી શાસ્ત્રનાં શ્રવણ પછેરે મારફત જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયથી મળે નહિ તેની શોધ કરતાં મનન-નિર્દિધ્યાસનદ્વારા અપરોક્ષજ્ઞાનનો લાભ થઈ બળે છે.^{૨૩, ૨૪} હે નિષ્પાપ

* ગામડામાં ફેરી કરનાર વાણિયો.

* તે પદને જાણવા માટે હાથમાં સજિધા લઈ (વિનય અને જિજ્ઞાસા બતાવવા) સિધ્ધે સંસ્કારી, વિદ્વાન અને ધર્મનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જવું.

રામચંદ્રજી ! શાસ્ત્રાદિકનું શ્રવણ કર્યું આદિ ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણામ પામેલા મનનો વ્યાપાર છે અને શ્રદ્ધા એ પોતે ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી, જ્યોતી ગુરુના ઉપદેશમાનથી આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જો કે ગુરુપદેશદ્વારા તત્ત્વ સમજાય છે, પરંતુ તેનો સાક્ષાત્કાર તો મનન-નિદિધાસન આદિથી અત્યંત સ્વચ્છ થયેલી શિષ્યની બુદ્ધિ વડે જ સાધ્ય છે. જમ કોડીને શોધ્યા વિના કિરાટને ચિંતામણિનો લાભ થાત નહિ, તેમજ ગુરુપદેશ વિના આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પણ થાય નહિ. ^{૨૫, ૨૬} જમ ચિંતામણિ મળનામાં કોડી સાક્ષાત્ કારણરૂપ ન છતાં પણ તેની શોધ માર-ફત કારણરૂપ ગણી શકાય છે, તેમ ગુરુનો ઉપ-દેશ પણ મોક્ષરૂપ મહાપ્રયોજનવાળા આત્મત-ત્ત્વને ઝાળખવામાં, સાક્ષાત્ કારણરૂપ નહિ છતાં પણ શ્રવણ-મનનાદિદ્વારા કારણરૂપ થાય છે. ^{૨૭} હે રામચંદ્રજી ! મોટાઓને પણ મોહમાં નાખ નારી આ માયાશક્તિ તમે જુઓ કે, કાંઈક શોધના જતાં વળી તેનું કંઈક કંઈક ખીજુ જ મળી આવે છે. ^{૨૮} પુરુષ કાંઈક કર્મ કરે છે અને પાછો કાંઈ જુદી જ જાતનો તેને (કિરાટની જમ) કળ-નો લાભ થાય છે. એવું આ તથ્યે લોકમાં જોવા-માં આવે છે, માટે આત્મજ્ઞાન થયા પછી માત્ર બાહ્ય રહેલાં કર્મો કરીને સંગતો ત્યાગ કરી કાળ વીતાવેના એ જ કલ્યાણકારક છે. ^{૨૯}

અન્યસ્કોતિ પુરુષઃ ફલમન્યદેવ પ્રાપ્નોતિ
યત્ત્રિપુ જગત્સ્વલોકાયતે ચ । તસ્માદનન્તર-
મ્ભવસ્ય જગદ્ભ્રમસ્ય શ્રેયોતિવાહનમસંગમનિ-
ચ્છયૈવ ॥ ૨૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'કિરાટોપાખ્યાન'

એ નામનો સર્ગ ૮૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૪ મો

શિખિધ્વજનો વૈરાગ્ય અને વનગમન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તતઃ શિખિધ્વજો રાજા તત્ત્વજ્ઞાનપદં વિના ।

આજગામ પરં મોહં તમોઽધત્તમિવા પ્રજાઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! ત્યાર પછી

જમ સંતાન નાથ પામનાથી પુરુષ શોકથી અધ-
બની બય, તેમ શિખિધ્વજરાજા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ
શાંતિ વિના ખૂબ દુઃખી થતો હતો. ^૧ ચિંતામાં
દુઃખરૂપ અગ્નિ સળગવા લાગતાં, પોતાના સામંત
આદિ સ્નેહીમંડળે પ્રાપ્ત કરાયેલી વિભૂતિઓ પણ
દેવતાના ભડકા જેવી લાગતાં, તેનું મન કાંઈ પણ
આનંદ પામતું ન હતું. ^૨ પારપિતા બાણથી બચી
ગયેલા (બયાતુર) હરણની જમ એ રાજાનું ચિત્ત
પણ એકાંત દેશોમાં, દિશાઓમાં, પાણીનાં ઝરણાં-
વાળાં સ્થાનોમાં અને શુદ્ધાઓમાં જઈને રહેવાની.
ઇચ્છા કરતું હતું. ^૩ હે રામચંદ્રજી ! તમારી જમ,
એ રાજાને પણ તેના અનુચરો જ ધારણા અને
વિતયનાં વચનો વડે બોધ કરી દિવસનાં કર્મો
કરાવતા હતા. ^૪ ત્યાંથી પરમહંસની પેઠે નિરંતર
અત્યંત વૈરાગ્યવાળો અને શાંત બુદ્ધિનો એ
શિખિધ્વજ રાજા પોતાની રાન્યલક્ષ્મી ભોગવવા-
માં પણ ખેદ પામતો હતો. ^૫ હે વિવેકી રામ-
ચંદ્રજી ! દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો અને પોતાનાં માણ-
સો, એ સર્વને તે રાજા ગાય, પૃથ્વી અને સુવ-
ર્ણ આદિનું દાન આપતો હતો. ^૬ તેણે તપ કરવા
માટે કૃષ્ણચંદ્રાણાદિ* વ્રતો કરવા માંડ્યાં અને

* આ ચોરાશીમા સર્ગમાં શિખિધ્વજરાજાનો
વૈરાગ્ય, ચૂકાલાનું સમજવનું તથા વનમાં રાત્રિએ
રાજાનું નીડળવું અને છેવટે મદરાગમના સ્થિતિ થવી;
એ કથા રહેવામાં આવશે

* ચંદ્ર બીજથી આરંભી પોતાની એક એક કળા
વધારી પૂર્ણિમાએ પૂરી કળાવાળો થાય છે અને પછી
એક એક કળા ઘટાડી અમાસે કળા વિનાનો થાય છે,
તેમ બીજથી એક એક કોમિયાનો વધારો કરી પૂર્ણિ-

વનોમાં, તીર્થોમાં તથા બીજાં ઠેકાણાં પુણ્યસ્થા-
નોમાં ફરવા માંડ્યું;⁹ તે પણજેમ દ્રવ્ય વિનાની
પૃથ્વીને દ્રવ્યની આશાથી ખોદનાર પુરુષ દ્રવ્ય
ન નીકળ્યાથી સંતોષ ન પામે, તેમ રાજતું મન
પણ એથી કંઈ સંતોષ પામ્યું નહિ.⁹ તેનું શરીર
રાત્રિ-દિવસ ચિંતારૂપ અગ્નિથી શોષાવા લાગ્યું
અને સંસારરૂપ એક મહાબ્યાધિના ઔષધના
વિચારમાં તે લાગ્યો.⁹ ચિંતાથી પરવશ થઈ
જવાને લીધે દીન બની ગયેલો એ રાજ, વૈરા-
ગ્ય વડે ખેદ પામેલી બુદ્ધિથી મોટા વૈભવોથી
ભરેલા પોતાના રાજ્યને પણ ઝેર જેવું સમજી
પાસે રહ્યા છતાં પણ તે પર લક્ષ્ય આપતો ન
હતો.¹⁰ રાજ્યે એક દિવસ એકાંતમાં પોતાની
પાસે બેઠેલી એ ચૂડાલા રાણીને મધુર વાણીથી
નીચે પ્રમાણે કહ્યું.¹¹

શિખિન્ધવજરાજ બોલ્યોઃ—બાણા લાંબા
કાળસુધી મેં રાજ્યનો ઉપભોગ કર્યો અને વૈભવો
પણ ભોગવ્યા. હવે તો મનમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન
થાય છે, જેથી હું વનમાં જવાને ધારું છું.¹² હે
દામજ અંગવાણી! વનમાં રહેનારા મુનિને સુખો
કે દુઃખો, વિપત્તિઓ કે સંપત્તિઓ એ કશું
આવતું નથી.¹³ વનમાં રહેનાર પુરુષને દેશના
નાશની કે રણસંઘામમાં યતા માણસોના ક્ષયની
ખબર પડતી નથી, તેથી રાજ્યના કરતાં
પણ વનવાસમાં વધારે સુખ છે, એમ હું માનું
છું.¹⁴ હે સુંદર મુખવાણી! હે સુંદરી! વનની
ધટાઓ, તમારા જેવી સુંદર સ્ત્રીને સુખ આપે
છે; કારણકે તે વનની ધટાઓને કળીઓરૂપે સ્તનો
છે, નવા અંકુરોરૂપે હાથ છે, માંજરોરૂપે બાજ
છે, ઘોળા મેઘોરૂપે સુંદર વસ્ત્ર છે, રસરૂપે અંગ-
નો રાગ છે, પુષ્પોના અલંકાર છે, સોનાની
શિલાઓરૂપે નિર્તર છે, તરંગવાળી નદીઓ
મોતીના હાર છે, લતારૂપી સખીઓ છે, યુગલાં-

રૂપી બાળબચ્ચાં છે, ભરતોઓરૂપી નેત્ર છે, પુષ્પ-
વાળી લતાઓ અંગના અવયવો છે; એ લતાઓ
કુદરતી રીતે સુગંધી અને સ્વાદિષ્ટ ફળો જમાડી
આનંદ આપે છે; તે શીતળ અને નિર્ભળ અવ-
યવોથી આલિંગન આપે છે અને તરંગોના ઝર-
વાથી અધરામૃતનું પાન કરાવે છે.¹⁵-¹⁶ એકાં-
તમાં રહેવાથી મન જેવું શુદ્ધ અને પ્રસન્ન રહે
છે, તેવું ચંદ્રલોકમાં કે બ્રહ્મલોકમાં અથવા ઇન્દ્ર-
લોકમાં રહેવાથી પણ પ્રસન્ન રહેતું નથી. હે પ્રિયે!
આ મારા ઉત્તમ વિચારમાં તારે વિદ્ય નાખતું
ન બેઠ્યે; કેમકે કુલીન સ્ત્રીઓ સ્વપ્નમાં પણ
પોતાના પતિની ઇચ્છાનો ભંગ કરતી નથી.²⁰²¹

ચૂડાલા બોલીઃ—હે પ્રિય પતિ! જેમ કાળ-
ક્રમના નિયમ પ્રમાણે વસંતઋતુમાં પુષ્પ અને
શરદઋતુમાં ફળ શોભે છે, તેમ જ સમયમાં જ
કામ કરવું યોગ્ય હોય, તે સમયમાં જ તે કરવા-
માં આવે તો શોભે છે; પણ જો તેથી ભલકું જ
બને તો તે શોભતું નથી.²² વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે,
જેનો ઢહ ધરડો થઈ ગયો હોય તેવાઓને વન-
વાસ કરવો ઘટે છે, પરંતુ તમારા જેવા યુવાનોને
એ વાત ઘટતી નથી; માટે મને તે ઠીક લાગતું
નથી.²³ હે મહારાજ! જ્યાં સુધી આપણે યૌવ-
નથી રહિત થયાં નથી ત્યાં સુધી પુષ્પોના સમૂ-
હથી રહિત નહિ થયેલાં વૃક્ષોની પેઠે ધરમાં
શોભીએ છીએ.²⁴ જ્યારે પુષ્પોને ધારણ કરના-
રી લતાઓનાં પુષ્પો જેવા ઘોળા વાળવાળી વૃદ્ધા-
વસ્થા આવશે, ત્યારે આ હંસો જેમ સરોવર-
માંથી જતા રહે, તેમ ધરમાંથી બહાર નીકળી
વનમાં જઈયું.²⁵ હે રાજા! યોગ્ય વખત થયા
વિના પ્રજારક્ષણના કામને છોડી દેનાર રાજાને,
રાજ્યનાં ઠેકાણાં છિદ્રો ઉઘાડ્યાં થઈ જવાને લીધે
મોટું પાપ લાગે છે.²⁶ નહિ કરવાનાં કાર્યોથી
રાજાને તેના નોકરો પરસ્પર સલાહ કરી શાંતી
રાખે છે અને પ્રજા પણ તેને તેવાં કામ કરતાં
અટકાવે છે.²⁷

આ સુધી પંદર શોળા વધારવા અને પછી એકએક
વધારવા તે વ્રતને ચાંદ્રાયણ વ્રત કહે છે.

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:-હે કમળ જ્ઞાન
નેત્રવાળી રાણી ! મેં ધારી રાખેલા વિચારમાં વિદ્ય
નાખવાનું બંધ કર, કેમકે હું અહીંથી દૂર એકાંત
વનમાં ગયેલો જ છું એમ તું સમજજ. ૨૮ હે
કામલાંગી ! તું બાળક અને મૃદુ અવયવોવાળી
છે, માટે તારે વનમાં આવવું નહિ; કેમકે પુરુષો-
થી પણ વનના પ્રદેશમાં સુરેકલીથી જઈ શકાય
છે. ૨૯ જમ વનમાં થયેલી ફૂલની માંજરા (ઉપવ-
નમાં થયેલી માંજરા કરતાં કઠિન હોય તો પણ)
તલવારની ધાર સહન કરી શકે નહિ, તેમ સ્ત્રીઓ
ગમે તેવી કઠિન અંગવાળી કે મજબૂત મનની
હોય તો પણ તે વનમાં રહેવાને અશક્ત જ છે. ૩૦
હે ઉત્તમંગી ! તારે તો રાજ્યમાં જ રહી તેનું
રક્ષણ કરવું; કારણ કે પતિ ક્યાંય બહાર બંધ
ત્યારે કુટુંબનો ભાર ઉઠાવવો એ સ્ત્રીઓનો
ધર્મ જ છે. ૩૧

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-હે રામ ! ચંદ્રના જવા
સુંદર મુખવાળી પોતાની પત્નીને ઉપર પ્રમાણે
કહી રાજ સ્નાન કરવા માટે બિલ્વો અને સધળું
દિવસનું કામકાજ તેણે કયું. ૩૨ જમ હવે પછી
શિખિધ્વજરાજ સધળું પ્રજનું કામકાજ બંધ
કરી સધળા મનુષ્યોથી ન જઈ શકાય તેવા વન-
માં જશે, તેમ સૂર્યનારાયણ પણ પ્રજનું સધળું,
કામકાજ બંધ કરી, સર્વ મનુષ્યોથી દુઃખ વડે ન
જઈ શકાય તેવા અસ્તાયજ પર્વતમાં આલ્યા
ગયા. (આથમી ગયા.) ૩૩ જમ પોતાના ધર-
માંથી નીકળેલા રાજની પછવાડે અનુરાગવાળી
(પ્રેમથી બંધાયેલી) ચૂડાલા હવે પછી જશે,
તેમ સૂર્યનારાયણની પછવાડે પણ અનુરાગવાળી
(લાલ થઈ ગયેલી) તેની પ્રભા પોતાના ફેલાયેલા
રૂપને સંકાચી લઈ અનુસરતી હતી. ૩૪ કેમ બધે
પોતાની સખી ગંગાજીને ધારણ કરનારા અને
સરમ વડે ભૂખરા થઈ ગયેલા મહાદેવજીને યસુતા
પોતે આલિંગન આપતી હોય તેમ રાત્રિએ જગ-
તનો આશ્રય કર્યો. જ્યારે સંધ્યાકાળનાં વાદળાં-

ઝોડ પી ઇંતપંક્તિ ધારણ કરનારી અને તમાલરૂપ
બાળકાને ખોળામાં ધારણ કરનારી દિશાઓએ
પોતાનો આછો પ્રકાશ ફેલાવ્યો; જ્યારે દિવસની
શોભા અને સૂર્યનારાયણ એ બંને સ્ત્રીપુરુષે દેવતા-
ઓના બગીચાઓથી શોભાયમાન એવા મેઝ-
પર્વતના ઉત્તરભાગમાં રમણ કરવાને માટે ગમન
કયું; જ્યાંથી સૂર્યનાં પ્રયંક કિરણો પાપની માફક
દૂર થયાં હતાં, તે મેઝપર્વતના પૂર્વભાગમાં
જ્યારે રાત્રિ અને ચંદ્રમાડ પી બંને સ્ત્રીપુરુષે
ફરીવાર રમણની ઇચ્છાથી આગમન કયું; ત્યારે
આકાશરૂપ દીવાલમાં વીખરાયેલા તારાગણ દેખા-
વા લાગ્યા. બધે કે દિશાઓડ પી રમણીયોએ
ધાણી ફેંટી ન હોય તેવા તે શોભતો હતો. ૩૫-૩૬
ચંદ્રરૂપી મુખથી સુશોભિત, અંધકારથી શ્યામ;
(પોતાના પતિને શોધવાથી) યાદી ગયેલી,
પુષ્પરૂપ સુંદર હાસ્યવાળી અને કુસુમ પુષ્પ-
રૂપ સ્તનવાળી રાત્રિ યૌવનને પ્રાપ્ત થઈ, ૪૦
ત્યારે સાયંસંધ્યા આદિ નિત્યક્રમ કરી, મૈનાક
પર્વત જમ સમુદ્રમાં બંધ તેમ પોતાની પત્ની
ચૂડાલા સાથે રાજ રાજનગ્નહમાં ગયો. ૪૧ પછી
જ્યારે અર્ધરાત્રિનો સમય થયો, કે જ વખતે એ
પ્રદેશમાં કોઈ પણ બતનો શબ્દ સંભળાતો ન
હતો અને ગાઠ નિદ્રારૂપ શિલાની અંદર, સર્વ
મનુષ્યો લીન થઈ ગયાં હતાં તથા કામળ ઝાછા-
ડવાળા પોતાના રાજનમાં સૂતેલી ચૂડાલા રાણી
પણ કમળ ખીડાઈ જવાથી બેમાન બની ગયેલી
ભમરીની પેઠે, નિદ્રામાં લીન થઈ ગઈ હતી; તે
વખતે જમ ચંદ્રજીના મોક્ષકાળમાં રાહતું મુખ
ધીરે ધીરે ચંદ્રમાની પ્રભાને પૂર્વ આદિ દિશા
તરફથી મૂકવા માંડે છે, તેમજ અતિ નજીક
સૂતેલી, પોતાની રાણીને રાજ્યે પણ ધીરે ધીરે
છોડવા માંડી. ૪૨-૪૪ સૂતેલી રાણીએ અર્ધભાગ-
માં દબાવેલ ઝાછાડવાળા એ રાજનમાંથી, જમ
વિષ્ણુ ભગવાન લક્ષ્મીની કાંતિવાળા અને ચંચળ
તરંગોથી શોભતા ક્ષીરસાગરમાંથી બીડે, તેમ

શિખિધ્વજરાજ પણુ જીક્યો.^{૪૫} 'હું રાત્રિયયાં માટે બહુ છું' તમે સર્વ અહીં જ રહો' એ પ્રમાણે પોતાના સેવકાને કહી, તેઓની ત્યાં જ યોજના કરી, રાજ પોતે શહેરથી બહાર નીકળ્યો. નિરપૂઠ યથા ગયેલા એ રાજાએ 'હે રાજલક્ષ્મી! તને હવે નમસ્કાર છે' એમ કહી, પોતાના દેશથી બહાર નીકળી, જમ કાઈ નંદ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે તેમ માત્ર પોતે એકલાએ જ, અતિ ભયાનક મોટા જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૪૬, ૪૭} ઘાટા અંધકારવાળી લતાઓથી ભરેલું, ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓના સમૂહથી મહાભયાનક એવું એ મોટું જંગલ અને ઘાટા અંધકારથી ભરેલી, તથા ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓના સમૂહથી ભયંકર લાગતી એ રાત્રિ, એ બન્નેનું રાજાએ સાથે જ ઉલ્લંઘન કર્યું. (અર્થાત્ રાત્રિ પણુ જતી રહી અને એ મોટા અરણ્યનો પણુ છેડો આવી ગયો.)^{૪૮} સવાર સુધીમાં મહાભયાનક જંગલને ઝાળંગી, આખા દિવસને પણુ માર્ગમાં જ વીતાવી, કાંઈ એક વનભૂમિમાં સૂર્યનારાયણની સાથે (સાયંકાળે) તે રાજાએ પેણુ વિશ્રામ લીધો.^{૪૯} સૂર્યસ્ત થયાથી, તે રાજાએ સ્નાનાદિ કરી, કાંઈક ક્ષણિકને આહાર કરી, તે રાત્રિ ત્યાં જ ગાળી. વળી પ્રાતઃકાળમાં જીહી, ઢેટલાંક નગરો, દેશો, પર્વતો અને નદીઓ તેણે પસાર કર્યાં. એ પ્રમાણે બાર રાત્રિ વીત્યા પછી મંદરાચળની નજીક રહેલું, અન્ય મનુષ્યોથી દુઃખ વડે જઈ શકાય તેવું, જનસમુદાયથી અને નગરોથી અતિ દૂર, વાંસના ઘોરિયા ઠે પરનાળાં વાટે બળબળ વહેતાં વાવનાં પાણી વડે પોપણ પામી અતિ બળવાન થયેલાં વૃક્ષોવાળું, શિથિલ યથા ગયેલાં (જૂનાં) વેદીનાં (એક જાતની યજ્ઞભૂમિનાં) સ્થાનોથી, પૂર્વકાળમાં યથા ગયેલાં બ્રાહ્મણોના આશ્રમોની સૂચના આપનારું, ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓથી રહિત, સિદ્ધ પુરુષો-

ને સેવના લાયક, લતાઓના સ્થાનરૂપ, પ્રાણને પોપણ આપનારાં કૃણાથી ભરપૂર યથા ગયેલ, વૃક્ષોથી અને લતાઓથી ખીચાખીચ કાઈ એક વન હતું ત્યાં તે જઈ પહોંચ્યો.^{૫૦-૫૪} તે વનની અંદર લીલા ઘાસવાળા પ્રદેશથી શ્યામ, કૃણવાળાં વૃક્ષોથી શોભતા, સ્તિગ્ધ, શીતળ, શુદ્ધ, સરખા અને જળવાળા કાઈ એક પ્રદેશમાં, જમ વર્ષાકાળ વીજળીવાળાં શ્યામ વાદળાંએ વડે પાંજરા જેવો ગોળ આકાર બનાવી દે છે, તેમ એ રાજાએ મંજરીવાળી વેલોથી પોતાને રહેવાને માટે એક પણુંકુટી બનાવી. કામળ વેણુંકંડ, કૃણપ્રાત, ભોજનપાત્ર, અર્ધપાત્ર, પુષ્પપાત્ર, અક્ષમાળા, કમંડલુ, ટાઢ મટાડવાને માટે કંથા (આઢવાની ગોઢડી) દર્ભાસન અને મૃગચમ એટલા પદાર્થો રાજાએ પણુંકુટીમાં લાવી રાખ્યા.^{૫૫-૫૮} જમતમાં જમ બ્રહ્માએ પ્રથમથી જ સર્વ પદાર્થોને માટે કમ બાંધી રાખ્યો છે, તેમ એ રાજાએ બીજું પણુ જ કાંઈ તપસ્વીના કાય માટે યોગ્ય લાગ્યું, તેની પણુ એ પણુંકુટીમાં ગોઠવણુ કરી રાખી. એ રાજાએ પ્રાતઃકાળના પહેલા પહોરમાં સંધ્યા કરીને પછી જપ કરવા માંડ્યો. બીજા પહોરમાં ફૂલ, દળ, લાકડાં આદિ વીણવાનું કામ તેમજ સ્નાન અને દેવપૂજન કરવા માંડ્યું.^{૫૯, ૬૦} પછી કાંઈક વનનાં કૃણ, કંદ તથા કમળ આદિનું ભક્ષણ કરી, પાછો જપરાયણુ રહી, જિતેન્દ્રિય શિખિધ્વજરાજ એકલો જ રાત્રિ પસાર કરતો હતો.^{૬૧} એ પ્રમાણે મંદરાચળની પાસેના પ્રદેશમાં, પણુંકુટી બાંધી, તેની અંદર ખેદ પામ્યા વિના પ્રસન્નતાથી જ એ રાજાએ દિવસો ગાળવા માંડ્યા. પ્રથમ અનુભવમાં આવેલો નવો રાજવિજ્ઞાસ તેના સ્મરણમાં પણુ આવ્યો નહિ; કેમકે દૈવ્યમાં વિવેક ઉત્પન્ન થયા પછી રાજ્યલક્ષ્મીઓ ઠાના મનનું હરણુ કરી શકે છે? અર્થાત્ કાંઈ પણુ વિવેકી પુરુષના મનનું હરણુ કરી શકતી નથી.

इति दिवसमखेदं मंदरोपांतकच्छे विरचित

* મંદરાજાએ સમુદ્રમાં નાણું સંતાડ્યું હતું તે લેવા માટે જતા નવ નંદ થયા હતા.

ઉત્તરેતર્માલવેશો નિનાય । નવનૃપતિવિલાસં તં
ન સસ્માર કં વા સ્ફુરતિ હૃદિ વિવેકે રાજ્ય-
લક્ષ્મ્યો હરન્તિ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો ‘શિખિધ્વજપ્રત-
ત્યા’ એ નામનો સર્ગ ૮૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૫ મો

ચૂડાલા પતિ પાસે વનમાં ગઈ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं शिखिध्वजः पूर्णमठिकायां वने स्थितः ।

इदानीं शृणु चूडाला सा किं कृतवती गृहे ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—ઉપર પ્રમાણે શિખિધ્વજ
રાજા જમાં બેઠતી વસ્તુએ રાખવામાં આવી
છે, તેવી પોતાની પણ કુટિમાં વનમાં રહ્યો. હવે
પછી ચૂડાલારાણીએ શું કહ્યું તે તમે સાંભળો.^૧
અર્ધરાત્રિના સમયમાં બીઠી, શિખિધ્વજરાજા દૂર
પહોંચી ગયા પછી, ચૂડાલારાણી ગામમાં સૂતેલી
હરિણીની પેઠે ભયથી ભગી ગઈ.^૨ પતિએ છોડી
દીધેલી એ રાણીને સૂઈ ન હોવાને લીધે અને
પૂર્ણચંદ્ર પણ ન હોવાને લીધે, શોભા વગરના
આકાશના જેવું પોતાનું ચપન શયન જેવું લાગ્યું.^૩
કારકર્દમં આદિથી ખરાબ રીતે સિંચાયેલી,
મોટી વેલની પેઠે કરમાઈ ગયેલાં પોતાનાં અવય-
વોરૂપી પાંદડાંને ધારણ-કરનારી અને ખેદથી
ભરેલી, એ રાણી કાંઈક પડી ગયેલે મોઢે ચપન-
માંથી બીઠી.^૪ આકળ પડવાથી બૂખરા વર્ણની
ચઈ ગયેલી દિવસની શોભાની જમ એ ચૂડાલા
પણ અપ્રસન્ન, અસ્વસ્થ અને આકુળ બની ગઈ.^૫

* આ પંચાદીમા સર્ગમાં રાણી ભગી બઈ
રાજાને શોધશે, રાજાનું તેને દર્શન થશે અને પછી
ચૂડાલા એ રાજાના ભાવિ અર્થનો વિચાર કરી ઘેર
આવશે તથા પાછી ચેતન વખતે બઈ તેને બોધ આપશે,
એ કથા કહેવામાં આવશે.

÷ ખાર અને ગારાવાળાં પાણી.

ચો. રા. ૧૫

કણુમાત્ર ચથ્યા પર બેસી તેણે વિચાર કર્યો કે,
‘અહો! મોટું કષ્ટ આવી પડ્યું છે, કે રાજા
રાજ્ય છોડી ધરમાંથી વનમાં જતા રહ્યા.’ હવે
મારે આ વખતે અહીં શું કરવું? માટે હું પણ
તેની પાસે જ બહુ; કારણ કે શાસ્ત્રોમાં પતિ
એ જ સ્ત્રીઓની મુખ્ય ગતિ બતાવી છે.^૧ આવો
વિચાર કરી, પોતાના પતિની પાછળ જવાને
ભીષી યથેલી, ચૂડાલારાણી ગામમાંથી (સૂકમ-
રૂપે) બહાર નીકળી આકાશમાં આવી.^૨ સિદ્ધ-
લોકોના સમુદાયને મુખ્ય વડે ખીન્ન ચંદ્રની પ્રાંતિ
ઉત્પન્ન કરનાર, એ રાણીએ વામુના સમુદ્ધની
સાથે આકાશમાર્ગે દૂરવા મીલ્યું. પછી ખડ્ગને
ધારણ કરીને વેતાલોને (ભૂતાવિષ્ટ શયોને) દૂર-
વાના સમયમાં (રાત્રિમાં) એકલો જ દૂરતો પોતા-
નો પતિ જવી રીતે રાત્રિએ એકલો જતો હતો,
તેવી જ રીતે તેના બેવામાં આવ્યો.^{૩,૪} એવી
તરેહના પોતાના પતિને બેઈ, આકાશમાર્ગમાં જ
રહી પોતાના પતિનું જ કાંઈ ભવિષ્યમાં નિર્ધય-
પૂર્વક થવાનું હતું તેનો એ રાણીએ વિચાર કર્યો.
કે રામચંદ્ર! જ રીતે, જ કાળે, જ નિમિત્તે,
જ સ્થાનમાં અને જ ક્રિયાથી જટલો તે રાજાનો
અવ્યુદય થવાનો હતો અને જે તેને પરમપદની
ઉત્તમ પ્રાપ્તિ થવાની હતી, એ વગેરે જે સધળું
અવશ્ય ભાવિ હતું તે કેમ બધું તેની આગળ
ભૂતિમાન આવીને ઊંચું હોય તેમ યોગના બળ-
થી તેના બેવામાં આવ્યું અને તે ભાવિને અનુ-
દૂળ જ વતવાને માટે તે રાણી રાજા પાસે ગઈ
નહિ.^{૫-૭} ‘મારે હમણાં તે રાજા પાસે જવું
નહિ, પણ ઘણો લાંબો કાળ ગયા પછી જ તેની
પાસે જવું એવો જ દેવનો નિર્ધય છે’ એવો
વિચાર કરી, ચૂડાલા પાછી પોતાના અંતઃપુરમાં
આવી અને ચંકરના મસ્તક ઉપર રહેલી ચંદ્રમાની
કળાની પેઠે પોતાની ચથ્યા પર આવી સૂઈ રહી.
પછી કાઈ પણ કારણને લીધે રાજા હમણાં બહાર
ગયેલ છે, એમ ચંદેરમાં માણસોને મં

પોતે ત્યાં જ રહી. ^{૨૪-૨૬} જન્મ દાઈ ડાંગરના ધ્યારાની રક્ષા કરનારી સ્ત્રી તેના ધ્યારાની રક્ષા કરે, તેમ સર્વમાં સમદષ્ટિ રાખી તે ક્રમે કરીને એ રાણી પતિના રાજ્યની રક્ષા કરવા લાગી. ^{૧૭} રાજ્યમાં રહેવાથી રાજ્યની રક્ષા કરવાને લીધે અને વનમાં રહેવાથી વનની રક્ષા કરવાને લીધે એકબીજાના મુખને નહિ દેખનારાં એ બંને સ્ત્રી-પુરુષનો એ પ્રમાણે કાળ જવા લાગ્યો. ^{૧૮} તેથી શિખિધ્વજરાજાનાં વનની અંદર તથા ચૂડા-લાનાં પોતાના દરબારગઢની અંદર દિવસ, પક્ષ, માસ, ઋતુ અને વર્ષો જવા લાગ્યાં. આ સંબંધમાં વિશેષ તો શું કહેવું, પરંતુ અઢાર વર્ષ સુધી ચૂડાલા પોતાના ઘરમાં (અંતઃપુરમાં) રહી અને રાજ વનની ઝાડીમાં નિવાસ કરી રહ્યા. ^{૧૯-૨૦} મંદરાચળની તળેટીની યુક્ષા પાસે પર્ણકુટી બાંધી રહેનારા એ શિખિધ્વજ રાજાને ધણાં વર્ષો વીતી જવાને લીધે વૃદ્ધાવસ્થા આવી ગઈ, ત્યાં સુધીમાં તેની વાસનાઓના પરિપાક પણ આવી જશે, એમ ધારી ચૂડાલાએ તેની વાટ બેઠી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે ધણાં વર્ષો વનમાં જ ગયાથી રાજાને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે પોતાનાથી (ચૂડાલાથી) જે કંઈ કામ થવાનું હેવના તરફથી ભાવિ તરીકે નિર્માણ થઈ ગયેલ છે, તેનો વખત આવી ગયાથી 'પતિની (શિખિ-ધ્વજરાજાની) પાસે જવાનો આ મારે, સમય છે' એમ વિચાર કરી, ચૂડાલાએ મંદરાચળની પાસે (જ્યાં રાજ છે ત્યાં) જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતાના દરબારગઢમાંથી તે રાત્રિને વખતે આકાશમાં જોતરી. ^{૨૧-૨૪} વાયુના વેગની સાથે તેણે ગમન કરવા માંડ્યું. માર્ગમાં જતાં જતાં, આકાશમાં તેણે કદપવૃક્ષનાં (કદપવૃક્ષની પાસેથી મનમાનતી રીતે મળેલાં) વસ્ત્રો વડે ઢંકાયેલા રત્નના હારોથી શણગારેલી, નંદનવનના બગીચાઓમાં રહેનારી અને પતિ વિશે આસક્તિ-વાળી સિદ્ધાભિસારિકાઓ, (રમણની ઇચ્છાથી

સિદ્ધલોકા પાસે આવનારી સ્ત્રીઓ) તે ચૂડાલાના બેવામાં આવી. ^{૨૫-૨૬} ચંદ્રમાની કળાઓને સ્પર્શ કરનારા, હિમના કણોને વરસાવનારા અને ઉત્તમ સિદ્ધપુરુષો પાસેથી પુષ્પમાળા, કરતૂરી આદિના સુગંધને ગ્રહણ કરી તેનો ફેલાવ કરનારા પવનોનો તે રાણીને સ્પર્શ થયો. આકાશમાં આવતાં તેણે ચંદ્રબિંબરૂપી અમૃતસમુદ્રના મોઢા તરંગ-રૂપ નિર્ભજ યાદની દીડી. વાદળાંઓની વચમાં યઈ ગમન કરનાર એ ચૂડાલા રાણીએ, મેઘની સાથે જ રહેનારી અને મેઘથી જુદી નહિ પડનારી વીજળીઓ તરફ વારંવાર દષ્ટિ કરી. ^{૨૭-૨૮} તેણે મનમાં કહ્યું કે, 'પ્રાણીઓનો સ્વભાવ જીવતાં સુધી બદલાતો જ નથી; કેમકે મારું મન વિવેકથી રોક્યા છતાં ઉત્કંઠા થાય છે કે, 'સિંહના જવી દંઢ કાંધવાળા અને વિવેકી એવા મારા પતિ-ને હું ક્યારે બેઠીશ? મંજરીઓના ઝૂમખાથી વીંટાયેલી વેલો વૃક્ષોરૂપી પોતાના પતિને ક્ષણ-માત્ર પણ છોડતી નથી, એ બેઠીને મારા મનમાં પતિને મળવા માટે ઉત્કંઠા થાય છે. જેમ ઉત્તમ દેવયાનિમાં થયેલ આ સિદ્ધાભિસારિકા પોતાના પતિ પાસે જાય છે, તેમ હું પણ મારા સ્વામીને ક્યારે મળીશ?' એમ મનમાં વિચાર થાય છે. અહો! આ મંદમંદ પવનો, આ (શીતળ) ચંદ્ર-કિરણો અને આ (રમણીય) વનની હારો મને ઉત્કંઠાં ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા હું મૂઢ જિજ્ઞાસુ, તું અંદર નકામું શા માટે નાચે છે? હે સુસીલ મન! તારું આકાશના જેવું નિર્ભજ વિવેકીપણું ક્યાં જતું રહ્યું? અથવા હે પ્રિય ચિત્ત! પોતાના પતિ પ્રત્યે તારી ઉત્કંઠા છે તો ભલે (તે ચોગ્ય હોવાથી) ઉત્કંઠિત રહે, પણ વૃથા ઉત્કંઠાથી શું ફળ છે? હે ચરીર! તું જેના આલિંગનાદિક માટે ઇચ્છા રાખે છે, તે પતિ (રાજા) તો વૃદ્ધ થઈ ગયેલો, તપસ્વી, દુર્બળ ચરીરવાળો અને વાસના વગરનો થઈ ગયેલો હશે, તથા તેનું મન રાજ્યાદિક ભોગો નહિ ભોગવવાને માટે નિર્મૂળ જેવું થઈ ગયું હશે,

એમ ધારી શકાય છે. ૨૯-૩૭ જમ વર્ષાકાળની નાની નદી, કાઈ મહાનદમાં એકરસ થઈ જઈ, જુદી જોવામાં આવતી નથી, તેમ એ પતિની વાસનાલતા પણ અદરશ થઈ ગયેલી હશે એમ લાગે છે; કેમકે તે એકાંતમાં જ રહેનારા, એકાકી, ઇચ્છારહિત, વાસનાવગરનો અને ઝાડના ઢૂંઠાની પેઠે સુકાઈ ગયેલો છે, એમ હું અનુમાન કરું છું; તો પણ હે ચિત્ત ! તારી શી ઉલ્કા છે ! હું યોગબળથી એ પતિને બોધ આપી, ખાકી રહેલા પ્રારબ્ધને ભોગવવામાં ઉલ્કાવાળો કરી, તારી સાથે તેનો મેળાપ કરાવીશ. વનમાં રહેનારા એ પતિનું વાસનારહિત થઈ ગયેલું ચિત્ત હું સર્વત્ર સમાનવૃત્તિવાળું કરી, તેની રાજ્યમાં જ યોજના કરીશ અને પછી ધણા લાંબા કાળ સુધી બને સુખેથી રાજ્યમાં રહીશું. અહો ! આજ ધણે લાંબે કાળે હું મારા આ ઉત્તમ મનોરથને સિદ્ધ કરી શકીશ, કે જેથી મારો પતિ પણ જ્ઞાન યવાને લીધે મારા જેવો અંદર અને બહાર સરખા વિચારનો થઈ જશે. ૩૮-૪૨ જના વિચારો એકબીજાને મળતા છે, તેવાં સ્ત્રી-પુરુષોના મેળાપથી જ અત્યંત આનંદ થાય છે, તે આનંદ પહેલા દરજ્જાનો કહી શકાય છે. ૪૩ એવો (મનમાં) વિચાર કરી ચૂડાલા રાણીએ આકાશમાં પર્વતોને, દેશોને, મેઘોને અને દિશાઓના અતોને ઝાળગ્રી, મંદ-રાચળની શુદ્ધ પાસે આવી, આકાશમાં જ અદરશ રહી વનના મધ્યભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૪ વૃક્ષો અને લતાઓ ડોલવાથી જમ પવનની ગતિની ખબર પડે છે, તેમ વૃક્ષો અને લતાઓ ડોલવાથી જ તે ચૂડાલાની ગતિ સમજાતી હતી. આવી તે ચૂડાલા રાણીએ, વનના કાઈ એક ભાગમાં, પર્ણકુટ્ટીની અંદર યોગથી એકાગ્ર થઈ ગયેલા ચિત્ત વડે પોતાના પતિને જોયો. કેમ જાણે તે રાજાનો પૂર્વનો દેહ ખદલાઈ ગયો ન હોય એવું રાણીને જણાયું. પહેલાં હાર, બાજુબંધ, કડા અને કુંડળ આદિથી શણગારેલો હોવાથી જ

રાજાને ચૂડાલાએ મેરુના જેવો મહાકાન્તમાન જોયો હતો, તે જ રાજા આજ દુર્બળ થઈ ગયેલો, સ્થામ વર્ણનો, જૂનાં પાંદડાંની પેઠે શિથિલ થઈ ગયેલો, કાગળના જેવા પરસેવાના જળથી નાહી રહેલો અને નંદિગણ (મહાદેવના ગણ) ના જેવા નિઃસ્પૃહ બની ગયેલો રાણીના જોવામાં આવ્યો. એણે ફટલાં લૂગડાં પહેર્યાં હતાં અને માથે જટા રાખી હતી તથા સાંતપણે પોતે એકલો જ રહી, એ અકૃત્રિમ સ્થળમાં બેસી, દેવતાઓનાં અને અતિથિઓનાં પૂજન માટે, માળા ગૂંથતો હતો. આવી સ્થિતિમાં પોતાના પતિને જોઈ, સુંદર અંગવાળી અને ઘાટાં સ્તનવાળી એ ચૂડા-લારાણીએ મનમાં કાંઈક એક લાવી પોતાના મનથી જ વિચાર કર્યો કે, 'અહો ! અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું મૂર્ખપણું ધણું જ વિચિત્ર લાગે છે. ૪૫-૫૦ મૂર્ખતાની મહેરબાનીથી જ આવી (રાજા જેવી) દશાઓ આવી પડે છે. જ રાજા અતિ લક્ષ્મીવાન અને મારો પ્રિય પતિ છે, તે હંમણાં દૃઢ્યમાં અજ્ઞાનરૂપ વાદળાંથી જ્ઞાન હણાઈ જવાને લીધે આવી દશાને પામ્યો છે; માટે અવશ્ય આજ જ મારા પતિને વિદિતવેધ (જાણવાનું સર્વ) જાણી લીધું છે એવો તત્ત્વજ્ઞ બનાવી, ભોગ અને મોક્ષ એ બંનેની શોભા તેને મળે એવો ઉપાય કરીશ; પરંતુ જ આ (રાણીનું) રૂપ હંમણાં છે તે છાડી દઈ કાઈ બીજા જ રૂપે હું અતિ ઉત્તમ બોધ આપવાને તેની પાસે જઈ; કારણ કે જો આ રૂપે જ હું જઈશ, તો રાજા 'આ મારી રાણી છે અને તે મૂર્ખ છે' એમ સમજી મારા બોલવા ઉપર ધ્યાન આપશે નહિ. ૫૧-૫૫ માટે હું સણ વારમાં તપસ્વીનું રૂપ લઈ તેને બોધ આપું. મારો પતિ વાસનાઓનો પાક આવી જવાથી પાકટ બુદ્ધિવાળો થઈ ગયેલ છે, માટે હંમણાં તેના નિર્મળ ચિત્તમાં પોતાના આત્મ-તત્ત્વનું બરાબર પ્રતિબિંબ પડશે.' એવો વિચાર કરી ચૂડાલાએ શ્રાક્ષણપુત્રનું રૂપ ધારણ

ક્રમું.^{૫૬} પછી જળ જેમ ફાલુમાત્રમાં તરંગરૂપ થઈ જાય છે, તેમ ફાલુમાત્રમાં કાંઈક ધ્યાન વડે તે રાણી બીજું રૂપ ગ્રહણ કરી, બ્રાહ્મણના પુત્રરૂપે વનમાં આવી અને મંદ હાસ્ય વડે મુખ સુશોભિત રાણી પોતાના પતિ પાસે પહોંચી. કેમ જાણે તપની મૂર્તિ જ હોય તેવા દેખાવ આપતો, એ બ્રાહ્મણપુત્ર બીજા વનમાંથી પોતાની પાસેના પ્રદેશમાં આવતો રાત્રિએ જોયો.^{૫૭, ૫૮} રસરૂપ સુવર્ણના જેવા પીળા, સ્વચ્છ અને કાન્તિમાન અવયવવાળો, મોતીઓના હારથી શોભાયમાન, અંગમાં શ્વેત યજ્ઞોપવિત્તે (જનોદને) ધારણ કરનાર, બે ઘોળાં વસ્ત્રને પહેરનાર, પોંચાથી બમણા પ્રદેશ સુધી નીચે લટકતી, લંબાઈમાં એક હાથના પ્રમાણની અને પૃથ્વીને નહિ અડકતી, ચંદ્રાક્ષમાળાને ફેરવતો, ભરમાઓની હારથી વીંટાયેલ કમળની જેમ કેશથી ઘેરાયેલા શિરોભાગને ધારણ કરનાર, પોતાના શરીરમાંથી નીકળતા તેજના સમૂહથી આખા ય પ્રદેશને પ્રકાશવાળો કરનાર, ઉદય પામેલા સવારના સૂર્યની જેમ કુંડળ વડે સુશોભિત મુખવાળો, શિખરના ભાગમાં ચંદ્રને ધારણ કરનાર, ઉદ્યાત્યળની પેડે શિખામાં પરોવેલાં મંદારવૃક્ષનાં પુષ્પોથી શોભતો, રમણીય અને શાંત શરીરવાળો, બળવાન, જિતેન્દ્રિય, બરફના જેવાં ઘોળાં ભસ્મનાં તિલકથી શોભતો, દેખાવમાં રમણીય અને મેરુપર્વતના સુવર્ણના તટમાં ચાલતા ગંગાના પ્રવાહમાં જેવું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે તેવા પૂર્ણચંદ્રની જેમ ચંચળ દેખાતો એવો એ બ્રાહ્મણપુત્ર રાત્રની દષ્ટિએ પડ્યો. તે બ્રાહ્મણપુત્રને જોઈ શિષિધ્વજરાજ 'આ ઠાઈ દેવપુત્ર આવે છે' એવી બુદ્ધિથી જાણે થયો અને તેને પોતાની પાંદડા (આખડીઓ) કાઢી નાખી 'હે દેવપુત્ર! તમસ્કાર છે, આપ આ આસન પર બેસો' એમ કહી પોતાના હાથ વડે તેને પાંદડાનું આસન બતાવ્યું અને જેમ ચંદ્રમા કમળખંડના પાંદડા ઉપર દિમના

કટકા નાખે, તેમ એ બ્રાહ્મણખાળકના હાથમાં ફેલની અંજલિ અર્પી. 'હે રાજર્ષિ! તમને તમસ્કાર છે' એમ કહી તેમણે આપેલાં પુષ્પો ગ્રહણ કરીને તે બ્રાહ્મણપુત્ર પાંદડાના આસન ઉપર બેઠો.^{૫૯-૬૦}

શિષિધ્વજરાજ બોલ્યો:-હે મહારાજ્યવાન દેવપુત્ર! આપનું અહીં ધ્યાંથી પધારતું થયું છે? આજ મને આપનાં દર્શન થયાં તેથી મારો દિવસ સફળ થયો, એમ હું માનું છું.^{૬૧} (અહીં પધારી મને) માન આપનાર હે દેવપુત્ર! આ અર્ધ, આ પાદ અને આ પુષ્પો તથા આ ગૂથેલી માળા છે, તે સર્વ આપ ગ્રહણ કરો. આપનું કલ્યાણ થાઓ.^{૬૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! શિષિધ્વજરાજએ એ પ્રમાણે કહી (બ્રાહ્મણના પુત્રરૂપે આવેલ) પોતાની પ્રિય પત્ની ચૂડાલાને શાસ્ત્રમર્યાદા પ્રમાણે પાદ, અર્ધ, માળા અને પુષ્પો આપ્યાં.^{૬૧}

ચૂડાલા બોલી:-પૃથ્વીમાં હું ઘણાં સ્થાનોમાં ફર્યો છું, પરંતુ તમારા તરફથી મારી જવી પૂજ્ય થઈ, તેવી પૂજા બીજાકોઈ તરફથી થયેલ નથી.^{૬૨} હે નિષ્પાપ રાજર્ષિ! સુંદર અને ઘટે તેવા વિનયથી તમે અસંત ચિરંજીવી ધરો, એમ હું માનું છું. હે નિર્મળ રાજર્ષિ! ફળના સંકલ્પવગરના આ મહાતપનો સંગ્રહ થું તમે મોક્ષ માટે જ કર્યો છે? હે શાંત રાજર્ષિ! કોષ વગરના સંન્યાસીઓ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓના વ્રતરૂપ, આ મોટા જંગલનું સેવન આપને માટે તલવારની ધાર જેવું આતિ કઠિન છે; કેમકે સર્વ સંપત્તિવાળા રાજ્યનો ત્યાગ કરી, તમે તેનો (વનવાસનો) અંગીકાર કર્યો છે.^{૬૩-૬૪}

શિષિધ્વજરાજ બોલ્યો:-હે મહારાજ! આપ દેવ છો, એટલે સર્વ જાણી શકા તેમાં થું વિસ્મય છે। ચિહ્નરૂપ અલૌકિક શોભા વડે જ આપનું દેવપણ જણાઈ રહે છે.^{૬૫} આપના આ.

અવયવો ચંદ્રમામાંથી બનેલા હોય એમ મને લાગે છે અથવા વધારે શું કહેવું ? ફક્ત આપના જોવાથી જ કેમ બંધે આપ અમૃતથી મારું સિંચન કરતા હો, તેવો આનંદ થાય છે.^{૭૭} હે સુંદર દેવપુત્ર ! મારી એક મનોહર પ્રિય પત્ની છે, કે જે હાલમાં મારા રાજ્યની રક્ષા કરે છે, તેના અવયવો પણ આપના જેવા જ મારા જેવામાં આવેલ છે.^{૭૮} જમ મેરુપર્વત ઘોળાં વાદળાંથી પોતાના ચિખરને ઢાંકી દે, તેમ આપ શાંત અને મનોહર શરીરને યગથી માથા સુધી આ પુષ્પમાળાથી ઢાંકી લો.^{૭૯} નિર્મળ ચંદ્ર-માના જેવું તેજસ્વી અને પુષ્પની પાંખડી જેવું આપનું કામળ અંગ, સૂર્યના તેજથી કરમાઈ ગયેલું છે, એમ હું માનું છું.^{૮૦} દેવપૂજન માટે ભોગાં કરેલાં આ પુષ્પોની મેં માળા ગૂંથેલી છે, તે હે પ્રિય દેવપુત્ર ! આપ પહેરીને તેને સફળ બનાવો. પૂજન કરવાથી અતિથિજીવન સફળ થાય છે; કેમકે સત્પુરુષોને દેવના કરતાં પણ અતિથિ વધારે પૂજવાયોગ્ય છે. નિર્મળ ચંદ્ર જેવા મનોહર મુખવાળા હે દેવપુત્ર ! આપ કોણ છો, કોના પુત્ર છો અને શા માટે આપ અહીં પધાર્યા છો ! એ મારા સંદેહને આપ કૃપા કરીને દૂર કરો.^{૮૧-૮૩}

ચૂડાલા બોલી:—હે રાજા ! મને આપે પૂછ્યું, તે પ્રમાણે હું પૂરેપૂરું આપને કહું છું, તે સાંભળો. જે નમ્રતા રાખીને પૂછે, તેને કયો પુરુષ છેતરે ? કોઈ પણ ન છેતરે.^{૮૪} આ જગતમાં નાચક નામના મુનિ છે, તેના શરીરનો વર્ણ પવિત્ર અને પુણ્યશાળી લક્ષ્મીના મનોહર મુખના કપૂરના તિલક જેવો સ્વચ્છ છે.^{૮૫} તે મહાત્મા નારદમુનિ, કોઈ એક સમયે મેરુપર્વતની યુક્ષમાં ધ્યાન લગાવી બેઠા હતા કે જ્યાં મેરુપર્વતના સુવર્ણમય તટમાં મોટા તરંગોવાળી ગંગા પણ વહે છે.^{૮૬} એ ગંગા મેરુલક્ષ્મીમાં પોતાના રૂપ વડે પ્રકાશ પામતી હારલતાના જીવી અતિ રમણીય શાસે છે.

એક દિવસ એ નારદમુનિએ ગંગા નદીને કિનારે કંકણોના શબ્દોવાળો જળક્રીડાના કોલાહલનો શબ્દ સાંભળ્યો. આ શું છે ? એમ અતિ આશ્ચર્ય પામી, તેમણે ગંગા નદી તરફ કાંઈક દૃષ્ટિ ફેરવી, તો ચાંગારચણથી જળક્રીડા વડે રમણ કરી જળમાંથી બહાર નીકળતો રંભા, તિલોત્તમા આદિ અપ્સરાઓનો સમૂહ તેમના જોવામાં આવ્યો, કે જે પુરુષરહિત એ પ્રદેશમાં વાંચોના ત્યાગ કરી ક્રીડા કરતો હતો. સુવર્ણના કમળની કળીના જેવા મનોહર સ્તનમંડળ વડે ક્ષોથી વીંટાયેલા વૃક્ષની પેઠે તેઓ પરસ્પર વીંટાયા હતાં. તેમની શોભતી સાયળો પ્રવાહરૂપે રહેલ સુવર્ણરસના મોટા પૂરના જીવી-પીળી અને તેજોમય કાન્તિની પૂર્ણતાને લીધે કામમંદિરના સ્તંભના જેવા ભાવ બતાવતી હતી. તેમના શરીરની સુંદરતાનો રસપ્રવાહ ગંગાના પૂરનો તિરસ્કાર કરતો હતો કે જે આકાશગંગા પોતાના જળની નિર્મળતાને લીધે સ્વચ્છ હોવાતા ચંદ્રપ્રતિબિંબથી શોભતી હતી. કામદેવના કિલ્લારૂપ એવી તે અપ્સરાઓ નંદનવનમાં ક્રીડા કરવા માટે કામરથના ચક્રરૂપ બની ગયેલ પોતાના નિતંબમાગરૂપ તટોથી ગંગા-જળને રોડી રાખી બીજા ભોગે લઈ જતી હતી. તે અપ્સરાઓનાં શરીરો અત્યંત સ્વચ્છ હોવાથી, તેમાં એકબીજાનાં પ્રતિબિંબ પડતાં હતાં અને તેથી બંધે કે સાક્ષાત્ વિશ્વરૂપ હોય તેવાં તે લાગતાં હતાં અને તેથી તે વિશ્વરૂપ અપ્સરાઓનું વૃંદ બંધે કે સાક્ષાત્ કંપતરુ હોય તેવું જણાતું હતું. જે કાળરૂપ કંપવૃક્ષને વર્ષોરૂપી અનેક થડ હતાં, અયન, માસ અને ઋતુઓ-રૂપી અનેક ડાળીઓ હતી, દિવસોરૂપી કળીઓ હતી, પપ્પવાડિયારૂપી પાંદડાં હતાં, તાપરૂપી પુષ્પની પરગ હતી, ગમનરૂપી નંદનવનમાં તે શોભતું હતું, દેવોરૂપી પક્ષીઓનો તેની ઉપર તેનો વસવાટ હતો અને સાત સમુદ્રરૂપી તેને મોટા કથારો હતો, એવો તે અપ્સરાઓનો સમુદાય

કાળાત્મક ભગવદ્રૂપી કલ્પવૃક્ષમાંથી પ્રકટ થયેલ (ગીતાપ્રતિપાદિત) વિશ્વરૂપના જ્ઞેય ચોતરફ સર્વ અંગેનો દેખાવ આપતો, સ્તનરૂપ શુચ્છના સમુદાયો સાથે કમળોત્તું સરખાપણું હોવાથી ઈર્ષ્યાના કારણને લીધે તેને નાળમાંથી સંપૂર્ણ ઉખેડી લઈ કર્માવી નાખનાર, અપેક્ષક, ક્રીડીઓ અને નાના વાળરૂપી ભરખાઓથી શોભતો હતો. વળી, તે સુવર્ણનાં વિકાસેલાં કમળોથી સુંશોભિત, કમલિનીનાં પલ્લેવોથી ઢંકાયેલી અને શીતળ શંગાતીરમાં જળસ્પર્શથી નિર્મળ થઈ ગયેલી, બધું કે રાહુ અને ગરુડ વગેરે કે જે અમૃત હરવાવાળા છે, તેઓના ભયથી દેવોએ ગંગાજના તટ પર, મેરુની શુક્રમાં શુભ રાખવા માટે ચંદ્ર-મંડળોરૂપી અમૃતની કળાઓ એકઠી કરી હોય તેમ, રમણીય અને કાન્તિમાન હોવાથી મનને હરણ કરનાર, એ અપ્સરાઓના સમુદાયને બેઈ, નારદમુનિનું મન કામોત્તર થવાથી તત્કાળ વિવેકશિને ભૂલી ગયું. ચિત્તમાં હર્ષ થવાથી, પ્રાણ-વાયુમાં પણ ક્ષોભ થયો; તેથી જોમ રસથી પૂર્ણ પોષ્ટી ગયેલું ક્ષ્ણ નીચે પડે અને જોમ વર્ષાઋતુમાં મેઘ વૃષ્ટિરૂપે પડે, તેમ આનંદિત થયેલ એ નારદમુનિનું વીર્ય પણ (કાંમાકુળપણાને લીધે) સ્ખલિત થયું. હે રાજશ્રેષ્ઠ! શાખા તથા મૂળનું છેદન થતાં, વૃક્ષ જેમ નિઃસાર થાય, તેમ અને હિમકણને સ્તવતા ચંદ્રની જેમ તથા ખંડિત થયેલા મૃણાલની જેમ એ મુનિ નિઃસાર થયા. ૧૦૭-૧૦૮

શિખિંધવજરાળ બોલ્યો:-હે મહારાજ! નારદમુનિ તો મહાજ્ઞાની, જીવન્મુક્ત, નિષ્કામ, રાગરહિત, બહાર અને અંદર આકાશની જેમ નિર્મળ અને અસંગ તથા જને કોઈની ઉપમા ન આપી શકાય તેવા છે; તેમ છતાં તેમની એવી સ્થિતિ કેમ થઈ? ૧૦૭, ૧૦૮

ચૂડાલા બોલી:-હે રાજર્ષિ! આ ત્રણે લોકમાં પ્રાણીઓની જટલી બટ છે, તે સર્વનો અને દેવાદિકનો પણ જ દેહ છે તે દ્વંદ્વર્થવાળો

છે. હે પ્રિય રાજર્ષિ! જ્ઞાનવાન હોય કે અજ્ઞાની હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી મનુષ્ય જીવતું રહે ત્યાં સુધી સૌનું શરીર સુખ-દુઃખમય જ હોય છે. જેમ દીવાથી પ્રકાશ વધે અને ચંદ્રના ઉદયથી મહા-સાગર વધે, તેમ કાર્થક પદાર્થથી તૃપ્તિ આદિ થવાને લીધે સુખ જ વધે છે. ૧૦૭-૧૦૮ જેમ વાદળાંઓરૂપ પડદા આડો આવી જવાથી રાત્રિમાં અંધારું વધે, તેમ કાર્થ ભૂખ આદિ પદાર્થોથી દુઃખ જ વધે છે. આ વિષયમાં સ્વભાવ જ સુખ્ય કારણરૂપ છે. એક ઘડીભર પણ જો પોતાનું નિર્મળ સલ આત્મસ્વરૂપ ભૂલી જવાય, તો જેમ વર્ષાઋતુમાં વાદળાંઓ ચડી આવે છે, તેમ આ દેખાતો સંસાર પ્રગટ થાય છે. હંમેશાં એ આત્મસ્વરૂપનું જ મન સાથે બેઠાણ રાખવાથી જો પણ સુધી પણ જો તે ભૂલી જવામાં ન આવે, તો દરયરૂપી આ પિશાચ, ચિત્તના બેવામાં આવતો જ નથી. જેમ પ્રકાશ અને અંધારા વડે દિવસ અને રાત્રિની સ્થિતિ છે, તેમ સુખ-દુઃખ-વડે જ આ શરીરની પણ સ્થિતિ છે; પરંતુ એ સુખ-દુઃખ, અજ્ઞાની પુરુષને જન્મના કારણરૂપ એવો દેહાદિકમાં આત્મબુદ્ધિનો અધ્યાસ હોવાને લીધે, જેમ કપડામાં ફેસરનો રંગ બરાબર દેહ લાગી જાય, તેમ બરાબર સંસ્કારરૂપે દેહ બેસી જાય છે. હે રાજ! જ્ઞાનીને તત્તજ્ઞાનને લીધે એ સુખ-દુઃખનો જરા પણ રંગ લાગતો નથી. જેમ ફેસર ગળી આદિનો સારો કે નરસો રંગ અતિ નજીક છતાં, સ્ફટિકમણિને અંદર રંગી શકતો નથી, તેમ બહાર સુખ કે દુઃખ દેખાતાં છતાં પણ, જ્ઞાનવાનને તે અંદર લેપ કરી શકતું નથી. સ્ફટિકમણિમાં હજી પાસે રહેલાં બસુદ આદિ પુષ્પોના પ્રતિબિંબથી તે વખતે બસુદ ક્ષણના રંગ જોવા પોતાના રંગ લાગે છે, પરંતુ જીવન્મુક્ત તત્તજ્ઞ પુરુષને તો સુખ-દુઃખનો તે તે સમયે થતો હર્ષશોકનો રંગ પણ લાગતો નથી. અજ્ઞાની પુરુષની બુદ્ધિમાં સુખ-દુઃખનો

સંબંધ માત્ર થવાથી તેનો ધાટો રંગ બેસી જાય છે. કેમકે તે વસ્તુ જતી રહેવાથી પણ પાણી મનમાં દુઃખ થાય છે. જેમ બહારનો કેસર આદિનો રંગ વસ્ત્રથી દૂર કરી દેવામાં આવે, તે પણ વસ્ત્રની અંદર દઢ બેસી ગયેલો રંગ તે જતો જ નથી, તેમ સુખ-દુઃખ આપનાર વસ્તુ દૂર થઈ જાય, તે પણ અજ્ઞાનીઓનાં હૃદયની અંદર દઢ ખૂંચી ગયેલા સંસ્કારો તે જતા જ નથી. આ કમથી જ બંધ મોક્ષની વ્યવસ્થા સમજી લેવી. ૧૧૦-૧૧૮ વિપ્ર-યાસકિતને લીધે વાસનાઓનો જે વધારો એ જ બંધ છે અને વિપ્રોનો સંગ છૂટી જતા જ વાસનાઓ આવી જવી તેનું નામ મોક્ષ કહેવાય છે.

શિખિધવજરાળ બોલ્યો:-દૂર રહેલા અને પાસે રહેલા પદાર્થોના લાભ સુખનું કારણ છે અને વિનાશ દુઃખનું કારણ છે; તે કારણોથી શા માટે જીવને સુખદુઃખ થાય છે? આપ તે કહો. મોર જેમ મેઘગર્જના સાંભળતાં તૃપ્ત થતા નથી, તેમ આપનાં ઉદાર, ધણા અર્થવાળાં અને અતિ નિર્ભય વચનો સાંભળતાં મારું મન તૃપ્ત થતું નથી.

ચૂડાલા બોલી:-શરીર, મન વગેરેથી પોતાને અનુકૂળ સુખ મેળવી, કાંઈનીય મર્યાદામાં નહિ આવેલા આત્મતત્ત્વના સ્વરૂપને જુલોઈ દુઃખી થાય છે અને તેથી જીવની સાથે વિપ્રયોગો સ.

જી... દેહમાં... લી છે. ... પારે તે પ્રાણવાયુથી પુરાઈ ગયેલી નાડીઓમાં આવી, તે તે ઇન્દ્રિય દ્વારા તે તે વિષયનો અનુભવ કરે છે. જેમ મૂળમાં સિંચેલું પાણી, તેને વહેવાને માર્ગે ઝાડની અથવા આસપાસની સર્વ લતાઓમાં પહોંચી જાય છે, તેમ કુંડલિનીમાં ગયેલો જીવ પણ, નાડી દ્વારા સર્વ દેહમાં પ્રવેશ કરી શકે છે અને વિષયનો સંબંધ થવાથી, તેમાં એકાગ્ર થયેલ વૃત્તિની ધારા વહે તેને અનુભવે છે. ૧૨૪, ૧૨૫

જીવને સુખનો અને દુઃખનો અનુભવ કરાવવા માટે દેહમાં અનેક તરેહની જુદી જુદી નાડીઓ રહેલી છે. જીવ જ્યારે સુખનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે પ્રસન્ન બોવામાં આવે છે; પરંતુ જ્યારે દુઃખનો અનુભવ કરતો હોય ત્યારે તેમ હોતું નથી. ૧૨૨ રાજ વગેરે સુખી લોકોને જવાના માર્ગો, જેમ કપૂર, ચંદન આદિના સુગંધી જળ-થી છંટાયેલા અને પુષ્પ, ધૂપ, કસ્તૂરી આદિથી સુગંધીદાર હોય છે, પણ ગરીબ લોકોના માર્ગ તેવા હોતા નથી; તે પ્રમાણે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની-ઓના માર્ગમાં ભેદ રહેલો છે. જીવ જટલે અંશે, ચંચળ નાડીમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી, ચંચળતા વગરનો અને સંકલ્પરહિત થઈ શાંત રહે, તેટલે અંશે તમે તેને સુકત જ સમજો અને જટલે અંશે પ્રાણવાયુની ચળવળને લીધે, જીવ પણ ચંચળ થઈ જઈ વિશેષ સંકલ્પો કરે, તેટલે અંશે તમે તેને બંધાયેલો જણો. સુખ-દુઃખનો અનુભવ થવાથી અનુકૂળ પદાર્થોને મેળવવા માટે અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોને દૂર કરવા માટે, અનેક જાતના અનર્થોમાં ચિત્તનું સંકલ્પરૂપે જે બંધાર પ્રગટ થતું, તેનું જ નામ જન્મમરણથી થતા સંસારનું કારણ હોવાથી બંધ છે અને તે સર્વમાં ન બંધાતા, કેવળ આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખવી, તે જન્મ-મરણાદિ સંસારબંધનથી છૂટવાનું કારણ હોવાથી મોક્ષ છે. આ પ્રમાણે બે પ્રકારે બંધ મોક્ષની વ્યવસ્થા માનેલી છે. ૧૨૭-૧૩૦ જ્યાં સુધી ચંચળ ઇન્દ્રિયદ્વારા સુખ-દુઃખની દશા પ્રાપ્ત થયેલી નથી, ત્યાં સુધી જીવ સુખ વડે સમાનવૃત્તિવાળો, સ્થિર અને શાંત બનેા થઈ રહે છે. જેમ ચંદ્રમાને બેઠને સમુદ્ર બિછળે છે, તેમ ઇન્દ્રિયો વડે જાણી શકાય તેમ ન હોવાથી, સ્વયં-પ્રકાશ જીવચેતન્ય પણ સુખનું કિંવા દુઃખનું અવલોકન કરી, અંદર વૃત્તિઓરૂપે ચંચળ થાય છે. ૧૩૨ હે પ્રિય રાજપિ! જેમ ખિલાડો માંસને બેઈ ચંચળ થાય, તેમ એ જીવ પણ અનુભવમાં

આવેલાં સુખાદિકથી અને તેના ઉપાયરૂપ ધનાદિકમાં અનુકૂળ બુદ્ધિ થવાથી ચંચળ થાય છે, એનું કારણ તો માત્ર અજ્ઞાન જ છે. ^{૧૩૩} આત્મ જ્ઞાનરૂપના સ્વરૂપનો શુદ્ધ બોધ થવાથી સુખ-દુઃખાદિ જેવું કશું છે જ નહિ, એવો નિશ્ચય થવાને લીધે જીવને શાંતિ મળે છે. 'મિથ્યા માની લીધેલ હોવાથી સુખ-દુઃખ જેવું કશુંયે નથી. મારે અને તેને કશે સંબંધ પણ છે નહિ. હું કેવળ તેમાં નકામો જ બંધાયેલ રહ્યો છું,' એવું જ્ઞાન થવાથી જીવને શાંતિ મળી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૧૩૪} જે વિષય સંબંધી બહારનાં સુખો અનુભવમાં આવે છે, તે ખરું એતાં મિથ્યા હોવાથી છે જ નહિ અને તે જે રૂપે પ્રતીત થાય છે, તે રૂપ પણ અવાસ્તવિક હોવાથી વાસ્તવ નથી, એવું અંદર જ્ઞાન થવાથી જીવ બાહ્ય વિષયો તરફ ખેંચાતો નથી; પરંતુ કેવળ શાંત થાય છે. ^{૧૩૫} જે કંઈ છે તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે, એવો ગાઢ નિશ્ચય દૃઢ બેસી ગયો હોય, તો તેણ વગરના દીવાની જેમ જીવ શાંત થઈ બચે છે. સર્વ જગત ચૈતન્યરૂપ છે, એવું જ્ઞાન થવાથી દ્વૈતની ભ્રાંતિ ટળી જવાને લીધે સુખાદિકમાં રહેલો (અનુકૂળ બુદ્ધિનો) નાશ થઈ જવાથી, તેણે વિનાના દીવાની જેમ તે શાંત બની બચે છે. આ સર્વ દ્વૈતબ્રમ આકાશના જેવો શૂન્ય છે એમ બોધ થવાથી, જીવનું ચંચળપણું જતું રહે છે અને બંધનરહિત થયેલા જીવને પછી કોલ થવો એ તો કેમ જ સંભવે? આ પ્રમાણે જ આદિજીવ હિરણ્યગર્ભે પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળથી બંધમોક્ષનો માર્ગ કહેવેલો છે અને તે જ હજી સુધી ચાલે છે. ^{૧૩૬-૧૩૮}

શિખિંદવજરાજ બોલ્યો:—હે દેવપુત્ર ! જ્યારે જીવ સુખનો અનુભવ કરાવવાને માટે નાડીઓમાં ફરે છે, ત્યારે વીર્ધનું સ્પર્શનથી રીતે થાય છે? તે આપ કહેા.

સૂડાલા બોલી:—સૌના શરીરને એવાથી,

વાસના બગતાંની સાથે જીવચૈતન્ય આકુળ-બાકુળ થાય છે. જેમ રાજ પોતાની આજ્ઞામાત્રથી સેનાને ચલાવે છે તેમ પ્રાણાદિ પવનોને વાસનાઓવાળી રાગ આદિ વૃત્તિઓ અનુકૂળ પડે તેમ ચલાવે છે. સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલા વ્યાનવાયુની પ્રેરણાથી, સેફતી અંદર અને મન્મન્તી અંદર રહેલો સાર, પુષ્કળ તીવ્ર ગંધની પેઠે પોતામાં રહેલા સૂક્ષ્મ વીર્યભાગને, જેમ પત્રફલાદિક પોતાના મૂળભાગમાં છેલ્લે થવાથી તેમાં રહેલા રસને સ્વે, તેમ સ્વે છે. જેમ મેઘ-ગર્જનામાં સહાય કરનાર અનુકૂળ વાયુથી આકાશમાં વાદળાંઓ ભેગાં થઈ જઈ તેનું જળ વૃષ્ટિદ્વારા નીચે પડે છે, તેમ સર્વ ધાતુઓના સાર રૂપ એ વીર્ય પણ સર્વ અંગમાંથી ચંચળ થઈ વીર્યવાહિની નાડીદ્વારા સ્વભાવે જ નીચે જીતરી આવે છે. ^{૧૪૦-૧૪૩}

શિખિંદવજરાજ બોલ્યો:—હે દેવપુત્ર ! આપ મહાતત્ત્વજ્ઞ છો. પૂર્વકાળની બ્યાવહારિક સ્થિતિને પણ આપ સારી રીતે બોલો છો એમ આપનાં વચ્ચનોથી જ જણાય છે; તો સ્વભાવ શું છે? તે આપ કહેા. ^{૧૪૪}

સૂડાલા બોલી:—કાકતાલીય ન્યામની જેમ અથવા જેમ જળમાં પરપોટા ઉત્પન્ન થઈ પાછા નાશ પામી બચે છે તે રીતે કિંવાં ધુણાક્ષર ન્યાયથી, પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં, સૃષ્ટિની રચના થતી વખતે, શબ્દ બ્રહ્મને ઘટપટ, અવટ (ભૂવિવર) આદિરૂપે, જે જે પદાર્થો જેવા ધર્મવાળા પોતાના આત્મામાં તત્કાળ સ્ફુરી આવ્યા, તેઓના આબદિવસ સુધી નહિ બદલાયેલો અને સૃષ્ટિપર્યંત કાયમ રહેનાર આદિ નિયમ જ વિદ્વાનોએ 'સ્વભાવ' એવા નામથી કહેલો છે. ^{૧૪૫, ૧૪૬} એ સ્વભાવ વડે જ સ્થિતિ પામેલા

+ એક ધુણ નામનો જીવડો-લાકડાને કાતરી ખાય છે. તેના ધર્મજુદી કાંઈ વખત અક્ષર જેવો આકાર બની આવે છે તેની ચેટ.

આ જગતની અંદર વિવિધ પ્રકારના વિકારો-
વાળા જરાયુજ, અંડજ આદિ દેહો ભર્યા કરે
છે. દેહલાક જ્ઞાનજ્ઞાન જીવો વાસના નાશ પામતાં
પાછા જન્મતા જ નથી અને દેહલાક અજ્ઞાની
જીવો ભોગો વિષે જ દેહ આસ્થાને લીધે બધા-
યેલા હોવાથી વારંવાર જન્મમરણ પામ્યા કરે છે.

અસ્મિન્સ્વભાવવશતો જગતિ પ્રવૃદ્ધે દેહા
અમંતિ પરિતો વિવિધા વિકારાઃ । પ્રક્ષીણવાસ-
નતયા ન મવંતિ કેચિદ્ભૂયો મવંતિ ચ પુન-
સ્તિવત્તરે ઘનાસ્થાઃ ॥ ૧૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાચણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણના પૂર્વાધીનો ચૂડાલાના આખ્યા-
ન સંબંધી 'સુખવિચારયોગોપદેશ'
એ નામનો સર્ગ ૮૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૬ મો

કુંભની ઉત્પત્તિ ઇત્યાદિ

॥ ચૂડાલોવાચ ॥

આત્મસ્વભાવવશતો જાતં જગદિદં મહત્ ।
સ્થિતિં વાસનયામ્યેત્ય ધર્માધર્મવશે સ્થિતય્ ॥
ચૂડાલા બોલી:-ઉપર જણાવી ગયા
પ્રમાણુ, શબ્દ બ્રહ્મના (ઈશ્વરના) સ્વભાવને
લીધે જ, આવકું મોહું આ જગત ઉત્પન્ન થયું
છે અને વાસના વડે ધર્મ તથા અધર્મને આધીન
થઈ જઈ સ્થિતિને પામેલ છે.^૧ હે રાજર્ષિ !
જ્ઞાન વડે વાસનાઓનો ક્ષય થઈ જવાથી ધર્મ-
અધર્મ સાથેનો સંબંધ દૂર થાય છે અને મનુ-
ષ્ય ફરીવાર જન્મ લેતા નથી, એવું અમારા
અનુભવમાં આવે છે.^૨

સિખિવજરાજ બોલ્યો:-હે વક્તાઓમાં
ઉત્તમ દેવપુત્ર ! આપ જ વચનો કહો છો તે આતિ

ઉદાર, ઘણા અર્થવાળાં, બરાબર અનુભવમાં
આવે તેવાં, પરમાર્થયુક્ત અને ગૂઢ છે.^૩ હે સુંદર
દેવપુત્ર ! આપનાં વચનોની સુંદર ચૈત્રી સાંભળી,
આજ અમૃતપાન ક્યું હોય તેમ હું અંદર શીતળ
થઈ ગયો છું;^૪ માટે પ્રથમ આપની ઉત્પત્તિ શી
રીતે થઈ, તે સંક્ષેપથી તુરત આપ મને કહો.
પછી વળી આપની જ્ઞાનગમિત વાણીનું પણ
હું શ્રવણ કરીશ.^૫ બ્રહ્માના પુત્ર મહાત્મા નારદ-
મુનિએ પછી પોતાનું એ વીર્ય કયે ઠેકાણે રાખ્યું
તે બધું આપ વિસ્તારથી કહો.

ચૂડાલા બોલી:-પછી પોતાના મનરૂપી
મહોન્મત હાથીને, શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપી આમડાની
દોરીથી વિવેકરૂપી મોટા થભલા સાથે બાંધીને
એ નારદમુનિએ, પ્રલયકાળના અગ્નિ વડે ગળી
જતા ચંદ્રમાના રસ જેવું, રસરૂપ આકારવાળું,
દિવ્ય પારો આદિ રસોનું અનુકરણ કરનાર,
પોતાનું વીર્ય પાસે રહેલા કાંતિમાન અશ્વત્થ
સ્ફટિકના કુલમાં, જળમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિ-
બિંબની પેઠે મૂક્યું.^{૬-૮} બ્રહ્માએ જન્મ પોતાના
સંકલ્પમાત્રથી અમૃતના પૂરનું જુદું જ રૂપ
ધારણ કરી બ્રહ્મલોકમાં અમૃતસાગર પૂરી દીધો,
તેમ એ નારદમુનિએ પણ મોટા અને અતિ રમ-
ણીય મેરુપર્વતની અંદર પથ્થરમાં પણ ન ફૂટે
તેવો, અતિ દઢ મોટા પેટવાળો, પડખાંચામાં
અને ચારે તરફ સ્થૂળ એ ધડાને પોતાના સંક-
લ્પમાત્રથી સરજેલા દૂધથી છલોછલ ભરી દીધો.
અમૃતસાગરમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબની પેઠે
શીરકુંભમાં રહેલો અને સ્ત્રીરૂપ અગ્નિમાં હોમા-
વાને તૈયાર થયેલી નારદમુનિની મંદ વીર્યરૂપ
આહુતિને પ્રવર્તાવનાર, એ ગર્ભ મહિને મહિને
વધતો માંડ્યો.^{૧૦-૧૨} જન્મ પ્રત્યેક પૂર્ણિમા પૂર્ણ-
ચંદ્રને પ્રકટ કરે છે અને વસંતઋતુ જન્મ યુધ્યો-
ને ખીલવે છે, તેમ એ કુલે પણ કાળે કરીને,
કમળપત્ર જેવાં સુંદર નેત્રવાળો, એ ગર્ભ ઉત્પન્ન
કર્યો.^{૧૩} કેમ જણે કુંભરૂપ નાના શીરસા

* આ ઇવાશીમા સર્ગમાં એ દેવપુત્રનો કુંભમાં
વૃદ્ધિ પામી જન્મ થવો, પછાથી તેનું બ્રહ્મા પાસે જવું
અને તેને લીધે સર્વજ્ઞતા આદિની પ્રાપ્તિ થતી એ
વગેરેની કથા આવશે.

ક્ષય વિનાનો બીજો ચંદ્રમા ઉત્પન્ન થતો હોય, તેમ જો ગર્ભ સમસ્ત અંગો પૂર્ણ થઈ ગયેથી કુંભમાંથી બહાર નીકળ્યો.^{૧૪} અતીવ સૌંદર્યવાળો જો બાળક શુક્લપક્ષમાં જન્મ ચંદ્રમા વધે, તેમ દેહલેક દિવસે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો. (મોટા થયો)^{૧૫} નારદમુનિએ, તેના જાતકમાં આદિ સંસ્કારો કરી, જન્મ એક પાત્રમાં રહેલું દ્રવ્ય બીજા પાત્રમાં નાખવામાં આવે, તેમ પોતાની પાસે રહેલું સઘળું વિદ્યાધન એ પુત્રને આપ્યું.^{૧૬} નારદમુનિએ થોડા દિવસમાં જ તેને સઘળાં શાસ્ત્રો બણાવી, કેમ બણે પોતાનું પ્રતિબિંબ જ હોય તેવો (પોતાના જોવા) બનાવી દીધો.^{૧૭} સંધ્યાકાળમાં ઉદય પામેલો પૂર્ણચંદ્ર જન્મ સ્ફટિક પર્વતમાં પડેલાં પોતાનાં પ્રતિબિંબ વડે શોભે, તેમ મહામુનિ નારદજી પણ પોતાના જવા યોગ્ય પુત્રથી શોભવા લાગ્યા.^{૧૮} પછી એક વખત એ પુત્રને સાથે લઈ નારદમુનિ બ્રહ્મલોકમાં ગયા. પોતાના પિતાજી બ્રહ્માની પાસે તેની બુદ્ધિની પરીક્ષા માટે દેહલોક તેમણે પુછાવ્યું.^{૧૯} બ્રહ્માએ પોતાને નમસ્કાર કરનાર, પોતાના એ પોત્રની વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં પરીક્ષા લઈ, પ્રસન્ન થઈ, તેને પોતાના યોગામાં બેસાડ્યો અને કેવળ પોતાના આશીર્વાદમાત્રથી જ તેને સર્વજ્ઞ તથા સર્વ જ્ઞાનના અવધિરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ તદ્દલીન બનાવી દીધો અને તેનું (કુંભથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી) કુંભ એવું નામ પાડ્યું.^{૨૦, ૨૧} હે મહાત્મા રાજર્ષિ! તે કુંભ હું પોતે જ છું. હું બ્રહ્માનો પૌત્ર થાઉં છું, નારદમુનિનો પુત્ર છું અને

કુંભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી કુંભ એવા નામથી કહેવાઈ છું.^{૨૨} હું મારા પિતાજી નારદમુનિથી સાથે બ્રહ્મલોકમાં જ્યાં ખુશી પડે ત્યાં રહું છું. મારી સાથે લીલા કરનાર ચાર વેદો એ જ મારા મિત્રો છે અને ગાયત્રી મારી માતા-ભગિની (માસી) છે, એમ હું સમજું છું. સરસ્વતીને હું મારી માતા ગણું છું, બ્રહ્મલોકમાં મારું રહેવાનું ઘર છે અને ત્યાં બ્રહ્માના પૌત્ર તરીકે મુખેથી હું રહું છું.^{૨૪} હું સર્વ વાંતે પરિપૂર્ણ છું; તેથી મારે કંઈ પણ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી, તો પણ માત્ર લીલાથી જ આખા જગતમાં સર્વ ઠેકાણે જ્યાં મેરજી પડે ત્યાં હું જઈ શકું છું.^{૨૫} હું જ્યારે ભૂલોકમાં ફરું છું, ત્યારે મારા પગ પૃથ્વી ઉપર અડકતા નથી, મારા અવયવોને ઘળ અડકી શકતી નથી તથા મારું શરીર પણ ખેદ પામતું નથી. હે પ્રિય રાજર્ષિ! આ હું આકાશમોગેથી જતો હતો તેવામાં મેં તમને જોયા, જથી હું તમારી પાસે આવેલ છું. એ પ્રમાણે જ જ તમે મને પૂછ્યું તે તે મેં કહ્યું.^{૨૭} વનવાસના શુણ્ણને, તથા ફળને બણનાર હે રાજર્ષિ! તમને જ બણવાની ઇચ્છા હતી તે મારા જન્મ વિષેની સઘળી હકીકત મારા અનુભવ પ્રમાણે તમને મેં આ રીતે બણાવી છે. કોઈ ઉત્તમ કુલીન પુરુષો પ્રેક્ષ કરે, તો સત્પુરુષો અવશ્ય તેનો ઉત્તર આપે છે; કેમકે તેઓ પ્રશ્ન-પૂછનામાં અને તેનો ઉત્તર આપવામાં બહુ કુશળ હોય છે.^{૨૮}

વાલ્મીકિ બોલ્યાં:—આટલી કથા કહી ત્યાં સુધીમાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્યનારાયણ અસ્ત પામી ગયા, સાયંકાળ સખંધી નિત્યકર્મ કરવા માટે, સર્વ સભા, સ્નાન કરવા જાડી ગઈ અને હંમેશના નિયમ પ્રમાણે રાત્રિ પસાર થતાં બીજા દિવસે સૂર્યોદયની સાથે જ સભા મંડપમાં પાછી ભેગી થઈને બેઠી.^{૨૯}

ઈશ્વરકવચ મુનો દિવસો જગામ સાયં-

* આ પ્રસંગમાં મીથ્યા બાષણરૂપ દોષ આવે છે, એવી રીતે લાપતી ઉચિત નથી; કેમકે પોતાના પતિને વિશ્વાસ બેસારી તેને જ્ઞાનવાન બનાવી, આ દુઃખમય સંસારપાશમાંથી તેને છેડાવવામાં જ સુખ્ય તાત્પર્ય હોવાથી, તેનું દોષપણ સંભવતું નથી. વળી જ્ઞાનજ્ઞાનને સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થઈ જવાથી અહં મનુરમવંચર્યસ્ય! ઇત્યાદિ વાગદેવતા વચનની પેઠે ચૂડાનાતું તત્ત્વગણ હોવાથી આ સર્વ વચનોપન્યાસ ઘડી શકે છે.

તનાય વિધયેસ્તમિનો જગામ । સ્નાતું સમા-
કૃતનમસ્કરણાં જગામ ઇમામાણ્યે રવિકૌશ્વ
સહાજગામ ॥ ૨૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાંયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણુના પૂર્વાધીનો 'કુલજનનકથન'
એ નામનો સર્ગ ૮૬ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો અઠારમો દિવસ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૮૭ મો ~ ~ ~

શિખિધ્વજનું ગુરુશરણુ

॥ શિખિધ્વજ ઉચ્ચાંચ ॥

સર્ગે સ્ફુરદ્ગિર્મત્પુણ્યૈર્મન્યે સંપ્રેપિતો ભવાન્ ।
અલક્ષ્યૈઃ સંમૃતૈર્દ્રો વૃદ્ધવાૈર્વાવુદઃ ॥ ૧ ॥

શિખિધ્વજરાજ ઓલ્યો:-પૂર્વ દિશામાં
જન્મ વાઢળો એકઠા થયાં હોવા છતાં દેખાતાં નથી,
પણ ન્યારે અનુકૂળ પવનો વાય છે, ત્યારે તે
મેઘો ખેંચાઈ વરસાદ આપે છે; તેમ આ સંસાર-
માં મારા સંચિત યથેલાં પ્રાચીન પુણ્યો વડે જ
ખેંચાઈને આ મંદરાચલમાં આપતું પધારતું
થયું છે એમ હું સમજું છું.^૧ હે મહાત્મા દેવ-
પુત્ર ! અમૃતને સ્વનાશ-શુભ વચનવાળા, આપ-
ની સાથે મારા સમાગમ થયો, તેથી હું આજ
ધર્મ વડે ધન્ય ગણાતા પુરુષોમાં એક અગ્રેસર
તરીકે ગણવા યોગ્ય થયો છું. સત્યુરુષોનો
સમાગમ મારા ચિત્તને જીવું શીતળ કરે છે, તેવી
શીતળતા મને રાજ્યલાભ આદિ પદાર્થો પણ
આપી શકતા નથી; કેમકે સત્સમાગમમાં, સર્વ
અધિકારીને સમાન રીતે-રાગાદિ વાસનાઓનો
નાશ થઈ જઈ, પ્રમાણમાં નહિ આવતો અનંત
બ્રહ્મનો-અલૌકિક આનંદરસ પ્રાપ્ત થાય છે અને

રાજ્યલાભાદિક તો કલ્પનામાત્રથી જ તુરંચ સુખ
આપે છે.^{૨-૪}

વસિષ્ઠ ઓલ્યો:-ઉપર પ્રમાણે રાજ કહેતો
હતો, તેટલામાં તેનાં વચનોને બંધ પાડી બ્રાહ્મણ-
પુત્રરૂપે આવેલી એ ચૂડાલા રાણીએ વળી બીજી-
વાર રાજને કહ્યું.^૫

ચૂડાલા ઓલી:-હવે આ પ્રશંસા આદિને
પ્રસંગ અટલેથી જ બંધ કરો. પ્રથમ તમે જ
મને પૂછ્યું હતું, તે મેં તમને કહી બતાવ્યું છે;
પરંતુ તમે કાણ છો? આ પર્વતમાં શું કરો છો?
તમારે ક્યાં સુધી વનવાસમાં રહેવાનું છે અને
આ પ્રમાણે કરવાનું શું પ્રયોજન છે? તે સાચે-
સાચું કહો; કેમકે તમારા જવા તપસ્વી પુરુષો
જૂઠું બોલતા જ નથી.^{૬,૭}

શિખિધ્વજરાજ ઓલ્યો:-આપ દેવપુત્ર
છો, એટલે બધું બરાબર રીતે જાણો છો. લોકોની
હકીકત તથા તે (મારા) સર્વ પ્રસંગને આપ
જાણનાર છો, એટલે હું આપને બીજું શું કહું?
આપ જાણો છો, તે છતાં આપના પૂછવાથી
એ વિષે હું ટૂંકાણમાં કહું છું. હે મહાત્મા
દેવપુત્ર ! હું સંસારથી ભયભીત બની આ વનના
મધ્યમાં પર્ણકુટિ બાંધીને રહ્યો છું.^૮ હું શિખિ-
ધ્વજ નામનો રાજ છું અને રાજ્યને છોડી દઈ
તપ કરવા માટે અહીં આવેલો છું. હે તત્ત્વજ્ઞ
દેવપુત્ર ! સંસારમાં દુરીથી જન્મ લેવો પડે એથી
હું ભયભીત થયેલ છું. હે સત્ય સમજનારા દેવ-
પુત્ર ! આ સંસારમાં વારંવાર સુખ પછી દુઃખ
અને દુઃખ પછી સુખ, જન્મ પછી મરણ અને
મરણ પછી જન્મ એમ વારાફરતી થયા જ કરે છે,
જથી હું તાપને પામેલ છું અને તેથી આ વન-
ની ઘટામાં આવીને તપ કરું છું.^{૧૦,૧૧} જન્મ
ભાગ્યહીન નિર્ધન પુરુષને ભંડારનો (ખજા-
નાનો) લાભ મળતો નથી, તેમ હું અનેક ઠેકાણે
રખેલો છું અને આ સ્થાને વાસ કરી મેં
અતિકંઠાર તપ આદ્યું છે, તો પણ મને ખરી

જ આ સિવાયના સર્ગના કુંભની પ્રશંસા, રાજ-
નું તેની પાસે ચોતાના દુઃખનું નિવેદન કરવું, ઉપદેશ
આપવા માટે તેના તરફ ચોતાનો શિખિધ્વજ બતાવવો
અને તેના ઉપર ચોતાનો પાંદો વિશ્વાસ એટલી ક્યા
કહેવામાં આવશે.

શાંતિ મળી નથી.^{૧૨} હે મહાત્મા દેવપુત્ર ! જોનો પ્રયત્ન બુદ્ધો થયો છે અને જોને કોઈ ભતતું ક્ષણ મળ્યું નથી તેવો હું, એકલો સોબત વિનાનો અહીં રહું છું અને ધુણ નામના જીવડાએ અંદર ક્રોધથી પાથેલા લાકડાની પેઠે સુકાયા કરું છું.^{૧૩} ઉપવાસ, દેવપૂજન, અતિયિપૂજન આદિ આ સધળી તપની જુદી જુદી ક્રિયાઓ સતત અને પરાપર નિયમપૂર્વક હું કર્યે બહોં છું; પરંતુ આમ કરવાથી મને એક દુઃખમાંથી છુટી બીજા દુઃખના સમૂહમાં પડ્યા જેવું લાગે છે અને શાંતિ માટે સ્વીકારેલો કર્મમાર્ગ અમૃતરૂપ છતાં મને શાંતિ ન મળવાને લીધે વિષ જેવો લાગે છે, એ શું હશે ?^{૧૪}

યુદાસા બોલી:—પૂર્વકાળમાં કોઈ એક દિવસે પ્રજ્ઞાને મેં એ વાત પૂછી હતી કે, હે મહારાજ ! કર્મ અને જ્ઞાન એ બનેમાં જ એક મોક્ષ થવાનું કારણ હોય તે આપ કહે.^{૧૫}

પ્રજ્ઞા બોલ્યા:—જ્ઞાન એ જ મોક્ષ થવાનું ખરું કારણ છે અને જ્ઞાન વડે જ દુઃખનો સર્વ રીતે સંપૂર્ણ નાશ થાય તેવો અનુભવ છે. કર્મો તો સ્વર્ગાદિ ભોગોની પ્રાપ્તિના વિનાશ માટે, અનુબંધને શુભ પ્રવૃત્તિ કરાવી, કોઈ ભતતના નરકમાં લઈ જનાર અનર્થોમાં ન શકતાં, શુભ કલ્યાણમાં જ તેનું આયુધ્ય પસાર થાય તેને માટે છે. હે પુત્ર ! જ્યો જ્ઞાનદષ્ટિને પહેંચી શકતા નથી, તેઓને માટે કર્મ એ આનંદનું મુખ્ય સાધન છે; કેમકે બીજું કોઈ યોગ્ય વસ્તુ (પીતામ્બર) ન મળે, ત્યાં સુધી કંપલનો (ધાખાનો) પણ કોણ ત્યાગ કરે ? કોઈ ત્યાગ ન કરે. તે જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી કર્મ પણ ઠીક છે.^{૧૬-૧૭} અજ્ઞાનીઓનું કર્મ, સર્વ વાસના હોવાને લીધે ક્ષણ આપે છે અને જ્ઞાનીઓનું કર્મ સર્વ વાસનાઓનો નાશ થવાથી ક્ષણ આપતું નથી.^{૧૮} જેમ પાણી નહિ રેડવાથી લતાઓ ક્ષણ આપી શકતી નથી, તેમ

જ્ઞાનીનાં શુભ કર્મો પણ વાસનાનો નાશ થઈ ગયાથી, પછી ક્ષણ આપી શકતાં નથી. અશુભ કર્મોનું પણ તેમજ સમજવાનું છે. પ્રારબ્ધરૂપે ક્ષણ આપવાને તૈયાર થયેલાં કર્મો પણ વાસનાનો નાશ થતાં તેમનો નાશ થાય એટલે દેખાવ પૂરેતાં રહે છે.^{૧૯-૨૦} પૂર્વક્રતુનાં ચિહ્નો, જેમ પાછળની ઋતુ આવવાથી નાશ પામી બંધ છે, તેમ વાસનાઓનો નાશ થવાથી કર્મોનું ક્ષણ પણ નાશ પામી બંધ છે.^{૨૦} હે પુત્ર ! કાસડાની લતા જેમ સ્વભાવે જ ક્ષણ આપતી નથી, તેમ વાસના નગરની ક્રિયા પણ સ્વભાવે જ (પછીથી) ક્ષણ આપતી નથી.^{૨૧} જો બાળકના મનમાં બંધને લીધે હાઉની ભાવના રહી હોય તે જ હાઉને દેખે છે, બીજે દેખતો નથી; તેમ દુઃખની ભાવનાવાળો મૂઠ પુરુષ જ દુઃખને દેખે છે, બીજો તત્ત્વજ્ઞની દષ્ટિમાં એ કશું આવતું જ નથી.^{૨૨} વિકાસ પામેલી કાસડાની લતાની પેઠે જ્ઞાનીની ક્રિયા આકાર વડે જોવામાં આવતાં છતાં પણ, ક્ષણ (ધર્માધર્મરૂપ અને તેથી થતી જન્મપર-પરાને) આપી શકતી નથી.^{૨૩} અજ્ઞાનદશામાં પણ અહંકાર આદિરૂપે સ્ફુરેલી વાસના, તાત્ત્વિક દષ્ટિએ જોતાં છે જ નહિ, માત્ર અજ્ઞાનને લીધે જ ઝાંઝવાના જળમાં સમુદ્રના જળની ભ્રાંતિની પેઠે તે વાસના દેખાય છે.^{૨૪} તે અજ્ઞાન, આ સર્વ પ્રસરણ છે, એવી ભાવનાથી નાશ પામી જવાને લીધે, જેમ અનુભવીને ઝાંઝવામાં જળની ભ્રાંતિ ન થાય, તેમ જ્ઞાનીના ચિત્તમાં વાસના જ ઉત્પન્ન થતી નથી.^{૨૫} સર્વ વાસનાઓનો લાગ થઈ જવાથી, જીવ પાછો ફરીવાર જન્મ લેતો નથી અને તે જરામરણરહિત, પ્રસરણરૂપ થઈ બંધ છે.^{૨૬} જ્યાં સુધી ચિત્તમાં વાસના રહે ત્યાં સુધી તે મન કહેવાય છે અને મન વાસના વગરનું થઈ બંધ તો, તે પોતે જ જ્ઞાનરૂપ છે. જ્ઞાન વડે આત્મસ્વરૂપ ઝાંઝાખવામાં આવે તો જીવને પુનઃજન્મ થતો નથી.^{૨૭} હે રાજપિં ! જ્ઞાન એ જ

પરમ કલ્યાણરૂપ (મોક્ષસાધન) છે, એમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે-બ્રહ્મદિક-મોટા પુરુષો પણ કહે છે; તો પછી તમે કેમ અજ્ઞાનીની પેઠે આ તપને મોક્ષનું સાધન માની બેઠા છો? ^{૨૮} હે રાજપિં! આ બાબુ કમંડલુ પડેલ છે, આ બાબુ દંડ અને કાષ્ઠો છે અને અહીં દર્ભાસન પડ્યું છે, આ (મમત્વથી બંધન આપનાર) અનર્યોના વિદ્વાસમાં તમે શી રીતે આનંદ માનો છો? ^{૨૯} હે રાજપિં! હું કાણ છું, આ સધણું શી રીતે ઉત્પન્ન થયું અને પાછું કોનામાં લઈ પામી જાય છે? એ વિષે કેમ કાંઈ વિચાર કરતા નથી અને અજ્ઞાનીની પેઠે કેમ વિચાર વિનાના થઈ રહ્યા છો? ^{૩૦} હે રાજપિં! 'શી રીતે બંધ થાય અને શી રીતે મોક્ષ થાય?' એવા પ્રશ્નો પૂછી, તેના ઉત્તરની અભિલાષાથી, તમે પરમા નંદના સમુદ્રરૂપ પરબ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ કરનારા, મહાત્માઓના અગ્રણી સેવન શા માટે કરતા નથી? ^{૩૧} જાત, ઉપવાસ, ટાઢું, જીનું આદિ સહન કરી, આત્માને કુ બ આપનાર આ ક્રિયા વડે આયુષ્યનો ક્ષય કરી, આ પર્વતની શુક્રાને વિષે અદર, સિલાની અદર (તેની બખોલમાં) રહેલા દીકાની પેઠે તમે કેમ પડ્યા રહો છો? ^{૩૨} સમુદ્રદિવાળા સત્પુરુષોને પ્રશ્નકર્તાથી, તેમની સેવા કરવાથી અને તેઓના સમાગમથી એવી યુક્તિ મળી આવે છે કે જે વડે આ સંસાર બંધનમાંથી મુક્ત થવાય છે. તમે શરીરને કષ્ટ પડે એવી ચેષ્ટાઓને છોડી દઈ કોઈ મહાત્મા શુરની સાથે રહી જે મળે તે જમી લઈ, પૃથ્વીની કોઈ શુક્રમાં રહેલા દીકાની જેમ શુરએ બતાવેલા માર્ગમાં દઢ રહી આ વનની શુક્રમાં રહો. વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે દેવપુત્રરૂપે એવામાં આવતી, પોતાની ગણી ચૂડાલાએ બોધ આપનાથી, આંસુથી જનું મોઢું ભીંજી જાય હવું એવા શિખિધ્વજ રાજ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા. ^{૩૪}

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:—હે દેવપુત્ર!

અહો, આજ ધણે કાળે આપે મને બોધ આપ્યો છે. હું માત્ર અજ્ઞાનને લીધે જ સજ્જનોના સંગ તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં, આ વનમાં આવી રહ્યો છું. ^{૩૫} મારાં સર્વ પાપો ક્ષીણ થઈ ગયાં છે, એમ હું માનું છું; કેમકે આપ જ અહીં પધારી મને બોધ આપો છો. ^{૩૬} હે સુંદર સુખનાળા દેવપુત્ર! આપ જ મારા શુર, પિતા અને મિત્ર છો, હું આપનો શિષ્ય થઈ, આપના ચરણમાં નમસ્કાર કરું છું, મારા પર આપ કૃપા કરો. ^{૩૭} જે આપ સારામાં સારું બણો છો, જે જાણવાથી ફરી આ સંસારચક્રમાં આવી શોક કરવો પડતો નથી અને જેથી પરમ સુખમાં શાંતિ મળે છે, તે બ્રહ્મનો (બ્રહ્મજ્ઞાનનો) હવે તરત મને આપ ઉપદેશ કરો. ^{૩૮} ઘડાના આકારે, અને વસ્ત્રના આકારે જે બુદ્ધ બુદ્ધ જ્ઞાન છે તે બધામાં કયું જ્ઞાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે? જેથી આ સંસારસાગર તરી જવાય? ^{૪૦}

ચૂડાલા બોલી:—હે રાજપિં! શ્રદ્ધારહિત પુરુષોને કરેલો ઉપદેશ સુકાયેલ કૂંડા પાસે કરેલા કાગડાના અવાજની જેમ નકામો છે, માટે જો તેમ થાય એવું હશે તો હું કયું કહીશ નહિ; પરંતુ જો તમે શ્રદ્ધાથી મારાં વાક્યોને ગ્રહણ કરો—અર્થાત્ તે ઉપર દઢ આશ્ઠ રહો તો, તમે જે પૂછો છો તે જવું જ્ઞાન છે અને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ હું કહું. જે માણસ શ્રદ્ધા છોડી ફક્ત વિનોદ કરવા પૂછે, પણ પાછો વક્તાની પાસેથી જવાબ ગ્રહણ ન કરે, તેવાં મનુષ્યોની પાસે કહેલાં વચનો અધારામાં આંખનું જોવું નકામું થાય તેમ નિષ્ફળ થાય છે. ^{૪૧, ૪૨}

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:—આપ જે કાંઈ મને કહેશે તે, હું શ્રુતિના વિધિવાક્યની પેઠે કોઈ જાતનો તર્ક આદિ વિચાર ન લાવતાં તત્કાલ શ્રદ્ધા વડે ગ્રહણ કરીશ—આ મારું કહેવું ખરાબર સત્ય છે. ^{૪૩}

ચૂડાલા બોલી:—જેમ પિતાનું કહેવું વાક્ય

સાચું કે ખોટું એમ કુતર્ક કર્યા વિના જ પરિણામે હિતરૂપ સમજી, માત્ર આજ્ઞા તરીકે માનવામાં આવે છે, તેમ આ મારાં વચનોને પણ હેતુ વિષેનું પ્રયોજન ન શોધતાં, હિત-બુદ્ધિથી એક આજ્ઞા તરીકે સમજી કાનને સુખ આપનારાં ગાયનની પેઠે શ્રવણ કરે અને સાંભળ્યા પછી પણ તેમાં મારું કલ્યાણ જ ક્યું છે એવી દૃઢ ભાવના રાખે.^{૪૨, ૪૫} જેની બુદ્ધિ મંદ છે, તેને લાગે કાળે બોધ થાય અને જેની બુદ્ધિ તીવ્ર છે, તેને જલદી બોધ થાય તેવી એક તમારા જેવી મંદ બુદ્ધિવાળા પુરુષની કથા હું કહું છું, જેથી સંસાર તરવા સુગમ થાય.^{૪૧}

स्वचरित्सदृशं तथोदयं त्याजिरसमयेन विचो-
धनं च बुद्धेः । भवभयसुतरं महामतीनां गृण
कथयामि कथाक्रमं मनोज्ञम् ॥ ४६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજલબોધ' એ નામનો 'સર્ગ' ૮૭ માં સમાપ્ત

~~~~~
તસર્ગ - ૮૮ મો* ~~~~~

મૂર્ખનું આજ્ઞાન.

॥ ચૂલકોલોચ ॥

अस्ति कश्चित् पुमान् श्रीमान् स्थानं नित्य
विरुद्धयोः । गुणलक्ष्म्योरशेषेण यथाग्निर्वाङ-
वांचुनो ॥ ૧ ॥

મૂડાલા બોલી:-જેમ પરસ્પર ઊલટા ધર્મ-વાળાં જળ અને વાડવાણિ, એ બંનેનો સમુદ્ર એ એક આશ્રયરૂપ છે, તેમ કોઈ એક શ્રીમાન પુરુષ અન્યોન્ય વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ગુણો અને લક્ષ્મી એ બંનેના આશ્રયરૂપ છે.^૧ તે સર્વ કળાઓમાં નિપુણ છે, અસંવિધામાં કુશળ છે, વ્યવ-

હારમાં વિચક્ષણ છે અને સર્વ સંકલ્પોના સ્તીમાઠારૂપ છે; પરંતુ માત્ર તે એક પરમાત્માના પદને ઝાળખતો નથી.^૨ જેમ વાડવાણિ સમુદ્રના જળને શોષી લે છે, તેમ એ પુરુષે જપ, તપ આદિ અનંત યત્નો વડે મળી શકે એવા ચિંતા-મણિને મેળવવા પ્રવૃત્તિ કરી.^૩ દૃઢ નિશ્ચયથી તે કામમાં લાગેલા એ પુરુષના તીવ્ર પ્રયાસવાળા યત્નથી, થોડા કાળમાં ચિંતામણિ સિદ્ધ થઈ તેની પાસે આવ્યો; કેમકે જ પરાપર મન રાખી કાર્ય કરે તેનું શું સિદ્ધ થતું નથી? બધું જ સિદ્ધ થાય છે.^૪ બુદ્ધિનો આશ્રય કરી, મનમાં કોઈ જાતનો ખેદ લાગ્યા વિના, જે પ્રવૃત્તિ અને ઉદ્યોગ કરવામાં આવે, તે અકિંચન પુરુષ (ભિખારી) પણ વિધન નહિ નડતાં શક્તિમાન બની જાય છે.^૫ જેમ ઉદ્યાયજળના સિખર ઉપર રહેલ કોઈ યુનિ ચંદ્રનો ઉદય પોતાની અતિ નજીક થયા છતાં ભ્રાંતિ વડે મેરુપર્વતમાં અતિ દૂર થયેલો સમજે, તેમ એ પુરુષ પણ ચિંતા-મણિ પોતાની પાસે આવેલ છે અને હાથમાં આવી પડ્યો હોવા છતાં ભ્રાંતિ વડે તેને કુલંભ સમજતો હતો.^૬ જેમ અતિદરિદ્ર કોઈ પાખર પ્રાણી અનાયાસે પોતાને રાત્ર્ય પ્રાપ્ત થાય તે તેને સત્ય ન માને, તેમ એ પુરુષનો પણ સર્વ મહામણિઓમાં ઉત્તમ ચિંતામણિ પોતાને મળી ગયા છતાં, તેના પર નિશ્ચય બંધાયો નહિ.^૭ વિસ્મયવાળા પોતાના મન વડે ઉપેક્ષા કરવાથી, પ્રાપ્ત થયેલા ચિંતારૂપી દીપ્ત કુંભથી ભ્રાંતિ પામી જઈ તેણે વિચાર કર્યો કે, 'આ શું ચિંતા-મણિ હશે? આ ચિંતામણિ તો જણાતો નથી. જે ચિંતામણિ હોય તે મને પ્રત્યક્ષ દેખાય નહિ! ત્યારે શું હું તેનો પરીક્ષા માટે સ્પર્શ કરું કે ન કરું? વખતે જે કદાચિત્ ચિંતામણિ હોય તે મારા (સાગ્યહીનપણાને લીધે) સ્પર્શ કરવાથી જતો રહે.'^૮ માત્ર આટલા થોડા કાળમાં ચિંતામણિ સિદ્ધ થાય નહિ; કારણ કે તે મરતાં સુધી યત્ન

* આ અધ્યાયીમાં સર્ગમાં થોડાક કાળમાં પોતાના તપ વડે ચિંતામણિ મળ્યા છતાં મૂર્ખપણાથી તેની ઉપેક્ષા કરી, કોઈ એક પુરુષ પછીથી કાચને મણિની બાંતિથી મહણ કરશે એ કથા કહેવામાં આવશે.

થાય ત્યારે જ મળે છે, એવો શાસ્ત્રોનો ક્રમ છે.^{૧૦} હું પોતે કૃપણ હોવાથી, બ્રાંતિથી સંક્રાંચાઈ ગયેલાં નેત્ર વડે, પોતાના મનથી કલ્પેલી ભાંખા-
ડિયાની લતાના જેવા આ ચિંતામણિના પ્રકા-
શને, જમ બ્રાંતિથી બે ચંદ્રમા દાઈકના જેવામાં
આવે, તેમ બ્રાંતિથી જ દેખું છું.^{૧૧} મને હમણાં
થોડાક કાળમાં જ સર્વ સિદ્ધિઓને આપનાર
ચિંતામણિ મળી બન્યો, એવી મારી ભારે પુણ્ય-
સંપત્તિ ક્યાંથી હોય!^{૧૨} દાઈક જ મહાત્મા પુરુષો
એવા મહાભાગ્યશાળી હોય છે, કે જ્યોને થોડાક
કાળમાં જ સંપત્તિઓ અનુકૂળ થાય છે.^{૧૩} હું
એક તુચ્છ મનુષ્ય છું, મારું તપ પણ હજી
થોડુંક થયું છે, તેટલામાં હું કે જ ભાગ્યહીન છું
તેને સિદ્ધિઓ શી રીતે મળે!^{૧૪} એ પ્રમાણે
વિવિધ સંકલ્પવિકલ્પોથી એ અજ્ઞાની પુરુષે,
ધણ કાળસુધી લાગ્યા વિચાર કર્યો; પરંતુ પોતાની
મૂર્ખતાને લીધે, બ્રાંતિ વડે જૂલ ધાઈ જઈ એ
ચિંતામણિ લેવા માટે કશો યત્ન કર્યો નહિ.^{૧૫} જ
કાળે જ પદાર્થ જોને મળવાનું વિધાતા તરફથી
નિર્માણ જ થયું નથી, તે પદાર્થ તે કાળે તેને
મળતો જ નથી; જમકે એ મૂર્ખ પુરુષે પોતાને
ચિંતામણિ મળ્યા છતાં, માત્ર રમતમાં જ તે
શુભાવી દીધો.^{૧૬} એ પુરુષ ન્યારે ચિંતામણિને
ઝહણ કર્યા વિના એમનો એમ ભોલો રહ્યો, ત્યારે
પછી ચિંતામણિ પણ ભીડીને જતો રહ્યો; કેમકે
જમ ધનુષ્યની દોરીથી છોડેલું ખાણુ દોરી છોડી
દે છે, તેમ પોતાનો અનાદર કરનાર પુરુષને
સિદ્ધિઓ પણ છોડી દે છે.^{૧૭} ન્યારે સિદ્ધિઓ
પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે પુરુષમાં વિચક્ષણપણું
પણ ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ એ પુરુષ એ સિદ્ધિ-
ઓનો અનાદર કરે, તો તેઓ જતી રહે છે.
માત્ર એટલું જ નહિ પણ તેમાં જે કંઈ પ્રથમ વિચ-
ક્ષણપણું રહ્યું હોય તે પણ લેતી બન્ય છે.^{૧૮} એ
પુરુષ પાછો વળી ચિંતામણિના સાધન માટે
ક્રિયા વડે યત્ન કરવા માંડ્યો; કેમકે દંડ નિશ્ચય-

વાળા પુરુષો પોતાના કાર્યમાં કદી પણ હતાય
ચતા નથી.^{૧૯} પછી દાઈ સિદ્ધ પુરુષોએ તેની
હાંસી કરવાની ઇચ્છાથી ઉતરવાને માટે, તૃત્યા
વિનાનો એક કાચનો ગોળ કકડો તેની આગળ
નાખ્યો જ તેના જેવામાં આગ્યો.^{૨૦} જમ
અજ્ઞાની માણસ બ્રાંતિ વડે માટીને પણ સોનું
સમજે છે, તેમ એ મૂઢ પુરુષ તે કાચના કકડાને
આ ચિંતામણિ છે, એમ ભ્રમથી સમજી લઈ,
તેને લેવાને તૈયાર થયો.^{૨૧} ચિત્તમાં રહેલી બ્રાંતિ,
દાઈ વખત સંખ્યામાં જુલાવો ખવરાવી આઠના
છ કરી દે છે; બ્રાંતિ વડે જ શત્રુમાં મિત્રબુદ્ધિ,
રજઝુમાં સર્વબુદ્ધિ; સ્થળમાં જળબુદ્ધિ અને
અમૃતમાં વિષબુદ્ધિ થાય છે. જમ એક જ ચંદ્ર
છતાં બ્રાંતિ વડે બે-જેવામાં આવે છે;^{૨૨} તે જ
પ્રમાણે એ પુરુષે પોતાની બ્રાંતિ વડે, તે કાચના
કકડાને ચિંતામણિ સમજી તેનું ઝહણ કર્યું.
'ચિંતામણિથી જે જોઈશે તે મળી શકશે,' માટે
આ બધા ધનની શી જરૂર છે? એમ બહી
પોતાની પ્રથમની ધન-ધાન્ય આદિ સમૃદ્ધિ
તેણે છોડી દીધી.^{૨૩} આ દેશ સુખ વગરનો, હુખો
અને પાપી માણસોથી ભરેલો છે. આ ઘર પણ
બૂના જેવું છે અને હવે મને બંધુઓ પણ શું
ઉપકારક છે? માટે હું અંહીથી છોડે જઈ, મારી
ઇચ્છા પ્રમાણે, આ ચિંતામણિરૂપ સમૃદ્ધિ વડે
સુખેથી રહું.' એમ વિચાર કરી, એ મૂર્ખ પુરુષ
એ મણિને (કાચના કકડાને) સાથે લઈ નિર્જન
વનમાં ચાલ્યો ગયો.^{૨૪} કે પ્રિય રાજવિં! તે
વનમાં એ મૂઢ માણસ, કાચના કકડાથી (કશું
ન મળવાને લીધે) એવો તો વિપત્તિને પ્રાપ્ત થયો
કે જ કાજળના પર્વતના જેવી કાળી અને મહા-
ભયંકર હતી તથા પોતાની મૂર્ખતાને યોગ્ય જ
હતી. મૂર્ખતાના (અજ્ઞાનના) સામર્થ્યથી જેવાં
હુખો પ્રાપ્ત થાય છે, તેવાં હુખો બીજી વિષ-
ત્તિઓથી, જરાથી કે મરણથી ચતાં નથી. જમ
મનુષ્યના બધા અવયવોમાં કેયસમૂહ સર્જના

ઉપરના ભાગમાં (મસ્તકમાં) રહે છે, તેમ બાધી વિપત્તિએને આપનાર અજ્ઞાન જ સર્વથી મુખ્ય છે. ૨૧, ૨૭

દુઃસ્થાનિ મૌર્લ્યચિન્ત્યેન મર્વંતિ યાનિ નૈવા-
પદો ન ચ જરામરણેન તાનિ । સર્વાપદાંશિરસિ
તિષ્ઠતિ મૌર્લ્યમેકં કૃષ્ણ જનસ્ય વપુષામિવ
કેશજાલમ્ ॥ ૨૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો ચૂડાલાખ્યાનનો
' મણિકાચોપાખ્યાન ' એ નામ-
નો સર્ગ ૮૮ એ સમાપ્ત

૮૮ સર્ગ ૮૯ મો

હસ્તિકોપાખ્યાન

॥ ચૂડાલોચાચ ॥

અયેમમપરં રમ્યં વૃત્તાંતં શૃણુ ભૂમિષ ।

પરં પ્રવોષનં બુદ્ધેઃ સાધો સદ્ગુણાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

ચૂડાલા યોલીઃ-હે સુશીલ રાજા ! હવે પછી
શ્રુદ્ધિને પરમ યોધ આપનાર, એક બીજું મનો-
હર વૃત્તાંત કહું છું તે સાંભળો, કે જે તમને પોતા
ને મળતું જ છે.^૧ વિધ્યાચળના વનમાં મોટા
હાથીઓનાં ટોળાંના રાજાઓને પણ રાજા, એવો
એક હાથી છે, કે જે અગત્ય ઋષિએ પોતાની
આજ્ઞા પાળવાથી, પ્રસન્ન થયેલી શુદ્ધ શ્રુદ્ધિ વડે
કેમ બાણે પ્રથમના ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળો, બીજો
વિધ્યાચળ પાછો ઉત્પન્ન કર્યો હોય તેવો લાગે
છે,^૨ એ હાથીના પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાલા
જવા દારણું અને વળની જ્વાળાના જવા તીક્ષ્ણ
ઘોળા બે દાંત છે, કે જે મેરુને પણ ઉમેડી નાખ-
વાને સમર્થ છે જેમ અગત્ય ઋષિએ (પોતાની

આજ્ઞા વડે) વિધ્યાચળને બાંધી લીધો અને
વામનજીએ (યાગનાથી) બળિરાજને બાંધી
લીધો, તેમ એ હાથીને પણ, કોઈએક મહાવતે
ચારે બાજુ લોહાની સાંકળોડપી બળ પાથરી,
તે વડે બાધી લીધો. કુભસ્થળમાં રક્ષો વાગનાથી
પીડાયેલો એ હાથી બધાઈ જઈ, સાંકળના
ક્રાંસામાં ફસી ગયો અને તેથી તેને એની તે
પીડા થઈ, કે જે મહાદેવના અપૂર્વ બાણરૂપ
અગ્નિમાં બળનારા ત્રિપુરાસુરની પીડાના જેવી
અતિ અસહ્ય હતી.^{૩-૪} હાથીને બાધનમાં નાખી
પોતે તેનો ચતુ બનનાર એ મહાવત દુઃસ્થી નહિ
દેખાવાથી, તે હાથીએ સાંકળોડપી બળના પાંજ-
રામાં ત્રણ દિવસ કાઢ્યા. પછી પોતાના ચિત્તમાં
દુઃખી થઈ, સાંકળોડપી બેડીને તોડી નાખનાનો
ચત્ત કર્યો અને પોતાની સૂઠ વડે એરથી સાંક-
ળોને પકડી ધૂપરાઓના જેવો શબ્દ કર્યો^{૫,૭} જેમ
બળિરાજએ (દેવદાનવોના યુદ્ધમાં જય મેળવી)
અમરાવતીના- કમાડની સાંકળો તોડી નાખી
હતી, તેમ એ હાથીએ પણ માન બે જ ધડીની
અદર પોતાના દાંતો વડે પ્રયત્નથી એ સાંકળ-
ોડપી બળને તોડી નાખી.^૬ જેમ ભગવાને પોતે
મેરુ પર્વતમાં (પોતાના લોકમાં દૂર) રહ્યા છતાં
પણ બળિરાજએ જે ઇન્દ્રની અમરાવતી નગરી-
ને તોડી નાખી હતી (યુદ્ધમાં જીતી લીધી હતી)
તે (એકથઈ બળથી) એમુ હર્તુ, તેમ એ મહાવત
દૂર હતો, તો પણ હાથીએ જે સાંકળોડપી બેડી
તોડી નાખી તે તેના જેવામાં આવ્યું.^૮ જેમ
બળિરાજના યજ્ઞમાં વામનજી ત્રણ પગલાં પૃથ્વી
માગી લઈ, બે પગલાંથી ભૂલોકને તથા સ્વર્ગ-
લોકને દેખાવી દઈ, મેરુ પર્વતમાંથી ત્રીજું પગલું
બળિરાજના મસ્તક ઉપર રાખ્યું હતું, તેમ એ
મહાવત પણ તોડના ગ્રાહ ઉપર ચડી જઈ, ત્યાંથી
હાથીને માથે પકડ્યો, પરંતુ પડતાં પડતાં પોતા-
ના કમળના જેવા કોમળ ચરણ વડે હાથીના

- ઇન્દ્રની નગરી.

૧ આ નેવાશીમાં સર્ગમાં સાંકળ વડે બધાઈ
ગયેલા હાથીએ બાધન તોડી નાખ્યા છતાં પણ પોતાને
બાધનાર અને પોતાની નજીક આવી ગયેલા પોતાના
ચતુ મહાવતને નહિ ચારી નાખવાથી પાછો તે બાધમાં
ગળી પડશે, એ વાત કહેવામાં આવશે.

મસ્તક ઉપર નહિ પડી ચક્રાચારી, પાત્રી ગયેલ
અને પવનના ત્રપાટાથી પૃથ્વી પર પડી ગયેલ
કૃષ્ણની પેઠે વ્યાકુળ થઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો.^{૧૦}
એ મોટા હાથીને પોતાની પાસે પડેલા મહાવતને
જોઈ દયા આવી; કેમકે સત્પુરુષો (દેવયોગથી)
પશુ-પક્ષી આદિ અધમ યોનિમાં હોય, તે પણ
તેઓ દયા આદિ અનેક ઉત્તમ ગુણોથી ચળકતા
જ રહે છે. ‘આ મહાવત (મારી પાસે) પડી
ગયો છે તેને મારી નાખવામાં શી બહાદુરી
છે?’ એમ વિચાર કરી, તે હાથીએ મહાવત
પોતાનો શત્રુ હોવા છતાં તેને મારી નાખ્યો નહિ;
પરંતુ જમ જળનો જખરો પ્રવાહ બાધેલી પાળ-
ને તોડી નાખી બહાર નીકળી બચે છે, તેમ એ
હાથી પણ માત્ર બેડીના જની સાંકળને-જળને
તોડી નાખી બહાર જતો રહ્યો.^{૧૧-૧૨} એ હાથી-
એ (મહાવતને મારવાના સંબંધમાં) દયા લાવી,
જમ આકાશમાં વાદળોમાંના સમુદાયને દૂર કરી
સૂર્યનારાયણ ઉદય પામે છે, તેમ સાંકળની જળ-
ને તોડી નાખી પલાયન કયું.^{૧૩} હાથી જતો
રહ્યા પછી, શરીર અને બુદ્ધિ એ બંનેને સ્વસ્થ
કરી, મહાવત જોલો થયો અને તેની પીડા પણ
હાથીની સાથે ઘણે છેટે જતી રહી.^{૧૪} એ મહાવત
તાડના ઝાડની જાંચી ટોચ ઉપરથી ઉપર જણા-
વ્યા પ્રમાણે પડી ગયો તો પણ તેનું માથું કે
હાથપગ આદિ કયું ભાગી ગયું નહિ; કેમકે કુદ
પુરુષોનાં શરીરો કેમય ન ભાગે તેવાં મજબૂત
હોય છે, એમ હું માતું છું.^{૧૫} જમ વર્ષાઋતુમાં
વાદળોમાં વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ કુદ પુરુષોનું બળ
પણ અધમ કાર્યમાં વૃદ્ધિ પામે છે; તેથી (એક
વખત પોતે મહાસંકટમાં આવી પડ્યા છતાં
પણ) ફરી વળી પાછો, એ મહાવત ફરવામાં વધારે
ઉત્સાહ રાખવા લાગ્યો. જમ દ્રવ્યની વૃદ્ધિ ઇચ્છ-
નાર કોઈ (નિર્ધન) પુરુષ, પોતાની પાસે એક
વખત ખનનો આવ્યા પછી પાછો જતો રહે
તેથી દુઃખી થાય, તેમ એ મહાવતને પણ પોતાના
ચો. રા. ૧૬

ઉપાયો નિષ્ફળ જવાથી તથા હાથી એક વખત
બંધાઈ ગયા છતાં પાછો નીકળી જવાથી ઘણું
દુઃખ થયું.^{૧૬, ૧૭} જમ વાદળોમાં ઢાંકાઈ રહેલા
ચંદ્રમાને રાહુ પીડવા માટે શોધે, તેમ એ મહાવતે
પણ ઝાડીમાં છુપાઈ રહેલા એ હાથીને શોધવા
માંડ્યો.^{૨૦} ઘણેક કાળે કોઈ એક જંગલમાં રહેલો
એ મોટો હાથી, મહાવતના જવામાં આવ્યો કે જ
રણસંગ્રામમાં જય મેળવી આવેલા શૂર પુરુષની
પેઠે ઝાડની છાયા નીચે થાક લેતો હતો.^{૨૧} પછી
એ મહાવતે જમ વિધાતાએ આ પૃથ્વીને સર્વ
દિશાઓમાં સમુદ્રરૂપ ફેંકાળાથી વીંટી લીધેલી
છે, તેમ જ પ્રદેશમાં એ હાથી જવામાં આવ્યો,
તે પ્રદેશની નજીક ચોતરફ એ હાથીને પકડવા
અનેક મનુષ્યોની સહાયતાવાળી (પોતાના)
રાત્રિએ આપેલી પ્રબળ સાધનસંપત્તિ વડે એક
બાઈ ખોદાવી ફેંકાણું કરી લીધું, કે જથી એ
હાથી બંધનમાં આવી બચ.^{૨૨, ૨૩} હાથીને છેત-
રવાને ઇચ્છનારા એ મહાવતે, જમ ચરદન્તુ
પોલાણને ઢાંકી દેવામાં વચ્ચતું કામ સારનારાં
ધોળાં વાદળોમાં વડે આકાશને ઢાંકી દે છે, તેમ
એ બાઈને ઉપર ઉપરના ભાગમાં કામળ લતા-
ઓના સમૂહ વડે ઢાંકી દીધી.^{૨૪} થોડાક દિવસ-
માં, એ હાથી વનમાં ફીડા કરતાં કરતાં સુકાયેલા
સમુદ્રમાં જમ પવન પડે, તેમ એ બાઈમાં જઈ
પડ્યો.^{૨૫} જંગલમાં ફરનાર એ હાથી, ઉપર
જણાવ્યા પ્રમાણે મહાવતની છળમરેલી યુક્તિથી,
ફેંકાળાના જવા ગોળ આકારવાળા, પાતાળતલ-
ના જવા ભયાનક, હાથીરૂપી રત્નને તાંબે કરવા-
માં પાંજરાનું કામ સારનાર અને ફવાના જવા
જોડા, એ બાઈરૂપી સૂક્ષ્મ સમુદ્રના નીચેના ભાગ-
માં પડી જઈ, ફરી વાર પાછો બહુ મજબૂતીથી
બંધનમાં આવી ગયો, કે જે હતું સુધી એ બાઈ-
માં પાતાળમાં રહેલા બળિરાત્રની પેઠે દુઃખ વડે
પોતાના દહાડા કાઢે છે.^{૨૬, ૨૭} જો એ હાથીએ
પ્રથમ પોતાની પાસે પડેલા, એ પોતાના શત્રુને

(મહાવતને) તે વખતે જ મારી નાખ્યો હોત, તો પોતાને જ ફરીવાર ખાઈમાં પડી જઈ બંધાઈ જવાથી દુઃખ ખમવું પડ્યું તે ખમવું પડત નહિ.^{૨૯} જે પુરુષ અજ્ઞાનને લીધે વર્તમાનકાળના પુરુષપ્રયત્નના ક્રમ વડે, બવિધ્યકાળને સુધારતો નથી—અર્થાત્ ઉત્તરકાળમાં પોતાને પાછું દુઃખ આવી ન પડે, એવો વિચાર જે આગળથી જ નથી રાખતો, તે આ વિધ્યાયજ્ઞતા હાથીની પેઠે દુઃખી થાય છે.^{૩૦} ‘હું સાંકળોડપી બેડીમાંથી છૂટો થયો છું’ એમ સમજી હાથી પ્રસન્ન થયો અને છેટે જતો રહ્યો, તો પણ પાછો તે મહાવતના બંધનમાં સપડાઈ ગયો; કેમકે અજ્ઞાન કયે ઠેકાણે બંધન નથી આપતું? (સર્વજ્ઞ તે બંધનકારક જ છે.) હે મહાત્મા શિષિંધ્વજ! આત્મા પોતે સદા બંધ વગરનો અને યુક્ત જ છે, છતાં ‘હું બંધાયેલો છું’ એવું જે મનમાં આવવું એ એક અજ્ઞાન છે અને એ જ બંધનકારક છે; માટે એ પાશમાંથી જ છૂટવા સારુ આ ત્રણેય લોક આત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે તથા તે સંધણ આત્મામય જ છે, એમ સમજો. બાકી અજ્ઞાની પુરુષને તો આત્મા જ (પોતે જ) બધાં દુઃખરૂપી બીજો ભોગવાનું ક્ષેત્ર થાય છે.^{૩૦, ૩૧}

મૌર્યે હિ વંધનમવેહિ પરં મહાત્મન ચદ્વો ન વદ્ધ इति चेत्तसि तद्विमुच्यै। आत्मोदयं विज-
गदात्ममयं समस्तं मौर्ये स्थितस्य सहसा
ननु सर्वभूमिः ॥ ૨૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વધર્મનો ‘હસ્તિકોપાખ્યાન’ એ નામનો સર્ગ ૮૯ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો

મૂર્ખના આખ્યાનનું તાત્પર્ય

॥ શિષિંધ્વજ ઉવાચ ॥

મણિસાધકર્વિધ્યેભવંધનાઘમરાત્મજ।

શ્ચિત્તં યત્ કથાજાલં પુનર્મે પ્રકટીકુરુ ॥ ૧ ॥

શિષિંધ્વજરાજ ઓલ્યો:—હે દેવપુત્ર! ચિંતામણિ સાધનારની અને વિધ્યાયજ્ઞતા હાથીના બંધન આદિની કથાના સમૂહથી આપે મને જે સૂચના આપી, તે ફરીને પાછી મને સ્પષ્ટ રીતે આપ સમજવો.^૧

ચૂડાલા ઓલી:—તમારા હૃદયરૂપી ધરને વિષે, ચિતરૂપી ભીંતમાં સામાન્યરૂપે દોરાયેલ આ વિચિત્ર કથારૂપી ચિત્રને, હું પાછું વિશેષરૂપે તમારી પાસે આબેહૂળ ખડું કરી બતાવું છું; તમે તે વાંચના અર્થમાં બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળો.^૨ હે રાજ! શાસ્ત્રોના અર્થમાં કુશળ છતાં તત્ત્વજ્ઞાનને ન જાણનાર એવા મેં જે ચિંતામણિ સાધનાર કહ્યો છે, તે તમે પોતે જ છો.^૩ જેમ સૂર્યનારાયણ મેરુપર્વતનાં શિખરો પર ફરે છે, તેમ તમે પણ શાસ્ત્રોના પરિચય કરેલ છે; પરંતુ જેમ જળમાં રહેલા પથ્થરને અંદરના ભાગમાં જળની કાંઈ પણ અસર લાગતી નથી, તેમ તમે પણ તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશ્રામ પામ્યા નથી.^૪ હે સુશીલ શિષિંધ્વજરાજ! મેં જે ચિંતામણિ કહ્યો છે, તે સર્વત્યાગ (સર્વને છોડી દેવું તે) છે, એમ તમે સમજો, તે વડે સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે અને શુદ્ધલુહિથી તમે તેને સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો.^૫ હે નિષ્પાપ રાજ! શુદ્ધ સર્વત્યાગ વડે બધું સિદ્ધ કરી શકાય છે. સર્વનો ત્યાગ કરવો એ જ ખરું (આત્મ તિક) પૂણકામપણ છે. બાકી તેથી વધારે ચિંતામણિથી, શુ યઈ શકે

* આ નેતુમા સર્ગમાં કુંભને રૂપે આવેલી ચૂડાલા, રાજ પાસે ચિંતામણિના અને કાચના ઉત્તમ આખ્યાનનું તાત્પર્ય વિસ્તારથી કહી બતાવશે.

તેનું છે? કશું નહિ. હે સુશીલ ચિખિધ્વજ રાજા! બ્રહ્મલોક સુધીનાં તમામ જગતમાં પ્રખ્યાત થયેલાં એકથેયોને તુરંત કરનારો અને જ્ઞાનરૂપી નિરતિ-શય આત્માને દત્તે આપનારો એ સર્વત્યાગ, તમે તેના સાધનમાં મંડ્યા રહ્યા એટલે તમને સિદ્ધ થયો; જેથી બ્રહ્મા જેમ પોતાની રાત્રિ થતાં જગત રચવાનું કામ છોડી દે છે, તેમ તમે સ્ત્રી, ધન અને બાધિવો સહિત રાજ્યને ત્યાગ કર્યો અને ગરુડજી જેમ કાચબાને અને હાથીને (બક્ષણ માટે) સાથે લઈ પૃથ્વીના અંતરેદેશમાં (સમુદ્ર-ની નજીક) રહેલા વડની કાળી નીચે યાકુ લેવા જઈ ગેલા હતા, તેમ તમે પણ પોતાના દેશથી અતિ દૂર રહેલા આ આશ્રમમાં શાંતિ માટે આવી રહ્યા છો. ^{૧૦} જેમ વાદળો તથા ગ્રાહણ આદિ કલકને દૂર કરી નાખનારો શરદઋતુનો વાયુ આકાશમાં માત્ર પોતાની સત્તા (અસ્તિત્વ) ને જ બાકી રાખે છે, તેમ તમે પણ બધું ત્યાગ કર્યા છતાં માત્ર એક અહંકારને જ બાકી રાખ્યો છે. ^{૧૦} હૃદયમાંથી જે મનની કલ્પનાવાળો અહંકાર છોડી દેવામાં આવે, તો આ જગત પરમ આનંદ વડે પરિપૂર્ણ લાગે છે; પરંતુ તમે તો બીજું બધું છોડી દેવાથી અને 'હું ત્યાગ કરનાર છું' એવો અહંકાર બાકી રાખવાથી ત્યાગ તથા ત્યાગ ન કરવો, એ બંનેના વિકલ્પો વડે, આકાશ જેમ વાદળોઆ વડે લીંટાય તેમ લીંટાયા; અને તેને લીધે 'આ પરમ આનંદ આપનાર તથા મોટા ઉદય કરનાર સર્વત્યાગ નથી; પરંતુ એ ઉત્તમ સર્વત્યાગ કાંઈક બુદ્ધિ જ તરેહનો છે અને તે ઘણા કણથી મળતો દેવાથી ધણે લાભે કાળે સિદ્ધ થાય એવો છે' એમ તમારા મનમાં આવ્યું. ^{૧૧} જેમ વાયુના સમૂહથી (ઝપાટાથી) વનનાં વૃક્ષોનું હલનચલન વપવા માંડે છે, તેમ તમારા ચિત્તમાં ઉપર પ્રમાણે ચિંતા વડે ધીરે ધીરે સંકલ્પોનો

વધારો થવાથી ઉપર જણાવેલો તમારો સર્વ- (રાજ્યાદિનો) ત્યાગ, ઊડીને ક્યાંય જતો રહ્યો. પવનથી ડોલતા વૃક્ષનું નિશ્ચળપણું ક્યાંથી હોય? ન જ હોય; તેમ જ પુરુષે કાંઈક પણ ચિંતાનો સ્વીકાર કર્યો, તેનું ત્યાગીપણું ક્યાંથી હોય? ન જ હોય. ^{૧૩} જે ચિંતા છે તે જ સંકલ્પ એવા બીજા નામને ધારણ કરનાર ચિંતાનું ખરું રૂપ છે, એમ તત્ત્વજ્ઞ પંડિતો કહે છે. એ ચિંતા જ્યાં સુધી કાયમ રહે, ત્યાં સુધી ચિંતાનો ત્યાગ શી રીતે થયો ગણાય? ન જ ગણાય. ^{૧૪} હે સુશીલ રાજા! ચિંતા એ ચિંતા વડે ધેરાયેલું હોત તો (સંકલ્પ દ્વારા) આ ત્રણેય લોકોનો સમુદાય (દરચરૂપે) નજરમાં આવવાથી નિર્દોષ સર્વ-ત્યાગ શી રીતે સાધી શકાય? ન જ સાધી શકાય. હે પ્રિય રાજા! જેમ હોલા આદિ પક્ષી, કાંઈ અવાજ કાને પડતાં તરત ઊડી જાય છે, તેમ તમારા ચિત્તે પોતાની અંદર ઉપર કરા પ્રમાણે સંકલ્પો કરવાથી તમારો ત્યાગ પણ ઊડી ગયો. જેમ પ્રથમ નિમગ્ન આપી પછી સત્કાર નહિ કરાયેલો પુરુષ (પોતાનું અપમાન થવાથી) શું સામા માણસને દુઃખ નથી ઉત્પન્ન કરતો? કરે છે જ; તેમ એ તમારો સર્વત્યાગ પણ તમે તેનો અનાદર કરવાથી ઊલટો તમારું પ્રથમનું જે પરમ નિશ્ચિતપણું હતું, તે પણ સાથે લઈ જતો રહ્યો. હે કમળ જેવો સુંદર નેત્રવાળો રાજા! એ પ્રમાણે સર્વત્યાગરૂપી ચિંતામણિ ચાલ્યો ગયા પછી, તમે સંકલ્પરૂપી યક્ષ વડે આ તપરૂપી કાયમણિને દીધો. જેમ દાઈ પુરુષ જળમાં પડેલા ચંદ્રપ્રતિબિંબમાં પ્રાંતિ વડે સત્ય ચંદ્ર છે એમ કલ્પી લે; તેમ તમે પણ પોતાની દષ્ટિમાં આવેલા પ્રાંતિદાપ વડે રફુંરેલા, આ દુઃખકારક તપમાં 'આપણે આ ચંદ્રણ કરના ચોગ્ય છે' એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો. પ્રથમ સર્વત્યાગ કરતી વખતે અનાસક્તિથી (ધેરાવ્યથી) વાસના વગરનું અને પાછળથી અનંત તથા (કાંઈ ગૂઢ) વાસનાવાળું તમે

જ તપ ક્યું, તે આરંભમાં (રાજ્યાદિકનો ત્યાગ કરવાથી), અંતમાં (તપના ફળની અભિલાષા ન રાખવાથી) અને વચમાં (વનમાં રહેવું, ટેક-તડેકા સહેવાં એ વગેરેને લીધે) બહુ વિપમ (દોહલું) હોવાથી સદા દુઃખકારક બન્યું છે.^{૧૬-૨૧}

જ મનુષ્ય માપમાં પણ ન આવી શકે એવા અનંત આત્માનંદને તથા સુખ વડે સાધી શકાય તેવા (હેવે કહેવામાં આવનારા) સર્વત્યાગને છોડી દઈ, માપમાં આવે તેવા અને મહાદુઃખ વડે સાધી શકાય એવા તપ આદિ પદાર્થને વળગી રહે, તેને આત્મધાતી અને મહાભૂષ સમજવો. તમે સર્વત્યાગ સાધવાનો આરંભ તો કર્યો, પરંતુ ગૂંપડીમાં તપની અંદર અનુભવાતાં કંઈ વેડે તથા તમને ફક્ત એક તપમાં જ પ્રવૃત્તિ કરાવનારા તમારા અજ્ઞાન વડે તમે બંધાર્થ ગયાથી ખરે સર્વત્યાગ તમારાથી સાધી શકાયો નહિ. હે સુશીલ શિષ્યિવજરાજ ! વિસ્તારવાળાં અનેક દુઃખોથી ભરેલા રાજ્યરૂપી બંધનમાંથી છૂટી જઈ, તમે પાછા વનવાસ નામના સખત બંધન વડે બંધાર્થ ગયા છો. હમણાં આહી તમારે ટાક, તડેકા, પવન એ વગેરેની પહેલાંના કરતાં બમણી ચિંતા સહેવી પડે છે. આગાહ કાઈ વખત વનવાસનો અનુભવ નહિ કરનારા સુકુમાર પુરુષોને, એ દુઃખ બંધનથી પણ વધારે છે, એમ હું સમજું છું.^{૨૨-૨૫} હે સુશીલ શિષ્યિવજરાજ ! 'મને આ ચિંતામણિ મળ્યો છે' એમ તમે સારી રીતે સમજ્યા છો; પરંતુ તમને સ્ફટિકનો કટકો પણ મળ્યો નથી.^{૨૬} હે કમળ જેવાં સુંદર નેત્રવાળા પ્રિય રાજ ! આ ઉપર પ્રમાણે ચિંતામણિના પ્રયત્ન જેવું તમારું વૃત્તાંત મેં તમને સારી રીતે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું, તેમાંથી જ સમજવાનું છે, તે પોતાની મેળે તમે બરાબર સમજી લઈ, જ તમને નિર્દોષ જણાય, તેને જ પોતાના ચિત્તરૂપી ખજાનામાં દબ રીતે ધારણ કરો.^{૨૭}

इत्येतदङ्गं मणियन्तकथासमानं सम्यङ्

मयाप्रकथितं तव पद्मनेत्र। तद्बोधमेवममलं स्व-
यमेवबुद्धया यद्वेत्ति उत्परिणतिं नय चित्तकोशे
श्रीयोगवासिष्ठ महारामायणभां तिवर्णि-
प्रकरणां पूर्वार्धेना 'चिंतामणि-
साधकवृत्तांतविवरण' એ નામ-
નો સર્ગ ૯૦ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો

હસ્તિકોષાખ્યાનનું તાત્પર્ય

॥ ચૂડાલોવાજ ॥

इदानीं राजशार्दूल वस्तुसंप्रतिपत्तये ।

गृणु विध्येममृत्तांतविवृतिं स्मयकारिणीं ॥૧॥

ચૂડાલા બોલી:-રાજઓમાં સિંહના જેવા પરાક્રમી હે શિષ્યિવજ ! તત્તનું સારી રીતે જ્ઞાન યાય એટલા માટે હવે વિધ્યાયજ્ઞના હાથીનાં વિરમયકારક વૃત્તાંતનું સ્પષ્ટ વિવેચન તમે સાંભળો. પ્રથમ જ વિધ્યાયજ્ઞના વનમાં રહેલો હાથી કહેવામાં આવ્યો છે, તે આ ભૂતજમાં રહેલા તમે પોતે જ છો; અને જ તેના ઘોળા બે ઢાંત કહ્યા છે, તે આહી વેરાગ્ય અને વિવેક-સમજવાના છે.^{૧-૨} જ હોથીને બંધનમાં નાખવાને તૈયાર થયેલો મહાવત કહેવામાં આવ્યો છે, તે તમને. બંધનમાં 'નાખનાર' અને દુઃખ દેનાર અજ્ઞાન જ આ પ્રસંગમાં સમજવું.^૩ હે રાજ ! તમે બહુ શક્તિમાન છો અને અજ્ઞાન તેવું શક્તિવાળું નથી; છતાં તાકાત વિનાના મહાવતે પીડેલા મહાશક્તિમાન હાથીની પેઠે, એ તમને એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં અને એક ભયમાંથી બીજા ભયમાં લઈ જાય છે.^૪ વજના જેવી દબ લોઢાની સાંકળ વડે એ હાથીને મહાવતે બાંધી લીધો એમ જ જણાવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય

* આ એકાલગ્ના સર્ગમાં પરિણામે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે એવા ત્યાગ સિદ્ધ કરવા માટે વિધ્યાયજ્ઞના હાથીના દશાંતના સિદ્ધાંતરૂપે શિષ્યિવજરાજનું ચરિત્ર જ કુંભમુનિ કહી બતાવશે.

અજ્ઞાને તમને પણ આશાઓરૂપી પાશની બળ વડે (રાજ્યના રક્ષણસમયમાં) પગથી માથા સુધી પૂરેપૂરા બાંધી લીધા હતા એવું છે.^૧ આશા લોહાની સાંકળના કરતાં પણ દુર્ભેદ, વિશાળ અને દૃઢ છે, કેમકે લોહું તો કાળે ફરી (ઘસાઈ જવાથી) ફીણ થાય છે; પરંતુ આશા તો જેમ વખત જતો બચ તેમ વધતી બચ છે.^૨ હાથીને એકાંતમાં છેડે રહી, તેનો પેરી મહાવત જોતો હતો એમ જ સચવ્યું છે, તે અજ્ઞાન તમને એકલોને બંધનમાં નાખી દૂરથી જોયા કરે છે એમ કહ્યું છે, એવું સમજો.^૩ હાથીએ જ પોતાના શત્રુનું રચેલું સાંકળોની બળરૂપી બંધન તોડી નાખ્યું એમ જણાવ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય કોઈ પણ જાતના કષ્ટ વિના તમે ભોગવી શકો તેવું રાજ્યરૂપ અજ્ઞાનકૃત બંધનનો ત્યાગ કર્યો, એવો નીકળે છે.^૪ હે સુશીલ રાજા! જો કે લોહાની શક્તિના જેવી તીક્ષ્ણ સાંકળોનું બંધન તોડી નાખવું એ સહેલું છે, પરંતુ મનને ભોગોની આશાથી મોકલું કરવું, એ વાત સહેલી નથી.^૫ હાથીએ સાંકળ તોડી નાખ્યાથી મહાવત ભંયથી નીચે ભોંય ઉપર પડ્યો, એમ જ કહેલું છે તેનો આશય તમે રાજ્યનો ત્યાગ કર્યાથી અજ્ઞાન પણ પડી ગયા એવું શિથિલ થઈ ગયું એવો છે.^૬ જ્યારે પુરુષ વૈરાગ્યવાન થઈ ભોગો, ભોગવવાની આશાને તથા દેવાને છૂટે છે, ત્યારે કંપિવાને સુકરર કરેલ વૃક્ષમાં રહેલા પિશાચની જેમ અજ્ઞાન (ચરચર) કંપવો લાગે છે.^૭ અને જ્યારે વિવેકવાન પુરુષ ભોગોને તથા દર્દ (વાસના વગરનો થઈ) રહે છે, ત્યારે જેમ કપાયેલા વૃક્ષમાંથી પિશાચ જતો રહે, તેમ એ અજ્ઞાન પણ (તે પુરુષને છોડી દઈ) દૂર નાસી બચે છે.^૮ ક્રવત વડે વૃક્ષને કાપી નાખવાથી, તેમાં રહેલા માળો જેમ નીચે આવી પડે છે, તેમ ભોગોના સમૂહનો ત્યાગ કર્યાથી, અજ્ઞાનની સ્થિતિ પણ પડી ગયા જેવી શિથિલ થઈ બચે છે.^૯ તેથી જ્યારે

તમે રાજ્યાદિકનો ત્યાગ કરી, વન તરફ પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે એ અજ્ઞાન પડી ગયા એવું મહાશિથિલ થઈ ગયું; પરંતુ તેની તેવી દશામાં તમે તેને ચિત્તત્યાગરૂપી મહાખડ્ગ વડે મારી નાખ્યું નહિ, તેથી, તેણે પાછું ફરી વાર જામા થઈ, પોતાના થયેલા પરાભવને સંભારી રાખી, અતિ ઊંડી એવી આ તપના પ્રપંચરૂપી ખાઇમાં તમને નાખી દીધા.^{૧૦, ૧૧} રાજ્યત્યાગ કરતી વખતે તમારી પાસે આવી પડેલા (શિથિલ થઈ ગયા) એ અજ્ઞાનને એ તમે તે વખતે જ મારી નાખ્યું (નિર્મૂળ કરી નાખ્યું) હોત, તો તેનો નાશ થવાથી તે ફરી વાર પાછું તમને આ તપરૂપી ખાઇમાં પાડી દેરાન કરત નહિ.^{૧૨} હાથીનાં શત્રુ મહાવતે, ખાઇનું ફંડાણું કરી લીધું એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે, તે અહીં અજ્ઞાને તપનાં અસંખ્ય ફંડાણો વડે ચોતરફ તમને જ વીંટી લીધા છે તે છે.^{૧૩} હે રાજ્યોમાં ઉત્તમ શિખિધ્વજ! એ મહાવતને, રાજના તરફથી ખાઈ કરવાનાં સાધનોની જ મદદ મળી હતી, તે અહીં આ તમારા પ્રસંગમાં અવિવેકરૂપી રાજના તરફથી મદદરૂપે આપવામાં આવતી અને અવિવેકનું અંદરનું એકથર બતાવનારી સિંતા જ સમજવાની છે.^{૧૪} હે સુશીલ રાજા! એ પ્રમાણે તમે વસ્તુતઃ હાથી નહિ હોવા છતાં, ઉપર જણાવ્યા સુજળ લક્ષણ વડે બરાબર મળતાં પાછું આવવાને લીધે, આ સંસારરૂપી જંગલમાં હાથીરૂપ જ છો; અને તમારા અજ્ઞાનરૂપી શત્રુએ ચારે તરફ આ તપરૂપી ખાઈ કરી, તેમાં તમને પોતાના (છળના) બળથી બાંધી લીધેલ છે. એ ખાઈનું ફંડાણું, જ ઉપરઉપરથી કામળ લતાઓ વડે ઢાંકી દીધાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તે અહીં લામા, સાંતિ, સત્સમાગમ આદિ શુભો વડે ઉપરઉપરથી ઢંકાયેલું તપનું દુષ્કર્મ સમજવાનું છે.^{૧૫, ૧૬} હે રાજા! એ રીતે દુષ્કારક અને દારણ, આ તપરૂપી ખાઇમાં, તમે પાતાળ-

તળમાં બંધાઈ રહેલા બળિરાબની પેઠે જ આજ દિવસ સુધી બંધાઈ રહ્યા છે. આ હાથીના આખ્યાનમાં તમે પોતે જ હાથીરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે. આશાએ શું બલાઓને રૂપે કહેવાઈ છે, અજ્ઞાન મહાવતરૂપે કહ્યું છે, પાછું આ ઉચ્ચ તપમાં બંધાઈ જવું, એ બાઈરૂપે કહી બતાવ્યું છે અને આ પૃથ્વીતળ વિંધ્યાચળરૂપે કહે છે. એ પ્રમાણે આ આખ્યાનથી મેં તમારું જ બધું વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું છે, માટે જ કરેવાનું હોય તે કરો. ૧૧, ૧૨

ગજસ્ત્વમાશાનિગડાનિ ચૈરી મોહો નિલાતઃ
પુનરુગ્રવંચઃ । મહીતલં વિંધ્ય ઉદંતં ઇત્યં સ્વદીય
ઉક્તઃ કુરુ યત્ક્રોધિ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વધર્મનો 'હસ્તિકાખ્યા-
નતાત્પર્યવિકરણ' એ નામનો
સર્ગ ૯૧ આ સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૧૨ મો ~~~~~

શિખિંધવજ્રનો સર્વત્યાગ

~~~~~ ૧૧ ચૂડાલોલાચ ~~~~~

યદુક્તં નયશાલિન્યા તથા વિદિતવેચયા ।

તદા ચૂડાલયા જ્ઞાનં તત્ કસ્માન્નોરીકૃતમ્ ॥

ચૂડાલા-ખેલી:-તમે જ્યારે રાજ્યમાં રહ્યા હતા, ત્યારે નીતિવાળી અને બલવાનું સર્વ જણે બહી દીધું છે એવી ચૂડાલાએ તમને જ જ્ઞાન આપ્યું હતું, તેનો તમે શા માટે અંગીકાર કર્યો નહિ ? હે રાજા ! એ ચૂડાલા તત્ત્વવેત્તાઓમાં મુખ્ય છે. તે જ કહે છે તે પોતે કરે છે; તે સર્વ સત્ય અને આદરથી આચરણ કરવા યોગ્ય છે. હે રાજા ! એ તમે એ ચૂડાલાના વચ-

નો અંગીકાર ન કર્યો તો પછી સર્વત્યાગને શા માટે સ્થિર ન કર્યો ? ૨૩

શિખિંધવજ્રરાજ ખેલ્યો:-હે પ્રિય દેવ-પુત્ર ! મેં રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, ધર છોડી દીધું, તેના (અતિ રમણીય) દેશ પણ છોડી દીધો અને સીનો પણ ત્યાગ કર્યો છે; તેમ છતાં મેં સર્વત્યાગ કેમ નથી કર્યો ?

ચૂડાલા ખેલી:-ધન, સ્ત્રી, ધર, રાજ્ય, ભૂમિ અને બધુંએ એ સર્વ (તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં) તમારું છે જ નહિ, તો પછી તમે શો સર્વત્યાગ કર્યો ? વળી તમે ત્યાગ નહિ કરેલા એવા એક સર્વથી મુખ્ય ભાગ બાકી રહી ગયા છે કે જોનો નિર્મૂલપણે ત્યાગ કર્યાથી તમે શોકરહિત થઈ જશો. ૧૪

શિખિંધવજ્રરાજ ખેલ્યો:-એ એ સર્વ રાજ્ય મારું ન હોય, તો પર્વત અને વૃક્ષ આદિ ગ્રાહીવાળું આ વન મારું છે, તેનો પણ હું ત્યાગ કરી દઉં છું. ૧૫

વેસિષ્ઠ ખેલ્યો:-હે રામચંદ્ર ! એવાં કુંભ (દેવપુત્ર) નાં વાક્ય સાંભળી જિતેન્દ્રિય રાજા શિખિંધવ જલુ જ દેહ નિશ્ચય રાખી, જેમ વર્ષાઋતુનો (નદીનો) પ્રવાહ કંઠિ રહેલા ધુળના સમૂહને ઘસડી બંધ, તેમ પોતાના મન વડે એક પણ વારમાં એ વનવિષેતું મનસ્વં છોડી દીધું. ૧૬

શિખિંધવજ્રરાજ ખેલ્યો:-વૃક્ષ, પર્વત ને શુક્ર સહિત આ વનમાંથી મેં મારું મનસ્વ મૂકી દીધું, તેથી હવે મારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ થયો. ૧૭

કુંભમુનિ ખેલ્યો:-આ પર્વત પ્રદેશ, વન, શુક્રાઓ, જળ અને વૃક્ષનાં સ્થાન એ બધું (તત્ત્વદષ્ટિથી) તમારું છે જ નહિ, તો પછી તમારો સર્વત્યાગ ક્યાંથી થયો ગણાય ? હજી તમે ત્યાગ નહિ કરેલ સર્વથી મુખ્ય એક ભાગ બાકી રહી બચે છે, તેનો નિર્મૂલપણે ત્યાગ કર્યાથી તમે શોક વગરના પરમ આનંદરૂપ થઈ જશો. ૧૮, ૧૯

શિખિંધવજ્રરાજ ખેલ્યો:-પર્વત વગેરે

* આ બાલુમા સર્ગમાં કુંભના વચન સાંભળી સર્વત્યાગ કરવાને તૈયાર થયેલા રાજા સર્વ વનાદિમાંથી મનસ્વ છોડી દઈ, વાસણ વગેરે સામાનને અગ્નિમાં બાળી નાખશે, એ કથા કહેનામાં આવશે.

મારાં નથી તો આ આશ્રમ, વાવ અને ઝૂંપડી તો મારાં છે, તેનો પણ હું તરત ત્યાગ કરું છું.^{૧૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી ! કુંભના વાહ્ય વડે સૂચના મળવાથી, ઉપર પ્રમાણે બોલતા જિતેન્દ્રિય અને શરવીર એ શિખિધ્વજ રાજાએ, પવન જેમ પોતાની સત્તાથી કોડેલ ધૂળના સમૂહને પાછો પોતાની સત્તા વડે જ સાંત કરી દે, તેમ પોતાના ચિત્તમાં આવતું એ આશ્રમનું મન્તવ પણ પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિ વડે તજ દીધું.^{૧૪, ૧૫}

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા:—વૃક્ષો, ઝૂંપડી અને લતાઓવાળા આ પોતાના આશ્રમમાંથી પણ મેં મારું મન્તવ મૂકી દીધું. હવે તો મારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ થયો ને ?^{૧૬}

કુંભમુનિ બોલ્યા:—વૃક્ષો, વાવનું સ્થળ, ઝાડો, ઝૂંપડી અને લતાઓનો સમૂહ એ બધાંમાં (તત્ત્વદૃષ્ટિથી) કશું તમારું નથી, તો પછી તમારો સર્વત્યાગ ક્યાંથી સિદ્ધ થયો કહેવાય ? બળી આથી જુદો, તમે ત્યાગ નહિ કરેલો સર્વથી મુખ્ય એક ભાગ બાકી રહ્યો છે, કે જોનો નિર્મળ ત્યાગ ક્યાંથી તમે શોધરહિત પરમ આનંદ-મૂર્તિ થશો.^{૧૭, ૧૮}

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા:—એ એ બધું મારું ન હોય, તો આ પાત્રાદિક મૃગચર્મ, લીંતો અને આ નાની (ઝૂંપડી) વગેરે જે મારું છે, તેનો પણ હું ત્યાગ કરું છું.^{૧૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે કહી, સાંત અને શુદ્ધ મનનો એ રાજા, બુદ્ધિમાં કાંઈ ક્ષોભ ન પામતાં, જેમ શરદઋતુનું વાદળ પર્વતના શિખર ઉપરથી (આકાશમાર્ગે જવા માટે) જાણ થાય, તેમ પોતાના આસન ઉપરથી જાણો થયો. સૂચનારાયણ જેમ પોતાના રથમાં બેઠા રહી ત્યાંથી જ લોકોનાં કાર્યો જોયા કરે છે, તેમ એ કુંભમુનિ પણ પોતાના આસન ઉપર બેઠા રહી, ત્યાંથી જ પોતે મંદમંદ હસતા, એ રાજાની ક્રિયાઓ જોતા હતા.^{૨૦, ૨૧} એ રાજા જે કરે છે

તે ભલે કરે. એ કર્મ તેને બહુ પવિત્ર કરનાર છે. એમ સમજી કુંભમુનિએ મૌન ધારણ કરી શિખિધ્વજ રાજા તરફ જોયા ક્યું.^{૨૨} જેમ સમુદ્રની નીચી જમીન જાચી જમીનમાં પડેલું વરસાદ, નદી આદિનું જળ, પોતાનામાં એકઠું કરી રાખે છે, તેમ એ રાજાએ પોતાનો સર્વ પાત્ર વગેરે સામાન એક ઠેકાણે એકઠો કર્યો અને તેને એકઠો કરી, જેમ સૂર્યનારાયણ સૂર્યકાંતમણિમાં (આગિયાકાચમાં) પોતાનાં કિરણોરૂપે પ્રવેશ કરી તેમાં રહેલા દેવતાને સળગાવે, તેમ એ શિખિધ્વજ રાજાએ એ સૂર્ય લાકડાંમાં વડે દેવતા સળગાવે. જેમ સૂર્યનારાયણ પ્રલયસમયે સર્વ પદાર્થોને બાળી, અગ્નિમય કરી, પોતે મેરુ પર્વત પર ચાલ્યા બન્ય, તેમ એ રાજા પણ પાત્ર વગેરે પોતાનો બધો સામાન પોતે પ્રજ્વલિત કરેલા અગ્નિમાં નાખી દઈ, પોતાના આસન ઉપર જઈ બેઠો. ‘હે પતિભક્તિપરાયણ રુદ્રાક્ષની માળા ! બીજને ક્લેશ આપી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાની મારી બુદ્ધિ ગયેલી નથી, તેથી મેં તને આટલા કાળ સુધી જે શ્રમ આપ્યો છે, તે વડે તેં કરેલી મારી સેવા હવે પૂરી થાઓ.^{૨૩-૨૪} હમણાં ભ્રાંતિ મટી જવાથી, તું મને કંઈ ઉપકારક જણાતી નથી. હે પ્રિય રુદ્રાક્ષની માળા ! હું તારી સાથે ધણા લાંબા કાળ સુધી અનેક મંત્રોરૂપી અરણ્યોમાં ભટક્યો, કર્મમાર્ગોમાં ક્યોં અને તપોવનાદિક ધર્મસ્થાનો પણ જોયાં. હવે હું આરામ લઉં છું.’ એમ પોતાની રુદ્રાક્ષની માળાને કહી, જેમ આકાશમાં રહેલા નિર્મળ તારાસમૂહને પવન પ્રલયકાળના અગ્નિમાં ફેંકી દે, તેમ શિખિધ્વજ રાજાએ એ સ્ફટિકમાળાને અગ્નિમાં ફેંકી દીધી. ‘હે મૃગચર્મ ! તું વનના મૃગથી જુદું પડવાથી હું કે જે મનુષ્યોમાં મૃગતા જોવા અતિ અજ્ઞાની છું, તેણે માત્ર અજ્ઞાનને લીધે, આજ દિવસ-પર્યંત આ દર્બાસન ઉપર તને બિઠાવેલ છે, એ તારો મારા પર મોટો ઉપકાર થયો છે

કેટલુંક ફેણી દીધું, કેટલાકનો ત્યાગ કર્યો અને કેટલુંક ભાંગી નાખ્યું.^{૨૩} પ્રથમ માણસો હોવાને લીધે અને પછીથી સર્વ જતાં રહેવાને લીધે, તે રાત્રનો આશ્રમ વીરભદ્રના બળથી ચૂંચાઈ ગયેલી દક્ષપ્રજપતિની યજ્ઞસાળાના જોવા મહાભયંકર થઈ ગયા.^૪ જમ આંત્રિ વડે બળતા શહેરમાંથી, બહુ જ ભયભીત થઈ માણસો નાસી ભય, તેમ એ આશ્રમમાંથી મૃગોનાં ટાળાંઓ પોતાતું વાગોળવું બંધ કરી નાસી ગયાં.^૫ સૂકાં લાકડાંઓની સાથે પોતાનો પાત્રસમૂહ આદિ સમાન બળી જવાથી ફક્ત જોનો દેહ બાકી રહ્યો છે એવો અને બીજા પદાર્થોમાં આસક્તિ વગરનો એ રાત્ર બહુ પ્રસન્ન થયો અને આ પ્રમાણે બોલ્યો.^૬

શિખિધ્વજરાત્ર બોલ્યો:-સર્વ સાધનો-માં મમતા મૂકી દઈ હું હવે સર્વત્યાગી થયો છું. અહો દેવપુત્ર! તમે આજ મને ઘણું કાળે આ બોધ આપ્યો છે.^૭ ઠાઈ જાતના પરિગ્રહ વગરનો અને (સર્વત્યાગને લીધે) સુકું થઈ ગયેલો હું સુખેથી (આપની કૃપાથી) બોધવાળો થઈ ગયો. મમતાના સંકલ્પ વડે સંગ્રહ કરવામાં આવતા આ સવળા સમાનમાં શો સાર રહ્યો છે.^૮ જમ જમ જુદાં જુદાં બંધનમાં નાખનાર વિપયોનો ત્યાગ થતો બળ છે, તેમ તેમ ચિત્ત પરમ આનંદને પામતું બળ છે. હવે હું શાંત થયો છું, સુખી થયો છું, મેં અજ્ઞાનને છૂટી દીધું છે, બધાં બંધનોનો નાશ કરી દીધો છે અને મેં સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. હું દિશાઓરૂપી વસ્ત્રને પારણ કરનારો (વસ્ત્ર વગરનો), દિશાઓને જ આશ્રમ તરીકે ગણનારો (આશ્રમ વગરનો) અને દિશાઓના જોવા અસંગ થઈ રહ્યો છું. હે મહારાજ! હવે મહાત્યાગથી ('સર્વત્યાગથી') શું બાકી રહ્યું છે?^{૯-૧૧}

કુંભમુનિ બોલ્યો:-હે શિખિધ્વજરાત્ર! તમે હજી સર્વત્યાગ કર્યો નથી, છતાં તમે સર્વ-

ત્યાગથી યતા પરમ આનંદનો ખોટો ડોળ કરો નહિ; હજી તમે ત્યાગ નહિ કરેલો સર્વતાથી મુખ્ય એક ભાગ બાકી રાખ્યો છે કે જોનો ત્યાગ કરવાથી તમને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થશે.^{૧૨, ૧૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-કમળ જવાં સુદર નેત્રોવાળા હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી! શિખિધ્વજરાત્રએ ઉપર પ્રમાણે કુંભમુનિનાં વચન સાંભળી કાંઈક વિચાર કરી નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૪}

શિખિધ્વજરાત્ર બોલ્યો:-હે દેવપુત્ર! મેં સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. બાકી હવે તો ઇન્દ્રિયરૂપી, સર્પસમૂહે આશ્રય કરેલ અને કધિરમાંસ આદિ વડે આકારવાળો આ મારો દેહ બાકી રહ્યો છે, તો હવે હું અહીંથી ભીઠી ઠાઈ જાતની અડચણ ન નડે તેમ ભૃગુપાત* કરી આ દેહનો વિનાશ કરી સર્વત્યાગી થાઉં છું.^{૧૫, ૧૬}

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-તે રાત્ર એમ કહી પોતાની નજીક રહેલા એ ભૃગુપાત કરવાના સ્થાનમાં પોતાના દેહનો ત્યાગ કરવા માટે વેગથી જ્યાં ભડવા બળ છે, ત્યાં કુલમુનિએ તેને એમ ન કરવાતું કહેતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૭}

કુંભમુનિ બોલ્યો:-હે રાત્ર! જમ ઠાપેલો સાંઢ પોતાના અપરાધ વિનાના વાછરડાને જ મારે, તેમ તમે અજ્ઞાનથી આ નિરપરાધી દેહને ભૃગુપાત કરવાને શા માટે તૈયાર થયા છો?^{૧૮} એ તુરંજ દેહ તો જડ અને ક્રિયા વગરનો છે અને તમને તપ કરવામાં ખૂબ ઉપયોગી થયેલ છે. એણે ઠાઈ જાતનો તમારો અપરાધ કર્યો નથી; માટે તે શરીરનો નકામો ત્યાગ કરો નહિ.^{૧૯} એ દેહ તો ધ્યાનીની પેઠે એક ફક્ત પોતાને વિષે જ જડ થઈ રહ્યો છે, અને જમ જડ લાકડાને તરંગે હલાવે છે, તેમ એ જડ દેહને ઠાઈ બીજે જ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે.^{૨૦} જમ એકાંતમાં રહેલા ઠાઈ તપસ્વી પુરુષને મહાન્મત ઠાઈ ચાર વિષ્ણુ નાખી

* પર્વતના કાષ્ઠ ભાગે શિખર ઉપરથી પડીને મરતું તે ભૃગુપાત કહેવાય છે.

હેરાન કરે, તેમ એ દેહને પણ કોઈ બીજે જ પ્રેરણા કરી હેરાન કરે છે; માટે વારંવાર બળા-ત્કારથી એ જ દેહને પાત્ર છે.^{૨૧} જમ કોઈ ક્ષણ-વાળું ગ્રાહ વાયુના ઝપાટાથી પોતાનું કોઈ ક્ષણ આદિ ખરી પડે તો ઈશ્વરના ધરથી અપરાધી ગણી ચકાતું નથી, તેમ આ જડ શરીરમાં સુખ-દુઃખાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તો પણ એ શરીર અપ-રાધી ઠરતું નથી.^{૨૨} જમ વૃક્ષના ઉપરનાં પાંદડાં, ફળો અને પુષ્પોને પવન હલાવી પાડી નાખે તો શું સુંદર વૃક્ષ અપરાધ કર્યો ઠરે? ન જ ઠરે. તેમ દેહને કોઈ બીજે જ પ્રેરી સુખ-દુઃખાદિક ઉત્પન્ન કરે, તેમાં એ દેહે શું તમારા સુખ આત્માનો અપરાધ કર્યો ઠરે? ન જ ઠરે.^{૨૩} હે કમળસમાન સુંદર નેત્રવાળા રાજા! શરીરનો ત્યાગ કર્યાથી પણ તમારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ ધરે નહિ; કેમકે તેનો ત્યાગ કરવો ખૂબ કઠણ છે. તમે આ નિર-પરાધી શરીરનો વૃથા નાશ કરો છો; કારણ કે શરીરનો ત્યાગ કરવાથી તમે સધણું તજ્યું તેમ ગણાયે નહિ.-માટે જમ કોઈ મદોન્મત હાથી વૃક્ષને પકડી થોભાવી રાખે, તેમ આ દેહને જ ટકાવી રાખે છે, તે મહાપાપી (ચિત્ત)નો જ તમે ત્યાગ કરો તો તમારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ થાય.^{૨૪-૨૫} હે રાજા! તે (ચિત્ત)નો ત્યાગ કર્યાથી સર્વ દેહાદિકનો ત્યાગ થઈ જાય છે અને જો એ (ચિત્ત)નો ત્યાગ ન થયો હોય, તો જન્મમરણા-દિક વડે દેહનો નાશ કર્યાથી પણ (પુનઃજન્મ આદિના બીજરૂપ ચિત્ત કાયમ) હોવાને લીધે) ફરી બીજો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૭}

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા:-હે સુંદર દેવ-પુત્ર! આ દેહને ઠાણ ચલાવે છે? પુનઃજન્મનું અને કર્મોનું બીજ શું છે? અને કોનો ત્યાગ કર્યાથી સર્વનો ત્યાગ સિદ્ધ થયો ગણાય? (તે આપ કહો).^{૨૮}

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે સુશીલરાજા! દેહ-ત્યાગ કર્યાથી કે રાજ્યત્યાગ કર્યાથી કિંવા રૂપ-

ડી આદિ બાળી નાખવાથી સર્વત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી;^{૨૯} પરંતુ જ સંકલ્પ વડે સર્વનો ઉત્પન્ન કરવાથી સર્વના કારણરૂપ છે, તે સર્વનો (ચિત્તનો) ત્યાગ કરવાથી સર્વત્યાગ સિદ્ધ થયો ગણાય.^{૩૦}

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા:-હે સર્વ વ્રજ-વેતાઓમાં ઉત્તમ દેવપુત્ર! સર્વરૂપે રહેલું, સર્વ-માં વ્યાપ્ત, સર્વ ઠેકાણે અને સર્વ કાળમાં ત્યાગ કરવા લાયક એવું જ સર્વ તમે કહ્યું, તે શું છે? એ મને કહો.^{૩૧}

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે સુશીલ રાજા! સર્વ-માં રહી મનગમતું વર્તન કરનાર, ભ્રાંતિવાળું, શુદ્ધ ચેતન્યસત્તાથી ભુક્ત અને જડ શરીરાદિકથી પણ ભુક્ત જીવ-પ્રાણ આદિ નામને ધારણ કર-નાર ચિત્ત જ (સર્વરૂપ હોવાથી) સર્વ પદ્ધતી કહેવામાં આવ્યું છે.^{૩૨} હે રાજા! સધળી ભ્રાંતિ-ઓનું મૂળ ચિત્ત જ સમજવાનું છે, પુરુષરૂપે બ્યવહાર કરનાર પણ ચિત્ત જ છે અને આ જગતના સમૂહરૂપે પણ ચિત્ત જ રહ્યું છે, એમ સમજી-અને તેને લીધે એ ચિત્ત જ સર્વ પદ્ધતી કહેલ છે.^{૩૩} હે શિખિધ્વજ રાજા! જમ વૃક્ષનું મૂળકારણ વૃક્ષબીજ જ હોય છે, તેમ રાજ્યાદિક અને દેહાદિક તથા આશ્રમાદિ સર્વનું બીજ ચિત્ત છે.^{૩૪} એ સર્વનાં બીજનો (ચિત્તનો) ત્યાગ કર્યાથી સંપૂર્ણ રીતે સર્વત્યાગ સિદ્ધ થાય છે. હે રાજા! ચિત્તત્યાગથી સર્વત્યાગનો સંભવ હોવાને લીધે અને ચિત્તનો ત્યાગ નહિ કર્યાથી બીજાં બધાંનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ ચિત્તરૂપ બીજ વડે તે બીજ જન્મમાં ફરી આવતું હોવાથી સર્વત્યાગ સિદ્ધ ન હોવાને લીધે, ચિત્તત્યાગથી જ સર્વત્યાગ યાજી એ વાત સિદ્ધ છે.^{૩૫} સર્વ ધર્મા-દિક કે અધર્મ, રાજ્યાદિક કે વનાદિ એ બધું ચિત્તવાળાને પરમ દુઃખ આપનાર અને ચિત્ત વગરનાને પરમ સુખ આપનાર છે.^{૩૬} જમ બીજ વૃક્ષરૂપે પરિણામ પામે, તેમ ચિત્ત જ સર્વ જગતરૂપે દેહાદિ અનેક આકારો વડે પરિણામ

પામેલ છે. ૩૭ વૃક્ષને જમ પવન ચલાવે (ક પાવે) પર્વતને જમ ધરતીકંપ ડોલાવે અને ધમણને જમ હુહાર ચલાવે (ધમે), તેમ દેહને ચિત્ત જ ચલાવે છે (પ્રવૃત્તિ કરાવે છે). ૩૮ સર્વ પ્રાણી-ઓમાં પ્રસિદ્ધ ઉપભોગોનો, જરા-મરણ-જન્મ આદિ દેહધર્મોનો તથા મહાત્માઓમાં રહેનાર ચમદમાદિક શુભ ગુણોનો (તેવી તેવી ધાટી વાસનાવાણું) ચિત્ત જ અતિ દૃઢ આશ્રય છે. ૩૯ શાંતિને નહિ પામેલું એ ચિત્ત જ (અંદર) મનન કરવાથી મનરૂપે અને પ્રાણોને ચલાવવાની ચેષ્ટાથી જીવરૂપે યદિ જઈ (બહાર) અનેક દેહાદિક આકારો વડે જગતરૂપે રુકુરે છે. ૪૦ હે મહાત્મા શિખિધ્વજ ! એ ચિત્ત જ પોતાના સંકલ્પનિકલ્પ આદિ વ્યાપારમાંથી વિરામ પામવાને લીધે બુદ્ધિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, પ્રાણ અને જીવ ઇત્યાદિ તેવાં તેવાં ક્રિયાને અનુકૂળ પડતાં નામો વડે કહેવામાં આવે છે. ૪૧ એ રીતે ચિત્ત જ સર્વરૂપ હોવાથી 'સુવ્ર' શબ્દથી કહેવામાં આવ્યું છે-વળી તેનો ત્યાગ ક્યાંથી સર્વ આધિષ્ઠા તથા વ્યાધિષ્ઠાનો અંત આવે છે અને પછી સર્વ-ત્યાગ સિદ્ધ થાય છે. ૪૨ હે ત્યાગને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાબાહુ શિખિધ્વજ ! ચિત્તત્યાગ એ જ સર્વત્યાગ છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓનું સમજવું છે અને તે સિદ્ધિ યવાથી શુ સત્ય આત્માનંદનો અનુભવ નથી થતો? થાય છે જ. ૪૩ ચિત્તનો ત્યાગ ક્યાંથી દ્વૈતબુદ્ધિ અને એક્ય બુદ્ધિ-એ બધું (મનોમય હોવાથી) સર્વ પ્રકારે નારા પામે છે અને પરમ શાંત, સ્વચ્છ, નિર્વિકાર એક બ્રહ્મતત્ત્વ જ બાકી રહે છે. ૪૪ આ સંસારરૂપી ધાન્ય ઊગવાનું ચિત્ત એ જ ક્ષેત્ર છે, તો ક્ષેત્ર જ એ ધાન્ય ઊગે નહિ તેવું યદિ ગણું હોય,

તો પછી શાળ વગેરે ધાન્યનો ક્યાંથી સંભવ હોય ? ન જ હોય. ૪૫ જમ જળ તરંગરૂપે પરિણામ પામે છે, તેમ વિચિત્ર વાસનાવાણું ચિત્ત જ ભાવ અને અભાવવાળા પદાર્થોના આકારરૂપે પરિણામ પામે છે. ૪૬ હે રાજા ! જમ સામાન્ય-થી સર્વ અર્થ સારી રીતે સિદ્ધ થાય, તેમ ચિત્તને ઉખેડી નાખવારૂપી સર્વત્યાગથી સદાકાળ બધું સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ૪૭ હે ત્યાગી રાજા શિખિધ્વજ ! જમ તમને બીજા પદાર્થ (રાજ્યાદિક) સર્વત્યાગના વિષયરૂપ છે, (કે જનો તમે ત્યાગ કર્યો) તેમ (અહંકારરૂપે કિંવા ચિત્તરૂપે અવશેષ રહેલા) તમે પોતે પણ બીજા કોઈને (શુદ્ધ આત્માને) ત્યાગ કરવા લાયક છો અને તે ત્યાગ કરવા ચોક્કસ અહંકારને કિંવા ચિત્તને તમે મૂઠણ કરી રાખેલ છે, તેથી તમારો સર્વત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી. ૪૮ સંસારના સમજના પદાર્થોના ત્યાગ કરવા બટલે કે સમજ કાંઈ આત્માનું જ સ્વરૂપ છે એવું જણે બધું છે, તેને સૂતરનો તાંતણો જમ મોતીની અંદર પરીવાઈ રહ્યો હોય તેમ આ સર્વ પરમાત્મામાં જ પરીવાયેલું લાગે છે. ૪૯ જણે સર્વત્યાગ કર્યો તેના (આકારિતાં જવા) રાજ્ય સ્વરૂપમાં પણ આ સર્વ જગત જમ તાંતણામાં મોતીઓ પરીવાઈ રહે, તેમ જણે કાળમાં પરીવાઈ રહેલું લાગે છે. ૫૦ જ તેલ વગરના દીવાની પેઠે સર્વનો ત્યાગ કરે છે, તે પોતે એતન્યબ્રહ્મ યવાથી તેલવાળા દીવાની પેઠે સર્વન પ્રકાશે છે. ૫૧ જ આ દેખાના સર્વ જગતનો ત્યાગ કરી તેલ વગરના દીવાની જમ શાંત યદિ રહે, તે સર્વન સમાનપણે વતી, તેલવાળા દીવાની જમ પ્રકાશરૂપે શોભી રહે છે. ૫૨ જમ રાજ્ય, વન, યુગચર્મ, કંમંડલુ, માળા, ઝૂપડી વગેરે સર્વ વસ્તુઓના ત્યાગ ક્યાંથી કેવળ તમે પોતે એક જ માત્ર બાકી રહેા છો, તેમ આ સર્વ (અંદરના અને બહારના) પદાર્થોના ત્યાગ ક્યાંથી એક માત્ર જ્ઞાનરૂપ શુદ્ધ

× કાર્યનો કારણમાથી આવિર્ભાવ થાય છે એમ માની તેમા બેપણની બુદ્ધિ તે દૈત્યબુદ્ધિ

— કમથી કાર્યનો કારણમા લય માની તેમા એકપણની બુદ્ધિ તે એક્યબુદ્ધિ.

પરમાત્મા જ બાકી રહે છે.^{૫૩} હે પ્રિય રાજા !
જેમ સર્વ વસ્તુઓને બાળી મૂકી બાકી રહેલા
તમે તમારા પોતાના સ્વરૂપથી જુદા નથી, તેમ
સર્વનો ત્યાગ કરતાં અવશેષ રહેલ પરમાત્મા પોતે
કાંઈ મોક્ષથી જુદા કહી શકતા નથી (પણ તે
રૂપ જ છે). જેમ આકાશ પોતે શૂન્ય હોવા છતાં
અનેક મોટા સૂર્યચંદ્ર નક્ષત્ર આદિના આશ્રય છે,
તેમ સર્વત્યાગ (સર્વનો અલાવ હોવાને લીધે)
શૂન્ય જેવો છે, છતાં પણ તે સર્વ સત્તા-
ઓના આશ્રયરૂપ છે.^{૫૪, ૫૫} જેમ આકાશમાં
ધટ્ટી ટાંકવાની ટાંકણી કાંઈ બાધ કરી શકતી
નથી, તેમ સર્વત્યાગરૂપી રસનું કાંઈક
પણ પાન કર્યાંથી (અસંગ થઈ ગયેલ પુરુષને)
જરા-મરણ ઇત્યાદિ બધા કાંઈ પણ બાધ
કરી શકતા નથી.^{૫૬} નિર્મળ સ્વસ્વરૂપનો બોધ
કરનારી મોટાઈનું કારણ સર્વત્યાગ જ છે, કેમકે
સર્વત્યાગ કર્યાંથી ભુદિ એકદમ સ્થિર થઈ બળ
છે.^{૫૭} સર્વત્યાગ એ જ પરમ આનંદરૂપ છે; તે
સિવાય બધું મહાભય કર દુઃખ આપનાર છે, એ
વાત હૃદયમાં રાખી પછી તમને જે ઇચ્છા થતી
હોય તે કરો.^{૫૮} જેમ સમુદ્રનું જળ વહવાણિમાં
બંધ છે, તેમ પાણુ બીજુ જળ નદી દ્વારા આવે
છે, તે જ પ્રમાણે જે પુરુષ સર્વનો ત્યાગ કરે તેને
પાણું તે બધું આવી મળે છે.^{૫૯} જેમ પાતળા
પોલાણ ભાગમાં જ રેત આદિ રહી શકે છે, તેમ
એ સર્વત્યાગની અદર જ આત્માને પ્રસન્ન કરે-
નાર જ્ઞાન રહ્યું છે. શાશ્વત્તિ દેહ વેદથી વિરુદ્ધ
હતા અને અતિ નીચ હતા તેમજ કળિકાળમાં
જન્મ્યા હતા, તે પણ સર્વનો ત્યાગ કરી મેરુની
પેડે સ્થિર રહ્યા હતા.^{૬૦, ૬૧} હે મહારાજા ! સર્વ-
ત્યાગ એ સર્વ સંપત્તિઓનું રહેવાનું સ્થાન છે,
કેમકે જે પુરુષ કાંઈ લેતો નથી તેને સર્વ આપી
બળ છે.^{૬૨} હે રાજા ! તમે સર્વનો ત્યાગ કરી
આકાશની જેમ અસંગ, સ્વસ્થ અને શાંત રહી,
તમારું જ ખરું રૂપ છે તે રૂપે (બ્રહ્મરૂપે) થઈને

રહો.^{૬૩} હે હિંદાર સ્વભાવવાળા રાજા શિખિર્દ્વજ !
પ્રથમ આ સર્વનો ત્યાગ કરી દઈ, પછી એ ત્યાગ
કરવામાં સાધનરૂપ થયેલા ચિત્તનો પણ ત્યાગ
કરી (હું ત્યાગ કરનાર છું એવું) ત્યાગનું અભિ-
માન કરાવનાર અહંકારરૂપી મેલને પણ મૂકી
દઈને તમે જીવન-મુક્ત થાઓ.^{૬૪}

સર્વ પરિત્યજ્ય મહાસ્ત્રભાવ ત્યજસ્યયો
યેન ચ તદ્વિદ્યાય । ત્યાગાભિમાનં ચ મલં વિમુ-
ચ્ય વિમુક્તરૂપો ભવ ભૂમિપાલ ॥ ૬૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિર્દ્વજ-
વબોધન' એ નામનો સર્ગ

૯૩ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૧૪ મો ~*~

ચિદ્રૂપ જ અવશેષ રહે એવો બોધ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं वदति वै कुंभे चिचत्स्यामं मुहुर्मुहुः ।

अंतर्विचारयन् सौम्यो राजा वचनमब्रवीत् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે કુંભનાં વચ્ચેના
સાંભળી તે રાજા, અંતરમાં ચિત્તના ત્યાગનો
વારંવાર વિચાર કરી, પોતે શાંત થઈ બોલ્યા:~

શિખિર્દ્વજરાજા બોલ્યો:—હૃદયરૂપી આ-
કાશમાં, પક્ષીની જેમ રહેલ અને હૃદયરૂપી વૃક્ષ-
માં વાંદરાની જેમ ગહેનાર એ ચિત્ત (મારું નથી
એમ) મેં ત્યાગ કર્યાં છતાં વારંવાર પાણું આવી
ભર્યું રહે છે.^૧ હે ઉત્તમ દેવપુત્ર ! માછલું જેમ
આતુરતાથી બળમાં ફરી પડી, તેનો સ્વીકાર
કરી લે, તેમ હું એ ચિત્તનો મમત્વભુદ્ધિથી સ્વી-
કાર કરવાનું તો બળું છું, પરંતુ જેમ દ્રવ્યનો
ત્યાગ કરી શકાય છે, તેમ એ ચિત્તનો ત્યાગ કર-

x આ ચોરાણમાં સર્ગમાં ચિત્તનો ત્યાગ કરવા
માટે તેનું મૂળ શોધતા દેહ આદિ સર્વ વિષયોનો
બાધ થઈ બંધ છેવટ-એક ચિદ્રૂપ-પરમાત્મા જ શેષ
રહે છે, એ વાત કહેવામાં આવશે.

વાતો ઉપાય હું બહુતો નથી.^૩ માટે હે સમય મહાઅધ્યયવાન દેવપુત્ર ! પ્રથમ આપ ખરાખર એ ચિત્તનું સ્વરૂપ કહો અને પછી તે ચિત્તના ત્યાગનો ઉપાય ખરાખર રીતે કહો.^૪

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે રાજ શિખિધ્વજ ! વાસના જ ચિત્તનું સ્વરૂપ છે એમ તમે સમજો; અને જગતમાં પણ ચિત્ત એટલે વાસના એમ કહેવામાં આવે છે.^૫ તે ચિત્તનો ત્યાગ અતિ સહેલો છે અને નિમેષના કરતાં પણ એછા સમયમાં સુખે સાધી શકાય તેવો છે, રાજ્યતા કરતાં પણ અધિક આનંદ આપનાર છે અને ફક્તથી પણ વધારે મનોહર છે.^૬ જમ કાઈ પામર પ્રાણીને સામાન્ય દુઃખ વડે સાધી શકાય તેવું સુરેકલ લાગે અને જમ વૃણું મેરુપણું થવું મહાસુરેકલ બાંસે, તેમ મનનો ત્યાગ પણ મૂખ માણસને મહાકષ્ટ વડે સાધી શકાય તેવો સુરેકલ લાગે છે.^૭

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-મેં ચિત્તનું વાસનામય સ્વરૂપ તો બહુયુ; પરંતુ એ ચિત્તનો ત્યાગ વળને ગળી જવા કરતાં પણ વધારે સુરેકલ છે, એમ હું માતું છું.^૮ જે ચિત્ત આ સંસારરૂપી મુગંધની ઉત્પત્તિને માટે પુષ્પના જેવું છે, જે દુઃખરૂપી બળતરા પેદા કરવામાં આશિ જેવું છે, જે જગતરૂપી કમળની સ્થિતિને માટે કમળકંડના જેવું છે, જે મોહરૂપી પવન ઉત્પન્ન કરવામાં આકાશના જેવું છે, જે આ થરીરૂપી યંત્રને ચલાવનાર છે તથા દૃઢ્યરૂપી કમળમાં જે બમરાની પેઠે રહેલ છે, તે ચિત્તનો સહેલી રીતે ત્યાગ થઈ શકે તે આપ કહો.^{૯,૧૦}

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે સુશીલ રાજા ! મૂળ, છાંડ, કાળી, પાંદડાં, વગેરે સહિત સર્વ અંશે ચિત્તનો જે નાશ થવો તેજ આ સંસારનો નાશ સમજવો અને ચિત્તત્યાગ પણ તે જ છે, એમ દીધંદશી (આત્મવેત્તા) જ્ઞાનું કહેવું છે.^{૧૧}

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-ચિત્તના ત્યાગ કરતાં તેનો નાશ કરવો એ વધારે સિદ્ધિ આપનાર

છે, એમ મને લાગે છે; કેમકે કાઈ વ્યાધિનો મમતા મૂઝી દેવારૂપી ત્યાગ ભલે સો ફેરે કરાય; પરંતુ તેનો નાશ થયા વિના એ વ્યાધિનો અભાવ શું અનુભવમાં આવે કે ? ન જ આવે.^{૧૨}

કુંભમુનિ બોલ્યા:-અહંકારરૂપી બીજથી ઉત્પન્ન થનારા ચિત્તરૂપી વૃક્ષને શાખા, ફળ અને પાંદડાં સાથે મૂળમાંથી ઉખેડી નાખો અને આકાશની પેઠે આવરણ તથા વિક્ષેપ વગરના અસંગ અને વિશાળ દૃઢ્યવાળા થાઓ.^{૧૩}

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-હે દેવપુત્ર ! ચિત્તનું મૂળ શું છે, અંકુર શો છે, તેનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન ક્ષેત્ર કયું છે, કઈ કાળીઓ છે, યક શું છે અને શી રીતે તેને ઉખેડી શકાય છે ?^{૧૪}

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે મહાબુદ્ધિમાન શિખિધ્વજ ! અહંભાવને ઉત્પન્ન કરનાર અહંકાર જ ચિત્તનો અભિમાની પ્રસિદ્ધ છે અને એ અહંકારને જ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનું બીજ તમે સમજો.^{૧૫} પરમાત્માને પ્રતિબિંબરૂપે આશ્રય આપનારી માયા જ એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનું ક્ષેત્ર છે, કે જે માયા આ સુષળાં માયામય પ્રપંચનું પણ ક્ષેત્ર છે.^{૧૬} એ બીજમાંથી પ્રથમ પ્રગટ થઈ ચિદાભાસને લીધે અનુભવને આકારે સ્ફુરતી અને નિરાકાર છતાં નિશ્ચયાત્મક સ્વરૂપવાળી બુદ્ધિ જ એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનો અંકુર છે. એ બુદ્ધિરૂપી અંકુરની સ્પૃશ્યતા થતાં સંકલ્પરૂપે જે સ્ફુરણ થવું તેજ ચિત્ત અને (મનન કરવાથી) મન કહેવાય છે. (પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં નિર્વિકારપણાને લીધે) જીવ આકાશના જેવો સ્વચરૂપ અને અસંગ છે તથા પાપાણ્ડી પેઠે અચ્છેદ્ય અને અદાશ છે. માત્ર તે સાક્ષીરૂપ દેખાતી જે જે ચિત્તના ધર્મોનો સંબંધ તેમાં દેખાય છે, તે (બ્રાતિ વડે) ગિધ્યા જ કંપાવેલો છે.^{૧૭,૧૮} એ ચિત્તરૂપ વૃક્ષનું યક તો સ્નાયુ, હાડકાં અને રસ આદિ ધાતુઓથી બરેલો આ દેહ જ છે. વસંતઋતુની પેઠે પે

પોતાના યોગ્ય કાળમાં, શાખા આદિ બીજ પ્રદે-
શમાં અંકુર ફૂટવા સારું, અનેકરૂપે ઉદય પામતી
વાસના જ એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનો રસ છે. એ ચિત્ત-
રૂપી વૃક્ષની ઘણી લાંબી, બહુ દૂર ફેલાયેલી અને
અતિ વિસ્તારવાળી શાખાઓ તે ઇન્દ્રિયો જ છે.
જન્મ-મરણ આદિ અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન કરનારા
અને શુભાશુભ પુણ્ય-પાપરૂપ કળથી ખીચાખીચ
ભરેલા તુચ્છ ભોગો જ એ ચિત્તરૂપ વૃક્ષની નાની
નાની શાખાઓના જખરા સમૂહરૂપ છે. એવા આ
ચિત્તરૂપી નકારા વૃક્ષની શાખાઓને છેદી નાખતાં
નાખતાં તમે તેના મૂળને પણ ઉખેડી નાખવા
અત્યંત યત્ન કરો. ^{૧૯-૨૧}

શિખિંદ્રવજરાળ યોદ્યો:-હે દેવપુત્ર !
એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષની કાળીઓને છેદતાં છેદતાં
ક્યો ઉપાય કરું કે જ્યો તેના મૂળનો પણ
સંપૂર્ણ નાશ થાય તે કહેા. ^{૨૨}

કુંભમુનિ યોદ્યા:-આ ચિત્તરૂપી વૃક્ષની
પુણ્ય-પાપરૂપી કળોને ડોહાવતી કાળીઓ તો
વાસનાઓ જ છે. ^{૨૩} તે વાસનાઓને (વિષ
યોમાંથી આસક્તિનો ત્યાગ કરી) ઉત્પન્ન જ ન
થવા દેવામાં આવે, તો અંદર જ તેઓ જ્ઞાનના
બળથી છેદાઈ બચ છે. જે પુરુષ પોતાના મનને
સર્વત્ર આસક્તિ વગરતું કરી વાદ અને વિચા-
રોને પણ શમાંવી દઈ મીન ધારણ કરી પ્રાપ્ત
થયેલું કાર્ય ક્યે બંધ, તે પુરુષની ચિત્તરૂપી
લતા છેદાઈ ગયેલી જ હોય છે. જે પુરુષ પ્રથમ
ચિત્તરૂપી વૃક્ષની લતાઓના સમૂહને પોતાના
પુરુષપ્રયત્નથી છેદી નાખી (છેદવાના કામમાં)
દઢ થઈ ગયો હોય, તે જ મૂળને છેદી નાખવાને
યોગ્ય થાય છે. શાખાઓને છેદી નાખવી એ
ગોણું કાર્ય છે અને મૂળને છેદી નાખવું એ
મુખ્ય કાર્ય છે, ^{૨૪-૨૬} માટે તમે એ ચિત્તરૂપી
વૃક્ષના મૂળને જ ઉખેડી નાખવા તૈયાર થાઓ.
હે મહાબુદ્ધિમાન રાજા ! મૂળને ઉખેડી નાખવું
એ જ વાત મુખ્ય છે, માટે તમારે એ ચિત્તરૂપી

ખાવળને સારી રીતે મૂળમાંથી જ ખાળી નાખવો
અને તેમ કરવાથી તમારો ચિત્તાનાય પણ સિદ્ધ
થઈ જશે. ^{૨૭}

શિખિંદ્રવજરાળ યોદ્યો:-હે ઋષિ મહારાજ !
એ ચિત્તવૃક્ષના અહંકારરૂપી બીજને ક્યો
અગ્નિ ખાળવાને શક્તિવાળો થાય ? ^{૨૮}

કુંભમુનિ યોદ્યા:-હે રાજા ! 'હું કાણ છું'
એ રીતે પોતાના આત્માનો વિચાર કરવો એ જ
આ ચિત્તરૂપી વૃક્ષના અહંકારરૂપી બીજને
ખાળી નાખવામાં અશ્કિરૂપ છે. ^{૨૯}

શિખિંદ્રવજરાળ યોદ્યો:-હે મહારાજ !
હે દેવપુત્ર ! મેં મારી બુદ્ધિ વડે એ સંબંધમાં
પૂર્ણ રીતે ઘણી વાર વિચાર કર્યો છે કે, પૃથ્વી અને
વનસમૂહથી સુશોભિત આ જગત (જડ હોવાથી)
હું નથી, તેમ પર્વતની તળેટી, જંગલ કે પાંદડાં-
ઓનું હલનચલન વગેરે પણ હું નથી. દેહાદિક
કે લોહી, માંસ, હાડકાં આદિક પણ જડ હોવાને
લીધે હું નથી. ^{૩૦,૩૧} તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય,
મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર, એ સર્વ પણ જડ
હોવાથી હું તેમાંનું કશુંયે નથી. ^{૩૨} હે મહારાજ !
જમ સુવર્ણમાં કડાંપણું કદંપી લેવામાં આવે
છે, તેમ આ અનંત ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં 'હું,
તમે' ઇત્યાદિક અનેક વિદેહપો કદાપિયેલા છે.
સર્વ જડ પદાર્થોનું રૂપ તપાસવા જતાં સાવ
મિથ્યા હોવાથી વાસ્તવમાં તે છે જ નહિ. ^{૩૩} જમ
ઢાઈ મોહ વૃક્ષ (સર્વનું આકાશ અધિષ્ઠાન હોવા-
થી) આકાશમાં રહ્યું હોય, તેમ આ ચૈદેહોક આદિ-
ની સ્થિતિના આધારરૂપ અને સર્વ શબ્દ આદિ
વિષયોના કારણરૂપ બ્રહ્માંડ આદિ જડ વર્ગ પણ
એ પરમાત્મામાં જ (આરોપિત દૃષ્ટિથી) રહેલ
છે; પરંતુ તે સર્વની સત્તા કાંઈ પણ પરમાત્મા-
માંથી બુદ્ધિ પડી શકતી નથી. ^{૩૪} આ પ્રમાણે હું
અહંકારરૂપી મૂળને દૂર કરવાનો ઉપાય બહુ-
છું, છતાં હે દેવપુત્ર ! અંદર જે સોક્ષ્મચૈતન્ય છે
તેને હું જાળખી શકતો નથી, તેથી મારા મનને

બહુ જ દુઃખ થાય છે.^{૩૫}

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે મહાબુદ્ધિમાન નિ-
ષ્ણાપ રાજા! જડ પદાર્થથી લઈ અહંકાર સુધી-
ના દેખતા પદાર્થો તમે નથી, તો પછી તમે
કાણ છો?^{૩૬}

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-હે વિદ્વાનોમાં
ઉત્તમ દેવપુત્ર! જેના વિષે આ સર્વ (શબ્દાદિક
વિષયો) અનુભવાય છે અને જે વડે (બુદ્ધિદ્વારા)
શુભ-અશુભ તથા ઇષ્ટ-અનિષ્ટનો નિર્ણય કરાય
છે, તે નિર્મળ ચૈતન્ય માત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ હું છું.^{૩૭}
એવા મારા શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપમાં જે મેલ લાગે
તે કાંઈ કારણપૂર્વક છે કે વગરકારણે વળગેલ છે,
તે હું બણતો નથી અને હજી ખરું પરમપદ
સમજ્યો નથી.^{૩૮} વળી હે મહારાજા! મોતાના
સ્વરૂપમાં જણાતો એ મેલ મિથ્યા છે, તો પણ
હું તેનો ત્યાગ કરવાને સમર્થ થતો નથી, તેથી
મને ખૂબ જ દુઃખ થાય છે.^{૩૯}

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે મહાપરાક્રમી રાજા
શિખિધ્વજ! તમને એવો મોટો ક્યો મેલ વળ-
ગ્યો છે, કે જથી તે ભલે સત્ય હોય કે વા મિથ્યા
હોય પરંતુ તમે અજ્ઞાની થઈ રહ્યા છો?^{૪૦}

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-ચિત્તરૂપી વૃક્ષ-
ના બીજરૂપ અહંકાર જ મને મેલરૂપે વળગ્યો
છે. તેનો ત્યાગ કરવાનું (બરાબર) હું બણતો
નથી; કેમકે વારંવાર ત્યાગ કર્યો છતાં તે પાછો
ફરીથી દેખાય છે.^{૪૧}

કુંભમુનિ બોલ્યા:-દરેક પ્રકારનાં કાર્ય
કારણમાંથી પેદા થાય છે એ વાત જગત્તરે છે,
તે સિવાય કારણ વિનાનું એ કાંઈ કાર્ય જેવામાં
આવે, તો તે બે ચંદ્રમાની પેઠે ભ્રાંતિમાન જ છે,
વાસ્તવિક રીતે તે છે જ નહિ.^{૪૨} કારણથી કાર્ય
ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે, અહંકારથી આસંસાર-
રૂપી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે
તમે હમણાં એ અહંકારનું કારણ સોધી કાઢી
મને કહો.^{૪૩}

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-હે તત્ત્વવેત્તા-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ દેવપુત્ર! દેહાદિક પદાર્થોનું જે બણવું
છે તે જ 'આ હું છું' એવા અહંકારરૂપી
દોષનું કારણ છે; માટે જે રીતે એ શાંત થાય, તે
આપ કહો.^{૪૪} ચૈતનસ્વરૂપ દ્રશ્ય દેહ આદિ
દશ્ય પદાર્થોમાં પ્રગટ થાય એટલે 'તે દશ્ય દેહા-
દિક હું છું' એવો અહંકાર સ્થિર થઈ રહ્યો છે,
માટે હે મહારાજા! એ અહંકારની શાંતિને માટે
દશ્યની શાંતિનો હુપાય પણ આપ કહો.^{૪૫}

કુંભમુનિ બોલ્યા:-દેહાદિક પદાર્થોનું,
(તેઓ છે એમ) જે બણવું, તેનું પણ શું કારણ
છે? તે એક વખત તમે મને કહો. એ કારણ
તમારા બણવામાં છે. તે વિષે તમે કદા પછી
તમારું બતાવેલું એ કારણ જે કમથી કારણ જ
ન રહે એ કમમાં હું તમને બોધ કરીશ.^{૪૬} દશ્ય
દર્શનરૂપે રહેલ જ્ઞેય-જ્ઞાનનું* મિથ્યાપણું
હોવાથી ખરું એતાં તેનું કાંઈ પણ કારણ નથી;
છતાં તમારી નજરમાં જે કારણરૂપે આનંદ હોય
તે તમે કહો.^{૪૭}

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:-હે દેવપુત્ર!
જ્ઞેય-જ્ઞાનને આકારે સ્ફુરેલાં એ દશ્ય-દર્શનનું
કારણ શોધવા જતાં દેહાદિક સર્વ પદાર્થોની
સત્તા જ તેના કારણરૂપ જણાય છે. (કેમકે જે
એ-દેહાદિક પદાર્થો હોય તો જ તેનું બણવું
બની શકે અને જ્ઞેય અને જ્ઞાન કે દશ્ય-દર્શન
આદિ વિભાગ પડી શકે.) જમ પનનનું સ્ફુરવું જ
પવનના સમૂહરૂપે દેખાય છે, તેમ જ્ઞાન જડ પદા-
ર્થોની સત્તાને લીધે (તે રૂપે બની જઈ) અસ-
ત્યના જેવા દેહાદિક આકારોને રૂપે ભાસે છે. એ
સર્વ દેહાદિક પદાર્થોની સત્તાનો અભાવ* મારા
અનુભવમાં ઊતરતો નથી, કે જે વડે ચિત્તાના
બીજરૂપ અહંકારનું જ્ઞાન નિવૃત્ત થઈ જાય.

* બણવા સોગ્ય દેહાદિક પદાર્થોનું બણવું તે.

કું બણવું જ.

* દેહાદિક પદાર્થો છે જ નહિ એનું બ.

- હું દેહાદિક પદાર્થરૂપ છું એવી

(માટે એ પદાર્થસત્તાનો અભાવ આપ મને સમજાવો.)^{૪૮-૫૦}

કુંભમુનિ ઓલ્યા:-એ કદાચિત્ દેહાદિક પદાર્થોની સત્તા (વિદ્યમાનપણું) હોય, તો (તે જાણવાનો વિષય હોવાથી) હજી તમારું જાણવું પણ ધીરી શકે; પરંતુ દેહ આદિ પદાર્થોની સત્તા વગરનો જ અભાવ હોવાથી (વસ્તુતઃ એ કશું પણ ન હોવાને લીધે) તમારું એ જાણવું વિષયરૂપે જ્ઞાને ગ્રહણ કરે.^{૪૯}

શિખિંધવજરાજ ઓલ્યો:-જમ પ્રકાશ અંધારારૂપ ન કહી શકાય, તેમ જે પદાર્થનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી અનુભવમાં આવતું હોય તેને મિથ્યા કેમ કહી શકાય? હે દેવપુત્ર! આ દેહ અવયવવાળો છે, ક્રિયા કરે છે અને સુખદુઃખનાં રૂપ ભોગવે છે. તે સદાકાળ આપણા જોવામાં અને અનુભવવામાં પણ આવે છે, તો પછી તે નથી એવું જોઈને કેમ કરી શકાય?^{૫૦, ૫૧}

કુંભમુનિ ઓલ્યા:-હે રાજા! કાર્યનું કંઈ પણ કારણ જ ન હોય તે કાર્ય અર્થ જોતાં છે જ નહિ અને તે જ દેખાય છે, તે વેદેમ છે.^{૫૨} જેમ કંઈ વૃક્ષ આદિ પદાર્થ, બીજ વિના ઉત્પન્ન ન થાય, તેમ કારણ વિના (સ્વપ્રદેહની પેઠે) કાર્યરૂપે જાણાતું આ શરીર પણ (વસ્તુતઃ) કોઈ દિવસ છે જ નહિ.^{૫૩} જે કાર્ય કારણ વિના પોતાની દષ્ટિ આગળ સત્યની પેઠે અનુભવમાં આવતું હોય, તે ઝાંઝવાના જળની પેઠે માત્ર દ્રશ્યની (જેનારની) ભ્રાંતિથી જ દેખાય છે, એમ તમે સમજો.^{૫૪} આ દેહ આદિ નહિ હોવા છતાં મિથ્યા ભ્રાંતિથી જ (ઝાંઝવાના જળની પેઠે) દેખાય છે. જેમ અતિ પ્રયત્નવાળો મનુષ્ય હોય તો પણ તેને ઝાંઝવાનું જળ મળતું નથી; કેમકે તે મિથ્યા છે, તેમ દેહાદિકનું પણ મિથ્યાપણું જ તમારે સમજવું.^{૫૫}

શિખિંધવજરાજ ઓલ્યો:-નાંઝણી સ્ત્રીને બાળક જ ન હોય એટલે તે બાળકનાં ઘરેણાં શોભે

છે કે નહિ એ શકા થતી નથી; તે જ પ્રમાણે જેમ બે ચંદ્ર કદી હોઈ શકતા નથી તેમ આ દેહ આદિ બધાં મિથ્યા છે.^{૫૬}

કુંભમુનિ ઓલ્યા:-હે શિખિંધવજરાજ! કારણ વિના (સ્વપ્રદેહની પેઠે) કાર્યરૂપે દેખાતું આ દેહાદિ હાડકાંઆનું પાંજરું ઉત્પન્ન જ નહિ થયેલું હોવાથી વસ્તુતઃ છે જ નહિ એમ તમે જાણો.^{૫૭}

શિખિંધવજરાજ ઓલ્યો:-હે મહામુનિ દેવપુત્ર! હાયપગ આદિ અવયવોવાળા અને નિત્ય અનુભવમાં આવતા આ શરીરનું કારણ તેના પિતા શા માટે નથી?^{૫૮}

કુંભમુનિ ઓલ્યા:-જે પદાર્થની સત્તા જ નથી તેનું કારણ તેના પિતા આદિ પણ ક્યાંથી હોઈ શકે? જે પિતાને તમે કારણ ગણો છો, તેનું કોઈ કારણ નથી એટલે તે મિથ્યા છે અને મિથ્યા પદાર્થથી જે થાય તે સત્ય હોય કે? સર્વ પદાર્થોનું અને કાર્યોનું જ કારણ છે, તે બીજ કહેવાય છે. હે પ્રિય રાજા! એ બીજ વિના જગતમાં અકુર જ ઉત્પન્ન થતો નથી; માટે જે કાર્યનું અહીં કંઈ પણ કારણ ન દેખાતું હોય તે પદાર્થ બીજ ન હોવાને લીધે પોતે છે જ નહિ; એટલે તે દેખાય છે તે એક ભ્રમ જ છે. જે પદાર્થ પોતાનું બીજ જ ન હોવાને લીધે છે જ નહિ, તેનું જ્ઞાન થવું એ વાત તો બે ચંદ્રમાની પ્રતીતિ થવી, ઝાંઝવામાં જળની ભ્રાંતિ થવી અને વધ્યાપુત્ર, એ સર્વની પેઠે બુદ્ધિની ભ્રાંતિ થી જ થયેલ છે.^{૫૯-૬૪}

શિખિંધવજરાજ ઓલ્યો:-આ ત્રણેય લોકમાં પુત્ર, પિતા, પિતામહ-એ સર્વની પ્રયત્ન ઉત્પત્તિ થવામાં (આદિકર્તા) ઈશ્વર શાં માટે કારણરૂપ નહિ?^{૬૫}

કુંભમુનિ ઓલ્યા:-હે રાજા! જો (પરબ્રહ્મ સિવાય) બીજ કોઈ પણ પદાર્થની સત્તા જ નથી, તો પછી પોતાનું કંઈ કારણ ન હોવાથી એ ઈશ્વર

પણ બ્રહ્મસત્તાથી જુદા નથી. તે આપણને શ્રાંતિ વડે જુદા બાસતા હોવા છતાં, પોતાના બીજરૂપ બીજી કાંઈ નિત્ય (વાસ્તવ) કારણ ન હોવાને લીધે, (સર્વ આત્મરૂપ જ હોવાથી) આત્માથી કાંઈ પણ જુદા નથી, ફક્ત ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે શ્રાંતિરૂપે જ જુદા જણાય છે. આ સુધિરચનારૂપી ક્રિયા કરવાપણુ, તેમાં શ્રાંતિ વડે જ કલ્પાયેલું છે અને સુધિકર્તા પરમેશ્વરના અનંત સ્વરૂપની અદ્વિતીય સદૃશ રહેલ છે, એમ ફક્ત શ્રાંતિ વડે જ બાસે છે. આ પ્રમાણે હિરણ્યગર્ભથી માંડી, પોતાના દેહ સુધીની સર્વ કાર્યપર પરા (સ્વપ્રસૂતિની પેઠે) મિથ્યા જ છે, એ યુક્તિથી તમને સમજાવી તમારા ચિત્તમાં દૃઢ બેસી ગયેલી, દરચવર્ગના સત્યપણાની શ્રાંતિ મેં દૂર કરાવી દીધી અને હવે જે કાંઈ આભાસરૂપે રોપ રહે છે, તે પણ હું મટાડી દઈશ ૧૧-૧૨ હે રાજા ! ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જુદાં કાંઈ પણ ન હોવાને લીધે સર્વ પરબ્રહ્મ જ હોવાથી, સુધિકર્તા (ઈશ્વર) પણ તે પરમાત્મારૂપ જ છે અને જે અનેક સુધિરૂપે પ્રકાશે છે, તે પણ ચૈતનરૂપ આત્મા જ આત્મામાં પ્રકાશે છે, તથા તે આત્માએ પોતે જ પોતાના આત્મા વડે બ્રહ્મા ઇત્યાદિ પોતાનાં નામો કલ્પેલાં છે, એમ વિચાર કરવાથી આ સઘણું શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ બાસે છે. ૭૦

તસ્માન્નિદાત્મકતવાત્મનિ ચિત્તતોયં નિત્યં
સ્વયં કચતિ ભૂમિપ દેવ દેવઃ । તેનૈવ પેન્નજ
ઈતિ સ્વયમાત્મનાત્મા પ્રોક્તઃ સ્વરૂપ ઇતિ શાંતિ
મિદં સમસ્તમ્ ॥ ૭૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજવધો-
ધન' એ નામનો સર્ગ ૬૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો

શિખિધ્વજની વિશ્રાંતિ

॥ શિખિધ્વજ જવાબ ॥

આન્નદ્વસ્તંત્રપર્યંતં યદ્યયં માસતે બ્રમઃ ।

અર્થક્રિયાસમર્થય તત્ કથં દુઃસકારણમ્ ॥૧॥

શિખિધ્વજરાજા ઓલ્યા:- બ્રહ્માથી માંડી તણખલા સુધી જે કાંઈ દેખાય છે, તે સર્વ જે મિથ્યા જ હોય તો તેનાથી આપણો વ્યવહાર કેવી રીતે નબે અને તે મિથ્યા પદાર્થોથી કુખ્ય પણ શા માટે થાય અને તે (જન્મ-મરણ આદિ) કુખ્યોનું કારણ કેમ થઈ પડે છે ?

કુલભુનિ ઓલ્યા:- જન્મ બહુ ઠંડી પડવાથી જળ બરફ બની પથ્થર જેવું થાય છે, તેમ આ જગતરૂપી બ્રમ મિથ્યા છતાં સુધિકર્તા હિરણ્યગર્ભનું સત્યસ કલ્પપણુ હોવાથી તેમના સ્કલ્પમાનથી જ દૃઢ થઈ જઈ તમારા કહેવા પ્રમાણે ક્રિયા કરી આપે છે અને (જન્મમરણ આદિ) કુખ્ય પણ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે (જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાના ક્રમ વડે) અજ્ઞાન શિથિલ થઈ જવાથી આ દેખાતો સંસાર પણ શિથિલ થઈ જઈ અજ્ઞાનની સાથે જ નાશ પામી જાય છે, એમ જ્ઞાનવાન પુરુષોત્તમ સમજવું છે. અજ્ઞાનનો નાશ થયા વિના પ્રથમ અજ્ઞાનથી દેખાતા આ જગતના આકારનો કદી પણ નાશ થતો જ નથી. ૨૩ અજ્ઞાનનું શિથિલપણુ થવામાં સર્વ બાહ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનને આકાર સ્ફુરેલી વૃત્તિઓનું (ચિત્તનિરોધ વડે) જે ઝોણુ થવું તે જ કારણરૂપ છે અને તે જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવાના ક્રમથી પરમાત્મારૂપ પરમપદનો સાક્ષાત્કાર થયેથી આ સર્વ સૃષ્ટિનો અજ્ઞાન અનુભવવામાં કારણરૂપ થાય છે. જગત-

× આ ૫ ચાણુમાં સર્ગમાં શિખિધ્વજરાજાને કુલ ભુનિ ઘાટાપણુ કમી થવાથી ક્રમે કરી અજ્ઞાનની શાંતિ નો માર્ગ બતાવશે, અને રાજાની પરમપદમાં વિશ્રાંતિ થશે, એ કથા કહેવામાં આવશે

માં પણ પ્રથમ જે પદાર્થનું જોછાપણું થવા માટે, તે પદાર્થ ક્રમે કરી પોતાનો પૂર્વનો આકાર નાશ પામી જવાથી પોતાની મેળે જ નાશ પામી જાય છે. (માટે પ્રથમ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેવા ક્રમથી બહારના પદાર્થોના આકારવાળી વૃત્તિ જોનો નાશ થવો જોઈએ. પછી ક્રમે કરી અજ્ઞાન પણ નાશ પામી જઈ આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં આ જગત પણ આત્માથી જુદું ન જણાયાથી નાશ પામી જાય છે.)^{૧૫} આ ક્રમ વડે તમે પોતે જ આદિ પુરુષ છો અને ભ્રાંતિથી અનેક આકારે દેખાતું આ જગત ઝંઝવાના જળના જેવું મિથ્યા છે.^{૧૬} આ પ્રમાણે સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માની પણ પરબ્રહ્મની સત્તાથી જુદી સત્તા નહિ હોવાથી આ દેખાતી સૃષ્ટિ પણ કોઈ દિવસ છે જ નહિ; કેમકે જે પોતે જ ન હોય તે બીજાને શું બનાવી શકે? આ જે સર્વ સૃષ્ટિ (દૃશ્ય-અદૃશ્ય પદાર્થો) નજરે આવે છે, તે સર્વ ઝંઝવાનો જળના જેવા મિથ્યા જ છે અને તે ઘણો કાળ વિચાર કરવાથી છીપમાં થયેલી રૂપાની ભ્રાંતિની પેઠે નાશ પામી જાય છે.^{૧૭} કારણ જ ન હોવાથી આ જગતરૂપી કાર્ય થયું જ નથી, છતાં તે છે એમ જે જણાય છે, તેનું કારણ તપાસવા જતાં મિથ્યા જ્ઞાન વિના બીજું કશું દેખાતું નથી.^{૧૮} જે ભ્રાંતિથી દેખાય છે, તે કોઈ દિવસ છે જ નહિ. ઝંઝવાના જળથી કોઈએ ઘડા ભર્યા છે કે? નથી જ ભર્યા.^{૧૯}

શિખિધ્વજરાજ યોદ્ધા:—અર્જન તો, જન્મ-રહિત, અદૃશ્ય, શાંત, પોતાના સ્વરૂપમાંથી કદી પણ બ્રહ્મ ન થનાર, આકાશના જેવું વ્યાપક તથા અસંગ પરબ્રહ્મ જ સર્વના આદિસૃષ્ટિકર્તાનું શા માટે કારણ નહિ? ^{૨૦}

કુંભમુનિ યોદ્ધા:—હેતુપણનો કે કાર્ય-પણનો એ બંનેનો અભાવ જ હોવાથી પરબ્રહ્મ કારણરૂપ કિંવા કાર્યરૂપ નથી જ. એ પોતે એક અદ્વિતીય હોવાથી સર્વ દૃશ્ય જડવર્ગને જોળી પોતાના શુદ્ધ રૂપમાં જ રહે છે.^{૨૧} જે પરબ્રહ્મ

કર્તા નથી, કર્મ નથી, કારણ (સાધન) નથી, નિમિત્તકારણરૂપ નથી અને ઉપાદાનકારણરૂપ પણ નથી, જે તકમાં ન આવી શકે તેવું છે અને જે બણવામાં પણ ન આવી શકે તેવું છે, તે પરબ્રહ્મમાં કર્તાપણું શી રીતે ઘટી શકે? ન જ ઘટે.^{૨૨} બ્રહ્મમાં કોઈ ધર્મો રહી શકતા નથી, એટલે તે કારણ પણ નથી અને કાર્ય પણ નથી. એ ધર્મો પણ તેમાં રહી શકતા નથી એટલે કાર્ય—કારણ એ બંનેરૂપે તે આ જગતને આકારે દેખાય છે, એમ કદાચિત્ તમે તક કરતા હો તો તે જગત જ (બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બ્રહ્મની પેઠે) એક, અદ્વિતીય, માપ તેમજ આદિ-અંતથી રહિત થઈ (નામ અને રૂપ ટળી જતાં) ચૈતન્યસ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં એકરસપણે જ રહેલ છે, એમ સમજવું. (અર્થાત્ જગતની સત્તા તેથી જુદી છે જ નહિ.) બ્રહ્મ એ તકમાં પણ ન આવી શકે તેવું, પૂરી રીતે બહી-પણ ન શકાય તેવું, નિર્વિકાર, શાંત અને સુખરૂપ છે; તો પછી કોને શી રીતે, કયા કાળમાં અને શાથી કર્તાપણું તથા લોકતાપણું તેમાં ઘટી શકે? આ જગત આદિ સર્વ કોઈનું બનાવેલ નથી, તેથી તે છે જ નહિ અને તમે પોતે પણ કર્તા કે લોકતા નથી; પરંતુ બધું જન્માદિ વિકાર વગરનું, સુખરૂપ, શાંત પરબ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે.^{૨૩-૨૪} કારણ ન હોવાથી કોઈના કાર્યરૂપે આ ઓ જગત થયું જ નથી અને કારણ વિના જે કાર્ય દેખાય તે ભ્રાંતિમાત્ર હોવાથી પ્રતીતિમાં આવતું આ જગત પણ ભ્રાંતિમાત્ર જ છે.^{૨૫} આ સૃષ્ટિ કોઈનું કાર્ય જ ન હોવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે છે જ નહિ. જ્યારે કોઈ પણ કારણનું જગત કાર્ય જ નથી, ત્યારે (જગતનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થવાથી) સર્વ પદાર્થોનો અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે અને જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થ જ નથી એમ સિદ્ધ થાય, ત્યારે (બણવાનો કોઈ વિષય જ ન હોવાથી) કોનું બણવાપણું રહે? બણવાનો અભાવ થતાં હું બણનાર છું એવું

અભિમાન ધરાવનાર અહંકારનું કાંઈ કારણ જ રહેતું નથી. (જેથી એ અહંકાર નિર્મૂળ જ થઈ બચે છે) માટે તમે (આત્મસ્વરૂપ હોવાથી) શુદ્ધ અને સુક્ત જ છો. તમારા સ્વરૂપમાં બધું, મોક્ષ આદિની કલ્પના જ ધટતી નથી. ૨૦-૨૯

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:-હે મહારાજ ! હવે હું (આપની કૃપાથી) સમજ્યો છું. આપે જે આ વાત કહી તે યુક્તિથી ઘટે તેવી છે. ૨૦ પ્રશ્ન પોતે કાઠનું કારણ ન હોવાથી તે કર્તા નથી એમ હું સમજું છું. કાંઈ કર્તા ન હોવાથી જગત પણ નથી. જગત ન હોવાથી આ નામરૂપવાળા જગતના પદાર્થો પણ નથી. એ નામરૂપવાળા પદાર્થો ન હોવાથી ચિત્ત આદિ અને તેના બીજા રૂપ અહંકાર આદિ પણ નથી. આ રીતે અહંકાર સુધી સર્વ જડવર્ગનો અભાવ હોવાથી હું શુદ્ધ છું, જ્ઞાનસ્વરૂપ છું અને સુખરૂપ જ છું. ૨૧, ૨૨ મારા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ વિના કાંઈ પણ બીજો જડ પદાર્થ વર્ગ બુદ્ધો છે જ નહિ, એવો બોધ થવાથી હું મને પોતાને જ નમસ્કાર કરું છું. આપે કહેલી યુક્તિ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી અધ્યાત્મપત્ની દૃષ્ટિએ અહંકારથી આરંભી સર્વ જડ પદાર્થો હોય એમ જાણે છે અને વિવેક વડે પાછો સર્વ અહંકારપર્યંત જડવર્ગનો અપવાદ થઈ જતાં તે સમજી મિથ્યાચર્ય જ ભાસે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન થવાથી પ્રહ્લાદના અધિષ્ઠાન આકાશની યેઠે હું વિદ્યેપરહિત થઈ રહ્યો છું. ૨૩ દેશ, કાળ, દિશા, રચનાઓ અને આ સર્વ કાર્યસમૂહો સહિત જગતના પદાર્થોના વિભાગો જે મને ભાસતા હતાં, તે બધું આજ ઘણે કાળે નિવૃત્ત થયું; અને અહો! શાંત નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જ અવશેષ રહ્યું. ૨૪ હવે હું શાંતિ પામ્યો છું, સુક્ત થયો છું, ચારે બાજુ પૂર્ણપણે રહ્યો છું, હું જતો નથી, જન્મેતો નથી અને મરતો પણ નથી. હું આ પ્રમાણે પ્રહ્મરૂપ થઈ રહ્યો છું અને તમે પણ જેમ છો તેમ જ એ અલયપદમાં સદાકાળ રહો; અને

હવે હું પરમ પુરુષાર્થરૂપ શુદ્ધ મન-વાણીથી અગમ્ય સુખરૂપ આત્મા જ છું. ૨૫

શામ્પામિ નિર્વામિ પરિસ્થિતોસ્મિ ન યામિ નોદેમિ ન ચાસ્તમેમિ । તિષ્ઠામિ તિષ્ઠસ્વ યથા સ્થિતાત્મા શિવં શુભં પાવન મૌનમાસ્મિ ॥૨૫॥
શ્રીચેગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધના 'શિખિધ્વજવિશ્રાંતિ' એ નામનો સર્ગ ૯૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૬ મો

શિખિધ્વજનો બોધ

॥ વસિષ્ઠ ક્વાચ ॥

इति ब्रह्मणि विश्रांतिमवाप्स्य स शिखिध्वजः ।
सुहृत्तमासीत् संशान्तमना निर्वोददीपवत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-એ પ્રમાણે શિખિધ્વજરાજ પ્રશ્નમાં શાંતિ પામી જઈ વાણુ વગરના પ્રદેશમાં સ્થિર થઈ રહેલા દીવાની પેઠે એક સુદૃઢ સુધી નિદ્રા અને શાંત મનવાળો થઈને રહ્યો. બ્યારે એ શિખિધ્વજરાજ નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે પ્રશ્નમાં એકરસ થઈ જવા માટે એ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થયો, ત્યારે કુંભસુનિએ તત્કાળ તેની એવી કથા બોઈ (કેટલોક બોધ કરવો હજી બાકી રહી ગયાથી). તરત પોતાની લીલાથી તેને જગાડી દીધો. ૧-૨

કુંભસુનિ બોલ્યો:-હે રાજ ! આજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાંથી હવે તમે જાગ્યા છો અને પરમપુરુષાર્થરૂપ પરબ્રહ્મમાં જ શાંત થયા છો. હવે તમારે દરશ્ય પદાર્થો ન દેખાય અથવા આભાસ માત્ર દેખાય એ બનેતું કયું પ્રયોજન નથી. ૩ એક વખતમાં જ તમને આત્માનો અનુભવ થયાથી દ્વેતની બ્રાંતિ મટી ગઈ છે, કે જે બ્રાંતિ અનેક અનિષ્ઠ ઉત્પન્ન કરનારી છે. હે પ્રિય રાજ ! હમ-

- આ જનુમા સર્ગમાં જ્ઞાનવાન થયેલા એ રાજાના ચિત્તમાંથી નિર્મૂળ રીતે દરપની સત્તા જતી રહે તેવો બોધ કુંભસુનિ આપ્યો, એ કથા કહેવાથી

ણાં તમને સર્વ દશ્ય પદાર્થોનું ચિત્તમાં જે રહે-
રણ થયું, તે વગરના થઈ જઈ તમે જીવન્મુક્ત
થયેલા છો.^૪

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે કુંભસુનિ-
એ બોધ આપવાથી એ રાજાને જ્ઞાન થયું
અને મહામોહરૂપી બંધનમાંથી છૂટા થવાથી
તે વધારે શોભવા લાગ્યો.^૫ પરબ્રહ્માં બુદ્ધિ
શાંત થવાથી ક્ષણભાવમાં જ આ સર્વ દશ્ય
પદાર્થોનાં મિથ્યાપણાનો અનુભવ કરનાર અને
જીવન્મુક્ત થઈ ગયેલા એ શિખિધ્વજ રાજા
નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.^૬

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા:—મને હવે અને
માન આપનાર હે દેવપુત્ર ! મહું ખરું એ બધું
તો હું (આપના કહેવા પરથી) જાણી ચૂક્યો છું,
તો પણ પાછો તે બોધ દહ થવાને જે આપને
પૂછું છું તે વિષે બુદ્ધાસો કરો.^૭ પરમપુરુષાર્થ-
રૂપ, નિર્વિકાર, આભાસ વગરના અને અદશ્ય
પરબ્રહ્માં દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય (જેનાર, જેવું
અને જેવાનો વિષય) એ ત્રણેય આકાર દેખાતી
આ જગતરૂપી પ્રતિતિ ક્યાંથી થઈ!^૮

કુંભસુનિ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! મને
અજ્ઞાનનું ઢાંકણ ખસી જવાથી, તમે બહુ તેજસ્વી
લાગો છો. તમે આ બધું ઠીક પૂછ્યું; કેમકે હવે
તમારે એ જાણવું જ પાડી રહ્યું છે; માટે તમે
સાંભળો.^૯ અનેક પ્રકારના જડ તથા ચૈતનના
આકારવાળા સઘળા પદાર્થો દેખાય છે, તે બધું
છેવટ મહાપ્રલયમાં નાશ પામી જાય છે. મહા-
પ્રલયને અંતે સર્વનો નાશ થયા પછી, સર્વત્ર
ફેલાઈ ગયેલ નિશ્ચળ ગંભીર તેજશ્રી અને અધા-
રાથી પણ વિશ્વશણ સર્વના સારરૂપ સત્ય વસ્તુ
જ (અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ) અવશેષ રહે છે;^{૧૦, ૧૧}
હે જે ચૈતન્યરૂપ છે, નિર્વિકાર છે, નિર્મળ છે,
આકાશના જેવું પરમ અસંગ છે, સઘળી કલ્પ-
નાએ વિનાનું છે અને સત્ય તત્ત્વનો અનુભવ
કરનારી બુદ્ધિને આકાશપણથી તેમાં જેડી દેતાં

જે અતિ નિર્મળ અને એકરૂપ જ લાગે છે.^{૧૨}
જે શાંત, સર્વવ્યાપી અને પ્રકાશસ્વરૂપ છે, જે
પરમાત્મારૂપ છે, જે સ્વયંપ્રકાશ અને જ્ઞાનમાત્ર
જ છે, જે સારી રીતે તકમાં પણ આવી શકતું
નથી, તેમ જે પૂર્ણ રીતે જાણી પણ શકાતું નથી;
જે સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલ છે, જે ઉત્તમ સુખરૂપ
છે, જે શ્રેષ્ઠરૂપ છે, જે મોક્ષરૂપ છે, જે ચોતરફ
ફેલાયેલા પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપથી ભરપૂર છે, જે
અતિ ઝીણા પદાર્થોથી પણ અતિ ઝીણું છે, જે
બહુ મોટા પદાર્થોથી પણ બહુ મોટું છે, જે
બહુ ભારે પદાર્થોથી પણ બહુ ભારે છે, જે
અતિશ્રેષ્ઠ પદાર્થોથી પણ અતિશ્રેષ્ઠ છે. એ પરમ-
તત્ત્વ એવું તો સૂક્ષ્મ છે, કે જની પાસે અતિ-
સૂક્ષ્મ આ આકાશ પણ જમ રાઈ વગેરે અણુ
પદાર્થોની પાસે મેરુપર્વત સ્થૂલ લાગે તેમ સ્થૂલ-
જ ભાસે છે.^{૧૩-૧૫} અને એ પરમતત્ત્વ એવું
તો સ્થૂલ છે કે જની પાસે આ જગત એક પર-
માણુ જેવું લાગે છે તથા તે તત્ત્વના કાંઈ (શુદ્ધ)
ભાગમાં જણાતું પણ નથી.^{૧૬} (અધ્યારોપદષ્ટિએ
જોતાં) એ (માથામાં પ્રતિબિંબરૂપે પડનાર)
અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં ઈશ્વરથી થયેલા હિરણ્યગ-
ર્ભનું (સર્વરૂપ હું જ છું એવું) સર્વમાં પોતાના
આત્મારૂપે જે અભિમાન થયું, તે જ સર્વ જીવ-
સમૂહોની સ્થિતિનો આધાર છે અને આ સ્થૂલ
જગતના આકારથી વિરાટરૂપે પણ તે જ રહેલ
છે.^{૧૭} જમ પવનનો અને તેમાં રહેલી ગતિનો
વોસ્તવ ભેદ નથી અને આકાશનો તથા તેમાં રહેલા
શૂન્યપણનો ભેદ નથી, તેમ એ ચૈતન્યરૂપ પર-
માત્માનો અને તેમાં અધ્યાસ વડે રહેલા અહં-
કારનો પણ ખરું જોતાં કાંઈ પણ ભેદ જ નથી. જમ
દેશ અને કાળની અમુક હદમાં આવી જવાથી
અંતવાળા જળની અંદર કાંઈક કારણનો લીધે
તરંગ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેશકાળની
હદ બહાર હોવાથી અનંત એવા એ પરમતત્ત્વમાં
(મિથ્યા હોવાથી) કારણ વિના જ આ જગત

ભાસે છે. ^{૧૯, ૨૦} જમ દેશકાળથી અતવાળા સોના-
માં કંડાં આદિ ઢાળીનાઓ કારણેના સંબંધ થતાં
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેશકાળ વડે અતંત એવા
પરબ્રહ્મમાં આ જગત કારણ વિના જ ભાસે છે. ^{૨૧}
જગતરૂપી રાગ્યતું (અધિષ્ઠાનરૂપે માલિક હોવા-
થી) મહારાજ બનેલું એ બ્રહ્મ સર્વના કરતાં
શ્રેષ્ઠ છે અને (અપવાદરૂપે તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં)
ચૈતન્યઆકાશમાં મિથ્યારૂપે આરોપિત કરેલું
હોવાથી એ જગત તણના જેવું અતિતુચ્છ અને
નિર્માલ્ય બની બચ છે તથા તેનો દ્વૈતભાવ
(બુદ્ધાપણું) મેટી જઈ નિર્વિકાર શાંત પરબ્રહ્મ
સાથે એકરૂપ જ થઈ બચે છે. ^{૨૨} અતિશ્રેષ્ઠ એ
પરમતત્ત્વ એવું તો સત્તાવાળું છે કે, ઈશ્વરરૂપ
એ અધિષ્ઠાનચૈતન્યની સત્તાથી જ આ જગતના
સર્વ પદાર્થસમુદાયની સત્તા સુશોભિત રીતે
રહેલ છે, એમ અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે. ^{૨૩} હે
રાજા શિખિધ્વજ ! સર્વવ્યાપી એ પરમતત્ત્વ જ
એક સારરૂપ છે, એ તત્ત્વ કેવળ ચૈતન્યમાત્ર છે,
અત્યંત આનંદરૂપ છે અને બીજું કંઈ પણ
ન જ હોવાથી એક સખ્યા પણ તેમાં ઘટતી
નથી; માટે એ અક્ષય આત્મતત્ત્વ જ પૂર્ણ રીતે
આરેખાબુ ભરપૂર થઈ સર્વત્ર શોભી રહ્યું છે.
બીજું કંઈ પણ કલ્પના તેમાં છે જ નહિ. ^{૨૪, ૨૫}
સદાકાળ એ આત્મતત્ત્વ જ સર્વરૂપ હોવાથી કેમ
જણે સર્વને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ ભાસે
છે. અક્ષુ વગેરેથી ન દેખાવાથી અને હાથ વગે-
રેથી ન લેવાય તેવું હોવાથી તે કાર્યરૂપ કે
કારણરૂપ નથી. ^{૨૬} એ આત્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ આદિ
પ્રમાણો વડે નહિ જાણી શકાયોથી કાંઈક વિલક્ષણ
તરેહનું અને એકમાત્ર પોતાના નિર્ભજ અનુ-
ભવ વડે જ જાણી શકાય તેવું છે, પરમ આનંદ-
રૂપ છે, અતિસૂક્ષ્મ છે અને પોતે જ સર્વરૂપે થઈ
રહેલ છે તથા સર્વ પદાર્થોનું તે આત્મારૂપ છે
અને (બુદ્ધા ન હોવાથી) સર્વ પદાર્થો તેના
આત્મારૂપ છે. વ્યવહારદષ્ટિથી જોતાં પોતે

આત્મતત્ત્વ જ નામરૂપવાળા સર્વ જગતરૂપે છે,
તો પોતે પોતાનું કારણ કેમ ઘટી શકે ? અને
પરમાર્થદષ્ટિથી જોતાં દેશની સત્તાના આભાસ
વગેરેના જ્ઞાનસ્વરૂપે એવા એ પરમતત્ત્વનું (અન્ય
વસ્તુ જ ન હોવાથી) કારણપણું શી રીતે ઘટી
શકે ? પરમાર્થદષ્ટિથી અદ્વૈતરૂપે તેને સત્ય માની-
એ અને વ્યવહારદષ્ટિથી દ્વૈતરૂપે મિથ્યા માનીએ,
તો પણ સત્ય અને મિથ્યા એ બન્નેનો (પરસ્પર
વિરુદ્ધતાને કીધે) કાર્યકારણભાવ ઘટે તેમ ન
હોવાથી તેનું કારણપણું કેમ ઘટે ? ન જ ઘટે.
જે કાંઈનું બીજું જ નથી અને જે નામરૂપ વગરનું
હોવાથી કાંઈનું નિમિત્તકારણ પણ નથી, તે
સર્વત્ર ભરપૂર રહેલ પરમાત્માથી આ પ્રમાણ-
પ્રમેય આદિરૂપે રહેલું જગત થયું જ નથી. ^{૨૭-૨૮}
એ પરમ આત્મતત્ત્વ કર્તા* નથી, કેમ† નથી
અને કરણ† પણ નથી; સત્ય કેવળ ચૈતન્યરૂપ અને
નિર્વિકાર છે, આત્મરૂપ છે, જગત આદિ આભા-
સ વગરનું છે તથા પોતે અક્ષય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. ^{૨૯}
હે તત્ત્વજ્ઞ રાજા ! તે પરબ્રહ્મમાંથી જો કંઈ ઉત્પ-
ન્ન જ થયું નથી, તો પછી કથો પુરુષ તેને શી
રીતે મેળવી શકે અથવા (કાંઈ પણ ન હોવાથી)
શું મેળવી શકે ? કાંઈ પણ નહિ. જેમ જળમાં
તરંગ આદિ કાંઈ કારણને યોગે ઉત્પન્ન થાય છે,
પરંતુ વિચાર કરતાં તે જળથી જરા પણ બુદ્ધ
પડી શકતા નથી, તેમ આ જગત પણ દેશકાળ
વડે અંત વગરના પરબ્રહ્મમાં (મિથ્યા હોવાથી)
વિનાશકારણે દેખાય છે, પરંતુ વિચાર કરતાં તે
ચૈતન્યસ્વરૂપ પરબ્રહ્મથી જરા પણ બુદ્ધ પડી
શકતું નથી. ^{૩૧, ૩૨}

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યોઃ—જો જળ વગેરે-
માં તરંગ વગેરે કારણના યોગથી જ ઉત્પન્ન
થાય છે અને પરબ્રહ્મમાં જગત તથા અહંકાર

* કર્તા એકને કરનાર. † કેમ એટલે કિયા-
વડે પ્રાપ્ત

‡ કરણ એટલે કિયાના મદદગાર સાધન.

આદિ વિનાશરણે ભાસે છે, તો (કારણ વિનાનું કાંઈ કાર્ય જ ન હોવાથી) એ સર્વ છે જ નહિ, એમ હું સમજું છું.^{૩૩}

કુલમુનિ બોલ્યા:-હે રાજા ! હવે તમે તત્ત્વદૃષ્ટિથી ધરાધર સત્ય સમન્વયા છે.^{૩૪-૩૬} જગત-અહંકાર વગેરે કશું પણ, એ શુદ્ધ અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં છે જ નહિ. પોતાનાં નામરૂપ વગરનું એ જગત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૩૪} જમ આકાશની અંદર આકાશથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ માયારૂપી આકાશ વડે રચાયેલું ગંધર્વનગર (મિથ્યા હોવાથી) શાંતપણાથી આકાશની સત્તા વડે જ રહેલ છે તથા જમ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી શૂન્યતા વગરના આકાશમાં, આકાશની સત્તાથી જ શૂન્યતા રહેલ છે, તેમ આ જગત પણ ઈશ્વરની સત્તાથી ઈશ્વરમાં (સગુણબ્રહ્મમાં) રહ્યું છે. એ રીતે બ્રહ્મસત્તાથી જ સત્તાવાળું આ જગત, અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપે જાણવામાં આવે અથવા કાંઈ પણ રીતે તે જડરૂપે નથી એમ સારી રીતે સમજઈ જાય, તો તે (બ્રહ્મરૂપ જ જાણાયાથી) સુખરૂપ થઈ જાય છે.^{૩૫,૩૬} જ્ઞાનતા ઉત્તમ પ્રભાવથી વિષે પણ અમૃતનો જેવું સુખ કારક થાય છે. આ જગત (બ્રહ્મરૂપ છતાં) સારી રીતે (બ્રહ્મરૂપે) ન જાણાયાથી પરમ કુખકારક અને અમંગળરૂપ લાગે છે.^{૩૭} કેમકે 'આ ઝેર છે' એમ જાણી અમૃત પણ પીવામાં આવે, તો તે ઝેરના જેવું જ કાર્ય કરે છે. એ પ્રમાણે અજ્ઞાન વડે કે જ્ઞાન વડે, જેવી જેવી દૃઢ ભાવના કરવામાં આવે, તેવી તેવી રીતે અને તે તે રૂપે ચૈતન્યરૂપ ઈશ્વર જ (માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મ જ) સર્વરૂપ હોવાથી થઈ જાય છે. જમ અજિનું ફરતું ઊભાડિયું બ્રાંતિથી નિયિત આકારવાળું ભાસે છે, પરંતુ તે પોતે એકરૂપે જ હોય છે; તેમ બ્રહ્મસત્તા બ્રાંતિથી જગત આદિ નિયિત આકારે દેખાતાં છતાં પણ પોતાના એક શુદ્ધ સ્વરૂપે જ રહેલ છે. જે પરબ્રહ્મ સર્વ જ અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપે

રહેલ છે, તે પોતાના આત્મારૂપ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ તેનું પૂરું જ્ઞાન ન થતાં અજ્ઞાન વડે દેહ-જીવ આદિને આકારે અને જગત આદિને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ ભાસે છે; પરમ સુખરૂપ પરબ્રહ્મ જ કેવળ આ પ્રમાણે અજ્ઞાનને લીધે બ્રાંતિથી જ અનેક રૂપે ભાસી રહ્યું છે.^{૩૮-૪૧} માટે જગત-અહંકાર આદિ કાંઈ નહિ હોવાથી, એ સંબંધી પ્રશ્ન જ યોગ્ય નથી. જે વસ્તુ હોય તેમાં પ્રશ્ન કરવો ઘટે છે, પણ શોધવા બેસતાં, જે છે જ નહિ તેની શોધથી કે પ્રશ્ન કરવાથી શું ફળ છે? કાંઈ નથી. જમ એક અમુક આકાર વિના સુવર્ણની સ્થિતિ જ નથી, તેમ જગત અને અહંકાર-વિના ઈશ્વરની પણ સ્થિતિ (બ્રહ્મસત્તાથી જુદી) ઘટતી નથી, તેથી તે સંબંધી પ્રશ્ન પણ ઘટતો નથી. કાંઈ કારણ જ ન હોવાથી કશું થયું જ નથી; પરંતુ આ પ્રમાણે બ્રહ્મ જ સર્વરૂપે ભાસે છે. એ બ્રહ્મ કાંઈ પણ પ્રકારે વિકાર નહિ પામ્યા છતાં કેમ જાણે જગતને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ રહેલ છે. જમ સ્ત્રી-પુરુષો યુવાવસ્થામાં કામથી અંધ બની કામમય જ બને છે અને કામે જ પ્રેરણા કરવાથી પરસ્પર સંગમાદિક વડે પુત્રાદિક ઉત્પન્ન કરી અનેક ચમત્કારો કરે છે, તેમ પદાર્થમાત્ર (માયાવિશિષ્ટ) પરબ્રહ્મમય જ (ઈશ્વરમય જ) છે અને એ (માયાવિશિષ્ટ) પરબ્રહ્મે પોતાની માયા વડે પ્રેરણા કરવાથી (તેજા પરસ્પર સાધનરૂપે થઈ) પોતાના પંચમહાભૂતરૂપી થરીરમાં માયાથી અનેક ચમત્કારો કર્યા કરે છે. ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં પોતાના આત્માને માયા વડે નાના પ્રકારનો કરી લઈ કેમ જાણે પોતે નાના પ્રકારનો થઈ રહ્યો હોય તેમ કાર્યરૂપે માર્પવાળો જણાય છે અને પોતાના આત્માનું ખરું જ્ઞાન થયેથી જોવા જતાં સર્વ પોતાના આત્મા વડે જ વ્યાપ્ત હોય એમ લાગે છે. પૂર્ણ (સગુણ) બ્રહ્મરૂપ કારણમાંથી (પ્રથમ સહિત આરંભકાળમાં પોતાના અદૃષ્ટને અનુસારે) સર્વ

જીવો પૂર્ણબ્રહ્મરૂપ સર્વ કાર્યોને માયા વડે કહી
લે છે અને વચમાં સ્થિતિકાળમાં પણ એ જીવો
પૂર્ણબ્રહ્મમાંથી પૂર્ણબ્રહ્મરૂપ સર્વ ભોગ-ભોક્ષ
સાધનોને માયા વડે પૃથક્ કહી લે છે તથા
છેવટ (જ્ઞાન યતાં માયાનું આવરણ દૂર થઈ
ગયાથી) એ સર્વ પૂર્ણબ્રહ્મથી જ પૂર્ણ થઈ રહે
છે અને (લેદની બ્રાંતિ તથા માયા ટળી જતાં)
માત્ર એક પૂર્ણબ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે. કેવળ
ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં જે સૃષ્ટિની પ્રતીતિ થાય
છે, તે ચૈતન્યરૂપ જ છે અને ઉત્પન્ન જ નહિ
થયા છતાં (માયા વડે) ઉત્પન્ન થયા જેવી ભાસે
છે. હું અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ જ છું અને એ અધિ-
ષ્ઠાનચૈતન્ય જ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં પોતે નિર્વિ-
કાર, પ્રકાશરૂપ, અનાદિ અને અનંત પોતાના
સ્વરૂપનો યોગ ન કરતાં અને અનુકરણે ઉત્પન્ન
નહિ થયા છતાં કેમ બધું પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપ
વડે (માયાને લીધે) પોતે અનંત (સમષ્ટિ) ચિત્ત-
રૂપે થઈ ગયેલ હોય તેમ દેખાય છે. પછી તે
સ્થૂલતાની કલ્પનાના આભાસ પડતાં હિરણ્ય-
ગર્ભથી કેમ બધું સ્થૂલવિરાટને આકારે પ્રસરી
રહ્યું હોય એમ લાગે છે અને ત્યાર પછી (અવિદ્યા
વડે પ્રત્યેક જીવરૂપે અમુક નામરૂપને આકારે થઈ
જઈ) આ જગતને બ્રાંતિથી સત્ય માની લે છે;
અથવા જગતમાં (અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ તેનું વાસ્તવ
સ્વરૂપ હોવાથી) તે ચૈતન્યને જ સત્યરૂપ માને છે
અને ભાવનાને અનુસારે જરાયુજ, અંડજ આદિ
પ્રાણીઓરૂપે બની જાય છે અને કાણમાત્રમાં તેવી
તેવી ભાવના વડે તેવાં તેવાં દશ્યને આકારે
દેખાય છે. ૪૨-૫૨ એ પ્રમાણે નિર્વિકાર, સ્વભા-
વથી જ નામરૂપરહિત, અનિર્દેશ્ય (કાઈ પણ રીતે
નિર્દેશ કરી ન શકાય તેવું), જગતની સત્તા વિના-
નું સત્ય વસ્તુરૂપે રહેલું, અનુભવરૂપ, એક આત્મ-
તત્ત્વ જ, પોતામાં અનેક એમકારો કરનારી
માયામાં પ્રતિબિંબવાળું થઈ જગતને આકારે
પ્રસરી જઈ જગતની જેમ થઈ રહેલ છે. ૫૨

જાતે જગત્પ્રસરરૂપતયા સ્વભાવશબ્દાર્થ-
મુક્તમિદમન્યપદેશ્યમેકમ્ । વસ્તુ સ્થિતં નિજ
ચમત્કરણાવલોકરૂપં જગત્સરાહિતાનુમવાત્મ-
તત્ત્વમ્ ॥ ૫૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિંદ્રવળ-
વબોધન' એ નામનો સર્ગ
૬૬ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૧૭ મો * ~*~

દશ્ય-દર્શન મિથ્યા છે

॥ કુંભ ડબાચ ॥

હેન્યસ્તિ દેશકાલંતે इत्थं जगज्जनिक्रमः ।
न किंचिज्जायते शांताञ्ज किंचित्प्रविलीयते ॥ ૧૧ ॥

કુંભમુનિ બોલ્યા:-દેશકાળ વડે અંતવાળા
મુવણમાં પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે કડાં આદિ તેથી
થનારા પદાર્થોથી ઉત્પત્તિનો ક્રમ બહુલય છે, પરંતુ
નિર્વિકાર પરબ્રહ્મથી તો કશું ઉત્પન્ન પણ થયું
નથી અને કાંઈ લય પણ પામતું નથી. ૧ પોતાના
સત્યસ્વરૂપમાં રહેલું પરબ્રહ્મ કાંઈનું ઉપાદાન-
કારણ કે નિમિત્તકારણ નથી. તે પોતે શુદ્ધ અતુ-
ભવસ્વરૂપ છે અને તેથી બુદ્ધ બીજું કશું છે નહિ. ૨
જગત્, અહંકાર આદિની જ કાંઈ પ્રતીતિ થાય
છે, તે પણ એ અનંત બ્રહ્મસત્તારૂપ જ છે.

શિખિંદ્રવજરાળ બોલ્યો:-હે મહારાજ
દેવપુત્ર ! પરબ્રહ્મમાં જગત, અહંકાર આદિ કશું
નથી એ હું બહુ છું. ૩ પરંતુ જે એમ છે, તો
પછી તેમાં સૃષ્ટિની પ્રતીતિ કેમ થાય છે ? તે
આપ તરત મને કહો.

કુંભમુનિ બોલ્યા:-ચોતરફ ભરપૂર રહેલું
અનાદિ અને અનંત એ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ

* પ્રથમ સર્વ દશ્યપદાર્થ કારણ વગરનો હોવાથી
વસ્તુત્વ તે છે જ નહિ એમ, ખતાબુ છે, અને આ
સત્તાણમાં સર્ગમાં ચૈતન્યમતાથી દશ્યત્વ દેખાતું પણ
મિથ્યા જ છે, એ વાત યત્ન વડે સિદ્ધ કરાશે.

જગતને રૂપે કેમ જાણે પ્રતીત થતુ હોય તેમ લાગે છે અને તે અધિષ્ઠાનચૈતન્ય પોતે નિર્વિકાર-કેવળ ચૈતન્યરૂપ જ હોવા છતાં જગતરૂપ શરીર-વાણું પ્રતીતિમાં આવે છે. જગત આદિ સર્વ પદાર્થ બુદ્ધિનું જ પરિણામ છે એમ નથી; તેમજ બાહ્ય પૃથ્વી આદિ પચમહાભૂત સ બધી સર્વ પદાર્થ* સત્ય છે એમ પણ નથી અને સાવ શૂન્ય જ છે એમ પણ નથી, - પરંતુ જેમ જળનો દ્રવ (રસ) એ જ સાર છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓનો અધિષ્ઠાનચૈતન્ય એ જ સાર છે, એમ કહી શકાય છે. એ સર્વના સારરૂપ અધિષ્ઠાનચૈતન્યનું જડપણું કાંઈ પણ કારણથી બતાવી શકાય તેમ નથી. એ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ ચૈતન્યરૂપે રહેવામાં તથા માયા વડે જગતને આકારે દેખાવામાં એ બન્ને પ્રકારે સમર્થ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપ વિષે જેમ છે તેમ જ રહેલ છે. ચૈતન્ય અને જડ એ બન્નેમાં જડ (ચૈતન્ય વડે જ સત્તાવાળું હોવાથી) તે જગત આદિ પોતે જ ખરે જોતાં છે નહિ, જેથી એ પરમપદમાં સ્વચ્છ ચૈતન્યપણું જ રહ્યું છે. જો એ નિર્વિકાર પરમપદમાં કારણપણું ધરી ચકતું હોય, તો તેનું કુદરતપણું (ગતિ, ભેદ અને ભતિરેહિ-પણું) અદિતીયપણું અને અતર્યંકપણું શી રીતે કહેવાય ? માટે બ્રહ્મ કાંઈ પણ રીતે કાંઈ કાર્યનું ઉપાધાનકારણ કે નિમિત્તકારણ નથી અને તેને

* બુદ્ધિ જ આનાદિ વાસનાને લીધે અનેક આકારરૂપે ભાસે છે, એમ બૌદ્ધમતનો વિજ્ઞાનવાદીઓનો ભાગ માને છે અહીં તે મતનો નિરાસ કર્યો છે

* પૃથ્વી, જળ, અને તેજ-વાયુના પરમાણુઓ તથા આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન એ નિત્ય દ્રવ્ય છે, એમ નૈવાયિક વગેરે માને છે અને સામ્ય આદિ જગતનું સત્યપણું માને છે

+ બૌદ્ધમતમાં શૂન્યવાદીઓનો એક ભાગ છે, કે જે શૂન્યને જ સત્ય માને છે આ સર્વ મતોનો અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ આધાર અને સાર હોવાથી - બૌદ્ધઓનો નિરાસ કરી અહીં તે જ સિદ્ધ કરે છે.

- જે અધિષ્ઠાનચૈતન્ય ન હોય તો વિજ્ઞાનવાદી, આધ્યાત્મવાદી કે શૂન્યવાદીના વિરૂદ્ધ નિરાધાર ચક્રપાં

લીધે સૃષ્ટિ પણ થયેલી જ નથી અધિષ્ઠાનચૈતન્ય વિના નિરાધારસૃષ્ટિ જ ઘટતી નથી, માટે એ જડ સૃષ્ટિ છે જ નહિ. અહંકાર, જગત અને નામરૂપ, એઓમાં પ્રીતિને લીધે ચિત્તને રજન કરનાર જે કાંઈ આ દેખાય છે, તે સર્વ એ ચૈતન્યમાં એકરૂપે જ રહેલ છતાં (માયા વડે) કેમ જાણે ઉત્પન્ન થયું હોય તેમ લાગે છે. કાંઈ પણ પદાર્થમાં કારણ વિના કાર્ય-ઘટતું જ નથી, ^{૧-૧૨} માટે (ચિત્ત અને જડ એ આદિ વિભાગ કદાપી લેતાં) દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ સમ્યાવાણું આ જડ જગત પોતાના અનુભવ-થી વિચારનાં આકાશમાં ફૂલના હોવાની પેઠે મિથ્યા જ છે. એ જગત (નામરૂપસહિત) અવશ્ય નારાવાણું હોવાથી ચૈતન્યરૂપ પણ ધરી ચકતું નથી. અથવા જો એ જગત ચૈતન્યરૂપ હોય તો પુનઃજન્મને સાબિત કરનારો તેનો નારા ક્યાંથી હોય ? કદાચિત્ત એ (જગત સંબધી સર્વ પદાર્થ-સમૂહને તમે (સ્વભાવથી જ) સદા ઉત્પન્ન તથા નાશ થનારો માની લેતા હો, તો પછી (અનુભવ શ્રુતિ આદિથી સિદ્ધ) અખંડ નિર્વિકાર એક ચૈતન્યરૂપ જ માની લેવામાં તમને શી પીડા છે ? ^{૧૩, ૧૪} એ નિર્વિકાર ચૈતન્યરૂપ (આત્મા) માં જે કાંઈ જડ-ચૈતન્ય આદિ વિભાગ દેખાય છે, તે તો માત્ર ચિત્તનો ચમત્કાર છે બાકી ખરી સત્તા તો એકમાત્ર ચૈતન્યતત્ત્વની જ છે, કે જેમાં દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ કશી સમ્યા જ નથી. હે રાજ સિમ્ધિનજ ! એ રીતે પદાર્થોની સત્તા જ ન હોવાથી પહારના દેખાવો પણ આપોઆપ દેખાતા બધ થતાં તમને પછી અહંકારની ભાવના ક્યાંથી થવાની ? અને જો અહંકાર જ હોય નહિ તો બીજું ચિત્ત શું બુદ્ધ કહી શકાય તેમ છે ^{૧૫-૧૭} એ અહંકારરૂપ ચિત્ત જ નથી, તો પછી જીવ-બ્રહ્મનો, જડ-ચૈતન્યનો કે દશ્ય-દર્શન આદિનો ભેદ રહેતો જ નથી, તેથી તમે વાસના-રહિત, ચાંત ચિત્તવાળા, સકલ વગરના, પર-બ્રહ્મરૂપ અને (સ્થૂલ સૂક્ષ્મ વડે) દશ્ય જગતમાં

રહ્યા છતાં (જ્ઞાન વડે) પર્વતના જેવા દૃઢ થઈ રહી દેહસહિત જીવન્મુક્ત થઈને રહેા અથવા વિદેહમુક્ત થાઓ. શુદ્ધ અધિષ્ઠાતૃતન્મયનું જ્ઞાન થતાં સર્વ બધું પદાર્થોનાં અભાવ સિદ્ધ થવાથી તે પદાર્થોની ખાવના પણ નહિ રહેતાં ચિત્તમાં 'હું' એવું (અહંકારને રૂપે રક્તરી આવતું) જીવનું સ્વરૂપ પણ નથી જ કે જથી શુદ્ધ દેવળ એક આત્મા જ અવશેષ રહે છે અને વેદાર્થનો (શ્રવણ-મનનાદિપૂર્વક) વિચાર કરતાં અનુભવ થઈ બધું સર્વ પ્રકરૂપ જ જણાય છે. પ્રકરૂપિ તન વડે સિદ્ધ થયેલો એક પ્રકરૂપ અર્થ જ સત્ય હોવાથી (છેવટે જ્ઞાન વડે સર્વનો બાધ થઈ પ્રકરૂપો બાધ થઈ જતાં) એ વિચાર કરવાની વૃત્તિ પણ ક્યાં જુદી રહે છે ? નથી રહેતી. તેથી (સર્વ દ્વેતનો બાધ થઈ જતાં, તમે શુદ્ધ પ્રકરૂપ જ છો, કે જે પ્રકરૂપ પ્રથમથી જ મુક્ત, કારણરહિત અને નિત્ય છે. પોતે એક જ હોવા છતાં આ (માયા વડે) સર્વ અનેકરૂપે થઈને રહેલું છે. આદિ, અંત અને મધ્ય વગરનું છે, તેમાં મિથ્યા-રૂપે રહેલું આ જગત શૂન્ય જ છે; અને એ એતન્મ જગતને આકારે બાંધતું હોવા છતાં પણ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ ખરેખર રીતે રહેલું છે, એ નિર્વિકાર પ્રકરૂપ છેવટે અવશેષ રહે છે. ૧૮-૨૧

તેનાસિ નિર્મલમકારણમાદિમુક્ત તદ્વદ્ધ શાશ્વતમશેષમનેકમેકમ્ । શૂન્યં નિરામયમસત્સ-
દનાદિ મધ્યં સર્વં જગદિદપિ વ્રક્ષ યયાસ્થિતં તત્ત્વ ।
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિન્દ્રવજ્રખો-
ધન' એ નામનો સર્ગ ૯૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૮ મો

ચિત્તસત્તાનો નિરાસ

॥ શિખિન્દ્રવજ્ર ડવાવ ॥

ચિત્તં નાસ્તીતિ મેવોધો યથા મુક્ત્યા સ્ફુટંભવેત્ ।
તામન્યામથવા વ્રહ્મિ વુદ્ધં ન નિપુર્ણં મયા ॥ ૧ ॥

શિખિન્દ્રવજ્રના બોલ્યો:-ચિત્ત જ છે નહિ એવો બોધ જન્મ મુક્તિ વડે ખુદલી રીતે થઈ બધ તેવી બીજી કાંઈ મુક્તિ આપ કહેા અથવા પ્રથમ કહેલી મુક્તિને સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવો; કેમકે હજી હું સારી રીતે સમજ્યા નથી. ૧

હુંલમુનિ બોલ્યા:-હે રાગ શિખિન્દ્રવજ્ર ! કાંઈ કાળમાં, કાંઈ દેશમાં કે કાંઈ વસ્તુને રૂપે ચિત્ત છે જ નહિ. જે કાંઈ ચિત્તાના જુલું બાંધે છે, તે એક સત્ય પ્રકરૂપ જ છે. જો આ (ચિત્ત આદિ) જગત અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી (જ્ઞાન વડે તેનો બાધ થઈ જતાં) તે છે જ નહિ, તો પછી હું, તમે અથવા તે ઇત્યાદિ ચિત્તે કદાચી લીધેલો કદપના ક્યાંથી જ હોય ન જ હોય. જે કાંઈ આ જગત (જન્મ વડે) દેખાય છે, તે બધું એક પ્રકરૂપ જ છે; માટે (દ્રશ્ય, દશ્ય અને દર્શન વગેરે એક પ્રકરૂપ જ હોવાથી) તે કાતાથી જણાય અને શી રીતે જણાય ? ૧-૨. મહાપ્રસન્ન થયા મછી સુદિના આ-
રંભકાળમાં જ આ જગત થયું નથી; પરંતુ તમને બોધ થવા માટે -(અધ્યારોપદષ્ટિએ) મેં તેનો નિદેશ કરી બતાવ્યો છે. ૩ ઉપાદાનકારણ આદિ કારણોનો અભાવ હોવાને લીધે અને કારણ વિના સર્વ (કાર્યરૂપ) પદાર્થોનો અસંભવ જ હોવાથી તે-કશું છે જ નહિ. ૪ એ રીતે આ જગત અજ્ઞાન-ખુદ્ધિ વડે જ જણાતું હોવાથી, તે ચિત્તમાન જ નથી; અને જે કાંઈ (જગતના) આભાસરૂપે બાંધે છે તે-પ્રકરૂપ જ છે, તે વિના બીજું કાંઈ નથી. ૫

આ અગ્રણ્યમા સર્ગમાં ચિત્ત જ છે નહિ એવો બોધ દૃઢ થવા માટે ચિત્તનું અવલંબન કાંઈ વિષય ન હોવાથી ચિત્તનો પણ અસંભવ થઈ જતાં તે સત્ય પ્રકરૂપ જ સર્વ છે, એ વાન કહેવાયે.

નામરૂપ વગરના જ પરમેશ્વરને વિષે 'તે આ નામરૂપવાળા જગતને સરજે છે' એવું ગિથ્યા બોલવું ઘટતું નથી, સત્ય પણ નથી અને અનુભવમાં પણ આવતું નથી.^૯ નામરૂપરહિત પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલા (સર્વશક્તિમાન) ઈશ્વર કે જે હુ અશૂન્ય અને સદા કૃતકૃત્ય જ છે, તે આ જગતને (વૃથા) રચે છે એવું તાત્પર્ય વગરના અર્થવાદોનું કહેવું હાસ્યજનક છે.^{૧૦} કે સુશીલ રાજા શિષિવંશ! આ યુક્તિ વડે ચિત્ત પણ અસિદ્ધ કરે છે; કેમકે જો જગત જ સત્ય નથી, તો પછી તેમાં રહેલું ચિત્ત આદિ ક્યાંથી જ સત્ય હોય ? (ન જ હોય.)^{૧૦} ચિત્તનું સ્વરૂપ (વિચારવા જતાં) વાસનામાત્ર જ છે. વાસના થવાનો કાંઈ વિષય હોય તો જ વાસના થાય છે; પરંતુ વાસનાનો વિષય જ જગત છે તે જ અસત્ય છે, તો પછી ચિત્તનું અસ્તિત્વ (સત્યપણું) ક્યાંથી જ હોય ?^{૧૧} પ્રશ્ન પોતે પોતાના આત્મા વડે પોતાનામાં જ પ્રકાશી રહેલ છે, તેણે જ (માયા વડે) પોતામાં ચિત્ત ઇત્યાદિ નામે કદાપી લીધેલું છે.^{૧૨} આ દશ્ય જગત જો હોય, તો હજી તેમાં વાસના થવાનો અવકાશ આવે; પરંતુ પ્રથમ કારણ જ ન હોવાને લીધે એ જગત જ ઉત્પન્ન નથી થયું, તો પછી ચિત્ત તો ક્યાંથી જ હોય ? માટે પરમ આકાશ એવા નામને ધારણ કરનારા ચિદાકાશરૂપી અનંત એ જ્ઞાન જ (સર્વજ્ઞ) પ્રકાશી રહ્યું છે, તેમાં વળી જગતની સત્તા ક્યાંથી હોય ? એ પરમ આકાશરૂપ ચૈતન્યરૂપી અગ્રી-સાર્માં (બિંબપ્રતિબિંબભાવથી) જે કાંઈ અનિર્વચનીય માયા જણાય છે, તે પણ ચિત્ત કે જગતની ક્રિયા ઉત્પન્ન જ નહિ થયેલી હોવાથી નથી.^{૧૩-૧૫} અનેક અનુયોને ઉત્પન્ન કરનારું હું, તમે અને આ જગત ઇત્યાદિ ભેદજ્ઞાન પણ હું

કે જે સાક્ષીરૂપ છું તેને સ્વભામાં અનુભવાતા પદાર્થોની પેઠે મિથ્યા જ ભાસે છે.^{૧૬} જગત કે જે વાસનાનો વિષય છે, તેનો અભાવ હોવાથી જ્યારે વાસના નથી, ત્યારે પછી એ વાસનાવાળું ચિત્ત ક્યાંથી હોય, કેમ રહી શકે, ક્યાં રહે અને કયે રૂપે રહે?^{૧૭} અજ્ઞાની પુરુષોએ પોતાના ચિત્તને જ આ દશ્ય જગતને આકારે કદાપી લીધેલ છે. એ નિરાકાર ચિત્ત પ્રથમ ઉત્પન્ન જ ન થયાંથી અસત્ય છે અને સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં કાંઈ કારણ જ ન હોવાથી સર્વદા એ ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી. લોક, શાસ્ત્ર અને અનુભવથી (વિચાર કરતાં) દશ્ય વસ્તુનું અનાદિપણું, જન્મ આદિ વિકારરહિતપણું કે નિત્યપણું ઘટતું જ નથી. જગત સાકાર, સ્થૂલ અને વિનાશી છે. તેની ઉત્પત્તિ, નાશ અને મહાપ્રલય આદિ વિકારો લોકથી, શાસ્ત્રથી અને અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે અને તેને વિકારી આદિ નહિ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.^{૧૮-૨૧} શાસ્ત્ર, અનુભવ અને વેદ-તાત્પર્ય, એ સર્વના સિદ્ધાંતો વડે સિદ્ધ થતા ત્રણ પ્રકારના (મહાપ્રલય અને નિત્યપ્રલય એવા નામના) પ્રલયો છે જ નહિ, એમ ઉન્મત્ત જ (વેલો માણસ જ) કહે.^{૨૨} જની બુદ્ધિને લોકિક શાસ્ત્રો અને વેદો પ્રમાણરૂપ લાગતાં નથી, તે પુરુષ ચાર્વાક મતને માનનારા દુન્યોનો કરતાં પણ અતિ મૂઢ છે, માટે સજ્જન પુરુષે તેનો આશ્રય કરવો નહિ.^{૨૩} નાશવત અને (સાકાર હોવાથી) દેખવામાં આવતા આ જગતનું કારણ નાશરહિત

* બીજે કેટલેક ઠેકાણે નિત્ય, નૈમિત્તિક, પ્રાકૃતિક અને આત્મિક એવા પ્રલયના ચાર ભેદ બતાવ્યા છે; પરંતુ અહીં પ્રાકૃતિક અને નૈમિત્તિકનો એક જ પ્રલયમાં સમાવેશ કરી ત્રણ બતાવ્યા હોય એમ લાગે છે. અથવા મહાપ્રલય પ્રથમ બતાવી ગયા છે, એટલે તેની માથેના બીજા ત્રણ પ્રલયોની ગણના અહીં બતાવી છે એમ સમજ લેવું. કિંવા તે અન્યઃ એમ પદ્મજેદ કરવાથી સંજ્ઞારૂપ અર્થ જ ન વીરે તો પણ કશો વાધો આવતો નથી.

+ પ્રશ્ન સા કે નિદાને બતાવનારા વાક્યો અર્થવાદ કહેવાય છે. સાદિત્યો યૂવ-યજમાનઃ પ્રસ્તરઃ । ઇત્યાદિ તેના દર્શકો મીમાંસાશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

અને નિરાકાર પ્રલય થઈ શકતું નથી. ૨૪ હે તત્ત્વત
રાજા ! એ પ્રમાણે જગતને માત્ર પ્રલયદિએ જોતાં
પણ તેનું (સ્વપ્રદેશ પદ્યોની પેઠે કાર્ય કર
વાપણું કાર્યમ જ રહે છે; પરંતુ તે (વસ્તુદિએ)
આવુ સ્વયં આકારવાળું નથી, પણ પ્રલયપ જ
છે. ૨૫ નિરાકાર, અનંત, સર્વથી અનાદિ, નિર્રેશ
(જેના વિભાગ ન કલ્પી શકાય તેવું), સર્વરૂપ,
પૂર્ણ અને શાંત એ પરબ્રહ્મ પોતે પોતાની મેળે-
જ પોતાના નિર્વિકાર સ્વરૂપનું માયામાં પ્રતિ-
બિંબ પડતાં પોતાના સ્વરૂપને જ સૃષ્ટિ, પ્રલય
આદિનાં રૂપને ધારણ કરવાવાળા જગતને આકારે
કેમ જણે સમજતું હોય, તેમ (અજ્ઞાનકાળમાં)
ભાસે છે; અને પાછું કાણમાયમાં જ્ઞાન થઈ જતાં
તે જ પોતાનું સ્વરૂપ આદિતીય બ્રહ્મમાં પ્રલય
જ જણાય છે; માટે એ સર્વ બ્રહ્મ જ છે. ૨૬-૨૮
કોઈ કોઈ જગત આદિની બુદ્ધિ જ નથી, તો
પછી ચિત્ત, આદિ અને ચિત્તનો અભાવ આદિ
કલ્પના ક્યાંથી હોય ? તથા ક્ષિત્ત-એકલ્ય આદિ
સંખ્યાની કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય ? (ન જ
હોય.) ૨૯ એ રીતે ખરું જણાયથી આ જગત
આદિ સર્વ જેમ છે તેમ રહ્યા છતાં પણ શાંત,
કોઈના આધાર વિનાનું, જન્મરહિત અને અના-
દિ પ્રલયપ જ છે તથા (અજ્ઞાનદિએ જેવામાં
આવતું) આ નામરૂપાત્મક સર્વ દશ્ય (સાવ
મિથ્યા જ હોવાથી) અનેક પ્રકારે કે એક પ્રકારે
કહી શકાતું નથી; માટે તમે જેમ હાલ આવે છે
તેમ જ વ્યવહાર કરતાં છતાં (તત્ત્વજ્ઞાન પડે
ખરું સમજી લઈ) વાણી આદિ વ્યાપારથી
રહિત થઈને રહો. ૩૦

સર્વ નિરાલમ્બમજ્ઞં પ્રણામનાદિરીત્યાત્મ-
યથાસ્થિતં સત્ । इदं तु नानेव न चाप्यनाना
यથાસ્થિતં વિष्टુ सुकृष्णमौनम् ॥ ૩૦ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાધનો 'શિખિધ્વજવજ્રો-
ધન' એ નામનો સર્ગ ૯૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ, ૯૯ મો

પ્રલય અને જગત

॥ શિખિધ્વજ ઉવાચ ॥

નયો મોહઃ સ્મૃતિર્લિંગ્યાત્મપ્રસાદાન્મહામુને
સ્થિતોસ્મિ ગતસંદેહો વિશ્રાંતમતિરાત્મવાન ॥

શિખિધ્વજરાજ ઓહયોઃ-હે મહામુનિ
દેવપુત્ર ! આપની કૃપાથી મારું અજ્ઞાન જતું
રહ્યું અને શુદ્ધઈ ગયેલા આત્મસ્વરૂપની પાછી
સ્મૃતિ થઈ. હવે હું નિઃસંદેહ, વિશ્રાંત બુદ્ધિ-
વાળો અને જ્ઞાનવાન થયો છું. ૧ ને કોઈ જાણનાતું
હતું તે સમજું જણી ચૂક્યો છું. મનમાં પણ કોઈ
જાતના વિચાર ન કરવા તે જાતનું મહામૌન
મેં અહલ ક્યું છે. માયારૂપી મહાસમુદ્રને હું
તરી ગયો છું અને હું શાંત, અહંકારરહિત, બોધ-
વાળો અને કુખરહિત થઈને રહ્યો છું. અહો ! હું
ધણી કાળ સુધી આ સંસારસાગરમાં ભટક્યો છું.
હમણાં આપની કૃપાથી નિશ્ચય પરબ્રહ્મરૂપી
અસ્ય સ્થાનને પ્રાપ્ત થયો. ૨ હે તત્ત્વત દેવપુત્ર !
એ રીતે આપનો કહેલો સિદ્ધાંત સિદ્ધ થતાં
મૂખ લોકોની દૃષ્ટિમાં આવતા આ ત્રણેય લોકો
અહંકાર આદિ સહિત છે જ નહિ અને ને કોઈ
ભાસે છે તે સર્વ બ્રહ્મ જ છે, એમ હું જાણું છું. ૩

કુલમુનિ ઓહયોઃ-ન્યાં જગત જ નથી
ત્યાં વળી હું, તમે ઇત્યાદિ ગંધર્વનગરના જેનો
મિથ્યા વ્યવહાર ક્યાં રહે, કયા નિમિત્તથી રહે,
ગી રીતે ગદી ગેક અને કાની પેઠે રહે ? ૪ હે રાજ
શિખિધ્વજ ! માટે તમે શાંત સમુદ્રમાં પડતી
ધૂનરીઓના ચક્રની પેઠે આવી પડેલા વ્યન-
હારો કરવા છતાં સંકલ્પવિકલ્પ છોડી શાંત મન
રાખીને હો. ૫ એ પ્રમાણે આ સમજું ને કોઈ
છે તે શાંત બ્રહ્મરૂપ છે અને અહંકાર, જગત

• આ નવપાયા સર્ગના રાગને જ ન વધાર
પાડો તે બોધ ૯૯ થતા મારું સ્વજ્ઞાન . .
કુલમુનિ ૧૨ી વાર તેને બોધ આપે

આદિ નામરૂપનુ સ્વરૂપ તો આકાશના જેવું
શૂન્ય છે.^૯ જે સર્વ સંસારને નામે દેખાય છે, તે
આદિ-અંતરહિત આ ચૈતન્યઆકાશજ (માયા
ના સખ વડે) અમરકારવાણું યદિ જઈ પોતાના
અક્યકાટથી દીપી રહેલું છે.^{૧૦} જેમ સોનાના
દાગીનાઓમાં, તેના આકારની દૃષ્ટિ મટી જતાં,
તે સુવર્ણરૂપજ દેખાય છે, તેમ જગત આદિ
પદાર્થોમાં નામરૂપ આદિની દૃષ્ટિ મટી જતાં આ
સખણું પ્રભરૂપજ દેખાય છે.^{૧૧} જેમ સ્વયંભૂ
(સમષ્ટિદેહનો અભિમાની) ઈશ્વરના માત્ર સંક-
લ્પરૂપજ છે, તેમ પોતે (હું એવો વ્યષ્ટિદેહનો
અભિમાની) પણ જીવના માત્ર સંકલ્પરૂપજ છે;
અને એ ખત્રેના બધમેક્ષનો આધાર તેવાં તેવાં
અભિમાનનો સ્વીકાર કરવાની તથા તેવાં અભિ-
માનનો ત્યાગ કરવાની સમજણ ઉપરજ આજ
રહેલ છે.^{૧૨} હું છું એવો સંકલ્પજ માત્ર અનેક
અનર્થો ઉત્પન્ન કરનારા બધનમાં નાખે છે અને
હું નથી એવો સંકલ્પ નિર્મળ સુખરૂપ મોક્ષ
આપનાર છે.^{૧૩} નિરંતર અનુક્રમે ઉત્પન્ન થનારા
બધમેક્ષના સંકલ્પોનો અને નામ-રૂપનો જે
સાક્ષી છે તેજ સત્ય છે અને પ્રભરૂપજ છે. તેને
પોતાના આત્મારૂપ સમજવો એજ મોક્ષ કહેવાય
છે.^{૧૪} 'હું નથી' એવો અહંકારનો ત્યાગ થવો
એજ મોક્ષરૂપ સિદ્ધિ આપનાર છે અને 'હું છું'
એવો અહંકાર થવો એજ અનેક આપત્તિ આપ-
નારા બધને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તમે હું (અહં
કારને રૂપે સ્ફુરેલી અંધતાંજ) નથી એવો અહં-
કારનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધ જ્ઞાનવાણી અને એક સ્વ-
સ્વરૂપમાંજ સ્થિતિવાળી યાઓ. સારી રીતે જ્ઞાન
ચલાથી ઉત્પન્ન થનારા સંકલ્પક્ષય વડેજ માત્ર
મિથ્યારૂપે સ્ફુરેલ સંકલ્પ પોતાની મેળેજ નાશ
પામી બંધ છે, કે જે મોક્ષરૂપી સિદ્ધિને આપનાર
છે.^{૧૫} સુખરૂપ અને તકમાં પણ ન આવેલી
શકે તેવા પોતાના આત્મસ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં કારણ-
પણું ધટું નથી; કારણનો અભાવ થઈ જતાં

કાર્યરૂપ કાર્થ પણ પદાર્થજ નથી.^{૧૬} પદાર્થનો
અભાવ સિદ્ધ થતાં સંકલ્પજ (સંકલ્પનો કાર્થ
વિષય ન હોવાથી) ધટતો નથી અને સંકલ્પરૂપી
કારણનો અભાવ થતાં અહંકાર થવો પણ ધટતો
નથી.^{૧૭} આમ અહંકાર ન થતાં સંસાર ઠોને
તથા કેવી રીતે ધટી શકે? તેથી સંસારનો પણ
અભાવ સિદ્ધ થતાં સર્વ પ્રભરૂપેજ બાકી રહે
છે.^{૧૮} જે કાર્થ આ જગતને આકારે બાંધે છે, તે
(પ્રથમ અજ્ઞાનદશામાં પણ) સત્ય પરબ્રહ્મજ
પોતાના આત્મામાં તેવી રીતે ધઈ રહેલું દેખાય
છે, અને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં રહેલ પોતાના
સ્વરૂપ વડે ભરપૂર તે પરબ્રહ્મજ (જ્ઞાન થતાં)
પોતાના નિર્વિકાર આત્મરૂપે દેખાય છે.^{૧૯} જેમ
વજ્રના પથ્થરમાં વજ્ર વિના ખીનું કંઈ હોતુંજ
નથી, કારણ કે તે વજ્ર ખૂબ દઢ અને એકધન હોય
છે; તેમ પરબ્રહ્મ સદાકાળ એકરૂપ હોવાથી તેમાં
ખીનું કંઈ હોઈ શકે નહિ. પરંતુ જેમ વજ્રના
મણિમાં પ્રતિબિંબથી અનેક આકારો પડે છે,
તેમ આ જગત બ્રહ્મમાં દેખાય છે.^{૨૦} સંકલ્પ વડે
સ્થાયેલા નગરના સંકલ્પનો નાશ થયા પછી
જવું-રૂપ રહે તેણે (શૂન્ય)જ તમે આ જગતનું
રૂપ સમજો કે જે બ્રહ્મદૃષ્ટિએ નિર્વિકાર અને સત્ય
છે તથા નામરૂપદૃષ્ટિએ જોતાં મિથ્યા છે.^{૨૧} પુર-
ણના પદછાયાની પેઠે મિથ્યા ક્રિયાવાણું જણાતું
આ જગત શાંત, મન આદિથી રહિત અને નામ-
રૂપ વિનાનું (બ્રહ્મજ) છે એમ જે દેખે છે, તેજ
ખરું દેખે છે.^{૨૨} સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થયા-
થી રૂપ વગેરે બાહ્ય વિષયો અને સંકલ્પાદિ
અંદરના વિષયો નિસારજ છે, એવો શાસ્ત્રપ્રગા-
ણથી સિદ્ધ થયેલો નિશ્ચય દઢ થઈ બંધ છે, તેને-
જ કાલ્પા માણસો મોક્ષનો હેતુ કહે છે.^{૨૩} જેમ
ગતિ વિનાનો વાયુ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહે
છે, જેમ આકાશમાં દીવા વગેરેના આકાર વિના
પણ પ્રકાશ રહે છે અને જેમ કડાં આદિ દાગી-
નાના આકાર વિના પણ સોનું પોતાના સ્વાભા-

વિક્ક ૩૫માં રહે છે, તેમ આ જગત પોતાના નામરૂપ વિના બ્રહ્મમાં (એકરૂપ થઈને) રહે છે. (જ્ઞાન થતાં) બ્રહ્મરૂપ થઈ ગયેલ આ જગતના જગતની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારા રૂપાદિ બ્રહ્મવિપયો અને સંકલ્પાદિક અંદરના વિપયો નિઃસાર છે અને અસત્ય છતાં મિથ્યારૂપે જ બારી રહ્યા છે. ૨૩, ૨૪ જ્ઞેમ સમુદ્રમાં ધણક તરંગ આદિ વિકારો તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં તરંગ વગેરે નામ અને રૂપ છોડી દેતાં જળરૂપ જ છે, તેમ આ જગતમાં અનેક રૂપે દેખાતા પદાર્થો પણ જ્ઞાન થતાં પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં રહેલ એક પરબ્રહ્મ જ છે. ૨૫ સૃષ્ટિનાં નામ તથા રૂપ, એ બંને બાદ કરતાં સર્વ સૃષ્ટિ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે અને પરબ્રહ્મ સર્વ સૃષ્ટિરૂપ છે, એ જ (સર્વ સુલ્લિધં વ્રજ ઇત્યાદિ) ઉપનિષદનાં વચનનો ખરા અર્થ છે. ૨૬ વળી બ્રહ્મ એ શબ્દના અર્થનો વિચાર કરતાં તે 'અતિ-યય વિસ્તારનાણું' એવો અર્થ યાય છે. જેવી રીતે અનંત અને અતિ વિસ્તીર્ણું તત્ત્વનું નામરૂપરહિતપણું જ ધટે છે, તેવી જ રીતે જગત-શબ્દના અર્થને બતાવનાર સર્ગનો અર્થ એ છે કે, નામ અને રૂપનું ન હોવું; જોડે બ્રહ્મ અને સર્ગ બંને શબ્દોમાં ભેદ હોવા છતાં અર્થમાં જરા પણ ભેદ નથી. ૨૭ સર્વ નામરૂપની ભાવનાને નહિ થવા દેતાં અનુભવમાં આવતું શુદ્ધ ચિદાકાશ જ બ્રહ્મ શબ્દથી કહેનામાં આવે છે. સારી રીતે જ્ઞાન સિદ્ધ થયાથી, જગત અને બ્રહ્મ, એ બંનેના સંબંધમાં કંઈ સંકલ્પ જ ન રહેતાં જ કંઈ બાકી રહે છે, તે તત્ત્વ જરા-મરણાદિક વિકારથી રહિત અને સાંત છે, કે જ્યાં વાણી પહેાંચી શકતી નથી. આ જગતનું જ કંઈ સ્વરૂપ ખરી રીતે રહેલ છે, તે પાપાણના જેવું અતિ દૃઢ બ્રહ્મરૂપ જ છે અને જ્ઞાન થતાં જગત-દષ્ટિનો બાધ થયાથી પણ સર્વ સંકલ્પસમુદાયથી રહિત થઈ જઈ તે પરમ જ્ઞાનરૂપ એક સ્વરૂપે જ રહેવું જણાય છે. ૨૮-૩૦

સંશંતસર્વાત્મકવેદનોધમસ્તીદમેકાત્મક-સ્વસ્વરૂપમ્ । યથાસ્થિતં સર્વજગત્સ્વરૂપં પાપાણ-રૂપં ચ પરં ચૂરૂપમ્ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્ધાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધવજરાધ્ય-ન' એ નામનો સર્ગ ૯૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૦ મો

બ્રહ્મની સત્યતા

॥ શિખિધ્વજ ડવાચ ॥

एवं चेत्तन्महाबुदे यादृशं कारणं परम् ।

कार्यं तादृशमेवेदं जगदित्येव येदम्यहम् ॥ १ ॥

શિખિધવજરાજ બોલ્યો:-હે મહાબુદ્ધિ-માન દેવપુત્ર! જેવું કારણરૂપ બ્રહ્મ (સત્ય) છે, તેવું જ આ કાર્યરૂપ જગત (સત્ય) છે એમ હું બહુ છું.

કુંભમનિ બોલ્યા:-જ્યાં કારણપણું સંભ-વતું હોય, ત્યાં હજી તેનાથી કાર્ય થવાની વાત ધટી શકે; પરંતુ પ્રથમ જો કારણ જ ન હોય, તો તેનાથી કાર્ય ક્યાંથી યાય? (ન યાય.) આ પરબ્રહ્મમાં કંઈ કારણ કે કાર્ય છે નહિ. જ કંઈ આ સર્વ જગતરૂપે વિદ્યમાન જણાય છે, તે બધું જન્મ આદિ વિકાર વગરનું સાંત બ્રહ્મરૂપ છે. જો કારણમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન યાય, તો તે કારણના જેવું જ યાય; પણ જ્યાં કાર્ય ઉત્પન્ન જ ન થયું હોય ત્યાં કાર્ય-કારણના સરખાપણાની વાત ક્યાંથી હોય? ૧ જેવું બીજ જ ન હોય તે ક્યાંથી યાય? એ તમે જ કહેા; અને જ તકમાં ન આવે તેવું અને જોને નામ, રૂપ આદિ પણ છે નહિ તે (બ્રહ્મ)નું બીજપણું શી રીતે ધટી શકે? ૨ દેશ અને કાળનો સંયોગ થતાં દરેક

x આ સોમા સર્ગમાં બ્રહ્મની સત્તા વડે બ્રહ્મની જે જગતની સજાની સંભારના થતાં તેના નિર્લેપ ક્ષો છે; અને જન્મઆદિ વિકાર વગરનું બ્રહ્મ જ સત્ય છે, એમ સિદ્ધ થયું છે.

પદાર્થો કારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે વાત પ્રમાણથી સાબિત થાય છે; પરંતુ બ્રહ્મ કે જે (નિર્ગુણ હોવાથી) કર્તા નથી, તે પ્રમાણનો અને કારણનો વિષય કેમ થાય? કર્તા, કર્મ અને કરણ વગરના એ પરબ્રહ્મમાં કારણપણું છે નહિ, તેથી તેના કાર્યરૂપે જણાતું આ નામરૂપવાણું જગત પણ થયું જ નથી. માટે શુદ્ધ આકાશના જેવું બ્રહ્મ જ તમારું પોતાનું સ્વરૂપ છે, કે જે સત્તારૂપે સર્વત્ર રહેલ છે. આથી તમે તેવી જ ભાવના રાખો. એ બ્રહ્મ જ અજ્ઞાની પુરુષોની દૃષ્ટિમાં જગતને આકારે ફેલાઈ રહેલું દેખાય છે અને તે જ નિર્વિ-કાર સત્યબ્રહ્મ (દશ્યને આકારે બની ગયેલા ચિત્તની બ્રાંતિથી) જગતને આકારે ભાસે છે.^{૭-૮} હે રાજ શિષ્યિવજ! ચિત્તની વૃત્તિ બ્રહ્માકાર નહિ રહેતાં તેનું બીજી રીતે થઈ જવું એ જ તેના બ્રહ્મસ્વરૂપની હાનિ થવાનું કારણ છે. આ વાત તત્ત્વજ્ઞ પંડિતોએ પોતે બંને અનુભવેલ છે.^૯ હે રાજ શિષ્યિવજ! ચિત્ત પોતે (ચંચલ હોવાથી) સ્વભાવે જ આત્મસ્વરૂપને ભૂલી જાય છે અને તેથી તેની પડતી થાય છે. બહારની વૃત્તિઓને વશ થઈ બ્રહ્મના સ્વરૂપને ભૂલાવી દેવું એ જ તેનું કામ છે; જેથી જાણમાન પણ એ તે આત્મસ્વરૂપ ભૂલાવી દે, તો તે ચિત્ત શબ્દથી કહેવાય છે, કે જે ચિત્ત પ્રલયકાળપર્યંત આત્મસ્વરૂપને ભૂલાવી દે છે. સારી રીતે જ્ઞાન થવાથી સંકલ્પ પોતે મિથ્યારૂપ હોવાથી પોતાની મેળે જ નાશ પામી જાય છે, કે જે (સંકલ્પનાય) વડે મોક્ષસિદ્ધિ મળે છે.^{૧૦-૧૨} હે કમળ જવા સુંદર નેત્રવાળા રાજા! (વિશ્વતે પરમાત્મન્વેક્ષી-ભવતિ ન વસ્તંતરત્વાઽવતિષ્ઠતેતિ વિશ્વં । (જે પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરે-અર્થાત્ એકરૂપ થઈ જાય પણ બુદ્ધી વસ્તુરૂપે ન રહે, તે વિશ્વ) આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વિશ્વ (જગત) પોતે જ પોતાના નામ વડે પોતાનો અભાવ અંગીકાર કરે છે, તો પછી તે વિશ્વમાન (પરમાત્માથી બુદ્ધી સંજ્ઞાવાણું) કેમ

કહેવાય?^{૧૩} જે પુરુષ જાંચા હાથ કરી, અતિ જાંચા સ્વરથી કહે કે, 'હું શુદ્ધ છું,' તે બ્રાહ્મણ શી રીતે હોય અને તેનું બ્રાહ્મણપણું દેવું હોય?^{૧૪} જે પુરુષ પોતાના રસ, લોહી આદિ ધાતુઓ કાપી જવાથી જ 'હું મરી જઈ છું' એમ ઉચ્ચ સ્વરથી કહેતો હોય, તેને તમે મૃત્યુની દાઢમાં આવેલો જ સમજો; કેમકે તેનું જીવવું ભ્રમમાત્ર છે.^{૧૫} ચક્રને આકારે ફરતાં દેખાતાં જાંબાડિયાંની પેઠે, ઝાંઝવાના જળની પેઠે, બે ચંદ્રમાની પ્રતી-તિની પેઠે અને બાળકને (ભયથી) જોવામાં આવતા વેતાલની પેઠે જે ભ્રાંતિ વડે જ આકાર-વાણું દેખાય, તે કાંઈ સત્ય હોય? (ન હોય.) કેમકે તે બધા પદાર્થોનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે, તે બીજને ભ્રમ કરાવે. માટે પોતાની અંદર અજ્ઞાન-રૂપી ભ્રાંતિ જ ચિત્ત શબ્દથી કહેવામાં આવે છે.^{૧૬-૧૭} અજ્ઞાન જ ચિત્ત કહેવાય છે, કે જે મિથ્યા છતાં સત્ય જેવું ભાસે છે. પદાર્થોનું જે અરેખરૂ સ્વરૂપ નો જોળખાય તે અજ્ઞાન અને તેનું અરા-ખર સ્વરૂપ જોળખાય તે જ્ઞાન કહેવાય.^{૧૮} અજ્ઞાનનું જે હોવાપણું પ્રતીતિમાં આવે છે, તે તો (પદાર્થોનું) ખરું સ્વરૂપ બાણવારૂપી જ્ઞાન વડે નાશ પામી જાય છે. હે સુશીલ રાજા! ઝાંઝવામાં જે જળનું જ્ઞાન થવું તે સાવ ખોટી ભ્રાંતિ જ છે અને તે ભ્રાંતિ આ (ઝાંઝવા) જળ નથી એવું ખરું જ્ઞાન થતાં નાશ પામી જાય છે; તે જ પ્રમાણે દૃઢ્યની અંદર આ ચિત્ત છે એવો અજ્ઞાનરૂપી ગાઢ મેલ જોટી બેઠો છે, તે ચિત્ત જ નથી એવું ખરું જ્ઞાન થવાથી મૂળસહિત નાશ પામી જાય છે. જેમ રજ્જુના અજ્ઞાનની ભ્રાંતિ વડે ઉત્પન્ન થયેલ સર્પપણું 'આ (રજ્જુ) સર્પ નથી' એવા દૃઢ્યમાં દૃઢ થઈ ગયેલા જ્ઞાનથી નાશ પામી જાય છે, તેમ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં અજ્ઞાનરૂપી ભ્રમ વડે થયેલું ચિત્ત, 'ચિત્ત છે જ નહિ' એવા દૃઢ્યમાં રૂઢ થઈ ગયેલા જ્ઞાનથી નાશ પામી જાય છે. ચિત્ત, મન, અહંકાર

છત્યાદિ જે કાંઈ છે, તે સધળું પોતાના આત્માની
અંદર અજ્ઞાન વડે જ ઉત્પન્ન થયેલ છે; ખાણી
ચિત્ત પણ નથી અને અહંકાર આદિ સહિત જે
કાંઈ આ દેહ વગેરે છે તે પણ નથી; પરંતુ એક
માત્ર અત્યંત નિર્મળ આત્મા જ છે, કે જેણે
અજ્ઞાન વડે મૂઠાંબની બંધી સંકલ્પ વડે ચિત્ત આદિ
સર્વ કલ્પી લીધું હતું. હવે આજ સંકલ્પનો
નાશ થઈ જતાં જ્ઞાન થવાથી એ મારા આત્માએ
એ સર્વ ચિત્ત આદિનો (ચિત્ત્યા સમજી) ત્યાગ
કરી દીધેલ છે. કે મહાબાહુ રાજા શિખિધ્વજ !
જન્મ અજ્ઞિમાં જ્વાળાઓનો સમૂહ પવન વડે
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ચિત્ત આદિ જે સર્વ સંકલ્પ
વડે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ખંધું પાણું સંકલ્પનો
સંયથતાં નાશ પામી જાય છે. ^{૧૯-૨૧} એ રીતે એક
આત્મતત્ત્વથી જ ભરપૂર અને સર્વત્ર પ્રસરી
ગયેલી બ્રહ્મસત્તા વડે સમુદ્ર જેમ જળથી ભરેપૂર
થાય છે, તેમ આ સર્વ જગત ભરતક છે. ^{૨૨} હું
નથી, તમે નથી, બીજો કોઈ પણ નથી, આ
સર્વ દશ્ય પદાર્થો પણ નથી, ચિત્ત પણ નથી,
ઇન્દ્રિયો પણ નથી અને આકાશ પણ નથી. એક
દ્રક્ષા નિર્મળ આત્મા જ છે. ^{૨૩} એ જ આત્મા
(છિવંન્મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિમાં) જુદા જુદા પદાર્થોના
આકારને રૂપે દેખાય છે; તો તેમાં 'આ
ચિત્ત છે, આ પદાર્થ છે અને આ હું છું' એવી
(દ્રષ્ટા, દશ્ય અને દર્શનરૂપી ત્રિપુટીની) ઓટી
કલ્પના કરવાથી જ દોષ ^{૨૪} આ ત્રણેય લોકમાં
કોઈ ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કોઈ મરતું પણ
નથી; પરંતુ કેવળ અનિર્વચનીય માયા વડે ચેત-
નસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો જ આ સધળો અમત્કાર છે. ^{૨૫}
એક વાર ભેદભાવે સ્પષ્ટ એવામાં આવતું આ
સધળું આત્મ સ્વરૂપથી વ્યાપી રહેલ પરબ્રહ્મ-
રૂપ જ છે, દ્વિત્વ કે એકત્વ એ કંઈ છે જ નહિ,
તેમ જ્ઞાતિ કે મરણ વગેરેથી થતા ભય એ પણ
કાંઈ (બ્રહ્મ વ્યતિરિક્ત કાંઈ વસ્તુ જ) ન હોવાથી
નથી. ^{૨૬} કે મહાઅહિમાન પ્રિય રાજા શિખિ-

ધ્વજ ! સર્વ ઇન્દ્રિયસમૂહમાં અને તે વડે ગ્રહણ
કરાતા સર્વ આકારોમાં સત્તારૂપથી તમે જ રહેલ
છો અને તેને લીધે જ તમારો દાહ થતો નથી
અને ગ્રહણદોષ વડે તમે લેવાતા પણ નથી. ^{૨૭} કે
પ્રિય રાજા ! તમે નિર્મળ આકાશરૂપ છો, મોક્ષ-
રૂપ છો અને અનંત છો. તમારું કાંઈ નાશ પણ
નથી પામતું, અને કાંઈ વૃદ્ધિ પણ નથી પામતું.
જન્મ કળાઓ વિના ચંદ્ર દેખાતો નથી, (તેથી
કળાઓ પણ ચંદ્રરૂપ જ છે) તેમ ઇન્દ્રિયા, અનિન્દ્રિયા
અને ક્રિયા એ સધળી તમારી શક્તિ હોવાથી તે
પણ તમે જ છો. સ્વાભાવે જ જન્મ, જરા અને
વધારાવટાકાથી રહિત, અનાદિ, દ્રક્ષા એક જ
વખતે (દહ પુરુષાર્થ વડે) અનુભવમાં આવતું,
નિર્વિકાર હોવાથી સદા એકરૂપ, કલ્પના વગરનું,
નિર્મળ, કળા (જગતની કારીગીરી)રૂપી લીલાને
ધારણ કરનાર, સત્તારૂપે અનુભવમાં આવતું અને
સર્વના કરતાં પ્રથમ. સિદ્ધ થતું એવું જે કાંઈ
(વસ્તુ) છે, તે જ આત્મતત્ત્વ છે. ^{૩૩-૩૫}

અજમજરમનાવ્યજસ્વમાર્વં સકુદમલં વિલ-
સત્સદૈકરૂપમ્ । વિગલિતકલનં કલાત્પલીલં
સદુદિતમાલમજં તદાત્મતત્ત્વમ્ ॥ ૩૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિખિધ્વજ-
પરમાવલોધન' એ નામનો
સર્ગ ૧૦૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૧ મો

વચનોતું મનન કરતાં, પોતે રાજા શિખિધ્વજ, એ આત્મારૂપ પરમપદમાં ક્ષણમાત્ર (સમાધિ વડે) આત્મસ્વરૂપમાં લીન બન્યો.^૧ તરવને બહી ગયેલા એ રાજા મનના વ્યાપારને (સંકલ્પને) તથા નેત્રોને બંધ કરી અને વાણીના મૌનને ધારણ કરી, પથ્થરની મૂર્તિની પેઠે નિશ્ચળ અવયવો-વાળો અને ચેષ્ટા વગરનો થઈ ગયો.^૨ હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે ધીલર સમાધિમાં રહી, જાત્ર તથેલ અને ખુલ્લાં નેત્રવાળા એ રાજાને કુલમુનિને રૂપે આવેલી ચૂડાલાએ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.^૩

કુલમુનિ યોહ્યા:-આ બ્રહ્મપદ કે જે નિર્મળ, ખૂબ જ ફેલાયેલું, પરમ આનંદનું ધામ અને વિકલપરહિત થયેલા યોગીઓને સુદર પથારીની પેઠે શાંતિ આપનારું છે, તેમાં તમે શાંતિ મેળવી^૪ શુ તમને અંતર (આત્માનું) જ્ઞાન થયું ? શુ તમે જ્ઞાતિનો ત્યાગ કર્યો અને શુ તમે બહુવાતુ સર્વ બહી લીધું અને એવાતું સર્વ જઈ લીધું.^૫

શિખિધ્વજરાજા યોહ્યા:-હે મહારાજ ! મહાવૈભવોના જેવા નિરતિશય આનંદના સ્થાન રૂપ (પરમાત્મારૂપી), પરમપદ મેં જોયું, કે જે આનંદ આપવામાં સર્વની ઉપર રહેલ છે.^૬ અહો, બહુવાતું (પરમતત્ત્વ) જણે બહી લીધું છે, એવા જ્ઞાની મહાત્માઓનો સમાગમ, વિશેષે કરી અમૃત જેવા, એક અપૂર્વ આનંદને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને સર્વના સારરૂપ (ઉત્તમ) કૃપાને આપનાર છે. જન્મથી માંડી આજ દિવસ સુધી જે (આત્મારૂપ) ઉત્તમ અમૃત (અનાદિ-અજ્ઞાનને લીધે) મને મળ્યું ન હતું, તે આજ આપનો સમાગમ થતાં પોતાની મેળે જ મને મળ્યું, કે જે આત્મારૂપ અમૃત મારું પોતાનું સ્વરૂપ જ છે.^{૭,૮} કમળના જેવાં સુંદર નેત્રવાળા હે દેવપુત્ર ! અનંત, અનાદિ એ આત્મપદરૂપ અમૃત પ્રથમ આજ દિવસ સુધી મને કેમ નહિ

મળ્યું હોય ?

કુલમુનિ યોહ્યા:-જમ મેલ વગરના શુદ્ધ યોગી વસ્ત્રમાં કકુવાળા જળનાં પિંડુઓનો રંગ ખરાખર લાગી જાય, તેમ જ્યારે ચિત ભોગવાસનાઓને છોડી દઈ, શાંત થઈ રહે અને સર્વ ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો તથા મનનો મેલ (કર્મ વડે) ખરાખર પાકી જાય, ત્યારે જ ચિત્તમાં ગુરુનો નિર્મળ ઉપદેશ ખરાખર લાગે છે.^{૧૦,૧૧} (અનંત યોનિઓમાં ભટકવાથી) અનેક શરીરો વડે મેલો થયેલા, તમારા પોતાની અનંત વાસનારૂપી મેલ આજ ખરાખર પાકી ગયો છે.^{૧૨} કમળ જેવાં સુંદર નેત્રવાળા હે સુશીલ રાજા ! જમ વૃક્ષમાંથી પાકી જતાં ફળો ગળી જઈ નીચે પડે, તેમ લિંગદેહમાંથી પણ કાળે કરી પાકી જતાં રાગાદિક મેલ અને પાપો ગળી જઈ, પડી જાય છે.^{૧૩} હે પ્રિય રાજા ! સર્વ વાસનાઓરૂપી મેલ નાશ પામી ગયાથી, જમ કમળરૂપી કામળ નિશાનમાં તાકેલું ખાણ ખરાખર ખૂચી જાય, તેમ નિર્મળ ચિત્તમાં, ગુરુ જે કહે તે ખરાખર બેસી જાય છે. હે મહાબુદ્ધિમાન રાજા ! તમારા વાસનારૂપી મેલનો ખરાખર પાક આવી ગયાથી, આજ મેં તમને બોધ કર્યો છે અને તેને લીધે જ આજ તમારા અજ્ઞાનનો ક્ષય થઈ ગયો છે.^{૧૪,૧૫} તમારા વાસનારૂપ મેલ આજ પાકી ગયો અને આજે જ જ્ઞાનને માટે મેં તમને જે ઉપદેશ આપ્યો તેનું તાત્પર્ય તમે ખરાખર સમજી ગયા, તથા એ ઉપદેશ તમારા દૃઢ્યમાં દૃઢ બેસી ગયો થી, તમે આજે જ જ્ઞાની થઈ ગયા છો. સત્ત્વ ગયવાથી આજ તમારાં બધાં સારાંનરસાં કર્મોનો ક્ષય સિદ્ધ થયો.^{૧૬,૧૭} હે રાજા શિખિધ્વજ ! જ્યાં સુધી આજના દિવસનો સવારનો વખત હતો, ત્યાં સુધી તમારામાં હું અને મારું એવું ચિત્તરૂપી અજ્ઞાન રહ્યું હતું.^{૧૮} હે રાજા ! હમણાં (આજના) દિવસના પાછલા ભાગમાં) મારાં વચનો તમારા સમજવામાં આવતાં દૃઢ્યમાંથી

ચિત્તને છોડી દેવાથી, એ ચિત્તનો લાય થઈ જઈ, તમે જ્ઞાની થયા છો. જ્યાં સુધી દ્વંદ્વમાં ચિત્તની સત્તા હોય, ત્યાં સુધી અજ્ઞાન પણ રહે છે અને એ ચિત્ત (તેનું કંઈ ખરું સ્વરૂપ જ ન હોવાથી) મિથ્યા છે, એમ સમજી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે, ત્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. ભેદ-અભેદની દૃષ્ટિ કરવી એ જ ચિત્ત છે અને અજ્ઞાન પણ તે જ કહેવાય છે. પરમાત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ થયાથી, એ સર્વ ભેદ-અભેદ વગેરે વિકલ્પોનો લય થઈ જવો, એ જ જ્ઞાન છે અને તે જ પરમગતિરૂપ છે. ^{૧૯-૨૧} હે રાજા! તમે જ્ઞાની થયા છો, મુક્ત થયા છો, તમે ચિત્તનો ત્યાગ કર્યો છે, કે જ (આત્મ-સ્વરૂપથી) સત્ય અને (ચિત્તરૂપે) મિથ્યા છે અને આ મિથ્યા જગતની કલ્પના થવાનું સ્થાન છે. ^{૨૨} તમે શોક વગરના, ચેષ્ટારહિત, સંગરહિત, જ્ઞાનવાન, નિ સંહાય, મીનવાળા અને આત્મ-જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી પૂર્ણ થઈ જઈ પોતાના નિર્મળ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળા થાઓ. ^{૨૩}

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો:-હે મહાઐશ્વર્યવાન સમર્થ દેવપુત્ર! આપ કહો છો તે પ્રમાણે મૂખ માણસને જ ચિત્ત હોય છે, પાકી ચિત્તના સ્વરૂપને (મિથ્યા) સમજનાર જ્ઞાની પુરુષને, ચિત્ત જ હોતું નથી, તો પછી ચિત્તવગરના આપ આદિ જીવન્મુક્ત પુરુષો શી રીતે વ્યવહાર કરે છે, તે આપ કહો. ખીજથી આપી ન શકાય તેવા આ વિષયનો શુભાસો આપ જ કરો અને એવી તરેહનો સંદેહ દૂર કરેનાર વચ્ચેનારૂં કિરણો વડે આપ મારા દ્વંદ્વમાં રહેલ અધાર (અજ્ઞાન) ચતુરાશ્વથી મટાડો. ^{૨૪-૨૬}

કુંભમુનિ બોલ્યો:-હે તત્ત્વને બાણનાર રાજપુત્ર! એ વાત જમ તમે કહો છો, તેમ જ છે. જમ પરચરને અંકુર હોતો નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષોને ચિત્ત હોતું જ નથી. ^{૨૭} જ વાસના પુનર્જન્મને ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ ઘાંટી વાસના ચિત્ત શબ્દથી કહેવામાં આવે છે અને જ્ઞાની પુરુષો. સા. ૧૮

પોને તે હોતી નથી. જ વાસના વડે જ્ઞાની પુરુષો કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પુનર્જન્મને નહિ આપનારી શુદ્ધ વાસના 'સત્ત્વ' શબ્દથી કહેવાય છે, એમ તમે સમજાવો. જીવન્મુક્ત મહાત્મા પુરુષો ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી, સત્ત્વ (કે જ પુનર્જન્મરહિત શુદ્ધ વાસના છે તે)માં રહી નિ સંગપણથી વ્યવહાર કરે છે; પણ ચિત્ત (કે જ પુનર્જન્મને આપનારી ઘાંટી વાસના છે તે)માં રહી કદી પણ વ્યવહાર કરતા નથી. ^{૨૮-૩૦} જ ચિત્ત મૂઠ (અજ્ઞાનવાળું) હોય, તે ચિત્ત કહેવાય છે અને જ ચિત્ત જ્ઞાનવાળું હોય તે 'સત્ત્વ' કહેવાય છે. અજ્ઞાની પુરુષો ચિત્તમાં રહે છે અને જીવન્મુક્ત મહાત્માઓ સત્ત્વમાં રહે છે. ^{૩૧} ચિત્ત વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે (પુનર્જન્મ આપે છે) અને સત્ત્વ વારંવાર ઉત્પન્ન થતું નથી (પુનર્જન્મ આપતું નથી). હે રાજા! અજ્ઞાની પુરુષોને જ (અહંકારને લીધે) બંધન છે, જ્ઞાનીને (નિરહંકારતાથી) કશું બંધન છે જ નહિ. ^{૩૨} તમે સત્ત્વવાન છો અને મહાત્યાગી થઈ રહ્યા છો. આજ તમે સંપૂર્ણ રીતે ચિત્તનો ત્યાગ કર્યો એમ હું સમજી છું. ^{૩૩} હે તત્ત્વજ્ઞ રાજા! સર્વ વાસનાઓ છૂટી જવાથી, આજ તમે ખડું સુશીલિત દેખાઓ છો; તમારું ચિત્ત આકાશના જેવું અસંગ, નિર્વિકાર-અને વિશાળ છે, એમ હું બહુ છું. ^{૩૪} તમને હવે પરમ શાંતિ મળી છે. તમને જ્ઞાન સિદ્ધ થયું છે અને તમે પરબ્રહ્મમાં એકસરખી રીતે રહેનારા થયા છો. હે સુશીલ

ત્યાગરૂપી સમાનતા વડે જ મોક્ષસુખ મળે છે, તે ક્ષય વગરનું છે, નિરતિશય (સર્વથી અધિક) છે, સત્ય છે અને નિરંતર રહેનાર છે. સ્વર્ગાદિક જ કંઈ છે, તે ક્ષણભંગુર હોવાથી તેવું (મોક્ષના સુખ જેવું) નથી તથા ઉત્પત્તિ અને લય એ બન્ને વડે તે ઘેરાયેલું છે તથા (સ્વપ્રાદિકની પેઠે) જટલો વખત સ્વર્ગમાં સ્થિતિ હોય તેટલો વખત જ વયમાં તે દેખાય છે; બાકી આદિમાં કે અંતમાં તે બેવામાં આવતું નથી.^{૩૧-૩૮} સ્વર્ગ છે તે પણ એક જાતનું તુચ્છ સુખ છે. વળી તે (થોડા અપરાધ વડે પણ નાશ પામી જવાથી) સંદેહકાટિમાં રહેલ છે. જન્મ જને સોનું ન મળતું હોય તે થું પિત્તળને પણ છોડી દે કે? ન છોડી દે. તેમ જને આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ ન થતું હોય, તેને માટે (સ્વર્ગાદિ સુખને સાધી આપનાર) કર્મકાંડ ઉત્તમ છે; પરંતુ તમને તો ચૂકાલા આદિનો સારી રીતે સંસર્ગ હોવાને લીધે, સુખે કરીને જ્ઞાન થઈ શકત, તો પછી તમે તપ વડે ધણે ક્લેશ આપનારા અને આશ્રમ આદિ અનેક વિકલ્પો વડે સિદ્ધ થનારા આ કર્મભાગી સંબંધી અનર્થમાં શા માટે ખૂંચી ગયા?^{૩૯-૪૧} હે સદ્ધ્યુક્તિમાન રાજા! એ તપનો આદિભાગ (પ્રથમ કરવાનો સમય) અને અંત-ભાગ (તપનું કૃણ ભોગવાઈ રહ્યાનો સમય) એ બન્ને દુઃખરૂપ જ છે; માત્ર વયમાં (તપના કૃણરૂપ સ્વર્ગસુખ ભોગવવાના વખતમાં) જ તે સુખરૂપ દેખાય છે; માટે હમણાં (તપ વડે ચિત્તનો મેલ પાછી જવાથી) તમને તત્ત્વજ્ઞાન થવાનો આ ખરાખર સમય છે; તેથી તપરૂપ અને વિકલ્પો જ (નિર્વિકલ્પ તત્ત્વજ્ઞાન)માં પરિણામ પામે છે, તે જ્ઞાનમાં જ તમે સ્થિર થઈને રહો. આકાશથી પણ અતિનિર્મળ, એવા ચિદાકાશમાંથી જ જગતના સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા તેમાં જ લય થતા દેખાય છે. આ (ઘચ્છિત હોવાથી) કાય છે અને આ (અનિષ્ઠ હોવાથી) અકાય છે, એ બધા વિકલ્પો પણ પ્રજ્ઞરૂપી સમુદ્રનાં

ખિંદુઓ છે, તો પણ તે તુચ્છ હોવાથી નિષ્કૃણ છે;^{૪૨-૪૪} માટે તે સર્વનો ત્યાગ કરી, તમે સમુદ્રના જવા પૂર્ણ પરબ્રહ્મનો જ આશ્રય કરો. હે પ્રિય રાજા! કંઈ સ્ત્રી પોતાના પ્રિય પતિ પ્રત્યે કંઈ બીજી મનગમતી વસ્તુ માગે, તેને બદલે (પોતાના સર્વસ્વરૂપ) એ પતિ જ પોતાને અધીન થઈ રહે, એમ પોતે શા માટે યાચે નહિ? તે પ્રમાણે બીજા ક્ષુદ્ર આનંદો મળવાની ઇચ્છાને બદલે, પરમ આનંદરૂપ પોતાના સ્વરૂપનો લાભ યાય, તેવી ઇચ્છા જ યોગ્ય છે; કેમકે બધા આનંદોનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.^{૪૫-૪૬} જન્મ કાલો પુરુષો જળમાં પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબને પકડી લેવાને નથી ઇચ્છતા, તેમ મહાત્મા પુરુષો સંકલ્પ વડે જ માત્ર રચાયેલા અને (પરિણામે દુઃખકારક હોવાથી) વિપત્તિના જવા અપ્રિય લાગતા સર્વ વિપયોને ગ્રહણ કરવાને ઇચ્છતા નથી. જ કંઈ સ્વર્ગ, મોક્ષ આદિ કૃણને આપનાર છે, તે સર્વને તજી દઈ, તમે એકસરખી રીતે પરબ્રહ્મમાં માત્ર આભાસરૂપે રહી, જવા (શુદ્ધ આત્મરૂપ) છો તેવા જ રહો. સર્વ પદાર્થોમાં ચૈતન્યના અંશને સત્ય અને જડ અંશને અસત્ય સમજી, નિરપૃહપણાથી આ સર્વ પદાર્થસમૂહને ગ્રહણ કરવા છતાં તમે સંકલ્પ વિનાના થઈને રહો. હે સુશીલ રાજા! જન્મ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ વડે થયેલી વિપત્તિ, વિવેકજ્ઞાનનો ઉદય થતાં પાછી ચિત્તમાં આવી શકતી નથી, તેમ સંકલ્પરહિત ચિત્તવાળા પુરુષની પાસે પણ જન્મ-મરણ આદિ સંસારદુઃખ આવી શકતાં નથી. હે રાજા! આ ત્રણે લોકમાં જે દુઃખ દેખાય છે, તે બધાં ચિત્તની ચપળતાથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે. જેનું ચિત્ત શાંત, સ્થિર, ચપળતા વગરનું અને સંકલ્પરહિત છે, તે પુરુષ જ સદાકાળ મહાઆનંદી હોવાથી મોક્ષરૂપી સાત્ત્વજન્ય ને મેળવે છે.^{૪૭-૪૯} હે તત્ત્વજ્ઞ રાજા! ચિત્તમાં સંકલ્પનું પ્રગટ થતું તથા નાશ થતો એ બન્નેનું

સાક્ષીચૈતન્યમાં એકરૂપપણું (લય) કરી દઈ, એ સાક્ષીચૈતન્યની પણ પરબ્રહ્મ સાથે એકતા કરી દઈ તમે પૂર્ણકામ થઈને રહો. ^{૧૨}

શિખિધ્વજરાજ-ખોલ્લો:-હે સર્વ સંશયને છેદનાર મુનિ ! ચેષ્ટા અને તેનો અભાવ, એ બન્ને એકરૂપ કેમ થાય તે આપ સત્વર કહે. ^{૧૩}

કુંભમુનિ ખોલ્લો:-જન્મ સમુદ્ર જળરૂપ છે, તેમ આ સર્વ જગત એક અધિધાનચૈતન્યરૂપ જ છે અને તે અધિધાનચૈતન્યનો બુદ્ધિમાં આભાસ પડતાં જન્મ શુદ્ધ જળ તરંગો વડે ગતિ કરે, તેમ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ વડે તે પણ બન્નેક સંકલ્પરૂપે રુકુરે છે. ^{૧૪} હે પ્રિય રાજા ! જે નિર્ભળ તત્ત્વ, બ્રહ્મ, સત્ય અને જ્ઞાનસ્વરૂપ ઇત્યાદિ નામો વડે કહેવામાં આવે છે, તે તત્ત્વને જ મૂઠ (અજ્ઞાની) પુરુષો જગતને આકારે બુદ્ધિ છે. ^{૧૫} આત્માનું બુદ્ધિની વૃત્તિઓને આકારે સંકલ્પરૂપે રુકુરું એ જ આ સૃષ્ટિનું બંધ સર્વસ્વ છે અને તે વડે જ આ સંસાર ખડો થયેલો છે. એ સંકલ્પ જ વિધ્યપર્વત આદિ આકારરૂપે તથા વિધ્ય શુબ્દ આદિ નામરૂપે મિથ્યા છતાં રુકુરે છે. ^{૧૬} આત્મા જ સંકલ્પનું રુકુરણ થવું અથવા નાશ થવો, એ બન્ને આકારે પ્રતીતિમાં આવતા હોવાથી, એ મને આત્મારૂપ જ છે. એ રીતે બેયની એકરૂપ-પણાથી ભાવના કરવામાં આવે, તો એક નિર્ભળ આનંદરૂપ આત્મા જ બાકી રહે છે. ^{૧૭} આત્મામાં સંકલ્પનું રુકુરણ થવું એ જ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ છે અને તે બરાબર જ્ઞાત થવાથી લય પામી બળ છે. જન્મ બરાબર નહિ દેખનારા પુરુષને રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાંતિ થાય, તેમ અજ્ઞાની પુરુષોને જ આ સૃષ્ટિ ભ્રાંતિ વડે દેખાય છે. ^{૧૮} આત્મામાં સંકલ્પને પ્રગટ થતાં તે 'સૃષ્ટિ' એવા નામથી કહેવામાં આવે છે અને જ્યારે સંકલ્પરહિતપણું થઈ બળ, ત્યારે ચારેખાજી (આકાશની પેઠે) એ જ ભરપૂર દેખાય છે. એ આત્મા તરીકે અવસ્થાને પણ ઉદ્ધંધન કરી રહેલી વિકલ્પ વિનાની

દશાના અનુભવમાં આવતાં વાણી વડે વર્ણન કરી શકાય તેવો નથી. ^{૧૯} જન્મ અક્ષુ નિર્ભળ થઈ જવાથી ચંદ્રમાં એક જ છે એવું જ્ઞાન થાય; તેમ કાળે-કરી શાસનોનાં અને સજ્જનોનાં સંગ થવાથી અને અભ્યાસયોગ વડે ચિત્ત નિર્ભળ થઈ જતાં (દેવતાની ભ્રાંતિ મટી જઈ) એ આત્મા (જ્ઞાતરૂપે) ઉદય પામે છે. ^{૨૦} પોતાના સ્વરૂપનો અપરાધ રીતે અનુભવ કરનારા જીવન્મુક્ત પુરુષો તેની જ તરેહના આત્મતત્ત્વના અનુભવી પુરુષો પ્રત્યે સર્વત્ર ફેલાઈ રહેલા એ આત્મતત્ત્વનો પોતે પોતાની મેળે જ પોતાના આત્મારૂપે હામબો ટાંકી ખેતાવે છે. ^{૨૧} હે સુશીલ રાજા ! (દેશકાળ વડે અનંત હોવાથી) આદિમધ્ય ઇત્યાદિ કાળ-પરિમાણથી રહિત અને સર્વના સારરૂપ એવા પોતાના આત્મસ્વરૂપને તમે પ્રાપ્ત થયા છો. હવે એ જ આત્મતત્ત્વરૂપી પરમપદમાં તમે દૃઢ થઈ રહો. બેઠ કરનાર દેહ આદિરૂપ ઉપાધિ ન હોવાથી હમણાં તમે બેઠ વગરના સર્વવ્યાપી ચૈતન્યસ્વરૂપ થઈ ગયા છો અને શોકરહિત થયા છો. ^{૨૨}

પ્રાપ્તોઽસિ સારં સ્વમનાદિમધ્યમત્રૈવ તિષ્ઠ-સ્વ પદે નિવિષ્ટઃ । નો રૂપનિર્મેદમહાચિદાત્મા જ્ઞાતોઽસિ સાધો સ્વલ્લ વીતશોકઃ ॥ ૬૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્ર-કરણના પૂર્વાધિના 'શિખિધ્વજખોલ્લન'

એ નામનો સર્ગ ૧૦૨ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૧૦૨ મો ~*~

કુંભનું જન્મ અને શિખિધ્વજની વિશ્રાંતિ

॥ કુંભ ઉવાચ ॥

इति ते कथितं सर्वं शिखिध्वज महीपते ।

यथेदमुत्थितं सर्वं यथा च प्रविलीयते ॥ ૧ ॥

કુંભમુનિ ખોલ્લો:-હે શિખિધ્વજરાજા !

x આ એકસોબેના સર્ગમાં કુંભમુનિ આત્મા લઈ અદશ્ય થઈ ગયા પછી, રાજા વિરમય પામી જઈ ધણો વખત વિચાર કરી પછી સમાધિમાં વિશ્રાંતિ કરશે, એ કહેવામાં આવશે.

આ સર્વ પ્રલભાં જ રીતે (પ્રાંતિ વડે) ઉત્પન્ન થયું અને પાછું જ રીતે (જ્ઞાન થતાં) લયને પ્રાપ્ત થાય છે, તે બધું મેં તમને કહ્યું.^૧ એ પરમ તત્ત્વનું શ્રવણ, મનન અને નિર્દિધ્યાસન કરી, અપરોક્ષ અનુભવમાં આવેલા અને આવરણ ખરી જવાથી સ્પષ્ટ બેવામાં આવતા એ પરમપદમાં, જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ (સંભાધિમાં કે વ્યવહારમાં) તમે રહો.^૨ હું હવે સ્વર્ગમાં (દેવસભામાં) અહિં છું; કેમકે આ વખતે ઉત્તેજ હોવાથી, પ્રતલોકાક્રમાંથી નારદમુનિ દેવ સભામાં પધારેલા હોય છે. તેઓ જે આં મને ન દેખે તો તમને ક્રોધ થાય. કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે કાંઈ વખત પોતાના શુરજનોને (મેટિરાઓને) ઉદ્દેગ ઉત્પન્ન નહિ કરાવેા જોઈએ. (તેથી હું જઈશ.)^૩ સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરી કાંઈ પણ ઇચ્છા રાખ્યા વિના તમારે હમેશાં સ્વરૂપમાં જ રહેવું; કેમકે એ (મેં બતાવેલો) માર્ગ જ ઉત્તમ છે.^૪

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જ્યાં શિખિધ્વજરાજ પ્રણામ કરવા માટે હાથમાં પુષ્પો લઈ ઉત્તર આપવા તૈયાર થાય છે, તેટલામાં તો એ કુંભમુનિઃ અદશ્ય થઈ ગયા.^૫ જેમ સ્વપ્નમાં મળેલ દ્રવ્ય આદિ વસ્તુ, અંતે જાગી જતાં બેવામાં નથી આવતી, તેમ પછી કુંભમુનિને શિખિધ્વજ રાજાએ પોતાની પાસે દીઠા નહિ.^૬ કુંભમુનિ જતા રહ્યા પછી, રાજા પરમ વિરમયને પ્રાપ્ત થયો અને તે આશ્ચર્યકારક પ્રસંગનો વિચાર કરતાં ચિત્તમાં આલેખેલી મૂર્તિની પેઠે સ્તબ્ધ બની ગયો.^૭ 'દેવે જ કુંભમુનિના બહાને મને સદાકાળ પ્રકાશરૂપે રહેલા પરબ્રહ્મને બોધ કરાવ્યો' એમ દેવના વિચિત્ર બનાવનો તેણે વિચાર કર્યો.^૮ નારદમુનિના પુત્ર કુંભમુનિ ક્યાં અને

હું કે જ શિખિધ્વજરાજ છું તે, ક્યાં? પરતુ કેવળ કાંઈક લાગ્યોદયના સમયનો યોગ આવી જવાથી, (ભેગા થઈ જતાં) એમણે મને બોધ કર્યો.^૯ અહો! એ દેવપુત્રે યુક્તિપૂર્વક મને ઘણા સારો બોધ કર્યો. અહો! હું મોહરૂપી નિદ્રા વડે વ્યાકુળ હતો, તે હમણાં (કુંભમુનિના બોધ વડે) જાગૃત (જ્ઞાનવાન) થયો.^{૧૦} આ કરવાનું છે અને આ કરવાનું નથી, એવી મિથ્યા પ્રાંતિઓરૂપી ધૂમરીઓવાળા કર્મસમૂહરૂપી ખરાબ કાંદવમાં, હું ક્યાં ખૂંટી ગયો હતો!^{૧૧} અહો! આ શીતળ, શુદ્ધ અને શાંત પોતાના આત્મારૂપ પરમપદ, કેમ જાણે કાંઈ રસાયન પ્રયોગ વડે રસમય આંકારવાળું બની ગયું હોય, તેમ મારા વાસના વગરના ચિત્તને શીતળ કરી દે છે.^{૧૨} હું હવે શાંત થઈ ગયો છું, સુક્ત થયો છું અને કેવળ સુખરૂપ થઈ રહ્યો છું. હવે હું એક ખડના તણખલાને પણ ઇચ્છતો નથી અને ખરેખર આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર છું.^{૧૩} એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં, વાસનારહિત ચિત્તનાળો એ રાજા પથ્થરની બનાવેલ મૂર્તિની પેઠે, વાણી વગેરે ચેષ્ટા વગરનો સમાધિસ્થ જ થઈ રહ્યો; અને સંકલ્પ વગરની નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ તે દૃઢ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ પથ્થરની પેઠે નિશ્ચળ થઈ ગયો.^{૧૪, ૧૫} એ રાજાએ સમાધિમાં પોતાના નિર્મળ આત્માનો લાભ (અનુભવ) થવાથી, ઘણે લાભે કાળે પોતાની (સ્વપણીત) બુદ્ધિને શાંત કરી, પરબ્રહ્મ સાથે એકરૂપ થઈ જઈ, તત્કાળ નિર્ણયપણું મેળવી લઈ અને ઘણા લાંબા કાળથી અભ્યાસ કરેલા યોગ વડે પોતાના સ્વરૂપમાં રહી સુપ્રસિદ્ધ (નીદ્રા)ની પેઠે (નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં) વિશ્રામ લીધો.^{૧૬}

સ તત્ર સંશંતમયોઽચિરેણ ચિરેણ વિશ્રાંતમતિઃસમાત્મા । ચિરેણ સંપ્રાપ્તનિજામલાત્મા ।
યોગેન સુષ્પાષ તત્તોદિતાત્મા ॥ ૧૭ ॥

સર્ગ ૧૦૨ મો સમાપ્ત

* પ્રણામ કરતાં પહેલા અંતર્ધાન થઈ જવામાં તાત્પર્ય એ જ છે, કે સતી સી પતિના નમસ્કાર પ્રદલ્ય કરતી નથી.

ઠસર્ગ ૧૦૩ મો

કુંભનું પુનરાગમન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

નિર્વિકલ્પસમાધાનાત્ કાષ્ઠકુલ્યોપમાસ્થિતિઃ ।

एवं शिखिध्वजो राजा चूडालामधुना मृणु ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—એ રીતે શિખિધ્વજરાજ નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે લાકડે તથા લીંતના જવો ચેદારહિત થઈ ગયો. હવે ચૂડાલાનું વૃત્તાંત (હું કહું, તે) સંભળો.^૧ ચૂડાલા કુંભમુનિના વેશથી, પોતાના પતિ શિખિધ્વજરાજને બોધ આપી, ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ જઈ વેગથી આકાશમાં ઊડી.^૨ આકાશમાં તેણે માયા વડે રચી લીધેલો દેવપુત્રનો આકાર તણી દીધો અને ચતુર પુરુષના ચિત્તને પણ હરી લે એવો સુંદર સ્ત્રીનો (પોતાનો પ્રથમનો) આકાર ગ્રહણ કરી દીધો.^૩ એ રાણી આકાશમાર્ગે પોતાના શહેરમાં આવી પહોંચી. કાંલમાંત્રમાં તેણે પોતાના દરબારગઢમાં પ્રવેશ કર્યો, લોકોના બેવામાં પણ આવી અને રાજનું સંપૂર્ણ કામકાજ તેણે કરી લીધું.^૪ વળી પાછું એ ચૂડાલાએ ત્રીજ દિવસે આકાશમાં (ઊડી) જઈ યોગશક્તિ વડે, કુંભમુનિનું રૂપ ધારણ કરી લીધું અને શિખિધ્વજરાજ જ વનમાં હોતો હોતો જઈ પહોંચી.^૫ વનભૂમિમાં જઈ એ ચૂડાલાએ રાજને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહેલો અને ચિત્રમાં આવેલેલા વૃક્ષનાં જવો નિશ્ચય બોલ્યા.^૬ ‘અહો ! આ રાજ પોતાના આત્મામાં શાંતિ પામી સ્વસ્થ, શાંત અને સન્માન ચિત્તવાળો થઈ ગયો છે’ એમ વારંવાર રાણીએ કહ્યું.^૭ ‘એ રાજને હું પરમપદમાંથી બચત કરું. હમણાં (પ્રારબ્ધ શેષ છે ત્યાં સુધી) પોતાના

* આ એકસોત્રણમા સર્ગમાં ચૂડાલા પોતાના રાજ્યમાં જઈ ત્રણ દિવસે પાછી આવશે અને ચતુર્થી રાજને સમાધિમાંથી ઉઠાડી તેની સાથે તત્ત્વજ્ઞાન સંપન્ન બાપણ કરશે.

દેહનો એ શા માટે ત્યાગ કરે ? (ન કરે તો ઠીક.) કંઈક થોડો વખત રાજ્યમાં કે વનમાં વાસ કરી (પોતાનું) શેષ પ્રારબ્ધ ભોગવવા માટે) એ જીવતો રહે. પછી અમે બન્ને જીવન્મુક્તિનો સરખી રીતે અનુભવ કરી, એકસાથે જ દેહનો ત્યાગ કરી વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થઈશું. હમણાં જ એ રાજ, જે દેહનો ત્યાગ કરશે, તે મેં આપેલો બોધ વિષમ હોવાથી માત્ર આટલા અભ્યાસના યોગથી (સમગ્ર ભૂમિકાપર્યંત) પરિપાકને તે પ્રાપ્ત થશે નહિ; માટે જરૂર હું એ રાજને (સમાધિમાંથી) બચત કરું.^{૮-૧૦} એમ વિચાર કરી ચૂડાલાએ પોતાના પતિ (રાજ)ની પાસે વનમાં વસનારાં પ્રાણીઓને તાસ ઉપજાવનારાં ભયંકર સિંહનાદ વારંવાર કર્યો.^{૧૧} વારંવાર કરેલા સિંહનાદ વડે પણ ન્યારે રાજ પર્વતમાં રહેલી શિલાની પેઠે ચૂલાયમાન ન થયો, ત્યારે રાણીએ તેને (હાથ ઝાલી) હલાવ્યો.^{૧૨} હલાવ્યાથી, પડી ગયા છતાં પણ રાજ ન્યારે (સમાધિમાંથી) બચત થયો નહિ, ત્યારે કુંભમુનિના વેષે આવેલી ચૂડાલાએ વળી વિચાર કર્યો કે, ‘અહો ! મહાસમર્થ આ સુશીલ રાજ તો (દેહ સાતમી ભૂમિકા સુધી) પરિપાકદશાને પહોંચી ગયેલ છે; માટે હમણાં હું તેને શી યુક્તિ વડે બચત કરું ? અથવા તો એ મહાત્માને હું શા માટે બચત કરું ? એ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ પોતાને જમ સુખ રહે, તે પ્રમાણે ભલે વિદેહમોક્ષને પ્રાપ્ત થાઓ.^{૧૩-૧૪} અને હું પણ આ સીશરીરને તણી દઈ, પાછો પુનર્જન્મ ન થાય તે માટે પરમપદને (વિદેહમુક્તિ વડે) પ્રાપ્ત થઈ બહુ; કેમકે અહીં જીવવામાં શું વિશેષ સુખ છે ?^{૧૫} એમ વિચાર કરી સતી ચૂડાલા, પોતાનો દેહત્યાગ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ; પરંતુ મહાબુદ્ધિવાળી એ રાણીએ પાછો વિચાર કર્યો કે, ‘એ રાજના દેહને હું તપાસી બેઠું કે જે તેના હૃદયાકાશની અંદર બચત થવાના બીજરૂપ કંઈ સત્ત્વ શેષ હશે, તો

એ મહાઅશ્વર્થવાન રાજા જેમ વૃક્ષમાં પોતાના મૂળભાગમાં રહેલા રસની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે રહેલો ફૂલનો સમૂહ વસંતકાળ વડે પ્રગટ થાય, તેમ કાળે કરી જાયત થઈ જશે અને તે મારી પેટે વ્યવહાર કરવા છતાં પૂર્ણ રીતે જીવન્મુક્ત થઈ જશે. કદાચિત્ (સત્ત્વશેષ ન હોવાથી) તે વિદેહ્યુક્ત થયો હશે, તો હું પણ તેની સાથે દેહ તણ વિદેહ્યુક્ત થઈશ. ^{૧૭-૨૦} આમ વિચાર કરી ચૂકાલાએ પોતાના પતિ (રાજા) ને સ્પર્શ વડે (ગરમી જણાયાથી) અને બીજાં (હવે પછી કહેવામાં આવનારાં) ચિહ્ન વડે (તે જીવે છે એમ) શંકાપૂર્વક અવલોકન કરી તેણે વિચાર્યું કે, ' રાજાને જગાડવા માટે હજી પણ તેનામાં સત્ત્વભાગ બાકી રહ્યો છે. ' ^{૨૧}

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! અત્યંત શાંત ચિત્તાળાએ અને કાષ્ઠ તથા લોહના જેવી નિશ્ચળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા ધ્યાનનિષ્ઠ (સમાધિસ્થ) પુરુષતું સત્ત્વશેષપણું શી રીતે જણાય ? ^{૨૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જે પુરુષતું ચિત્ત સર્વ પ્રકારની ગતિનો ત્યાગ કરી એક સ્થિર ચર્ચુ હોય અને તે ચિત્તમાં રહેલા સર્વ વિકારો શાંત થયા હોય, તો પણ જેમ બીજામાંથી જ ફળફૂલ થવાનો સંભવ રહે છે, તેમ સમાધિમાંથી જાયત કરવા કોઈ સૂક્ષ્મ વસ્તુ રહી ગઈ હોય તેને સત્ત્વશેષ કહે છે અને તે સત્ત્વશેષજને બાકી રહ્યું છે, તેના પુરુષપંતું શરીર પ્રથમ જેવું હોય તેવું જ સરખી રીતે પૂર્ણતાવાળું રહે છે. તે નાશ પામતું નથી, વધતું નથી, કરમાઈ જતું નથી કે ખીલતું નથી; માત્ર પ્રથમ જેવું હોય તેવું જ રહે છે. ^{૨૪-૨૬} દ્વિત્વ, એકત્વ આદિ વિકલ્પો વડે બેકાયેલ હોવાથી, જે પુરુષતું ચિત્ત સંકલ્પરૂપે સ્ફુરે છે, તેનો જ દેહ (વિકારો વડે) બીજી તરેહનો થઈ જાય છે; પરંતુ જેના ચિત્તમાં સંકલ્પ જ સ્ફુરતો નથી, તેનો દેહ કોઈ દિવસ (વિકારો વડે) બીજી તરેહનો થતો જ નથી. (જ્યો હોય તેવો જ રહે છે.) ^{૨૭} હે રામ-

ચંદ્રણા જેમ પુષ્પોતું કારણ વસંતઋતુ છે, તેમ જગતના વ્યવહારના કારણરૂપ સર્વ ભાવવિકારોતું (ધટવું, વધવું, ઉત્પન્ન થવું, નાશ થવો એ આદિતું) કારણ ચિત્તતું સંકલ્પરૂપે સ્ફુરણ થતું એ જ છે. ^{૨૮} હે રત્નકુળજૂણ રામચંદ્રણા એ પુનર્જન્મના બીજરૂપ સંકલ્પને લીધે જ, એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જવાને તૈયાર થયેલા ચિત્તનો હર્ષ, ક્રોધ કે મોહ વારંવાર રાક્ષ્યા છતાં તાબામાં રહી શકતો નથી. ^{૨૯} જેનો દેહ, ચિત્ત શાંત થઈ જવાથી સત્ત્વ વડે અહંમત્ત્વના અધ્યાસથી રહિત થઈ ગયો હોય, તે દેહને આકાશની પેઠે વૃદ્ધિ, ક્ષય આદિ ભાવવિકારો બાધ કરી શકતા નથી. ^{૩૦} જેમ સરખા (ચંચળતા વગરના) જળસમૂહમાં તરંગ વગેરે ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમ સમાનપણાથી રહેલ (સંકલ્પરહિત) સત્ત્વસમૂહમાં પણ રાગ-દ્વેષ આદિ ચિત્તદોષ તથા યુવાની, ધકપણ આદિ દેહદોષ ઉત્પન્ન ન થતા નથી. ^{૩૧} પ્રારબ્ધનો નાશ થયાં વિના એ સત્ત્વનો અભાવ થતો જ નથી; પરંતુ પ્રારબ્ધ રહે લાં સુધી આ સર્વ નિર્વિકાર એક તત્ત્વરૂપ જ ભાસે છે. પછી ફક્ત કાળે કરી બાકી રહેલ પ્રારબ્ધનો ક્ષય થઈ જતાં, એ સત્ત્વનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. ^{૩૨} હે રામચંદ્રણા ! જે દેહમાં ચિત્ત (મલિન વાસનાવાળું મન) નથી હોતું અને સત્ત્વ (વાસના વગરતું શુદ્ધ ચિત્ત) પણ હોતું નથી, તે દેહ સૂર્યના તાપથી જેમ ગ્રાહ્ય લય પામી જાય, તેમ મરણ પામી જતાં લયને પ્રાપ્ત થાય છે; (ગળી જવું, સડી જવું) ઇત્યાદિ વિકારો તેમાં થાય છે. ^{૩૩} પરંતુ શિષ્પિધ્વજ રાજાનો, એ દેહ તો જો કે ચિત્ત વગરનો હતો, તથાપિ તેમાં ગરમી રહી હતી. વળી તે સત્ત્વના અંશ-વાળો હતો, તેથી તે ગ્લાનિ ઇત્યાદિ વિકારને

× વામનારહિત ચિત્તને 'સત્ત્વ' એવા નામથી કહેવામાં આવે છે, તેથી અહીં સત્ત્વસમૂહ એટલે મહાત્માઓનાં ચિત્તો એવા અર્થ સમજાવો.

પ્રાપ્ત થયો નહિ.^{૪૪} એ પ્રમાણે પોતાના પતિના દેહને જોઈ, રાણી ચૂડાલાએ પોતાના દેહનો ત્યાગ ન કરતાં સત્તર વિચાર કર્યો કે, 'જ શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ સર્વમાં રહેલું છે તેમાં (યોગસક્તિ વડે) પ્રવેશ કરી તે રાજના દેહમાં પ્રાપ્ત થઈ- ઘણા લાંબા કાળ પછી જાગનારા એ રાજને હમણાં જ હું જાગત કરું.^{૪૫, ૪૬} જો હું હમણાં તેને જાગત નહિ કરું, તો પણ તે ઘણે કાળે (સત્ત્વ- શેષ હોવાથી) પોતાની મેળે જ જાગત થશે; તો પછી હમણાં હું એકલી ચા માટે રહું ? તેથી તેને જાગત કરી દઉં ।'^{૪૭} એવો વિચાર કરી, એ ચૂડાલા રાણીએ ઇન્દ્રિયોના પાંજરારૂપ દેહનો ત્યાગ કરી, (રાજના દેહમાં રહેનારા) અનાદિ અને અનંત ચૈતન્યતત્ત્વમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૪૮} એ રાજના દેહમાં સત્ત્વશેષ હોવાથી, (ચિદા- ભાસવાળી) તેની બુદ્ધિને જાગત થવાની સ્ફુરણ આપી, પાછો તેણે પશ્ચિણી જમ પોતાના માળા- માં પ્રવેશ કરે, તેમ પોતાના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૪૯} પછી કુંભમુનિનો આકાર ધારણ કરી ત્યાંથી જીડી, પાસેના પુષ્પવાળા સ્થળમાં તે જોડી અને જમ- રીઓના સમૂહના જેવા મધુર શબ્દ વડે તેણે સામગાન કરવા માંડ્યું.^{૫૦} જમ વસંતઋતુમાં કમલિની ખીલી નીકળે, તેમ રાજના દેહમાં તે સામગાનના શબ્દ સાંભળી રાજની સત્ત્વચુષ્- વાળી બુદ્ધિ જાગત થઈ ગઈ.^{૫૧} પોતાનું સત્ત્વ, જે સફળરૂપે હતું, તે હવે પાછું ચારે બાજુ દેહમાં પ્રકટ રીતે ફેલાઈ જવાથી, એ શિખિન્દ્રજરાજ- એ, સૂર્ય જેમ કમલિનીને ખીલવે તેમ (સમાધિ વડે મીઠાઈ ગયેલાં) પોતાનાં નેત્રો પાછાં ઉઘા- ડ્યાં અને કેમ જાણે દિવ્ય શરીરવાળો બીજો (મૂર્તિમાન) સામવેદ આવી જોગો હોય, તેમ સામનું ગાયન કરનાર કુંભમુનિને પોતાની પાસે રહેલા તેણે જોયા.^{૫૨, ૫૩} અહો ! અમે ધન્ય છીએ કે કુંભમુનિ પોતાની મેળે જ ફરી પાછા અહીં પ્રાપ્ત થયા ! એમ કહેતાં કહેતાં કુંભમુનિને

તેણે પુષ્પો અર્પ્યા.^{૫૪} 'હે મહારાજ ! અમે (અમારા ભાગ્યેઠ્યથી) આપના પવિત્ર ચિત્ત- માં સાંભરી આવ્યા (જેથી આપ અહીં પધાર્યાં એ બહુ સારું થયું; અથવા હે પ્રિય દેવપુત્ર ! કયા મહાત્મા પુરુષો પ્રસન્ન નથી રહેતા ? અમને પવિત્ર કરવા એ જ આપનું અહીં આવવાનું કારણ છે અને જો તેમ ન હોય તો, આપનું અહીં પધારવું થવામાં બીજું શું કારણ છે ? આપ તે કહો.^{૫૫, ૫૬}

કુંભમુનિ બોલ્યા:-ત્યારથી તમને છોડીને હું સ્વર્ગમાં ગયો, ત્યારથી જ મારું ચિત્ત તમારી પાસે આવવા ખેંચાતું હતું; તેથી હું સ્વર્ગ રમણીય છે, છતાં પણ તેમાં નહિ રહેતાં, હમણાં તમારી પાસે જ રહીશ. હે પ્રિય રાજ ! અનેક મનોહર પદાર્થોમાં પણ જે સ્ત્રીજ વધારે પ્રિય હોય, તે ઉદ્યોગ વડે જ પોતાની પાસે પ્રાપ્ત થાય છે. તમારા જેવા બીજે કોઈ મારો બહુ ભરા- સાહાર, સુદૃઢ* મિત્ર, સખા, વિદ્યાસપાત્ર કે શિષ્ય આ જગતમાં છે નહિ, એમ હું માનું છું.

શિખિન્દ્રજરાજ બોલ્યા:-અહો ! આ મંદરાચળમાં અમારાં પુણ્યરૂપી વૃક્ષો ફલિત થયાં; કેમકે આપ અસંગ છતાં અમારા સમા- ગમને ઇચ્છો છો.^{૫૭-૫૮} આ વન છે, આ વૃક્ષો છે અને આ હું આપનો ભાવિક સેવક છું. જો આપને સ્વર્ગ રખતું ન હોય, તો અહીં મારી પાસે રહો.^{૫૯} હે સુશીલ દેવપુત્ર ! આપે (ઉપ- દેશ દ્વારા) આપેલી યોગની યુક્તિ વડે, મને જેવી શાંતિ મળી છે, તેવી શાંતિ હું ધારું છું કે સ્વર્ગ- માં પણ ક્યાંથી મળે ? (ન મળે) એ નિર્મ- લ પ્રકાશવાળી સ્થિતિમાં રહી આપ અહીં પૃથ્વીતળમાં કે સ્વર્ગમાં આપની મરજી પ્રમાણે વિહાર કરો.^{૬૦, ૬૧}

* સુભાવથી જ દિત્ત હજારનાર સુદૃઢ અને સ્નેહ થયા પછી ઉપકાર કરનાર મિત્ર તથા સમાનપણાને લીધે જેની મૈત્રી બંધાય તે સખા, કહેવાય છે. એવા આ શબ્દોમાં સદ્ગત ભેદ છે.

કુંભમુનિ બોલ્યા:-તમે મહા આનંદરૂપ પરમપદમાં શું શાંતિ લીધી? આ ભેદભય દુઃખનો (ભેદદષ્ટિનો) શું તમે ત્યાગ કર્યો? ^{૧૪} હે રાજા! ઉપરથી માત્ર મનોહર દેખાતા સંકલ્પો તરફની તમારી પ્રીતિ શું અત્યંત નિર્ભૂજ થઈ ગઈ છે? મોગો નીરસ લાગ્યા ને? ^{૧૫} હેય-ઉપાદેય (આ ત્યાગ કરવા લાયક છે અને આ ગ્રહણ કરવા લાયક છે એવી ભેદવાળી) દશાને ઝાળગી શાંત થઈ રહેલું અને શમ વડે સમાન સ્થિતિવાળું થયેલું તમારું ચિત્ત, જે દેવવશથી આવી પડે તે દશામાં ઉદ્વેગ વગરનું થઈ રહ્યું છે શું? ^{૧૬}

શિખિંધવજરાળ બોલ્યા:-હે મહારાજ! આપની કૃપાથી, સર્વ દરય (જડવર્ગ)ને ઉલ્લસન કરી રહેલ ગતિ મેં જોઈ. હવે સંસારના સીમાકાનો અંત આવ્યો અને જે નિશ્ચય મેળવવાનો હતો, તે મને મળી ગયો. ^{૧૭} આજે આયુષ્યનો ધણો લાંબો કાળ ચાલ્યો ગયા પછી, મેં ઘણા વખત સુધી (ત્રણ દિવસપર્યંત નિર્વિકારપણાથી (સમાધિ વડે) શાંતિ મેળવી. જે મેળવવાનું હતું તે બધું મને મળી ચૂક્યું છે અને વૃક્ષ થઈ કું ધણા વખતથી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ રાખી બેઠો છું. ^{૧૮} હવે બીજે કાંઈ ઉપદેશ અમને આપે આપવો પડે તેમ નથી. કું સર્વત્ર અતિ વૃક્ષ છું અને કાંઈ તાપ ન લાગતાં, અતિ શીતળ થઈ રહ્યો છું. જે અજ્ઞાત (બણ્યા વિનાનું) હતું તે મેં જાણી લીધું, જે અપ્રાપ્ત હતું તે મને પ્રાપ્ત થયું અને જે ત્યાગ કરવાનું હતું તેનો મેં ત્યાગ કર્યો. સત્ત્વ (વાસનારહિત શુદ્ધ ચિત્ત) પણ મારા પોતાના આત્માથી (ખાટી રહેલ પ્રારબ્ધ સુધી) આભાસરૂપે જુદું બહાણ છે, પણ એ કાંઈ જુદું તત્ત્વ નથી. ^{૧૯, ૨૦} હવે કું જન્મ-મરણ આદિ સંસારના દુઃખ વગરનો, અજ્ઞાન અને ભયથી રહિત, વૈરાગ્યવાન, પરમાનંદરૂપી શાશ્વત ઉદયને પ્રાપ્ત થયેલો, પરબ્રહ્મની પેઠે સર્વત્ર સમાન ચિત્તવાળો અને સર્વ પ્રકારે શાંત થઈને રહ્યો છું.

કું જ સર્વરૂપ છું તથા સર્વ સંકલ્પોની કલ્પનાથી રહિત થઈ, આકાશના કોશની પેઠે નિર્ભજ અને સમાનરૂપે રહેલ છું. ^{૨૧}

નિઃસંસૃતિવિગતમોહમયો વિરાગો નિત્યો-
દિતઃ સમસમાશ્રય સર્વસૌમ્યઃ। સર્વાત્મકઃ
સકલસંકલના વિયુક્ત આકાશકોશવિપદઃ સમ-
માસ્થિતોઽસ્મિ ॥ ૬૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધને, 'કુંભપુનરાગમન' એ નામનો સર્ગ ૧૦૩ માં સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૧૦૪ મો — ૭

ચૂડાલાને ભોગની ઇચ્છા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इत्येषात्मविचित्राभिः कथाभिस्तौ परस्परं।
आसाते वेद्यवेत्तारौ मुहूर्तत्रितयं वने ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જાણવા લાયક પદાર્થ જેણે જાણી લીધો છે એવા રાજા અને કુંભમુનિ પરસ્પર જ્ઞાન વડે વિચિત્ર પ્રકારની (આત્મા સંબંધી) કથાઓ કરતા ત્રણ મુહૂર્તપર્યંત વનમાં રહ્યા. ^૧ પછી ત્યાંથી જાડી, ઠોઈ શિખરમાં સરસ કમળવાળા તળાવમાં અને નંદનવનની પેઠે આનંદ ઉપજનનાર, તથા ફળફૂલ વગેરેથી રક્ષણ કરનાર (મનોહર) વનમાં તે બંને ફરતા હતા. એ પ્રમાણે તે બંનેએ, જીવન્મુક્ત પુરુષને ધટે તેવાં યોગ્ય આચરણો અને તેવી જ કથાઓ વડે, તે મોટા જંગલની અંદર આઠ દિવસ સુધી અનેક વનના માર્ગો પર અને વનની ઝાડીઓમાં રખડતા હતા. ^{૨, ૩} પછી કુંભમુનિએ કહ્યું કે, 'આપણે આ પર્વતની અંદર કોઈ બીજા વનની અંદર જઈએ,' આ વાતનો શિખિંધવજરાળએ સ્વી-

૪ આ એકસોચારમા સર્ગમાં રાજા સાથે ક્રીડા કરતાં કુંભને સંભોગની ઇચ્છા થતો અને સ્વર્ગના ગિરથી તે પોતાની પુરીયા જશે તથા ઉદાસ થઈ ફરીને આવશે, એ વર્ણન કરવામાં આવેલો.

કાર ક્યો અને બન્ને જણા આલ્યા.^૬ અનેક પ્રકારનાં વનો, મોટાં જંગલો, પર્વતો, તળાવો, ઝાડીઓ, પર્વતનાં શિખરો, દુર્ગમ સ્થાનો, નદીઓ, દેશો, ગામડાંઓ, નગરો, ઝરણાંઓ, મનોહર સમૃદ્ધવાળા પર્વતો, બગીચાઓ અને તીર્થસ્થાનો, એ સર્વમાં તેઓ વિચર્યાં. એ બન્ને સાથે રહી, ચિત્તવૃત્તિ પણ ખરાખર સમાન રાખી, સરખા સ્નેહથી અને એકસરખા ઉત્સાહથી રહી પરસ્પર અનુભવની વાતો કરતા સદાકાળ રહેતા હતા.^{૭-૮} હે રામચંદ્રજી! તે બન્ને સાથે જ પિતૃ-ઓની અને દેવતાઓની પૂજા કરી, ભોજન કરતા હતા અને તપેલા દેશમાં તથા જળ વડે આદ્રં (શીતળ) દેશમાં તે બન્નેની બુદ્ધિ સમાન જ રહેતી.^૯ પરસ્પર મિત્ર બની ગયેલા, સ્નેહાળ દૃઢ્યવાળા એ બન્ને, તમાલવનના પ્રદેશોમાં અને મંદારવૃક્ષોનાં વનોમાં બહુ સારી રીતે શોભતા હતા.^{૧૦} હે રામચંદ્રજી! જમ પવનનો સમૂહ મેરુપર્વતને ઉપેડી નથી શકતો, તેમ 'આ ધર છે અને આ ધર નથી' એવી વિકલ્પોની (મિથ્યા) કલ્પના એ બન્નેનો મનને હરણુ કરી શકતી ન હતી.^{૧૧} કોઈ વખત ધૂળ વડે મલિન દેહવાળાં, કોઈ વખત ચંદન વડે લેપાયેલા અંગનાળાં, કોઈ વખત ભસ્મ વડે શોભાયમાન, કોઈ વખતે દિવ્ય વસ્ત્ર ધારણુ કરનારાં, કોઈ વખતે વિચિત્ર (ભાતભાતનાં). વસ્ત્રો પહેરનારાં, કોઈ વખત પાંદડાંથી ઢંકાયેલાં અને કોઈ વખત પુષ્પોથી શણગારેલાં એ બન્ને દંપતીએ પરસ્પર મિત્રરૂપ થઈ જઈ દ્રુવા માંડ્યું.^{૧૨-૧૩} એ રીતે એ બન્નેના સમાનચિત્તવાળાં અને વાસના વગરનાં થઈ રહેલાં ચિત્તની ઉદારતા વડે કેટલાક દિવસો પસાર થતાં રાત્રિ પણ કુંભમુનિના જ્ઞેવો જ શોભવા લાગ્યો.^{૧૪} પછી શિખિન્દ્રવજરા અને દેવ-પુત્રના જ્ઞેવો મનોહર શોભાવાળો ઝેઈ, માન-વતી ચૂડલાએ (મનમાં) વિચાર કર્યો કે, 'આ પતિ સુશોભિત અંગવાળો અને ઉદાર દિલનો

છે. આ વનભૂમિઓ બહુ રમણીય છે. આવી સ્થિતિ આનાપાસે પ્રાપ્ત થઈ છે, તો એવી કાણુ સી ઢાય, કે જ (આવા પ્રસંગમાં) કામ વડે છેતરાય નહિ? જીવન્મુક્ત બુદ્ધિવાળા છતાં જ્ઞેવો યથાપ્રાપ્ત (દેવયોગથી જ આવી મળે તે) ભોગને નથી ભોગવતા, તેઓની કૃત્ત એક (ભોગોની નિવૃત્તિના) આગ્રહવાળી તુચ્છ મૂઢતા જ દેખાઈ રહે છે.^{૧૫-૧૬} સુશોભિત અંગવાળો અને ઉદાર દિલનો પોતાનો પતિ ઢાય, કાંઈ આધિ (માનસિક પીડા) ઢાય નહિ તથા નવું (યોવ-નવાજી) વય ઢાય, પુષ્પોના સમૂહોવાળાં (લતા આદિ) સ્થાનો ચૃદશ ઢાય, તેમ છતાં જ સી પોતાના પતિમાં કામાતુર ન થાય, તે (મર્તા વડે) ઉપભોગ નહિ પામવાથી તથા બીજા લોકનિંદા આદિ કાષોથી (જીવતાં છતાં) હણાયેલી છે. (મરી ગયા જવી છે.)^{૧૭} પોતાનો પતિ સ્વાધીન ઢોનાં છતાં, પુષ્પોવાળી વનની લતાઓશી ધરમાં, જ કુખરહિત થઈ રમે નહિ, તે કુખાગ્યવતી સી હણાયેલી (જીવતાં છતાં મરી ગયા જવી) છે.^{૧૮} પોતાના રમણીય અને પ્રિય વિવાહિત પતિને, નિર્જન (એકાંત) સ્થાનમાં મળ્યા છતાં, જ સતી સી રમણુ કરતી નથી, તે કુખાગ્યવાળી સીને ધિક્કાર છે.^{૧૯} જાણવાતું જણે જાણી લીધું છે એવો પુરુષ પોતે યથાપ્રાપ્ત, અનિંદ્ય અને ઉદાર અર્થને આપનારા પોતાના ભોગનો ત્યાગ કરે, તો તેથી તેણે શું વિશેષ કયું કહેવાય? (કાંઈ નહિ.) માટે કું પોતાની બુદ્ધિ વડે, આ વનમાં કાંઈક એવો પ્રપંચ રચું કે, મને માન આપનારા મારો પતિ એ રાજા મારે વિશે રમે.' આમ વિચાર કરી, કુંભના વેપને ધારણુ કરનારી એ ચૂડલા રાણીએ જમ વનની ઝાડીમાં રહેલી કાકિલા (કાવલ) કાકિલને (પુ' કાકિલને) કહે, તેમ રાજાને (આ પ્રમાણે) કહ્યું.^{૨૦-૨૨}

કુંભમુનિ યોગ્યાઃ-એત્રમાસના મુકલપસ-ની પ્રતિપદાનો (પદ્યાનો) આ મોટો દિવસ

છે. આજ સ્વર્ગમાં મોટા સમારંભથી ઇન્દ્રની સભા ભરાય છે.^{૨૩} ત્યાં મારે મારા પિતાજી (નારદઋષિ)ની પાસે હાજર રહેવું જોઈએ; કેમકે જ્યો નિયમ આપણે માટે કરાવવામાં આવ્યો હોય, તેનો કોઈ દિવસ ત્યાગ કરવો ચોગ્ય નથી.^{૨૪} તમારે અહીં (વસંત હોવાથી) નવીન પુષ્પોવાળી આ વનભૂમિમાં ફીડા કરતાં અને મનમાં કોઈ પણ ઉદ્વેગ ન લાવતાં મારા આવવાની (સાયંકાળપર્યંત) વાટ જોવી.^{૨૫} હું અવશ્ય સાયંકાળે (સ્વર્ગમાંથી) આકાશમાર્ગે અહીં આવી પહોંચીશ; કેમકે સ્વર્ગના કરતાં પણ મને તમારો સંગ વધારે આનંદ આપનાર છે. એમ કહી પોતાના મિત્ર (શિષિધ્વજરાજ)ને સ્નેહથી બણે પોતાની મૂર્તિમાન પ્રીતિને આપી જતો હોય, તેમ મનોહર કલ્પવૃક્ષમાં થયેલી પુષ્પની માંજર તેણે આપી;^{૨૬, ૨૭} અને 'આપે પાછું તરત પધારવું' એમ રાજ કહેતો હતો તેટલામાં શરદઋતુના આરંભકાળનાં (જળ વગરનાં) વાદળાંની પેઠે તે વનમાંથી આકાશ તરફ જડ્યા. આકાશમાં જતાં, જેમ ઝાકળના વખતમાં થયેલો વરસાદ ઝાકળને દૂર કરી દે, તેમ વનના પવન વડે વેરાયેલી ફૂલની માળાનો તેમણે ત્યાગ કર્યો. જેમ મયૂર (આતુરતાથી) સાવધાન રહી મેધને જોયા કરે, તેમ શિષિધ્વજ પોતાની બ્યાં સુધી દષ્ટિ પહોંચી, ત્યાં સુધી (આતુરતાથી) સ્વર્ગમાં જનારા એ કુંભસુનિને જોયા કર્યો; કેમકે સારા પુરુષોની પ્રીતિ હુ.ખ વડે જૂદી સંદે તેવી હોય છે.^{૨૮-૩૦} શિષિધ્વજરાજની દષ્ટિમર્યાદાનો અંત આવી જતાં, આકાશમાં તે રાણીએ કુંભસુનિનો વેશ છોડી ધીમા અને જેમ ભમરીઓ ચાંત થઈ જતાં, જળની શોભા પોતાના સ્વાભાવિક રૂપમાં આવી રહે, તેમ એ સુંદર રાણીએ પાછું પોતાનું મૂળ (ચક્રાલાતું) રૂપ ધારણ કર્યું.^{૩૧} ધ્વજાએ ફરકતી હોવાથી ખીલેલી માંજરાવાળા, મનોહર આકારના, કલ્પવૃક્ષના જેવા દેખાતા અને સ્વર્ગ-

ના જેવા રમણીય, પોતાના શહેરમાં તે આકાશ-માર્ગથી આવી.^{૩૨} જેમ ચૈત્રમાસની (વસંત-ઋતુની) મહાશોભા સુશોભિત લતાવાળાં વૃક્ષોમાં પ્રવેશ કરે, તેમ એ રાણીએ અદૃશ્ય રહી સ્ત્રીઓ વડે ઘેરાયેલ પોતાના અંન:પુરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં સત્વર રાજકાર્યોને તપાસી લઈ, પાછી તે શિષિધ્વજ રાજની પાસે ફળ અને પુષ્પની પેઠે (આગળ પ્રમાણે આકાશમાર્ગે) આવી પહોંચી.^{૩૩, ૩૪} યૌવનવતી એ રાણીએ પોતાના ચિત્તમાં કોઈ ખેદ નહિ લાવતાં (માત્ર ઉપરથી જ) ઝાકળ વડે નિસ્તેજ લાગતા અંદ્ર-માની પેઠે અને કરમાઈ ગયેલા કમળની પેઠે, પોતાનું મુખ શ્યામ કાન્તિવાળું (ખેદ વડે ઝાંખું પડી ગયેલું) કરી લીધું.^{૩૫} એ દેવપુત્રને આવતા જોઈ શિષિધ્વજ રાજ જાણે થયો અને તેનો એવો ઉદાસીન આકાર જોઈ રાજ પોતે પણ ઉદાસીન ચિત્તવાળો થઈ ગયો; અને તેણે વિનય-પૂર્વક કહ્યું કે, 'હે દેવપુત્ર! તમને નમસ્કાર છે, તમે ઉદાસ જેવા જણાઓ છો. તમે કુંભસુનિ (મહા જ્ઞાનવાન નારદમુનિના પુત્ર) છો, માટે મનના તાપને છોડી દો અને આ આસન ઉપર બેસો. બાણવાનું સર્વ જણે બાણી લીધું છે એવા જ મહાત્માઓ છે, તેઓ સદા સ્વસ્થ રહી કમળો જેમ-જળ વડે લીનાં થતાં નથી, તેમ હર્ષ-શોક વડે થયેલી જુદી જુદી જાતની રીતિને વશ થતા નથી.^{૩૬-૩૮}

વસિષ્ઠ યોદ્ધાઃ-રાજાનું આ વચન સાંભળી આસન ઉપર બેસતાં બેસતાં કુંભસુનિએ ખેદ-વાળી અને (અશુભો વડે કંઈ રૂંધાઈ જવાથી) ઢીલી પડી ગયેલ (જૂના) વાંસના ચક્રાલાતું બની ગઈ (જળજળી) વાણીથી કહ્યું કે, 'બ્યાં સુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી સમાન ચિત્ત રાખી (હર્ષ-શોકાદિ વડે કોઈ પણ વિકાર ન પામતાં) જ્યો કર્મેન્દ્રિયોથી ચોગ્ય વ્યવહાર કરતા રહેતા નથી તેઓ તત્ત્વજ્ઞ નથી, પણ (દંભી હોવાથી)

ચક્ર જ છે. ૪૦ હે રાજા! જ્યો તત્ત્વને નહિ જાણ-
વાથી અજ્ઞાનમાં જ રૂબેલા રહે છે, તેજો પોતાની
બાળબુદ્ધિને લીધે જ, સ્વભાવથી જ (દેહને
યોગે) ગ્રહણ કરાયેલી અવસ્થાઓથી (જયભીત
યઈ) નાસવા માંડે છે. ૪૧ જ્યાં સુધી તલ હોય
ત્યાં સુધી તેમાં જ તલ રહ્યું જ હોય છે, તેમ
જ્યાં સુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી (પ્રારબ્ધને યોગ્ય)
દશા પણ હોય જ છે. જ મનુષ્ય દેહ સંબંધી
દશાને નથી પ્રાપ્ત થતો, તે તલવાર વડે આકા-
શને છેદી નાખે છે. (મતલબ કે દેહ રહે ત્યાં
સુધી તે તે દશા નહિ ભોગવવાની વાત અકાશ
કાપવા જેવી અસંભવિત જ છે.) ૪૨ પરંતુ દેહ-
સંબંધી દશાઓનો એ જ સર્વોત્તમ ત્યાગ છે કે,
યોગને લીધે (દેહદશાને મિથ્યા સમજી તે તરફ
ન જોતાં) ચિત્તની સમાનતા જ (નિર્વિકારતા જ)
રાખવી; બાકી કર્મેન્દ્રિયો તરફ ચિત્તની સ્થિતિ
રાખી તેને હઠથી રાકી રાખવી એ દેહદશા
સંબંધી દુઃખોના ત્યાગનો ઉપાય નથી. ૪૩ હે
પ્રિય રાજા! જ્ઞાની પુરુષે, જ્યાં સુધી પોતાનો દેહ
રહે ત્યાં સુધી (એ દેહ સંબંધી) દશાઓમાં
પોતાની કર્મેન્દ્રિયો વડે સહાયારને અનુસારે,
વ્યવહાર કરતા રહેવું; બાકી મન આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિ-
યોથી કદી પણ હૃય-શોક આદિ વિકારવાળા
યઈ રહેવું નહિ. ૪૪ બ્રહ્માથી માંડી સર્વ ઉત્તમ
ચિત્તવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષો (પ્રારબ્ધપ્રાપ્ત)
દેહ સંબંધી અવસ્થાઓમાં જ રહે છે; કેમકે
દેવનો એવો જ (પ્રારબ્ધભોગ અવશ્ય ભોગવ-
વાનો જ) નિશ્ચય છે. ૪૫ અજ્ઞાની જીવો અને જ્ઞાની
મહાત્માઓ તથા જે કાંઈ આ દશ્યવર્ગ રૂપે રહેલ

છે તે સર્વ, જન્મ (નદીતું) જળ સમુદ્ર તરફ જ
વળે, તેમ દેવ તરફ જ વળે છે. (પ્રારબ્ધાતુરુણ જ
તેની પ્રવૃત્તિ યાય છે.) જ્ઞાની પુરુષો બુદ્ધિ
આદિને સમાન (નિર્વિકાર) રાખી, પોતાનો
દેહ હોય ત્યાં સુધી ચાલુ રહેનાર પ્રારબ્ધને
ભોગવવા માટે જ કર્મેન્દ્રિયોનો વ્યવહાર ચાલુ
રાખે છે અને તે રીતે બાકીનો સમય ગાળે છે.
હે પ્રિય રાજા! અજ્ઞાની પુરુષો પ્રારબ્ધ પ્રમાણે દશા
આવી પડતાં દંઢ્યમાં ખેદ પામે છે, તેથી તેમને જે
સુખદુઃખ આવી પડે, તેમાં અકુળબાકુળ યઈ
હંબરો દેહો ધારણ કરવામાં કારણ બને છે; તેથી
તેમનાં નસીબ પણ તરેહતરેહનાં બદલાયા કરે
છે. હે પ્રિય નરપતિ! અમુક પ્રાણીએ અમુક
જન્મમાં અમુક પ્રકારે સુખમાં રહેવું અને અમુક
પ્રકારે દુઃખોની દશામાં રહેવું; એવું જ કાંઈ
જીવોએ પોતાનાં કર્મો અનુસાર, પોતાપોતાના
લલાટમાં લખાવેલું છે, તે નસીબના નિર્માણને
અનુસરીને જ વ્યવહાર કરવો પડે છે. એટલે
અજ્ઞાની હોય કે જ્ઞાની હોય, પરંતુ તે બન્નેમાંથી
કાંઈ પણ નસીબને ઓળંગી શકતું નથી. ૪૬-૪૮

इत्थं सुखेषु ननु दुःखदशासु चैतं द्या-
तव्यमित्यधिगतं यदिहांग जीवैः । अज्ञभूत-
निबद्धस्फुरितस्त्वदेवं दुर्लभ्य एष नियतो नियते-
र्विलासः ॥ ४९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચૂડાલાને લોગની'
ઈચ્છા એ નામનો સર્ગ ૧૦૪ મા સમાપ્ત

૪ અહીં કહેલી દશા ગીતામાં કહેલ કર્મને જતાવે
છે. દેહની સાથે કર્મ જોડાયેલું જ છે, એટલે તેનો ત્યાગ
સંભવતો નથી; પરંતુ કર્મ અને દશામાં ફરક એટલો જ
છે કે, કર્મ સાથે પુરુષાર્થ રહેશે જ અને દશા સાથે
પ્રારબ્ધ રહેલું છે. એટલે ગીતા કર્મને પુરુષાર્થ જતાવે
છે બ્યારે આ મંથ નસીબ પ્રમાણે આવેલ દશાને
ભોગવી લેવાનું મુશ્કેલ છે.

~ ૭ સર્ગ ૧૦૫ મો* ~

કુંભને સીભાવની પ્રપ્તિ

॥ શિશિધ્વજ ઉવાચ ॥

एवं स्थिते महाभाग कथमुद्वेगमीदृशम् ।

लघ्वचानसि देवोऽपि वद वेद्यविदांवर ॥ ૧-॥

શિશિધ્વજરાજ બોલ્યો:-હે જાણવાનું જણે જાણી લીધું છે એવા મહાત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે મહાભાગ્યવાન ! જો એમ છે, તો પછી તમે દેવ થઈ શા માટે આવો ખેંદ રાખો છો ?^૧

કુંભમુનિ બોલ્યા:-હે રાજ ! આજ આ સ્પિરચનામાં મારે માટે જે વૃત્તાંત બનેલ છે અને મારાથી જે કાંઈ થઈ ગયું છે તથા જેને લીધે મારું ચિત્ત આપું (ઉદાસ) છે, તે હું તમને કહું છું, તમે તે સાંભળો.^૨ જમ મેઘનાં વાદળાં ધન (ધાટાં) હોય, જડ (જલરૂપ) હોય અને (કાળાં) હોય, તો પણ વૃષ્ટિ થયાથી, તે અત્યંત હલકાં થઈ જાય છે; તેમ કુંભ પણ ભલે ધન (ધાટું) હોય, જડ (તરત ખસેડી શકાય તેવું ન હોય) અને કૃષ્ણ (અખકાન્તિને સ્થામ કરી દેવાથી સ્થામતાવાળું) હોય, પરંતુ સુષ્ણ મિત્રને કહેવાથી તે અત્યંત હલકું થઈ જાય છે.^૩ જમ સ્વચ્છતા આપનારાં નિર્મળીનાં ફળ વડે જળ

* આ એકસોપાંચમા સર્ગમાં કુંભમુનિ પોતાને કુંભાસામુનિના શાપથી રાત્રિએ ઓપણાને પ્રાપ્તિની વીત કહેશે અને પછી પરસ્પર સમાધાન કરી બંનેની પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્થિતિ કહેવામાં આવશે.

† જની અને જની સવર્ણુતાને લીધે અહીં જડ-નો જલરૂપ અર્થે બતાવ્યો છે. આવા પ્રયોગો કાવ્યોમાં વિશેષ આવે છે. રત્નચોડલચોડેચ એ પ્રમાણથી તે બંનેનું સવર્ણુપણું સિદ્ધ થાય છે.

× રૂપરહિત પદાર્થોની પણ અલંકારિકાએ રૂપ-કલ્પના કરી છે; જેમકે યશનું ધરલક્ષ્મી વર્ણન આવે છે. લોકમાં પણ ફેટલાંક ફુલ કળીને કાળાં કામ કહે છે. આ પ્રમાણે કુંભમાં કૃષ્ણપદ ચોગ્નેનું જણાય છે.

‡ નિર્મળીનાં ફળ પાણીમાં નાખવાથી પાણી અહુ નિર્મળ થાય છે, તેથી તે નિર્મળી જ કહેવાય છે.

પ્રસન્ન (સ્વચ્છ) થઈ જાય છે, તેમ સ્વચ્છતા આપનારા સારા મિત્રને પૂછવાથી સુશીલ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. હું તમને પુષ્પની મંજરી આપી અહીંથી ગયો અને આકાશને ઓળંગી જઈ સ્વર્ગમાં પહોંચ્યો.^૪ પછી એ મહાન ધન્વન્તા સભાસ્થાનમાં મારા પિતાજી (નારદમુનિ)ની સાથે ક્રમ પ્રમાણે હું ગેઠો. ત્યાંથી ઊડતી વખતે પિતાજીએ મને રજ આપી.^૫ હું અહીં આવવા માટે સ્વર્ગનો ત્યાગ કરી, આકાશ પ્રત્યે ગયો અને સૂર્યનારાયણના અશ્વોની સાથે, મેં પવનના માર્ગમાં (પવનના પ્રવાહ ભેગું) ચાલવા માંડ્યું. એક માર્ગ વડે સૂર્યનારાયણ એક પાણુ (અસ્તા-અગ્નમાં) આદ્યા ગયા અને બીજા માર્ગેથી હું કેમ જણે સમુદ્રમાં શરીર પડી જતાં, તેમાં તરતો આવતો હોઉં તેમ આકાશમાં ગતિ કરતો આવતો હતો. ત્યાં કુંભાસામુનિને, જળ વડે ભરેલાં વરસાદનાં વાદળાંઓના મધ્યમાર્ગમાં થઈને મારી આગળ વેગથી આવતા મેં જોયા. તેઓ વરસાદનાં વાદળાંઓરૂપી વસ્ત્રો વડે ઢંકાયેલા હતા, વીજળીઓરૂપી કંકણ વડે સુશીલિત અભિ-સારિકાના જવા દેખાતા હતા અને જળખિંદુઓની ધારાઓ વડે, તેમના અંગનું ચંદન ધોવાઈ ગયું હતું. તેઓ પૃથ્વીમાં રહેલાં મુંદર વૃક્ષોની સરસ છાયાવાળાં અને કેમ જણે પોતાને પ્રિય ભૂતિમાન તપની લક્ષ્મી જ હોય તેમ અતિ પ્રિય થઈ રહેલાં ગંગાજી પ્રત્યે (સંધ્યાવંદન કરવાનો કાળ વીતી ન બધ તે સારું) ત્વરાથી આવતા હતા.^{૭-૧૧} આકાશમાં ચાલતાં મેં તેમને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે, 'હે મુનિ ! આપ સ્થામ વાદળાંઓરૂપી વસ્ત્રોને ધારણ કરવાથી, અભિ-સારિકાના જવા લાગો છો.'^{૧૨} હે મને માન

† કાન્તાર્થિની જુ ય યાતિ સંકેત સામિ-સારિકા. 'જે પોતાના પ્રિય પુરુષને મળવાના ઇશ-દાયી સંકેતસ્થાનમાં જાય, તે અભિસારિકા કહેવાય છે.' તેના શુકલાભિસારિકા અને કૃષ્ણાભિસારિકા એવા

આપનાર રાજા ! એ મારાં વચન સાંભળી દુર્વા-
સામુનિએ મને શાપ આપ્યો કે, 'હે દુષ્ટ, તું
મને આવાં અયોગ્ય વચનો કહે છે, માટે તું
રાત્રિને વખતે સ્તન અને કચવાળી, હાવભાવ વડે
વિલાસ કરનારી સ્ત્રી બની જઈશ.' એ વૃદ્ધ
બ્રાહ્મણ (દુર્વાસામુનિ)નું અશુભ વચન સાંભળી
જ્યાં હું કાંઈક (એ પ્રસંગને યોગ્ય) વિચાર કરું,
ત્યાં એ મુનિ અદશ્ય થઈ ગયા. હે સુશીલ રાજા !
આ કારણથી હું આકાશની અંદરથી ચિત્તમાં
ખેદ ધરી અહીં આગ્યો છું. ૧૩-૧૫ આ મારું
સર્વ વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું. રાત્રિએ મારે સ્ત્રીનું
રૂપ ધારણ કરવું પડશે, તો દિવસોનો અંતભાગ
આવતાં રાત્રિએને વિષે મારે સ્ત્રીપણાથી શી
રીતે કાળ પસાર કરવો ? ૧૬ હું રાત્રિએ સ્તન-
વાળી સ્ત્રી બની જઈશ, ત્યારે મારે પિતાજી
(નારદમુનિ)ની પાસે શું કહેવું ? અહો ! સંસાર-
માં જે કાંઈ ભાવિ હોય છે તે થયા વિના રહે-
તું જ નથી. ૧૭ જમ માંસનો એક પિંક, ગીધ
પક્ષીઓની પરસ્પરની લડાઈના કારણરૂપ થાય,
તેમ હું પણ જીવાન પુરુષોની અન્યોન્યની લડા-
ઈના કારણરૂપ થયેલ છું. અહો ! મહાકષ્ટ છે કે,
હમણાં જ મારા અપહરણ માટે કામી પુરુષોમાં
પરસ્પર કલહ થશે. ૧૮ કષ્ટની વાત છે કે, સ્વર્ગના
દેવકુમારો હવે મારા સ્ત્રીદેહને જોઈ, પરસ્પર
ક્રોધો કરશે અને મારા સ્ત્રીલાવથી લજવાઈ
દેવો, બ્રાહ્મણો અને ગુરુઓ પાસે હું કેવી રીતે
જાનો રહીશ ? ૧૯

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એમ કહી કુંભમુનિ કણ-
માત્ર મહાત્માઓની નિર્વિકલ્પ સ્થિતિના જેવું
મોન ધારણ કરી, ધૈર્યનો આશ્રય કરી, (ધીરથી)
પાછું બોલ્યા કે, 'અજ્ઞાનીની પેઠે હું શોક શા
માટે ધારણ કરું ? હું કે જે નિર્લેપ આત્મારૂપ

જે ભેદ છે. તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અવકારદયાઓમાં
છે. બાકી અહીં કૃષ્ણાભિસારિકાની ઉપેક્ષા કરી હોય
એમ લાગે છે.

હું તેની એથી શી ક્ષતિ થઈ ? (કાંઈ નહિ) ૨૦, ૨૧
મારાથી પૃથક્ (જુદો) રહેલો આ દેહ જ પ્રાર-
બ્ધ પ્રમાણે જે પ્રાપ્ત થયું છે, તે(સ્ત્રીપણા)નો
અનુભવ કરશે.'

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યા:-હે દેવપુત્ર ! જમ
આપ કહો છો તેમ જ છે. વળી આ વિલાપ.
કરવાથી શું ફળ છે ? ૨૨ જે કાંઈ (સુખ-દુઃખા-
દિક) આવવાનું હોય, તે ભરે દેહ ઉપર આવે;
પણ આત્મા તો (સુખ-દુઃખાદિકથી) વેપાતો
નથી. જે કેટલાંક સુખો અને દુઃખો કહેલાં છે, તે
ખર્ચા દેહને છે; પરંતુ (સાક્ષીરૂપે તેથી જુદો
રહેનારા) આત્માને તો કશું નથી. દેહના સંબં-
ધથી, જે પ્રારબ્ધનાં ફળોને ભોગ્યના વિના છૂટ-
કા જ નથી, તેના સંબંધમાં તમે કે જે ખેદ
કરવાને યોગ્ય જ નથી તે પણ એ ખેદ કરશો,
તો પછી અત્તાની જીવેના અવિવેક વડે થનારા
ખેદને મંટોકવામાં, તમારા જોવા શાસ્ત્રનો અનુ-
ભવ કરવામાં કુશળ, એવો બીજો કયો પુરુષ મળી-
આવશે ? ખેદ કરાવનારા પ્રસંગમાં ખેદને યોગ્ય
જ ભાવણ કરવું જોઈએ તેથી તમે તેમ કહ્યું.
હવે સમાનપણાને (શોક-હર્ષાદિરહિતપણાને)
પ્રાપ્ત થઈ, મનમાં કાંઈ ખેદ ન લાવતાં પોતાના
સ્વરૂપમાં રહો. ૨૩-૨૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પરસ્પર (ઉપરથી) ખેદ
બતાવનારાં, અન્યોન્ય મિત્ર બની ગયેલાં અને
વનમાં સ્નેહથી હળીમળીને રહેનારાં એ બન્ને
જણાં, ઉપર કલા પ્રમાણે શાંતિનાં વાજ્યો વડે એક-
બીજાનું આશ્વાસન કરી રહ્યાં હતાં. પછી જમ.
સ્નેહ (તેલ, ઘી કે દિવેલ જે હોય તે) ખૂટી જતાં
દીવો હોલવાય, તેમ જગતના દીવારૂપ સૂર્ય-
નારાયણ પણ કેમ બંધે કુંભમુનિનું સ્ત્રીપણું
પ્રગટ કરતા હોય તેમ અસ્ત પામ્યા. દિવસે ધતા-
લોકોના અનેક વ્યવહારો સાચેક મેળો લાગ્યાના-
લાગ્યાં, માર્ગો અંધારા વડે અસ્પષ્ટ (અંધા)
દેખાવા લાગ્યા અને મુસાફરો તથા તેમની

~ ઉર્સા ૧૦૫ મો ~

કુંભને સ્ત્રીભાવની પ્રતિ

॥ સિદ્ધિધ્વજ ઉવાચ ॥

एवं स्थिते महाभाग कथमुद्वेगमीदृशम् ।

लब्धवानसि देवोऽपि वद वेद्यविदांवर ॥ ૧ ॥

શિષિધ્વજનરાજ ઓલ્યો:-હે બલવાનું જણે બહી લીધું છે એવા મહાત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે મહાભાગ્યવાન ! જો એમ છે, તો પછી તમે દેવ થઈ શા માટે આવો ખેંદ રાખો છો ?

કુંભમુનિ ઓલ્યો:-હે રાજ ! આજ આ સ્પ્રદિરચનામાં મારે માટે જ વૃત્તાંત બનેલ છે અને મારાથી જ કાર્ય થઈ ગયું છે તથા જને લીધે મારું ચિત્ત આયુ (ઉદાસ) છે, તે હું તમને કહું છું, તમે તે સાંભળો.^૧ જમ મેઘનાં વાદળાં ધન (ધાર્તા) હોય, જડ (જલરૂપ) હોય અને (કાળાં) હોય, તો પણ વૃદ્ધિ થયાથી, તે અત્યંત હલકાં થઈ બંધ છે; તેમ દુઃખ પણ ભલે ધન (વાહન) હોય, જડ (તરત ખસેડી શકાય તેવું ન હોય) અને કૃષ્ણ (સુખકાન્તિને રચામ કરી દેવાથી રચામતાવાળું) હોય, પરંતુ સુક્ષ્મ મિત્રને કહેવાથી તે અત્યંત હલકું થઈ બંધ છે.^૨ જમ સ્વચ્છતા આપનારાં નિર્મળીનાં કૃણ વડે જળ

* આ એકસાપાયમા સર્ગમાં કુંભમુનિ પોતાને દુર્વાસામુનિના શાપથી રાત્રિએ ઓળખાને પ્રાપ્તિની વાત કહેશે અને પછી પરસ્પર સમાધાન કરી બંનેની પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્થિતિ કહેવામાં આવશે.

÷ જીની અને જીની સ્વર્ણતાને લીધે અહીં જડ-નો જલરૂપ અર્થ બતાવ્યો છે. આવા પ્રયોગ કાવ્યોમાં વિશેષ આવે છે. રલયોદૈલયોચ્ચ એ પ્રમાણથી તે બંનેનું સ્વર્ણપણું સિદ્ધ થાય છે.

x રૂપરહિત પદાર્થોની પણ અલંકારિકાએ રૂપ કલ્પના કરી છે; જેમકે યજ્ઞનું ધનલરૂપે વર્ણન આવે છે. લોકમાં પણ ફેટલાંક દુષ્ટ કેળોને કાળાં કામ કહે છે. આ પ્રમાણે દુઃખમા કૃષ્ણપદ યોગ્યું જણાય છે.

† નિર્મળીનાં કૃણ પાણીમા નામવાથી પાણી અડુ નિર્મળ થાય છે, તેથી તે નિર્મળો જ કહેવાય છે.

પ્રસન્ન (સ્વચ્છ) થઈ બંધ છે, તેમ સ્વચ્છતા આપનારા સારા મિત્રને પૂછવાથી મુશીલ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. હું તમને પ્રુપ્તની મંજરી આપી અહીંથી ગયો અને આકાશને ઝોળાંગી બઈ સ્વર્ગમાં પહોંચ્યો.^{૧૫} પછી એ મહાન ઇન્દ્રના સમાસ્થાનમાં મારા પિતાજી (નારદમુનિ)ની સાથે ક્રમ પ્રમાણે હું બેઠો. ત્યાંથી ઊઠતી વખતે પિતાજીએ મને રત્ન આપી.^{૧૬} હું અહીં આવવા માટે સ્વર્ગને ત્યાગ કરી, આકાશ પ્રત્યે ગયો અને સૂર્યનારાયણના અસ્ત્રોની સાથે, મેં પવનના માર્ગમાં (પવનના પ્રવાહ ભેગું) ચાલવા માંડ્યું. એક માર્ગ વડે સૂર્યનારાયણ એક બાબુ (અસ્ત્ર-ચળમાં) ચાલ્યા ગયા અને બીજા માર્ગથી હું કેમ બંધે સમુદ્રમાં શરીર પડી જતાં, તેમાં તરતો આવતો હોઉં તેમ આકાશમાં ગતિ કરતો આવતો હતો. ત્યાં દુર્વાસામુનિને, જળ વડે મરેલાં વરસાદનાં વાદળાંઓના મધ્યમાર્ગમાં થઈને મારી આગળ વેગથી આવતા મેં જોયા. તેઓ વરસાદનાં વાદળાંઓરૂપી વસ્ત્રો વડે ઢંકાયેલા હતા, વીજળીઓરૂપી કંઠણુ વડે મુશીમિત અભિ-સારિકાના જેવા દેખાતા હતા અને જળબિંદુઓની ધારાઓ વડે, તેમના અંગનું ચંદન ધોવાઈ ગયું હતું. તેઓ પૃથ્વીમાં રહેલાં સુંદર વૃક્ષોની સરસ છાયાવાળાં અને કેમ બંધે પોતાને પ્રિય મૂર્તિમાન તપની લક્ષ્મી જ હોય તેમ અતિ પ્રિય થઈ રહેલાં ગંગાજી પ્રત્યે (સંધ્યાવંદન કરવાનો કાળ વીતી ન બંધ તે સારું) ત્વરાથી આવતા હતા.^{૭-૧૨} આકાશમાં ચાલતાં મેં તેમને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે, 'હે મુનિ ! આપ રચામ વાદળાંઓરૂપી વસ્ત્રોને ધારણ કરવાથી, અભિ-સારિકાના જેવા લાગો છો.^{૧૨} હે મને માન

† કાન્તાર્થિની તુ વા વાતિ સંકેતે સામિ-સારિકા । 'જે પોતાના પ્રિય પુરુષને મળવાના ધરા-દાયી સંકેતસ્થાનમાં બંધ, તે અભિસારિકા કહેવાય છે.' તેના શુકલાભિસારિકા અને કૃષ્ણાભિસારિકા એવા

આપનાર રાજ ! એ મારાં વચન સાંભળી દુર્વા-
સામુનિએ મને શાપ આપ્યો કે, 'હે કુદ, તું
મને આવાં અયોગ્ય વચનો કહે છે, માટે તું
રાત્રિને વખતે સ્તન અને દેશવાળી, હાવભાવ વડે
વિલાસ કરનારી સ્ત્રી બની જઈશ.' એ વૃદ્ધ
બ્રાહ્મણ (દુર્વાસામુનિ)નું અશુભ વચન સાંભળી
ત્યાં હું કાંઈક (એ પ્રસંગને યોગ્ય) વિચાર કરું,
ત્યાં એ મુનિ અદરશ થઈ ગયા. હે સુશીલ રાજ !
આ કારણથી હું આકાશની અંદરથી ચિત્તમાં
ખેદ ધરી અહીં આવ્યો છું. ૧૩-૧૫ આ મારું
સર્વ વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું. રાત્રિએ મારે સ્ત્રીતું
રૂપ ધારણ કરવું પડશે, તો દિવસેનો અંતભાગ
આવતાં રાત્રિએને વિષે મારે સ્ત્રીપણાથી શી
રીતે કાળ પસાર કરવો ? ૧૬ હું રાત્રિએ સ્તન-
વાળી સ્ત્રી બની જઈશ, ત્યારે મારે પિતાજી
(નારદમુનિ)ની પાસે શું કહેવું ? અહો ! સંસાર-
માં જ કાંઈ ભાવિ હોય છે તે થયા વિના રહે-
તું જ નથી. ૧૭ જમ માંસનો એક પિંડ, ગીધ
પક્ષીઓની પરસ્પરની લડાઈના કારણરૂપ થાય,
તેમ હું પણ જીવાન પુરુષોની અન્યોન્યની લડાઈ-
ના કારણરૂપ થયેલ છું. અહો ! મહાકષ્ટ છે કે,
હમણાં જ મારા અપહરણ માટે કામી પુરુષોમાં
પરસ્પર કલહ થશે. ૧૮ કદની વાત છે કે, સ્વર્ગનો
દેવકુમારો હવે મારા સીદિદેને જોઈ, પરસ્પર
કન્નિયો કરશે અને મારા સ્ત્રીભાવથી લજવાઈ
દેવો, બ્રાહ્મણો અને ગુરુઓ પાસે હું કેવી રીતે
લોતો રહીશ ? ૧૯

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એમ કહી કુંભમુનિ કણ-
માન મહાત્માઓની નિર્વિકલ્પ સ્થિતિના જીવું
મોન ધારણ કરી, ધૈર્યનો આશ્રય કરી, (ધીરથી)
પાછું બોલ્યા કે, 'અજ્ઞાનીની પેઠે હું શોક શા
માટે ધારણ કરું ? હું કે જ નિર્વેપ આત્મારૂપ
જે બેદ છે. તેવું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અવકાશઅમાં
છે. બાકી અહીં કૃષ્ણાભિસારિકાની ઉપેક્ષા કરી દેાય
એમ લાગે છે.

હું તેની એથી શી ક્ષતિ થઈ ? (કાંઈ નહિ) ૨૦, ૨૧
મારાથી પૃથક્ (જુદો) રહેલો આ દેહ જ પ્રાર-
બ્ધ પ્રમાણે જ પ્રાપ્ત થયું છે, તે (સ્ત્રીપણા)નો
અનુભવ કરશે.'

શિખિંધવજરાજ બોલ્યા:-હે દેવપુત્ર ! જમ
આપ કહેા છે તેમ જ છે. વળી આ વિલાપ:
કરવાથી શું ફળ છે ? ૨૨ જ કાંઈ (સુખ-દુઃખ-
દિક) આવવાનું હોય, તે બન્ને દેહ ઉપર આવો.
પણ આત્મા તો (સુખ-દુઃખાદિકથી) લેપાતો
નથી. જ કેટલાંક સુખો અને દુઃખો કહેલાં છે, તે
બધાં દેહને છે; પરંતુ (સાક્ષીરૂપે તેથી જુદો
રહેનારા) આત્માને તો કશું નથી. દેહના સંબં-
ધથી, જ પ્રારબ્ધનાં ફળોને ભોગવ્યા વિના છૂટ-
કા જ નથી, તેના સંબંધમાં તમે કે જ ખેદ
કરવાને યોગ્ય જ નથી તે પણ જો ખેદ કરશો,
તો પછી અત્તાની જીવોના અવિવેક વડે થનારા
ખેદને મટાડવામાં, તમારા જોવાં શાંત્રનો અનુ-
ભવ કરવામાં કુચળ, એવાં બીજે કયો પુરુષ મળી.
આવશે ? ખેદ કરાવનારા પ્રસંગમાં ખેદને યોગ્ય
જ ભાવણ કરવું એકજ તેથી તમે તેમ કહ્યું-
હવે સમાનપણાને (શોક-હર્ષાદિરહિતપણાને)
પ્રાપ્ત થઈ, મનમાં કાંઈ ખેદ ન લાવતાં પોતાના
સ્વરૂપમાં રહો. ૨૩-૨૪

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પરસ્પર (ઉપરથી) ખેદ
ખતાવનારાં, અન્યોન્ય મિત્ર બની ગયેલાં અને
વનમાં સ્નેહથી હળીમળીને રહેનારાં એ બર્જો.
જણાં, ઉપર કદા પ્રમાણે શાંતિનાં વાજ્યો વડે એક-
બીજાનું આધાસન કરી રથાં હતાં. પછી જેમ
સ્નેહ (તેલ, ધી કે દિવેલ જ દોય તે) ખૂટી જતાં
દીવો હોલવાય, તેમ જગતના દીવારૂપ સૂર્ય-
નારાયણ પણ કેમ બધે કુંભમુનિનું સીપણું
ખગટ કરતા હોય તેમ અસ્ત પામ્યા. દિવસે થતા
લોહાના અનેક વ્યવહારો સાથે કમંગો સંક્રાન્તિના
લાગ્યાં, માર્ગો અંધારા વડે અસ્પષ્ટ (અંધા)
દેખાવા લાગ્યા અને સુસાક્ષરો તથા તેમની

(વિયોગવાળી) સ્ત્રીઓનાં દૃઢ્ય એ બન્ને સાથે જ વિયોગથી થયેલા શોક વડે સંકુચિત (ઉદાસીન) થઈ ગયાં. સમુદ્રના દ્વીપમાં રહેનાર કોઈ મચ્છી-માર (પારધિ) જમ સર્વ પક્ષીઓને (પોતાની બળમાં) ભેગાં કરે અને (સમુદ્રમાંથી) દેવયોગે શોધ વડે મળી આવતાં) રત્નોના પણ સંગ્રહ કરે, તેમ સર્વ પક્ષીઓને એક ઠેકાણે ભેગાં કરનાર એવો ભૂલોક અને તારાઓપી રત્નોના સમૂહથી સુશોભિત એવો ભૂલોક, એ બન્ને બહુતા હતા. જ્યે સ્વરે ચળક કરનારે ચક્રાક પક્ષીઓનો, અને દ્રવનારા ભ્રમાઓનો સમૂહ પોતે તારાઓ વડે પ્રકાશવાળો હોવાથી કેમ બાળે ખીલેલાં કમળસમૂહને હસી કાઢતો હોય, તેમ થઈ આકાશમાં ભડ્યો. પછી મિત્રરૂપ બની ગયેલાં એ બન્ને દંપતી ત્યાંથી જોઈ ચંદ્રોદય વખતે સંધ્યાવંન કરી જપ કરી હાઈ ગ્રાહીઓની અંદર (રમણીય સ્થાનમાં) બેઠાં. ત્યારબાદ કુલમુનિએ સ્ત્રીનું શરીર ધારણ કરતાં પોતાની પાસે રહેલા શિષિધ્વજ રાજને ધીરેથી તૂટતે અક્ષરે (ગળગળા થઈ જઈ) કહ્યું કે, ^{૨૬-૩૨} 'હે રાજ! તમારી પાસે લગ્ન વડે કેમ બાળે હું શરીરરૂપી દંડથી પુટી જતો હોઉં, કે કેમ બાળે ધકકતો હોઉં, કે કેમ બાળે ગળી જતો હોઉં તેમ થઈ જઈ છું. હું બાળુ છું કે, હું સ્ત્રીપણને પ્રાપ્ત થતો જઈ છું. હે રાજ! જમ તારાઓની માળાઓ વડે ચળકાટ મારતો, સાયંકાળનો અધકાર (રાત્રિ થતાં) વધવા માંડે, તેમ મોતી-ઓ વગેરેની માળાથી ચળકાટ મારતા આ મારા કેશો વધવા માંડ્યા છે, એ તમે બુઝો. વળી વસંતઋતુમાં આકાશ તરફ જાયું મુખ કરી રહેલ કમલિનીની કળીના જવાં રમણીય અને જાયું મુખ કરી રહેલાં સ્તનો મારા વસ્ત્ર સ્થળમાં થવા માંડ્યાં છે, એ પણ તમે બુઝો. હે પ્રિય મિત્ર! મારા શરીરમાંથી સ્ત્રીના જવાં જ ઘૂંટી સુધી ખાં વસેા ઉત્પન્ન થવા માંડ્યાં છે, એ તમે

બુઝો. ^{૩૨-૩૬} હે પ્રિય રાજ! જમ વૃદ્ધમાંથી પુષ્પો ઉત્પન્ન થાય, તેમ મારા અવયવોમાંથી જ અનેક પ્રકારનાં આ આભૂષણો, રત્નો અને પુષ્પો ઉત્પન્ન થતાં બચે છે. હે અંગ! પર્વતના ઉપર જમ ગ્રાકળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મારા મસ્તક ઉપર, પોતાની મેળે જ ચંદ્રમાનાં કિરણોના જવાં કાંતિવાળાં કિરણો વડે શોભાયમાન, પદ્મસ (રેશમી વસ્ત્ર) તૈયાર થઈ ગયું છે. હે મને માન આપનાર! સ્ત્રીનાં સર્વ ચિહ્નો મારામાં થઈ રહ્યાં છે. ^{૩૭-૩૮} અહો! મને ધિક્કાર છે, કષ્ટ છે અને અદ્વૈસ છે કે, હું સ્ત્રી બની ગયો છું! હું યું કરું? હે સુશીલ રાજ! અહો, મને ધિક્કાર છે અને મહાકષ્ટ છે કે, હું સ્ત્રી જ થઈ રહ્યો! ^{૪૦} હું સાક્ષીચૈતન્ય વડે આ નિતંબમાગને* અને બધનને અનુભવું છું.' આ પ્રમાણે કુંભમુનિ વનની અંદર રાજને કહીને દિલગીર થઈ મૌન થઈ રહ્યો. ^{૪૧} રાજ તેને એવી તરેહનો જોઈ, પોતે પણ તેના જોવા જ દિલગીર થયો અને એક મુદ્દત માત્ર પછી શિષિધ્વજ રાજએ તેને આવાં વાક્યો કહ્યાં ^{૪૨} કે, 'મહાકષ્ટ છે કે, આપ જ મહાત્મા છો તે સ્ત્રી બની ગયા; પરંતુ હે સુશીલ દેવપુત્ર! તમે બાળવાનું સર્વ જણે બાળી લીધું છે તેના છો. વળી પ્રારબ્ધની ગતિને તમે બાળો છો; ^{૪૩} માટે આ વિષય કે જ અવશ્ય ભાવિ જ છે, તેમાં ઉદાસ ચિત્તવાળા ન થાઓ. તે તે (સારીમાઠી) દશાઓ જ્ઞાની પુરુષોના કૃત્ત દેહ ઉપર જ આવી પડે છે, પણ તેના ચિત્તમાં પેસી ચકતી નથી; અને અજ્ઞાની પુરુષોના માત્ર દેહ ઉપર જ એ આવે છે એમ નથી, પરંતુ તેના ચિત્તમાં પણ તે તે દશા દેહ પેસી બચે છે. ^{૪૪}

કુંભમુનિ બોલ્યા:—રાત્રિમાં તે સ્ત્રીપણની પ્રાપ્તિ પણ ભલે હો. હું તેવી રીતે પણ ચલાવી

* સ્ત્રીના કટિપશ્ચાદ્ભાગને નિતંબ કહે છે અને સ્ત્રીના કેડના આગળના ભાગને બધન કહે છે. વશ્યાન્નિતંબ સ્ત્રીકટ્યા: કટીચે તુ જયનં પુર.।

લઈશ. ૧૫ એ બાબતમાં હું કંઈ એદ રાખતો નથી; કેમકે પ્રારબ્ધનું કાણુ ઉલ્લંઘન કરી શકે છે? કંઈ નહિ. એ રીતે બને જણાએ નિર્ણય કરી, કેમ જાણે તે એકને હલકો કરી નાખ્યો હોય, તેમ (શોકરહિત થઈ જઈ) એક જ સ્થાનમાં મૌનપણથી તેઓએ (રાખને કુંભમુનિની વિપત્તિની ચિંતાથી અને રાણીને રાખના સમાગમની ઉલ્કંઠાથી નિદ્રા નહિ આવતાં) ઘણી લાંબી થઈ પડેલી આખી રાત્રિ કાઢી નાખી. પછી પ્રાતઃકાળે તે ધીવનવાણું સીતું શરીર છોડી દઈ, પ્રથમના કુંભમુનિના જવોજ સ્તન વગરના પુરુષના શરીરવાળો કુંભજ બની ગઈ. એ રીતે તે ઉત્તમ રાજપત્ની ચૂડાલા, પોતાના પતિ પાસે પ્રથમ કુંભરૂપે થઈ અને પછી સ્ત્રીરૂપે બની, વનના અંતભાગોમાં રાત્રિએ કુમારીના ધર્મમાં રહી કીડા કરતી હતી અને દિવસે મિત્રરૂપે પોતાના ભર્તા સાથે કુંભમુનિનું રૂપ ધારણ કરીને રહેતી હતી. ૧૧-૧૨ કેલાસ પર્વત, મંદરાચળ, મહેન્દ્રાચળ, મેરુપર્વત અને સહ્યાદ્રિ વગેરેનાં શિખરોમાં, યોગના બળથી પોતાના પતિ સાથે અટકાયત વિના જવું-આવવું કરનારી તથા પુષ્પની માળા, નાના હાર અને (સુવર્ણાદિકના) હારો વડે રમણીય લાગતી એ ચૂડાલા, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા પોતાના પતિની સાથે ઇચ્છાને અનુસારે ગમે ત્યાં કીડા કરતી હતી. ૧૦

ફૈલાસમંદરમહેન્દ્રસુમેરુસહસ્રાનુવવિસ્થલિતયોગમાગમા સા। સાકં પ્રિયેણ સુહૃદા ભવતા યયેચ્છં સ્વદામહારવલિતાવિજહારનારી ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'કુંભસ્થ સ્ત્રીત્વલાભ' એ નામનો સર્ગ ૧૦૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૬ મો

કુંભરૂપ ચૂડાલાનો વિવાહ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તતઃ કતિપયેન્વેવ દિવસેષુ ગતેષુ સા।

ઇદં પ્રોવાચ મર્તરં કુંભરૂપધરા સતી ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ત્યાર પછી દેહલાએક

દિવસો ગયા બાદ, કુંભમુનિના રૂપને ધારણ કરનારી સતી ચૂડાલાએ પોતાના પતિને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે રાખ! હે કમળના જવાં સુંદર નેત્રવાળા! મારાં આ વચન તમે સાંભળો. હું રાત્રિએ સુંદર અંગવાળી સ્ત્રી બની જાઉં છું; માટે તેને થોડ્ય એવા સ્ત્રીધર્મને હું સફળ કરવાને ઇચ્છું છું, તેથી કોઈ ભર્તાને શોધી વિવાહ વડે થોડા કાળમાં જ હું મારા આત્માને (રહેને) આપી દઈશ. ૧-૨ આ ત્રણે લોકમાં તમે જ મને ભર્તારૂપે બહુ રુચો છો, માટે મારી સાથે વિવાહ કરી સર્વદા મને રાત્રિએ ભાર્યાના ભાવમાં અંગીકાર કરો. ૩ હે સુશીલ રાખ! પોતાના પ્રિય મિત્રની (તમારી) સાથે યતનવગર અનાયાસે મળનારા સીસુખને ભોગવવાને હું ઇચ્છું છું; માટે તેમાં તમે (ના પાડી) વિશ્વકારક ન થશો. ૪ સૃષ્ટિના આરંભકાળથી માંડી કમ પ્રમાણે આદ્યું આવતું, અનાયાસથી જ સાધી ચકાતું, સુખરૂપ અને મનોહર પ્રકૃત (પ્રસંગપ્રાપ્ત) કાર્ય. સર્વ વસ્તુઓમાં આરંભાબ્જથી ઇચ્છા અને અનિચ્છાનો તથા તેનાં શુભાશુભ ફળોનો ત્યાગ કરી, જે કરે તેને તેથી શું હોય લાગે? કંઈ નહિ. તેમ સૃષ્ટિના આરંભકાળથી જ માંડી કમ પ્રમાણે આદ્યું આવતું, અનાયાસથી જ સાધી ચકાતું, સુખરૂપ અને મનોહર આ પ્રકૃત (પ્રસંગપ્રાપ્ત

* આ એકસો છમા સર્ગમાં શિષિષ્વજ અને ચૂડાલાનો મહેન્દ્રાચળમાં અમિત્રી સાક્ષીએ થયેલો વિવાહ અને સુવર્ણમય ચૂડામાં પુષ્પચમ્પામાં સમાગમ, એ વર્ણન આવશે.

વિવાહરૂપ) કાર્ય, સર્વ વસ્તુઓમાંથી ઇચ્છા અને અનિચ્છાનો તથા તેનાં શુભાશુભ ફળોનો ત્યાગ કરી બે તમે કરો તો તેથી તમને શો દોષ લાગે ? કંઈ નહિ. આપણે બન્ને (થાય તો જ ઠીક એવી) ઇચ્છાવાળાં પણ નથી અને (ન થાય તો જ ઠીક એવી) અનિચ્છાવાળાં પણ નથી; માટે આ ધારેલો મનોરથ પૂર્ણ કરીએ. ૧૦૮

શિખિંધવજરાભ યોદયોઃ—હે પ્રિય સખા ! આ (વિવાહરૂપ) કાર્ય કરવાથી હું શુભ કે અશુભ કંઈ દેખતો નથી; માટે હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! જમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ તમે ભલે કરો. ૧૦૯ સર્વ ધ્વજરૂપ જણાયાથી, સમાનપણુને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્ત વડે, આ ત્રણે લોકને હું પોતાના આત્મારૂપ જ લેણું છું, માટે જમ તમારી મરજી હોય તેમ ભલે કરો. ૧૧૦

કુંભમુનિ યોદયાઃ—હે રાજા ! બે એમ જ હોય, તો મેં ગઈ કાલે ગણતરી કરી હતી, તો આજ શ્રાવણ માસની પૂર્ણિમા છે, તેથી આજ જ લક્ષ કરી લેવું એ વધારે સારું છે. ૧૧૧ હે મહાબાહુ ! આજ રાત્રિએ જ્યારે ચંદ્રમા સંપૂર્ણ કળાઓ સાથે ઉદય પામશે, મહેન્દ્રાચળના ઉપરના ભાગમાં રહેલાં શિખર પરનાં મંદિરો જ્યારે મણિઓથી પ્રકાશશે, જ્યારે પુષ્પના ભારથી નમેલી વૃક્ષરાજિરૂપી (વૃક્ષનાં વન) સ્ત્રી પોતાની લતાઓ ડોલાવી નૃત્ય કરશે અને જ્યારે તારામંડળ પોતાના પતિ ચંદ્રને વીંછીને જીવું રહેશે ત્યારે આપણો વિવાહ થાય તો તે એક સુંદર ઉત્સવ શોભશે અને તારાઓ સહિત ચંદ્ર પણ ભલે તે વિવાહનાં દર્શન કરે. ૧૧૨-૧૧૪ હે રાજા ! ચાલો આપણા પોતાના વિવાહ માટે, વનના ભાગમાંથી, આપણે ચંદનપુષ્પ આદિ સામાન રત્નોની સાથે ભેગો કરીએ. ૧૧૫ આમ કહી કુંભમુનિ, રાજની સાથે જામા થયા અને પુષ્પો વીણી લાવ્યા તથા તેમણે રત્નાલેખો પણ સંચય કર્યો. ૧૧૬ ત્યાર પછી, તેઓએ, એ રત્નવાળા શિખ-

રમાં સરખા અને ઉત્તમ આંગણાની અંદર દેવતા તથા અગ્નિ આદિના પૂજન માટે થોડી વારમાં પુષ્પોના ઢગલા કરી મૂક્યા; ૧૧૭ અને બીજા આંગણાની અંદર, કેમ જાણે મૂર્તિમાન સૌભાગ્યના જ ઢગલાઓ કરી રાખ્યા હોય, તેમ હારો, લૂગડાંઓ અને ઉત્તમ મણિઓ ઇત્યાદિના ઢગલાઓ કર્યા. ૧૧૮ એ રીતે ધરની જ્વળી સોનાની ગુફાની અંદર, ઉપર પ્રમાણે વિવહાનો સર્વ સામાન એકઠો કરી, મહામિત્ર બની ગયેલાં એ બન્ને જણાંઓ મંદાકિની (ગંગા) નદી ઉપર સ્નાન કરવા માટે ગયાં. ૧૧૯ હાથીના જ્વળી દંઢ કાંધવાળા મહારાજ શિખિંધવજને કુંભમુનિએ પરમ આદરથી દહીં, દૂધ, ચોખ્ખા, સરસવ આદિ વડે મંગલપૂર્વક સ્નાન કરાવ્યું; અને પછી, પોતાની પત્નીરૂપે થવાની, તથા કુંભમુનિના રૂપને ધારણ કરનારી, પ્રિયા ચૂડાકાને, રાજ કે જે હવે પછી (વિવાહ વડે) તેના પતિરૂપ બનવાનો છે તેણે સ્નાન કરાવ્યું. પછી નાહેલાં તે બન્ને જણાંએ દેવતાઓ, પિતૃઓ અને ઋષિઓની પૂજા કરી. જમ એ બન્ને ક્રિયાના ફળની ઇચ્છા વગરનાં હતાં, તેમજ ક્રિયાનો ત્યાગ કરવામાં પણ ઇચ્છારહિત હતાં. ૧૨૦-૧૨૨ નિત્ય જ્ઞાનરૂપી રસ વડે તૃપ્ત રહેનારાં અને જગતની સ્થિતિની મર્યાદામાં રહેલાં તે બેઉ જણાંએ, પોતાને પરસ્પર મનગમતું એવું ઉત્તમ ભોજન કયું. ૧૨૩ પછી કદંપવૃક્ષથી આવેલાં ઘોળાં વડોને ધારણ કરી, (કદંપવૃક્ષનાં) ફળોનો ઉપયોગ કરી, તે બન્ને શાસ્ત્રમાં કહેલા કમથી વિવાહસ્થાનમાં આવ્યાં. ૧૨૪ તેટલા વખતમાં, વિવાહ વિષે ઉલ્લેખાવાળાં એ બન્ને (રાજ-રાણી) તું કેમ જાણે પ્રિય કરવાને માટે અસ્ત થતા હોય, તેમ ભગવાન સૂર્યનારાયણ તત્કાળ અસ્તાચળ ભણી ચાલ્યા ગયા. ૧૨૫ ત્યાર બાદ તેમણે સંધ્યાવંદનવિધિ કરી લીધી અને અધ્યમર્ણુ તથા જપ પણ કર્યો. ત્યાં (હિતકર હોવાથી) દંપતીના એક મિતરૂપ બનેલી, કમળોના સમૂહરૂપી હાસ્યવાળા

અને ગ્રાહણરૂપી કળીઓના સમૂહને વિખેરી નાખતી રાત્રિ ઉદય પામી.^{૨૬, ૨૭} અને તેની જ સાથે વિવાહને જેવા માટે તારાઓ પણ આકાશમાં આવ્યા. કુંભમુનિએ એ રત્નવાળા શિખરની અંદર, જેમ બ્રહ્મા આકાશમાં સૂર્ય અને ચંદ્રમાસહિત અનેક તારાઓને પ્રકટ (ઉત્પન્ન) કરે છે, તેમ સારી રીતે અનેક રત્નના દીવાઓ પ્રકટાવી દીધા,^{૨૮} અને પોતે રાત્રિ ચતાં સ્ત્રીરૂપે થવાના હોવાથી, અંદન, અગરુ અને કપૂરોના સમૂહોથી, કસ્તૂરી તથા કેસરથી, હાર, બાબુબંધ તથા કડાં-ઝાંઝાથી, કદમ્બલતાથી યથેલાં વસ્ત્રોથી, માળા વડે અધિક શોભાવાળાં રત્નોના ગુચ્છા આદિ આભૂષણોથી, વિવિધ પ્રકારના ભૂષણને યોગ્ય પુષ્પોથી, કદમ્બલતાઓના ગુચ્છાથી, મંદાર, પારિજાત અને સંતાન વૃક્ષનાં પુષ્પોથી, અનેક રત્નોથી અને ચંદ્રમાના જેવા કાન્તિમાન મુકુટથી (ચૂડામણિ-થી) કુંભમુનિએ શિખિધ્વજને શણગાર્યા અને તેટલા વખતમાં જ એ કુંભમુનિ સ્ત્રીપણને પ્રાપ્ત થઈ ગયા અને હાવભાવ વગેરે સ્ત્રીના વિલાસનાળા તથા રત્નના ભારથી દબાયેલા બની ગયા.^{૨૯-૩૨} તેમણે પોતાના મનમાં એમ વિચાર કર્યો કે, 'હું આ સ્ત્રી થઈ ગયો છું તેથી મારે મારો આત્મા (હેહ) કામદેવરૂપી વરને આપી દેવો યોગ્ય છે અને એ જ કાર્ય આ સમયને ઉચિત છે,^{૩૩} માટે હે કામ! હું આ તારી સુંદર સ્ત્રી છું અને તું ભર્તારૂપે મારી પાસે જ રહેલ છે, તો ભલે મને ગ્રહણ કર અને મારા પ્રત્યે (ઉપભોગ માટે) આવ. હે દદ્યમાં રહેનાર કામ! આ તારો યોગ્ય કાળ છે.' આમ મનમાં વિચાર કરી પોતાની આગળ જ વનભૂમિમાં રહેલા અને કેમ બાણે ઉદય પામેલા સૂર્ય હોય તેવા, દેદીપ્યમાન પોતાના પતિ પ્રત્યે જેમ રતિ (કામપાત્રી) કામદેવ પ્રત્યે બંધ તેમ ચૂડાલા ગઈ. 'હે મને માન આપનાર! હું મદનિકા નામની તમારી ભાર્યા (યવાની) છું અને સ્નેહસહિત આપના ચરણ-

માં હું પ્રણામ કરું છું.'^{૩૪-૩૬} એમ કહી સુંદર અંગવાળી, લજ્જાવડે નમી ગયેલી અને સ્વભાવે પણ નમ્ર એ રાણી, ચપળ કેશવાળા પોતાના મસ્તક વડે એ સુશોભિત પતિને નમી,^{૩૭} તથા તેણે કહ્યું કે, 'મને આપ ભૂષણો વડે શણગારો અને શાસ્ત્રના ક્રમ પ્રમાણે અગ્નિને પ્રગટ કરી મારું પાણિગ્રહણ કરો. હે રાજા! આપ બહુ શોભાયમાન લાગો છો અને મને કામદેવ વડે વ્યાકુળ કરી મૂકો છો. રતિના વિવાહમાં પ્રસિદ્ધ એવા કામદેવનો પણ તમે તમારી શોભા વડે તિરસ્કાર કરી રહ્યા છો.^{૩૮, ૩૯} હે રાજા! તમારાં આ પુષ્પો કેમ બાણે ચંદ્રમાનાં મૂર્તિમાન કિરણોને સમૂહ જ હોય, તેવી શોભાવાળાં છે અને તમારા વક્ષસ્થળમાં રહેલા હાર, મેરુપર્વતમાં રહેલા ગંગાપ્રવાહના જેવી કાન્તિને ધારણ કરે છે.^{૪૦} હે રાજા! જેમ કેસરોએ વડે લપેટાઈ રહેલા ચંચળ ભમરાઓથી સુવર્ણકમળ શોભે, તેમ મંદારનાં પુષ્પોથી ગૂંથાયેલા કેસો વડે તમે શોભો છો.^{૪૧} હે મહાસમર્થ! રત્નોનાં કિરણોના સમૂહોથી, પુષ્પોથી, લક્ષ્મીથી, સ્થિરતાથી અને તેજથી તમે રત્નના સ્થાનરૂપ મેરુપર્વતને પણ તિરસ્કાર કરી રહ્યા છો.^{૪૨} ધૃત્યાદિ વાતો કરતાં, તેઓ બન્ને પરસ્પર પ્રસન્ન થતાં હતાં, કે જ્યોતો પ્રથમનો પતિપત્ની ભાવ ગૂઢપણે ઠંકાઈ રહ્યો હતો અને હવે પછી પાછાં જ્યોતની નવીન દંપતીરૂપે થવાનાં છે.^{૪૩} સુવર્ણમય શિલારૂપી પલંગમાં બેઠેલા મહારાજા શિખિધ્વજ, મહારાણી મદનિકાને પોતાની મેળે જ કુંડળ આદિ કાનનાં તેમજ મસ્તકનાં ધરણોથી, માળાઓથી, મણિમય અને રત્નમય બીજા અલંકારોથી, વસ્ત્રોથી, ચંદનાદિક લેપોથી અને તે તે યોગ્ય સ્થાનોમાં રાખેલાં પુષ્પોથી શણગારી દીધી.^{૪૪, ૪૫} શણગારેલી હોવાથી (કામ) મદને ઉત્પન્ન કરનારી એ સુંદર કામાતુર મદનિકા (ચિવજ સાથે) વિવાહ

કરવા તૈયાર થયેલાં પાર્વતીજની પેઠે અને (કામ સાથે) વિવાહ કરવા તૈયાર થયેલી કામા-
તુર કામપત્ની (રતિ)ની પેઠે શોભતી હતી.^{૪૬}
મહારાજ શિષિધ્વજ મહારાણી (મદનિકા)ને
શણ્ગારી લઈ, એમ કહ્યું કે, 'હે શ્રુગળાળકના
જ્ઞાં વિશાળ નેત્રવાળી ! તું નવી ઉત્પન્ન થયેલી
કેમ બાળે બીજી લક્ષ્મી હોય તેવી શોભે છે.^{૪૭}
ધન્દ્રની સાથે ધન્દ્રાણીનું જ સૌભાગ્ય રહ્યું છે,
વિષ્ણુની સાથે લક્ષ્મીજનું જ સૌભાગ્ય રહ્યું છે
અને મહાદેવજની સાથે પાર્વતીજનું જ સૌભા-
ગ્ય રહ્યું છે, તે જ સૌભાગ્ય તારું પણ મારી
સાથે રહે.^{૪૮} સ્તનરૂપી કમળની કળીઆવાળી,
અનુરાગરૂપી અંકુર, જના હૃદયમાં ફૂટી નીક-
ળ્યો છે તેવી, ચંચળ નેત્રરૂપી સ્થામ કમળને
ધારણ કરનારી અને (પુષ્પાદિકના) સુગંધને
લીધે ભમરાઓનો ઉત્તમ શયન જ્યાં થઈ રહ્યો
છે એવી, તું કેમ બાળે કમલિની જ હોય તેવી
દેખાય છે.^{૪૯} સુંદર હાથરૂપી રાતાં પાંદડાંથી
શોભતી, સ્તનરૂપી શુશ્રુષ્ઠાને ધારણ કરનારી
અને અનેક ફળવાળી તું કામદેવરૂપી કલ્પવૃક્ષની
લતા છે, એમ હું માનું છું.^{૫૦} તું હિમ જેવા
ઠંડા અને નિર્મળ અવધવેાવાળી હોવાથી તથા
ચાંદનીના પ્રકાશ જેવું સુંદર તારું હાસ્ય હોવાથી,
તું કેમ બાળે ઉદય પામેલી પૂર્ણ (પૂનમના)
ચંદ્રમાની બીજી લક્ષ્મી જ હોય, તેમ દર્શન-
માત્રથી જ સંપૂર્ણ રીતે આનંદ ઉપજવે છે.^{૫૧}
માટે હે ઉત્તમ નિતંબવાળી ! અહીંથી તું ચાલ
અને પોતાની મેળે જ વિવાહ સંબધી વેદીને
શોભાવ.' ^{૫૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—દરેક ચાંભવે ફળોના અને
શુશ્રુષ્ઠાના જવા આકારવાળી, રત્નોની સિલાઓ
વડે ચિહ્નવાળા પુષ્પલતાઓના સમૂહોથી તથા
શુશ્રુષ્ઠાના જેવો દેખાવ આપનારા મોતીઓ-
વાળા પુષ્પની કળીઓના સમૂહોથી, ચારે દિશામાં
રાખેલાં ચાર મોઠાં શ્રીફળોથી અને ગંગાજળ વડે

ભરી રાખેલા ઘડાઓથી બહુ શોભાવાળી એ
વિવાહવેદીમાં તેઓ ગયાં અને એ વેદીના મધ્ય-
ભાગમાં ચંદનનાં લાકડાં વડે, તેમણે અગ્નિને
સળગાવ્યો.^{૫૩,૫૪} અગ્નિની જ્વાળાને તેજ કરી
દક્ષિણદિશા તરફ જ્વાળા જવાથી, દક્ષિણ તરફ
નમી રહેલા તે અગ્નિની (ત્રિવિપૂર્વક) સ્થાપના
કરી, પછી તેની પ્રદક્ષિણા કરી. એ અગ્નિની
પાસે જ પૂર્વદિશા તરફ સુખ રાખી, પરસ્પર
પ્રેમવાળાં એ બન્ને દંપતી પોતાની મેળે જ પાંદ-
ડાંના આસન ઉપર બેઠાં. શિષિધ્વજરાજએ તલ
અને શાળનો અગ્નિમાં હોમ કરી, વારંવાર ઊભા
થઈ પોતાની પ્રિયાનું પાણિગ્રહણ કર્યું અને
શિવપાર્વતીની પેઠે મંગળરૂપ તથા વનમાં પર-
સ્પર શોભી રહેલાં, એ દંપતીએ અગ્નિની પાછી
પ્રદક્ષિણા કરી અને તેમણે અન્યોન્ય મંદહાસ્ય
વડે સુખ સુશોભિત રાખી, જ્ઞાનરૂપી સર્વસ્વત્રણ
તથા પ્રેમ વડે ચપળ એવું પોતાનું હૃદય જ જ્ઞાન
તરીકે આપ્યું અને અગ્નિની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી,
શાળનો હોમ કરી હસતાં સુખવાળાં અને નવીન
ઉદય પામેલાં ચંદ્રમાના જ્ઞાં રમણીય એ બન્ને
પતિ-પત્નીએ પ્રસન્ન થઈ, કમ પ્રમાણે પોતપો-
તાના હાથ ચૂંટી લીધા અને પ્રથમ રચી રાખેલી
નવીન ફૂલોની પચારીમાં તેઓ બેઠાં.^{૫૫-૬૦}
તેટલામાં કેમ બાળે આકાશની અંદરથી, તે
બન્નેની શોભાને બાળે જેવા ન ધમ્મજતા હોય
તેમ ચંદ્રમાએ, રાત્રિનો ચોથો ભાગ (એક પહોર)
ગાળી નાખ્યો. જમ વિપત્તિ પુરુષની દૃષ્ટિ સ્ત્રીનાં
છિદ્ર એવામાં ચારેપાળુ પોતાનાં કિરણોને
પસારે, તેમ તે લતારૂપી ધરમાં ચપળ ચંદ્રમાએ
પોતાનાં કિરણો ફેલાવ્યાં. ચંદ્રમા એક પ્રહર-
પર્યંત ચઢ્યા પછી, તે બન્ને પ્રિય દંપતી, સારા
સુહૃદોની વાટ જોતાં બેઠાં. પછી સાંથી ઊઠી અને
પ્રથમ જ પોતે રચી રાખેલી શુભ-રત્નમય દીવા-
ઓના પ્રકાશવાળી, સુવર્ણમય શુક્રામાં તેઓ
પેઠાં અને ત્યાં એ પ્રિય પતિ-પત્નીએ, પુષ્પોથી

પ્રથમ જ રચી રાખેલી, ક્ષીરસાગરની જળધારા-
ના જેવી ધવલ અને કેમ જાણે ચંદ્રમાની ચાંદ-
ની જ પિંડરૂપ ખની ગઈ હોય તેવી, સૌંદર્ય-
વાળી નવીન રચના દીઠી, કે જે ગોઠવી રાખેલા
સુવર્ણમય કમળોના ઢગલાઓથી અને નહિ કર-
માનારાં ખીજાં મંદરાવૃક્ષ આદિનાં પુષ્પોથી
તથા સુંદર રચનાતી જટલી જોયાઘણે રાખેલી
હતી અને લાંબી રચનાને આકારે ગોઠવ્યાથી
લાંબા થતા ચંદ્રખિંખના જેવા દેખાવ આપનારા
તથા ઝાકળવાળા દેશમાં રહેનાથી શીતળ થયેલાં
સમાન એવાં પુષ્પો તેની ચારેબાજુ પાયરવા-
માં આવ્યાં હતાં.^{૧૧-૧૬} લીંતોમાં પ્રતિબિંબ
પડવાથી, કેમ જાણે ભૂતિમાન કામદેવતું જ
પ્રતિબિંબ હોય તેવાં દેખાતાં, સુગંધવાળાં, ઉદાર
મનનાં, મનોહર અને રાજ્યલાગથી માંડી ધણા
કાળ સુધી શ્રાંતિ વડે જુદાં જણાતાં એ બન્ને
દંપતી, જેમ ક્ષીરસાગરમાં મંદરાચળ બેસે (પડે),
તેમ સરખી રીતે રચના વડે પરિપૂર્ણતાવાળી,
નિર્મળ, પુષ્પોના ઢગલાઓથી ઢંકારી ગયેલી એ
રચનામાં એમાં.^{૧૭-૧૯} વિનંત્ય વડે મનોહર તે તે
(લોકાંતર) વાણીના વિલાસોથી તથા તે સમ-
યમાં ઉચિત અને આલિંગન આદિ કાર્યમાં
સુંદર દેખાતા, ગંધ, પુષ્પ, તાંબૂલ આદિ વિવેક-
વાળા ઉપચારોથી અને નવાં નવાં લાગતાં સંભો-
ગનાં સુખને લીધે સુંદર અને મનોહર એ બન્ને
દંપતીની તે રાત્રિ ધણી લાંબી છતાં, એક સુહ-
તની પેઠે સત્વર જતી. રહી.^{૨૦}

તૈસ્તૈર્મયિઃ પ્રણયપેશલવાગ્મિલાસૈસ્ત્વકાલ-
કાર્યસુખમૈઃ પ્રણયોપચારૈઃ । સત્કાંતયોર્નવનવેન
તયોઃ સુખેન દીર્ઘાં મુહૂર્તં ઇવ સા રજનીં જગામ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધના ‘મદનિકાવિવાહ’
એ નામનો સર્ગ ૧૦૬ માં સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૧૦૭ મો* ૭ —

શિખિધ્વજની અનાસક્તિની પરીક્ષા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ સૂર્યારુપરંગેણ રંજિતે ધ્રુવનોદરે ।

શિખિષ્વજાંગના પ્રાતર્મદની કુંભતાં યયો ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પછી સૂર્યરૂપી રંગ વડે
આ જગતની અંદરનો સર્વ ભાગ રંગારી જતાં,
પ્રાતઃકાળે શિખિધ્વજ રાજની પાની મદનિકા
કુંભરૂપે ખની ગઈ. એ પ્રમાણે મહેન્દ્રાચળની
શુદ્ધમાં રાજ શિખિધ્વજ અને કુંભસુનિ બન્ને
વિવાહ કરીને, દેવતાઓના જેવા ભોગો ભોગવ-
નારાં પ્રિય દંપતીરૂપ થયાં. તે બન્ને દરરોજ પાછી
ગયેલાં કુળોના ભારવાળી તથા પુષ્પોથી અને
પાંદડાંથી ચોભતી રંગબેરંગી વનની હાથમાં
વિલાસ કરતાં હતાં.^{૧-૨} દિવસે તેઓ મિત્રરૂપે
અતિ પ્રસન્ન રહેતાં હતાં અને રાત્રિએ પ્રિય
દંપતીરૂપે ખની જતાં હતાં. દીપક અને તેની
પ્રભા (કાન્તિ)ની પેઠે, તેઓ નિરંતર ભેગાં જ
રહેતાં અને કદી પણ જુદાં પડતાં નહિ.^૩ વનના
બગીચાઓમાં, પર્વતોની શુદ્ધઓમાં, તમાલ-
વૃક્ષોના સમુદાયવાળા દેશોમાં, મંદારવૃક્ષોનાં
વનોમાં, સહ્યાદ્રિ, હરૈર, કેલાસ, મહેન્દ્રાચળ,
મલયાચળ, વિંધ્યાચળ અને લોકાલોક પર્વત,
એ સર્વની તળેટીમાં અને ગંધમાદનપર્વતમાં
તેઓ ક્રીડા કરતાં હતાં.^{૪-૧} ત્રણ ત્રણ દિવસે, જ્યારે
પોતાનો પ્રિય પતિ નિદ્રાને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે
ચૂકાલા (પોતાના ચહેરામાં જઈ) રાગકાર્યોને કરી
લઈ, પાછી ત્યાં ચાલી આવતી હતી. સ્વચ્છ સ્નેહ-
યુક્ત હૃદયવાળા કુંભસુનિ અને રાજ એ બન્ને
દિવસે મિત્રરૂપે રહી, રાત્રિએ દંપતીરૂપે ખની જઈ

* આ એકસો સાતમા સર્ગમાં નાના પ્રકારના
પર્વતોમાં વિહાર આદિ તથા માયામય ઇન્દ્રિય દર્શન
અને અનાસક્તિ (વૈરાગ્ય)ની પરીક્ષા મટે ઇન્દ્ર તરફ
થી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ આમંત્રણ થતું છે ત્યાંથી વર્ણન આવશે.

નાના પ્રકારનાં પુષ્પોમાં ગરકાવ રહી પરસ્પર બહુ પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. (મનોહર અને દેવદારનાં વૃક્ષો વડે ઘેરાયેલાં, મહેન્દ્રાચળમાં રત્નની લીંટોવાળા ગુફાથી ધરમાં દેવતાઓએ અને કિન્નરોએ પ્રશંસા કરાયેલાં એ દંપતી એક માસ સુધી રહ્યાં અને તેવી જ રીતે એક માસ સુધી (નીચાં હોવાથી) હાથ વડે લઈ ચકાય તેવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલાં ભૂખ-તરસ-રોગ-ધડપણ વગેરે હરી લેવાથી સાર્થક એવાં ક્ષણ-કૂલ-પાંદડાં આદિને ધારણ કરનારાં મંદારવૃક્ષોનાં વનોની માળા (પંક્તિ)વાળા, શક્તિમાન પર્વતના પાછળના ભાગમાં તેમણે નિવાસ કર્યો. એક પખવાડિયા સુધી કલ્પલતાના બનાવેલા ગૃહમાં તે રહ્યાં.^{૭-૧૦} બે માસ સુધી મૈત્રાક પર્વતની દક્ષિણ દિશા તરફની તળેટીમાં, પારિજાતક વૃક્ષોનાં વનની અંદર, દેવતાઓના ઉપભોગમાં આવનારાં પુષ્પોના ગુચ્છોએ વડે બનાવેલા મંડપમાં તે બને રહ્યાં. મેરુપર્વતના જમણા ભાગ તરફ જંબૂતટ્ટીને કઠિ જંબૂવનના સુવર્ણમય ભાગની નીચે જંબુનાં ક્ષોના રસના આસવ પીવાથી પરસેવો, કુર્ગંધ, જરા, રોગ આદિથી રહિત અને સ્થિર યૌવન-વાળાં થઈ, તેમણે એક મહિના સુધી ત્યાં સ્થિતિ કરી.^{૧૧-૧૨} દશ દિવસ સુધી ઉત્તરકુરુ તરફના દેશોમાં તે રહ્યાં અને સત્તાવીસ દિવસ સુધી ઉત્તરકોસલ દેશમાં તેમણે વાસ કર્યો.^{૧૩} એવી જ રીતે, બીજા અનેક પર્વતોના અને રાજ્યોના દેશોમાં, મહાભાગ્યવાન એ બન્ને દંપતી દિવસે મિતરૂપે રહેતાં હતાં અને રાત્રિએ દંપતીરૂપ બની જઈ રહેતાં હતાં.^{૧૪} સાર પછી ધીરે ધીરે કટલાક માસ પસાર થતાં એ દેવપુત્ર (કુંભસુનિ)ને રૂપે આવેલી ચૂડાલાએ વિચાર કર્યો કે, ‘હું સુંદર રૂપવાળા (મનોહર) ભોગોના ભાર વડે, એ શિખિધ્વજ રાજાની પરીક્ષા કરીશ, કે જ્યોત્ષ્ણ (અનાસક્તિ દહ થઈ જતાં) તેનું ચિત્ત પાછું ભોગોને વિષે ઠાઈ દિવસ આસક્તિવાળું થશે જ

નહિ.^{૧૫-૧૬} એમ વિચાર કરી, ચૂડાલાએ માથા વડે, એ વનભૂમિમાં દેવતાઓ અને અપ્સરાઓ સહિત ઇન્દ્રને ત્યાં આવેલા દેખાડ્યા.^{૧૭} સર્વ પરિવારો સહિત ઇન્દ્રને પોતાની પાસે આવેલા બેઈ વનમાં રહેલા શિખિધ્વજરાજાએ તેની યથા-વિધિ પૂજા કરી.^{૧૮}

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો:—હે દેવતાઓના રાજા! આપે દૂરથી (સ્વર્ગમાંથી) અહીં પધારવા-નો શ્રમ શા માટે લીધો? જમ હોય તેમ આપ કૃપા કરી મને કહેવાને યોગ્ય છો.^{૧૯}

ઇન્દ્ર બોલ્યો:—જમ હૃદયપ્રદેશમાં લાગી રહેલા સૂત્ર વડે (ઢાર વડે) વનમાં રહેનારાં આકાશચારી પક્ષીઓ ખેંચાઈ આવે, તેમ તમારા સારા ગુણો સાંભળી અમે સ્વર્ગમાંથી અહીં ખેંચાઈ આવ્યા છીએ. તમે ભોડો અને સ્વર્ગમાં આવો. ત્યાં (સ્વર્ગમાં) તમારા ગુણોનું શ્રવણ થવાથી, આશ્ચર્ય પામી ગયેલા સર્વ દેવતાઓ અને તેમની સુંદર પત્નીઓ તમને જોવાને આતુર છે.^{૨૦-૨૧} સિદ્ધપાદકા, સિદ્ધશુટિકા, સિદ્ધ-ખડ્ગ, સિદ્ધરસ, વિર્માન અને દિવ્ય અશ્વ ઇત્યાદિ સિદ્ધિઓને ગ્રહણ કરી લઈ, સિદ્ધભાગથી તમે સ્વર્ગપ્રદેશમાં ચાલો.^{૨૨} એ સ્વર્ગમાં આવી તમે જીવન-સુકૃત દશામાં રહી વિવિધ પ્રકારના ભોગો ભોગવો, તેથી તમને ત્યાં યોલાવી જવા માટે જ હું અહીં આવેલ છું.^{૨૩} તમારા જવા ઉત્તમ મહાત્માઓ પ્રાપ્ત થયેલી લક્ષ્મીનો તિરસ્કાર કરતા નથી અને જ ન મળે તેને ચાહતા નથી. જમ ભગવાનથી આ ત્રણે લોક પવિત્ર થાય છે, તેમ નિર્વિત્રે સ્વર્ગમાં આવેલા અને સુખેથી તેમાં વિહાર કરનારા તમારા (શિખિધ્વજ) વડે, આજ સ્વર્ગ પવિત્ર થાશે.^{૨૪-૨૫}

શિખિધ્વજરાજા બોલ્યો:—હે દેવતાઓના અધિપતિ! સર્વ સ્થળે સ્વર્ગના જવું જ સુખ-પૂર્વક વિહાર કરવાનું સ્થાન છે એમ હું સમજું છું. મારું સ્વર્ગ (પરમાત્મા) સર્વત્ર છે. તે માત્ર

અમુક સ્થાનમાં જ છે, એવી તેને મર્યાદા નથી. હે મહાસમર્થ ! હું સર્વત્ર પ્રસન્ન જ રહું છું, સર્વે ઠેકાણે રમું છું અને મન નિષ્કામ હોવાથી, હું સર્વત્ર આનંદવાળો જ છું. કોઈ એક સ્થાનમાં માપવાળાં થઈ રહેલાં, અલ્પ અને તુચ્છ સ્વર્ગ પ્રત્યે જવાનું મારા ચિત્તમાં આવતુ જ નથી, જ્યથી હું આપની આજ્ઞાને અમલ કરી શકતો નથી.^{૨૮}

ઈન્દ્ર ઓલ્યા:-અણવાનું સર્વ જણે અણી લીધેલ છે, એવા પરિપૂર્ણ સુદ્ધિવાળા પુરુષોને (પોતાની સમાન બુદ્ધિ હોવાથી) ભોગો ભોગવાનું અને ન ભોગવાનું એ બન્ને સમાન જ હોય છે, તો સજ્જન પુરુષોએ બાકી રહેલા નસીબને ભોગવી લેવાને સ્વીકારેલું ભોગોનું સેવન જ યોગ્ય છે, એમ હું માનું છું.^{૨૯} એ રીતે દેવતાઓનો અધિપતિ ઇન્દ્ર કહેતો હતો, પણ રાજ (સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા ન હોવાથી) કોઈ નહિ બોલતાં મોત જ રાખી રહ્યો; ત્યારે ઇન્દ્રે કહ્યું: 'તમે જો આ પ્રમાણે નિરપેક્ષ છો, તો પછી હું અહીંથી શું ન ચાલ્યો જઈ? (ચાલ્યો જઈ છું)' ^{૩૦} અને 'હું' આજે જ સ્વર્ગમાં નહિ આવું, પરંતુ કાળે કરી (પ્રયોજન પડશે ત્યારે) આવીશ.' એમ શિખિધ્વજ રાજ કહેતો હતો, તેટલામાં 'હે કુંભમુનિ ! તમારું (રાજનું) ફરી વાર રાજ્યમાં આવવારૂપી ઇચ્છેલું' કલ્યાણ ચાલ્યો.' એમ કહેતાં ઇન્દ્ર અદશ્ય થઈ ગયો.^{૩૧} જમ સમુદ્રમાં પવન શાંત થઈ જતાં, વ્યાકુળ થઈ ગયેલા મગરમચ્છોથી, કૃષ્ણના ગોટાઓથી અને સર્પોના સમૂહોથી ભીજળતા તરંગોનો સમુદાય અદશ્ય થઈ જાય, તેમ એ દેવતાઓના રાજ ઇન્દ્રની સાથે બીજા સર્વ દેવતાઓનો સમૂહ પણ કાણમાત્રમાં પૂર્ણ રીતે અદશ્ય થઈ ગયો.^{૩૨}

તદેવંદ્રમખિલં ત્રિદશેશયુક્તં તત્ર ક્ષણાદલ-
મદશ્યમમુદ્ધિતીયમ્ । કલ્હોલરાગિરિવ વારિનિષૌ
પ્રશાંતે વારે સ્ફુરન્મકરફેનફળીન્દ્રંદમ્ ॥૨૧॥

સર્ગ ૧૦૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૮ મો

શિખિધ્વજના કોધની પરીક્ષા અને
ચૂડાલાનું પ્રાકટ્ય

॥વસિષ્ઠ ઉવાચ॥

તાં માર્યાં શ્રમમાનીય ચૂડાલા સમર્ચિતયત્ ।

દિષ્ટ્યા મોમેન્હયા નાર્યં દ્રિયતે વસુધાયિવ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે મહારાજ રામચંદ્રજી !

ચૂડાલા રાણીએ તે (ઇન્દ્રના આવવારૂપ) માયાને ચમાવી દઈ વિચાર કર્યો કે, 'આ રાજાને ભોગોની ઇચ્છા વધ કરી શકતી નથી, એ ધણી પુત્રી થવાની વાત છે.' ઇન્દ્રનો સમાગમ થવા છતાં પણ રાજ શિખિધ્વજ શાંત અને વિકાર-રહિત હોવાથી, સદા એકરૂપે રહેનાર આકાશની પેઠે મુખાદિક અવયવોની નિર્વિકાર સ્થિતિવાળો રહ્યો જ અને ઉતાવળ નહિ કરતાં તથા (બહુ ધીરજથી) પોતાની હાંસી થાય તેમ પણ નહિ કરતાં (સમાન રીતે રહી) તેણે વ્યવહારને યોગ્ય ઇન્દ્રનો પૂજનસત્કાર કર્યો.^૨ હવે વળી આદરપૂર્વક ફરી વાર પણ રાગદ્રેવવાળા અને બુદ્ધિને ક્ષોભ ઉપજાવનારા કોઈ પ્રપચથી હું તેની પરીક્ષા કરી જઈ.^૩ એવો વિચાર કરી, મદવાળી એ રાણીએ રાત્રિએ ચંદ્રમાનો ઉદય થતાં, ઘાટાં પુષ્પોના શુચ્છાઓથી સુશોભિત અને વનદેવીઓના અંતઃપુરરૂપ સંતાન વૃક્ષોની લતાઓનાં કૃત્રિમ શૃંખલાં પ્રવેશ કર્યો, કે જે વખતે મધુર સુગંધથી ભરેલો, પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોમાંથી તથા લતાઓમાંથી ચાલ્યો આવતો શીતળ પવન (મલયાનિલ) વાતો હતો અને શિખિધ્વજ રાજ, નદીના તીર ઉપર જઈ સંધ્યાવંદનમાં તથા જપમાં પરાયાણુ થઈ ગયો હતો. એ લતાશૃંખલાં મનોહર મદનિકાએ પોતાના

* આ એકસોઆઠમા સર્ગમાં રાણી રામના કોધની પરીક્ષા માટે માયા વડે જરૂરિયા સાથે સંગ કરશે અને જરાબર રામના મનનો પાકકાળ બેઈ પોતાનું (ચૂડાલાનું) રૂપ તેને બતાવશે.

શરીરને પુષ્પો વડે સુસોભિત બનાવી, પોતાની માયા વડે કદપી લીધેલ, સુંદર અંગવાળી સ્ત્રીની પેઠે દાદીમૂઢ વગેરે નહિ હોવાથી રમણીય તરણ વ્યવાયો દેખાવ આપનાર અને (તરણ હોવાથી શિષિધ્વજ રાજના કરતાં) મનને આકર્ષણ કરે તેવા કોઈ જરૂરપુરુષને સાથે લઈ પોતે કદપી લીધેલી પુષ્પશય્યામાં આવી સૂઈ ગઈ. ૪-૭ શિષિધ્વજ રાજએ (સંધ્યાવંદન તથા જપાદિક કરી રહ્યા પછી) એ (નદીકાંઠે રહેલા) મિદુર્જમાંથી (પોતાના આશ્રમ તરફ આવી) શોધ કરી. ત્યારે લતાગૃહમાં મદનિકાને તથા તેના ગળામાં આલિંગન કરી રહેલ, મનોહર મદનિકાના તથા પોતાના કેશ વડે વીટાયેલ કંધિવાળા, અંદન વડે વ્યાપ્ત થઈ રહેલા અને શયનમાં આળોટવાથી તથા દબાવાથી શિથિલ થઈ ગયેલા સુકુટેને ધારણ કરનારા જરૂરપુરુષને તેણે દીઠો, કે જેના કાન, કપોલ, કેશપાશ અને નેત્રના ખૂણા સુવર્ણના જેવા મહાકાન્તિમાન, ડાહીથી બેવડ વાળેલા સુવર્ણ સરખા સુંદર, મદનિકાના હાથ-રૂપી આશીકા ઉપર રહેલા હતા. ૮-૧૦ પરસ્પર હસતા ચહેરાવાળું, આસક્તિને લીધે એકબીજાનાં મુખ તરફ જોઈ રહેલું, કદપલતાઓનાં વસ્ત્રોથી શોભાવાળું, પુષ્પશય્યાને (પોતાની કામ-ચેષ્ટાથી) ચપળ કરનાર, કામાતુર, વ્યાકુળ થઈ ગયેલું, એકબીજાના અવયવોનો સ્પર્શ થવાના બહાનાથી પોતાના પ્રેમને પરસ્પર અર્પણ કરવાનો ટોળ ખતાવતું, એકબીજાની સામે જોતું, સમાન આનંદને ધારણ કરનાર, પ્રબળ મદને લીધે મંદતાવાળું, પરસ્પર એકબીજાને પુષ્પો વડે પ્રહાર કરતું, વક્ષ સ્થળથી દબાયેલ સ્તન-ભાગવાળું, એ (સીપુરુષતું) યુગલ રાજના જોવામાં આવ્યું. ૧૧-૧૩ એ જોઈ રાજ શિષિ-ધ્વજ, નિર્વિકાર ચિત્તથી (ક્રોધ નહિ પામતાં) પરિપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ થયો અને તેણે (પોતાના આંકણુક, (અહો, આ બન્ને જરૂર) આચક-

માચક કેવાં મુખપૂર્વક રહેલાં છે! ૧૪ પોતાનું (રાજનું) દર્શન થવાથી ભયભીત બની ગયેલા, એ યુગલને 'પ્રિય આચક-માચક! તમે તમારી જમ ઇચ્છા હોય તેમ મુખેથી વિહાર કરો, હું તમને વિદ્ન નહિ કરું' એમ કહી રાજ ત્યાંથી જતો રહ્યો. ૧૫ આ પ્રમાણે એક સુહર્તમાત્ર રહી, પોતે માયા વડે રચેલા એ પ્રપચને સમેટી લઈ, પોતાના શરીરને સંભોગ વડે ખીલેલું અને વ્યાકુળ થયેલું જણાવતી, તે રાણી લતાગૃહમાંથી બહાર આવી, અને એકાંતમાં સુવર્ણશિલા પર બેઠેલા કાર્ધક બુદ્ધાં નેત્રવાળા સમાધિસ્થ રાજને તેણે જોયો. ૧૬, ૧૭ ખેદયુક્ત, મ્હાન થઈ ગયેલી અને સુંદર અંગવાળી મદનિકા એ રાજ પાસે આવી, લજ્જા વડે પોતાના મુખને નીચું નમાવી, ક્ષણમાત્ર મૌનપણે બેસી રહી. ૧૮ શિષિ-ધ્વજ રાજ ક્ષણવારમાં ધ્યાનમાંથી વિરામ પામી ક્ષોભ વગરની (નિર્વિકાર) બુદ્ધિ વડે રાણી પ્રતિ (નીચે પ્રમાણે) અત્યંત મધુર વાક્ય બોલ્યો: ૧૯ 'હે કામલાંગી! તું આનંદમાં રમતી હતી, તે કેમ જલદી વિપ્રને પ્રાપ્ત થઈ? (અહીં આવતી રહી?) સર્વ પ્રાણીમાત્ર આનંદને માટે જ યતન કરે છે; ૨૦ માટે તું પાછી ફરીથી જ અને વિવેક-વાળા હાવભાવથી તારા મનોહર પ્રિય જરૂરને પ્રસન્ન કર; કેમકે પરસ્પર ઇચ્છા કરાયેલો (સ્વાભાવિક) સ્નેહ આ ત્રણે લોકમાં ફલભ છે. ૨૧ હે માનવતી! એ વાતથી મને ઉદ્વેગ પ્રાપ્ત થતો નથી. વિવેકી પુરુષે જે જે વસ્તુ પોતાને અતિ-પ્રિય હોય તે તારી પેઠે બીજાને ઉપસોગમાં આવવાની છે, એમ સમજી રાખવું જોઈએ. ૨૨ હે સુંદર અંગવાળી! હું અને કુંભમુતિ એ બે આ સાંસારિક વિષયો તરફ વૈરાગ્યવાન છીએ. તું તો દુર્વાસાશ્રુપિના શાપથી ઉત્પન્ન થયેલી કુંભમુતિના કરતાં જુદી જ એક બાળતરુણી છે, માટે તારી જેવી ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે તું ભલે કર. ૨૩

મદનિકા બોલી:-હે મહાભાગ્યવાન! આ-

પના કહેવા પ્રમાણે જ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ ચંચળ હોય છે. પુરુષના કરતાં સ્ત્રીઓમાં આઠગણો કામ વિશેષ રહે છે, માટે આપ (મારા પર) ક્રોધ કરવાને યોગ્ય નથી.^{૨૪} આપ સંધ્યાવંદન અને જપમાં તત્પર હતા, તે વખતે આ બરપુરુષે (આવી) મને પ્રાર્થના કરી. હું કે જ તુમ્હ અખળા બત છું તે આ ગહન વનમાં રાત્રિને વખતે (એકલી) શું કરી શકું?^{૨૫} પતિને પરાધીન હોવાથી, સ્વતંત્રતા વગરની (વિવાહિત) સ્ત્રી કે (યોગ્ય વયવાળી) કુમારી, એકાંતમાં બરપુરુષને પ્રાપ્ત થઈ સંભોગ રોકી શકતી નથી; અને કદાચિત્ દૈવયોગથી આ વેળા બરપુરુષ સાથે રતિમાં વિદ્ય પડી બય, તો પોતાના અંગમાં પ્રાણ અને ચિત્ત આદિને (સંતાપ થવાને લીધે) સ્થિર રાખી શકતી નથી. જે પુરુષને વશ કરી શકે એવી સુંદરતાવાળી સ્ત્રી એકાંતમાં પુરુષ પાસે બય, તો તેનો સમાગમ નહિ થવામાં, બીજે કશે પ્રતિબંધ હોતો નથી. પતિ આદિનો ક્રોધ, શાસ્ત્રમાં જણાવેલા પરપુરુષ-સંગનો નિષેધ, લોકોના તરફની અપવાદરૂપી નિંદા અને પતિવ્રતાપણું, એ (પ્રખળ કામવેગ વડે હબાઈ જવાથી) શું કરી શકે છે? કંઈ નહિ. વળી હું બળરહિત, બાળક અને મૂઠ સ્ત્રીબત છું, આપના અપરાધનું પાત્ર થયેલ છું. હે પ્રિય પતિ! આપ તે ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો, કેમકે (આપ જવા) મહાત્માઓ ક્ષમાશીલ હોય છે.

શિખિધ્વજરાજ એટલેયો:-હે તારુણ્ય-વતી! જમ આકાશમાં (અધ્ધર) વૃક્ષ હોતું નથી, તેમ મારા ચિત્તમાં ક્રોધ તો છે જ નહિ; પરંતુ માત્ર પરપુરુષનો સંગ સત્પુરુષોએ નિંદેલો હોવાથી, હવે ભાર્યારૂપે તને (ઉપભોગ કરવાને) હું ઇચ્છતો નથી. હે સુંદર અંગવાળી! વૈરાગ્યથી આપણે બન્ને વનના અંતભાગોમાં પ્રથમની પેઠે મિત્રભાવથી નિસ લેમાં જ રહી સુખેથી કીડા કરીએ.^{૨૬-૩૦}

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-જે પ્રમાણે શિખિધ્વજ રાજ આ (કોપકારક) પ્રસંગમાં સમાનપણાથી (નિર્વિકાર) રહ્યો, ત્યારે (પોતે પરીક્ષા કરેલા) રાગદ્વેષ વગરના એ રાજના ચિત્તથી પ્રસન્ન થઈ ચૂડાલાએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે, 'અહો! ધણા હર્ષની વાત છે કે, આ અશ્વત્થ-વાન મહાસમર્થ રાજ, પરમ સમાનતાને (નિર્વિકાર સ્થિતિને) પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે અને વૈરાગ્ય થવાથી, તેઓ ક્રોધ વગરના જીવન્મુક્ત થઈ રહ્યા છે. આ રાજને તે ભોગો તથા મોટી સિદ્ધિઓ પણ પોતાના તરફ ખેંચી શકતી નથી. સુખો, દુઃખો, આપત્તિઓ અને સંપત્તિઓ, આ રાજને વિકારવાન કરી શકતી નથી.'^{૩૧-૩૩} મારા વિચારમાં આવતી સર્વ (જીવન્મુક્તના લક્ષણ-રૂપ) શાંતિ, ક્ષમા, ધૈર્ય, વૃત્તિ આદિ ઉત્તમ સમૃદ્ધિઓ, કેમ જાણે ઠાઈ બીજા નારાયણનો આશ્રય કરી રહેલ હોય, તેમ એક આ રાજનો આશ્રય કરી રહી છે.^{૩૪} હવે હું મારું બધું વૃત્તાંત એ જીવન્મુક્ત રાજને યાદ કરાવું તથા આ કુંભસુનિના રૂપનો ત્યાગ કરી ચૂડાલા જ બની બઠું.^{૩૫} એમ વિચાર કરી જાણે યોગના બળે સર્વ પ્રકારની સંપૂર્ણ શક્તિઓ મેળવી છે તેવી, એ ચૂડાલાએ, તે વખતે તત્કાળ મદનિકાના શરીરનો ત્યાગ કરી, પોતાનું ચૂડાલાનું શરીર રાજને દેખાડ્યું. યોગની ધારણાવાળી એ ચૂડાલા ઠાઈ સંપુટમાંથી બહાર નીકળવાની પેઠે, કેમ જાણે મદનિકાના શરીરમાંથી જ પ્રકટ થઈ બહાર નીકળતી હોય, તેમ રાજની પાસે શોભવા લાગી.^{૩૬, ૩૭} સુંદર અંગવાળી, પતિનું મનરંજન કરવામાં મહાચતુર, એ મનોહર મદનિકાને ખરી આતરીથી પોતાની પૂર્વપત્ની ચૂડાલારૂપે થઈ ગયેલી રાજને બોલે.^{૩૮} કેમ જાણે વસંતઋતુમાં ખીલેલી કમલિની જ હોય, તેમ ખીલેલી અને પ્રથમ સીતાજીરૂપે પૃથ્વીમાં રહી, પછી પૃથ્વીમાંથી બહાર પ્રકટ થયેલી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જ

તેવી દેખાતી તથા કેમ જાણે રતના સંપૂર્ણથી બહાર નીકળેલ હોય, તેવી સુધઃ પોતાની પ્રિયપત્ની ચૂડાલા તે રાજના જોવામાં આવી.^{૩૯}

સમુદિતામિવ માધવપત્નીનૃપગતામિવ
શ્રમિતલાન્ધિર્યમ્ । પ્રકટિતામિવ રતસમુદ્રકા
ત્પરિદદર્શ નિજાં દયિતાંનૃપઃ ॥ ૩૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચૂડાલાસ્વરૂપ-
દર્શન' એ નામનો સર્ગ

૧૦૮ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૧૦૯ મો ~~~~~

ચૂડાલા અને શિખિધ્વજનો પુનઃ સંયોગ
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ તાં દયિતાં દૃષ્ટ્વા વિસ્મયોત્કુલ્લોચનઃ ।

શિખિધ્વજ ઉવાચેદમાશ્ચર્યાકુલયા ગિરા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પછી પોતાની એ પ્રિય પત્ની ચૂડાલાને જોઈ જનાં નેત્રો વિસ્મયથી ખીલ્યાં છે તેવા રાજ શિખિધ્વજ આશ્ચર્ય વડે આકુળ થઈ ગયેલી નાણી વડે આ પ્રમાણે બોલ્યા: 'હે કમળના જનાં મનોહર નેત્રવાળી સુંદરી! તું કાણ છે? ક્યાંથી આહીં આવી છે? શું તું આહીં જ રહે છે અને જો આહીં જ રહે છે તો 'કટલા વખતથી અને શા માટે આહીં રહેલ છે?'^{૪૦} અવ્યવ વડે, તેની ચેષ્ટા વડે તથા સ્નેહભરેલી વચન-રચનાની પદ્ધતિ વડે, મારી પ્રિયા ચૂડાલાના જવા પ્રસિદ્ધ વિલાસથી કેમ જાણે તું સાક્ષાત્ તેની જ ભૂતિ હોય તેવી દેખાય છે.'^{૪૧}

ચૂડાલા બોલી:-હે પ્રિય પતિ! જમ આપ કહેા છો તેમ જ છે. હું ચૂડાલા જ છું, એમાં કંઈ

x આ એકસોનવમાં સર્ગમાં રાજ ચૂડાલાને જોઈ કેટલુંક પૂછી બેસે અને તે બધું ધ્યાન વડે અનુભવી, વિસ્મય પામી પ્રસન્ન થશે. સાર પછી તે ચૂડાલાનો પ્રસન્ન કરી તેને આશ્વિનન આપી, ત્યાં જ રાત્રિ માળશે, એ કયા કહેવામાં આવશે.

સંસય નથી. આજ (ધણે દિવસે) મારા સ્વાભા-
વિક (ચૂડાલાના) દેહ વડે આપનું મને મળતું થયું છે.^{૪૨} આ વતની અંદર આપને યોધ કરવા માટે જ, કુંભ આદિ દેહોને નિર્માણ કરી આ બધી બતનો પ્રપંચ મેં જ રચ્યો હતો.^{૪૩} જ્યારથી આપ મોહ વડે રાજ્યનો ત્યાગ કરી, વતમાં પધાર્યા ત્યારથી માંડીને હું જ આપને યોધ આપવા માટે પ્રયત્ન કરતી હતી.^{૪૪} આ કુંભસુ-
નિના સરીરથી મેં જ આપને યોધ આપેલ છે. મેં કુંભ આદિ જે દેહ ધારણ કરેલ છે, તે આપને યોધ આપવા માટે જ છે.^{૪૫} હે તત્ત્વને જાણનાર મહારાજ! એ કુંભસુનિ આદિ સર્વથા મેં માયા વડે જ કદપી લીધેલું છે. તેમાંનું કંઈ પણ સાચું નથી. હવે આપ વિદિતવેધ (જાણવાનું સર્વ જાણે જાણી લીધું છે તેવા) થયા છો, માટે ધ્યાન વડે એ સર્વ અખંડિત રીતે જોઈ શકશો; તેથી તરત ધ્યાન વડે આપ એ વાતનું અવલોકન કરો. આ પ્રમાણે ચૂડા-
લાના કહેવાથી રાજ્યે સિદ્ધ આસન રચી, (યોગશાસ્ત્રને અનુસાર ધારણાને અનુકૂળ પડે તેવા આસનાદિ વિધિ કદપી લઈ) રાજ્યના ત્યાગથી માંડી ચૂડાલાનું દર્શન થયું ત્યાં સુધીનું પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત વિશેષપણાથી કરેલા ધ્યાન વડે બરાબર ચોખ્ખી રીતે જોયું.^{૪૬} રાજ્ય-
ત્યાગથી આરંભી, વર્તમાન કાળના કમ સુધી પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત રાજ્યે સુહૃત્માન ધ્યાન કરી જોઈ લીધું.^{૪૭} એ સર્વ જોઈ રાજ સમાધિ-
માંથી બચત થયો. સમાધિમાંથી જાડેલા અને હર્ષથી ખીલેલાં નેત્રકમળવાળા એ રાજ્યે જોને હર્ષનાં રોમાંચ થયેલાં છે તેના પોતાના ખર્ને હાથને વેગથી પહેાળા કરી, કેમ જાણે પોતાના અવયવો (લજ્જાથી તથા હર્ષથી) ગળી જતા હોય, તેમ ઇચ્છાપૂર્વક ઘાટા સ્નેહથી નેત્રમાંથી હર્ષાશ્રુ પાડતાં, ઘણા વખત સુધી પોતાની પ્રિયા ચૂડાલાનું નોખિયો જમ પોતાની પ્રિયાનું

આલિંગન કરે, તેમ આલિંગન ક્યું. ૧૨-૧૪ એ બન્નેના આલિંગનમાં જે કાંઈ (અવર્ણનીય) ચુંગારરસનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો, તે વાસુકિની જીભથી પણ વર્ણની શકાય તેવો ન હતો. સ્વર્ગમાં અમાવાસ્થાને દિવસે પરસ્પર મળી જઈ, એકરૂપે થઈ રહેલા સૂર્યચંદ્રની પેઠે, અને મેલાં શરીર-વાળાં બનાવેલાં માટીનાં બે પૂતળાંની પેઠે, તથા એક શિલામાં સાથે જ આવેખેલી બે મૂર્તિની પેઠે, એ બન્ને પ્રિય પતિપત્ની ઘણા કાળ સુધી આલિંગન વડે મળેલાં જ રહ્યાં. ૧૫-૧૭ એ બન્ને પ્રિય પતિપત્નીએ એક સુદૃઢ માત્ર પછી, જમાંથી પરસેવાનું જળ ટપક્યા કરે છે તેવા અને રોમાંચો ખડાં થઈ જવાથી રથૂસ જણાતા પોતાના હાથ ધીરે ધીરે કાંઈક શિથિલ કર્યાં. ૧૮ અમૃત વડે પૂર્ણ હૃદયવાળાં (આનંદના વેગથી મન જડ થઈ જવાને લીધે માનસિક વિકારો નહિ જણાયાથી), સૂન્ય હૃદયના જેવાં જણાતાં એ બન્ને જણાં, હાથને મૂઠી દઈ લક્ષ્ય-અર્થોત્ત્વ જોવાના વિષય તરફ લોચન સ્થિર ન રહી થકે તેમ જોતાં રહ્યાં. ઘાટા આનંદથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા એ રાજાએ સણમાત્ર મોનપણે જોતા રહી, ઘાટી ઉપર હાથ રાખી વિવેક વડે ચતુરાઈ ભરેલી રીતે પોતાની પ્રિયને કહ્યું કે, 'પોતાની કુલીન કાન્તાને મનોહર, અત્યંત મધુર અને સ્નેહવાળો પવિત્ર પ્રેમ-રસ અમૃતના કુરતાં પણ (અધિક) સ્વાદિષ્ટ છે. તું કે જે અતિ કૌમળ અંગવાળી અને બાલ્ય-દ્રમ્ભાના જેવી અતિ રમણીય છે, તેણે પોતાના પતિને (મને) પરમ પુરુષાર્થની (મોક્ષની) સિદ્ધિ થાય તેવા હેતુથી ઠટલો બધો મહાદારુણ ક્લેશ સહન કર્યો ! તેમજ દુઃખ વડે માંડ તરી શકાય એવા આ સંસારરૂપી ખાડામાંથી મને જે (સ્નેહાદ્ર) બુદ્ધિથી પાર ઉતાર્યો તેને પણ કોની ઉપમા આપી શકાય ? કરાની નહિ. અરુંધતી, ઇન્દ્રાણી, પાર્વતી, સાવિત્રી, લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, એ બધાં તારા ગુણો પાસે પોતાના ગુણોની

શોભાથી હલકાં જેવાં દેખાય છે. કે સુંદર અંગ-વાળી ! ધી, શ્રી, કાન્તિ, ક્ષમા, મૈત્રી, કરુણા આદિ દક્ષકન્યાઓ કે જ્યોત્સ્ના આકાર વડે મનને હરણ કરનારી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેઓમાં તું કેમ બણે (સર્વથી) શ્રેષ્ઠ હોય તેવી જણાય છે. પરમ દઢનિશ્ચયથી તે મને ગોધ આપ્યો છે (જ્ઞાન ઉત્પન્ન ક્યું છે); ૧૯-૨૪ તો કયો બદલો વાળું કે જથી તારું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ? (એવો પ્રત્યુપકાર જ ફલભ છે.) મોહમાં ડૂબી ગયેલા પોતાના પતિને અંતવગરના જંગલના કરતાં પણ અનાદિ કાળથી ખૂબ જ ભયંકર મોહમાંથી તારી, ઉદ્યોગવાળી કુલીન કાન્તાઓ પાર ઉતારે છે. જેવી રીતે સ્નેહવાળી કુળવાન સ્ત્રીઓ પતિને મોહમાંથી પાર ઉતારે છે, તેવી રીતે (અવશ્ય કરેલો) શાસ્ત્રોત્તે અર્થ કે શુરુભંત્ર આદિ પાર ઉતારી ચક્રતાં નથી. એક કુલીન પત્ની જ પતિને સખા, ભાઈ, સંબંધી, નોકર, ગુરુ, મિત્ર, ધન, સુખ, શાન્ત, ગૃહ અને ઘસ, એ સર્વરૂપ છે. સદાકાળ સર્વ યત્ન વડે કુલીન કાન્તાઓ પૂજવા લાયક છે. ૨૫-૨૮ તેઓમાં બન્ને લોકનું (આ લોકનું તથા પરલોકનું) સર્વ સુખ સારી રીતે રહેલું છે. તું કે જે આ સંસારસાગરના પારને પામી ગયેલી છે અને નિષ્કામ છે, તેના આ ઉપકારનો બદલો હું શી રીતે વાળી શકીશ ? લોકમાં હું તને એક કુલીન કાન્તા ગણું છું અને જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલી સર્વ (કુલીન) સ્ત્રીઓને તે હમણું (આ તારાં ઉત્તમ કૃત્યથી) જીતી લીધેલ છે. (કુળવાન) સ્ત્રીઓની સુજનતા આદિ ગુણોની ચર્ચામાં તું પ્રથમ પંક્તિમાં ગણા-ઈય. તું કે જે (અરુંધતી આદિના કરતાં પણ) ગુણસમૃદ્ધ વડે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તેને સજ્જનારા વિદ્યાતા ઉપર અરુંધતી આદિક (કુલીન) સ્ત્રીઓ જરૂર કોપને પ્રાપ્ત થયેલ હશે, એમ હું માનું છું. રૂપ અને સૌન્દર્ય આદિ ગુણોરૂપી રત્નોને રહેવાના સપ્તરૂપ તું ખરેખર સતી છે. અહીં

આવ અને હું કે જ તારા ગુણોમાં (મોહી ગયાથી તારી તરફ) ખેંચાઈ ગયો છું તેને ફરીથી આલિંગન કરે. ^{૨૯-૩૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એમ કહી, બાલમુગ્ધના જવાં વિશાળ નેત્રવાળી ચૂડાલાનું શિખિધ્વજ નોળિયો જમ પોતાની પ્રિયાને આલિંગન કરે, તેમ ફરી વાર દૃઢ રીતે આલિંગન કર્યું. ^{૩૩}

ચૂડાલા બોલી:—હે મહારાજ ! આપ વ્યાકુળ ચિત્તવાળા થઈ, નીરસ ક્રિયાબળમાં જ્યારે તત્પર હતા, ત્યારે હું વારંવાર આપને માટે બહુ દુઃખી થતી હતી અને તેને લીધે જ, તમને બોધ આપવારૂપી મારો સ્વાર્થ જ મેં સાધેલો છે; તેમાં હે મહારાજ ! આપ મારી મોટાઈ શું કરે છે ? ^{૩૪-૩૫}

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:—હે શ્રેષ્ઠ (સિંહના જવી પાતળી) કેડવાળી ! તેં જમ આ પવિત્ર સ્વાર્થને સાધી લીધો છે, તેવી રીતે હમણાં બીજી કુલાંગનાઓ પણ તેવો પવિત્ર સ્વાર્થ સાધી લે. ^{૩૬}

ચૂડાલા બોલી:—હે મહાસમર્થ પ્રિય પતિ ! તમે જગતરૂપી બળના પરમ અવધિરૂપ પરમાત્મામાં શાંતિ પામી, શું બોધવાન થયા ? આજ પ્રથમના મોહને તમે (સાક્ષીરૂપે રહી) શું કાંઈ તુચ્છરૂપે જુઓ છો કે ? આ કરું, આ ન કરું, આ મેળવું એવી (તૃષ્ણાવાળી) સ્થિતિને મનમાં શું હવે હસો છો કે ? ^{૩૭, ૩૮} તેમ બુદ્ધિની અપદ્મ દશાને લીધે રહેલી કામગતિને પણ શું હસો છો કે ? હે મહારાજ ! તે પ્રથમની તુચ્છ તૃષ્ણાઓનું સ્ફુરવું તથા તે સંકલ્પોની કલ્પનાઓ જમ આકાશની અંદર (નિરાધાર) પર્વત ન જેવામાં આવે, તેમ આજ તમારામાં જેવામાં આવતી નથી હે પ્રિય મહા સમર્થ રાજા ! શું તમે હવે સર્વ વાત સમજી ગયા કે ? હમણાં તમે કોનામાં નિષ્ઠા રાખી રહ્યા છો તથા શી ઇચ્છા રાખો છો ? ^{૩૯, ૪૦} પહેલાં થયેલા દેહના વ્યવહારોને તમે (સત્ય કે

તુચ્છ) લેખો છો ?

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યા:—પુષ્પો વડે પૂજાં એવી, નીલકમળની માળાને સાદશ્ય વડે અનુસરનારાં સુંદર નેત્રવાળી હે પ્રિયા ! તું પોતે જ મારા આત્મારૂપ છે; અને જમ તું (મોહ, વિવેક કે તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે) જની જની અંદર પ્રકાશકપણાથી રહેલ છે, તેની તેની અંદર હું પણ તેવી જ રીતે પ્રકાશક (આત્મા) રૂપે રહેલ છું. હું ચેષ્ટારહિત છું, નિરવયવ છું, આકાશના જેવો સ્વચ્છ છું, નિસ્પૃહ છું, ^{૪૧, ૪૨} શાંત છું અને પરમાર્થદષ્ટિથી પરચઢારૂપ જ, છું. હું આજ (ધણે કાળે) દેહ આદિમાંથી અહંભાવ છોડી કઈ વસ્તુતાથી જ્યદિદાત્મરૂપ રહેલો છું તેજરૂપે યદિરહ્યો છું. કૃત્ત આત્મપરાયણ થઈ ગયેલા ચિત્તના એક જ ભાગ પર રહેલો છું, એવી તો સર્વથી ઉત્તમ આનંદની દશાને પ્રાપ્ત થયો છું, કે જે દશાને (મહાસામર્થ્યવાળા) વિષ્ણુ, મહાદેવ આદિ દેવો પણ દૂર કરવાને શક્તિમાન નથી. જ (મનવાણીથી અગોચર હોવાથી) કઈ પણ નથી તે શુદ્ધ ચિદાત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખી હું પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલો છું. ^{૪૩, ૪૪} બ્રમર જવાં સુંદર નેત્રવાળી હે પ્રિયા ! હું હવે સંસારરૂપી બ્રમથી છૂટી ગયો છું. હું પ્રસન્ન નથી તેમ એવાળો પણ નથી. આ દૃશ્ય કાર્યવર્ગ હું નથી તેમજ બીજી તેનું કારણ પણ હું નથી. ^{૪૫} હું સ્વચ્છ નથી તેમ સૂક્ષ્મ પણ નથી; પરંતુ હે સુંદરી ! હું સત્ય આત્મતત્ત્વરૂપ છું. સૂર્ય આદિ તેજોમંડળથી બહાર નીકળેલા અને ભીત ઉપર નહિ પડેલા (માત્ર આકાશમાં જ ફેલાયેલા) જનો વનારો પણ નથી તેમ જનો નાશ પણ નથી તેના પ્રકાશનાં જોવા હું છું. હું શાંત છું. જગતની સર્વ વિષમતાને દૂર કરનારી એવી સર્વત્ર સમાનતાને હું ધારણ કરનારો છું અને મન કે લિંગદેહ વિનાનો થઈ ગયો છું. ^{૪૬} હું નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયો છું. હે પતિવ્રતા ! હું સદાકાળ સમાન (એક જ સ્થિતિમાં રહેનારો)

છું. હું જ છું તે જ છું. બીજું કંઈ કહેવાને હું શક્તિમાન નથી. ^{૪૭, ૪૮} હે તરંગના જેના અપળ કટાક્ષનાળી રાણી ! તું જ મારો ગુરુ છે, માટે હું તને નમન કરું છું. વિશાળ નેત્રવાળી પ્રિયાની મહેરબાનીથી, હું આ સંસારસાગરને તરી પાર જીત્યો છું. ^{૪૯} સો વાર (ધમણથી) અગ્નિમાં ધમેલા સુવર્ણની પેઠે, હવે હું ફરી વાર મેલવાળો થઈશ નહિ. હું શાંત, સ્વસ્થ, કોમળ, પોતાના સ્વરૂપની નિષ્ઠામાં જ અત્યંત ઉદ્યોગી, વૈરાગ્યવાન, વાસનારહિત બુદ્ધિવાળો, સર્વને પાર કરી ગયેલો અને આકાશની પેઠે સર્વમાં રહેલો છું. ^{૫૦}

ચૂડાલા બોલી:—હે મહાધૈર્યવાન, સમર્થ, મહાબુદ્ધિમાન, દૃઢ્યપ્રિય પ્રાણપતિ ! જે એમ જ હોય, તો હમણાં તમને શી વાતમાં રુચિ થાય છે તે કહો. ^{૫૧}

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:—અમુક વસ્તુ મારે બેઘએ કે નહિ તે હું જાણતો નથી, તેમ મને કંઈ રુચિ છે તેમ પણ નથી. ^{૫૨} હે કોમલાંગી ! તું જ જ પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તે તે પ્રમાણે હું (તાગ વિચાર પ્રમાણે જ) કાંઈ વખત (વ્યુત્પાનકાળમાં) બહુ છું. હે પ્રિયા ! જ જ તારા મનમાં આવતું હોય તે સર્વ કાંઈ જાતના વિશ્વ વિના ભલે થાઓ. ^{૫૩} હું આકાશના જેવો નિર્લેપ હોવાથી કાંઈ જાતનો યોગ્ય સંયોગ કરવાનું જાણતો નથી. માટે હે પ્રિયા ! તું જ કાંઈ કર્તવ્ય જાણતી હોય તે જ ભલે કર. મણિ જે પ્રમાણે પોતાનામાં પ્રતિબિંબને ધારણ કરે, તે પ્રમાણે હું પણ એ તારા કર્તવ્યને જ સારા-નરસા આદિભાવથી રહિત, સુદૃઢિત વડે જ મળ્યું તેમાં આનંદ પામી ધારણ કરી લઈશ. ^{૫૪, ૫૫} હું એ વિષે કાંઈ સ્તુતિ કે નિંદા નથી કરતો, તેથી તારી ઇચ્છા હોય તેમ તું ભલે કર.

ચૂડાલા બોલી:—હે મહાબાહુ ! જે એમ જ હોય તો પછી તમે મારો મત સાંભળો. ^{૫૬} એ મત સાંભળી લઈ, હે જીવન્મુક્ત બુદ્ધિવાળા રાજા !

એ જ પ્રમાણે, તમે આચરણ કરવાને યોગ્ય છો. અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી આપણ ખત્રેમાં સર્વ કંકાણે એક જ તત્ત્વ રહેલું છે એવું જાણીએ છીએ અને આપણે નિષ્કામ હોવાથી, આકાશની પેઠે નિર્વિકાર તથા નિર્લેપ છીએ. જેવી આપણને રાન્યાદિકની એપણા (ઇચ્છા) છે, તેવી જ તેની ઉપેક્ષા પણ છે. (યથાપ્રાપ્ત વર્તવું એ જ આપણે માટે ઉચિત છે.) ^{૫૭, ૫૮} અહુ આદિ ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણને પોતપોતાના વિષયો તરફથી ખેંચી લેવાથી, આત્મામાં શું વિશેષ થાય છે ? કાંઈ નહિ. (સાધનકાળમાં) એ કે તેની જરૂર છે, તો પણ આત્મા કે જ વૃદ્ધિ અને નાશથી રહિત છે, તેમાં તેથી કાંઈ સુધારોવધારો થતો નથી અને સિદ્ધાવસ્થાવાળાને તો સર્વ સમાન જ છે. નિષ્ક્રિય અને અસંગ ચેતન્યરૂપ થયેલો કયો પુરુષ દેહ-ઇન્દ્રિયોમાં અધ્યાસ વડે તે સ્વરૂપને માની લઈ, નસીબ પ્રમાણે આવી પડતા ભોગોના અનાદર કરે ? કાંઈ ન કરે. માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! પ્રારબ્ધના ભોગિમાનથી એ ભોગના આદિમાં, અંતમાં કે મધ્યમાં આપણે જ સ્વભાવવાળાં હતાં, તે જ સ્વભાવવાળાં, માત્ર મોહને તણ દહને, કે માત્ર પાછી રહેલા નસીબને ભોગ વડે આછું કરવા માગીએ છીએ; આપણે કાંઈ ખદલાઈ ગયાં નથી તેમ હવે ખદલાઈ જઈશું પણ નહિ; તો હવે પાછી રહેલા આયુષ્યને રાન્યભોગ વડે ગાળી, કંમે કરી દાઈ કાળે પ્રારબ્ધસંય થયેથી આપણે વિદેહ-મોહને પ્રાપ્ત થઈ જઈશું. ^{૫૯-૬૧}

શિખિધ્વજરાજ બોલ્યો:—હે અંચળ પ્રિયા ! આપણે આદિ, અંત અને મધ્યમાં દેવાં છીએ અને માત્ર અવશેષ રહેલા એક પદાર્થને તણ દઈ કેમ રહીએ ? તે તું કહે. ^{૬૨}

ચૂડાલા બોલી:—હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! આપણે ભોગના આદિકાળમાં, અંતકાળમાં અને મધ્યકાળમાં (સ્યુદ્ધ દૃષ્ટિથી) રાજ જ છીએ. માત્ર (શેષ રહેલા) એક મોહને ખૂદી દઈ, પાછાં તે

રાજ જ થઈએ. તમે પોતાના નગરના જ રાજ થાઓ અને પોતાના સિંહાસન ઉપર બિરાજો. ^{૧૩} હું સર્વ પટરાણીઓમાં ભૂષણરૂપ એવી તમારી (સુખ્ય) પટરાણી થઈશ. રાજને પતિ તરીકે પામી આનંદ પામેલાં નગરવાસી મનુષ્યથી ભરાયેલી, નવી નવી અંગનાઓનાં નૃત્યોથી સુશોભિત, પતાકાઓથી શણગારેલી, મૃદંગવાદિત્ર આદિના શબ્દો વડે મનોહર અને પુષ્પોથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલી, આપણી નગરી આજ (ધણે લાંબે કાળે) વેલો વડે શોભતી મંજરીઓથી ભરપૂર અને પુષ્પોમાં ગુંબર કરતા બમરાઓની હારોથી મનોહર, ચૈત્રમાસ (વસંતઋતુ)માં ખીલેલી વેલની શોભાની જમ ચિત્તને હરનારી બને. ^{૧૪, ૧૫}

વસિષ્ઠ યોદ્યા:—જને ચૂડાલાએ એ પ્રમાણે કહ્યું હતું એવા રાજ શિખિધ્વજ હસીને સાંતપણાથી ક્ષીતજ રહી, નીચે પ્રમાણે ક્ષોભ વગરનાં મધુર વાક્યો યોદ્યા. ^{૧૬}

શિખિધ્વજરાજ યોદ્યા:—હે વિશાળ નેત્રવાળી પ્રિયા ! જે એમ હોય (તારે મારી સાથે રહી ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા હોય), તે આપણને સ્વર્ગમાં સિદ્ધ લોકોના ભોગોની લક્ષ્મી આધીન જ છે, તે પછી આપણે સ્વર્ગમાં જ સા સાર ન રહીએ. ^{૧૭}

ચૂડાલા યોદ્યા:—હે રાજ ! મારી ભોગોને વિષે ઇચ્છા નથી, તેમ વિભૂતિઓને (અણિમાદિક એકધર્મને) પણ હું ઇચ્છતી નથી; પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે જ આવી મળે તેથી કામ ચલાવી દેવું એવી સ્થિતિનો મેં આધાર રાખ્યો છે. ^{૧૮} મને સ્વર્ગ, રાજ્ય કે કર્મ એ કંઈ સુખ આપનારાં નથી, પણ હું સ્વરૂપમાં રહી, જેમ ક્ષોભરહિત થવાય તેમ સ્વસ્થ ચેદ્ધાવાળી થઈ રહી છું. ^{૧૯} આ સુખ છે અને આ સુખ નથી (દુઃખ છે) ઇત્યાદિ દ્રઢને ક્ષય થઈ જવાથી, હું એકસરખી રીતે જ સાંત પરમપદમાં સુખ આવે તેમ

સ્થિર થઈ રહી છું. ^{૨૦}

શિખિધ્વજરાજ યોદ્યા:—હે વિશાળ નેત્રવાળી ! હર્ષશોક અને રાગદ્વેષ આદિથી રહિત અને સમાનતાવાળી બુદ્ધિ વડે તેં આ યોગ્ય જ વાત કહી છે. આપણને રાજ્ય મળે કે ન મળે તેની સાથે કંઈ દેવદેવા નથી. ^{૨૧} સુખદુઃખની (ભાવિ) દશાથી ચતી ચિંતાને છોડી-દઈ, મત્સરરહિત થઈ અને સ્વસ્થતાનું અવલંબન કરી આપણે સ્વસ્વરૂપમાં જ રહીએ. ^{૨૨}

એ પ્રમાણે મહામનોહર એ બન્ને પૂર્વદંપતીનો કથાઓનો આલાપ થતો હતો, તેટલામાં (ધણેખરા દિવસ જતો રહેવાથી) થોડો જ દિવસ બાકી રહ્યો. ^{૨૩} પછી કાર્યોમાં મહાકુશળ અને (રતિસુખ માટે) ઉત્કંઠાવાળાં હોવા છતાં પણ અંદર વાસના નહિ હોવાને લીધે ઉત્કંઠા વિનાનાં એ ઉત્તમ દંપતીએ, ત્યાંથી ભીડી યથાપ્રાપ્ત દિવસકૃત્ય (સાધ્યસંધ્યા આદિ) કયું. ^{૨૪} સ્વર્ગની સિદ્ધિઓનો અનાદર કરી પૂર્ણ ચિત્તવાળાં એ બન્ને જણાં ત્યાં રહ્યાં અને એક જ શયનમાં, એ બન્ને જીવન્મુક્ત દંપતીની એ રાત્રિ આતુરતાવાળી તે તે (મનોહર) ચેદ્ધાઓથી જતી રહી. ^{૨૫} પોતાની મેળે જ પરસ્પર અતુલવ થવાથી સિદ્ધ થયેલ ભોગ અને મોક્ષ, એ બન્નેના સુખનું પ્રણયનાં વાક્યો અને વિલાસો સહિત વર્ણન કરનારાં, ઉત્તમ અને વિવેકી એ બન્ને દંપતીની બુદ્ધિને વધારતી એ રાત્રિ ધણી લાંબી હોવા છતાં એક સુકૃતની પેઠે, જરા વારમાં જ જતી જ રહી. ^{૨૬}

તદ્ભોગમોક્ષમુલુલુત્તમયો: સ્વયં સમાશંસતોઃ પ્રણયવાક્યવિલાસગર્ભયુઃ । ઉત્કંઠતાં પ્રણયિનોર્ધિયમાનયંતી દીર્ઘા મુદ્ધર્તવદસૌ રજની જગામ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વધર્મનો 'ચૂડાલાપ્રકટીકરણ' એ નામનો સર્ગ ૧૦૯ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૦ મો

શિખિધ્વજનું રાજ્ય અને ચૂડાલા-
ની વિદેહસુકિત

॥ શિખિધ્વજ ઉવાચ ॥

તતઃ સમુદિતે દ્યૌર્વે વિતમસ્યંવરે સ્થિતે ।
સમુદ્રકાદિવ જગન્મળૌ તસ્મિન્ વિનિર્ગતે ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-ત્યાર પછી કેમ જાણે
સંપુટમાંથી કાઢી જગતને પ્રકાશ આપનારો
મણિ જ બહાર નીકળ્યો હોય, તેમ ભગવાન
સૂર્યનારાયણ અંધકારરહિત આકાશમાં જ્યારે
હૃદય પામી પ્રકાશી રહ્યા હતા અને આજુ-
બાજુમાં રાતાં ચર્ચ ગયેલાં (મનુષ્યોનાં)
નેત્રોની પેઠે કમળસમૂહ ખીલતો હતો; તથા
લોકો જમ પોતપોતાના વ્યવહારમાં લાગી
ગયા, તેમ સૂર્યનારાયણનાં કિરણો પણ જ્યારે
જોતરફ ફેલાયાં, ત્યારે એ બન્ને સુંદર દંપતી
જોડી સંધ્યા આદિ સધળો નિત્યક્રમ કરી લઈ,
સુવર્ણની શુકાની અંદર કામળ અને લીસાં
પત્રનાં બનાવેલાં આસન ઉપર બેઠા. પછી
મનોહર ચૂડાલા ત્યાંથી જાણી ચર્ચ, પોતાની
પાસે રહેલા સાત સમુદ્રના જળથી ભરેલા કુંભને,
રાજ્યાભિષેક કરવા માટે કંદેશ્યે અને તે મંગળ
કુંભ વડે પૂર્વદિશા તરફ સુખ રાખી રહેલા
પોતાના પતિનેા એકાંતમાં, એ પત્ની ચૂડાલાએ
પોતાના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો. કામળ
અંગવાળી અને દેવતાના જેવી રૂપવતી ચૂડા-
લાએ સંકટપ્રમાત્ર વડે પ્રાપ્ત થયેલા સુવર્ણના
સિંહાસન ઉપર બેઠેલા અને અભિષેક કરાયેલા
રાજાને. કહ્યું કે, 'હે પ્રિય પતિ! કેવળ ઋષિ

લોકોને યોગ્ય, આ સાંત તેજને હવે છાડી દઈ
આઠ લોકપાલોના તેજને આપ ધારણ કરવા
યોગ્ય છો.' ચૂડાલાના કહેવાથી મનમાં શિખિ-
ધ્વજરાજ 'ભલે હું તેમજ કરું છું' એમ બોલ-
તાં તે શિખિધ્વજ મહારાજપણાને પ્રાપ્ત થયો. પછી
પ્રતિહારીના સ્થાનમાં રહેલી માનવતી
ચૂડાલાને 'આજે હું તને દેવીના સ્થાનમાં અભિ-
ષેક કરી, સુખ પટરાણી બનાવું છું' એમ કહી
તળાવમાં સ્નાન કરાવી મહારાણી (પટરાણીના)
પદ ઉપર તેના અભિષેક કરી રાજ્ય પોતાની
પ્રિયાને કહ્યું કે, 'હે કમળપત્રના જેવાં સુંદર
નેત્રવાળી પ્રિયા! (તું) યોગસિદ્ધિ વડે સત્યસંક-
દ્વષ (હોવાથી) કાણમાત્રમાં તારા સંકટપથી
ઉત્પન્ન થયેલ (આજુપણ, અલંકાર, શસ્ત્ર, અન્ન
આદિ) મહાલેખવવાળા જબરા સૈન્યને ભેટું
કરવાને તું યોગ્ય છે.' એ પ્રમાણે પોતાના પ્રિય-
પતિનાં વચન સાંભળી શ્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ ચૂડાલાએ
જમ વર્ષાઋતુ મેધને ઉત્પન્ન કરે, તેમ અનેક
ઘોડાવાળા સૈન્યને (સંકટપ વડે) ઉત્પન્ન કર્યું.
ઘોડાઓ અને હાથીઓથી ઘેરાયેલું, પતાકાઓ
વડે આકાશને ભરી દેતું, વનઋષિમાં બધે પથ-
રાયેલું, ચૂકંગ વાદિત આદિના ચળકે વડે પવન-
વતી શુકાના અંદરના મહાન ભાગમાં પ્રતિધ્વનિ
(પડછંદાને) ઉત્પન્ન કરતું, સુકુટમાં રહેલાં રત્નો-
ના મોટા પ્રકાશથી અંધકારરૂપી પડદાને ખસેડી
નાખનાર એ સૈન્ય તે બન્નેએ ભેટું. અને તેની
અંદર રાજા અને રાણી એ બન્ને દંપતીએ
ખીજ રાજ્યોના મંડળ વડે વીંટાયેલા અને
આનંદ પામેલા સામંતોએ રક્ષા કરાયેલા ઉત્તમ
મંથ્રદ્વીપ ઉપર સવારી કરી. ત્યારપછી મહા-
બળવાન, પાયદળથી અને રથોથી પૂર્ણ રીતે
ભરેલા, પોતાના સૈન્યને ચલાવનારો, પવંતોને
પણ હાથાવી દે તેવી પ્રબળ સેનાવાળો એ શિખિ-

આ એકોદયમાં સર્ગમાં શિખિધ્વજરાજ અને
ચૂડાલાઓ એ બન્ને સંકટપ્રમાત્રો થયેલ સૈન્યને
સાથે લઈ પોતાના સહેરમાં જશે અને ત્યાં યજ્ઞ કાળ
સુધી રાજ્ય કરી પત્ની વિદેહસુકિત થશે, એ વાત કહે-
વામાં આવશે.

* જે હાથીના મળે મધ ખીજ હાથીઓ સહન
ન કરી શકે તે મધદ્વીપ અથવા મધમજ કહેવાય છે.

ધ્વજરાજા જેમ જાણે પૃથ્વીમાંથી જીડેલા પવનના
અપાઠથી પૃથ્વીને અને પર્વતને ભેદી નાખતો
હોય, તેમ પોતાની પ્રિય પટરાણી ચૂડાલાસહિત
વનમાંથી બહાર નીકળ્યો. ^{૧૬, ૧૭} મહેન્દ્રાચળથી
આલેલો એ રાજા રસ્તામાં પર્વતોને, દેશોને,
ગામડાંઓને અને જંગલોને બેતો બેતો, તથા
પોતાની પ્રિયાને પોતાના પ્રથમના (તેતે દેશે
સાથે થયેલા) સર્વ વૃત્તાંતને જણાવતો, થોડા
વખતમાં જ સ્વર્ગના ભવિ મહારમણીય પોતાની
નગરી પાસે આવી પહોંચ્યો. ^{૧૮, ૧૯} ત્યાં તે રાજા-
ના સામ તો જાણે (જાણેને પોતાના જુદા જુદા
કેશના અધિપતિપણા ઉપર નીમ્યા હતા તેઓ)
આદરપૂર્વક રાજાના આવવાની વાટ બેઈ રહ્યા
હતા, તેઓ જયજયકારના શબ્દ વડે રાજાના
આવવાની ખબર થતાં સામૈયુ કરવાને સામા
બહાર નીકળ્યા. ^{૨૦} પછી (લેગાં થઈ જતાં) એક-
તાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલાં અને મૃદગ વાદ્યન આદિ-
ના ગાયા શબ્દો વડે શોભાવાળાં એ ખજે સૈન્યોની
સાથે એ રાજાએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ^{૨૧} શહેર-
ની સ્ત્રીઓએ અક્ષત અને પુષ્પાંજલિઓથી
વધાવેલો રાજા, એક પછી બીજાં એમ એકબીજા-
ની શોભાથી ચક્રિયાતાં લાગતાં ખબરને બેતો
બેતો પતાકા અને ધ્વજોથી સુશોભિત,
(મોતીઓના ચોક પૂરવાથી) મોતીઓના સમૂ-
હો વડે મનોહર, નૃત્ય કરતી તથા ગાયન કરતી
ધારાંગનાઓથી રમણીય અને કેલાસની પેટે
પોતાના સ્થાનમાં જ અચળ થઈ રહેલા પોતાના
મૃદમાં એટલે દરબારગઢમાં પેઠો. એ દરબારગઢમાં
રાજાને થોડા (હાં, દૂર્વા, અક્ષત, શંખ, વીણા,
છત્ર, ચામર આદિ) અનેક જાતના મંગળ પદાર્થો
રાખવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં જઈ નમ્રતાવાળા
સર્વ કારભારીમંડળ વગેરેનું તેણે સારી રીતે
સન્માન કર્યું. ^{૨૨-૨૪} સાત દિવસ સુધી રાજાએ
પોતાના શહેરમાં અત્યંત મોટો ઉત્સવ કર્યો
અને પોતે અત્યંતપુરમાં રહી પોતાનાં રાજકાર્યો

કર્યા. ^{૨૫} હે રામચંદ્રજી ! એ રાજા દશહજાર વર્ષ
સુધી ભૂતળમાં રાજ્ય કરી ચૂડાલાની સાથે જ
દેહધારણથી વિરામ પામ્યો. (વિદેહમુક્તિના
સુખને પ્રાપ્ત થયો). ^{૨૬} હે રામચંદ્રજી ! એ રીતે
દેહ આદિમાં જને દોષદષ્ટિ છે, તેને લીધે રનેહ
રહિત એ મહાપુરુષાણી રાજા રનેહ વિનાના
(તેલ વગરના) દીવાની પેટે રહેના ત્યાગ કરી
પૂનર્જન્મ નહિ થવા માટે નિર્વાણને પામી ગયો.
દશહજાર વર્ષ સુધી સમદષ્ટિપણાથી ચૂડાલા
સહિત પોતાનાં રાજ્યમાં રમણું કરી તે નિર્વાણ-
પદને પામ્યો. (વિદેહમુક્ત થયો). ^{૨૭, ૨૮} ભયથી
અને ખેદથી રહિત થઈ ગયેલા, અભિમાન અને
મત્સર વિનાના, પ્રકૃત (પ્રસંગપ્રાપ્ત) સ્વાભા-
વિક, કાર્યોને આચરનારા, ભોગવી લીધેલા ભોગો
વિષે વિરક્ત પુરુષાવાળા એ આર્થ રાજાએ સર્વમાં
સમાનપુરુષિ રાખી (જ્ઞાન વડે) મૃત્યુને જીતી લઈ
દશ હજાર વર્ષ સુધી એકછત્રે રાજ્ય કર્યું. ^{૨૯} ઘણા
લાંબા કાળ સુધી સર્વ રાજાઓના શિરોમણિરૂપે
રહી પૃથ્વીમાં અનેક ભોગોને ભોગવી લઈ દેવળ
સત્તામાત્ર રૂપે બાધી રહેલો એ રાજા જરા-
મરણથી રહિત એવા પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયો.
હે રામચંદ્રજી ! એવી જ રીતે તમે પણ પ્રારબ્ધ-
થોગે આવી પડેલા ચાલુ વ્યવહારોને નિર્ભાવી,
શોકરહિતપણાથી સમાધિમાં રહો કિંવા પોતાની
મેળે જ બળાત્કારથી ચિત્તને રાષ્ટ્રી ભોગ અને
ભોક્ષ આદિની લક્ષ્મીના (સાક્ષીરૂપે) અનુભવ
કરીને સ્વસ્થ થાઓ. ^{૩૦}

શુચ્વ મોગાનનેકાન્નુવિ સકલમહીપાલ-
ચૂડામણિત્વે સ્થિત્વા ચૈ દીર્ઘકાલં પરમમૃતપદં
પ્રાપ્તવાન્સત્ત્વશેષઃ । एवं रामागतं त्वं प्रकृतमनु-
सरन् कार्यज्ञातं विशोकस्तिष्ठोत्तिष्ठ स्वयं वा
प्रसममनुभवन्भोगभोक्षादिलक्ष्मीः ॥ ૩૦ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શિષ્ઠિદશનિર્વાણ'
એ નામનો સર્ગ ૧૧૦ મો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૧૧૧ મોઠ

કથોપાખ્યાન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतच्चे सर्वमाख्यातं शिषिभ्वजकथानकं ।

अनेन गच्छन्मार्गेण न कदाचन खिद्यसे ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ઉપર પ્રમાણેની શિષિ-
ધ્વજ રાજની સર્વ કથા મેં તમને કહી. એ
માર્ગે આશવાથી તમે કહી પણ ખેદને પ્રાપ્ત થશો
નહિ.^૧ રાગદ્વેષનો નાશ કરનારી આ દૃષ્ટિને
ધારણ કરી, તમે નિત્ય આસક્તિ વગરની (વેરા-
અવાળી) બુદ્ધિ વડે તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરો.^૨
હે રામચંદ્રજી! જમ શિષિધ્વજ (ભોગ અને
ભોક્ષ બંનેનો અતુલવ કરતાં) રામ્ય કયું, તેમ
તમે પણ રામ્યમાં બ્યવહાર કરતાં ભોગ અને
ભોક્ષ એ બંનેને સારી રીતે મેળવો.^૩ હે રામ-
ચંદ્રજી! બૃહસ્પતિનો પુત્ર કય શિષિધ્વજના
સર્વ (ત્યાગના) કમ વડે જ રીતે બોધને પ્રાપ્ત
થયો, તે રીતે તમે પણ બોધ મેળવો.^૪

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ! મહાસમર્થ
અશ્વથામા બૃહસ્પતિનો કય જ રીતે જ્ઞાનને
પ્રાપ્ત થયો, તે આપ સંક્ષેપથી મને કહો.^૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે મહારાજ રામચંદ્રજી!
પોતાની વિદ્યાથી અત્યંત શોભતા દેવતાઓના
શુરુ બૃહસ્પતિનો પુત્ર કય, શિષિધ્વજરાજની
પેઢેજ પરમ બોધને પ્રાપ્ત થયો હતો, એ કથા
તમે સાંભળો.^૧ (યૌવનની શરૂઆતમાં) સંસાર-
રતે તરી જવાને ઇચ્છનાર શબ્દ અને તેના
અર્થને સમજી શકે તેવા કયે બૃહસ્પતિને (નીચે
પ્રમાણે) કહ્યું.^૭

કય બોલ્યા:-હે સર્વ ધર્મને બાળનાર ભગ-

વન! હે મહારાજ! જીવરૂપ (વાસનામય) તંતુ
વડે બંધાયેલો મનુષ્ય આ સંસારરૂપી પાંજરા-
માંથી શી રીતે બહાર નીકળી શકે? એ આપ કહો.

બૃહસ્પતિ બોલ્યા:-હે પુત્ર! એ સાચા
વેરાળથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો
પણ જોને ચિત્તમાં ખેદ થાય નહિ તે આ સંસાર-
સાગરને તરી બંધ છે.^૮

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે પિતાનાં પરમ-
પવિત્ર વચન સાંભળી કય સર્વનો ત્યાગ કરી
એકંત વનમાં ચાલ્યો ગયો.^૯ બૃહસ્પતિને તેના
જવાથી કશો શોક થયો નહિ; કેમકે મહાન
પુરુષો સયોગ અને વિયોગના સંબંધમાં મેરુના
જવું દૃઢ અને મોટું મન રાખનારા (હર્ષશોક
રહિત) હોય છે.^{૧૦} હું નિષ્પાપ રામચંદ્રજી!
પછી આઠ વર્ષ જતાં રથા બાદ કોઈ મોટા
જગલમાં કય ફરી વાર પોતાના પિતા બૃહસ્પ-
તિની પાસે આવ્યો.^{૧૧} પોતાના પિતાનું પૂજન
કરી અભિવંદન કરી રથા બાદ પુત્રને (કચને)
આલિંગન કરી રહેલા એ બૃહસ્પતિને મનોહર
વાણી વડે ફરીથી કયે (આ પ્રમાણે) પૂછ્યું.^{૧૨}

કય બોલ્યા:-હે પ્રિય પિતાજી! આજ
મને સર્વ ત્યાગ કર્યે આઠ વર્ષ થયાં, તો પણ
સ્તુતિપાત્ર શાંતિને હું મેળવી શક્યો નથી.^{૧૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે તે અરણ્યની
અંદર કય (પિતા પ્રત્યે) દુ ખી વચનો કહેતો
હતો, તેટલામાં તો 'તું સર્વનો ત્યાગ કર' એમ
કહી બૃહસ્પતિ આકાશ તરફ ચાલ્યા ગયા.^{૧૪}
બૃહસ્પતિ જતા રથા પછી કયે પોતાના દેહ
ઉપરથી વલ્કલ આદિનો પણ ત્યાગ કરી દીધો
અને ચંદ્રમા, વાદળાં, સૂર્ય તથા તારાઓ વિનાના
શરદઋતુના આકાશ જોવો (દિગંબર) થઈ રહ્યો.
તે દિગંબર બની ટાઢ, તડકો અને વરસાદથી
બચવા કોઈ પર્વતની ઝુકામાં રહેતો હતો. તેણે
પોતે એકલાએ જ શરીરને શાંત અને શાન્તપણે
ધારણ કરી રાખી આસોષનાસ લેતાં દિશાઓના

* આ એકસોઅગિયારમા-સર્ગમાં-રાણી ચંડા-
લાએ જેમ રામનું સર્વસ્વ છોડાવ્યું હતું, તેમ કચનો
પિતા કચના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરાવશે અને અ તે
અહંકારનો ત્યાગ થયેથી કય પૂર્ણચિતિવાળો થશે,
એ વર્ણન કરવામાં આવશે.

અંતભાગોમાં ફરવા માંડ્યું. એ રીતે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા પછી, એ ક્ય પાછો ઉદાસીન ચિત્તે (કાઈ જંગલની અંદર) એ જ પોતાના પિતા અને ગુરુ બૃહસ્પતિને મળ્યો. ભક્તિ વડે સર્વ પૂજનો ક્રમ પૂરા કરી લઈ પુત્રને (પોતાને) આલિંગન કરી રહેલા પોતાના પિતાને ખેદથી ગદગદ થઈ ગયેલી વાણી વડે ક્યે ફરી વાર પૂછ્યું. ૧૬-૧૯

ક્ય બોલ્યો:-હે પિતાજી ! મેં સર્વ કયા અને વેણુલતા (કમંડલુ, દર્ભાસન, યુગચમ) આદિનો પણ ત્યાગ કર્યો; તથાપિ હજી મને પોતાના પરમપદમાં શાંતિ મળી નથી, માટે હવે હું શું કરું? ૨૦

બૃહસ્પતિ બોલ્યો:-હે પુત્ર ! ચિત્ત જ સર્વ પદથી કહેવામાં આવે છે, તેનો ત્યાગ કરવાથી તું અપૂર્વ શોભાવાળો થઈશ. સર્વવેત્તા પુરુષોએ ચિત્તનો ત્યાગ એ જ સર્વ ત્યાગ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણેલ છે. ૨૧

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-બૃહસ્પતિ એ પ્રમાણે પુત્રને કહી વેગ વડે આકાશ તરફ ઊડ્યા અને ક્યે કાંઈ જાતનો બુદ્ધિમાં ખેદ લાગ્યા વિના ત્યાગ કરવા સારુ ચિત્તને શોધવા માંડ્યું. ૨૨ જ્યારે જંગલમાં (બહુ) વિચાર કરતાં છતાં પણ એ ક્ય ચિત્તને જાણી શક્યો નહિ, ત્યારે બુદ્ધિ વડે તેણે પોતાના પિતાજીનું ચિંતન કર્યું અને ત્યાં (પિતાજી પાસે) જવાનું ધાયું. 'હેહ આદિ પદાઈનો સમૂહ કાંઈ ચિત્ત શબ્દથી કહેવાતો નથી, તેમ એ દેહાદિક શું ચિત્તનું છે અથવા તો ચિત્ત પોતે જ ક્યાં છે? આવા સંદેહને લીધે નિરપરાધી એ દેહાદિનો હું શા માટે વૃથા ત્યાગ કરું? ૨૩, ૨૪ ચિત્તરૂપી મહાશયને ઝાળખવા માટે હું પાછો પિતાજી પાસે જઈ અને તેને (ચિત્તને) ઝાળખી લઈ તત્કાળ એ ચિત્તનો ત્યાગ કરું તથા સંતાપરહિત (શાંતિવાળો) થઈને રહું.'

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-એ પ્રમાણે વિચાર કરી ક્ય સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયો અને બૃહસ્પતિ પાસે જઈ

રનેહપૂર્વક વંદન કરી પ્રણામ કર્યા તથા બૃહસ્પતિને એકાંતમાં પૂછ્યું કે, 'હે મહારાજ ! ચિત્ત શું છે? તે આપ કહો. એ ચિત્તનું સ્વરૂપ (ક્યા કરી) આપ મને જાતાવો, કે જ્યાં હું તેનો ત્યાગ કરું.' ૨૨૫-૨૭

બૃહસ્પતિ બોલ્યો:-ચિત્તના સ્વરૂપને જાણનારા (વિવેચી) પુરુષો પોતાના અહંકારને જ ચિત્ત કહે છે. મનુષ્યની અંદર 'હું' એવો જ ભાવ રહ્યો છે, તે (અહંકાર) જ ચિત્ત કહેવાય છે.

ક્ય બોલ્યો:-હે મહાબુદ્ધિમાન પિતા ! હે તેનીસ કરોડ દેવસમૂહના ગુરુ મહારાજ ! અહંકાર જ ચિત્ત એમ શી રીતે છે? તે આપ મને કહો. હું એમ માનું છું કે, એ ચિત્તનો ત્યાગ થવો (બહુ) દુષ્કર છે અને સિદ્ધ થતો નથી. હે યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ (પિતાજી) ! એ ચિત્તનો શી રીતે ત્યાગ કરી શકાય છે? ૨૮-૩૦

બૃહસ્પતિ બોલ્યો:-પુણ્યને તોડવા કરતાં અને નેત્રને મીંચવા કરતાં પણ અહંકારને ત્યાગ બહુ જ સહેલો છે, તેમાં જરા પણ ક્લેશ નથી. હે પુત્ર ! જે રીતે એ સિદ્ધ થાય છે તે હું કહું છું, તે તું અવશ્ય કર. જે વસ્તુ માત્ર અજ્ઞાનથી જ સિદ્ધ હોય, તે જ્ઞાન થયાથી નાશ પામી જાય છે. હે પુત્ર ! ખરી વસ્તુનો વિચાર કરતાં મિથ્યા થયેલા બ્રમની જન્મ અહંકાર જ નથી અને તે મિથ્યા છતાં બાળકે કદાપી લીધેલાં વેતાલની પેઠે ક્રમ જાણે સત્ય હોય, તેમ (અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં) થઈ રહ્યો છે. ૩૧-૩૩ જન્મ રજ્જુમાં સંપંપલું અને ઝાંઝવાના જળમાં જળની બુદ્ધિ માત્ર મિથ્યા આભાસરૂપે જ સ્ફુરે છે, તેમ અહંકાર પણ માત્ર મિથ્યા આભાસરૂપે જ સ્ફુરે છે. ૩૪ જન્મ ચંદ્રમાં દિવ્ય (બેપલું) મિથ્યા છતાં બ્રાંતિથી ભાસે છે, તેમ અહંકાર પણ માત્ર બ્રાંતિ વડે જ સ્ફુરે છે. તે સત્ય નથી તેમ સદસત્ (સાચો અને ખોટો બને વિરુદ્ધ ધર્મવાળો) પણ નથી અને પ્રતીતિમાં આવતો દેવાથી સસલાતો ચંચળ

જન્મ સાવ અસતુ છે, એમ પણ કહી શકાતું નથી.^{૩૫} કેવળ અનાદિ, અનંત, સર્વને સાક્ષી-રૂપે જણનાર, આકાશથી પણ અતિ નિર્મળ, જ્ઞાની અંદર કોઈ પણ જાતનો મેલ રહ્યો નથી એવું શુદ્ધ, સર્વ મનુષ્યોમાં સર્વ ઠેકાણે રહેલ, સર્વને પ્રકાશ આપનાર એક ચૈતન્ય માત્ર (બ્રહ્મ) જ છે અને એક તે જ, જન્મ સમુદ્રના ચ ચળ તરંગોમાં જળ જ (તરંગરૂપે) જોવામાં આવે, તેમ સર્વરૂપે જોવામાં આવે છે.^{૩૬,૩૭} તેમાં વળી અહંકાર કેવો તથા 'ક્યાથી' ને 'શી' રીતે ઉત્પન્ન થયો ? જળમાં કયે ઠેકાણે સૂષી ધૂળનો દગનો ઉત્પન્ન થયો ? અગ્નિથી કયે ઠેકાણે જળનો ઉત્પત્તિ થઈ^{૩૮} (એ રીતે અસંભવિત હોવાથી અહંકાર ઉત્પન્ન જ નથી થયો,) માટે હે પ્રિય પુત્ર ! આ દેહાદિક કે જે પિતા વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, તે 'હું છું' એવી પરિમિત (નાના) આકારવાળી, તુચ્છ અને દિશા તથા કાળ એ બંને વડે વૃદ્ધિ અને નાશ આદિ વિકારને પ્રાપ્ત થનારી ખોટી ભ્રાંતિને તું તણ દે^{૩૯} દિશા-કાળ આદિ વડે જેને મર્યાદા નથી એવા અનંત, સ્વચ્છ, નિત્યપ્રકાશ, સર્વવ્યાપી, (વ્યવહારદૃષ્ટિથી) સર્વ પદાર્થોને રૂપે ભાસતું અને (પરમાર્થદૃષ્ટિએ જ્ઞાત) માત્ર અદ્વૈતસ્વરૂપ, નિર્મળ, એક કેવળ ચૈતન્યરૂપ (બ્રહ્મસ્વરૂપ) જ તું છે.^{૪૦} જન્મ સર્વ દિશાએ તરફ રહેલાં ફળ, પુષ્પ અને પત્ર, એ સર્વનો કારણરૂપ અને સારરૂપ તો તેની અંદર રહેલો રસ જ છે, તેમ તું જ આ સર્વ જગતના કારણરૂપે અને સારરૂપે સર્વની અંદર સદાકાળ રહેલ છે અને અત્યંત નિર્મળ અનંત ચિદાત્મારૂપ છે. હે કય ! તું કે જે એક, અખંડ, અદ્વૈત અને સત્ય આત્મારૂપ છે, તેને 'આ દેહાદિક હું છું' એવી મર્યાદાવાળો નિશ્ચય વળી કેવો હોય ? (ન જ હોવા બોધ્ય.)^{૪૧}

ફલકુસમદલાનાં સર્વદિક્સંસ્થિતાનાં રત્ન
હવ જગતાં ત્વં સંસ્થિતઃ સર્વદૈવ । વિમલતર-
મો. રા. ૨૦

ચિદાત્મા નિત્યમેવાસ્યનંતઃ ક ઇવ કચ તવાદ-
નિશ્ચયો માવમૂર્તેઃ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'કયપ્રબોધ'
એ નામનો સર્ગ ૧૧૧ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૧૨ મો ~ ~ ~

મિથ્યાપુરુષતુ આખ્યાન-આકાશરક્ષણ
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति प्राप्य परं योगमुपदेशमनुत्तमम् ।

जीवन्मुक्तो बभूवासौ ततो देवगुरोः सुतः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-એ રીતે પરમ યોગરૂપ સર્વોત્તમ ઉપદેશને પ્રાપ્ત થઈ પછી બુદ્ધરૂપિતો પુત્ર કય જીવન્મુક્ત થઈ ગયો હતો.^૧ હે રામ-ચંદ્રજી ! જે રીતે કય મમતા વિનાનો, અહંકાર-રહિત, શાંતબુદ્ધિ અને કામરૂપી ત્રિયિગ્ને જ્ઞાની કપાઈ ગઈ છે એવો યુદ્ધ રહ્યો હતો, તે રીતે તમે પણ વિકાર વિનાના થઈને રહો.^૨ અહંકારને તમે મિથ્યા જ સમજો, તેનો આશ્રય પણ ન કરો અને તેનો ત્યાગ પણ ન કરો. સસવાના શિંગડાનો જન્મ જે પદાર્થ હોય જ નહિ; તેને લેવો કે તણ દેવો એ બંને ક્રિયાઓ થઈ શક નહિ.^૩ અહંકારનો જ અસંભવ સિદ્ધ થાય ત્યારે પછી તમને મરણ અને જન્મનો ભય રસાંધી રહે કેમકે આકાશરૂપી ક્ષેત્રમાં જે વવાયું તેનાં ફળ કોણે લીધાં છે ? (કાષ્ટએ નહિ.)^૪ જેને કોઈ અશ નથી, જે સકલપ્રવિકલ્પથી રહિત છે એવા સર્વભાવરૂપ, સર્વવ્યાપી, પરમાત્મી પણ સૂક્ષ્મ, નિર્વિકાર અને કેવળ ચૈતન્યરૂપ તમે છો.^૫ જન્મ જળમાં તરંગ આદિ જળરૂપ છતાં ભિન્ન રૂપે જોવામાં આવે છે અને સુવણમાં બાળુબંધ આદિ

x આ એકસોળારમી સર્ગમાં કયના આખ્યાનથી રામચંદ્રને બોધ થયો અને રામચંદ્રના પુણ્યથી મિથ્યાપુરુષતુ આખ્યાન આવશે, કે જેમાં આકાશનું રક્ષણ કર્મની વાત કહેવામાં આવશે.

દાગીના સુવર્ણરૂપ જ હોવા છતાં જુદે રૂપે ભાસે છે, તેમ તમે પણ અહંકારની ભાવનાને લીધે જ (વસ્તુતાએ બ્રહ્મરૂપ છતાં) બીજી રીતે (જગત-રૂપે) ભાસો છો.^૧ આ સર્વ જગત માયામય ઇન્દ્રજાળની જેમ માત્ર અજ્ઞાનને લીધે ભારી રહેલ છે; પરંતુ હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! જ્ઞાન થતાં એ સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે.^૨ કાર્યરૂપે દ્વિતયુક્તિનો અને કારણરૂપે એકત્વયુક્તિનો ત્યાગ કરી તેથી બાકી રહેલ અને બન્નેમાં વ્યાપ્ત ક્વળ સત્તારૂપ આત્મામાં જ તમે સ્થિર રહી સુખી થાઓ. મિથ્યા પુરુષની જેમ તમે બ્યથા દુઃખી થાઓ નહિ.^૩ આ સસાર સંબંધી માયા અતિ દુષ્પાર (અતિ દુઃખ વડે પણ માંડ પાર પામી શકાય તેવી) છે અને (અજ્ઞાનને લીધે) ચિત્તામાં દબ રીતે ચોટી બેઠેલ છે; તે શરદઋતુથી જેમ ઝાકળ નાશ પામી જાય, તેમ જ્ઞાન ચંતાં નાશ પામી જાય છે.^૪

રામ બોલ્યા:—જેમ વૃદ્ધિ નહિ થવાની શંકાથી ભયભીત થયેલો આતક (દેવયોગથી) સારી રીતે વૃદ્ધિ થતાં વૃક્ષ થઈ જાય, તેમ હું આપના આ જ્ઞાનામૃતથી અંદર પરમ વૃક્ષિ ને પ્રાપ્ત થયો છું.^{૧૦} જેમ જાણે અમૃત વડે સિંચાયેલો હોઈ, તેમ હું અંદર શીતળતાને પામ્યો છું અને નિરૂપમ (હિરણ્યગર્ભ આદિની) સર્વ સમૃદ્ધિઓની પણ ઉપર (નિરતિશય પર-માનંદમાં) રહ્યો છું.^{૧૧} જેમ તરસ્યો (ચંદ્રને જેવાને આતુર) ચક્રાર પક્ષી ચંદ્રનાં કિરણોનું પાન કરતાં વૃક્ષિ પામતો નથી, તેમ આપ જ (ઉત્તમ) વચનો બોલો છો, તે સાંભળવામાં હું વૃક્ષિને પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૧૨} હે સમૃથ મહારાજ! જો કે (આપના ઉપદેશામૃતથી) હું વૃક્ષ છું, તો પણ નીચેનો પ્રશ્ન હું આપને પૂછું છું; કેમકે ગમે તેવો વૃક્ષ હોય, તો પણ ક્યો પ્રુષ્ઠ પોતે કોઈ વખત ઉપયોગમાં નહિ લીધેલા (પાસે પડેલા) અમૃતરૂપી આસવને ન પીએ? (સર્વ

પીએ.)^{૧૩} હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ મહારાજ! આપે જ મિથ્યાપુરુષ એવા નામથી કહ્યું છે શું છે, કે જ મિથ્યાપુરુષે વસ્તુને અવસ્તુરૂપ અને અવસ્તુ-રૂપ આ જગતને વસ્તુરૂપ બતાવી દીધું? તે આપ મને શીઘ્ર કહો.^{૧૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી! મિથ્યા-પુરુષનો બોધ થવા માટે એક નીચેની સુદર કથા હું તમને કહું છું; કે જ તત્ત્વવેત્તાઓને હસાવે તેવી છે, તે તમે સાંભળો.^{૧૫} હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી! બાળકના જેવી ઠામળ બુદ્ધિ વડે મૂઠ અને ક્વળ અજ્ઞાનથી જ વીંટાઈ રહેલો કોઈ એક જાણે કે માયાના યત્રથી બતાવ્યો ન હોય તેવો એક પુરુષ છે. તે કોઈ શૂન્ય એકાંત સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયો છે અને તે આકાશમાંના (ભ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવતા) અનેક વિચિત્ર રંગોની પેઠે અને મરુભૂમિમાં (ભ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવતાં) ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે મિથ્યારૂપે તે શૂન્ય સ્થાન-માં જ રહે છે.^{૧૬-૧૭} એ ઠેકાણે મિથ્યાપુરુષના વિના બીજું કશું છે નહિ અને જે કંઈ છે, તે મિથ્યાપુરુષથી જુદું ન હોવાથી તેરૂપ જ છે; તથા જે કંઈ એ જુદું કેમ છે, તે (પોતાના-રૂપ જ છતાં) ભ્રાંતિ વડે મિથ્યા આભાસરૂપે જ છે; પરંતુ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો મિથ્યાપુરુષ સાચી વાત કેમી શકતો નથી.^{૧૮} એ મિથ્યાપુરુષ જ્યારે મોટો થયો, ત્યારે તેને 'હું આકાશનો છું, આકાશ-રૂપ છું અને આકાશ મારું છે તેથી એ આકાશની (કોઈ ઉપાધિ વડે બાંધી લઈ) હું 'રક્ષા કરું' એવો એણે પાંદો નિર્ણય કર્યો.^{૧૯} પોતાને પ્રિય એવા આકાશને 'હું' કોઈ ઉપાધિમાં (ધટ-મઠાદિકમાં) સ્થાપન કરી પોતાની મેળે જ તેની આદરથી રક્ષા કરું' એમ વિચાર કરી એ મિથ્યા-પુરુષે આકાશની રક્ષા કરવા માટે એક ધર બતાવ્યું;^{૨૦} અને તેની અંદરના ભાગમાં 'મેં આકાશની રક્ષા કરી છે તથા આ આટલું આકાશ મારું છે' એવું તેણે અભિમાન બાંધ્યું.

હે રામચંદ્રજી ! પછી તે ધરના આકાશથી જ એ સંતુષ્ટ થયો હતો; ^{૨૧} પરંતુ જમ શરદ્ઋતુ બેસતાં વરસાદ નાશ પામી જાય અને પવન વડે જમ તરંગ નાશ પામી જાય, તેમ કાળે કરીને તે મિથ્યાપુરુષનું એ ધર પડી ગયું. ^{૨૨} 'હે ધરના આકાશ ! તું નષ્ટ થઈ ગયું ? તું કાણ વારમાં ક્યાં જતું રહ્યું ? મહાખેદની વાત છે કે, તું સ્વચ્છ છતાં બસ થઈ ગયું !' આ રીતે એ આકાશનો તેણે શોક કરવા માંડ્યો. ^{૨૩} એ રીતે અનેક પ્રકારે શોક કરી, એ કૃષ્ણહિવાળા અજ્ઞાનીએ ફરી તે જ ઠેકાણે આકાશની રક્ષા કરવા માટે ફૂલો બનાવ્યો અને એ ફૂલાના આકાશમાં 'તે મારું છે' એવી મમતા વડે બંધાઈ તેની રક્ષા કરવા લાગ્યો. ^{૨૪} પછી સમય જતાં તેનો એ ફૂલો પણ ધૂળ-માટી આદિથી પુરાઈ ગયો. ધૂળ-માટીથી પુરાઈ જ્યારે તેનો ફૂલો નાશ પામ્યો, ત્યારે એ મિથ્યાપુરુષ શોકમાં કૂબળી ગયો. ^{૨૫} ફૂલાના આકાશ માટે ધણો ધણો શોક કરી તેણે તરત એક કુંભ (ધડો) બનાવ્યો અને 'એ ધકાતું આકાશ મારું છે' એવી મમતા વડે બંધાઈ તેની રક્ષા કરવામાં સાવચેત રહી તેથી જ (મન વડે) પરમ સુખને તે પ્રાપ્ત થયો. ^{૨૬} હે રામચંદ્રજી ! કાળે તેના એ કુંભનો પણ નાશ કરી દીધો; કેમકે કુંભોંગી પુરુષ જે દિશા તરફ જાય તે દિશામાં (પોતાના કુંભોગ્યના યોગથી) નાશને (કુદંશાને) પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૨૭} પછી તેણે ધકાના આકાશ માટે કેટલોક (શોકપૂર્વક) પ્રલાપ કર્યા પછી, આકાશની રક્ષા કરવા માટે પ્રથમનો પ્રમાણે જ એક કુંડ બનાવ્યો અને તેમાં મમત્વ બાંધી એ કુંડના આકાશની રક્ષા કરતો હતો. ^{૨૮} એ મિથ્યાપુરુષનો તે કુંડ પણ કાઈ કાળે જમ બંધારું તેમથી નાશ પામી જાય, તેમ નાશ પામી ગયો, તેથી તેણે કુંડના આકાશનો શોક કરવા માંડ્યો. ^{૨૯} કુંડના આકાશનો શોક કરી રહ્યા પછી આકાશની રક્ષાને માટે તેણે ચારે દિશાઓમાં સમાના આકારનાં ધરો-

વાળું એક મોટું સભાગૃહ બનાવ્યું અને તે સભામંડપની રક્ષા કરવામાં પોતાનું મન પરોવી તે રૂપે જાણે ન થયો હોય તેમ તે રહેતો હતો. ^{૩૦} જમ જૂનાં પાંદડાંને વાયુ ધસડી જાય, તેમ સર્વ પ્રજાને ગળી જનારા કાળે તેનું એ સભાગૃહ પણ નષ્ટ કરી દીધું; તેથી એ મિથ્યાપુરુષ ખૂબ જ શોક કરવા લાગ્યો. ^{૩૧} ચારે દિશાઓમાં સમાના આકારનાં ધરોવાળા એ મોટા સભાગૃહનો શોક કર્યા પછી, તેણે આકાશની રક્ષા કરવા માટે વાદળોનાં જવા આકારવાળી એક ઢાઠી બનાવી ને તે ઢાઠીના આકાશમાં મમતા બાંધી તેની રક્ષા કરવા માંડી. ^{૩૨} વાયુ જમ વાદળોને ખેંચી જાય, તેમ તેની એ (ધાન્ય રાખવાની) ઢાઠી પણ તત્કાળ કાળે હરી લીધી. આથી તેના નાશથી થયેલા શોક વડે એ મિથ્યાપુરુષને ધણો જ સંતાપ થયો. ^{૩૩} એ પ્રમાણે ધર, ચતુશાળ (ચાર શાળાઓવાળું મોટું સભાગૃહ), કુંભ, કુંડ અને ઢાઠી, એ વગેરેથી (હાથવેળા કરતાં) એ મિથ્યાપુરુષનો આ અનંત કાળ ચાલ્યો જાય છે. ^{૩૪} એ રીતે (માથા વડે) પરાધીન એ મિથ્યાપુરુષ ધર વડે અને જમ પ્રવેશ ન થઈ શકે તેવા ફૂલા, ધડો આદિ ઉપાધિ વડે તે તે પદાર્થની અદર આકાશને 'આ મારું છે' એવી મમતાથી તેનું રક્ષણ કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે. વળી તે તે (ગૃહ, ફૂલ, કુંભ આદિ) પદાર્થોનું નિર્માણ કરવું, રક્ષા કરવી તથા પાછો તેનો વિનાશ થયો-એ બંધનમાં અભિમાનને લીધે મૂઠ બની જઈ એ મિથ્યાપુરુષ અતિ ઘાટાં બીજાં દુઃખોથી પણ વિશેષ દૃઢ (ઘાટા) એવા દુઃખસમુદાયને પ્રાપ્ત થાય છે અને પાંછો (દેવયોગથી) એ દુઃખમાંથી મુક્ત પણ થાય છે. ^{૩૫}

एवं स्थितः स विचक्षो गगनं गुह्यमां गृह-
न्यूहेण-गहनेन किलात्मबुद्ध्या। दुःखांतराद्-
घनतराद्घनदुःखज्ञातमायाति याति च गता-
गति संगमूढः ॥ ३५ ॥

સર્ગ ૧૧૩ મો

મિથ્યાપુરુષના આખ્યાનનું તાત્પર્ય

॥ રામ ઉવાચ ॥

મિથ્યાનરપ્રસંગેન કિં માયાપુરુષઃ પ્રમો ।

કથિતોડયં ત્વયા વ્યોમરક્ષણં ચ કિમુચ્યતે ॥૧૧॥

રામ બોલ્યાઃ-હે મહાસમર્થ મહારાજ !

આપે મિથ્યાપુરુષના પ્રસંગથી જે માયાપુરુષ કહ્યો, તે શા અભિપ્રાયથી કહ્યો અને આકાશનું રક્ષણ કહ્યું તે પણ શા અભિપ્રાયથી કહ્યું તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામચંદ્ર ! જે મેં તમને હમણાં કથા કહી તે મિથ્યાપુરુષનું વૃત્તાંત બરાબર રીતે હું તમને સ્પષ્ટ કરી બતાવુ છું, તમે તે સાંભળો.^{૧૨} હે રામચંદ્ર ! જેમ આકાશ કાંઈ પણ નથી પરંતુ તે એકલી ખાલી જગા છે, તેમ માયા પણ કાંઈ નથી પરંતુ તેમાં જે અહ-કાર થાય છે તેજ પેલો માયારૂપી યત્રને ખૂનાવેલો મિથ્યાપુરુષ સમજવો.^૩ હે સુશીલ રામ ચંદ્ર ! માયારૂપી આકાશની અંદર આ સર્વ જગત રહેલ છે. તે જગત સ સારના આરંભમાં અત વિનાશુ, બહુ અને ખાલી કંલપેલુ જણા^૪ એ માયાકાશની અંદર અધિષ્ઠાનરૂપે દુર્લભ રીતે અને (કુખ વડે માંડ જણી શકાય તે રીતે) બ્રહ્મા જ રહેલુ હોય છે. પછી એ માયારૂપ આકાશમાંથી જેમ આકાશમાંથી પ્રથમ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય અને પવનમાંથી જેમ પહેલી ગતિ પ્રગટ થાય, તેમ પ્રથમ અહકાર ઉત્પન્ન થાય છે.^૫ એ અહકાર આત્મા છતાં આત્મારૂપે બની જઈ આકાશની અંદર વૃદ્ધિ પામી, (અનેક જાતની કલ્પનાઓ વડે) સાર-નરસુ આદિ કલ્પી લે છે અને પછી પોતે જ કલ્પી લીધેવ 'હું' એવા પોતાના નામ વડે ઇષ્ટ એટલે ઇચ્છેલી વસ્તુને મેળવવા અને અનિષ્ટ

એટલે અપ્રિય વસ્તુ દૂર કરવા તે યત્ન કરે છે.^૬ પોતે આત્મા છતાં કૃત્ત એક આત્માની (પોતાની) રક્ષા કરવા માટે પ્રવૃત્તિમાન થઈ, ધારણ કરેલા દેહનો નાશ થઈ જાય તો પણ પોતે વ્યાકુળ બની જઈ કમવાસના આદિને અનુસારે બીજા અનેક પ્રકારના દેહોને કલ્પી લે છે.^૭ એ અહકાર જ માયાપુરુષ અને મિથ્યાપુરુષ, એ બન્ને નામથી કહેવામાં આવ્યો છે. તે (વસ્તુતઃ) અસત્ય છતાં વૃથા, માત્ર માયા વડેજ ઉત્પન્ન થયેલ છે.^૮ રૂપ, કડ, ચતુરાલ અને કુંભ આદિરૂપે કહેવામાં આવેલા અનેક દેહોને તે કલ્પી લઈ (તેની રક્ષા કરતાં) 'મેં આત્માની રક્ષા કરી છે' એમ દેહની મર્યાદામાં રહેલા માયામય આકાશરૂપ આત્મામાં તે લાવના ક' છે.^૯ હે રામચંદ્ર ! હું તમને એ અહકારન નામો કહું તે તમે સાંભળો. એ નામો જગતને આ કારે દેખાતા પોતાના વિશ્વાસોથી આત્માને મોઢા પમાડી દે છે.^{૧૦} જીવ, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત, માયા પ્રકૃતિ, સકલ્પ, કલ્પના, કાળ અને કળા ઇત્યાદિ નામો અહકારનાં જ પ્રસિદ્ધ છે, અને બીજા પણ કલ્પના પ્રમાણે એડેલા અર્થનાળાં અનેક નામે વડે એ અહકાર હજારોરૂપે પ્રકાશી રહ્યો છે એ અહકારે પૂર્ણબ્રહ્મની અંદર પોતાની મેળેજ અલંત લાંબા સત્ય આકાશને કલ્પી લઈ, તેમાં વાયુ આદિ કમ વડે આ જગત વગરભૂતિ (પાયા વિના) મધર્ધનગરની પેઠે કલ્પી લીધેલ છે અને તેની અંદર એ મિથ્યાપુરુષ મિથ્ય સુખ-દુઃખોનો અનુભવ કરી રહ્યો છે. જે મિથ્યાપુરુષ ઘટ આદિ નામરૂપની ઉપાધિમ 'આ મારું છે' એવી શંકા વડે આકાશની રક્ષા કરતો હોતો અને પછી ઘટ આદિ ઉપાધિ દૂર થતાં, તેમાં રહેલા આકાશ આદિનો શોક કરી (અજ્ઞાનને લીધે) દુઃખી થયો, તે રીતે તમે (અજ્ઞાન વડે) કલેસને પ્રાપ્ત થાઓ નહિ.^{૧૧-૧૨} જે આત્મા આકાશથી પણ વિસ્તારવાળો, શુદ્ધ

x આ એકસીતરમા સર્ગમાં મિથ્યાપુરુષ આદિ શબ્દોના અર્થ તથા આખ્યાનિકાનુ તાત્પર્ય સ્પષ્ટ કરી બતાવશે.

સૂક્ષ્મ, શિવરૂપ અને પરમ મંગલ છે, તેને કોણ
લઈ શકે અથવા કોણ રક્ષા કરી શકે ? (કાઈ
નહિ.)^{૧૫} હૃદયદેશમાં રહેનાર ચિદાકાશનું માત્ર
શરીરરૂપી નિવાસસ્થાન નાથ પામી જતાં આત્મા
નો નાથ થયો એવી સકાંથી પ્રાણીઓ નકામાં
શોક કરે છે^{૧૬} જમ પદ આદિ ઉપાધિઓ નાથ
પામી એવો તો પણ તેમાં રહેલું આકાશ આદિ
અખ દિત જ રહે છે, તેમ દેહોરૂપી ઉપાધિ નથ
થઈ જાય, તો પણ તેમાં રહેલો નિર્લેપ આત્મા
સદોક્ષાળ અખ દિત જ રહે છે^{૧૭} હે રામચંદ્રજી !
શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આત્મા કે જે સૂક્ષ્મ આકાશથી
પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે અને પોતાના અનુભવરૂપ
છે, તે આકાશની પેઠે નાથ પામતો જ નથી.^{૧૮}
કોઈ કાળે, કોઈ પણ ઠેકાણે, કોઈ પણ વસ્તુ
ઉત્પન્ન પણ થતી નથી અને નાથ પણ થતી
નથી, કેવળ બ્રહ્મ જ જગતના વિવર્તરૂપે ભાસે
છે.^{૧૯} અને એ પરમપદ (બ્રહ્મ) સત્ય, અદ્વિતીય,
શાંત, આદિ, મધ્ય અને અતથી રહિત તથા
ઉત્પત્તિ-નાશથી પણ રહિત છે, એમ (મન વડે)
સમજી લઈ તમે સુખી રહો.^{૨૦} પરાધીનતા
ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વ આપદાઓના સ્થાનરૂપ,
નિરતર નહિ રહેનાર, વિનેકરહિત, નિઘ અને
જયી નરકપાત વગેરે થાય છે એના અહંકારરૂપી
પદાર્થને જ્ઞાનથી નિ શેષ રીતે (દેહ, ઇન્દ્રિય,
વિષય આદિસંહિત મૂળ સાથે) ત્યાગ કરી બાકી
રહેલા ચૈતન્યમાત્ર પરમપદમાં તમે દૃઢ રીતે સ્થિર
થઈ રહેશો તો ઉત્તમતાને પ્રાપ્ત થશો.^{૨૧}

સર્વાપદાં નિલયમશ્રુવમસ્વતંત્રમાસન્નપાતમ
વિવેકમનાર્યમજ્ઞમ્ । ચોપાદહંકૃતિપદં સકલં
વિમુચ્ય શેષે સુનદ્રપદમુત્તમતા પ્રયાસિ ॥ ૨૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધમાં ‘મિથ્યાપુ-
રુષોપાખ્યાન’ એ નામનો

સર્ગ ૧૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૪ મો

સદ્-અસદ્ગુણ વિવેચન ઇત્યાદિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પરસાદ્બ્રહ્મણઃ પૂર્વ મનઃ પ્રથમમુન્થિતમ્ ।

મનનાત્મકમામોગિ વત્સ્થમેન સ્થિતિં ગતમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પ્રથમ સૃષ્ટિના આદિકાળ-
માં પરબ્રહ્મમાથી સર્વ કલ્પાઓની પહેલા મહા-
વિસ્તારવાણુ વિચાર કરનાર મન જ ઉત્પન્ન
થયું, અને પરબ્રહ્મમાં તે પોતે બ્રહ્મસત્તા વડે જ
સત્તાવાણુ છતા પોતે સકલ્પવિકલ્પો કરી અનેક
ભેદભાવોને પ્રગટ કરીને આજ સુધી રહેલું છે^૧
હે રામચંદ્રજી ! જમ ક્ષણની કળીમાં સુગંધ રહ્યો
હોય છે, સાગરમાં મોટા તરંગો રહેવા છે અને
સૂર્યનારાયણમાં કિરણોનો સમૂહ રહ્યો છે, તેમ
એક જ સત્તાથી બ્રહ્મમાં મન રહેલું છે^૨ એ
અદૃશ્ય આત્મતત્ત્વ જ્યારે જુનાઈ જાય, ત્યારે
મન આવી અનેક કલ્પનાઓ કરી આ સ સારતું
કારણ બને છે, પરંતુ હે રામચંદ્રજી ! જમ
રજ્જુમાં ભ્રાંતિ વડે દેખાતો સર્પ રજ્જુ સિવાય
બીજા કોઈ પદાર્થમાથી પેદા થયો નથી, તેમ
મનોભય આ જગત પણ આત્મતત્ત્વ સિવાય
બીજા કશામાથી પેદા થયું નથી.^૩ હે રામચંદ્રજી !
જે પુરુષ સૂર્યનારાયણના કિરણસમૂહને સૂર્યથી
જુદી સત્તાવાળો સમજે, તેને તે કિરણસમૂહ
સૂર્યથી જુદા જેવો જ ભાસે છે.^૪ જે પુરુષે
બાહ્યબંધને સુવર્ણથી જુદી સત્તાવાળો બણ્યો,
તેની દૃષ્ટિમાં એ સુવર્ણ નથી, પણ બાહ્યબંધ જ
છે.^૫ જે પુરુષે સૂર્યના કિરણો (સૂર્યની સત્તા
વડેજ સત્તાવાળો હોવાથી) સૂર્યથી જુદા ન
બણ્યા, તેની દૃષ્ટિમાં એ કિરણો સૂર્યરૂપ જ છે
અને (ભેદજુદિરૂપી વિકલ્પ નહિ હોવાને લીધે)

- આ એકસોચોદસા સર્ગમાં અનેક દૃષ્ટાંતોથી
સદ્ગુણ અને અસદ્ગુણ વિવેચન થયે અને
ત્યાગ તથા સદ્ગુણાધિરતા સંબંધી ગુણો

તે પુરુષ પોતે ભેદબુદ્ધિને દૂર કરી રહેલો (નિર્વિકલ્પ) કહેવાય છે. જે પુરુષે તરંગને જળથી બુદ્ધિ સત્તાવાળો બાણો, તેને તેમાં એક તરંગબુદ્ધિ જ રહે છે, જળબુદ્ધિ થતી નથી.^{૯,૭} પરંતુ જણે એ તરંગ (જળની સત્તા વડે જ સત્તાવાળો હોવાથી) 'જળથી એ બુદ્ધો નથી' એમ બાણ્યુ, તેને તરંગમાં સામાન્ય જળબુદ્ધિ જ થાય છે; અને તે પુરુષને નિર્વિકલ્પ કહેવામાં આવે છે.^૮ જે પુરુષે બાણુબધ સુવર્ણની સત્તા વડે જ સત્તાવાળો હોવાથી 'તે સુવર્ણથી બુદ્ધો નથી' એવી ભાવના કરી, તે સર્વ કંપર આદિ સોનાના આકારોને એક સોનાના રૂપે જ સમજનાર મહાબુદ્ધિમાન પુરુષ નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે.^૯ જણે અશિની જ્વાળાનો સમૂહ અશિથી બુદ્ધિ સત્તાવાળો બાણ્યુ, તેને એ જ્વાળામાં અશિબુદ્ધિ થતી નથી; પણ જ્વાળાની બુદ્ધિ જ રહે છે.^{૧૦} ઘાટી વાદળોની પક્તિના જેવા એ જ્વાળાસમૂહમાં તેના આકારરૂપે થયેલી બુદ્ધિ જ્વાળાપણું કેખે છે અને આકુળ બની જઈ જ્વાળામાં રહેનારા ચક્ષન, ભિર્વગમન, ઝગ્નુતા અને વક્તા આદિ ધર્મોને તેમાં કલ્પી લે છે. જે પુરુષે જ્વાળાઓને સમૂહ અશિની સત્તા વડે જ સત્તાવાળો હોવાથી અશિથી બુદ્ધો નથી એમ બાણ્યુ, તેને એ જ્વાળાના સમૂહમાં એક અશિની બુદ્ધિ જ હોય છે અને તે પુરુષ નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે. જે પુરુષ નિર્વિકલ્પ છે તે જ મહાત છે, કદી પણ ક્ષીણ નહિ થનારી (સત્ય) મહાબુદ્ધિ તેનામાં જ રહેલી છે અને જે કાર્ય મેળવવાનું (અભેદજ્ઞાન) છે, તે તેણે મેળવી લીધેલ છે. એવો પુરુષ મિથ્યા પદાર્થોમાં (સત્ય બુદ્ધિ વડે) લોહુપ થતો નથી. સર્વ ભેદબુદ્ધિને છોડી દઈ, આત્મતત્ત્વ કે જે કેવળ યુક્ત ચૈતન્યમાત્ર છે અને જ્ઞેય (દશ્ય) પદાર્થોથી રહિત છે, તેમાં જ તમે દૃઢ થઈને રહો.^{૧૧-૧૨} જેમ પવન પોતાનામાં ગતિને ઉત્પન્ન કરે, તેમ પરમાત્મા પોતે જ જ્યારે પોતાની

મેળે પોતાનામાં પ્રગટ થઈ સકલ્પ નામની શક્તિને ઉત્પન્ન કરે, ત્યારે કેમ બાણે પરમાત્માથી બુદ્ધિ હોય તેવો આભાસ બતાવનાર, સંકલ્પની કલ્પનારૂપ મન (હિરણ્યગર્ભ) થાય છે અને તે જગતરૂપે પોતાના આકારની ભાવના કરવાથી પોતે જ જગતરૂપ બની બચ છે.^{૧૩,૧૪} એ વિદ્યે ને આકારે સ્ફુરેલ સંકલ્પરૂપ સમષ્ટિચિત્ત (હિરણ્યગર્ભ) આ સર્વ જગતને સંકલ્પો વડે જેવી રીતે કલ્પી કાઢે, તેવી જ રીતે તે ક્ષણ વારમાં થઈ બચ છે. (હિરણ્યગર્ભરૂપ) એ ચિત્ત જ મન, જન, અંહકાર, બુદ્ધિ, ચિત્ત ઇત્યાદિ નામોને ધારણ કરી સંકલ્પ વડે ક્રીટપણું, શ્રક્ષાપણું, મેરુપણું, મરુપણું, * દ્વિત્વ અને એકત્વ એ ઇત્યાદિ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જઈ જગતની સ્થિતિને વિસ્તારે છે અને પછી પોતે જ વિવિધપણાને પામે છે. આ મહાવિસ્તારવાળું જગત સંકલ્પમાત્ર જ છે; તે સત્ય નથી, તેમ સાવ મિથ્યા જ છે, એમ પણ નથી; પરંતુ તે કલ્પનામાં ન આવે તે રીતે ભેદલા સ્વપ્નના ગોટાની પેઠે અનિર્વચનીય છે.^{૧૭-૨૦} જેમ મનુષ્ય અનેક પ્રકારના સંકલ્પો અને મેનરથોરૂપી મનના રાજ્યમાં મહાલે છે, તેમ હિરણ્યગર્ભ નામનું (ઈશ્વરનું) મન અનેક પ્રકારના સંસારો રચી પોતાના મનનું રાજ્ય બ્રહ્મ કરે છે. વળી તે મિથ્યા હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાન થતાં બરોબર રીતે રહેલ શ્રક્ષેત્તરૂપે જ પ્રતીતિમાં આવનારું હોવાથી આ મોયાના રૂપમાં લય પામી બચ છે, અને પરમાર્થદષ્ટિથી જોઈએ તો એ કથુ પણ (દશ્ય) જણાતું જ નથી. જેમ સમુદ્ર જળ રૂપ છે છતાં મોજા અને તરંગોની કલ્પનાને ચોગ્ય રૂપ ગ્રહણ કરી રહ્યાથી સમુદ્રના આકારે શરીરને ધારણ કરે છે, તેમ એ દશ્ય પદાર્થજળ પણ પરમાર્થદષ્ટિએ તો શ્રક્ષેત્તરૂપ જ છે, છતાં પારમાર્થિકદષ્ટિ નહિ થવાને લીધે બુદ્ધે બુદ્ધે અનેક આકારો દેખાય છે. મનુષ્ય હાનરો કર્મો

* (નજીબ દેશ (મારવાડ આદિ)ને મરુ કહે છે.

બધે કરતો, પણ ચિદાભાસ (જન)ની સાથે જોડાયેલું મન કોઈ પણ સંકલ્પો ન કરી શકતું હોય તો નિર્વિકાર સાક્ષીચેતન્યમાં તે કોઈ પણ અપૂર્વ (નવીન) વિકાર આદિ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી; માટે અતિ તુચ્છ ભેદબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી જવું, સાંભળવું, અડકવું, સંધવું અને વ્યવહાર કરવા વગેરે કર્મ કરતાં છતાં પણ આમાં કોઈ પણ અપૂર્વ (નવું) કે સત્ય નથી એવી ખાતના રાખીને જ કોઈ તમે કરો છો, તે નિર્મળ સર્વવ્યાપી ચેતન્યરૂપ જ છે, એમ તમે સમજો આ સર્વ વિવર્તરૂપે મોટા આકારથી કેમવામાં આવતું બ્રહ્મ જ છે, તેના વિના બીજું કંઈ નથી. સર્વ પ્રદાયીનો સંસુદાય બ્રહ્મસત્તા વડે જ સત્તાવાળો હોવાથી આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, તેમાં બીજી કોઈ પણ કલ્પના ઘટતી નથી એ પરબ્રહ્મમાં માત્ર સકલ્પરૂપી સ્ફુરણ થવાથી દેખાતા આ તુચ્છ જગતરૂપી બળમાં આ પદાર્થ આનાથી જુદો છે અને અમુક પદાર્થ આથી જુદો છે, એવો મિથ્યા આગ્રહ શી રીતે ધટી શકે? (ન જ ધટી શકે.) દેખાવમાં આવતાં સર્વ આકારોમાં માત્ર એક ચેતન્યતત્ત્વનો ભાવ હોવાથી (ચેતન્યસત્તા વિના બીજી સત્તાનો જ અભાવ હોવાને લીધે) બીજે દૃશ્ય પદાર્થ આદિ ચેતન્યનો વિષય પણ તેથી જુદો રહેતો નથી, તો પછી બંધ અને મોક્ષ પણ ક્યાંથી હોય? (ન હોય.) આ બંધ છે અને આ મોક્ષ છે, એવું નકામું અભિમાન ઉત્પન્ન કરનારી સર્વ ચિંતાને ણજાકારથી (સર્વે યત્નો વડે) દૂર કરીને પોતાનું કલ્પવ્યકર્મ (રાન્યાદિક) કરતાં છતાં તમે સુનિ, જિતેન્દ્રિય, માન અને મદથી રહિત તથા અહંકાર વિનાના મહાત્મા થઈ રહો. ૨૧-૩૦

મોક્ષોજ્યમેષ સલ્લ વંધ इति प्रसह्य चिंतां
निरस्य सकलां विफलाभिमानाम् । मौनी वशी
विगतमानमदो महात्मा कुर्न्स्वकार्यमनहंकृतिरे
वतिष्ठ ॥ ૩૦ ॥

સર્ગ ૧૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૫ મો

મહાકર્તા-મહાભોક્તા આદિનાં લક્ષણો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મહાકર્તા મહામોક્તા મહાત્યાગી મવાનય ।

સર્વાઃ શંકાઃ પરિત્યજ્ય ધૈર્યમાલંબ્યશશ્વતમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! સર્વ શંકાઓનો ત્યાગ કરી (કૃત્ર્ય આત્મચેતન્યના આશ્રયને લીધે) કાયમને માટે ધીરજ ધરી તમે મહાકર્તા, મહાભોક્તા અને મહાત્યાગી બની રહો.^૧

રામ યોહ્યા:-હે મહાસમર્થ મહારાજ ! કેવાં લક્ષણવાળો મહાકર્તા કહેવાય? કેવાં લક્ષણવાળો મહાત્યાગી કહેવાય? અને કયાં લક્ષણવાળો મહાભોક્તા કહેવાય? તે આપ ખરાખર રીતે મને કહો.^૨

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! પૂર્વે આ ત્રણ વ્રત મહાદેવજીએ પોતાના નદિગણને બતાવ્યાં હતાં કે જના આશ્રયથી તે સંતાપરહિત (મહાશાંત) થઈ ગયો હતો.^૩ પૂર્વકાળમાં (કોઈક વખતે) સુમેરુપર્વતના અગ્નિના જવા તેજેમય ઉત્તર તરફના ચિખરમાં મહાદેવજી સર્વ પરિવારસહિત રહ્યા હતા.^૪ હે રામચંદ્રજી ! એ મહાદેવજીને મહાતેજસ્વી, નમ્ર અને અદ્વૃષ્ટાનવળા નદિગણે હાય જોડીને (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું.^૫

નંદિગણ યોહ્યા:-ઈન્દ્ર આદિ, કે જો આ દેવતાઓના પણ દેવ છે, તેમના અધિપતિ હે ભગવન ! હે સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર ! હું જ આપને પૂછું, તે આપ કૃપા કરી તરત તને કહો.^૬ હે મહારાજ ! આ તંગના જેવી ચચળ સંસારચનાનું અવલોકન કરી, હું (ભોગોમાં લપટ હોવાથી) તત્ત્વજ્ઞાનની સાતિ નહિ મળવાથી,

૪ આ એકસોપદ્ધતિ સર્ગમાં મહાદેવજી બ્રહ્મિને (પોતાના નદિગણને) મહાકર્તા આદિ ઇન્દ્રેન્દી વ્યાખ્યા વડે જનન્યુક્ત પુત્રોના ચિત્તોના કદી બતાવે.

ખહુ જ મૂંઝાઉ છું^૭ કયા મનોહર નિશ્ચયનો
અદર દહતાપૂર્વક સ્વીકાર કરી હું આ જગત-
રૂપી બૂની ઝૂપડીમાં કાંઈ પણ તાપ પામ્યા
સિવાય (શીતળતાથી) રહું^૮

મહાદેવજી યોદ્યા:-હે નિષ્પાપ નદિગણ!
સર્વ શકાઓને મૂંઝી દઈ કાયમને માટે ધીરજ
ધારણ કરી તમે મહાકર્તા, મહાભોક્તા અને
મહાત્યાગી થાઓ.^૯

નદિગણ યોદ્યા:-હે મહાસમર્થ મહા-
રાજ! કેવાં લક્ષણવાળો મહાકર્તા કહેવાય? કેવાં
લક્ષણવાળો મહાભોક્તા કહેવાય? અને કેવાં
લક્ષણવાળો મહાત્યાગી કહેવાય? એ આપ કૃપા
કરી સારી રીતે મને કહો.^{૧૦}

મહાદેવજી યોદ્યા:-હે મહાભાગ્યવાન
નદિગણ! જે પુરુષ ધર્મ અને અધર્મ, એ બન્ને
દેવયોગથી જીવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેવી રીતે
ચિંતમાં કાંઈ શંકા રાખ્યા સિવાય કયેં બય, તે
મહાકર્તા કહેવાય છે.^{૧૧} રાગદ્વેષ, સુખ-દુઃખ,
ધર્મ-અધર્મ અને સારા-નરસા ઉત્પન્ન કર-
નારાં કર્મોને જે નિષ્કામ મન વડે આચરે છે, તે
મહાકર્તા કહેવાય છે.^{૧૨} જે પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાની
કર્મો કરતો રહી નિર્મળ અદેખાઈ અને અહંકા-
રરહિત થઈ (કાંઈ વખતે) ક્ય ન મળે, તો પણ
તેમાં ખેદ પામ્યા વિના આવી પડેલાં કર્મો કયેં
બય, તે મહાકર્તા કહેવાય છે.^{૧૩} શુભાશુભ કાર્યોમાં
કુદૃષ્ટ શંકા વડે (કલ્પી કાઢેલા) ધર્મ અને અધર્મથી
જની બુદ્ધિને લેપ લાગતો નથી, તે મહાકર્તા કહે-
વાય છે.^{૧૪} જે સર્વત્ર રનેહરહિત હોવાથી કાંઈ
બતતી ઇચ્છા રાખ્યા સિવાય સાક્ષીની જેમ (તટ-
સ્થ રીતે) રહી કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે મહા-
કર્તા કહેવાય છે.^{૧૫} જે પુરુષ સર્વત્ર સમાનતા-
વાળી સ્વચ્છ બુદ્ધિ વડે ઉદ્વેગ અને આનંદ એ
બન્નેથી રહિત થઈ જઈ (શોક-હર્ષનાં નિમિત્તો
પ્રાપ્ત થાય તો પણ) શોક કે હર્ષ કરતો નથી, તે
મહાકર્તા કહેવાય છે.^{૧૬} જે પ્રારબ્ધયોગે આવી

પડેલાં કાર્યો કરવાના યોગ્ય કાળમાં એ કાર્ય-
સિદ્ધિને અતુલ્ય ક્રિયા કરતો હોય અને કથામાં
જીતુ મેન બધાથુ નહોય, તે મહાબુદ્ધિમાન તત્ત્વજ્ઞ
પુરુષ મહાકર્તા કહેવાય છે. જે પુરુષ શાસ્ત્રે કહેલાં
અને શાસ્ત્રે નહિ કહેલાં એ બન્ને કર્મોત્તુ આચરણ
કરી પોતે એ કર્મના કર્તાપણાને પ્રાપ્ત થતો હોય તો
પણ અદર અત્યંત ઉદાસીન હોવાથી (આત્મા
અકર્તા છે એવા દહ નિશ્ચય વડે) એ બન્ને બતનાં
કર્મમાં જે સમાનભાવને પ્રાપ્ત થાય, તે મહાકર્તા
કહેવાય છે. જે પુરુષ શુભાશુભ કર્મ કરતો હોય
તો પણ સ્વભાને જ પોતે શાંત હોવાથી પોતાની
સ્વાભાવિક સમાનતાને છોડતો નથી, તે મહા-
કર્તા કહેવાય છે.^{૧૭-૧૮} જીતુ ચિંત જન્મ, સ્થિતિ,
નાય, ઉદય અને અસ્ત, એ બધામાં સમાન જ
રહે છે, તે મહાકર્તા કહેવાય છે.^{૧૯} જે પુરુષ કથા-
ના દ્રેષ કરતો નથી, તેમ કાંઈ ઇચ્છા પણ કરતો
નથી અને પ્રારબ્ધયોગથી જે કાંઈ આવી મળે તે
સર્વ ભોગવી લે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે.^{૨૦}
જે પુરુષ ઇન્દ્રિયો વડે વિષયોને અહણ કરતો હોય
તો પણ (આત્માના) અસંગેપણાના અને અક-
ર્તાપણાના નિશ્ચયને લીધે અથવા પોતાતુ ચિંત
પૂર્ણ આત્મામાં જ ચોટેલું હોય તેને લીધે જે
કાંઈ અહણ કરતો નથી, જે હાથપગ વગેરે અવ-
યવો વડે કર્મ કરે છે તો પણ (અદર નિષ્ક્રિય
આત્માતુ જ્ઞાન હોવાને લીધે) જે કાંઈ કરતો
નથી અને જે અગ્નાદિતુ ભોજન કરતો હોય તો
પણ (આત્મા જીમ-તરસ આદિ ધર્મોથી રહિત
અને નિત્યતૃપ્ત છે એવા નિશ્ચય વડે) જે જમતો
નથી, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે.^{૨૧} જે પુરુષ સર્વ
લોકવ્યવહારને બુદ્ધિમાં કાંઈ ખેદ લાગ્યા વિના
સાક્ષીની જેમ નિષ્કામપણાથી જોયા કરે છે, તે
મહાભોક્તા કહેવાય છે.^{૨૨} અદ્યાણુ કરનારાં
સુખ-દુઃખો, જય-પરાજય આદિ ક્રિયાયોગો
અને લાભ-હાનિ વગેરેથી જની બુદ્ધિમાં ફેર-
ફાર થતો નથી, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે.^{૨૩}

જે પુરુષ જરા, મરણ, વિપત્તિ, ગરીબાઈ અને રાન્ય, એ સર્વને (બ્રહ્મદષ્ટિ વડે) બહુ સુંદર ગણે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જેમ સાગર અનેક જળના પ્રવાહોને સમાન રીતે ગ્રહણ કરે છે, તેમ જે પુરુષ મોટાં સુખ-દુઃખોને (નિર્વિકારબુદ્ધિ વડે) સમાનપણાથી ગ્રહણ કરે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જેમ ચંદ્રમાનાં કિરણો ચંદ્રમાથી જુદાં નથી પડતાં, તેમ અહિંસા, સર્વજ્ઞ સમાનભાવ અને સતોષ ઇત્યાદિ ગુણો જેનાથી જુદા પડતા જ નથી, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે.^{૨૫-૨૭} કડ્ડું, ખાટું, ખારું, તીખું, વીણેલું, નહિ વીણેલું, ઉત્તમ અને અધમ ગમે તેવું અન્ન હોય તો પણ જે સમાનપણાથી તેવું બક્ષણ કરે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે.^{૨૮} જે સરસ પદાર્થને અને નીરસ પદાર્થને તથા રતિ-સુખને અને રતિવિષ્ને સમાનદષ્ટિએ જ બુદ્ધિ કરે છે, તે પુરુષ શાંત હોવાથી મહાભોક્તા કહેવાય છે.^{૨૯} ખારા પદાર્થોમાં અને સાકરના ખનાવેલા પદાર્થોમાં, તેમજ ખીજ પણ શુભ-અશુભ પદાર્થોમાં જેની (બુદ્ધિની) સમાનતા જ સ્થિર રહે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે.^{૩૦} આ ભોન્ય (ખાવાલાયક) છે અને આ અભોન્ય છે, (ખાવાલાયક નથી) એવા વિકલ્પોને છોડી દઈ જે ઉલ્કટ ઇચ્છા વિના જ ભોજન કરે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે.^{૩૧} આપત્તિ અને સંપત્તિ, મોહ અને આતંક, અધમ અન્નવસ્ત્ર આદિ અને ઉત્તમ અન્નવસ્ત્ર આદિ, એ સર્વને જે સમાનબુદ્ધિ વડે ભોગવે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. ધર્મ અને અધર્મ, સુખ અને દુઃખ, મરણ અને જન્મ, એ સર્વનો જણે (જે બહુ મિથ્યા છે એમ જાણી) બુદ્ધિ વડે ત્યાગ કરી દીધો હોય, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે.^{૩૨,૩૩} સર્વ ઇચ્છાઓ, સર્વ શંકાઓ, કાંચિક, વાચિક અને માનસિક સર્વ ચેષ્ટાઓ તથા સર્વ નિશ્ચયો, એ સર્વનો જણે બુદ્ધિ વડે (આત્મા વિના ખીજુ બધું

મિથ્યા ભાંતિમાત્ર સમજી) ત્યાગ કર્યો છે, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે.^{૩૪} દેહની, મનની, ઇન્દ્રિયોની, સંકલ્પની તથા સુખ-દુઃખોની સત્તાનો (મિથ્યાપણાના નિશ્ચયથી) જણે ત્યાગ કર્યો હોય, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે.^{૩૫} 'હું કે જો ચૈતન્યમાત્ર છું' તેને દેહ નથી, જન્મ પણ નથી અને વિહિત કે નિષિદ્ધ કર્મ સાથે પણ કંઈ સંબંધ નથી' એવા જોને ચિત્તાની અંદર દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે.^{૩૬} ધર્મ-અધર્મરૂપ, શારીરિક ચેષ્ટા, માનસિક (સંકલ્પાદિ) ચેષ્ટા અને વાણી આદિ ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટા, એ બધું (મિથ્યાપણાની બુદ્ધિથી) જણે ત્યાગ કરેલ છે, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે.^{૩૭} જેટલી આ સર્વ દરમ્ય કલ્પના જોવામાં આવે છે, તે સત્યજ્ઞાન વડે ભ્રાંતિમાત્ર સમજી તેનો જણે સારી રીતે ત્યાગ કર્યો છે, તે મહાત્યાગી કહેવાય છે.^{૩૮} હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે પૂર્વ-કાળમાં (કાંઈ સમયે) મહાદેવજીએ નાદિગણને કહ્યું હતું. તમે પણ આ દષ્ટિ પર આધાર રાખી તાપરહિત (શાંત અને શીતળ) થઈ રહો.^{૩૯} તમે અન્નમય આદિ પાંચ ઢાંશો અને બીજાં આદિ ત્રણ અવસ્થાઓને મિથ્યા સમજી, માત્ર નિષ્કલંક સાક્ષીરૂપે રહો 'અવરોધ રહેલ, નિત્યે પ્રકાશરૂપ, નિર્મળ, અનંત, સર્વનું આદિ એક બ્રહ્મ જ સર્વજ છે' અને તે વિના ખીજી કલ્પના કંઈ પણ થયેલી જ નથી' એવી ભાવના રાખો; અને એ ભાવના ખરાખર પરિપક્વ થયાથી સર્વ કલ્પના (સંકલ્પ) રૂપી મેલથી રહિત નિર્મળ, શાંત વૃત્તિવાળા થઈ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાઓ.^{૪૦} હે પ્રિય રામચંદ્રજી! આ સંસારમાં જે કંઈ ભાસે છે, તે બધું સૃષ્ટિના આરંભથી માંડી દેહ પ્રવય સુધી યનારાં સર્વ કાર્યોના બીજરૂપ, જન્માદિ વિકાર-રહિત પરમાત્મારૂપી બ્રહ્મ જ છે;^{૪૧} અને તે અનંત બ્રહ્મ અનેક સૃષ્ટિમેદને લીધે વિવિધ પ્રકારના વિકલ્પો વડે બહુ મોટું દેખાય છે; પરંતુ

તે સર્વ નિકલ્પોથી રહિત ઈવળ આકાશ (ચિદા-કાશ)રૂપ જ છે.^{૪૨} હે સુશીલ રામચંદ્રજી ! કોઈ પણ ઠેકાણે અને કોઈ પણ કાળે સત્ કે અસત્ કોઈ પણ પરબ્રહ્મથી બુદ્ધ સંભવતું જ નથી, એવો અંદર દૃઢ નિશ્ચય રાખી, તમે શંકા દૂર કરી ત્યાં જ સ્થિર થઈને રહો. એ તમે અંતર્બુદ્ધ થઈ (બ્રહ્માકારવૃત્તિ રાખી) અહંકારરહિત થઈ જશો, તો નિરંતર બહારનું સર્વ કામકાજ કરતાં છતાં પણ કોઈ દિવસ તમે એકને પ્રાપ્ત થશો નહિ.^{૪૩}

• અંતર્મુક્તઃ સન્નતતં સમસ્તં કુર્વન્વહિષ્ઠં
 ચલુ કાર્યજાતમ્ । ન સેદમાયાસિ કદાચિદેવ
 નિરાકૃતાહંકૃતિવાકુરૈપિ ॥ ૪૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
 પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'અત્યયનિરૂપણ'
 એ નામનો સર્ગ ૧૧૫ એ સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૧૧૬ મો ~~~~~

ગળેલા ચિત્તાનાં લક્ષણો

॥ શ્રીરામ ઉવાચ ॥

મગવન્ સર્વધર્મજ્ઞ ચિત્તેજ્ઞકારનામાનિ ।

ગલિતે વા ગલદ્રૂપે લિંગં સત્ત્વસ્ય કિં ભવેત્ ॥૧॥

રામ બોલ્યા:—સર્વ ધર્મોને, જાણનારા હે મહાસમર્થ શુર મહારાજ ! 'અહંકાર', એવા નામને ધારણ કરનાર ચિત્ત બ્યારે ગળવા માટે છે કેંવા ગળી જાય છે, ત્યારે જેની વાસના દૂર થઈ છે તેવા ચિત્તાનાં કેવાં લક્ષણો હોય છે.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—બ્યારે અહંકારરૂપી ચિત્ત ગળવા માટે છે અને પાપો જ્ઞાનાશિ વડે બળવા માટે છે, ત્યારે લોભ-મોહ આદિ દોષો બલે બળાત્કારથી ઉત્પન્ન થાય, તો પણ જેમ જળ કમળને લેપ કરી ચકતું નથી, તેમ એ (અહંકાર રહિત) શુદ્ધ ચિત્તને કોઈ પણ લેપ કરી ચકતા

નથી અને શોભા આપનારી મેત્રી, કરુણા તથા મુદિતા કોઈ દિવસ ચહેરાને છોડી જતી રહેતી નથી.^{૨,૩} વાસનારૂપી અધિઓ ધીરે ધીરે કપાઈ ગયાની પેઠે સંપૂર્ણપણે તૂટી જાય છે, કોપ ધટ્ટી જાય છે, મોહ મંદ પડી જાય છે, કામ કર-માઈ જાય છે; લોભ ક્યાંય ભાગી જાય છે, ઇન્દ્રિયો મોટા રૂપમાં પ્રકાશતી નથી અને ખેદ પણ મહાનરૂપે સ્ફુરતો નથી. દુઃખો અને સુખો બ્યારૂપી જઈ પોતાનું કાર્ય (શોક-હર્ષાદિક) કરી ચકતાં નથી અને બધે આનંદ ઉત્પન્ન કરનારા સમાનભાવ ચિત્તમાં ઉદય પામે છે.^{૪-૬} કદાચિત્ (પ્રારબ્ધની પ્રબળતાને લીધે) એ કોઈ વખતે ચહેરા ઉપર સુખ-દુઃખાદિક દેખવામાં આવે, તો પણ તે ફક્ત દેખવામાત્ર જ હોય છે; પરંતુ તેની બુદ્ધિમાં તુચ્છ હોવાથી ચિત્તને કોઈ પણ લેપ કરી ચકતાં નથી.^૭ બ્યારે ચિત્ત ગળવા માટે છે, ત્યારે એ સુશીલ મહાત્મા પુરુષ દેવના ગણને પણ ઇચ્છા કરવા લાયક થઈ જાય છે અને તેનામાં સમાનતારૂપી શીતળ ચાંદિની ઉદય પામે છે.^૮ એ રીતે એ ગળેલા ચિત્તાવાળો પુરુષ શાંત, મનોહર, બીજાઓએ સેવવા યોગ્ય, કાંઈના ધારેલાં કામમાં રોકાણ ન કરનાર, નમ્ર, (શોક-હર્ષાદિક નહિ થવાને લીધે) વૃદ્ધિ પામેલા સ્વચ્છ અને મહત્તાવાળા શરીરને ધારણ કરે છે.^૯ આ સંસારરૂપી બ્રાંતિ વૈભવોથી અને ગરીબાઈથી કપરી છે, વિચિત્રતાવાળી છે અને ઘણી મોટી છે; તો પણ જેનો અહંકાર ગળી ગયેલો છે એવા મહાત્માઓને તે આનંદ કે ખેદ ઉપજતી ચકતી નથી. બુદ્ધિરૂપી પ્રકાર વડે મેળવી ચકાય એવી અને જેનો લાભ થવાથી બીજી સર્વ વિપત્તિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે એવી પરમાત્મારૂપી વસ્તુને મેળવવા માટે જ પ્રવૃત્તિ નથી કરતો તે અધમ પુરુષને ધિક્કાર છે.^{૧૦, ૧૧} હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! દુષ્ટરૂપી રતોની ખાણરૂપ આ સંસારસાગરને તરી જવાને ઇચ્છનારા પુરુષને ઘણા કાળ સુધી

* આ એકસોસોળમા સર્ગમાં ચિત્ત ગળવા માટે છે તેના અને તે ગળા ગયા પછીનાં લક્ષણો કહેવામાં આવશે.

ઉત્તમ (પરમપદમાં) શાંતિ મેળવવા માટે 'હું' કોણ છું આ જગત શું છે અને શી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે, ખરું તત્ત્વ શું છે અને હલકા ભોગોથી શું થવાનું છે?' એવી (વિવેક-વૈરાગ્યવાળી) બુદ્ધિ જ મુખ્ય ઉપાય છે. ૧૨

વિચારિતામણિચિતાં ચિરમંગ દુઃસ્વરત્ના-
કરં જનનસાગરમુચિતીર્થોઃ કોહં કથં જગ-
દિદં ચ પરં ચ કિં સ્યાત્કિં મોગકૈરિતિ
મતિઃ પરમોભ્યુપાય ॥ ૧૨ ॥

સર્ગ ૧૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૭ મો

ઈશ્વાકુ અને મનુનો સંવાદ-હું કોણ
અને જગત કેમ થયું?

॥ વસિષ્ઠ' જવાબ ॥

મવતામાદિપુરુષ ઈશ્વાકુર્નામ ભૂપતિઃ ।

ઈશ્વાકુવંશમવ યથા મુક્તસ્તથા મૃણુ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે ઈશ્વાકુનંદશમાં થયેલા
મહારાજ રામચંદ્રજી! તમારા આદિપુરુષ રાજ
ઈશ્વાકુ ને રીતે મુક્ત થયા, તે તમે સાંભળો.^૧
ઈશ્વાકુ નામના રાજાએ પોતાના રાજ્યનું પાલન
કરતાં કોઈ દિવસે એકાંત સ્થાનમાં બેસી પોતાના
મનથી વિચાર કર્યો કે, 'આ દશ્યપ્રપંચ (જગત)
કે જની અંદર જરામરણઅને સુખ-દુઃખરૂપી
અનેક આંતરિક્ષા રહેલી છે, તે (જગત) શા માટે
થયું હશે? અને તેનું કારણ કોણ હશે?'^{૨,૩} એ
રીતે પોતાની મેળે વિચાર કર્યા છતાં પણ જ્યારે
જગતનું કારણ બરાબર રીતે ન જાણી શક્યા,
ત્યારે પછી કોઈ એક દિવસે બ્રહ્મલોકથી પધારેલા
(ઈશ્વાકુરાજાએ) પૂજા કરેલા અને પોતાની
સલામાં બેઠેલા પ્રજાપતિ ભગવાન મનુને તેણે

(નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું.^૪

ઈશ્વાકુરાજા બોલ્યા:-હે કરુણાના સમુદ્ર-
રૂપ મહાસમર્થ મહારાજ! આપ કૃપા કરી
અહીં પધાર્યા છો તેથી હું નિર્ભય થઈને આપને
પૂછવા ઉતાવળો થયો છું કે, આ સૃષ્ટિ ક્યાંથી
ઉત્પન્ન થઈ અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે? આ
જગત (સખ્યા વડે અને પરિમાણ વડે) કેટલું
મોટું છે? કાનું છે તથા કોણે રચેલ છે? એ
સંબંધમાં ઉપનિષદ વગેરે શું કહે છે અને જમ
પાયરી રાખેલી સખત જળમાંથી પક્ષી છૂટી
જાય, તેમ આ વિષમ સંસારરૂપી આંતરિક્ષા હું શી
રીતે મુક્ત થાઉં? ૫-૭

મનુ બોલ્યા:-અહો! આજ ધણે કાળે
વિવેકનો (ચિત્તમાં) વિકાસ થવાથી અનેક પ્રકારના
મિથ્યા અનુચિંતે કાપી નાખનારા સર્વના સાર-
રૂપ આ પ્રશ્ન તમે કરેલો છે. હે રાજા ઈશ્વાકુ! ૧
જમ ગંધર્વનગર અને ગંધવાનું જળ દેખાતાં
છતાં મિથ્યા જ છે, તેમ આ ને કોઈ (આ દશ્ય-
રૂપે) દેખાય છે, તે કશું પણ ખરું જોતાં છે જ
નહિ; અને ને કોઈ નથી દેખાતું તથા સર્વ નિષે-
ધોના અવધિરૂપ હોવાથી કેમ જાણે સાવ કોઈ ન
હોય (શૂન્ય જ હોય) એવી રીતે રહેલ છે,
તેમજ મન અને ઇન્દ્રિયો વડે અગોચર હોવાને
લાઈ કોઈ પણ ન હોય એવી સંભાવનાનો ને
નિષ્પત્તિ કહેવાય છે, તે નાશરહિત સત્ય એક જ
તત્ત્વ છે અને તે 'આત્મા' એવા નામથી જાણ-
ખાય છે. હે રાજા! આ સર્વ દશ્ય પદાર્થોથી
ભરપૂર રહેલી સૃષ્ટિની પરંપરા એ આત્મારૂપી
મોટા અરીસામાં પ્રતિબિંબની જેમ પડેલી છે.
એ બ્રહ્મમાંથી ઈકોડેઝ વધુ સ્વર્ગ ઇત્યાદિ શ્રુતિ
પ્રમાણે પોતાનામાં રહેલી પ્રગટ થવાની (સ્ફુરણ)

* યતો વાચો નિવર્તેતે અગ્રાપ્ય મનસા સદા ।
ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ આવો અર્થ સૂચવે છે.

* ઈકોડેઝ વધુસ્વાં પ્રજાયેય । હં એક હં,
અનેકમાં (હં) પ્રગટ થાઉં.

* આ એકસોસત્તરમા સર્ગમાં હું કોણ છું અને
આ જગત ક્યાંથી થયું, એ વિચારના દશાત તરીકે
ઈશ્વાકુરાજાને મનુએ કહેવા વિવેકનું નિરૂપણ થયે.

શક્તિને લીધે સ્વભાવ વડે જ ઉત્પન્ન થયેલા પ્રકાશરૂપ ચિદાભાસોમાંથી સ્થૂલ સમષ્ટિના અભિમાનને લીધે દેહલાક બ્રહ્માંડપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, દેહલાક પૃથ્વી આદિ પચમહાભૂત-પણાના અભિમાનને લીધે પચમહાભૂતપણાને પામે છે.^{૧૩} અને બીજા ચિદાભાસો વળી બીજા ભાવને (જરાયુજ, અંકજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ્જ ઇત્યાદિ ભાવને) પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે (મિથ્યા ઉપાધિને લીધે માત્ર પ્રાપ્તિ વડે જ) આ જગતની સ્થિતિ થઈ રહેલી છે, બાકી ખરી રીતે વિચાર કરતાં બધું પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી, માત્ર નિર્વિકાર બ્રહ્મ જ સર્વત્ર ભરપૂર છે. એમાં (ઉપાધિને લીધે થનારું) ક્ષિત્ત કે એકત્વ પણ નથી; માત્ર સર્વના સારરૂપ એક ચૈતન્ય-તત્ત્વ જ પ્રકાશી રહેલું છે.^{૧૪} જમ એક જ જળ તરંગોના ભેદો વડે અનેકરૂપે દેખાય છે, પરંતુ ખરી રીતે તે જળ જ છે, તેમ એ ચિદાત્મા-પણ જગતના ભેદો વડે અનેકરૂપે દેખાય છે, પણ ખરી રીતે એ બધું માયાના જ દેખાવો હોવાથી કશું થે નથી. દેવળ એક પરમતત્ત્વ જ છે, માટે તમે બંધ-મોક્ષની કલ્પનાને દૂર કરી દઈ, સસારના બંધથી રહિત થઈ જઈ અને સર્વના સારરૂપ નિર્ભય પરમપદનો જ આધાર રાખી સ્વસ્થ થઈને રહો.^{૧૫}

एकं यथा स्फुरति चारि तरङ्गमङ्गिरैव

परिस्फुरति चित्रं च किंचिदेव ।

तं बंधमोक्षकलને प्रविमुच्य दूर

स्वस्थो भवामभवयो भवसार एव ॥ ૧૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ

પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ધક્વાકુ અને

મનુનો સંવાદ ૧ એ નામનો

સર્ગ ૧૧૭ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૧૧૮ મો ~*~

સૃષ્ટિ વિષેના પ્રશ્નનો ઉત્તર અને
આત્મદર્શન

॥ મનુસ્વાચ ॥

संकल्पोन्मुखतां याताः सत्यध्विन्मात्रसंविदः ।

आपस्तरंगत्वमिव यांति भूमिप जीवताम् ॥ ૧ ॥

મનુ ઓલ્યા:—હે રાજ ધક્વાકુ ! જમ જળ તરંગોના આકાર લે છે, તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યજ્ઞાન સંકલ્પને લીધે (અંત કરણની) ઉપાધિમાં પ્રતિ-બિંબની જમ પડીને તેનો જીવભાવે વિકાર થાય છે.^૧ અને તે જીવો પ્રથમથી જ (પરમેશ્વરના સંકલ્પ વડે) પ્રગટ થઈ રહેલા આ સસારમાં જન્મ-મરણાદિ વિકારને પામે છે. વસ્તુતાએ વિચારતાં સુખ-દુઃખની દશાનો મોહ મનમાં જ રહેલો છે, પણ જે શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્મા છે તેમાં એ નથી.^૨ જમ રાહુ નરી આખે દુખાંતો નથી તો પણ ચંદ્ર-ગ્રહણમાં ચંદ્રને ગળતો હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ અનુભવમાત્ર જ જેતું સ્વરૂપ છે એવો આત્મા પણ વસ્તુતઃ અદૃશ્ય છતાં દૃશ્ય અત-કરણરૂપી ઉપાધિ દ્વારા અનુભવાય છે.^૩ માત્ર શાસ્ત્રો વડે જ કે શુરો વડે જ પરમેશ્વરનો સાક્ષાર થતો નથી. પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા પોતાના આત્મા વડે જ એ પરમાત્માનો સાક્ષારકાર થાય છે.^૪ જમ રસ્તામાં ચાલતાં રાગદ્વેષરહિત બુદ્ધિ વડે બીજા વર્તમાનુભાવને (પરિધાને) જોઈએ, તેમ રાગદ્વેષ વિનાની બુદ્ધિવડે પોતાના ઇન્દ્રિય-દેહ આદિને પણ સાક્ષીરૂપે રહી જોવાં.^૫ તેઓને (વિષયમાં લપટ થઈ જઈ) આદર પણ ન આપવો, તેમ (અતિ તીવ્ર ઉપદ્રાસ આદિ વડે) પીડા પણ ન આપવી; પરંતુ તે ઇન્દ્રિયો વગેરે વિષયોમાં પ્રવૃત્તિનાળી રહેતી હોય તેમ

x આ એકસોઅઠરમા સર્ગમાં સૃષ્ટિ કથાઓ, ક્યારે અને કોણે રચી તથા તે કોની છે? એ પ્રશ્નોના ઉત્તર અને આત્મદર્શનના ઉપાય મનુ કહી બતાવે.

ભલે રહ્યા કરે. પરંતુ એ સર્વ દેહ આદિ પદાર્થમાત્રને (સ્વપ્ન અને ઇન્દ્રિયજન આદિની પેઠે મિથ્યા સમજી) બુદ્ધિ વડે ત્યાગ કરી કઈ તમે નિત્ય શીતળ અંતઃકરણનાજા અને શુદ્ધ આત્મદૃષ્ટિ થવાને લીધે આત્મા જ એક છે એવો વિશ્વાસ રાખો. 'હું દેહરૂપ છું' એવી બુદ્ધિ સંસારમાં બંધન કરનારી છે, માટે તે મુમુક્ષુ પુરુષોએ કદી પણ રાખવી નહિ. મન અને વાણીનો વિપ્રય ત્યાં સુધી જતો નહિ હોવાથી આછી નજરે એતાં તે કઈ પણ નથી એમ જ લાગે છે, તે 'શુદ્ધ ચિદાત્મારૂપ જ હું છું' અને આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છું' એવી બુદ્ધિ હંમેશાં રહ્યા કરવી, તે સંસારમાં બંધન આપનારી નથી. (પણ મોક્ષ આપનારી છે.) જમ નિર્મળ જળની અંદર અને ખહાર તેના કારણરૂપ તે જ રહેલ છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓમાં સર્વત્ર આત્મા (સર્વત્ર જ કારણ હોવાથી) રહેલો છે. જમ ખાંબુખંધ આદિ ઢાળીનાઓ સોનાના આકારની અને રચનાની માત્ર વિચિત્રતા છે, (ખાટી સોનાથી તે બુદ્ધા નથી) તેમ કારણરૂપે આત્માથી બુદ્ધ નહિ દેખાતું અને કાર્યરૂપે બુદ્ધ દેખાતું આ જગત આદિ સર્વ એક જાતની આકારની અને રચનાની જ માત્ર વિચિત્રતા છે. હે રાજા ઇક્ષ્વાકુ! પ્રાણીઓરૂપી તરંગોવાળી જગતના સમુદ્રરૂપી અનેક નદીઓ વિનાશરૂપી વડવાગ્રિવાળા મહાભયંકર કાળરૂપી મહાસમુદ્રમાં છેવટે જઈ અણે છે, તો પણ જે આવ દિવસ સુધી અધૂરો અને અધૂરો જ રહ્યો છે તેવા કાળરૂપી સમુદ્રનું પણ જે પાન કરી બધે છે એવા આત્મારૂપી મોટા અગસ્ય મુનિની તમે સદાકાળ ભાવના રાખો. આ દેહાદિ દંડયસમુદાય કે જે અનાત્મા છે, તેમાં આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી છૂપી રીતે જમાં ત્રાસનાને દૂર કરવામાં આવી છે તેવી સ્થિતિ મેળવી, જમ તમને સુખ આવે તેમ તમે રહો. ૧૦-૧૨ જમ પોતાની છાતી પર સૂઈ ગયેલા

છાકરાને જૂલી જઈ પુત્રને માટે તેની મા રેવા બેસે, તેમ આ સર્વ મનુષ્ય ખરું તત્ત્વ (આત્મરૂપ હોવાથી) પોતાની પાસે જ રહેલ હોવા છતાં તેને જૂલી જઈ શોક કરે છે. ૧૫ જ્યારે શરીર નાશ પામે છે, ત્યારે આત્મા કે જે અમર-અમર છે તેને નહિ જાણખી 'હું અનાથ છું', 'હું-મરું છું, મારો નાશ થયો' એમ મનુષ્ય (અજ્ઞાનને લીધે જ) હાથવોય કરે છે. ૧૬ જમ જળ (પવન વડે) તરંગો બીછળવાથી નાના પ્રકારના (તરંગ આદિ) આકારે દેખાય છે, તેમ ચેતન્યરૂપ બ્રહ્મ પણ સંકલ્પને લીધે જ જગતને રૂપે અનેક આકારે દેખાય છે. ૧૭ સંકલ્પરૂપી કલંક વગરના ચિત્તને આત્મામાં જ રાંધી રાખી કલ્પનારહિત થઈ જઈ આ વ્યવહારમાંમાં દેહાદિક વડે વ્યવહાર કર્યા છતાં પણ તેને આભાસમાત્ર સમજી પરબ્રહ્મની પેઠે તમે નિર્વિકાર, સ્વસ્થ અને સુખી થઈને રહો તથા આ રાન્યનું પણ રક્ષણ કરો. ૧૮

સંસ્થાપ્ય સંકલ્પકલંકમુક્તે ચિત્તં ત્વમાત્મન્યુ પશાંતકલ્પઃ । સ્પંદેપ્યસ્પંદમિવેહૃતિષ્ઠ સ્વસ્થઃ સુખી રાજ્યમિદં પ્રશાસિ ॥ ૧૮ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણઃ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધમાં 'ઇક્ષ્વાકુ અને મનુના સંવાદ' એ નામનો સર્ગ ૧૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૯ મો

બંધમોક્ષમાં પુરુષ સ્વતંત્ર છે

॥ મનુરવાચ ॥

સર્ગાત્મભિર્વિશ્વઃ સ્પંદેઃ ક્રીડતે વાલવત્સ્વયમ્ । સંહારાત્મકશ્ચયાથ સંહૃત્યાત્મનિ વિઘ્નિતિ ॥ ૧૧૯ ॥
મનુ યોલ્યાઃ-સર્વવ્યાપી એ પરમાત્મા

(અજ્ઞાની પુરુષની દૃષ્ટિમાં) બાળકની પેઠે અવિ-
 ઘાશક્તિ વડે આ સૃષ્ટિરૂપી ચેષાઓ વડે ક્રીડા કરે
 છે; અને (જ્ઞાનવાનની દૃષ્ટિમાં) સંહારના રૂપમાં
 વિઘાશક્તિ વડે સર્વ સૃષ્ટિનો (મૂળસુધા) લય કરી
 દઈ દેવળ દૃષ્ટ્ય અદ્વિતીય (પોતાના) આત્મા-
 માં જ (સર્વદા) રહે છે.^૧ એ આત્મામાં એવી
 શક્તિ પણ પોતાની મેળે જ ઉદય પામે છે, કે
 જ્યથી તે જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ બધાઈ બય છે;
 અને એવી શક્તિ પણ તેમાં પોતાની મેળે જ
 ઉદય પામે છે, કે જ્યથી તે (બ્રહ્મરૂપ થઈ જઈ)
 સુક્ત થઈ બય છે. (આમાં પહેલી અવિઘાશક્તિ
 અજ્ઞાન અને બીજી વિઘાશક્તિ જ્ઞાન એમ સમ-
 જવું.)^૨ જમ ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, તપાવેલ
 લોહું અને રત્ન એ વગેરેમાં નોખા નોખા પ્રકા-
 રની કાન્તિઓ તેથી જુદી નહિ છતાં જુદી કલ્પ-
 વામાં આવે છે, વૃક્ષથી પત્રપુષ્પ આદિ જુદાં
 નહિ છતાં જુદાં કલ્પી લેવાય છે અને ઝરણાંથી
 તેના છાંટા જુદા ન હોવા છતાં જુદા કલ્પાય છે,
 તેમ આ જગતની અને બુદ્ધિ આદિની વિચિત્રતા
 એ સર્વ ખૂબ જ ફેલાયેલા અનંત પરબ્રહ્મથી જુદું
 નહિ છતાં કેવળ જુદું કલ્પી લીધેલ છે; અને તે
 જગતને બ્રહ્મરૂપે નહિ બળુનારા અજ્ઞાની પુરુષને
 દુઃખ આપનાર થાય છે તેવા તે બ્રહ્મરૂપ છતાં
 કેમ બંધે બ્રહ્મરૂપ ન હોય તેવું થઈ રહ્યું છે.^{૩,૪}
 હે પ્રિય પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ ! અહો, જગતને મોહમાં
 નાખનારી આ માયા કાઈ વિચિત્ર તરેહની છે
 કે પોતાનું સ્વરૂપ અંદરનાં અને બહારનાં સર્વ
 સ્થાનોમાં ભરપૂર હોવા છતાં, આત્મા પણ
 તેને દેખતો નથી.^૫ ‘આ સર્વ જગત ચિદાત્મા-
 રૂપી અરીસામાં પ્રતિબિંબવાળું થઈ (અરીસામાં
 પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતાં નગરાદિકની પેઠે) આભા-
 સમાન જ દેખાય છે’ એવી ભાવના રાખી જ
 પુરુષ ઇચ્છા વગરનો (આત્મગમ) થઈ રહે, તે
 બ્રહ્મરૂપી (અલેખ) કવચને ધારણ કરનારા
 વિવેચી પુરુષ જ સુખી છે.^૬ ‘અહંકારરહિત

દશ્યમાત્રના અભાવરૂપ એક ચેતનસત્તા વડે
 આ સર્વ શૂન્ય, આધાર વિનાનું અને ચેત-
 ન્યરૂપ છે’ એવી (સદાકાળ) ભાવના રાખવી.^૭
 ‘આ સારું છે અને આ નહારું છે’ એ જ તમને
 દુઃખ દેવામાં બીજરૂપ છે. એ બીજ જ એ સમાન-
 દૃષ્ટિરૂપી અગ્નિ વડે બળી ગયું હોય, તો પછી
 દુઃખનો અવસર જ ક્યાંથી હોય ? (ન જ હોય).^૮
 હે રાજા ! સમદૃષ્ટિ દૃઢ બનાવી, પ્રબળ પુરુષાર્થથી
 સંકલ્પ માત્ર છોડી દો અને તે અભાવનારૂપ
 શક્તિથી તમે સારાનરસા પદાર્થમાં પ્રિય-અપ્રિય-
 પણાની વિષમ કલ્પનાને તરત છેદી નાખો.^૯ હે
 ઇક્ષ્વાકુ રાજા ! સમાધિરૂપી નિર્વિકલ્પ દશા વડે
 બાહ્યાર્થની ભાવનાને અને શુભાશુભ કર્મરૂપી અ-
 રણ્યને છેદી નાખી, આત્મજ્ઞાનને લીધે આકાશથી
 પણ અતિસૂક્ષ્મ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ તમે શોકરહિત
 થઈને રહો.^{૧૦} તમે પ્રથમ વિવેકનો વિકાસ થત
 સમાધિબળથી સર્વ બંધારની કલ્પનાઓને દૂર
 નાખી એક પૂર્ણ પરમાત્મા વડે પરિપૂર્ણ રીતે
 ભરપૂર થઈ રહેલા આ સર્વ જગતને જુઓ
 અને પછી પરમ આનંદરૂપ બ્રહ્મસુખનો અનુ-
 ભવ કરી, અખંડ એકતાને પ્રાપ્ત થઈ, સંસારરૂપી
 મહાબ્યાધિને નિવૃત્ત કરી, શાંતિ વડે સમાનતા-
 વાળા, ચાંદનીનાં જેવા નિર્મળ, વાસના અને
 અજ્ઞાનનો અત્યંત ક્ષય થઈ જવાને લીધે સ્વ-
 ચ્છતાવાળા (શાંત અને સુંદર) આંકારને ધારણ
 કરી નિર્ભય ચેતન્યરૂપ થઈ જાઓ.^{૧૧}

મરિતશ્ચવનામોમો મૃત્વા વિભાગવહિષ્કૃતો
 ગલિતકલનાભાસો વિવેકવિલાસવાન્ । અધિગ-
 તપરાનંદસ્વદચિરાય નિરામયઃ શમસમસિત્તસ્વ-
 ચ્છામોમો મવામપચિદ્વપુઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્ર-
 કરણના પૂર્વાર્ધનો ‘ઇક્ષ્વાકુ અને
 - મનુનો સંવાદ’ એ નામનો
 - સર્ગ ૧૧૮ એ સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૧૨૦ મો ~

યોગની સાત ભૂમિકાઓ

॥ મનુરુવાચ ॥

શાસ્ત્રસંજ્ઞનસંપન્નૈઃ પ્રજ્ઞામાદૌ વિવર્ધયેત્ ।^૧

પ્રથમા ભૂમિકૈષોક્તા યોગસ્યૈવ ચ યોગિનઃ ॥૧॥

મનુ ઘોષ્યા:-પહેલાં શાસ્ત્રો અને સત્પુરુષોના સમાગમથી બુદ્ધિને વધારવી એ યોગીના યોગની પહેલી ભૂમિકા કહેલ છે. (જેમાં સાધન-અતુષ્ટયથી સંપન્ન થઈ, શુરુષ્ટાપૂર્વક શ્રવણ આદિ અંગેના સમાવેશ થાય છે.) વિચારણા એવા નામની બીજી ભૂમિકા છે. (જેમાં મનન આદિનો સમાવેશ રહ્યો છે.) ત્રીજી ભૂમિકા અસંગભાવના એવા નામની છે. (જેમાં એક અસંગ આત્માની નિરંતર ભાવના કરી એટલે નિર્દિઘ્યાસન એ આદિનો સમાવેશ થાય છે.) ચોથી ભૂમિકા વિજ્ઞાપિની એવા નામથી કહેવાય છે, કે જેમાં તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર હોવાથી વાસનાઓનો (ભૂજ સુધ્ધા) નાશ થઈ જાય છે.^૨ પાંચમી ભૂમિકા સમાધિનો પરિપાક થઈ જવાને લીધે અનુભવાતા ઉત્તમ આનંદ વડે શુદ્ધ ચૈતન્યમય આનંદરૂપ છે, કે જેની અંદર નિદ્રા શેષ રહી ગયાથી અર્ધાં જાગૃતા અને અર્ધાં જાગતા પુરુષની પેઠે જીવન્મુક્ત પુરુષ રહે છે.^૩ છઠી ભૂમિકા પોતાની મેળે જ સતત એકધારી રહે-

* આ એકસોવીસમા સર્ગમાં યોગની સાત ભૂમિકાઓ કહેવાશે. તેમાં પ્રથમની ત્રણ સુસુપ્તી, ઉવચ્છની ત્રણ મુકનની અને બાકી વચર્માની 'મુચ્ચમાન' (મુક્ત થવાને તૈયાર થયેલ તેની) બતાવી છે.

+ જેમ કાચી લેખમાળાની-લેખવાથી અર્ધો જાગૃતો અને અર્ધો જાગૃતો પુરુષ બાલ ચન્દાદિકનું અવશ્ય કરે, તેમ પણ તેનું ચિત્ત નિદ્રાના સુખમાં ચોટી રહેલું હોવાથી પ્રવૃત્તિ આદિ વ્યવહાર કરવાને તે ઇચ્છતો નથી, તેમ એ પાંચમી ભૂમિકામાં-રહેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ વ્યુત્થાનકાળમાં પણ પોતાની શ્રુતિ આમસુખમાં જ ચોટી હોવાથી, વિશેષ વ્યવહાર કરવાને ઇચ્છતો નથી.

નારી અનુભવાવાળી પ્રસાદારવૃત્તિરૂપ છે, કે જેમાં આનંદના જ એક માત્ર આકારવાળી યોગીના ચિત્તની સ્થિતિ સુપુષ્પિ અવસ્થાવાળાના જેવી થઈ જાય છે.^૪ તે જ શાંત અવસ્થા તુર્યાં પદ વડે કહેવામાં આવે છે, કે જે ઉચ્ચ મોક્ષરૂપ જ છે. સમાનતા વડે અને સ્વચ્છતા વડે એકદમ શાંત એવી સાતમી ભૂમિકા તુર્યાંતીત કહેવાય છે, કે જે પરમ નિર્વાણરૂપ છે. એ સાતમી ભૂમિકા જ જ્યારે પાકટ દશામાં આવે, ત્યારે વિદેહમુક્તિરૂપ કહેવાય છે. એ વિદેહમુક્તિ જીવતા યોગીપુરુષ પોતે નિપય નથી.^૫ આમાં પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકાઓ (વ્યાવહારિક સત્તાથી જાગૃત અવસ્થાની પેઠે જાગૃતનું જ્ઞાન હોવાથી) જાગૃત કહેવાય છે. ચોથી ભૂમિકામાં જાગૃત સ્મરના જેવું પ્રતીતિમાં આવનારી તે ભૂમિકા સ્વપ્ન એવા નામથી કહેવામાં આવે છે.^૬ પાંચમી ભૂમિકા એક આનંદમાં જ ઘાટાપણથી સર્વનો લય થતાં સુપુષ્પિ જેવી દશા થઈ જવાને લીધે તે સુપુષ્પિ એવા નામથી કહેવાય છે. છઠી ભૂમિકામાં અખંડ પ્રસાદારવૃત્તિ રહેવાને લીધે બીજા પદાર્થ સંબંધી કાર્ષ્ક કાર્ષ્ક સાંવેદન (સંકેદ) નહિ સ્ફુરવાથી તે તે અસંવેદનરૂપ કહેવાય છે અને તેને તુર્યાં એવું નામ આપવામાં આવે છે.^૭ સર્વથી ઉત્તમ એવી સાતમી ભૂમિકા તુર્યાંતીત કહેવાય છે, કે જે અવસ્થા મન વડે કે વાણી વડે વર્ણવી શકાય તેમ નથી તથા સ્વયંપ્રકાશ પરમપદરૂપ છે. આત્માની અંદર સર્વ દરયોનો લય કરી દઈ પ્રત્યાહારને લીધે દરયોનો કાર્ષ્ક પણ સંકેદ જ સ્ફુરવા દેવામાં ન આવે, તે તે અત્યંત સમાનતા વડે તમે નિઃસંદેહ મુક્ત જ છો.^૮ જેની પૂર્ણ બુદ્ધિ ભોગ વડે ઉત્પન્ન થતાં સુખ-ક્રાંતિઓના અંશે વડે લેવાતી નથી તથા 'હું મરતો પણ

* ઇન્દ્રિયોનો અંતર્યામિપણથી ચિત્તમાં લય થઈ જતો તે પ્રત્યાહારનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. એ વિશે વિશેષ જણવા માટે પાન-જલચર દ્વિતીય પાઠના ૫૪મા સુત્રમાં જોવું.

નથી અને જીવતો પણ નથી, (એ બન્ને દેહધર્મ હોવાથી મારામાં નથી,) તેમ 'હું કાર્યરૂપ કે કારણરૂપ પણ નથી' એવી જેની દૃઢ બુદ્ધિ હોય, તે આત્મનિષ્ઠ પુરુષ સશરીર (શરીરવાળો) હોય કેવા અશરીર (શરીર વિનાનો) હોય, પણ મુક્ત જ કહેલો છે. ^{૧૧-૧૨} તે વ્યવહાર કરતો હોય અથવા શાંત થઈ બેઠો હોય, ગૃહસ્થ હોય અથવા એકલો ફરનારો યોગી હોય, પણ 'હું કંઈ નથી, માત્ર એક ચિદાત્મારૂપ છું' એમ માનવાથી જીવને શોક કરવો પડતો નથી. ^{૧૩} 'હું નિર્વેપ છું, અજર છું, વાસના વગરનો છું, નિર્મળ છું, આસક્તિરહિત છું અને ચિદાકાશરૂપ છું' એમ માનવાથી જીવને પછીથી 'શોક કરવો પડતો નથી. ^{૧૪} 'હું' અંત આદિ વિકારથી રહિત છું, શુદ્ધબુદ્ધિ (પવિત્ર જ્ઞાની), અજરામર અને શાંત છું, મારો આભાસ સર્વ જ સમાન-પણે રહેલો છે' એમ માનવાથી જીવ શોકને પાત્ર થતો નથી. ^{૧૫} તણખાંઓમાં, આકાશમાં, સૂર્યનારાયણમાં, હાથીઓમાં અને દેવતાઓમાં જે કંઈ સત્યરૂપે રહેલ છે, તે જ આત્મતત્ત્વ છે અને હું પણ તે જ છું' એમ માનવાથી જીવને ફરી વાર શોક કરવો પડતો નથી. 'હું' કે જે ચૈતન્યરૂપ છું તેનો મહિમા નીચે, ઉપર અને ચોતરફ ફેલાયેલો છે. એ પ્રમાણે અનંત વિલાસવાળા એ પરમાત્માના મહિમાને જાણી લઈ કોણ મરણ આદિ દુઃખોને ભોગવે? (કોઈ ન ભોગવે.)' ^{૧૬-૧૭} કોઈ જાતની વાસના બાધી જે પદાર્થનું સેવન કરવામાં આવે, તે (અલીપ્ત હોવાથી) સુખ ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ જે વસ્તુ સુખકારક હોય તે જ પાછી નારા યતાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે; કેમકે સુખ અને દુઃખ એ બંનેનો સાથે રહેવાનો જ નિયમ છે. જે પદાર્થ વાસના રાખ્યા વિના અર્થવા થોડી (સાધનદ્વારા) જરૂર રાખવી પડે તેટલી) વાસના રાખી સેવવામાં આવે, તે કંઈ સુખ પણ ઉત્પન્ન કરતો નથી અને નારાના સમયમાં

તેનો નાશ થઈ ગયાથી દુઃખ પણ આપતો નથી. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! ક્ષીણ વાસનાવાળી બુદ્ધિ વડે જે કર્મ કરવામાં આવે, તે (શેકાવાથી) બળી ગયેલ બીજની પેઠે ફરી વાર અકુરને પેદા કરતાં નથી. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! દેહ ઇન્દ્રિય આદિ ક્રિયા કરવાનાં સાધનો વડે કર્મ કરાય છે અને તે દેહ ઇન્દ્રિય આદિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તેનો એક જ કર્તા અને એક જ ભોક્તા શી રીતે ધટી શકે? (ન ધટી શકે.) સર્વ પદાર્થોમાંથી હું અને મારું ઇત્યાદિ વાસનાને છોડી દઈ, અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાંથી જાગત થયેલો પૂણ્યતાવાળો પુરુષ ચંદ્રમાના જેવો શીતળ અને કાન્તિ વડે સુખના જેવો પ્રકાશમય ભાસે છે. દેહરૂપી શાદ્મભિ-વૃક્ષની સચિત અને ક્રિયમાણ કર્મરૂપી કપાસની સંપત્તિ જ્ઞાનરૂપી પવનનો અપાટો લાગતાં જીડીને ક્યાંય જતી રહે છે. મનુષ્યની સર્વ કળા અનભ્યાસ વડે (મહાવરો ન રાખવામાં આવે તો) નાશ પામી જાય છે. ^{૧૮-૨૪} પરંતુ આ જ્ઞાનરૂપી કળા તો એક વખત જો અંદર પ્રવેશ થઈ, તો પછી સારા ખેતરમાં વાવેલી શાકની (ડગિરની) પેઠે તે દિવસે દિવસે બળાત્કારથી વધવા માંડે છે. ^{૨૫} (જેમ તળાવોમાં અને સમુદ્રોમાં એક જળ જ સર્વ જ રહેલ છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓમાં એક આત્મા જ સર્વરૂપે રહેલો છે.) હે પ્રિય રામચંદ્રજી! આ સર્વ જગત સંકલ્પનો (વિચિત્રતો રચનાર) અનેક સમુદાયો વિનાનું એકમાત્ર સત્તારૂપ જ છે, એમ તમે સમજો. ^{૨૬}

एकः स्फुरत्यखिलवस्तुषु विस्वरूप
आत्मा सरस्सु जलधिखिप्र तोयमच्छम् ।

संशतसंकलनभूरिकलापमेकं
स्रचांशमावमखिलं जगदंग विद्धि ॥, २६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વધર્મનો 'સસભૂમિકાવિભાગ' એ નામનો સર્ગ ૧૨૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૧ મો

ઉચ્ચ-નીચ ગતિમાં ભાવના જ
કારણ છે

॥ મનુરવાચ ॥

યાવદ્વિપયમોગાશા જીવાસ્ત્યા તાવદાત્મનઃ ।

અવિવેકેન સંપન્ના સાડપ્યાશા હિ ન વસ્તુતઃ ॥૧

મનુ બોલ્યા:-જ્યાં સુધી વિષયોના ભોગો-
ની આશા રહેતી હોય, ત્યાં સુધી આત્માની 'જીવ'
એવી સંજ્ઞા રહે છે. એ આશા પણ અવિવેકને
લીધે જ ઉત્પન્ન થયેલી છે, ખરી રીતે તો એમાં
કંઈ છે જ નહિ.^૧ એ આશા જ્યારે વિવેકને લીધે
(અજ્ઞાનનો ક્ષય થવાથી) દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે
આત્મા જીવભાવને તજી દઈ, આ સંસારરૂપી
મહારોગથી રહિત થઈ જઈ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત
થાય છે.^૨ આ સંસાર એક ધટભાગ (રેંટ) છે.
જે જીવોરૂપી ધડાઓને જાંચે (સ્વર્ગ આદિ
ઉત્તમ લોકમાં) અને નીચે (નરક આદિ અધમ
લોકમાં) લઈ જાય છે. તે ધડાઓને ખાંધી રાખ-
નાર ભોગ-ચિંતારૂપી રજીયુ છે, તે તૂટી જતાં
પોતાને સંસારમાં આવવાજવાનું રહેતું નથી.^૩
જે પુરુષો 'અસુક (દેહાદિ) વસ્તુ મારી છે અને
હું એ (દેહાદિ)નો છું' એવી વ્યાવહારિક ગાઢ
ખાતિને મોહને લીધે સેવે છે. તે ચક્ર પુરુષો
અધમમાં અધમ લોકમાં જાય છે.^૪ જે લોકોએ
'હું અસુક (દેહાદિ) પદાર્થનો છું અને એ
(દેહાદિ) પદાર્થ મારા છે અને હું તે રૂપ છું'
એવો મોહ પોતાની યુદ્ધિ વડે (જ્ઞાન થવાથી)
ત્યાગ કરી દીધો છે, તેઓ ઉત્તમમાં ઉત્તમ લોક-
માં જાય છે.^૫ હે રાજ ઇશ્વાકુ! તમે કાંઈ પણ
વિલંબ કર્યા સિવાય પોતાનો આત્મા કે જે

સ્વયંપ્રકાશ છે, તેના આધારે રહેા અને જગત-
ને ચારેખાબુ ભરપૂર ચિદાકાશરૂપે જ બુદ્ધિ.^૬
જે વખતે એ પ્રમાણે ચૈતન્યરૂપ આત્માનું પરિ-
પૂર્ણ અને અખંડિત સ્વરૂપ (અનુભવ વડે
સમજવામાં આવ્યું, તે જ વખતે આ સંસાર
તરી જવાય છે અને (સુક્ત થઈ જતાં) જીવ
પરમેશ્વરભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.^૭ બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર,
વિષ્ણુ અને વરુણ જે જે કરવાને તૈયાર થાય છે,
તે સર્વ હું કે જે ચૈતન્યરૂપ છું, તે જ કરું છું,
એવી ભાવના રાખવી.^૮ હે પ્રિય ઇશ્વાકુ! જે જે
શાસ્ત્રોમાં, જ્યારે જ્યારે જે જે કાંઈ કહેવામાં
આવે છે, તે તે સર્વ સત્ય જ છે; કેમકે ચિદા-
ત્માનો વિલાસ નિરંકુશ (અનિયમિત અને
તેથી જ અચિંત્ય) છે.^૯ કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યપ-
ણને પ્રાપ્ત થયેલા અને મૃત્યુને તરી ગયેલા
ચિત્ત વિનાના પુરુષને જે કાંઈ (અનિર્વચનીય)
આનંદ થાય છે, તેની કોને ઉપમા આપી
શકાય? (કોઈને નહિ.) આ જગત અશૂન્ય પણ
નથી અને શૂન્ય પણ નથી, અચિદ્રૂપ પણ નથી
અને ચિદ્રૂપ પણ નથી, આત્મરૂપ પણ નથી
અને અનાત્મરૂપ પણ નથી; (કિંતુ સ્વમ, ઇન્દ્ર-
બળ આદિની પેઠે અનિર્વચનીય છે) એવી
ભાવના તમે કરતા રહેા.^{૧૦} આત્માના પારમા-
ર્થિક રૂપનો સાક્ષાત્કાર થવાથી પ્રકૃતિ સાંત થઈ
જાય છે. મોક્ષ નામનો કોઈ દેશ છે તેમ નથી,
તેમજ મોક્ષ નામનો કોઈ કાળ છે તેમ પણ નથી,
તેમ કોઈ બીજી સ્થિતિ મોક્ષ કહેવાય છે તેમ પણ
નથી.^{૧૧} પરંતુ અહંકારનો અને મોહનો ક્ષય
થઈ જતાં આ સર્વ દરથ રચનાનો પણ (જ્ઞાન-
દષ્ટિથી) ક્ષય થઈ જાય છે અને આત્માનું જે
સ્વાભાવિક (શુદ્ધ) સ્વરૂપ છે, તે જ જ્યારે
અનાદિ કાળથી શુદ્ધાઈ જવાયેલા પોતાના સ્વરૂ-
પનું નિરંતર ચિંતવન (નિદિધ્યાસન) કરવાથી
તેના ચોખ્ખું સંબંધ થાય છે અને તેથી જ્યારે
આત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય ત્યારે આત્મસા-

+ આ એકસોએકવીસમા સર્ગમાં જે ભાવના વડે
જીવ અધમ લોકમાં જાય છે તે અને જે ભાવના વડે
ઉત્તમતાને પ્રાપ્ત થઈ સુક્ત થઈ જાય છે, એ બંને
ભાવના સારી રીતે વિભાગ કરી મનુ બતાવશે.

ક્ષાત્કાર એવું નામ ધારણ કરે, ત્યારે એ પોતે જ મોક્ષરૂપ છે. શાસ્ત્રની ચર્ચાઓ કરવાની ચપળ વૃત્તિ જેની શાંત થઈ છે, કાવ્ય, કૌતુક આદિથી ઝરતા અનેક રસોને આખવા જેની વૃત્તિ દૂર થઈ છે અને સર્વ પ્રકારના તુચ્છ ભેદભાવો જણે હાંથી કાઢ્યા છે, તેવો આત્મસ્વરૂપ જીવન્મુક્ત પુરુષ શાંત થઈ (પરમ) સુખમાં વાસ કરે છે.

પ્રજ્ઞાતશાંત્ત્યર્થવિચારચાપલો નિવૃત્તનાનાર-
સકાન્વકૌતુકઃ । નિરસ્તનિશ્વેષવિકલ્પવિષ્ણુઃ
સમઃ સુખં વિદ્યુતિ શાશ્વતાત્મકઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વોધનો 'ધૃત્વાકુ અને
મનુનો સંવાદ' એ નામનો
સર્ગ ૧૨૧ મો સમાપ્ત

~ સર્ગ ૧૨૨ મો ~

મુક્તપુરુષનાં લક્ષણો

॥ મનુહવાચ ॥

યેન કેનચિદાહ્ન્યો યેન કેનચિદાશિતઃ ।

યત્ર ક્વ ચન જ્ઞાપી ચ જ સમ્રાઢિવ રાજતે ॥ ૧ ॥

મનુ બોલ્યાં:- (વૃત્તિ પ્રજ્ઞાકાર હોવાને લીધે) હરહાઈ બીજ માણસે વસ્ત્રો વડે ઢંકાયેલો, (યદચ્છાથી) હરહાઈ એ ભોજન કરાવાયેલો અને જ્યાં ત્યાં સૂઈ રહેનારો થોગી (મનુષ્યના આનંદની પરમ અવધિરૂપ) કોઈ મોટા રાજા (મંડળેશ્વર) ની પેઠે અનંત આનંદમાં શોભે છે.^૧ વર્ણ, ધર્મ, આશ્રમ અને આચારનાં સંબંધમાં શાસ્ત્રોમાં ફરમાવેલાં બંધનોથી છૂટી ગયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ, જેમ કેસરી સિંહ પાંજરામાંથી (તલપ મારી) બહાર નીકળી બપ, તેમ આ સંસારરૂપી બળમાંથી બહાર નીકળી બપ છે.^૨

વાણીને ઝાળંગીને રહેલા નિરતિશય આનંદરૂપ પરમાત્માને જ આશ્રયે રહેલો, વિષયોની આશા અને (વિવિધ પ્રકારની સુખ-દુઃખ સંબંધી) દશાઓથી રહિત થઈ ગયેલો એ મહાત્મા પુરુષ આકાશ જેમ શરદઋતુમાં કાંઈક અપૂર્વ શોભાને પ્રાપ્ત થાય, તેમ કાંઈ અનિર્વચનીય શોભા ધારણ કરે છે. પર્વતમાં રહેલા મહાનંદની પેઠે ગંભીર, પ્રસન્ન અને નિરંતર પરમ આનંદનો સ્વાદ લેવામાં પરાયણ રહેનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાના આત્મા વડે આત્મામાં જ આનંદ લીધા કરે છે.^૩ સર્વ કર્મફળોનો ત્યાગ કરનારો, નિસ્વર્ત્ત અને નિરાશ્રયપણે રહેનારો મહાત્મા પુરુષ પુણ્યથી, પાપથી કે બીજા હર્ષ-શોકાદિકથી લેપાતો નથી. જેમ સ્ફટિકમણિ પ્રતિબિંબ વડે (રંગાઈ જઈ) બીજ રૂપને નથી પામતો, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પણ પ્રારબ્ધયોગે આવી મળેલાં સુખ-દુઃખ વડે (રંગાઈ જઈ) વિકારને વશ થતો નથી. તે મનુષ્યસમુદાયમાં વિહાર કરતાં છતાં દેહના છેદન કે પૂજન વડે કેમ બળે તે બન્ને પ્રતિબિંબમાં થતાં હોય તેવી રીતે શોક કે હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૪,૫} એ જીવન્મુક્ત પુરુષ તેની પૂજા કરવાથી કાંઈ પ્રશંસા કરતો નથી અને પૂજા નહિ કરવાથી કાંઈ બીજા (કોષ આદિ) વિકારો તેનામાં આવતા નથી. તે સર્વ આચારો અને નીતિના ક્રમો વડે પોતાનો લોકાચાર વ્યવહાર નિભાવે છે, પરંતુ અંદરથી છૂટેલો હોય છે. એના (જીવન્મુક્ત પુરુષ)થી લોકોને ખેદ થતો નથી અને લોકોથી તે ખેદને પામતો નથી. ગુણ, દ્વેષ, ભય અને આનંદના નિમિત્તરૂપ વિષયો ત્રડે તે કોઈ વખત (પ્રારબ્ધના બળથી) જોડાઈ બપ છે અને કોઈ વખત (પ્રારબ્ધના બળથી) ત્યાગ કરાય છે.^{૬,૭} એ મહાશય પુરુષ ખરું જોતાં કોઈ (કુશળ પુરુષ)ની પણ સમજમાં આવી શકતો નથી અને અંતઃકરણ શુદ્ધ હોવાને લીધે (પોતે સરળ હોવાથી) નાનું બાળક પણ વ્યવહાર-

૧ આ એકોત્પાતોસમા સર્ગમાં આત્મજ્ઞાનને વિશે આરંભ થઈ રહેલા મુક્તપુરુષની સ્થિતિ વિશે-મનુ હક્ષણો વડે વર્ણન કર્યો.

દૃષ્ટિએ તેનું માપ બાધી લે છે.^{૧૦} હે ઇશ્વાકુ ! એવો જીવન્મુક્ત પુરુષ કાશી આદિ કોઈ તીર્થમાં પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે, કોઈ ચાંડાલને ઘેર દેહ છોડે અથવા ભલે કોઈ દિવસે દેહનો ત્યાગ જ ન કરે કિંવા ચાલુ ક્ષણમાં જ શરીરનો ત્યાગ કરે; પરંતુ વાસનારહિત હોવાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવાના સમયમાં જ (દેહાદિ સર્વ તેની દૃષ્ટિમાં બાધિત થઈ જવાને લીધે) તે મુક્ત જ છે. 'દેહ આદિ હું છું' એવી ભ્રાંતિ થવી એ જ બંધન આપનારી છે અને જ્ઞાન વડે તેનો ક્ષય થઈ જાય છે.^{૧૧} એકથ' અને વૈભવોની ઇચ્છા ગમનારા પુરુષે એ જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ જ પૂજવા યોગ્ય છે, સ્તુતિ કરવા લાયક છે, નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, ચતુર્થી દર્શન કરવા લાયક છે અને પગે પડવા લાયક છે.^{૧૩} હે પ્રિય ઇશ્વાકુરાજ ! સંસારરૂપી મહાભંધાધિથી રહિત થઈ ગયેલા અજ્ઞાનિષ્ઠ સંન્યાસીની ભક્તિ વડે જ પરમ પવિત્રપદ મળે છે, તે યજ્ઞોથી, તીર્થોથી, તપોથી કે દાનોથી મળતું નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ઉપર પ્રમાણે કહી ભગવાન મનુ બ્રહ્મલોકમાં ચાલ્યા ગયાને ઇશ્વાકુરાજ પણ એ દૃષ્ટિનો આધાર રાખી સ્થિત થઈ રહ્યા.^{૧૪} એવમુક્ત્વા સ ભગવાન્ મનુવ્રક્ષગૃહં યયૌ ।
 ઇશ્વાકુરપિ તાં દૃષ્ટિમવદ્યમ્ય સ્થિરોમવત્ ॥ ૧૫ ॥
 શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયલુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ઇશ્વાકુપ્રબોધન' એ નામનો સર્ગ ૧૨૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૩ મો

અજ્ઞાની સિદ્ધો કરતાં જ્ઞાનીની વિશેષતા

॥ રામ ઉવાચ ॥

एवं स्थिते हि भगवज्जीवन्मुक्तस्य सन्मतेः ।
 अपूर्वोत्तिष्ठयः कोसौ भवत्यात्मविदांवर ॥ १ ॥
 રામ બોલ્યા:-હે આત્મવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ

મહાસમર્થ શુભહારાજ ! જ્યાં આપ કહો છો તેવાં જો લક્ષણ હોય, તો પછી એ સુશુદ્ધિમાન જીવન્મુક્ત પુરુષમાં બીજાના કરતાં અવનવી વિશેષતા શું રહે છે?^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જ્ઞાનનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરુષની બુદ્ધિ કોઈ એક અંશમાં વિશેષ કરીને રહે છે, તે એ જ કે સદા સંતોષમાં રહેનારો અને શાંત ચિત્તવાળો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ (બીજા કશામાં નહિ રોકાતા) ફક્ત આત્મામાં સ્થિર થઈ રહે છે.^૨ મનની સિદ્ધિવાળા, તપની સિદ્ધિવાળા અને તંત્રની સિદ્ધિવાળા પુરુષોએ ઘણી વાર આકાશગમન વગેરે સિદ્ધિઓ મેળવેલી હોય છે, તેમાં શી નવી વાત છે? (કોઈ નહિ.)^૩ તેવા પુરુષોએ જ ચતુર્થી શકે તેવું હોવાથી અભિમાદિક એકથ' પણ ઘણી વાર મેળવ્યું છે, પરંતુ અન્ય આત્મભક્તી' પુરુષ તેને વૃજગવા જતો નથી, એ જ તેમાં વિશેષતા રહી છે, કે જ મુક્તિવાળા પુરુષોના જીવી (સહજ) નથી. એ મહાશુદ્ધિમાન જીવન્મુક્ત પુરુષનું શુદ્ધ ચિત્ત સર્વ જ આસ્થા વગરનું હોવાથી (પરમ વૈરાગ્યને લીધે) સર્વ વિષયો તરફ પ્રીતિ વગરનું રહે છે, અને તેને લીધે જ એ મહાત્મા કોઈ ભોળપ વસ્તુમાં લોહુપ થઈ બંધાય જતો નથી. ઘણાક કાળની સંસારરૂપી ભ્રાંતિ શાંત થઈ જવાને લીધે (પરમતત્ત્વમાં) શાંતિ પામેલા અને સર્વ ધર્મથી ગહિત પરબ્રહ્મ જ જેવું સ્વરૂપ છે એવા જીવન્મુક્ત પુરુષનું એ જ (મુખ્ય) લક્ષણ છે. તેનામાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને શોક ઇત્યાદિ આપદાઓ પ્રતિદિન અત્યંત ક્ષીણ થતી જાય છે.^૪

एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्तेः संशतंसं-
 सुतिचिरभ्रमनिर्मुक्तस्य । तज्ज्ञस्य यन्मदनकोप-
 विषादमोहलोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम् ॥ ६ ॥
 સર્ગ ૧૨૩ મો સમાપ્ત

x આ એકસોત્રૈવીસમા સર્ગમાં જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષની આકાશગમન અને અભિમાદિક સિદ્ધિઓ વિશે

પોતાની પૂર્ણતાને લીધે ઇચ્છા જ ન થવી એ બીજા અજ્ઞાની સિદ્ધો કરતા વિશેષતા છે, એમ કહેશો.

૭ સર્ગ ૧૨૪ મો*

મૃગ અને પારધીના પ્રસંગથી
પુરીયાવસ્થાનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યથા સત્ત્વમુપેક્ષ્ય સ્વં શનૈર્વિપ્રો દુરીહયા ।

અંગીકરોતિ શૂદ્રસ્ત્વં તથા જીવત્ત્વમીશ્વરઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ-જન્મ કોઈ એક બ્રાહ્મણ શૂદ્ર સ્ત્રીની કામના થતાં તેના સભોગસહવાસ આદિની દુષ્ટ ઇચ્છાથી પોતાને યોગ્ય સાત્ત્વિક બ્રાહ્મણધર્મને ધીરે ધીરે ભૂવી જઈ (ધણે કાળે) શૂદ્રતાનો અંગીકાર કરી લે છે, તેમ જીવ પોતે ઈશ્વરરૂપ છતાં (બુદ્ધિ આદિની સગતિને લીધે એ બુદ્ધિએ ખતાવેલી ભોગોની આશાથી) પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ભૂવી જઈ જીવભાવનો અંગીકાર કરી લે છે.^૧ ભોક્તા અને ભોગ્યરૂપ બે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ દરેક સૃષ્ટિમાં હિરણ્યગર્ભમાંથી (ગંધર્વ નગરની પેઠે) પોતાના તેવા તેવા સસ્કારોને અનુસારે પ્રકટ થાય છે અને ખરી રીતે તેમિથ્યા હોવાથી સ્વપ્નમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધડો આદિ પદ્ધતની જન્મ કોઈ જાતની સાધનસામગ્રી વિના જ પ્રકટ થયેલાં હોય છે કે પ્રિય રામચંદ્રજી ! એ જીવો, ઈશ્વર કે જ હિરણ્યગર્ભ છે, તેમાંથી (અજ્ઞાન વડે) પોતે જુદે રૂપે-પ્રકટ થઈ પછી પોતાનાં કરેલાં કર્મો વડે વારંવાર અનેક જન્મોને અનુભવે છે. એવી જાતનો તેઓના જન્મનો અને કર્મનો કાર્યકારણભાવ છે.^{૨-૪} પ્રથમ સર્વ જીવો સાધનસામગ્રી વિના જ સ્વપ્નમાં થયેલા ધડો, ગંધર્વનગર આદિની પેઠે પરમપદરૂપ એતન માંથી જ (અજ્ઞાન વડે) પ્રકટ થાય છે; અને પછીથી તેનાં પોતાનાં કરેલાં કર્મો જ તેને સુખ-

દુઃખ આપવામાં કારણરૂપ થાય છે. દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા સંકલ્પ જ કર્મનું કારણ છે.^૫ સંકલ્પ થવો એ જ (પાપ, પુણ્ય, પ્રવૃત્તિ, ભોગવાસના ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરી) બળનું કારણ થાય છે; માટે તે સંકલ્પનો તમે ત્યાગ કરો. નિઃસંકલ્પદશાં રહેવી એ જ મોક્ષ છે, માટે તમે તેનો અભ્યાસ કરવામાં મશગુલ રહો.^૬ ‘આ આણ છે અને આ આહક છે’ એવી ભેદની બ્રાંતિથી થનારી સંકલ્પદશાને નિરંતર તમે ધીરે ધીરે છોડતા રહી શુદ્ધ સાક્ષીમાં જ એકાગ્રપણાથી સાવધ થઈ રહો.^૭ તમે આણરૂપ પણ ન થાઓ અને આહકરૂપ પણ ન થાઓ, પરંતુ સર્વ ભાવનાને છોડી દઈ જે સર્વના સાક્ષીરૂપે અવશેષ રહે છે, તે સાક્ષીમાં જ તમે એકરસરૂપે થઈને રહો.^૮ કે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! જે જે વિષય તરફ ઇન્દ્રિય-સમૂહ બળે છે, તેમાં જે પ્રીતિ થઈ તો જીવ (આસક્તિ વડે) બંધાય છે અને જે તેમાં વૈરાગ્ય રહે તો મુક્તિ બળે છે. જે કંઈ પણ વસ્તુ તમને ગમતી હોય તો, તમે આ સંસારની સ્થિતિમાં બંધાયેલા છો; અને જે કંઈ પણ તમને ગમતું ન હોય તો તમે આ સંસારની સ્થિતિથી મુક્ત જ છો;^{૯-૧૦} માટે વૃણથી માંડી ઠેક હિરણ્યગર્ભ સુધી, સ્થાવર-જ ગમસહિત સર્વ દેહોમાંથી અને તેને ભોગવવાના વિષય પદાર્થસમૂહમાંથી તમને કશું પણ મનગમતું ન થાઓ.^{૧૧} તમે જે કંઈ કર્મ કરો છો, ભોજન કરો છો, હોમ કરો છો અને દાન કરો છો, તે સર્વ ક્રિયામાં મનનો સંયમ રાખી કૃતસ્થ આત્મામાં જ બુદ્ધિનો દૃઢ નિશ્ચય રાખશે, તો તમે કર્તા કે ભોક્તા કંઈ નથી.^{૧૨} સત્યરૂપો જે યદ્યપિ હોય તેનો શોક કરતા નથી, ભવિષ્યનો નિયાર કરતા નથી અને વર્તમાનકાળમાં નસીબ પ્રમાણે જે આવી મળે તેને હર્ષ-શોક વગેરેથી ખેદ નહિ પામતાં લઈ લે છે.^{૧૩} કે રામચંદ્રજી ! વૃણા, મોહ, મદ આદિ

* આ એકસોઓવીસમા સર્ગમાં જીવનું નિષ્કારણપણું, વિષયોમાં પ્રીતિ થતા બંધાર્થ જીવ, જીવના રૂપો, અવસ્થાઓ અને મૃત તથા બાધના પ્રસંગથી પુરીયાવસ્થાનું વર્ણન આવશે.

સર્વ વિકારો મનમાં જ રહેલા છે, માટે જ્ઞાન-વાત પુરુષે (વિવેકવાળા) મન વડે જ (વિકાર મય) મનનું છેદન કરવું.^{૧૪} જેમ પાણીદાર ઝીણા લોહા વડે જ બીજું લોહું છેદાય છે, તેમ સર્વ બ્રાંતિની શાંતિ થવા સારું મન વડે જ અતિ તીક્ષ્ણ વિવેક દ્વારા બળાત્કારથી મનને (મૂળ સુધ્યાં) છેદી નાખવું.^{૧૫} મળને ધોઈ નાખવામાં કુશળતા ધરાવનાર પુરુષો ક્ષાર આદિ મેલા પદાર્થોથી જ મળને ધોઈ નાખે છે, (અસ્ત્રકુશળ પુરુષો) અસ્ત્ર વડે જ અસ્ત્રને નિવૃત્ત કરે છે અને (વૈદ આદિ લોકો) વિપની અસરને બીજા વિપનો સામેા લાગ દઈ મટાડી દે છે. (તે પ્રમાણે મન-વડે જ વિવેક દ્વારા વિકારી ચિત્તનું) છેદન કરવું શક્ય છે.^{૧૬} જીનનાં ત્રણ રૂપ છે. એક સૂક્ષ્મ, બીજું સૂક્ષ્મ અને ત્રીજું પર. એ ત્રણમાંથી પર રૂપનો આશ્રય કરો અને પ્રથમનાં બે રૂપને છોડી દો.^{૧૭} હાથપગવાળો આ દેહ કે જે ભોગો ભોગવવાને માટે હાલેચાલે છે, તે ભોગરૂપી અર્થને સિદ્ધ કરનાર જીવનું સૂક્ષ્મરૂપ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે.^{૧૮} હે રામચંદ્રજી! યોતાના સંકલ્પરૂપી આકારને ધારણ કરનાર અને સંસારની સ્થિતિ સુધી રહેનાર ચિત્ત એ જીનનું બીજું આતિવાહિક (લોકલોકાંતરમાં જઈ શકે તેવું સૂક્ષ્મ) રૂપ છે.^{૧૯} જે આદિ અને અંતથી રહિત, સત્ય, નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યમાન જ છે, તે એ જીવનું ત્રીજું પરરૂપ છે, કે જે જગતને સત્તા અને ગતિ એ બન્નેને આપનાર છે. એ તુર્યપદ સુદ્ધ છે; માટે પ્રથમનાં બે રૂપનો ત્યાગ કરી તેમાં જ તમે સ્થિર થઈ રહો અને પ્રથમનાં બે રૂપમાં આત્મભુદ્ધિ રાખો નહિ.^{૨૦, ૨૧}

રામ બોલ્યા:-હે મુનિશ્રેષ્ઠ! જાત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થામાં અલક્ષિતપણે (નહિ જણાય તેમ) રહેલ તુર્યપદનું આપ વિશેષે વિવેચન કરી મને કહો.^{૨૨}

પસિષ્ટ બોલ્યા:-જાતમાં તેમજ સ્વપ્નમાં

થનારો અહ કારરૂપી વિશેષ અને સુષુપ્તિમાં થતું તેનું મૂળમૂલ અહ કાર નહિ હોવો એ રીતનું. અજ્ઞાનનું આવરણ એ બન્નેને તથા કારણરૂપે સત્તા અને કાર્યરૂપે અસત્તા જણાતા આ (જગતનો) સદ્-અસદ્ ભેદને છોડી દેતાં જે નિલેપ, સ્વરૂપ અને સમાન (નિર્વિકાર) પદ સર્વના સાક્ષીરૂપે અવશેષ રહે છે, તે તુર્ય કહેવાય છે.^{૨૩} વ્યવહાર-કાળમાં જીવનમુક્ત પુરુષોને વિશે રહેનારી જે સ્વરૂપ સમાનતાવાળી અને શાંત સાક્ષીની અવસ્થા છે, તે જ તુર્ય અવસ્થા કહેવાય છે.^{૨૪} એ અવસ્થા સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ જ નહિ થવાથી જાત કે સ્વપ્નરૂપ કંઠી શકાતી નથી, તેમ જડ-પણાની સ્થિતિનો અભાવ હોવાને લીધે તે સુષુપ્તિ પણ નથી (પણ તે ત્રણેયથી જુદી ચોથી અવસ્થા છે, તેથી તેને તુર્ય અવસ્થાનું નામ આપવામાં આવે છે.) આ જગત બરાબરપણે રચા છતાં સારી રીતે બોધને પ્રાપ્ત થયેલા પુત્રપત્ની દદિમાં (ચિત્તના મૂળમાંથી) જ્ઞાન વડે દૂર થઈ જવાને લીધે (સર્વ) શાંત બ્રહ્મરૂપ જ છે; અટલે વિવેચી પુરુષો તેને (સર્વદા) તુર્ય અવસ્થા જ કહે છે. બાકી અજ્ઞાની જીવોની દદિમાં જ આ જગત સ્થિર થઈ રહેલું છે.^{૨૫, ૨૬} અહ કારના અંશનો ત્યાગ કર્યાથી સમાનતા (નિર્વિકારતા) ની ઉત્પત્તિ થયાંથી અને (સંસુદ્રમાં નાખેલા લવણની પેઠે) ચિત્ત પરમ તત્ત્વમાં જે લીન કરી દીધાંથી તુર્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૭} હે દેવનો ઉપમા આપવા યોગ્ય રામચંદ્રજી! એક વળી બીજું દદિમાં આ સંબંધમાં હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો, કે જ્યો તમે જ્ઞાની છો તો પણ આ વાંતનો તમને (વિશેષ) બોધ થશે.^{૨૮} બાણ વાગતાં ભયથીત થઈને દોડતા યુગની પછઠાડે (ખોળવા માટે) ગયેલા (કાઈ) પારથીએ કાઈ એક જંગલના સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રદેશમાં મહામીન (જ્ઞાન વડે વાલી આદિ ચેષ્ટાઓને બંધ કરી નિઃસંકલ્પ રહેવું તે)નો આશ્રય કરી

અદ્યુત મુનિને એઈ પૂછ્યું કે, 'હે મુનિ! મારા બાણથી વીધાયેલા મૃગ અહીં આગ્યો છે.'^{૨૯,૩૦} અથવા એ મૃગ ક્યાં ગયો?' (એમ પૂછવાથી) એ મુનિએ તેને જવાબ આપ્યો કે, 'હે ભલા માણસ! અમે જંગલમાં રહેનારા મુનિવૌદ્ધા સદાકાળ સમાન શીલવાળા જ રહીએ છીએ.^{૩૧} વળી અહંકાર કે જ (અપરિચિત) વ્યવહાર કરાવવાને સમર્થ છે, તે અમારામાં હોતો નથી. હે સખા! મન કે જ અહંકારમય છે તે જ સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મો કરે છે.^{૩૨} વળી મારું ચિત્ત તો ઘણાં લોખા કાળથી (સમુદ્રમાં નાખેલા લવણ ની પેટે) પરમાત્મામાં જ ગળી ગયું છે.' (એક-રસરૂપ થઈ ગયું છે.) જાત, સ્વપ્ન કે સુપુત્તિ એમાંની કોઈ પણ દશાને હું જાણતો નથી.^{૩૩} હું તુયં (ચોથી સમાધિરૂપ નિર્વિકલ્પ) અવસ્થામાં જ રહું છું; તેમાં કોઈ પણ દર્શ્ય પદાર્થ છે નહિ.'^{૩૪} હે રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે તે મુનિશ્રેષ્ઠ મહાત્માનાં વાક્યો સાંભળી પ્રાર્થિતો કશે અર્થ સમજ્યા વિના પોતાની મનમાનતી દિશા તરફ ચાલ્યો ગયો. હે મહાપાહું રામચંદ્રજી! માટે જ કહ્યું છું કે, તુયં વિનાની બીજી જાત આદિ અવસ્થા કે સૂક્ષ્મ આદિ કોઈ અવસ્થા (તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ ભેદ) છે જ નહિ.^{૩૫,૩૬} કલ્પ એક તુયંરૂપ નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યતત્ત્વ જ છે, બીજું કંઈ નથી. જાત, સ્વપ્ન અને સુપુત્તિ એ ત્રણેય ચિત્તની અવસ્થાનાં રૂપ છે.^{૩૭} પોતાનું ચિત્ત ઘોર, શાંત અને મૃદ્ધ એ ત્રણ પ્રકારનું આ જગતમાં થઈ રહેલ છે. જાત અવસ્થાવાળું ચિત્ત (સ્વર્ગ, નરક, પુનર્જન્મ આદિનાં કારણરૂપ પુણ્યપાપને ઉત્પન્ન કરવાથી) ઘોર છે, સ્વપ્ન અવસ્થાવાળું ચિત્ત (સ્વર્ગ, નરક, પુનર્જન્મ આદિનાં કારણરૂપ પુણ્યપાપને ઉત્પન્ન નહિ કરવાથી) શાંત છે અને સુપુત્તિ અવસ્થાવાળું ચિત્ત (તેને વખતે કોઈ પણ બાન ન હોવાને લીધે) મૃદ્ધ કહેવાય છે. એ ત્રણેય અવસ્થાથી બચારે

ચિત્ત રહિત થઈ બધા ત્યારે તે મરી બધ છે. (ચિત્તનો નાશ થયેલો કહેવાય છે.) જ ચિત્ત મરી ગયું, (નાશને પામી ગયું) તેમાં (નિર્વિકારને લીધે) સદા સમાનપણે રહેનારું એક સત્ત્વ જ બાકી રહે છે. (જમાં વાસનાની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી.) સર્વ યોગી પુરુષો એ ચિત્તનાશને જ યત્નથી સંપાદન કરે છે. સર્વ સંકલ્પોના વિલાસથી રહિત શુદ્ધ તુયં અવસ્થામાં જ તમે નિર્વિકાર ચિત્ત રાખી સ્થિર થઈને રહો, કે જ તુયં પદમાં સારી રીતે સદાકાળ યુક્ત થઈ ગયેલા ભેદબુદ્ધિ વિનાના મહાન મુનિઓ રહેલા હોય છે.^{૩૮}

સમસ્તસંકલ્પવિલાસમુક્તં તુયં પદે તિષ્ઠ નિ-
રામયાત્મા। યત્ સ્થિતાઃ સાધુ સદૈવ મુક્તાઃ
પ્રજ્ઞાંતભેદા મુનયો મહાન્તઃ ॥ ૩૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના પૂર્વાધનો 'મૃગવ્યાધીય'
એ નામનો સર્ગ ૧૨૪ માં સમાપ્ત

ઠ સર્ગ ૧૨૫ મો ૭

તુયં પદમાં સ્થિરતાનો ઉપાય

॥ વસિષ્ઠ જ્વાલ ॥

સિદ્ધાંતોઽધ્યાત્મશાસ્ત્રાણાં સર્વાપદ્યવ એવ હિ।

નાઽવિદ્યાસ્તીહનોમાવાશાંતંત્રલેદમક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જગતમાં પ્રગટ થતું જ દ્વૈતના પ્રપચો છે, તે બધાને દૂર કરવા વેદાંત-શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો ધડાય છે અને તે અવિદ્યા તેમજ અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. પણ જ શાંત પરબ્રહ્મ આપોઆપ પ્રકાશે છે, તેને શાસ્ત્રો બતાવી શકતાં નથી; કારણ કે ત્યાં માયા કે અવિદ્યા કોઈ પણ નથી.^૧ શાંત, સ્વચ્છ, માયામાં ચૈતન્યનો આભાસ પડતાં જુદાં જણાતાં, સર્વત્ર સમાનરૂપે

× આ એકસોપચીસમા સર્ગમાં સર્વ દસપદા-
ર્થના નિર્ણયનો સિદ્ધાંત કરી, જેમા વાદીઓને અનેક
ભતની ક્રાંતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તુયં પરમપદમાં
સ્થિરતા રાખવાનો બોધ અને તેના ઉપાયો આવશે.

રહેલ, નિર્વિકાર, આકાશની પેઠે સર્વમાં સમાન-
રૂપે રહેલ, વિકારરહિત, સર્વચક્તિમાન (આયા-
વિશિષ્ટ) બ્રહ્મ છે, તેને કેટલાક શૂન્ય ધર્મવાળો,
કેટલાક વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) તરીકે અને કેટલાક
ઈશ્વર તરીકે માની પરસ્પર વાદવિવાદ કરે છે.^{૧૩}
હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! તમે એ સર્વ વિવાદની
વાત મૂકી દઈ (માયા સુધી સંધળા દૃશ્ય પ્રપં-
ચનો ત્યાગ કરી) મનસહિત સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં
કાર્યોને શાંત કરનાર મહામોનને ધારણ કરો
તથા સુક્ત, ક્ષીણચિત્તવાળો, શાંત બુદ્ધિના અને
નિઃસંકલ્પ થઈ મૂંગા, બહેરા અને આંધળાની
પેઠે ચિત્તને નિર્વિકાર અને શાંત રાખી કેવળ
ચૈતન્યરૂપ આત્મામાંજ (સમાહિતપણાથી)
સ્થિર થઈ રહો; અને નિત્ય અંતઃકરણમાંજ ધ્યાન
ધરી રહી પોતાની બુદ્ધિને આત્મસુખથી જ ભરપૂર
રાખો. હે રામચંદ્રજી! તમે જાયત અવસ્થામાંજ
સુખમિ અવસ્થાવાળાની પેઠે (નિર્વિકલ્પ) રહી
કર્મો કરો. અંદરથી સર્વનો ત્યાગ કરો અને બહાર
જ આવી મળે તે કર્મ કર્યે જાઓ. ચિત્તની સત્તા
એજ પરમ દુઃખરૂપ છે અને ચિત્તની અસત્તા એ
જ પરમ સુખરૂપ છે. માટે તમે એક ચૈતન્ય આ-
ત્મારૂપે રહી કાંઈ સંકલ્પ જ નહિ સ્કરવા દેવાથી
ચિત્તનો નાશ કરો.^{૧૪} સારી કે નરસી (પ્રિય-
અપ્રિય) વસ્તુને જોઈ (નિઃસંકલ્પતાથી) હૃદય કે
શોકને નહિ પામતાં) પંથ્યરની પેઠે સમાન
સ્થિતિવાળું (નિર્વિકાર) થઈ રહેવું એટલા જ
માત્ર પોતાના પુરુષપ્રયત્નથી સંસાર જિતીઈ
જાય છે.^{૧૫} સુખનો પણ કશો વિચાર ન કરવો
અને દુઃખનો પણ કશો વિચાર લાવવો નહિ;
તેમ એ બંનેનાં સાધનોના વિચાર તરફ પણ
મનને ગુલાવા દેવું નહિ. માત્ર એટલા જ પોતાના
પુરુષાર્થથી કદી નહિ જનારો દુઃખનો અંત
પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ ત્રણેય લોકની વસ્તુનાં
સારરૂપ પરમતત્ત્વને જોળખી ગયેલો, અંદર
પૂર્ણ મંડળવાળો ચંદ્રમાનો પેઠે સીતળતાને

અનુભવનારો, પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલ નિરતિ-
યય સુખરૂપી અમૃતનો સ્વાદ લેવાથી તેમાં તે જ
રૂપે બની ગયેલો અને પરમપદને (પરમાત્માને)
પહોંચી ગયેલો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ જીવનમુક્તિના
સુખને પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત
થયેલા બ્યવહારને કરતાં છતાં (તેની દૃષ્ટિમાં
સર્વ મૃત્યુ હોવાથી) તે કાંઈ પણ કરતો નથી.

આપીનમંડલશર્શકવંતરેવ શ્રીમદ્રસાયન-
મયઃ સુલમેતિ તજ્ઞઃ । વિજ્ઞાતસર્વબુવનત્રય
વસ્તુસારઃ કુર્વન્ન નામ કુરુતે પરમમ્પુપ્તઃ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'તુર્યેત્યેર્થોપાયક-
થન' એ નામનો સર્ગ ૧૨૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૬ મો

યોગભૂમિકાનો અભ્યાસક્રમ

॥ રામ ઉવાચ ॥

સત્તાનાં યોગભૂમીતામભ્યાસઃ ક્રિયતે કર્થ ।
કીદશાનિ ચ વિદ્વાનિ ભૂમિકાંપ્રતિયોગિનઃ ॥૧॥

રામ બોલ્યા:-સાત યોગની ભૂમિકાઓનો
અભ્યાસ સી રીતે કરાય છે! અને પ્રત્યેક ભૂમિ-
કામાં યોગનાં કેવાં ચિહ્નો હોય છે?*

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-વેદમાર્ગમાં રહેનારા પુરુષ
બે પ્રકારના હોય છે. એક પ્રવૃત્ત અને બીજો
નિવૃત્ત. તે બેમાંથી પહેલો સ્વર્ગ તરફ જનારો
અને બીજો મોક્ષ પામનારો હોય છે. એ બંનેનાં
હું તમને લક્ષણ કહું છું, તે તમે સાંભળો. 'સર્વ
વિષયોથી રહિત હોવાથી મોક્ષ શું છે! કાંઈ
નથી. 'મારે માટે તો સારાનરસા ભોગોથી
ભરેલો સંસાર જ ઠીક' એમ નિશ્ચય કરી જ

* આ એકસોછવીસમા સર્ગમાં યોગભૂમિકાના
અભ્યાસનો ક્રમ અને લક્ષણ બતાવ્યો; અને વચમાં
મરણ થઈ જાય તો પુનર્જન્મના ઉત્તમ ભોગો ભોગરી
પછી પાછી ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થવાનું કહેવાય.

નિત્ય,* નૈમિત્તિક અને કામ્યકર્મ કર્યા કરે, તેને પ્રવૃત્ત કહેવામાં આવે છે. જેમ કરોડો જળજંતુ-ઓથી, પ્રચંડ વનથી અને વડવાગિની જ્વાળા લાગવાથી અત્યંત ચંચળ થઈ રહેલા પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રની અંદરના ભાગમાં ફરતા કાચ-ખાઓની ડોક સહેજસાજ તરંગો લાગવાથી પણ ભય થવાને લીધે તરત અસંખ્ય વખત ઢાલના અંદરના છિદ્રમાં પેસે છે અને નીકળે છે, તેમ અનેકવાર મૃત્યુના મુખમાં પેસવું અને (તેમાંથી વળી પુનર્જન્મરૂપે) બહાર નીકળવું એ રૂપી અનેક જન્મો જ્યારે લેવા પડે, ત્યારે તેને અંતે (કાંઈ પુણ્યયોગથી-વૈરાગ્ય આદિ સાધનસંપત્તિ થતાં) પુરુષ વિવેકી થાય છે.^{૨૦} ધણા ખેદની વાત છે કે, આ સંસારની વિવિધ પ્રકારની વિરૂદ્ધતા-વાળી સ્થિતિ સાર વિનાની છે. મારે માટે એ હવે બસ છે. (સ્વર્ગલોકાદિક) અયોગ્ય પરિણામ લાવનાર તેનાં તે કર્મો વડે દિવસ ગાળવાથી શું ફળ છે? કાંઈ નથી.^{૨૧} ક્રિયાથી થનારા વિકારો વિનાનું પરમ શાંતિનું ધામ ક્યાં હશે? એમ વિચાર કરી (આપણે તો) એ અવશ્ય મેળવવું છે, એવા જે અંદર નિશ્ચય બાંધે તે પુરુષ નિવૃત્ત કહેવાય છે.^{૨૨} એ શુભ બુદ્ધિવાળો પુરુષ 'હું વૈરાગ્યવાન થઈ શી રીતે આ સંસારસાગરને તરી જઈ?' એમ જ્યારે વિચારે છે, ત્યારે તેને પોતાના ચિત્તની અંદર ભોગોમાં તથા તે સંબંધી ચિંતાઓમાં (વિચારોમાં) વૈરાગ્ય થવા માંડે છે. ચિત્તશુદ્ધિ કરનારી સજ્જનોની સોખત, ઈશ્વરની ભક્તિ, મંત્ર, જપ, પવિત્રતા આદિ ઉત્તમ ક્રિયાઓ કરવામાં તે મંડયો રહે છે અને તેમાં જ

તે રાજ રહે છે.^{૨૩} તે રાગથી થતાં જંગલી કર્મોની તારવણી કરે છે, ખીજને કઠોર લાગતાં કટાક્ષ-વચનો બોલતો નથી, પુણ્યકર્મોનું સેવન રાખે છે.^{૨૪} તે મનને ઉદ્દેગ ન કરે તેવાં કામજ (ચોડે) શ્રમે થનારાં અને મહાકૃષ્ણ આપનારાં યમનિય-માદિક) કર્મોને સેવે છે, પાપથી નિરંતર ખીતો રહે છે અને (ભોગ ભોગવવામાં બળુતાં કે અજાણુ-તાં કાંઈક પાપ થઈ જશે એવા ભયથી તથા વૈરાગ્ય-થી) ભોગને ઇચ્છતો નથી.^{૨૫} સ્નેહ અને વિવેકથી ભરેલાં, કામજ, કેશકાળને ધટતાં, યોગ્ય (સત્ય, પ્રિય અને હિત) વચનો જ તે બોલે છે.^{૨૬} ઉપર પ્રમાણે પુરુષ જ્યારે સારા ગુણો મેળવે, ત્યારે તે પ્રથમ ભૂમિકા (શુભેચ્છા) ને પ્રાપ્ત થાય છે. મન-વચન-કર્મથી, સમ, દમ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન આદિથી સંપન્ન મહાત્મા પુરુષોની તે સેવા કરે છે.^{૨૭} જ્યાંત્યાંથી (સેવામાં ઉપયોગી ધનાદિક) લઈ આવી (મહાત્માઓની સેવા કરતાં તેના મુખથી શ્રવણ દ્વારા) જ્ઞાનશાસ્ત્રોનું અન્વલોકન કરે છે. આ સંસાર તરી જવા માટે જે પુરુષ આવી તરેહના વિચારમાં જીતરે, તે જ પ્રથમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે. બાકી ઉપરના ખોટા ડોળને તો વિદ્વાનોએ સ્વાર્થ જ કહેલ છે. વિચારણા નામની ખીજ ભૂમિકામાં આવેલો યોગી એ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને સદાચારનું તથા યમ-નિયમ આદિ ખીજ સાધનરૂપ અંગો સહિત ધારણા અને ધ્યાનરૂપ કર્મને બતાવનારા યોગ-માર્ગનું અનુષ્ઠાન કરવું અને ખીજોએ કરાવવું. આ સંબંધી સુંદર વિવેચન કરતા શ્રેષ્ઠ પંડિતોનો (શ્રવણ-મનન આદિ માટે પોતે શિષ્યરૂપે ચરણાગત થઈ) આશ્રય કરે છે તથા પોતે (વ્યાકરણ આદિ અંગોના જ્ઞાનને લીધે) પદોના અને તેના વાર્થ-લક્ષ્ય આદિ અર્થોના વિભાગને બંધુવાવાળો હોવાથી ગુરુમુખથી જ્ઞાન-શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરી, ઘરધણી જેમ પોતાના ઘરના દરેક ભાગને બંધુતો હોય, તેમ કર્મકાંડના અર્થ-

* મીમાંસાને અનુસરી કર્મ ચાર પ્રકારનાં છે. જેને કરવાથી ફળ ન મળે પણ ન કરવાથી પાપ લાગે, તે રોજનાં થયેલાં નિસકર્મ. અનુક કાળે આવી પડતાં કરવાં જ પડે તે નૈમિત્તિકકર્મ. જે ઇચ્છા અને ફળ મેળવવા કરવામાં આવ્યા હોય, પણ ચામતે અનુસરનારાં હોય તે કામ્યકર્મ અને જે રાગથી પ્રેરાઈને ચામ વિરૂદ્ધ કરવામાં આવે તે ત્યાગ્યકર્મ કહેવાય છે.

ને તથા જ્ઞાનકાંડના અર્થને તે હસ્તામલકવત્
બહી લે છે. ૧૩-૧૪ ખહાર માત્ર લોકમર્ચાદાને
અનુસારે કાંઈક સહેજસાજ આશ્રય કરી લીધેલા
(અંદર નહિ છતાં ખહાર સહેજસાજ દેખાતા)
(મદ, અભિમાન, માત્સર્ય, મોહ અને લોભના
વેગને પણ સર્વ જન કાંચળીને છોડી દે, તેમ
એ યોગી પુરુષ તણ દે છે) ૧૫ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે
શુભ બુદ્ધિવાળો એ મહાત્મા શાસ્ત્રોના, ગુરુના
અને સત્પુરુષોના સેવનથી બહુ ય રહસ્ય (ગૂઢ
રીતે રહેલ ગુરુભાગ) બરાબર સમજી લે છે. ૧૬
ત્યારપછી એ મનોહર સુસુક્ષ્મ પુરુષ નિર્ભજ દૂસ-
ની પથારીની પેઠે અતિ સુખ આપનારી ત્રીજી
યોગભૂમિકામાં બળે છે, કે જ (સર્વ પ્રકારના
સંબંધો જણે તણ લીધા છે તે) 'અસંસંગ'
કિંવા 'અસંસકિત' એવા નામથી કહેવાય છે. ૧૭
શાસ્ત્રાક્રયોના અર્થ ઉપર પૂરા વિશ્વાસ રાખી,
તાપસ્વીના આશ્રમમાં મળતી શાંતિથી આત્મા
સંબંધી અથવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા
ચલાવવાના ક્રમથી, તેમજ સંસારની નિંદા કર-
વાના વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારા ક્રમથી પથ્થરની
પથારી ઉપર બેસી પોતાનું બાંધીતું આયુષ્ય
પૂરું કરે છે. (ગામમાં વિક્ષેપને લીધે સમાધિનો
અભ્યાસ ન થઈ, હજવાના ભયથી) એ નીતિ-
માન યોગી ચિત્ત ઉપરાંત પામી જવાને લીધે
બહુ શોભા આપનારા અને અસંગપણાના સુખ
થી સુદરતાવાળા વતવાસના વિહારથી જ પોતાનો
(બાંધી રહેલો) કાળ કાઢે છે. શુભ શાસ્ત્રોના
અભ્યાસથી અને પ્રુણકર્મો કરવાથી મનુષ્યને
બરાબર તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ કુશળ યોગી
ત્રીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયા પછી પોતાની મેળે જ
બે પ્રકારના અસંગપણાનો અનુભવ કરે છે. તેના
જ બે ભેદ છે, તે તમે સાંભળો. ૨૦-૨૪ એક સામાન્ય
અને બીજો શ્રેષ્ઠ. એ રીતે તે અસંગ બે પ્રકાર-
ના છે. 'હું (સાક્ષીરૂપ હોવાથી) કર્તા પણ નથી
અને ભોક્તા પણ નથી, તેમ (અસંગ હોવાથી)

બાધ્ય (બીજાના તરફથી) જને કાંઈ બાધ લાગે
તેવો' કે બાધક (બીજાને બાધ લગાડે તેવો)
પણ નથી' એવા નિશ્ચયથી સર્વ દશ્યપદાર્થોમાં
અસંગપણે રહેવું, તે સામાન્ય અસંગ કહેવાય
છે. સુખ કે દુઃખ (જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તે)
સર્વ પદાર્થો કરતાં કર્મો વડે રચાયેલું છે કિંવા
ઈશ્વરને અધીન છે. વળી અનેક પ્રકારના ભોગો
તો મહારાગોના જવા (અનેક પીડાઓથી તથા
ચિંતાઓથી ભરેલા) છે, સપત્તિઓ પણ છે-
મોટી ચિંતાઓ બહી કરાવનારી છે, જ જ.
(મદ વસ્તુઓના) સુયોગો થાય છે, તે પણ
પરિણામે વિયોગતાળા જ છે. બુદ્ધિને અનેક
આધિઓ અને વ્યાધિઓ આવી વળગે છે અને
કાળ સર્વ પદાર્થોને ગળી જવા માટે નિરંતર
તાંત્રી રહ્યો છે. એવી રીતે સર્વ પદાર્થોની અના-
સ્થિતિને લીધે (બીજા કયા પદાર્થમાં ચિત્ત નહિ
રોકાતાં) અધ્યાત્મશાસ્ત્રોના અર્થમાં જ ચિત્ત
લાગી જઈ અંદર કાંઈ પણ ભાવના જ ન થાય,
એ પણ એક સામાન્ય અસંગ કહેવાય છે. ૨૫-૨૮
આ બતાવેલ ક્રમના યોગથી, મહાત્મા પુરુષોના
સમાગમથી, દૂર્જનોના વિયોગથી, અંદર (શ્રવ-
ણ-મનન આદિ) આત્માકારવૃત્તિનું વારંવાર
રટન કરવાથી, પોતાના પુરુષપ્રવૃત્તિથી અને નિરં-
તરના અભ્યાસયોગથી આ સંસારસાગરને સામે
પાર રહેલ, સર્વના સારરૂપ અને પરમ કારણ-

હારો દૂર કરી, મોટું મૌન ધારણ કરી સ્થિર થવું, તે શ્રેષ્ઠ અસંગ કહેવાય છે.^{૩૦-૩૩} બ્રહ્મામાં એક-રસરૂપે ચિત્તવૃત્તિનો લય થઈ જવારૂં પી ને સ્થિતિ અંદરની કે બહારની વસ્તુના અવલંબન વિનાની છે, જેમાં નીચેના લોકના કે ઉપરના લોકના કોઈ પણ પદાર્થ નથી, જે સ્થિતિ દિશાઓ, આકાશ, પદાર્થ, (પૃથિવ્યાદિક) અપદાર્થ, (વંધ્યાપુત્ર, આકાશપુષ્પ આદિ) જડ અને ચિદાભાસ એ બંને સર્વ (સત્-અસત્ વસ્તુઓ) ના અવલંબનથી રહિત છે, જે સ્થિતિ સ્વતઃપ્રકાશવાળી અને ચૈતન્યરૂપ છે, શાંત છે, (પરપ્રકાશ ન હોવાથી) આત્મા વિના ખીજ પ્રકાશથી રહિત છે, જે અનાદિ અને અનંત છે, જે (સદા સાક્ષીરૂપે હોવાથી) જન્મ-રહિત છે અને જે મહામનોહર આકાશના જેવી નિર્વિકાર છે, તે નિર્વિકલ્પ સમાધિની સ્થિતિમાં રહેવું એ શ્રેષ્ઠ અસંગ કહેવાય છે. સંતોષરૂપી સુગંધવડે મધુર, નિષ્કામ, શુભ કર્મોરૂપી નિર્ભય પદ્મલોવાણું, ચિત્તરૂપી કમળના ડોડાની ટોચે વળગી રહેલ, (રાગ આદિ વાસનાથી થનાર) અનેક વિદ્યોરૂપી કાંટાઓવાળું, (ધણું કથથી માંડ અહણ થઈ શકે તેવું) વિવેકરૂપી કમળ અંદર દંડ મૂળ નાખી, રૂઢ થઈ જઈ, વિચારરૂપી સૂર્ય વડે વિકાસ પામતાં આ અસંગતારૂપ (અસંગ એવા નામવાળા) કળને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૩૪-૩૭} શુદ્ધ તત્ત્વવેતાઓના સમાગમથી, પુણ્યકર્મોના સંચયથી અને કાંઈક કાકતાલીય યોગથી પ્રથમ ભૂમિકા (શુભેચ્છા)નો ઉદય થાય છે.^{૩૮} એ પહેલી ભૂમિકા ઉપરનાં સાધનો વડે વધતાં તરત જ વરસાદ વડે કૃષ્ણા જેમાં ફૂટ્યા છે તેવી પૃથ્વીની પેઠે જે રીતે તે સુકાઈ ના જાય, તેમ વિવેકરૂપી જળ વડે વારંવાર છાંટી તેની રક્ષા કરી. (વૈરાગ્ય-શાંતિ આદિ) જે અંશથી એ પ્રથમ ભૂમિકા ઉદય પામે તે અંશને, જમ ખેડત દરરોજ (વાવેલ ધાન્યના) કૃષ્ણા-

ઓને વધારવાને યત્ન કરે, તેમ વિચાર વડે દર-રોજ વધારતા જવું. એ પહેલી ભૂમિકા અંદર ખરાબર ખેડાયેલી હોય, તો તે એક જ ખીજ બધી ભૂમિકાઓને જન્માવી શકે છે; અને પછી યત્નથી ખીજ ભૂમિકાને તથા તે પછી ત્રીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થવાય છે.^{૩૯-૪૧} આ શ્રેષ્ઠ અસંગ-તારૂપી તૃતીય ભૂમિકા છે, કે જેને પહોંચતાં જ પુરુષ સર્વ સંકલ્પોની કલ્પનાથી રહિત (નિઃસંકલ્પ) થઈ જાય છે.^{૪૨}

રામ બોલ્યા:—અસત્ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ, પ્રવૃત્તિમાં જ રચોપરચો રહેનાર, યોગીપુરુષના સંગને નહિ પામેલ એવો મૂઢ અધમ પુરુષ આ સંસારસાગરને થીં રીતે તરી જાય? ^{૪૩} કે મહારાજ! પહેલી, ખીજ, ત્રીજી કે તેનાથી જુદી ઉપરની કોઈ ભૂમિકામાં ગયેલો હોય, પરંતુ પૂર્ણસ્થિતિને પહોંચ્યા પહેલાં જ દેવયોગથી મૃત્યુ થાય તો પછી તેની ક્વેની ગતિ થાય? ^{૪૪}

પસિષ્ઠ બોલ્યા:—રાગદ્વેષ આદિ કોષોમાં રચોપરચો રહેનાર મૂર્ખ પુરુષને ત્યાં સુધી સંસાર (જન્મ-મરણ આદિ) કાયમ જ રહે છે, કે જ્યાં સુધી સો (અસંખ્ય) જન્મો વડે કાંઈ કાકતાલીય યોગથી અથવા સત્પુરુષોની સંગ-તિથી વૈરાગ્યનો ઉદય થતો નથી. વૈરાગ્યનો ઉદય થવાથી મનુષ્યમાં અવસ્ય શુભેચ્છા આદિ ભૂમિકાનો ઉદય થાય છે.^{૪૫-૪૬} આ પછી તે સંસારનો નાશ થઈ જાય એવાં સારાં શાસ્ત્રોના અર્થોત્તું રહસ્ય જાણે છે. હરકેઈ યોગભૂમિકામાં રહ્યા છતાં ઠેક સુધી પહોંચ્યા વિના વચમાં જ જવું મરણ થાય તેનું પૂર્વતું પાપ પોતે જે ભૂમિકામાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં ઝાણુ થાય છે; અને પછી (પાપ ક્ષય થયા પ્રમાણે) દેવતાઓનાં વિમાનોમાં, લોકપાલોનાં પુરોમાં, મેરુ-પર્વતના જંગીયાઓમાં અને વનની વાડીઓમાં ચિત્તને રમાડનારી પ્રિયા સાથે તે ક્રીડા કરે છે. ત્યાર પછી અનેક ભોગો ભોગવાયાથી પોતાનો

પૂર્વે કરેલો પુણ્યસમૂહ અને આપોઆપ કંઈક રહેલા હુષ્ણને ભોગવનાર કંઈક પૂર્વકૃત પાપ એ બન્ને ક્ષીણ થઈ જતાં એ યોગી પૃથ્વીમાં પવિત્રતાવાળા, સમૃદ્ધિમાન અને શુણ્ણવાન તથા જને ત્યાં નોકરચાકરો છે તેના સજ્જન ગૃહસ્થના ઘરમાં જન્મ લે છે.^{૪૦-૪૦} પછી ત્યાં જન્મ લઈ પૂર્વવાસનાને લીધે પાછો યોગનો જ અભ્યાસ કરવા માંડે છે. એ યોગી પ્રથમની વાસના વડે અભ્યાસ કરેલા યોગભૂમિકાના ક્રમને (યોગશક્તિથી કે પૂર્વજન્મના સ્મરણથી કે માનસિક સંસ્કાર ઉપરથી) યાદ લાવી તે પછીની ઉપલી ભૂમિકાના ક્રમમાં તે ચડે છે.^{૪૧} હે રામચ દ્રશ! આ ઉપર ખતાવેલી ત્રણ ભૂમિકા 'અત્રત' એવા નામથી કહેવામાં આવે છે; કેમકે તેમાં આ સર્વ દશ્ય ખરાખર અત્રત અવસ્થાની પેઠે જ ભેદદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે.^{૪૨} આ ત્રણ ભૂમિકામાં રહેલા યોગીપુરુષમાં કેવળ સજ્જનતાનો જ ઉદય થાય છે, કે જ નેવાથી મૂઢ ભુદ્ધિવાળા પુરુષને પણ મુહુક્ષુપણું (મોક્ષની ઇચ્છા) ઉદય પામે છે.^{૪૩} જ પુરુષ કર્તવ્ય (શાસ્ત્રવિહિત) કર્મોનું સારી રીતે આચરણ કરે અને જ અકર્તવ્ય (નિષિદ્ધ કર્મ) છે તેથી દૂર રહે, તેમજ આલુ વ્યવહારને અનુસરીને રહે, તે આર્થ કહેવાય છે.^{૪૪} જ પુરુષ વૃદ્ધોના, કુળપરંપરાના અને લોકના આચારને અનુસરી શાસ્ત્રમર્યાદામાં રહી પોતાના ચિત્તને રુચે તે રીતે સાવધ (હૃદય-શોક, રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારથી રહિત) રહી આવી પડેલ વ્યવહાર કર્યા કરે, તે પુરુષ આર્થ કહેવાય છે.^{૪૫} યોગીનું આર્થપણું પ્રથમ ભૂમિકામાં પ્રગટ થાય છે, બીજી ભૂમિકામાં વિકાસ પામે છે અને ત્રીજી ભૂમિકામાં તે કૃણીભૂત થાય છે.^{૪૬} એ આર્થતામાં મૃત્યુ પામેલો યોગી પોતાના શુભ સંકલ્પો વડે પ્રાપ્ત થયેલા (સ્વર્ગ આદિ) ભોગોને ધણા કાળ સુધી ભોગવી પછી પાછો યોગી થાય છે.^{૪૭} ત્રણ ભૂમિકાઓનો

અભ્યાસ કરવાથી અજ્ઞાનનો નાશ થઈ જતાં અને સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થતાં ચિત્ત, પૂર્ણ-ચંદ્રનાં ઉદયની પેઠે પ્રકાશમય અને આનંદમય થઈ ગયાથી યોગમાં જનું ચિત્ત બેકારું છે તેના યોગીપુરુષો ચોથી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈ આ સર્વ વિભાગ વિનાનું, આદિઅંતથી રહિત અને સદા સમાન એક બ્રહ્મરૂપ જ દેખે છે. અદ્વૈતભાવ સ્થિર થઈ જવાથી અને દ્વૈતભુદ્ધિ શાંત થઈ જવાથી ચોથી ભૂમિકામાં રહેલા યોગીપુરુષો આ લોકને સ્વપ્ન જેવું સમજે છે. પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકા વ્યવહારની સત્તાથી અત્રત અવસ્થાની પેઠે જ જગતનું ભાન હોવાથી અત્રત કહેવાય છે. ચોથી ભૂમિકામાં જગત પ્રાતિભાસિક સત્તા વડે સ્વપ્ન અવસ્થાના જેવું જણાયાથી તે સ્વપ્ન એવા નામથી ઝાળખાય છે. જેમ વિખેરાઈ ગયેલી શરદશ્વતુની વાદળીઓ આકાશમાં જ લય પામી જાય, તેમ પ્રાતિભાસિક સત્તાથી સ્વપ્નવત્ પ્રતીતિમાં આવતી દ્રશ્ય, શ્રવણ અને દશરૂપ ત્રિપુટી પણ પછી પાંચમી ભૂમિકામાં લય પામી જાય છે, અને સુપુત્રિની પેઠે સર્વ લય થઈ જવાને લીધે જ તે ભૂમિકાને સુપુત્ર એવું નામ આપવામાં આવે છે. એ ભૂમિકામાં ગયેલ યોગી કેવળ બ્રાહ્મી રહેલ ચૈતન્યસત્તારૂપે રહે છે.^{૪૮-૪૮} એ ભૂમિકામાં આવ્યા પછી સર્વમાં ભેદભાવ ખતાવનારી દ્વૈતભુદ્ધિ ગળી જઈ તે કેવળ અદ્વૈત-માત્રમાં જ રહે છે. દ્વૈતનો આભાસ ગળી જવાથી અદર પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો એ પાંચમી ભૂમિકા પર ચડેલો યોગી સુપુત્રિની પેઠે (સર્વનો લય થઈ જતાં) પરબ્રહ્મમાં કેવળ એકરસરૂપ જ થઈ જાય છે. નિરંતર અંદર જ ચિત્ત તદ્દતીન થવાથી કંઈ કાર્યવશાત્ વૃત્તિને તે બહાર લઈ આવે, તો પણ પરમ શાંતપણાને લીધે કેમ બધું નિદ્રાવાળો હોય તેવો દેખાય છે. આ પાંચમી ભૂમિકામાં અભ્યાસ કરનારો વાંસનાગહિત યોગી ક્રમે કરી છઠી ભૂમિકામાં જાય છે. એ (ત્રીજી

સુપુસિતુદય અવસ્થા આઠ્ઠા પછી ત્રીથી અવ-
સ્થાએ આવવાને લીધે) તુષ્ઠ એવા નામથી
જાળખાય છે; જેમાં સત્તા કે સત્તા નહિ તેના
રૂપનો વિભાગ રહેતો નથી. અહંકાર (હું છું
એવો ભાવ) અને અહંકારનો અભાવ (હું નથી
એવો ભાવ) એવું કંઈ જ રહેતું નથી. ^{૧૩-૧૬} સર્વ
સંકલ્પરૂપ મનનમાત્ર દૂર થઈને દ્વિત્વ-એકત્વ
આદિ ભાવ પણ જતા રહી કેવળ આત્મામાં જ
એકચિત્તે રહેવાય છે. એ છઠ્ઠી ભૂમિકામાં દ્વદ-
શની સર્વ ટ્રિયિઓ ભેદાર્થ બને છે, સંકલ્પમાત્ર
શાંત થઈ બને છે અને પુરુષ જીવનમુક્તાની જ
ભાવના સેવે છે. ^{૧૭} જમ ચિત્રમાં આયોદ્ય દેરેલો
દીવો પ્રકાશ કરતો નથી-ફક્ત આભાસમાત્ર છે,
તેમ એ યોગીનું શરીર રહેલા પ્રારબ્ધને ભોગવતું
હોવા છતાં પણ આભાસમાત્ર છે) એટલે તે મુક્ત
જ છે. આકાશમાં પોલાણના ભાગમાં રહેલા ધડાની
પેટે તે જડ જગતને રૂપે તો બહાર અને અંદર
શૂન્ય જ છે; ^{૧૮} અને ચૈતન્યરૂપે તો સમુદ્રમાં
રહેલા ધડાની પેટે બહાર અને અંદર સદા
પૂર્ણ જ છે. પ્રથમ સંસારકથામાં કોઈ વખત
અનુભવમાં ન આવવાથી કેમ બાંહેધરે તે કંઈ પરમ
આશ્ચર્યકારક દિવ્ય રૂપ વડે સંપન્ન થયો હોય તેમ
લાગે છે; અને વસ્તુદૃષ્ટિએ તો પોતાનું સ્વરૂપ કે જ
નિત્યસિદ્ધ છે, તેને જ અનુભવ વડે પ્રાપ્ત થવાથી
તે કંઈ નવું આવેલું રૂપ મેળવતો નથી. ^{૧૯} છઠ્ઠી
ભૂમિકામાં (કેટલોક કાળ) સ્થિતિ કરી પછી તે
સાતમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ સાતમી
યોગભૂમિકા વિદેહમુક્તતા એવા નામથી જાળ-
ખાય છે. એ વાણી વડે કહેવાય તેવી નથી, શાંત
છે અને આ સંસારરૂપી ભૂમિના સીમાકારૂપ
(અંતરૂપ) છે. કાંઈએ તેને સિવ કહેલ છે અને
કાંઈએ બ્રહ્મ કહેલ છે; ^{૨૦-૨૧} કાંઈએ પ્રકૃતિ-પુરુ-
ષનો વિવેક એમ કહેલ છે અને બીજાઓએ પણ
પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર કલ્પી લીધેલા નાના
પ્રકારના ભેદો વડે તે નિત્ય વર્ણનમાં આવી

ચક્રી નથી; તે છતાં કોઈ પણ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન
નામોથી ભિન્ન ભિન્ન રીતે તેને કહેલ છે. હે
રામચંદ્રજી! આ સાત ભૂમિકા મેં તમને કહી
ખતાવી. ^{૨૨-૨૩} આ યોગભૂમિકાના અભ્યાસમાં
ખરાબર એકાગ્રપણે જોડાયાથી પછી દુઃખનો
અનુભવ કરવો પડતો નથી; પરંતુ અત્યંત મદ-
ઝરતી, કામળપણથી મંદમંદ ગતિ કરનારી,
હંમેશાં લડવાને જ તૈયાર થઈ જીલેલી, મોટા બે
દાંત (દંતુશળ)થી સર્વત્ર પ્રખ્યાતિ પામેલી અને
અત્યંત ખરાબ કરનારી એક હાથણી એ સર્વ
ભૂમિકાઓને રોષી બેઠી છે. એ તેનો વધ કરવામાં
આવે તો જ આ સર્વ યોગભૂમિકામાં મનુષ્ય જળ
મેળવી શકે છે. ન્યાં સુધી એ મદોન્મત્ત હાથણી
પોતાના (પ્રબળ) પરાક્રમથી જીતી નથી, ત્યાં-
સુધી એવો કયો સમય થોડો છે, કે જ (સાધા-
રણ હુદ્ર સાંસારિક) સંપત્તિઓરૂપી રણભૂમિમાં
પણ પ્રવેશ કરી શકે! (કોઈ નહિ.) ^{૨૪-૨૬}

રામ બોલ્યા:—એ મદોન્મત્ત હાથણી કઈ
છે! અને (આપને કહો છો) તે રણભૂમિઓ
કઈ છે! શી રીતે એ હાથણીનો વધ થઈ શકે!
અને વિશેષે કરીને તે કઈ જગ્યાએ રહી કીડા
કરે છે? ^{૨૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી! ‘અમુક
વસ્તુ મને પ્રાપ્ત થાઓ’ એવા રૂપને ધારણ કરે-
નારી ‘દુષ્ટા’ નામની એ હાથણી છે. એ શરીર-
રૂપી જંગલમાં મદોન્મત્ત થઈ, વિવિધ પ્રકારના
(શોક-હર્ષ આદિ) વિલાસો કરે છે. મદોન્મત્ત
ધન્દ્રિયોરૂપી તેનાં મહાક્રોધી બચ્ચાંઓ છે. જીમ
તેની મધુર ગર્જનાનું સાધન છે. ^{૨૮-૨૯} મનરૂપી
જંગલના ઘાટા શુભ ભાગમાં તે છુપાઈ રહે છે.
શુભ-અશુભ કર્મરૂપી તેના બે દાંત છે. ચારે
તરફ પોતાના રૂપને પસારી રહેલો વાસનાનો
સમૂહ એ જ તેનો મદ છે. ^{૩૦} હે રામચંદ્રજી! આ
સંસાર દૃષ્ટિએ એ જ તેની રણભૂમિઓ છે, કે
જેમાં મનુષ્ય વારંવાર જન્ય-પુરાજન્યનો અનુભવ

કરે છે. આ ઇચ્છારૂપી હાથણી ખિચારા કૃપણ જીવસમૂહને મારી નાખે છે. વાસના, ચેષ્ટા, મન, ચિત્ત, સંકલ્પ, ભાવના, સ્પૃહા ઇત્યાદિ નામોનો સમુદાય એ ઇચ્છાના જ પેટાનો છે. સર્વત્ર પસરી રહેલી ને છેક બ્રહ્મલોક સુધી સર્વ ભોગ્ય પદાર્થો તરફ જનારી એ ઇચ્છારૂપી હાથણીને સર્વ પ્રકારે જીતી લેવી જોઈએ. જ્યાં સુધી આ અચુક વસ્તુ આત્માથી જુદી-મેળવવાની છે એવી ઇચ્છા અંદર સ્ફુરે ત્યાં સુધી દુષ્ટ સંસારરૂપી મહાઝેરી વિપુચિકા પેદા થાય છે. 'અચુક પદાર્થ' મને પ્રાપ્ત થાઓ એવું મન થવું એ જ સંસાર છે; ૮૧-૮૫ અને તેની શાંતિ થવી એ જ મોક્ષ છે. આટલા-માં જ બધું જ્ઞાન આવી જાય છે. નિર્મળ અરી-સામાં જન્મ તેણનું ખિંદુ લાગી જાય, તેમ ઇચ્છા-રહિત (વૈરાગ્ય આદિ સાધનસંપન્ન) નિર્મળ ચિત્તમાં જ (અવિધારૂપ મેલને દૂર કરી બ્રહ્માકાર વૃત્તિરૂપ) પ્રસન્નતાને ઉત્પન્ન કરનારી સ્વચ્છ ગુરુશાસ્ત્રની ઉપદેશવાણી ખરાખર અસર કરે છે. સંકલ્પો છોડી દઈ એ વિષયોનું સ્મરણ જ કરવામાં ન આવે, તો ઇચ્છારૂપી સંસારવૃક્ષનો અકુર જ ફૂટે નહિ. ૮૬, ૮૭ માટે. અનર્થો ઉત્પન્ન કરનારી એ ઇચ્છા જની ઉદય પામે કે તરત જ ઝેરના ફળગાઓની હારની પેટે તેને અસંકલ્પ-રૂપી શક્તિ વડે છેદી નાખવી. ૮૮ પ્રબળ ઇચ્છાથી ઘેરાયેલો જીવ દીન (ભયભીત) બની જાય છે, પણ એ તે જીવ મનના સંકલ્પવિકલ્પો છોડી, સ્થિર આસને બેસી પોતાના સ્વરૂપને બાજીવોનો ચૂલ કરે, તો સમાધિથી પર થઈ ગાંઠ સતેલો કે મરેલા માણસ જેવો હલનચલન અને ઇચ્છા વિતોનો થઈ જાય છે. માટે તમે પ્રત્યાહારરૂપી ચીપિયા (કાંટા)થી ઇચ્છારૂપી માછલીને પકડી બાંધી લો. (પોતાના કળજમાં રાખો.) ૮૯, ૯૦ 'અચુક પદાર્થ' મને મળે. એવું જ ચિત્તનું દોડવું

છે, તેને જ ઉત્તમ પુરુષોએ કલ્પના એવું નામ આપ્યું છે અને કોઈ પણ પદાર્થનું સ્મરણ જ ન લાવવું એ કલ્પનાનો ત્યાગ કહેવાય છે. ૯૧ કાંઈ પણ સ્મરણ થવું, તે સંકલ્પ જ છે અને કશાનું સ્મરણ જ ન કરવું, એ કલ્પાણુકારક છે. તેમાં સંકલ્પમાં પૂર્વે અનુભવેલ અને નહિ અનુભવેલ એ બન્નેની ભાવના (સ્ફુરણ) થાય છે. ૯૨ (સ્મરણમાં તો માત્ર અનુભવેલ જ સ્મૃતિપથ આવે છે, તેથી એ બે (સ્મરણ અને સંકલ્પ) માં કાંઈ તફાવત છે; પણ મુમુક્ષુને તો બન્ને ત્યાગ્ય હોવાથી અહીં તેનો બેઠ સમજવાનો નથી. અનુભવેલા અને નહિ અનુભવેલા પદાર્થ સંબંધીના બન્ને ભતના સ્મરણને ભૂલી જઈ, કાંઈની પેટે સર્વનું વિસ્મરણ કરી, તમે કે જે મહાબુદ્ધિશાળી છો તે (મૌનપણાથી) ન સમજાય તેવા (ગૂઠ) થઈને રહો. ૯૩ હું જોયા હાથ કરી વારંવાર ખૂંસો પાડું છું કે, 'અસંકલ્પ જ પરમ કલ્પાણરૂપ છે, તે શા માટે અંદર દઢ રીતે રાખવામાં નથી આવતો?' પરંતુ મારી તે રોડો કાંઈ સાંભળતું નથી. ૯૪ માત્ર કેવળ સર્વ વ્યાપારથી શાંત થઈ નિઃસંકલ્પપણે રહેવાથી એવું પરમ શ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. કે જની પાસે સર્વથી ઉત્તમ સામાન્ય પણ ધાસના જેવું અતિ તુચ્છ લાગે છે. ૯૫ જના મનમાં જવાના સ્થાને પહોંચી જ જવું એવી ભાવના છે; તે યુક્તાકરના પગમાં જન્મ સંકલ્પ વિના જ ક્રિયા (ગતિ) થયા કરે, તેમ યોગી પુરુષની પણ સંકલ્પ વિના જ (પૂર્વના અભ્યાસથી અને પ્રારબ્ધશેષથી ન રોકાય તેવાં) કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ થયે જાય છે. ૯૬ અહીં વિશેષ કહેવાથી શું ફળ છે? માત્ર ટૂંકામાં એટલું જ કહેવાનું છે કે, સંકલ્પ થવો એ પરમ બંધરૂપ છે અને સંકલ્પ ન થવો એ જ મુક્તપણ છે. ૯૭ એવી રીતે પરમાર્થદષ્ટિએ પ્રથમથી જ સર્વ જન્મરહિત, શાંત, અનંત, નિત્યનાથરહિત, ચિદ્રૂપ જ છે, એવી દષ્ટિ રાખી તમે જન્મ મખી થાવ તેમ ભલે રહો. ૯૮ હું અને

x વિષયમાત્રમાંથી ઇન્દ્રિયોને જેથી બંધ મનને
1૬ દેકાવે-સ્થિર-કરવું-તે-પ્રત્યાહાર-કહેવાય છે..

મારું ઇત્યાદિ અધ્યાસથી થયેલ ભેદબુદ્ધિના કાંઈ પણ સંકલ્પ જ ન રહેવા દેતાં કેવળ અદ્વૈતદષ્ટિ રાખી શાંત અને અસંય પરબ્રહ્મરૂપે થઈ રહેવું, તેને જ બ્રહ્મવેતા પુરુષો યોગ કહે છે. તમે યોગમાં સ્થિતિ રાખી, વાસનારહિતપણથી (લોકસંગ્રહ માટે સિદ્ધિઅસિદ્ધિ બન્નેમાં સમાનતા રાખી કર્મો કરે. અથવા ન કરે.^{૯૯} વિદ્વાન પુરુષો કાંઈ પણ સંકલ્પની સ્ફૂર્તિ જ ન થવી તેને યોગ કહે છે, ન કે જ્યાં સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ જોવાથી ચિત્તનો ક્ષય થઈ જાય છે; અને જે સ્થિતિ આત્માના સ્વાભાવિક સ્વરૂપની છે, તેમાં તમે અત્યંત તન્મય થઈ જઈ જવા (શુદ્ધ ચિદ્રૂપ) છો તેવા જ સદાકાળ રહો.^{૧૦૦} હે રામચંદ્રજી ! જે શિવરૂપે (સાક્ષીપણે) સર્વમાં રહેલ છે, જે શાંત છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જન્મરહિત છે અને શુભ મોક્ષરૂપ છે, તે પરમતત્ત્વની રાતદિવસ એક જ ભાવના રાખવી એ સર્વત્યાગ કહેવાય છે; માટે તમે નિરંતર અંદર એવી ભાવના રાખતા રહી (બહાર) પોતાને જે કરવાનું છે તે ક્યેં જાઓ.^{૧૦૧} (આ) હું અને (આ) મારું એના સંકલ્પવાળો દુઃખથી મુક્ત થઈ શકતો નથી; અને તેવા સંકલ્પ વિનાનો પુરુષ દુઃખથી મુક્ત થઈ જાય છે. હવે આ બન્નેમાંથી તમને જે ગમતું હોય તે તમે ભલે કરો.^{૧૦૨}

અહં મમેતિ સંવિદન્ન દુઃખતો વિમુચ્યતે ।
 જ્ઞસંવિદન્ વિમુચ્યતે યદીપ્સિતં સમાચર ॥૧૦૨॥
 શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વોધનો ‘પરમાર્થસ્વરૂપ-વર્ણન’ એ નામનો સર્ગ ૧૨૬ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૭ મો

સગુણ-ઉપાસનાની આવશ્યકતા

॥ ભરદ્વાજ ઉવાચ ॥

इति वरमुनिनोक्तं ज्ञानसारं पुराणं
 सकलमनुनिश्चय्य श्रीरघूणां कुलाश्रयः ।
 विमलमतिरपृच्छत् किंचिदन्यस्वयं वा
 समसुखपरिपूर्णः पूर्णबोधस्थितोऽसौ ॥ १ ॥

ભરદ્વાજમુનિ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીવસિષ્ઠજીએ કહેલા અને ધણા લાંબા કાળથી છેક બ્રહ્મથી માંડી મહાપિં દ્વારા ચાલ્યા આવતા જ્ઞાનના સારને સાંભળ્યા પછી, રઘુરાજના કુળમાં શ્રેષ્ઠ અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા શ્રીરામચંદ્રજીએ બીજું કાંઈ પણ પૂછ્યું; અથવા (એટલાથી જ નિઃસંદેહ અને નિર્મોહ થઈ જઈ) સદાકાળ એકસમાન જ સ્થિતિમાં રહેનાર આત્મસુખ વડે પરિપૂર્ણ થઈ જઈ તે પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ રહ્યા ? (તે આપ કહો).^૧ રામચંદ્રજી મહાયોગી છે, જગતને પૂજ્ય છે, દેવોના પણ ઈશ્વર છે, જરા અને મરણથી રહિત છે, શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, સર્વ સદ્ગુણોના ભંડારરૂપ છે, લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન છે અને જગતની ઉત્પત્તિ કરવામાં, રક્ષા કરવામાં અને કૃપા કરવામાં સ્વતંત્ર સત્તાવાન છે.^૨

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે વેદાંતનું જ્ઞાન આપનારાં વસિષ્ઠનાં વચન સાંભળી કમળના જવા નેત્રવાળા રામચંદ્રજીએ વિજ્ઞાનધન આત્માને સંપૂર્ણ રીતે ભણી લીધો.^૩ તેમની ચિત્તની વૃત્તિ એકાકાર થતાંની સાથે જ નિર્મલ ચૈતન્યધન અંતઃકરણમાં પ્રગટ થયું અને તે ચૈતન્યના મહાસાગરમાં આનંદ કરતા બે ધડી સ્થિર થયા.^૪ પ્રશ્નો

x આ એકસો સત્તાવીસમા સર્ગમાં રામચંદ્રજીની (સમાધિમાં) વિશ્રાંતિ, કેટલોક ભરદ્વાજ મુનિનું ઉત્સાહચળું બોલવું, બાકત આદિ અવસ્થાનાં લક્ષણ અને પુરોચ અવસ્થાનું વિવેચન; એટલું કહેવાશે.

+ યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । ચિત્તમા બેઠતા સંકલ્પો રોકવા તેવું નામ યોગ (જુઓ પાતંજલ યોગસૂત્ર)

કરવા અને તેના જવાબો સાંભળવા વગેરે પદ્ધતિ-
ઓને દૂર કરી, આનંદરૂપી અમૃત વડે પૂર્ણ પ્રાણ-
વાળા અને રોમાંચોથી જેનું અંગ વ્યાપ્ત થઈ ગયું
છે, એવા શ્રીરામચંદ્રજી મહાસામાન્યમાં (સર્વના
અધિષ્ઠાનરૂપ કેવળ શુદ્ધ ચિન્માત્રમાં) એકરૂપ
થઈ જવાથી એ મહાયૈતન્યના સર્વવ્યાપીપણાને
લીધે પોને પણ તેવા જ પૂર્ણ થઈ રહ્યા; અને તેથી
નિરંતર અણિમાદિક અણવિધ ઐશ્વર્યની ઇચ્છાને
પણ તૃણના જેવી અતિ તુચ્છ ગણતા હતા.^{૧૧}

ભરદ્વાજ યોદ્યા:-અહો ! મને મહાન
આશ્ચર્ય લાગે છે કે, રામચંદ્રજી મહત્પદને પ્રાપ્ત
થઈ ગયા. અમને પણ એ પરમપદની પ્રાપ્તિ શી
રીતે થાય ? અમારા જેવા મૂખ, જડ, થોડું
જાણનાર પાપી પુરુષો ક્યાં અને બ્રહ્માદિકોને
પણ પ્રાર્થના કરવા લાયક ફલ્લ શ્રીરામચંદ્રજીની
સ્થિતિ ક્યાં ! હે ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ શુરુમહારાજ !
મને શી રીતે પરમપદમાં વિશ્રાન્તિ મળે અને
મહાકષ્ટ વડે પાર પામી શકાય એવા સંસાર-
સાગરનું મોહરૂપી જળ મારાથી શી રીતે તરી
જવાય ? તે આપ મને તરત (કૃપા કરીને) કહો.^{૧૨}

વાલ્મીકિ યોદ્યા:-હે મહાસમર્થ ભર-
દ્વાજ ઋષિ ! વસિષ્ઠજીના (યોધરૂપી) વાક્યોને
અનુસરનાર શ્રીરામચંદ્રજીનું સર્વ વૃત્તાંત
અથમથી જ મે તમને ખતાવ્યું છે, તે તમે છુદ્ધ
વડે વિચારી લઈ પછી તેનું મનન કરો, કેમકે
મારે પણ તમને અહીં એ જ જાતનું કહેવાનું
છે.^{૧૩} આ સધળો અવિદ્યાનો પ્રપંચ છે, તેમાં
એક અણુમાત્ર પણ સત્ય નથી. હાલો પુરુષો
તેનું વિવેચન કરી લે છે અને અવિવેકી પુરુષો એ
સંબંધમાં માત્ર વિવાદ જ કરી રહે છે.^{૧૪} ચૈતન્ય-
રૂપ આત્માથી કશું પણ શિત્ર નથી. તમે એ
ખોટા પ્રપંચ વડે શા માટે રોકાઈ રહો છો ? હે
પ્રિય ભરદ્વાજ ! રહસ્ય બાળતોનો (પ્રણવ અને
મહાવાક્યે આદિના રહસ્યાર્થો તથા દેહલોક-
રહસ્ય ઉપાસનાઓનો) અભ્યાસ કરી શુદ્ધ ચિત્ત-

વાળા થાઓ.^{૧૫} પ્રપંચ તરફની વૃત્તિ (જગતાં
છતાં પણ નિદ્રા જેવી હોવાથી) જગતા સમયની
નિદ્રા કહેવાય છે. હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! જેની અંદર
જ્ઞાનરૂપ અક્ષય શુદ્ધ દીપ પ્રગટ થયો હોય, તેને
આ સર્વ પ્રપંચ શૂન્ય (અજ્ઞાન જ) જેવું મૂળ
છે તેવો અને શૂન્યતારૂપી (અજ્ઞાન જ) જેવું
શિખર છે એવો ભાસે છે; અને વચમાં પણ
સારશૂન્ય હોવાથી (સ્વમાદિકની પેઠે પ્રતિભાસ-
મત્રિ હોવાને લીધે) તેમાં સારા વિવેકી પુરુષોએ
શ્રદ્ધા ન રાખવી એ જ યોગ્ય છે. ગધર્વનગર-
ના જેવો અનેક વિલાસોવાળો આ સંસાર સાવ
મિથ્યા હોવા છતાં માત્ર અનાદિકાળની વાસનાના
દોષને લીધે જેવામાં આવે છે. તમે કલ્યાણકારક
ચૈતન્યરૂપ અમૃતની વેલને મૂકી લઈ વાસનારૂપી
ઝેરની વેલનો આશ્રય કરી કેમ વ્યાકુળ થઈ રહ્યા
છો ? જ્ઞાનરૂપ અવલબ્ધ પ્રાપ્ત થયાની પહેલાં
(અજ્ઞતામાં જ) આ જમત અવસ્થા છે, (એટલે
તેમાં પ્રતીત થતો સર્વ પ્રપંચ પણ ત્યાં સુધી જ
છે.) ખાટી ઉપરની તુલ્ય અવસ્થામાં જમત, સ્વપ્ન
અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણેય અવસ્થા નથી.^{૧૬-૧૭}
(આ વાત જે નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળા યોગીઓ
છે તેઓના અનુભવ વડે સિદ્ધ છે.) અમૃતના
જેવા મેવર રસવાળી ચૈતન્યરૂપ મહાનદી ત્યાં
સુધી જ અનેક વિકરાળ મોટા તરંગોવાળી લાગે
છે, કે ન્યાં સુધી વિવેકી પુરુષે આત્મરૂપે તેમાં
ફળકી મારી નથી.^{૧૮} હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! આ
સર્વ વસ્તુ પ્રથમ હતી નહિ અને છેવટે રહે-
વાની નથી; તે પછી મધ્યમાં પણ તે છે જ
નહિ એમ તમે સમજો. આ જગત કેવળ સ્વપ્નના
જેવું દેખાવમાત્ર જ છે.^{૧૯} અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન
થયેલા આ સર્વ મેદો પરપોટાની પેઠે હાણમાત્ર
ઉત્પન્ન થઈને પાછા એક જ્ઞાનસ્વરૂપ અધિષ્ઠાન
ચૈતન્યરૂપી સમુદ્રમાં લય પામી જાય છે.^{૨૦}
આત્મારૂપ સુંદર શીતળ જળત્રાણી નદીને બહી
લઈ પછી તેમાં તમે તરથોળ થાઓ અને તેથી

તમારી બહારની અનેક બ્રાંતિરૂપી ગરમી તમને
કુખનું ભાન થઈ જતી રહે. ^{૨૧} એક અંજાન-
રૂપી સમુદ્ર આખા આ જગતને બાપી રહ્યો છે.
અવિદ્યારૂપ પવનથી ઉત્પન્ન થયેલો 'હું અમુક-
રૂપ છું' એવો અહંકાર જ મોટો તરંગ છે. ^{૨૨}
ચિત્તા બુદ્ધ બુદ્ધ વિષયોમાં આસક્તિ થવાના
અનેક ભેદોના કારણરૂપ રાગ આદિ દોષો (તે
અજ્ઞાનરૂપ સમુદ્રના) નાના નાના તરંગોરૂપે
કલ્પાયેલ છે. મમતારૂપી મોટો આવર્ત (ધૂમરી)
પોતાની મેળે જ મરજી પ્રમાણે તેમાં પડ્યા કરે
છે. ^{૨૩} રાગ-દ્વેષરૂપી બે મોટા મગરો તેમાં રહે
છે જે તમે તેના પાંખમાં આવી ગયા, તો પછી
તમે અનર્થરૂપી પાતાળમાં ખેંચાઈ જશો અને
ઢાઈ શક્તી શકશે નહિ. (જે તમને સમુદ્રમાં જ
ડૂબ્યાં ખાવાનો શોખ હોય તો) શાંત અમૃતમય
તરંગવાળા (પરમાત્મારૂપી) કેવળ અમૃતના
સમુદ્રમાં જ તમે ડૂબકી માર્યા કરો; પરંતુ દ્વેષ-
બુદ્ધિરૂપી ખારો સમુદ્રના તરંગોમાં શા માટે
ઝપલાઈ પડો છો? ^{૨૪, ૨૫} (આ દર્શનપ્રપંચ કે
જ પ્રતીતિમાત્ર જ છે તેમાં) ઢાણુ રહે છે? ઢાણુ
જતો રહ્યો છે? ઢાને ઢાનાથી શું મળી શકે તેમ
છે? શા માટે માયામાં ડૂબ્યા રહેો છો? તમે કે
જ વિવેકી છો તે એ માયાના પ્રવાહમાં પડો
નહિ. ^{૨૬} કે પ્રિય ભરદ્વાજ! આ જગત એક
આત્મતત્ત્વરૂપ જ છે, એમ વેદાંતશાસ્ત્રોમાં (ઈદં
સર્વં વદયમાત્મા ધૃત્યાદિ) જે સ્પષ્ટ રીતે ખતા-
વવામાં આવ્યું હોય, તો પછી તેનાથી બુદ્ધ
બીજું શું તમારું જતું રહ્યું છે, કે જે તમને શોક
કરવાની બાબતરૂપ અને? (કાંઈ નહિ.) ^{૨૭} જે
અજ્ઞાની પુરુષો છે, તેઓ માટે જ આ સર્વ જગત
બ્રહ્મના વિનર્તરૂપ છે, બાકી કૃતકૃત્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ
પુરુષો તો આનંદરૂપ પરબ્રહ્મ વિનર્તરહિત જ
છે, એમ સમજીને રહે છે. ^{૨૮} અવિવેકી પુરુષ જ
(તેવે પ્રસંગે) અકર્મમાં શોક-હર્ષને પ્રાપ્ત થાય
છે, બાકી તત્ત્વવેત્તા પુરુષો તો (ધન્દ્રબળતુલ્ય

આ વિશ્વરચના જોઈને) હસતો જ રહે છે અને
તેના ઉપરનો મોહ (લોકોને ખતાવવા માટે)
મિથ્યામાત્ર છે. ^{૨૯} આ પરમ સૂક્ષ્મતત્ત્વ અવિદ્યા
વડે ઢાકાઈને ન દેખાય તેવું થઈ રહ્યું છે. જેમ
અજ્ઞાની પુરુષોને જળમાં સ્થળની અને સ્થળમાં
જળની બ્રાંતિ થાય, તેમ અવિવેકી મનુષ્યોને
(ભિન્ન ભિન્ન રૂપે માની લીધેલા) પોતાના
આત્મામાં પણ બ્રાંતિ હોય છે. જે કલ્પચિત્
પૃથ્વી આદિ* મહાબૂતના પરમાણુઓરૂપ જ
આ જગત હોય, તો પણ (દેહાદિક અનાત્મક
હોવાથી તેના નાશથી આત્માનો નાશ ન થવાને
લીધે) ઢાનો નાશ થાય છે કે જોનો શોક કરવામાં
આવે છે? ^{૩૦, ૩૧} કે પ્રિય ભરદ્વાજ! જે (જગત
આદિ) અસત્ય પદાર્થ છે, તેની સત્તા જ છે
નહિ અને જે (આત્મતત્ત્વ) સત્ય છે, તેનો
અભાવ જ (કાંઈ દિવસ) નથી. માત્ર આ માયિક
આકારો જ પ્રગટ થાય છે અને લય પામે છે. ^{૩૨}
છતાં પોતાનાં કર્મોથી પૂર્વનાં અનેક જન્મોનાં
સચિત પુણ્યપાપોરૂપી પુરુષપ્રયત્નને લીધે તે
ઝેરની પેઢે મરણમુચ્છા આદિ હજારો અનર્થો
ઉત્પન્ન કરનાર થઈ પડે છે, માટે ભક્તોની કૃપા
માટે શરીર ધારણ કરનારા જગદ્ગુરુ પરમેશ્વરનું
તમે ભજન કરો. મને એમ લાગે છે કે,--હજી
આજ દિવસ સુધી પણ તમારાં સર્વ પાપો
શીલુ થયાં નથી. પ્રાણીઓનું કરેલું કર્મ જ
પશુપતિ પરમેશ્વરના (પ્રાણીરૂપી પશુને પ્રાપ્ત-
વાના) પાશો છે, એમ વિવિધ શ્રુતિ અગ્રિ
પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ^{૩૩, ૩૪} જ્યાં સુધી તમારું
ચિત્ત શુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી (ચિત્તાના અવલંબન
માટે) પરમેશ્વરના સાકારરૂપને તમે ભજો. પછી
જે ભજનના પ્રલાવથી નિરાકાર પરમતત્ત્વમાં
તમારી સ્વાભાવિક જ સ્થિતિ થઈ જશે. ^{૩૫} પર-
મેશ્વરની ઉપાસનાથી શુદ્ધ થઈ ગયેલા ચિત્તાના

* ન્યાયશાસ્ત્રના મતને અનુસરીને આ કહેવામાં આવ્યું છે.

બળથી તમે આ મહાપ્રબળ અજ્ઞાનની મોહક શક્તિનો પરાજય કરી (શુરુ અને શાસ્ત્રના ઉપદેશ આદિમાં) વિશ્વસવાળા ચિત્ત વડે ઇન્દ્રિયોને અને મનને નિયમમાં રાખવારૂપી યોગમાર્ગને અનુસરો. ^{૩૬} પછી ક્ષણભાવ સમાધિનો આશ્રય કરી આત્મા વડે જ પોતાના પ્રત્યક્ષ અંતરાત્માનું અવલોકન કરો અને તે આત્મસાક્ષાત્કાર વડે જ તમારી આ પ્રથમની અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી વીંટાયેલી બુદ્ધિરૂપી રાત્રિ આપોઆપ પ્રભાતપણને પ્રાપ્ત થાઓ. (અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર જતો રહી જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશને પ્રાપ્ત થાઓ.) ^{૩૭} કેવળ પુરુષપ્રયત્ન પણ ઠીક છે અને કેવળ પ્રારબ્ધ પણ ઠીક જ છે. (એ બન્નેથી કશું થઈ શકતું જ નથી.) બાકી પ્રાપ્તવ્ય-જે કંઈ મળી આવે તે, મહાદેવની કૃપાથી જ પુરુષોથી મેળવી શકાય છે. ^{૩૮} હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! પ્રાચીન કર્મ અને કલ્પનાં હોવાથી એવાં તો બળવાન છે, કે ઈશ્વરની કૃપા સિવાય કેવળ કુલીનતા, કેવળ સદાચાર, કેવળ ન્યાયીપણું કિંવા કેવળ પરાક્રમ (અનંત પૂર્વકર્મોની અપેક્ષાએ બહુ અલ્પ હોવાથી) તેનો પરાજય કરી શકતાં નથી. (માટે તમે ઈશ્વરનો આશ્રય લો.) ^{૩૯} ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તમે ઈશ્વરને શરણે જ છો; છતાં પુરુષના તર્કમાં ન આવી શકે તેવા, દ્વંદ્વ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિવિધ ઉપાયો કરી તમે શા માટે ખેદ ધરો છો ? કારણ કે ઈશ્વર પણ લલાટમાં લખેલું જૂંસી શકતા નથી. મન અને વાણી વડે અગમ્ય અખંડ બ્રહ્મરૂપ આત્મચૈતન્યના વક્તા શુરુ મળવા એ ક્યાં ? અને શિષ્યનું એ બોધની યોગ્યતારૂપી કુશળપણું હોવું એ પણ ક્યાં ? તથા (સમદમાદિકના કર્મ વડે પોતાના નાશ માટે તૈયાર થઈ રહેલી) આ મોહરૂપી વેશ ક્યાં ? તથાપિ આ સર્વ સામગ્રી જનને લીધે પરસ્પર ભેગી થઈ ગઈ તે ઈશ્વરેજી અચિંત્ય છે. ^{૪૦} હે ભરદ્વાજશુનિ ! તમે વિવેક વડે પ્રસિદ્ધ રીતે મોહને છોડી દો. હમણાં તમે

અસાધારણ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થશો, એમાં શંકા નથી. મહાધૈર્યવાન રાજ યુદ્ધ આદિ મોટી વિપત્તિમાં પડ્યો હોય તો પણ તે દૂર રહ્યો રહ્યો રાખ્યું રક્ષણ અને ચારલૂંટારાને દંડ વગેરે કાર્ય આજ્ઞામાત્રથી જ કરવાને ઇચ્છે છે; અને અલ્પ ધૈર્યવાળો પુરુષ અલ્પ ધનાદિ વસ્તુનો ક્ષય થાય તો પણ (તે વિપત્તિને લીધે) શોક કરવા માડે છે. ^{૪૧} બોધ થવો એ વાત પુણ્યને આધીન છે અને તે ધણા જન્મોથી (પુણ્ય એકદુરં થયે) પ્રાપ્ત થાય છે. ધીર જનન્મુક્ત પુરુષો પુણ્ય-શાળી છે એવું તેથી અનુમાન થાય છે. ^{૪૨} હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! જે પુણ્યકર્મ રાગને લીધે શત્રુરૂપ બની બંધનકારક થાય છે, તે જ શુભકર્મ જે રાગરહિત થઈ કરવામાં આવે, તો તે તમારું મિત્રરૂપ બની જતાં તે વડે જ તમે મોક્ષને પામશો. પુણ્યકર્મોનો આ પ્રબળ વેગ પ્રાચીન પાપનો નાશ કરી હઈ, જન્મ વૃદ્ધિનો સમૂહ દાવાનળને શાંત કરી દે, તેમ સજ્જનોના સર્વ તાપને શાંત કરી દે છે. ^{૪૩} હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! સંસારચક્રની ધૂમરીમાં આવી પડી જે તમે ભ્રમ્યા કરતા હો અને તમને શાંતિ ન મળતી હોય, તો (અવશ્ય આદિ ઉપાયો વડે) બ્રહ્મમાં આસક્ત થાઓ. ^{૪૪} જન્મ તરંગો વડે જળ ન્યારે ચંચળ હોય, ત્યારે (મોહને લીધે) સમુદ્રપ્રવાહ કાંઠા તરફ ઊછળે છે અને જળ ન્યારે સ્થિર હોય ત્યારે સમુદ્ર પણ કેવળ સ્થિર જળરૂપ બની રહે છે; તેમ જ ન્યાં સુધી (બ્રહ્મ સિવાય છતર) બાહ્યપદાર્થોમાં આસક્તિ હોય ત્યાં સુધી જ વિકલ્પથી ઊઠેલી આ સર્વ દરયજળ દેખાય છે. (આસક્તિ તૂટી જતાં એ દરયજળ પણ શાંત થઈ જઈ સર્વ એક શાંત-બ્રહ્મરૂપ જણાય છે.) ^{૪૫} શોક કે જે આપણને અધિષ્ઠા કરી દે છે, તેને આધારે શા માટે રહ્યા છો ? (તમે જે શોક વડે અંધ છો તેને વિવેક દષ્ટિ બિધકતાં સુધી) તે બુદ્ધિરૂપી લાકડીને ટેકે જ આધ્યા કરો. ^{૪૬} જે પુરુષો હર્ષશોકના તર-

ગોથી તૃણની માફક આકર્ષાય, તેઓ અતિ ગૌર-
વવાળા મહાન પુરુષોની ગણનામાં કદી પાણુ
ગણાતા નથી.^{૧૦} હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! આ જગતને
અનેક જાતની હર્ષશોક આદિ દશાગ્રાપ્તી હિંડો-
ળામાં બેસાડી રાત્રિ-દિવસ છ ઋતુરૂપી અથવા
કામ આદિ છ શત્રુરૂપી દોલાયત્રયી કાળ રમાડ્યા
કરે છે; તેમાં તમે શા માટે ખેદ પામે છો ?^{૧૧} એ
કાળ જગતને સરજે છે, સંહારે છે, પાછો ફરીને
તરત રચી લે છે અને વળી ક્ષણભ્રમમાં લય
કરી ખૂંદે છે. એ પ્રમાણે અનેક વાર એ કાળ જ
પોતાની વિચિત્ર ક્રીડા વડે વિવેકી જોનારને
કીતુક ઉત્પન્ન કરે છે.^{૧૨} કાળરૂપી સર્પના બળા-
હારથી ભક્ષ્યરૂપ ધનારાં સર્વ પ્રાણીઓમાં એક-
બીજાથી કશું પણ વિશેષપણું દેખાતું નથી; તેમ
જ (સર્વમાં જ તત્ત્વ છે તે એક જ હોવાથી)
બીજે કાઈ તેવો વિશેષ ધર્મ કે તે ધર્મને ધારણ
કરનાર ભિન્ન પદાર્થ પણ નથી. (અમર કહે-
વાતા) દેવસમૂહો પણ (અવધિ આની રહે
એટલે) દુષ્ટ કાળના ભક્ષ્યરૂપ થઈ બળ છે, તો
પછી ધરીભર રહેનારાં મનુષ્યધરીરાની તો શી
વાત કહેવી ?^{૧૩, ૧૪} સંપત્તિના સમયમાં પ્રસન્ન
થઈને અને વિપત્તિના વખતમાં ચંકુરાદિક ઇન્દ્રિ-
યોને વિકળ (વિવેકને ન જોઈ શકે તેવી તથા
શત્રુ એ આદિ નિકારવાળી) બુનાની કઈ (માયા
જંમ નચાવે તેમ) તમે કેમ નાચ્યા કરો છો ?
ક્ષણભ્રમ નિશ્ચય રહી સાક્ષીરૂપે આ સંસારરૂપી
નાટકને બુઝો.^{૧૫} હે ભરદ્વાજ મુનિ ! આ જગત
કે જ અનેક તરંગોવાળું અને ક્ષણભ્રમરૂપ છે, તેને
જોઈ મનસ્વી (વિવેકવાન) પુરુષ (પોતે તટસ્થ-
રૂપે બુદ્ધો હોવાથી) જરા પણ ખેદ પામતો નથી.^{૧૬}
તમે શોક કે જ અશુભ પ્રસંગમાં જ યોગ્ય છે, તેના
ત્યાગ કરો; અને કલ્યાણનાં સાધનોત્તર ચિંતન
કરો તથા ચૈતન્યરૂપ આનંદધન સ્વરૂપ આત્મા-
ની (અવિચ્છિન્ન) ભાવના રાખો.^{૧૭} દેવ,
દિગ્ધાતિ અને શુર, એઓના ઉપર અતિશ્રદ્ધા

રાખવાથી નમ્ર તથા ઉચ્ચ હૃદયવાળા અને વેદ
આદિ સારાં શાસ્ત્રોને પ્રમાણરૂપ ગણનારા વિવેકી
પુરુષોના ઉપર જ મહાદેવની કૃપા થાય છે.^{૧૮}

ભરદ્વાજ બોલ્યા:—આપે મને જ ઉપ-
દેશ કર્યો, તે સર્વ મેં આપની કૃપાથી સારી
રીતે બણી લીધેલ છે. વૈરાગ્યના જોવા બીજે
કાઈ (હિતૈષી) બંધુ નથી અને સંસારના જોવા
બીજે કાઈ (જીધું વાળનારો) શત્રુ નથી; હવે
વસિષ્ઠજીએ જ જ્ઞાનનો સાર (અનેક વાક્યોરૂપી)
સમગ્ર અથ વડે કહ્યો છે, તે આપના તરફથી
માત્ર એક પદ્યથી જ (સંક્ષેપમાં સારાંશરૂપે) કહે-
વાય, તો તે સાંભળવાને હું ઇચ્છું છું.^{૧૯, ૨૦}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—હે ભરદ્વાજ મુનિ !
મોક્ષ આપનાર આ મહાજ્ઞાન તમે સાંભળો. કે
જ સાંભળતાંની સાથે જ તમે ફરી વાર આ
સંસારસાગરમાં દુબસો નહિ.^{૨૧} જ પોતે ખરી
રીતે એક છતાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના
બેદ વડે અનેકરૂપે યઈ રહેલ છે, તે સચ્ચિદાનંદ-
રૂપે દેવને નમસ્કાર છે.^{૨૨} પ્રપન્થના લય કરી જ
રીતે પરમતત્ત્વનો પ્રકાશ શાય તે ઉપાય સંક્ષે-
પથી સ્થિતિને અનુસારે હું તમને (હમણાં જ)
કહી બતાવીશ.^{૨૩} આગળપાછળનો વિચાર
કરવામાં યોગ્યતાવાળી તમારી (તીવ્ર) સ્મરણ-
શક્તિ કેમ જતી રહી ? તમે એ તમારી તીવ્ર
સ્મરણશક્તિથી જ હરતામલકવત્ (હથેળીમાં
રહેલાં આંબળાની પેઠે પ્રત્યક્ષ) પોતાની મેળે જ
સર્વ બણી ચક્રો.^{૨૪} પોતાની મેળે જ તત્ત્વનો
વિચાર કરવો. પોતાની મેળે જ ચિંતે શુદ્ધ થઈ
જતાં તે વડે એ પરમતત્ત્વ પમાય છે, અને એ
પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયાથી ફરી વાર (જન્મ-મરણ-
ની ઉપાધિમાં પડી) શોક કરવો પડતો નથી;
પરંતુ વૈરાગ્યવાળા પુરુષે સત્સંગતિ, સારાં શાસ્ત્રો
અને વિવેક વડે એ ચૈતન્યતત્ત્વની વારંવાર ભાવ-
ના રાખવી એવું.^{૨૫}

સ્વયં વિચાર્યં સ્વયમેવ ચેતસા તત્ત્વાપ્યતે

યેન ન ચોચતે પુનઃ । સત્સંગસન્હાસ્રવિવેકતઃ
પુનર્વૈરાગ્યયુક્તેન વિભાવ્યમેતત્ ॥ ૬૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભરદ્વાજનુશાસન'
એ નામનો સર્ગ ૧૨૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૮ મો

ભરદ્વાજની કૃતાર્થતા અને રામ-
નું વ્યુત્થાન

॥ શ્રીવાલ્મીકિરુવાચ ॥

શાંતો દાંતકોપરતો નિષિદ્ધાત્ કામ્યકર્મણઃ ।

વિપર્યોદ્રિયસંસ્પૃષ્ણસુલાચ શ્રદ્ધયાન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

વાંદમીકિ ષોડ્યાઃ-નિષિદ્ધકર્મ અને
કામ્યકર્મથી શાંત થયેલા, વિપયોના અને ઇન્દ્રિ-
યોના સંબંધથી થનારા સુખથી પણ વિરક્ત
થયેલા, શ્રદ્ધાવાન અને-સમદમવાળા* સુસુષ્ઠુ-
પુરુષે કામળ આસન ઉપર બેસી, (સિદ્ધાસન-
પદ્માસન આદિ અનુકૂળ આસનવાળી) ચિત્તના
અને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારોને છતી લઈ, (નિઃસં-
કલ્પ રહી) ન્યાં સુધી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ત્યાં-
સુધી પ્રણવનો ઉચ્ચાર (શાઓક્ત રીતિએ ચુરુએ
બતાવેલ ક્રમ પ્રમાણે જપ) કરવો. 'પછી અંતઃક-
રણની શુદ્ધિ માટે પ્રાણાયામ કરવાં ત્યારબાદ
ધીરે ધીરે ઇન્દ્રિયોને વિપયો તરફથી ખેંચી
પોતાના મૂળકારણમાં જ (ચિત્તમાં જ) ચમકી
દેવી. (જેને પ્રત્યાહાર કહે છે તે કરવો.)^{૧-૩}
દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ જમાંથી
ઉત્પન્ન થતાં હોય તેને શ્રુતિ આદિ દ્વારા અણી

* આ એકસોઅઠાવીસમા સર્ગમાં લખાવિતનની
યુક્તિ વડે ભરદ્વાજ કૃતાર્થ-થઈ ગયાની વાત તથા
ચાનીને કરવા ચોગ્ય, સંમત્યદ્યને વ્યુત્થિત કરવાના
ક્રમો કહેવાશે.

* શાંતો દાંત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠુઃ શ્રદ્ધાન્વિતઃ
સમાહિતો મૃત્વાડડમન્યેવાત્માનં પश्यતિ । એ
શ્રુતિનો આશય આ પ્રસંગથી બતાવ્યો છે.

લઈ પછી તેમાં તેનો લય કરી દેવો. પ્રથમ
(આકારના* અર્થરૂપ) વિરાટમાં (‘હું વિરાટરૂપ
છું’ એવી જાવતા વડે) સ્થિતિ રાખી, પછી એ
વિરાટનો (ઉકારના અર્થરૂપ) હિરણ્યગર્ભમાં
લય કરી, એ હિરણ્યગર્ભમાં સ્થિર થઈ, એ હિર-
ણ્યગર્ભનો પણ (મકારના અર્થરૂપ) અંતર્યા-
મીમાં લય કરી, તેમાં સ્થિતિ રાખી અને પછી
તેનો પણ સર્વના પરમ અધિષ્ઠાનરૂપ (અર્ધ-
માત્રાત્મક તુરીય) શુદ્ધ બ્રહ્મમાં લય કરી શુદ્ધ
ચૈતન્યમાત્રમાં જ સ્થિર થઈ રહેવું. માંસ આદિ
પ્રાર્થિવભાગનો પૃથ્વીમાં લય કરી દેવો, રક્ત
આદિ જળભાગનો જળમાં લય કરવો અને
(ઉભા-જકરાગ્રિ આદિ) તેજસભાગનો તેજમાં
લય કરી દેવો. (પ્રાણ-અપાન આદિ) વાયવીય
ભાગનો મહાવાયુમાં લય કરવો અને આકાશભાગ-
નો (ચરીરમાં રહેલા પોલાણભાગનો) આકાશમાં
લય કરી દેવો. ઇન્દ્રિયોને પણ પોતપોતાના
કારણરૂપ પૃથ્વી આદિ સૂક્ષ્મ જોતોમાં લય
પમાડી દેવી. દિશારૂપી દેવતા જ સાંભળવાની
ઇન્દ્રિય બની કાનના છિદ્રમાં રહી છે, તેને પાછી
દિશામાં લય પમાડી દેવી. કુપર્યંતી ઇન્દ્રિય
ચામડીનો (ત્વચાઇન્દ્રિયનો) અધિષ્ઠાતા દેવ પવ-
નનો (પવનમાં લય કરવો.)^{૪-૬} જોવાની ઇન્દ્રિય
નેત્રનો (ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયનો) અધિષ્ઠાતા દેવ સૂર્ય-
નો (સૂર્યજિંબમાં અને ચાખવાની ઇન્દ્રિય જીભ-
નો (જિહ્વાઇન્દ્રિયનો) અધિષ્ઠાતા દેવતા વરુણનો
વરુણમાં લય કરી દેવો. પ્રાણનો (પ્રાણનો અધિ-
ષ્ઠાતા વાયુદેવતાનો) મહાવાયુમાં, વાણીનો
(વાગદેવતા અગ્નિનો) અગ્નિમાં અને હાયનો
(હસ્તેન્દ્રિયનો અધિષ્ઠાતા ઇન્દ્રદેવનો) ઇન્દ્રમાં લય
કરવો. પગનો (ચરણેન્દ્રિયનો અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ-

* માંકૂમ ઉપનિષદમાં બતાવેલો પ્રણવાયવિચાર
ટીકાકારે અહીં સૂચવ્યો છે.

÷ અહીં સર્વજ્ઞ લયપ્રકરણમાં તંમ કરવો એટલે
લયનું ચિંતન કરવું, એવું તાર્કિક સમજાવ્યું છે.

દેવતાનો) વિષ્ણુઓ, પાંચ ઇન્દ્રિયનો (પાંચ ઇન્દ્રિય-
ના અધિષ્ઠાતા મિત્રદેવતાનો) મિત્રમાં, ઉપસ્થનો
(ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતા પ્રત્યપતિનો)
પ્રત્યપતિમાં અને મનનો (મનના અધિષ્ઠાતા
દેવતા ચંદ્રમાનો) ચંદ્રમામાં લય કરવો. તથા
બુદ્ધિનો (બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા દેવતા બ્રહ્માનો)
બ્રહ્મામાં લય કરી દેવો. આ સર્વ તે તે ઇન્દ્રિ-
યોના દેવતાઓ છે અને (અધિર્વાગમૃત્વા મુખં
પ્રાવિશ્વત્ । અર્થાત્ અગ્નિએ વાણીસ્વરૂપે મુખમાં
પ્રવેશ કર્યો; ઇત્યાદિ*) શ્રુતિવાક્યને અનુસાર એ
દેવતાઓ જ ઇન્દ્રિયોરૂપ થઈ રહ્યા છે; બાકી
ઇન્દ્રિયો કાંઈ તેથી જુદી વસ્તુ નથી એમ સિદ્ધ
જ છે, એટલે એ 'અહીં' કશું નવું કશું નથી. ઉપર
જણાવ્યા પ્રમાણે (ચિંતન વડે પોતાના દેહને
તે તે મૂળકારણમાં લય કરી દઈ, 'હું વિરાટરૂપ છું'
એવું ચિંતન કરવું.^{૧૨-૧૩} એ બ્રહ્માંડરૂપ વિરાટની
અંદર જે જે અર્ધનારીશ્વર* (બ્રહ્મવિદ્યારૂપી
નારીને અર્ધ અંગમાં ધારણ કરી રહેલા) પર-
મેશ્વર રહ્યા છે, તે જ સર્વ પ્રાણીમાત્રના આધાર-
રૂપ અને કારણરૂપ છે; તથા તે જ આ બ્રહ્માંડમાં
જગતના ખાનપાન આદિ જીવનના ઉપાય માટે
વ્યવસ્થા બાંધી આહુતિ દ્વારા વૃષ્ટિ આદિથી સર્વને
પોષણ આપનાર યજ્ઞસદૃશ પશુ થઈ રહેલ
છે. બ્રહ્માંડથી બહાર તેનાથી બમણી પૃથ્વી છે, એ
પૃથ્વી પછી તેનાથી બમણું જળ રહ્યું છે; જળ-
થી બમણું તેજ, તેજથી બમણો વાયુ અને તેથી
બમણું આકાશ એમ ક્રમથી એક પછી એક
આવરણરૂપે રહેલ છે.^{૧૩-૧૪} પંચીકૃત ભૂત અને
અપંચીકૃત ભૂત ચારે તરફ વ્યાપી રહેલ
છે તથા તેનાથી આ જગત વીંટાયેલ છે.
એટલે પૃથ્વીનો જળમાં, જળનો અગ્નિમાં,

* એતરૂપ ઉપનિષદ.

x અહીં વ્યવહારની વ્યવસ્થા માટે માયારૂપી
નારીને અર્ધ અંગમાં ધારણ કરનાર એવો અર્ધ કરવો
હોય તો પણ થઈ શકે તેમ છે.

અગ્નિનો વાયુમાં અને વાયુનો આકાશમાં લય
કરવો; અને તે આકાશનો સર્વની ઉત્પત્તિના
કારણરૂપ મહાકાશ (હિરણ્યગર્ભ)માં લય કરી
સમષ્ટિનું લિંગશરીર દેહને વાસના, ભૂતસૂક્ષ્મ,
કર્મ, અવિદ્યા, દશ ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિરૂપે
વિદ્વાનોએ બણેલ છે, તે સમષ્ટિ અભિમાની
લિંગશરીરને (આત્મબુદ્ધિરૂપે) ધારણ કરી રાખી
યોગીપુરૂષે ક્ષણમાત્ર એ સ્થિતિમાં (હિરણ્યગ-
ર્ભાવસ્થામાં) રહેવું. પછી સ્થૂલ ઉપાધિનો લય
થઈ જવાથી કેમ બણે સાત અડધા થઈ રહેલ
હોય, તેમ બ્રહ્માંડથી (તેમાં થયેલ આત્મપણાના
અભિમાનસાગ દ્વારા) બહાર નીકળી જઈ, 'હું
સર્વના આત્મારૂપ-અધિષ્ઠાતારૂપ હિરણ્યગર્ભ'
છું' એવું ચિંતન કરવું.^{૧૬-૧૮} ભૂતસૂક્ષ્મમાં
અભિમાનીપણાથી રહેલ એ હિરણ્યગર્ભ જ
પ્રથમ (બ્રહ્માંડનો લય કર્યા પહેલાં બ્રહ્માંડના
એકધર્મભોગને માટે ક્રમગથી ઉત્પન્ન થયેલ દેહને
કલ્પી લઈ) બ્રહ્માંડરૂપે થઈ રહ્યા હતા. પછી
બુદ્ધિમાન યોગીએ એ સમષ્ટિલિંગદેહના અભિ-
માની હિરણ્યગર્ભનો તેના કરતાં પણ સૂક્ષ્મ,
અવ્યક્ત અને અવિકારી માયાવી અંતર્યામીમાં
(જડલાગને માયામય અને ચિદ્ભાગને ચૈત-
ન્યમાં એમ) લય કરી દેવો.^{૧૯} નામરૂપથી રહિત
આ જગત જ્યાં રહે છે, તેને દેટલાક (સાંખ્ય-
મતવાળા) પ્રકૃતિ કહે છે, દેટલાક (વેદાંતીઓ)
માયા કહે છે, દેટલાક (ન્યાયશાસ્ત્રકારો) અણુ-
ઓરૂપ કહે છે અને બીજા દેટલાક (બૌદ્ધો)
તકંથી બ્રાન્તચિત્ત થઇને સંવરણરૂપ અનિદ્યારૂપે
કહે છે. પરંતુ પ્રલયકાળમાં સર્વ તેમાં લય પામી
જઈ પરસ્પર સંબંધ વગરના તથા નીરસ થઈ,
અવ્યક્ત (પ્રતીતિમાં ન આવે તેવી રીતે અસ્કુટ)
રૂપે રહે છે અને પાછા સદિકાળમાં તેમાંથી જ
ઉત્પન્ન થાય છે તથા ન્યાં સુધી સદિ થાય ત્યાં-
સુધી તેમાં જ તે (અવ્યક્ત) સ્વરૂપે જ બન્યા રહે
છે.^{૨૧-૨૩} સદિ થવાના અનુકૂળ (આકાશ આદિ)

ક્રમથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માનેલ છે અને પાછા તેના પ્રતિલોભ (વિપરીત) ક્રમથી તેનો લય માનવામાં આવે છે; માટે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરરૂપે રહેલ, ત્રિરાટ, હિરણ્યગર્ભ અને અવ્યાકૃત (માયાવી કિંવા અંતર્યામી) એવા નામથી કહેવાતી સમષ્ટિની ભ્રમત, સમ અને સુપુષ્પિ, એ ત્રણેય અવસ્થાનો ભાગ કરી, નાથ-રહિત તુરીયપદ કે જે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યમાન છે, તેનું ધ્યાન કરવું અને લિંગશરીરનો પણ સમાધિ દ્વારા લય કરી દઈ પરમપદમાં (તુરીય અવસ્થામાં) પ્રવેશ કરવો. (પૃથિવ્યાદિ) સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભૂતો, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, પ્રાણ આદિ વાયુઓ અને અજ્ઞાન એ સર્વનું રહેવાતું સ્થાન લિંગશરીર છે. (લિંગ-શરીરનો લય થઈ જતાં એ સર્વનો લય થઈ જાય છે અને એક શુદ્ધ ચિત્ત અવશેષ રહે છે.)^{૨૪-૨૬}

ભરદ્વાજ ખોલ્યા:-હમણાં (આપની કૃપાથી) હું લિંગદેહરૂપી બેડીથી સર્વથા છૂટો થયો છું; દેમકે હું ચૈતન્યનો અંશ હોવાથી ચૈતન્યરૂપી આનંદસાગરમાં જ (એકરસ રૂપ) લીન થઈ ગયો છું. ખુરી રીતે જીનાત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ હોવાથી હું સર્વ ઉપાધિથી રહિત પરમાત્મારૂપ જ છું.^{૨૭} હું ફરેલ્ય છું, અદ્વિતીય છું, સર્વત્યાગી છું, ચૈતન્ય છું અને ચૈતન્યરહિત પણ હું જ છું. જેમ ધટનો ભંગ થતાં ધટાકાશ અને કળયનો ભંગ થતાં કળયમાં રહેલું આકાશ શુદ્ધ આકાશમાં જ મળી જાય, તેમ ઉપાધિનો ભેદ ટળી જાય એટલે જીવ શુદ્ધબ્રહ્મમાં જ મળી જાય છે.^{૨૮} એવી એકતાના અભિપ્રાયથી જ હું કે જે બ્રહ્મરૂપ છું તેને ધણી શ્રુતિઓ (એકમેવાદિતીયં બ્રહ્મ નેહ નાનાઽસ્તિ કિંચન। ઇત્યદિ) આદરથી તત્ત્વની એકતાનો જ બોધ કરે છે. જેમ અગ્નિ અગ્નિમાં નાખવાથી એકરૂપ જ થઈ જાય છે અને અગ્નિનાં નામરૂપને ધારણ કરી તેથી કાંઈ વિશેષરૂપે (જુદો) જણાતો

નથી, તેમ જીવનો સમાધિ દ્વારા બ્રહ્મમાં લય કરી દેવાથી તે તેમાં એકરૂપ બની જઈ કાંઈ પણ જુદો જણાતો જ નથી. જેમ તણ આદિ વસ્તુ મીઠાની ખાણમાં નાખવામાં આવે, તો તે ગળી જઈ મીઠું જ થઈ જાય છે, તેમ જડ જગતનો ચૈતન્યમાં લઈ કરી દેવામાં આવે, તો તે પણ ચૈતન્યરૂપ જ થઈ જાય છે. જેમ મીઠાનો ગાંગડો અને સંધવનો કકડો સમુદ્રમાં નાખ્યો હોય, તો તે નામરૂપથી રહિત થઈ જઈ સમુદ્રભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, જેમ જળમાં જળ નાખવામાં આવે, તો તે જળરૂપ જ થઈ જાય છે, તેમ ધીમાં ધી અને દૂધમાં દૂધ નાખવામાં આવે, તો તે પણ એકરૂપ જ થઈ જાય છે. એ કે તેમાંથી એકનો નાશ થતો નથી, તો પણ તે જુદાં વિશેષરૂપે જોઈ શકાતાં નથી. તેવી જ રીતે ચૈતન્ય સત્ય બ્રહ્મ કે જે નિત્ય આનંદરૂપ છે, સર્વસાક્ષીરૂપ છે, સર્વના પરમકારણરૂપ છે અને સર્વથી પર છે, તેમાં જ હું પ્રવિષ્ટ (લીન) થઈ રહ્યો છું. નિત્ય, સર્વગત, નિર્દોષ, નિરંજન, નિષ્કલ (નિરવયવ), શુદ્ધ અને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ જે પરબ્રહ્મ છે, તે જ હું છું. અમુક તણ દેવું, અમુક લેવું વગેરે વિકલ્પોથી રહિત, સત્યરૂપ, નિરિન્દ્રિય, અદ્વિતીય, સત્યસંકલ્પ અને શુદ્ધ પરબ્રહ્મરૂપ હું જ છું. પુણ્યપાપથી રહિત, જગતના પરમકારણરૂપ, પરમજ્ઞાનસ્વરૂપ, નાશ-રહિત, અદ્વિતીય અને આનંદરૂપ બ્રહ્મ હું જ છું. ઉપર કહેલા સર્વ ગુણોવાળો અને સત્ય આદિ માયાના ગુણોથી રહિત બ્રહ્મમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રવિષ્ટ (લીન) થઈ રહેલા પોતાના આત્માનું (વેદાંત-શ્રવણ, ગુરુશુશ્રૂષા અને વર્ણાશ્રમ ધર્મ આદિ) પોતાનાં કર્મો કરતા રહી ગુરુશુએ ધ્યાન કરવું. એવી રીતે અવ્યાસ કરનાર પુરુષનું મન નાશ પામી જાય છે;^{૨૯-૩૦} અને મનનો લય થવાથી પોતાની મેળે જ આત્માનો પ્રકાશ યાપ છે. આત્માનો પ્રકાશ થવાથી સર્વ હં:ઓ દૂર થાય છે અને આત્મામાં જ ખરા સુખની પ્રતીતિ યાપ

છે.^{૩૯} પોતે પોતાની મેળે જ આત્મા કે ન આનંદરૂપ છે તેને જાણી લે છે. 'મારાથી બીજે કોઈ જુદો ચિદાનંદરૂપ પ્રભુ છે નહિ, હું એક જ છું અને પરબ્રહ્મરૂપ છું' એવો અંદર આત્માનો પ્રકાય થાય છે.^{૪૦}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! તમે કે ન સસારચક્રની ધૂમરીઓમાં (આવર્તોમાં) ગોયાં ખાયા કરો છો, તેને જો શાંતિનું સુખ ન મળતું હોય, તો પછી કર્મોના ત્યાગ કરી (કર્મસંન્યાસ દ્વારા નિવૃત્તિ સ્થિતિમાં રહી) બ્રહ્મમાં જ લીન થઈને રહો.^{૪૧}

ભરદ્વાજ બોલ્યા:-હે ગુરુમહારાજ ! આપે જે મને આ જ્ઞાન આપ્યું તે સર્વ મારા સમ-જવામાં આવ્યું છે. તેથી મારી બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ ગઈ છે અને હવે સસાર (જન્મ-મરણ આદિ ફેરા) વણે કાળ રહી શકે નહિ. હવે હું એ બાણવાને ઇચ્છું છું કે, જ્ઞાની કે ન જીવન-મુક્ત છે તેણે કર્મ કરવાં કે નહિ ? અને જો કરવાં તો પ્રવૃત્તિરૂપ નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્ય એ સર્વ પ્રથમ પ્રમાણે જ (કામના રાખી) કરવાં કે કામનાથી નિવૃત્ત થઈ (નિષ્કામપણે) પોતાના આશ્રમને યોગ્ય કર્મ કરવાં.^{૪૨, ૪૩}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-કર્મસંન્યાસપૂર્વક બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ રાખવી એ સસારરૂપ બ્રાહ્મને મટાકતાર જ્ઞાનનો મુખ્ય ઉપાય છે. માટે મુમુક્ષુપુરુષોએ જે કર્મ કરવાથી કાઈ દોષ ન લાગે (ચિત્તનો વિક્ષેપ, મહિનપણું અવણું આદિમાં વિદ્ય અને પાપ આદિ દોષ પેદા ન થાય) તેવાં કર્મ કરવાં.^{૪૪} વિશેષ કરી કામ્યકર્મ, નિષિદ્ધકર્મ અને જેથી ચિત્તમાં વિક્ષેપ થાય તેવાં કર્મ ન કરવાં. જીવ જ્યારે બ્રહ્મના ગુણોથી બેકાઈ, મનના ગુણોનો ત્યાગ કરી, જેમો ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ શાંત થઈ ગયો છે એવો થાય, ત્યારે જ તે સર્વંબાપી પરમાત્મારૂપ થઈ જાય છે. અને 'આનંદમય દ્રાવ

કે ન અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાન-મય દ્રાવણી પર છે, તેનું પણ જે પરબ્રહ્મ અધિ-ષ્ઠાન છે, તે જ હું છું' એમ જ્યારે ધ્યાન કરે, ત્યારે જીવ મુક્ત થઈ જાય છે. કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ આદિ ભાવથી રહિત થઈ જઈ સર્વ ઉપાધિથી રહિત અને સુખ-દુઃખ વિનાનો થઈ રહે, ત્યારે જીવ મુક્ત (સંસારબળથી છૂટો) થાય છે. વળી સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્માને અને આત્મામાં સર્વ પ્રાણીઓને જ્યારે અમેદબુદ્ધિથી તે જુએ છે, ત્યારે જીવ મુક્ત થાય છે. જાત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાને મૂળી દઈ જીવ જ્યારે તુરિય અવસ્થા કે ન આનંદરૂપ છે તેમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે મુક્ત થાય છે. જાત અવસ્થા ને સ્વપ્નાવસ્થા એ બંનેનું બીજ (વાસના, કર્મ અને અજ્ઞાન) તથા નિદ્રાવસ્થા આદિથી રહિત, ચૈતન્યરૂપ, સુખમય, તુરિય અવસ્થારૂપે જીવની પરમાત્મામાં સ્થિતિ થવી તે જ યોગની (નિર્દિ-ધ્યોસનના પરિપાકથી થયેલ નિર્વિકલ્પ સમાધિની) અથવા ઉત્તમ અનિકારીને સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન થવાની પરિસીમા છે, કે ન મહાસુખમય અને જ્ઞાનરૂપ છે. મનનો કાય થઈ જાય એટલે પુરુષને પરમાત્મત્વના વિના તેથી જુદું બીજું કશું દેખાતું નથી. જો તમારે નિમગ્ન થવું હોય, તો શાંત અમૃતમય તરંગવાળા કેવળ (જ્ઞાનરૂપ) અમૃતસમુદ્રમાં નિમગ્ન થાઓ; પરંતુ દ્વૈતબુદ્ધિ-રૂપી ક્ષારસમુદ્રના તરંગોમાં શા માટે ડૂબ્યા રહો છો ? ભક્તોના અનુગ્રહ માટે અનેક રૂપ ધારણ કરનારા જગદ્ગુરુ પરમેશ્વર તમે ભજન કરો. હે પ્રિય મહાનિચક્ષણ ભરદ્વાજમુનિ ! આ વસિષ્ઠ-મુનિનો સર્વ ઉપદેશ મેં તમને (સંક્ષેપથી) કહી બતાવ્યો છે. આ જ્ઞાનમાર્ગથી, યોગમાર્ગથી, શાસ્ત્રવિચારથી અને ગુરુનાં વાક્યોનો અર્થ બરા-બર સમજવાથી નિશ્ચયપૂર્વક તમે સર્વ જાણી શકશો. અભ્યાસથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે એમ વેદન વચત છે, માટે તમે બીજું બધું છોડી દઈ

અધ્યાસમાં જ મનને સ્થિર કરો. ૪૫-૫૬

હરદાજ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! રામ-ચંદ્રજી કે જે પોતાના આત્મા વડે બ્રહ્મમાં પરમ-યોગને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હતા, તેમને શ્રીવસિષ્ઠ-ઋષિએ પાછા વ્યવહારમાં શી રીતે બોલ્યા ? ૫૭ આ વાત બાણી હું પણ તે જ પ્રમાણે અધ્યાસને માટે ચત્ન કરું અને શ્રીરામચંદ્રજીની પેઠે જ મારો વ્યવહાર પણ ઉત્તમ સ્થિતિમાં થઈ શકે. ૫૮

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-અનંત બ્રહ્મમાં વૃત્તિ દ્વારા તદાકારતાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા શ્રી-રામચંદ્રજી આરે પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણામને પ્રાપ્ત થયા, હારે વિશ્વામિત્રઋષિએ મુનિઓમાં ઉત્તમ શ્રીવસિષ્ઠજીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૫૯

વિશ્વામિત્ર-બોલ્યા:-હે મહાભાગ્યવાન બ્રહ્મપુત્ર વસિષ્ઠ ! તમે ખરેખર મહાન છો; કેમકે રામચંદ્રજીની અખંડ આત્માકાર ચિત્ત-વૃત્તિમાં આનંદસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વને પ્રગટ કરાવી હઈ અથવા તો માત્ર અનુગ્રેહદષ્ટિથી જ કુંડલિ-નીનો મુખમુખાભાગેથી પટ્યકો ભેદી બ્રહ્મરંધ્રમાં પ્રવેશ ચતાં યોગશાસ્ત્રમાં બતાવેલ ચિત્રશક્તિનો સંયોગ કરાવી હઈ સણુમાત્રમાં જ તમે તમારું ગુરુપણ બતાવી આપ્યું છે. ૧૦ જે ગુરુ દર્શનથી, સ્પર્શથી અને શબ્દથી (બોધથી) કૃપા કરી શિષ્ય-ના દેહમાં કુંડલિનીનું પટ્યક ભેદી બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેલ પરમશિવમાં જઈ મળવારૂપ અથવા દેહ આદિ ઉપાધિના લાગ દ્વારા શુદ્ધ બ્રહ્મતારૂપ પર-બ્રહ્મભાવ ઉત્પન્ન કરે તે જ ખરો ગુરુ છે. ૧૧ વળી શ્રીરામચંદ્રજી પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળા હોવાથી પોતા-ની મેળે જ વેરાગ્યવાન અને માત્ર પરમપદમાં જ શાંતિ લેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા તેથી ફક્ત સંવાદમાત્રથી જ તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે. ૧૨ ગુરુનાં વાક્યથી બોધ થવામાં શિષ્યની શુદ્ધ શુદ્ધિ જ મુખ્ય કારણરૂપ છે; કેમકે જો તણ બતતા મળ (કામ, ક્રોધ અને વાસના) પાકી ગયેલ ન હોય, તો પરિપક્વ મળવાળાની પેઠે તે

શી રીતે બોધને પ્રાપ્ત થઈ શકે ? (ન થઈ શકે.) ૧૩ આ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે ગુરુ અને શિષ્ય એ બંનેના પ્રયોગનવાળું છે; કેમકે એ બંને એ યોગ્ય હોય તો આવા મોક્ષ આદિ સર્વ પુરુષાર્થો પણ મેળવી શકાય છે. ૧૪ હે મહાસમર્થ ! જે ઉદ્દેશથી મારું આહી આવવું થયું છે, તે કાપને સ્મરણમાં લાવી હમણાં તમે કૃપા કરી રામનું વ્યુત્પાન કરવાને યોગ્ય છો; કેમકે તમે તો પરમપદમાં વિશ્રાંત થયા છો, એટલે તમે કરવાનું કરી લીધું છે; પણ અમારે જ કરવાનું છે તે બાધી છે. હું મુનિ ! મેં પોતે (યજ્ઞની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિ થવા માટે) શુદ્ધ મનથી અતિ કષ્ટ વડે દશરથરાજ પાસે પ્રાર્થના કરી છે, એ સર્વ તમે વૃથા ન થવા દો. શ્રીરામચંદ્રજીને વ્યુત્પત્તિ કરાવી હઈ બીજું પણ ઠેવતાઓનું કાપ કે જે આ રામાવતારનું પ્રયોગન છે, તે અમારે સિદ્ધ કરવાનું છે. ૧૫-૧૭ રામચંદ્ર મારા તેડી જવાથી સિદ્ધાશ્રમમાં આવી રાક્ષસોનો સંહાર કરશે અને પછી અહલ્યાને શાપથી મુક્ત કરશે તથા અટલ નિર્દય કરી (મિથિલામાં) ધનુષ્ય ભાંગી નાખી જનકરાજની કન્યા સીતાજીને પરણશે. પરશુરામને (તેના તપ વડે ઉપાજન કરેલા લોકોને જીતી હઈ) ઇતર લોક સખંધી ગતિથી રહિત કરી દેશે. પોતે જીવન્મુક્ત હોવાથી નિર્મય અને નિઃસ્પૃહ રહી (માત્ર પિતાજીની આજ્ઞાથી) પોતાના પિતા અને પિતામહ આદિ (વંશપરંપરા) થી આદ્યું આવતું રાજ્ય તજી દેશે અને વનવાસને બદલાને રાક્ષસોનો વધ કરી હંડકારણવાસી મુનિઓને ભયથી ઉગારશે, તથા અનેક તીર્થોને તથા પ્રાણીઓને પાવન કરશે. સીતાજીનું ઠરણ થવા-થી યનારા શોકમોહ આદિ ભાવ બતાવનાને બદલાને અને રાવણ આદિના વધથી પૃથ્વીમાં સ્રીસંગી પુરુષો ઘોઈ રીતે નિરાંતે બેસી ચક્રતા નથી તેવા તે સર્વ મનુષ્યોને બોધ આપશે. પછી વાનર આદિ (જે શુદ્ધમાં મરી જશે તે) ને ફરી-

છે. ૨૬ પોતે પોતાની મેળે જ આત્મા કે જે આનંદરૂપ છે તેને જાણખી લે છે. *મારાથી ખીજે કાંઈ જુદા ચિદાનંદરૂપ પ્રભુ છે નહિ, હું એક જ છું અને પરબ્રહ્મરૂપ છું* એવો અંદર આત્માનો પ્રકાશ થાય છે. ૨૭

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-હે પ્રિય ભરદ્વાજ ! તમે કે જે સંસારચક્રની ધૂમરીઓમાં (આવ-તોમાં) ગોથા ખાયા કરો છો, તેને જો શાંતિનું સુખ ન મળતું હોય, તો પછી કર્મોના ત્યાગ કરી (કર્મસંન્યાસ દ્વારા નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિમાં રહી) બ્રહ્મમાં જ લીન થઈને રહો. ૨૮

ભરદ્વાજ બોલ્યા:-હે ગુરુમહારાજ ! આપે જે મને આ જ્ઞાન આપ્યું તે સર્વ મારા સમ-જવામાં આવ્યું છે. તેથી મારી બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ ગઈ છે અને હવે સંસાર (જન્મ-મરણ આદિ કલેશ) ઘણો કાળ રહી ચક્રશે નહિ. હવે હું જે બળવાને ધરણું છું કે, જ્ઞાની કે જે જીવન્મુક્ત છે તેણે કર્મ કરવાં કે નહિ ? અને જે કરવાં તો પ્રવૃત્તિરૂપ નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્ય એ સર્વ પ્રથમ પ્રમાણે જ (કામના રાખી) કરવાં કે કામનાથી નિવૃત્ત થઈ (નિષ્કામપણે) પોતાના આશ્રમને ચોગ્ય કર્મ કરવાં. ૨૯, ૩૦

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-કર્મસંન્યાસપૂર્વક બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ રાખવી એ સંસારરૂપ જ્ઞાતિને મટાકનાર જ્ઞાનનો સુખ્ય ઉપાય છે, માટે સુમુખપુરુષોએ જે કર્મ કરવાંથી કાંઈ હોય ન લાગે (ચિત્તને વિશેષ, મહિતપણું, શ્રવણ આદિમાં વિદ્ય અને પાપ આદિ દોષ પેદા ન થાય) તેવાં કર્મ કરવાં. ૩૧ વિશેષે કરી કામ્યકર્મ, નિષિદ્ધકર્મ અને જ્યાં ચિત્તમાં વિશેષ થાય તેવાં કર્મ ન કરવાં. જીવ જ્યારે બ્રહ્મના શુણ્યથી જોડાઈ, મનના શુણ્યનો ત્યાગ કરી, જ્યોત્સ્નાદ્રવ્યોનો સમૂહ ચાંત થઈ ગયો છે એવો થાય, ત્યારે જ તે સર્વવ્યાપી પરમાત્મારૂપ થઈ જાય છે, અને આનંદમય કોપ

કે જે અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાન-મય કોષથી પર છે, તેનું પણ જે પરબ્રહ્મ અધિ-ષ્ઠાન છે, તે જ હું છું* એમ જ્યારે ધ્યાન કરે, ત્યારે જીવ મુક્ત થઈ જાય છે. કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ આદિ ભાવથી રહિત થઈ જઈ સર્વ ઉપાધિથી રહિત અને સુખ-દુઃખ વિનાનો થઈ રહે, ત્યારે જીવ મુક્ત (સંસારબળથી છૂટા) થાય છે. વળી સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્માને અને આત્મામાં સર્વ પ્રાણીઓને જ્યારે અમેદબુદ્ધિથી તે જુએ છે, ત્યારે જીવ મુક્ત થાય છે. બ્રહ્મત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાને મૂકી ઈર્ષ જીવ જ્યારે તુરિય અવસ્થા કે જે આનંદરૂપ છે તેમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે મુક્ત થાય છે. બ્રહ્મત અવસ્થા તે સ્વપ્નાવસ્થા એ બંનેનું બીજ (વાસના, કર્મ અને અજ્ઞાન) તથા નિદ્રાવસ્થા આદિથી રહિત, ચૈતન્યરૂપ, સુખમય, તુરિય અવસ્થારૂપે જીવની પરમાત્મામાં સ્થિતિ થવી તે જ યોગની (નિદિધ્યાસનના પરિપાકથી યથેચ્છ નિર્વિકલ્પ સમાધિની) અથવા ઉત્તમ અગ્નિકારીને સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન થવાની પરિસીમા છે, કે જે મહાસુખમય અને જ્ઞાનરૂપ છે. મનનો ક્ષય થઈ જાય એટલે પુરુષને પરમતત્ત્વના વિના તેથી જુદું બીજું કશું કેપાતું નથી. જે તમારે નિમગ્ન થવું હોય, તો ચાંત અમૃતમય તરંગવાળા કેવળ (જ્ઞાનરૂપ) અમૃતસમુદ્રમાં નિમગ્ન થાઓ, પરંતુ દ્વૈતબુદ્ધિ-રૂપી ક્ષારસમુદ્રના તરંગોમાં શા માટે ડૂબ્યા રહો છો ? ભક્તોના અનુચ્છદ માટે અનેક રૂપ ધારણ કરનારા જગદ્ગુરુ પરમેશ્વરનું તમે ભજન કરો. હે પ્રિય મહાવિચક્ષણ ભરદ્વાજમુનિ ! આ વસિષ્ઠ મુનિનો સર્વ ઉપદેશ મેં તમને (સંક્ષેપથી) કહી બતાવ્યો છે. આ જ્ઞાનમાર્ગથી, યોગમાર્ગથી, શાસ્ત્રવિચારથી અને ગુરુનાં વાક્યોનો અર્થ બરા-બર સમજવાથી નિશ્ચયપૂર્વક તમે સર્વ જાણી ચક્રશે. અભ્યાસથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે એમ વેદનું વચન છે, માટે તમે બીજું બધું છોડી ઈર્ષ

અભ્યાસમાં જ મનને સ્થિર કરો. ૪૫-૫૧

ભરદ્વાજ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! રામ-ચંદ્રજી કે જે પોતાના આત્મા વડે બ્રહ્મમાં પરમ-યોગને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હતા, તેમને શ્રીવસિષ્ઠ-ઋષિએ પાછા બ્યવહારમાં ચી રીતે બેઠ્યા? ૫૦ આ વાત બાણી હું પણ તે જ પ્રમાણે અભ્યાસને માટે યત્ન કરું અને શ્રીરામચંદ્રજીની પેઠે જ મારો બ્યવહાર પણ ઉત્તમ સ્થિતિમાં થઈ શકે. ૫૧

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—અનંત બ્રહ્મમાં-વૃત્તિ દ્વારા તદાકારતાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા શ્રી-રામચંદ્રજી ન્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણામને પ્રાપ્ત થયા, ત્યારે વિશ્વામિત્રઋષિએ યુનિઓમાં ઉત્તમ શ્રીવસિષ્ઠજીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૫૨

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:—હે મહાભાગ્યવાન બ્રહ્મપુત્ર વસિષ્ઠજી ! તમે ખરેખર મહાન છો; કેમકે રામચંદ્રજીની અખંડ આત્માકાર ચિત્ત-વૃત્તિમાં આનંદસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વને પ્રગટ કરાવી હઈ અથવાં તો માત્ર અત્યુચ્છેદદિષ્ટિથી જ કુંડલિ-નીનો સુપુરુષોમાંગેથી પટયકો બેઠી બ્રહ્મરંધ્રમાં પ્રવેશ થતાં યોગશાસ્ત્રમાં બતાવેલ શિવશક્તિનો સંયોગ કરાવી હઈ ક્ષણમાત્રમાં જ તમે તમારું શુરુપણું બતાવી આપ્યું છે. ૧૦ જે શુરુ દર્શનથી, સ્પર્શથી અને રાખથી (બોધથી) કૃપા કરી શિષ્યના દેહમાં કુંડલિનીનું પટયક બેઠી બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેલ પરમશિવમાં જઈ મળવારૂપ અથવા દેહ આદિ ઉપાધિના સાગ દ્વારા શુદ્ધ બ્રહ્મતારૂપ પર-બ્રહ્મભાવ ઉત્પન્ન કરે તે જ ખરો શુરુ છે. ૧૧ વળી શ્રીરામચંદ્રજી પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળા હોવાથી પોતાની મેળે જ વેરાગ્યવાન અને માત્ર પરમપદમાં જ શાંતિ લેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા તેથી ફક્ત સંવાદમાત્રથી જ તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે. ૧૨ શુરનાં વાક્યથી બોધ થવામાં શિષ્યની શુદ્ધ બુદ્ધિ જ મુખ્ય કારણરૂપ છે; કેમકે એ તણ બ્રહ્મના મળ (કામ, કર્મ અને વાસના) પાડી ગયેલ ન હોય, તો પરિપક્વ મળવાળાની પેઠે તે

ચી રીતે બોધને પ્રાપ્ત થઈ શકે! (ન થઈ શકે.) ૧૩ આ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે શુર અને શિષ્ય એ બંનેના પ્રયોજનવાળું છે; કેમકે એ બંને એ યોગ્ય હોય તો આવા મોક્ષ આદિ સર્વ પુરુષાર્થો પણ મેળવી શકાય છે. ૧૪ હે મહાસમર્થ ! જે ઉદ્દેશથી મારું અહીં આવવું થયું છે, તે કાર્યને સ્મરણમાં લાવી હમણાં તમે કૃપા કરી રામનું વ્યુત્પાન કરવાને યોગ્ય છો; કેમકે તમે તો પરમપદમાં વિશ્રાંત થયા છો, એટલે તમે કરવાનું કરી લીધું છે; પણ અમારે જે કરવાનું છે તે બાકી છે. હે યુનિ ! મેં પોતે (યજ્ઞની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ થવા માટે) શુદ્ધ મનથી અતિ કષ્ટ વડે દશરથરાજ પાસે પ્રાર્થના કરી છે, એ સર્વ તમે વૃથા ન થવા દો. શ્રીરામચંદ્રજીને વ્યુત્પિત કરાવી હઈ બીજું પણ દેવતાઓનું કાર્ય કે જે આ રામાવતારનું પ્રયોજન છે, તે અમારે સિદ્ધ કરવાનું છે. ૧૫-૧૭ રામચંદ્ર મારા તેડી જવાથી સિદ્ધાશ્રમમાં આવી રાક્ષસોનો સંહાર કરશે અને પછી અહલ્યાને સાપથી મુક્ત કરશે તથા અટલ નિશ્વય કરી (મિથિલામાં) ધનુષ્ય ભાંગી નાખી જનકરાજની કન્યા સીતાજીને પરણશે. પરશુરામને (તેના તપ વડે ઉપાજન કરેલા લોકોને છતી લઈ) ઇતર લોક સખંધી ગતિથી રહિત કરી દેશે. પોતે જીવન્મુક્ત હોવાથી નિર્ભય અને નિઃસ્પૃહ રહી (માત્ર પિતાજીની આજ્ઞાથી) પોતાના પિતા અને પિતામહ આદિ (વંશપરંપરા)થી આદ્યું આવવું રાજ્ય તજી દેશે અને વનવાસને બહાને રાક્ષસોનો વધ કરી દંડકારણ્યવાસી યુનિઓને ભયથી ઉગારશે, તથા અનેક તીર્થોને તથા પ્રાણીઓને પાવન કરશે. સીતાજીનું હરણ થવાથી યનારા શોકમોહ આદિ ભાવ બતાવનાને બહાને અને રાવણ આદિના વધથી પૃથ્વીમાં સીસંગી પુરુષો કાઈ રીતે નિરાતિ બેસી ચક્રતા નથી તેવા તે સર્વ મનુષ્યોને બોધ આપશે. પછી વાનર આદિ (જે શુદ્ધમાં મરી જશે તે)ને

નથીરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહ્યા છે અને વેદના પારમાર્થિક સ્વરૂપભૂત છે તથા પોતાનાં છ અંગોથી (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ, ન્યૌતિપ અને નિરુક્ત એમનાથી) સર્વત્ર જય મેળવી રહ્યા છે.^{૮૧} આ જગતને પાળનાર વિષ્ણુ છે, જગતના સરજનહાર બ્રહ્મા પણ આ પોતે જ છે અને જગતને સંહાર કરનારા ત્રિનેત્ર મહાદેવ પણ આ શ્રીરામચંદ્રજી જ છે. આ શ્રીરામચંદ્રજી જન્મ વિનાના હોવા છતાં માયાના સંબંધથી અવતાર મહણ કરે છે. તે મોહરૂપી નિદ્રા વડે ઘેરાયેલા ન હોવાથી સદાકાળ જાગ્રત છે. આ પૂજ્ય ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી નિરાકાર છતાં વિશ્વરૂપને ધારણ કરી રહ્યા છે.^{૮૨} જમ પરાક્રમ વિજયને ખેંચી લાવે, તેજ પ્રકાશને ખેંચી લાવે અને શાસ્ત્ર સુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતાને ખેંચી લાવે, તેમ આ શ્રીરામચંદ્રજીને ગરુડજી (પોતે વાહનરૂપી બની) જવાના દેશ તરફ લઈ જાય છે.^{૮૩} આ રાજ દશરથને ધન્ય છે, કે જેને ત્યાં આ પરમપુરુષ શ્રીરામચંદ્રજી પુતરૂપે અવતર્યા છે; અને રાવણને પણ ધન્ય છે, કે જે રામચંદ્રજીને (આ મારે સામે લડકૈયો છે એમ) ચિંતાથી ચિંતન કરનાર છે.^{૮૪} સ્વર્ગમાં અને પાતાળમાં અત્યારે વિષ્ણુનો દેહ જાહેર હોવાથી, તેનો મહિમા ઝોછો થયો છે. શ્રીરામચંદ્રજીના પધારવાથી આ મધ્યમ લોક (ભૂલોક) શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થયો છે.^{૮૫} ક્ષીરસાગરની અંદર શેષશય્યામાં પોઠનારા શ્રી-શેષશાયી ભગવાન પોતે રામચંદ્રજીરૂપે અવતરેલા છે. ચિદાનંદમાં એકરસરૂપે નિમગ્ન થઈ ગયેલા આ રામચંદ્રજી નાશરહિત સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ છે. ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો સંયમ કરનારા યોગીઓ રામચંદ્રજીને સારી રીતે બોલે છે; બાહ્ય આપણે તો આ સામાન્ય રૂપનું વર્ણન કરવાને અને દર્શન કરવાને શક્તિમાન છીએ.^{૮૬, ૮૭} આ ભગવાન રામચંદ્રજી રધુકુળના પાપનો ક્ષય કરનાર છે, એમ અમારા સાંભળવામાં છે; માટે હે વસિષ્ઠકૃપિ !

તમે કૃપા કરી એમને બ્યવહારપરાયણ કરો.^{૮૮}
વાલ્મીકિ બોલ્યા:-ઉપર પ્રમાણે કહી મહાસુનિ વિશ્વામિત્ર મૌન રહ્યા અને મહા-તેજસ્વી વસિષ્ઠસુનિએ શ્રીરામચંદ્રજીને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.^{૮૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! હે રામ ! હે મહાબાહુ ! હે મહાપુરુષ ! હે મહાયૈતન્યમય ! આ તમારા ચાંતિનો કાળ નથી, માટે વ્યુત્થિત થઈ લોકોને આનંદ ઉપજવો. ન્યાં સુધી લોકદષ્ટિમાં અધિકારી થવારૂપ લૌકિક વિચાર બરાબર સિદ્ધ થયો નથી, ત્યાં સુધી યોગીપુરુષને નિર્મળ એવું રૂઢ સમાધિપણું ધટતું નથી; માટે તમે કટલો-એક સમય ક્ષય થવાના સ્વભાવવાળા રાજ્ય આદિ વિષયોનો અનુભવ કરી અને દેવતાઓના પણ કાર્યરૂપ ભારને ઉતારી નાખી, તે પછી બદ્ધે સમાધિનું સેવન કરો અને સુખી થાઓ.^{૯૦-૯૧}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-ઉપર પ્રમાણે શુરુ વસિષ્ઠજીએ કહ્યા છતાં શ્રીરામચંદ્રજી પરબ્રહ્મમાં ક્ષય પામી જવાને લીધે (સર્વ મન, ઇન્દ્રિયો આદિનો ઉપરામ થઈ જવાથી) કશું પણ બોલ્યા નહિ, ત્યારે વસિષ્ઠકૃપિએ ધીરથી સુપ્રભ્યા નાડી દ્વારા તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ (પ્રાણ આદિ સર્વના બીજરૂપ) આધારશક્તિમાં, પછી (પ્રાણોનો આવિર્ભાવ યતાં) પ્રાણોમાં અને પછી (ચિત્તનો આવિર્ભાવ યતાં) ચિત્તમાં ચિદા-ભાસરૂપે પ્રવેશ કરનાર પ્રકાશસ્વરૂપ એ જીવ પ્રાણ દ્વારા સર્વ નાડીઓનાં છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરી જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ બન્નેને સારી રીતે પુષ્ટ (તૈયાર) બનાવી દઈ, ધીરથી નેત્રો ઉઘાડી, બહાર પૂજ્ય વસિષ્ઠ આદિ વિદ્વાન મહર્ષિઓનાં દર્શન કરી, પોતે કૃતકૃત્યતાથી. સર્વ કામનાથી રહિત હોવાને લીધે અને કાર્ય-અકાર્ય સંબંધી ચિંતાથી પણ રહિત હોવાને લીધે આ બધાંએ હવે મને શું કહેશે ? એવી રાહ બેઠી સ્થિર થઈ રહ્યો.^{૯૨, ૯૩, ૯૪} પછી પ્રથમનાં વસિષ્ઠજીનાં વાક્યો

વાર જીવતા કરશે. અગ્નિપ્રવેશ દ્વારા સીતાજીની શુદ્ધિને ઇચ્છી પોતાનું પવિત્ર ચરિત શિષ્યપુરુષોને સંમત છે, એવું દેખાડી આપશે. પોતે જીવન્મુક્ત અને નિઃસ્પૃહ છતાં કર્મમાર્ગના અધિકારી પુરુષોની કર્મ વડે જ શુભ ગતિ છે, એવું બતાવવા કર્મકાંડમાં પરાયણ થશે તથા કર્મ અને ઉપાસના એ બન્નેના અધિકારી પુરુષને બ્રહ્મલોક આદિ ગતિ બતાવવાને પોતે પણ એ બન્નેનું સાથે અનુષ્ઠાન કરશે. જ્યોત્સ્નાને એમનાં દર્શન થશે, જ્યોત્સ્ના કાન પર કથા દ્વારા કે કીર્તન દ્વારા તેમનું શ્રવણ થશે, કે જ્યોત્સ્ના શ્રીરામચરિતનો કથા દ્વારા કે કીર્તન દ્વારા યોગ આપશે, તેવા સર્વ અવસ્થામાં શ્રીરામચંદ્રજીને અનુસરનાર ભક્ત લોકોને પોતે જીવન્મુક્તિ આપશે. ઉપર પ્રમાણે આ મહાત્મા પરમપુરુષ રામચંદ્રજીએ ત્રણે લોકનું અને મારું સંપૂર્ણ રીતે હિત કરવાનું છે. (હે સભાસદો!) આ રામચંદ્રજીને તમે નમસ્કાર કરો. માત્ર એટલાથી જ તમારે (જે યતુરૂપ અજ્ઞાન) જીતવાનું છે, તે જિતાર્થ ગયેલું જ તમે સમજો; અને તમારામાંથી પણ કોઈ ધીર અને વીર પુરુષ આ રામચંદ્રજીની પેઠે જીવન્મુક્ત અને ધણા કાળ સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં શાંતિને પામી જઈ સુખેથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ.

વાલ્મીકિ યોદ્યા:-એ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રઋષિનાં વચનોથી ઉત્તર (પાછળના) ચરિતરૂપી રામની કથા સાંભળી વસિષ્ઠજી આદિ શ્રેષ્ઠ યોગીશ્વરો અને બીજા સિદ્ધ પુરુષો રામચંદ્રજીના ચરણકમળની રજને નમસ્કાર કરવામાં અને સદાકાળ રામચંદ્રજીના સ્મરણમાં શ્રદ્ધાવાન બની ગયા. ભગવાન વસિષ્ઠજી અને બીજા મહર્ષિઓને રામચંદ્રજીની એટલી બધી કથાથી સંતોષ થયો નહિ, તેથી તેઓ રામચંદ્રજી કે જે ગુણોના ભંડારરૂપ છે, તેમના સદ્ગુણોને બીજા પાસેથી સાંભળતા હતા અને સાંભળીને બીજાઓને કહેતા હતા. પછી ભગવાન* વસિષ્ઠઋષિએ વિશ્વામિત્રમુનિને

(નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૮-૭૯

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે વિશ્વામિત્રઋષિ! રથકુળમાં અવતરેલા અને કમળના જેવાં સુંદર નેત્રવાળા શ્રીરામચંદ્રજી પ્રથમ કોણ હતા? કોઈ દેવ હતા કે કોઈ મનુષ્ય હતા? એ આપ કહો.

વિશ્વામિત્ર યોદ્યા:-આ જે વાત હું કહું છું, તે ઉપર જ તમે વિશ્વાસ રાખો. આ શ્રીરામચંદ્રજી પરમપુરુષ ભગવાન છે, કે જમણે જગતને માટે ક્ષીરસાગરને વલોગ્યો હતો, ગંભીર ઉપનિષદો જમને પ્રમાણરૂપે વર્ણવે છે, તે પરિપૂર્ણ પરમ આનંદસ્વરૂપ છે, સર્વત્ર સમાનરૂપે રહ્યા છે તથા શ્રીવત્સનું લાંછન ધારણ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ પણ એ પોતે જ છે. એ રામચંદ્રજીને જે સારી રીતે ભક્તિ વડે પ્રસન્ન કરવામાં આવે, તો સર્વ પ્રાણીઓને એ બધા પુરુષાર્થો આપે છે. ૧૭-૮૨ એ શ્રીરામચંદ્રજી કોપ પામે તો સંહાર કરી દે છે. આ સર્વ દૃશ્ય મિથ્યા પદાર્થો એમના જ રચેલા છે. જગતના આદિપુરુષ, જગતને ઉત્પન્ન કરનારા, જગતનું પાલન કરનારા અને મહાત્મા પુરુષોના એ પરમપ્રિય સહાયક છે. અંદર નિઃસાર છતાં ઉપરથી કામળતાવાળા, સંસારરૂપી ધૂતારાના પાંખમાં નહિ ફેસાયેલા, વીતરાગ પુરુષો જે આનંદરૂપી મહાવિસ્તીર્ણ સમુદ્રમાં-પ્રવેશ કરે છે, તે આ શ્રીરામચંદ્રજી પોતે જ છે. પરમપુરુષ એવા શ્રીરામચંદ્રજી કોઈ વખતે જ્ઞાન વડે મુક્ત થયાની પેઠે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે, કોઈ વખત નિત્યમુક્તની પેઠે તુરિયપદમાં શાંતિ લે છે, કોઈ વખતે માયાના નિયંતારરૂપે થઈ રહે છે અને કોઈ વખતે માયાની અંદર બંધાઈ રહ્યા જેવા જણાય છે. ૮૩-૮૫ સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણરૂપી ગહન વનને ઉલ્લંઘી રહેલા આ દેવ જ વે-

જ્ઞાનવૈરાગ્યયોગ્યેષ્વ વર્ણનાં ભગ દત્તીરણા ॥ સ પૂર્ણ
અર્થ, વીર, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ
જ એમને ભગ કહે છે; અને તે જેમાં હોય તે
ભગવાન કહેવાય છે.

* યેષ્યરસ્ય સમપ્રસ્ય વીર્યસ્ય યદાસઃ શ્રિયઃ ।

નથીરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહ્યા છે અને વેદના પારમાર્થિક સ્વરૂપભૂત છે તથા પોતાનાં છ અંગોથી (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ, જ્યોતિષ અને નિરુક્ત એમનાથી) સર્વજન જય મેળવી રહ્યા છે.^{૬૯} આ જગતને પાળનાર વિષ્ણુ છે, જગતના સરજનહાર પ્રજ્ઞા પણ આ પોતે જ છે અને જગતનો સંહાર કરનારા ત્રિનેત્ર મહા-દેવજી પણ આ શ્રીરામચંદ્રજી જ છે. આ શ્રીરામ-ચંદ્રજી જન્મ વિનાના હોવા છતાં માયાના સંબંધથી અવતાર ગ્રહણ કરે છે. તે મોહરૂપી નિદ્રા વડે ઘરાયેલા ન હોવાથી સદાકાળ જાગ્રત છે. આ પૂજ્ય ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી નિરાકાર છતાં વિશ્વરૂપને ધારણ કરી રહ્યા છે.^{૭૦} જન્મ પરાક્રમ વિજયને ખેંચી લાવે, તેજ પ્રકાશને ખેંચી લાવે અને શાસ્ત્ર બુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતાને ખેંચી લાવે, તેમ આ શ્રીરામચંદ્રજીને ગરુડજી (પોતે વાહનરૂપી બની) જવાના દેશ તરફ લઈ જાય છે.^{૭૧} આ રાજ દશરથને ધન્ય છે, કે જને ત્યાં આ પરમપુરુષ શ્રીરામચંદ્રજી પુત્રરૂપે અવતર્યા છે; અને રાવણને પણ ધન્ય છે, કે જે રામચંદ્રજીને (આ મારો સામેા લડવૈયો છે એમ) ચિત્તથી ચિંતન કરનાર છે.^{૭૨} સ્વર્ગમાં અને પાતાળમાં અત્યારે વિષ્ણુનો દેહ નહિ હોવાથી, તેનો મહિમા જોઈ શકાય છે. શ્રીરામચંદ્રજીના પધારવાથી આ મધ્યમ લોક (ભૂલોક) શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થયો છે.^{૭૩} હ્રીરસાગરની અંદર શેષશ્યામાં પોદનારા શ્રી-શેષશ્યાયી ભગવાન પોતે રામચંદ્રજીરૂપે અવતરેલા છે. ચિદાનંદમાં એકરસરૂપે નિમગ્ન થઈ ગયેલા આ રામચંદ્રજી નાશરહિત સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ છે. ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો સંયમ કરનારા ચૌગીઓ રામચંદ્રજીને સારી રીતે બણે છે; આદી આપણે તો આ સામાન્ય રૂપનું વર્ણન કરવાને અને દર્શન કરવાને શક્તિમાન છીએ.^{૭૪, ૭૫} આ ભગવાન રામચંદ્રજી રઘુકુળના પાપનો હાય કરનાર છે, એમ અમારા સાંભળવામાં છે; માટે હે વસિષ્ઠમુનિ!

તમે કૃપા કરી એમને વ્યવહારપરાયણ કરો.^{૭૬}
વાલ્મીકિ બોલ્યા:—ઉપર પ્રમાણે કહી મહામુનિ વિશ્વામિત્ર મૌન રહ્યા અને મહા-તેજસ્વી વસિષ્ઠમુનિએ શ્રીરામચંદ્રજીને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.^{૭૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! હે રામ! હે મહાબાહુ! હે મહાપુરુષ! હે મહાયૈતન્યમય! આ તમારો શાંતિનો કાળ નથી, માટે વ્યુત્થિત થઈ લોકોને આનંદ ઉપજાવો. જ્યાં સુધી લોકદષ્ટિમાં અધિકારી થવારૂપ લોકિક વિચાર બરાબર સિદ્ધ થયો નથી, ત્યાં સુધી ચૌગીપુરુષને નિર્મળ એવું રૂઠું સમાધિપણું ધટતું નથી; માટે તમે ઘટલો-એક સમય હાય થવાના સ્વભાવવાળા રાજ્ય આદિ વિષયોનો અનુભવ કરી અને દેવતાઓના પણ કાર્યરૂપ ભારને ઉતારી નાખી, તે પછી ભલે સમાધિનું સેવન કરો અને સુખી થાઓ.^{૭૮-૮૦}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—ઉપર પ્રમાણે શુરુ વસિષ્ઠજીએ કહ્યા છતાં શ્રીરામચંદ્રજી પરબ્રહ્માનાં હાય પામી જવાને લીધે (સર્વ મન, ઇન્દ્રિયો આદિનો ઉપરામ થઈ જવાથી) કશું પણ બોલ્યા નહિ, ત્યારે વસિષ્ઠમુનિએ ધીરેથી સુપુરુષા નાડી દ્વારા તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ (પ્રાણ આદિ સર્વના બીજરૂપ) આધારશક્તિમાં, પછી (પ્રાણોનો આવિર્ભાવ થતાં) પ્રાણોમાં અને પછી (ચિત્તનો આવિર્ભાવ થતાં) ચિત્તમાં ચિદા-ભાસરૂપે પ્રવેશ કરનાર પ્રકાશસ્વરૂપ એ જીવ પ્રાણ દ્વારા સર્વ નાડીઓનાં છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરી જ્ઞાનેન્દ્રિય અને ક્રમેન્દ્રિય એ બન્નેને સારી રીતે પુષ્ટ (તૈયાર) બનાવી દઈ, ધીરેથી નેત્રો ઉઘાડી, બહાર પૂજ્ય વસિષ્ઠ આદિ જિદ્ધાન મહર્ષિઓનાં દર્શન કરી, પોતે કૃતકૃત્યતાથી સર્વ કામનાથી રહિત હોવાને લીધે અને કાર્ય-અકાર્ય સંબંધી ચિંતાથી પણ રહિત હોવાને લીધે, 'આ બધાંઓ હવે મને-શું કહેશે?' એવી રાહ બેઠી સ્થિર થઈ રહ્યા.^{૮૧, ૮૨} પછી પ્રથમનાં વસિષ્ઠજીનાં વાક્યો

સાંભળી તથા આ ગુરુવાક્ય છે, માટે તેનો તિરસ્કાર કરવો નહિ એવી પિતા, બ્રાતા, મિત્ર આદિ તરફની પ્રાર્થના પણ સાંભળી લઈ, રામચંદ્રજી કે જે સર્વજ્ઞ છે તે સમાહિતપણાથી (એકાગ્રતાથી) આ પ્રમાણે બોલ્યા: 'આપની કૃપાથી હવે આ શરીર વિધિનું કે નિષેધનું અધિકારી નથી, તથાપિ આપનું વાક્ય સદાકાળ માનનીય છે; કેમકે હે મહાશુનિ! વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણો તથા સ્મૃતિઓમાં પણ ગુરુનું વાક્ય વિધિરૂપ (પાળવા યોગ્ય) કહેલ છે; અને ગુરુના વચનનો તિરસ્કાર કરવો તે નિષેધરૂપ કહ્યું છે.' આ પ્રમાણે કહી મહાત્મા વસિષ્ઠકૃપિના ચરણકમળને ભસ્તક વડે ધારણ કરી લઈ સર્વાત્મા મહાદ્યાણુ શ્રીરામચંદ્રજીએ સર્વ પ્રત્યે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.^{૧૦૧-૧૦૪}

રામ બોલ્યા:—હે સર્વ સભાસદો! તમારું સર્વનું કલ્યાણ થાઓ. તમે આ વાતનું શ્રવણ કરો કે જેની અનુભવપૂર્વક ખાતરી કરી નિશ્ચય કરવામાં આવેલ છે. આત્મજ્ઞાનથી તથા આત્મ-વેત્તા ગુરુથી બીજું કંઈ પણ વિશેષ નથી.^{૧૦૫}

સિદ્ધ આદિ સભાસદો બોલ્યા:—હે રામ-ચંદ્રજી! આ વાત જમ આપ કહેા છો તેમ જ અમારા મનમાં સ્થિર થઈ રહી હતી. વળી તમારી કૃપાથી સંવાદ થતાં એ સર્વ બરાબર દૃઢ થઈ ગયું છે. હે મહારાજ રામચંદ્રજી! તમે સુખી થાઓ. અમે તમને (રજ લેવા માટે) નમન કરીએ છીએ અને વસિષ્ઠજીની પણ આજ્ઞા લઈ, જમ આબ્યા હતા તેમ પાછા આજે જવા માગીએ છીએ.^{૧૦૬-૧૦૭}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—ઉપર પ્રમાણે કહી શ્રીરામચંદ્રજીની સ્તુતિ કરતા એ સર્વ સભાસદો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા અને તેમના ભસ્તક ઉપર પુષ્પોની વદિ થવા લાગી.^{૧૦૮} આ સર્વ શ્રીરામચંદ્રજીની (જીવન્મુક્તિમાં વિશ્વાર્તિ થયા પર્વત ચાલેલ સંવાદની) કથા મેં તમને કહી. હે ભરદ્વાજશુનિ! આ ક્રમયોગ વડે તમે સુખી થાઓ.^{૧૦૯} આ પ્રમાણે મુનિશ્રેષ્ઠ શ્રીવસિષ્ઠજીનાં વચનની હારરૂપી રત્નની માળાથી વિચિત્ર પ્રકારે સુશોભિત થઈ રહેલી આ શ્રીરામચંદ્રજીની જીવન્મુક્તિની સિદ્ધિ મેં તમને કહી સંભળાવી છે, કે જે સર્વ કવિઓનાં કુળોને અને યોગીઓને સેવના યોગ્ય છે. જે પરમ ગુરુના કૃપાકટાક્ષથી શ્રવણાદિ દ્વારા એ સેવવામાં આવે, તો તે મોક્ષના માર્ગ ઉપર (પ્રથમ બતાવેલા યોગભૂમિકાના ક્રમ ઉપર) ચડાવી દે છે.^{૧૧૦} જે પુરુષ નિરંતર શ્રીરામચંદ્રજીના અને વસિષ્ઠજીના સંવાદનું શ્રવણ કરે છે, તે ભવે સર્વ (રાગ, દ્વેષ, મોહ, મલિનતા આદિ દોષવાળી) અવસ્થામાં રહી દોષાય, તો પણ શ્રવણમાત્રથી એ સર્વ દોષોથી રહિત થઈ જાય છે અને પછી રામ-દમ આદિ ગુણો મેળવી બ્રહ્મને તે પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૧૧}

**ય इमं शृणुयान्नित्यं विधिं रामवसिष्ठयोः ।
सर्वावस्थोपिश्रवणान्मुच्यतेब्रह्मगच्छति ॥૧૧૧॥**
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'રામવ્યુત્થાન'
એ નામનો સર્ગ ૧૨૮ મો સમાપ્ત

નિર્વાણ પ્રકરણ (પૂર્વાર્ધ) સમાપ્ત

निर्वाण प्रकरण (पूर्वार्ध) समाप्त